Πρεβεζάνικα ΧΡΟΝΙΚΑ | τεύχος 43-44 2007

© Δήμος Πρέβεζας – Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας
Πρέβεζα 2007
ISSN 1105-753X

Πρεβεζάνικα Χρονικά
Περιοδική Έκδοση της
Δημοτικής Βιβλιοθήκης
Πρέβεζας –
Γυμνασιάρχης Χ. Κοντός

Πρεβεζάνικα ΧΡΟΝΙΚΑ

Περίοδος Β΄ – Έτος 24ο
τεύχος 43-44
Πρέβεζα 2007

Έδρα
Εθν. Αντιστάσεως 10
48100 Πρέβεζα
Τηλ./Fax: 26820-29889
dbprevezas@yahoo.gr

Συντακτική Επιτροπή
Αθανάσιος Γ. Ανωγιάτης
Νίκος Δ. Καράμπελας
Σπύρος Η. Λάμπρος
Απόστολος Παπαδημητρίου
Βασιλική Π. Σαρρή
Σπύρος Α. Σουμαλεύρης
Στέφανος Η. Σταμάτης †

Επιμέλεια Έκδοσης
Michael Stork

Επεξεργασία κειμένων
Σελιδοποίηση – Layout
Michael Stork
Κρανιά
48300 Θεσπρωτικό
Τηλ.: 26830-32276
micstork@yahoo.gr

Κεντρική Διάθεση
Δημοτική Βιβλιοθήκη
Πρέβεζας

Τιμή τεύχους
€ 15,00

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Σημείωμα της Συντακτικής Επιτροπής 7

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ
Στέφανος Η. Σταμάτης: *Η στροφή της Κλεοπάτρας* 10

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
Όλγα Καρούτα: *Η αρχαία Πανδοσία* 19

ΙΣΤΟΡΙΑ
Ντίνα Ζήδρου: *Στοιχεία και μαρτυρίες για την ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας στη μεσαιωνική ελληνική γραμματεία* 31

Δημοσθένης Α. Δόνος: *ΣΤΡΑΤΗΓΗΜΑΤΑ. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές* 67

Χριστίνα Ε. Παπακώστα: *Κοινωνική και κοινοτική οργάνωση της Πρέβεζας (18ος αι.)* 113

Ελευθέριος Βέτσιος: *Η οικογένεια Μοσχονά Παγκάλου, μέλος της αστικής κοινότητας της Πρέβεζας στα 1771* 155

Νίκος Δ. Καράμπελας: *Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο* 165

Οδυσσέας Μπέτσος: *Από την τουρκοκρατία της Πρέβεζας. Η σήμανση των χριστιανικών ναών της* 265

Χρήστος Ε. Πεπόνης: *Ευθύμιος Ι. Πεπόνης από τη Βρυσούλα (Ζερμή) Πρεβέζης* 271

Γιάννης Ρέντζος: *«Μητέρα πόλη με τα πρόσωπα που σε κατοικούν, κατοίκησαν και θα κατοικήσουν αδελφώνω και υπάρχω»* 283

Ματίνα Γιώτη: *Η εκτέλεση των κατοίκων από την Κρυοπηγή Πρέβεζας στο Αγρίνιο (1944)* 293

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΕΧΝΗΣ
Απόστολος Σπ. Παπαδημητρίου: *Το σχήμα Ανατολή-Δύση και η τέχνη του Φώτη Κόντογλου* 301

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
Αναστασία Καμπόλη-Μαμαλούκου: *Τα λιτρουβιά της Πρέβεζας* 349

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ
Πέτρος Αρταβάνης: *Τα πηγάδια της Πρέβεζας* 379

Ανδρέας Καρζής: *Νερό – Βρύσες – Πηγάδια στη δημοτική μας παράδοση* 397

ΘΕΩΡΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
Στέλιος Θ. Μαφρέδας: *«Πού είναι οι κουρούνες / που είδε ο ποιητής;» Η ποιητική σχέση της Πρέβεζας με το Νίκο Εγγονόπουλο* 405

ΠΟΙΗΣΗ
Θεόδωρος Κ. Κλοντζάρης 415

Βαγγέλης Ν. Κολιός 419

Στέλιος Θ. Μαφρέδας 422

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΡΕΒΕΖΑΣ – ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΗΣ ΧΡ. ΚΟΝΤΟΣ

Ώρες λειτουργίας

Δευτέρα	9:00 – 14:00		
Τρίτη	9:00 – 14:00	&	18:00 – 20:30
Τετάρτη	9:00 – 14:00		
Πέμπτη	9:00 – 14:00	&	18:00 – 20:30
Παρασκευή	9:00 – 14:00	&	18:00 – 20:30

Διεύθυνση: Εθνικής Αντιστάσεως 10, 48100 Πρέβεζα
Τηλ./Fax: 26820-29889 • email: dbprevezas@yahoo.gr
Ηλεκτρονικός κατάλογος βιβλίων: http: //83.235.178.160

Πίνακας εξωφύλλου
Δημήτρης Γενιάς: Χωρίς τίτλο, 1999 (ακρυλικό)

Πίνακας οπισθοφύλλου
Δημήτρης Γενιάς: Ακρόπρωρο, 1993 (ακρυλικό)

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΕΝΙΑΣ

1948 Γεννιέται στην Πρέβεζα.
1963 Μετακομίζει στην Αθήνα.
1965 Αρχίζει μαθήματα ζωγραφικής με το Γιάννη Μόραλη. Τον Ιούλιο συλλαμβάνεται για τη δημοκρατική του δράση και κρατείται στη Μπουμπουλίνας.
1968 Ολοκληρώνει το προσωπικό του στυλ (Pop Art) συνεχίζοντας με δάσκαλο το Λεφτέρη Κανακάκι. Στο διάστημα που μεσολαβεί μέχρι τη στράτευσή του, σπουδάζει Φωτογραφία, Γραφικές Τέχνες, Σκηνογραφία και Αρχιτεκτονική Εσωτερικού Χώρου. Τον Ιούλιο συμμετέχει σε ομαδική έκθεση στην Αθήνα, όπου εκτίθενται για πρώτη φορά έργα με την τεχνική του μπατίκ.
1970 Στην Αεροπορία υπηρετεί την 28μηνη θητεία του ως σμηνίτης.
1973 Απολύεται τον Απρίλη και το διάστημα Οκτώβρης-Νοέμβρης εκθέτει για πρώτη φορά σε ατομική έκθεση στην Αίθουσα Τέχνης στην Αθήνα. Ορισμένα έργα του λογοκρίνονται. Συλλαμβάνεται στα Γιάννενα και βασανίζεται για την αντιδικτατορική του δράση. Διαγράφεται από την Επετηρίδα Καθηγητών Ιδ. Εκπαίδευσης.
1974 Ιδρύει τη Δημοκρατική Κίνηση Νέων Πρέβεζας.
1975 Εκθέτει στη Χάγη της Ολλανδίας και παρουσιάζεται από το κανάλι TELEACT. Το Μάη αποκαθίσταται η εγγραφή του στην Επετηρίδα. Πρώτη ατομική έκθεση στην Πρέβεζα τον Ιούλιο, ενώ τον Αύγουστο συμβάλλει στη δημιουργία του θεσμού «ΝΙΚΟΠΟΛΕΙΑ»και του Πνευματικού Κέντρου Πρέβεζας στην αρχική του μορφή.
1976 Ιδρυτικό μέλος της Κινηματογραφικής Λέσχης Πρέβεζας.
1977 Επιστροφή για μόνιμη εγκατάσταση στην Πρέβεζα.
1978 Ιδρύει το Θεατρικό Εργαστήρι Πρέβεζας.
1980 Αναδρομική έκθεση στα Γιάννενα. Συγκροτεί την Επιτροπή Αγώνα για το Άκτιο. Δημιουργεί την Κίνηση για τη Διάδοση της Σύγχρονης Μουσικής. Το Δεκέμβρη παντρεύεται τη φιλόλογο Χριστίνα Φιτσάλου από την Καλαμάτα.
1984 Διοργανώνει τη μουσική εκδήλωση «2 ΜΕΡΕΣ ΣΤΟ ΑΚΤΙΟ».
1989 Λειτουργεί τον πρωτότυπο ραδιοφωνικό σταθμό «Δυτική Ακτή».
1990 Γεννιέται ο γιος του Κωνσταντίνος-Ορφέας.
1994 Εκθέτει στην παλιά Δημοτική Αγορά της Πρέβεζας.
1999 Εκθέτει 9 μεγάλα έργα στο Παρίσι. 1ο Βραβείο για λάδι και ακρυλικά για το έργο του «Ακρόπρωρο ΙΙ». Του απονέμεται εξομοίωση με τα μέλη της Γαλλικής Ένωσης Καλλιτεχνών, U.A.E.
2002 Έκθεση «Ιδιοτρόπως» στην Πρέβεζα. Συμμετοχή σε κοινή έκθεση «5 τρόποι έκφρασης» στο Δημαρχείο του Αγίου Δημητρίου στην Αθήνα.
2004 Τιμητική διάκριση από το Δήμο Πρέβεζας για τη ζωγραφική, πολιτισμική και κοινωνική προσφορά του στην Πρέβεζα.

(Οι εκθέσεις και οι δραστηριότητες που αναγράφονται αποτελούν μέρος του συνολικού του έργου και παρατίθενται με επιλογή του καλλιτέχνη. Έχει γράψει δεκάδες άρθρα στον τοπικό τύπο, έχει κάνει διαλέξεις για την τέχνη, την ειρήνη και το περιβάλλον. Υπήρξε χορωδός και μέλος της «ΑΡΜΟΝΙΑΣ» και της «ΑΙΝΙΑΝ». Γραμματέας του TENNIS CLUB και εμψυχωτής, συνιδρυτής και μέλος στις περισσότερες συλλογικές προσπάθειες σε τοπικό και πανελλαδικό επίπεδο. Διετέλεσε Μέλος του Εθνικού Συμβουλίου κατά των Ξένων Βάσεων και της Ελληνικής Επιτροπής για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη. Αντιπρόεδρος της Ομοσπονδίας Κινηματογραφικών Λεσχών Ελλάδος και Υπεύθυνος Διεθνών Σχέσεων της Ομοσπονδίας. Μέλος του Πνευματικού Κέντρου Πρέβεζας, κ.ά.)

Σημείωμα της Συντακτικής Επιτροπής

Αγαπητοί Αναγνώστες

Η Συντακτική Επιτροπή του Περιοδικού βρίσκεται στην ευχάριστη θέση να σας παραδώσει το ανά χείρας τεύχος των *Πρεβεζάνικων Χρονικών*. Με το τεύχος αυτό το περιοδικό συμπληρώνει 24 εκδοτικά έτη. Προς τούτο, το μέγεθός του (περισσότερες από 400 σελίδες) είναι αρκετά μεγαλύτερο των προηγουμένων.

Το παρόν τεύχος έχει επίσης το χαρακτηριστικό να είναι αφιερωμένο στον συντοπίτη εκλιπόντα λογοτέχνη Στέφανο Σταμάτη. Ο αγαπητός μας Στέφανος εκτός του ότι υπήρξε αξιόλογος συγγραφέας –πόρρω απέχων του τοπικού επιπέδου– υπήρξε για αρκετά χρόνια μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας και της Συντακτικής Επιτροπής του Περιοδικού. Η παρουσία του ήταν έντονη και διακριτή. Άνθρωπος οίκοθεν ευγενής, με μεγάλα πνευματικά προσόντα, βοήθησε τα μέγιστα το έργο και την προβολή της Δημοτικής Βιβλιοθήκης.

Ευγνώμονες, λοιπόν, που με την παρουσία και το έργο του διάνθισε τη ζωή μας, του αφιερώνουμε το παρόν τεύχος προτάσσοντας –κατά παρέκκλιση– το διήγημά του «Η στροφή της Κλεοπάτρας» που ανήκει στη συλλογή διηγημάτων με τον ομώνυμο τίτλο η οποία εκδόθηκε μετά το θάνατό του.

Για τη Συντακτική Επιτροπή

Η Πρόεδρος

Βασιλική Σαρρή

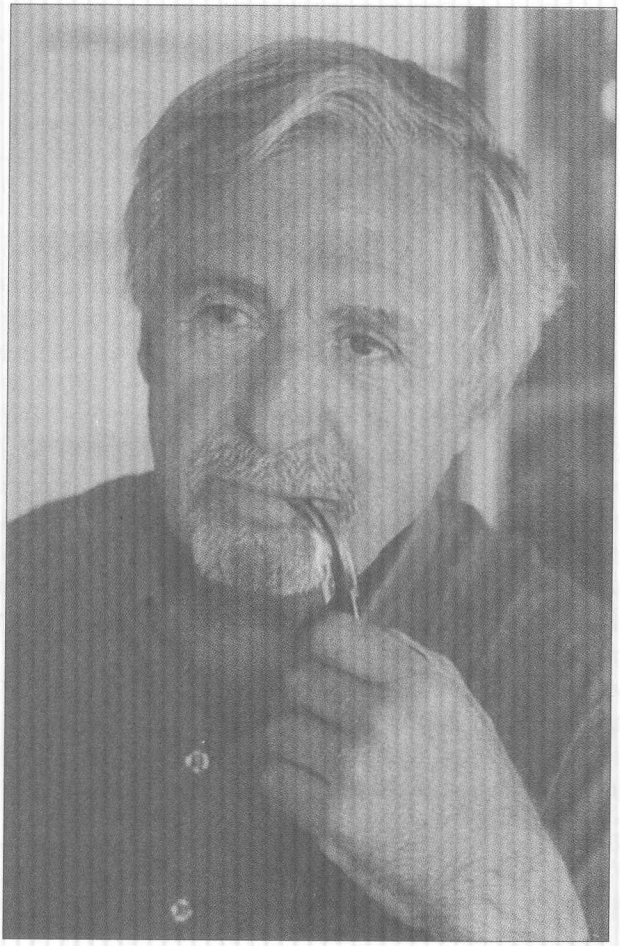

Στεφανος Η. Σταματης (1932-2007)

Ο Στέφανος Σταμάτης γεννήθηκε στην Καμπή Φιλιππιάδας το 1932. Σπούδασε νομικά, ναυτιλία και μουσική. Κύρια ασχολία του η θάλασσα και ο τουρισμός με διαλλείματα στο ραδιόφωνο και στον τύπο. Τα τελευταία χρόνια ήταν μόνιμος κάτοικος της Πρέβεζας, όπου δραστηριοποιήθηκε στον τουρισμό και δίδασκε ιστιοπλοΐα. Υπήρξε μέλος του Δ.Σ. της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας και της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού *Πρεβεζάνικα Χρονικά*.

Πρώτο βιβλίο του η συλλογή διηγημάτων *Ο κάμπος με τα όνειρα* που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1960. Ακολούθησαν άλλα 10 βιβλία, τα περισσότερα μυθιστορήματα. Συνεργάστηκε με περιοδικά κι εφημερίδες, ενώ κείμενά του περιλαμβάνονται σε πολλές ομαδικές εκδόσεις κι ανθολογίες.

Το φανταστικό, λυρικό και ονειρικό στοιχείο χαρακτηρίζουν την πεζογραφία του, και γενικά οι κριτικές για τα έργα του ήταν εξαιρετικά επαινετικές. Τονίστηκε η ικανότητα του συγγραφέα να ταιριάζει το ύφος και τη γλώσσα με τους ήρωες ή τις καταστάσεις.

Αριστοκρατικός θαλασσόλυκος, προικισμένος με τα δώρα μιας ζηλευτής παιδείας κι ενός εξαίρετου λογοτεχνικού ταλέντου, ο συγγραφέας και καπετάνιος, αντιπροσώπευε μια από τις σπάνιες στην Ελλάδα περιπτώσεις, όπου ναυτοσύνη και λογιοσύνη συνυπάρχουν στο ίδιο πρόσωπο και γονιμοποιούν η μια την άλλη.

Ο Στέφανος Σταμάτης πέθανε το 2007 στην Αθήνα.

Στέφανος Η. ΣΤΑΜΑΤΗΣ †

Η στροφή της Κλεοπάτρας

Ο Πρόεδρος του δικαστηρίου έβγαλε τα γυαλιά του, έτριψε τα μάτια του και κοίταξε επίμονα τον άνθρωπο που καθόταν στο εδώλιο.

«Απ' όσο γνωρίζουμε, είστε αρχαιολόγος», είπε.

Ο κατηγορούμενος, ένας συμπαθητικός άντρας με καστανόξανθα μαλλιά και γαλανά μάτια φάνηκε να σκέπτεται κάτι γι' αυτό κι άργησε ν' απαντήσει – κι είπε μόνο τρεις λέξεις.

«Μάλιστα, κύριε πρόεδρε».

«Πού υπηρετείτε τώρα;» ρώτησε ο δικαστής.

«Στο πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, αναπληρωτής καθηγητής».

Ο πρόεδρος ξανάβαλε τα γυαλιά του, συμβουλεύτηκε τα χαρτιά του και ρώτησε ακόμα: «Μήπως έχετε μετάσχει σε ανασκαφές στη Νικόπολη;».

Αυτή τη φορά ο κατηγορούμενος απάντησε χωρίς αργοπορία: «Έχω μετάσχει, κύριε πρόεδρε».

Ακολούθησε η εισαγγελέας, μία γυναίκα κάπου σαράντα χρονών, ούτε όμορφη, ούτε άσχημη, με μαύρα περιποιημένα μαλλιά και πολύ ζωηρά μαύρα μάτια, που, χωρίς να περιμένει όπως συνηθίζεται να της δώσει το λόγο ο πρόεδρος, ρώτησε: «Για πόσο χρονικό διάστημα;»

Ο κατηγορούμενος απάντησε και τώρα χωρίς αργοπορία: «Τρία χρόνια ... ένα εξάμηνο κάθε φορά, όσο διαρκεί η περίοδος ανασκαφών».

Η εισαγγελέας έσκυψε, όπως κι ο πρόεδρος πριν, στα χαρτιά της, ανακάτεψε δυο-τρεις σελίδες και ξαναρώτησε: «Κι αυτούς τους έξι μήνες κατοικούσατε εδώ, στην Πρέβεζα;»

«Ναι», απάντησε ο κατηγορούμενος, «συχνά όμως πήγαινα στην Αθήνα ή τα Γιάννενα για λόγους υπηρεσιακούς».

«Επομένως», συνέχισε η εισαγγελέας, «κάνατε τη διαδρομή, όπου βρίσκεται η επικίνδυνη και μοιραία στροφή, γνωστή με το όνομα στροφή της Κλεοπάτρας, το λιγότερο δύο φορές την ημέρα. Κι αυτό σημαίνει πως τη γνωρίζετε καλά ... Είναι λοιπόν ακατανόητο, πώς και γιατί τρέχατε τόσο πο-

λύ εκείνο το απόγευμα, κι όχι μόνο τρέχατε, αλλά οδηγούσατε και απρόσεχτα, με αποτέλεσμα να συγκρουστείτε με μια μοτοσικλέτα κι αυτή τη στιγμή να βρίσκονται στο νοσοκομείο δύο νέοι άνθρωποι, από τους οποίους ο ένας κινδυνεύει να μείνει παράλυτος. Και ξέρετε, πρόκειται για μια νέα γυναίκα που η ζωή της κι η δουλειά της στηρίζονταν στα πόδια της. Κι εσείς με την ασυγχώρητη αμέλειά σας της καταστρέψατε τη ζωή ... Πέστε μου, πόσα χρόνια οδηγείτε;»

«Δεκαοχτώ».

«Είχατε ως τώρα άλλο ατύχημα;»

«Όχι, κανένα».

Ο πρόεδρος άνοιξε το στόμα του θέλοντας να πει κάτι, τον πρόφτασε όμως και πάλι ο χείμαρρος της δημόσιας κατηγόρου: «Είστε ένας σοβαρός άνθρωπος, ένας αξιόλογος στον τομέα σας επιστήμων και απ' όσο γνωρίζω, η συμβολή σας στην ανακάλυψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Νικόπολη είναι σημαντική, για να μην αναφερθώ και στη μελέτη σας για τα ρωμαϊκά θέατρα στη χώρα μας. Πρέπει επομένως να θεωρηθείτε συνετός άνθρωπος. Πέστε μας, οδηγούσατε γενικά με μεγάλη ταχύτητα;»

Ο κατηγορούμενος κι αυτή τη φορά δεν απάντησε αμέσως, έσκυψε το κεφάλι του, έσπρωξε πίσω τα μαλλιά και με φωνή όχι πολύ σταθερή είπε: «Οδηγούσα προσεχτικά και, θα έλεγα, με μικρή για την εποχή μας ταχύτητα, μάλιστα πολλοί γνωστοί μου με θεωρούσαν συντηρητικό και σχολαστικό στην τήρηση των ορίων ταχύτητας, ή στα προσπεράσματα. Δάσκαλος σε όλα σου, έλεγαν. Θα ήθελα να τρέχω, έκρινα όμως πως δεν ήμουν όσο θα έπρεπε ικανός».

«Γιατί τότε», πρόφτασε να ρωτήσει ο πρόεδρος, «εκείνη την ημέρα τρέχατε τόσο πολύ; Κάποιος μάρτυρας κατέθεσε πως το αυτοκίνητό σας ήταν έτοιμο να πετάξει. Πέστε μας τι έγινε κείνη την ημέρα.»

Ξαφνικά χρώματα, όγκοι, σχήματα, όλα χάθηκαν. Έκλεισε τα μάτια του κι όταν τ' άνοιξε, είδε γύρω του μια γκρίζα στέπα, κάτω από ένα μολυβένιο, τεράστιο κράνος. Καταλάβαινε πως είχε υποχρέωση ν' απαντήσει, δεν έβλεπε όμως ψυχή γύρω του, ποιος λοιπόν θ' άκουγε την απάντησή του – ποιος ακούει ακόμα και το βρυχηθμό ενός λιονταριού στην έρημο; Προσπάθησε να γυρίσει το κεφάλι του, να κοιτάξει γύρω του, κάπου θα υπήρχαν κι άλλοι άνθρωποι, ίσως μέσα σ' αυτοκίνητα, δεν μπόρεσε να κάνει καμιά κίνηση, λες και τον είχαν δέσει στον παλιό κλοιό της τιμωρίας, αν μπορούσε να σκύψει, θα έβλεπε καρφιτσωμένη στο στήθος του την αιτία της καταδίκης του: «Αυτός ο άνθρωπος ζει εις το παρελθόν, όταν τας μεταφοράς εξετέλουν υποζύγια, πως είναι δυνατόν να γνωρίζει χειρισμόν μηχανών; Καταδικάζεται όθεν εις εξαήμερον παραμονήν εις τον κλοιόν».

Μια άγνωστη αντρική φωνή κάπου κοντά του άρχισε να μιλάει, σιγανά πρώτα, ώσπου μ' ένα αργό κρεσέντο έφτασε σε πολύ υψηλούς τόνους, κι

ύστερα μ' ένα αργό επίσης ντεκρεσέντο έσβησε, χάθηκε. Κι αυτό επαναλήφθηκε κάμποσες φορές, στο τέλος δεν καταλάβαινε, αν άκουγε μία ή περισσότερες φωνές. Δυο-τρεις φορές ακούστηκε τ' όνομά του – κάποιοι που, ούτε τους ήξερε ούτε τους έβλεπε, μιλούσαν γι' αυτόν, σίγουρα, σκληρά, καταδικαστικά και την ίδια ώρα, με κρεσέντο ξανά, μια γνωστή, γοητευτική φωνή μιλούσε σε παράξενη, άγνωστη γλώσσα· την είδε σε λίγο, το πρόσωπό της κοντά του, ανάμεσά τους ποτήρια κι ένα μπουκάλι με κόκκινο κρασί, είδε τα μακριά ξανθά μαλλιά της, ακίνητα σαν αρχαίας κόρης, να κατεβαίνουν στους ώμους της, τα γαλανά μάτια της να τον κοιτάζουν ίσως χωρίς έκφραση, μια και τα χώριζαν από τα δικά της χοντρά και μεγάλα μυωπικά γυαλιά, το βλέμμα του στάθηκε στα χείλη της που σκορπούσαν χωρίς διακοπή λέξεις.

Θυμήθηκε την ημέρα που την πρωτοείδε: στην πρώτη παράδοση, στο πρώτο έτος της αρχαιολογίας. Ανέβηκε στην έδρα, στο νου του ήρθε για μια ακόμη φορά η συνταγή πώς να κατακτάς το ακροατήριο που είχε διδαχτεί στη Βοστόνη: ρίχνεις πρώτα μια κυκλική, φευγαλέα ματιά στο κοινό· παίρνεις βαθιά ανάσα και φροντίζεις η πρώτη φράση σου να είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή. Όταν την τελειώσεις, ξαναρίχνεις μια κυκλική ματιά κι αν δεις στο αμφιθέατρο οι καμπύλες να είναι ακίνητες, –οι καμπύλες των σωμάτων στα έδρανα– σημαίνει πως πέτυχες. Πρόσεξε, του είπαν, αν ένας ηθοποιός παραπατήσει στο πρώτο του βήμα στη σκηνή, καλύτερα ν' αλλάξει επάγγελμα. Απ' όσο ο ίδιος καταλάβαινε –κι απ' όσο μ' όλο το φθόνο τους του έλεγαν οι συνάδελφοι– είχε ως τώρα πετύχει. Εκείνη λοιπόν την ημέρα στους πρωτοετείς στα Γιάννενα – αφού πρώτα έριξε την κυκλική ματιά, είπε:

«Φίλοι μου, κάθε επαφή μας με τον αρχαίο κόσμο εκμηδενίζει το χρόνο, οι έννοιες, παρόν και παρελθόν, εξαφανίζονται. Και μάλιστα, όχι τόσο με τα μνημεία του γραπτού λόγου, όσο με έργα χεριών που τα εξαφάνισε η παντοδύναμη αλήθεια του θανάτου.»

Δεν το περίμενε, ίσως και να μην το ήθελε, όμως σε λίγο κατάλαβε πως δεν κοίταξε στην τύχη, πως το βλέμμα του δεν περιφερόταν σαν φτερό που το παίρνει ο άνεμος, αλλά είχε προσηλωθεί σε μια φοιτήτρια με μακριά ξανθά μαλλιά, χρυσαφένια επιδερμίδα και μεγάλα μυωπικά γυαλιά. Κάτι μέσα του κινήθηκε περίεργα – μια άσχετη με την παράδοση σκέψη, ένας παράταιρος σφυγμός, ένα στιγμιαίο ρίγος. Κατάλαβε πως θα ήθελε, όταν τελείωνε, η κοπέλα να τον ρωτούσε κάτι. Κι αυτό έγινε· κι οι ανεξέλεγκτες σκέψεις πλήθυναν, οι παράταιροι σφυγμοί αυξήθηκαν, τα ρίγη πέρασαν απανωτά. Είπε την τελευταία φράση: «Οι αιώνες που πέρασαν σεβάστηκαν τα υπέροχα δημιουργήματα του ανθρώπινου νου και των ανθρώπινων χεριών. Πολυτιμότερο δώρο δεν μπορούσε να μας αφήσει το παρελθόν».

Περίμενε να σταματήσουν τα χειροκροτήματα για να πει ήρεμα, σοβαρά: «Αν θέλετε να ρωτήσετε κάτι, στη διάθεσή σας».

Πέρασαν λίγα δευτερόλεπτα απόλυτης σιγής, ώσπου η κοπέλα με τα ξαν-

θά μαλλιά και τα μυωπικά γυαλιά σηκώθηκε και ρώτησε – άφησε λίγες λέξεις με μια υπέροχη, λίγο θαμπή φωνή. Η ερώτηση, η απάντηση, ο πρώτος τους διάλογος. Ώσπου κάποτε συνομίλησαν πάνω από ένα τραπέζι. Κι από την πρώτη κιόλας φορά το ναι και το όχι, σαν δύο γεράκια που μάχονται για την κυριαρχία σ' ένα λιβάδι, πετούσαν πάνω από τα κεφάλια τους. Πολλές συναντήσεις, πολλές συνομιλίες, πολλοί διάλογοι – χωρίς ποτέ κανένα από τα δύο γεράκια να νικήσει.

Τη φανταζόταν τις νύχτες γυμνή –αντίκρυ του, πλάι του, στα χέρια του– με τη χρυσαφένια επιδερμίδα της να τον τυφλώνει, με τα μακριά μαλλιά της να τον πνίγουν και το σώμα της να παίρνει το δικό του και σιγά-σιγά να το λιώνει, να το μεταμορφώνει σ' ένα πλάσμα χωρίς οστά, ανίκανο να κινηθεί, ν' αντιδράσει στην επίθεσή της. Μου χαρίζεις ένα αφόρητα γλυκό τέλος, θα της ψιθύριζε, και τι καλύτερο μπορούσε να περιμένει ένας άνθρωπος;

Εικόνες μέσα του, συναισθήματα μέσα του, κινήσεις μέσα του. Ακίνδυνες άηχες εκρήξεις, για όλους γύρω του – θανάσιμες για τον ίδιο. Η εσωτερική αιμορραγία δε λερώνει σεντόνια, πουκάμισα ή καθίσματα αυτοκινήτων, ο άνθρωπος όμως πεθαίνει.

Κάποιοι πάλι ανέφεραν τ' όνομά του. Αόρατοι ή σαν να μιλούσαν πίσω από έναν τοίχο. Σκληρά, ανελέητα. Αυτός ο άνθρωπος πρέπει να εξοστρακιστεί. Εις τόπον χλοερόν, όπου δεν κυκλοφορούν κανενός είδους τροχοί. Πρέπει να του απαγορευτεί να χρησιμοποιεί ακόμη και άλογα, στα χέρια του μπορεί ν' αφηνιάσουν. Πρέπει να του επιβληθεί η πεζοπορία. Ή κάτι αποτελεσματικότερο: να υποχρεωθεί να περπατάει με τα τέσσερα. Στέρησε από κάποιον τα δύο πόδια του. Για τιμωρία, τα χέρια του να γίνουν πόδια. Λύεται η συνεδρίασις.

Λίγες φορές κατάφερνε να συγκρατεί μέσα του την πλημμύρα από εικόνες και συναισθήματα και να λέει στον ίδιον: Δεν είναι και η τελευταία γυναίκα της γης! Και γιατί αυτή κι όχι άλλη; αναρωτιόταν. Δεν περνούσαν όμως ούτε δύο λεπτά κι απαντούσε στον εαυτό του με ερωτήσεις: Ποια άλλη; Και γιατί μια άλλη κι όχι αυτή; Ναι, έλεγε και ξανάλεγε, γιατί άλλη κι όχι αυτή;

Κάποτε νόμισε πως θα ξέφευγε. Ένα μουντό, ανοιξιάτικο απομεσήμερο. Πήγαινε στην Αθήνα και, όπως πάντοτε, δεν πήρε το δρόμο των λογικών ανθρώπων που περνάει από την Άρτα, αλλά το μακρύτερο και πολυπλοκότερο – από την Πρέβεζα. Σαν να μην έφταναν οι στροφές, στην Ήπειρο και την Ακαρνανία, ούτε ο στενός δρόμος, έπρεπε να διαπεραιωθεί από την Πρέβεζα στο Άκτιο μ' ένα ανεκδιήγητο πορθμείο. Κι αυτό για να ζει λίγες στιγμές ανάμεσα από τα ερείπια της Νικόπολης, να κινείται σ' ένα μείγμα χρόνου, να φαντάζεται, κι ίσως να βλέπει, σιωπηλές ανθρώπινες μορφές να σαλεύουν στις φαγωμένες επάλξεις.

Στη διασταύρωση για την Ηγουμενίτσα εκείνο το μουντό απόγευμα, μια

νεαρή γυναίκα τον σταμάτησε, έσκυψε στο παράθυρο και του είπε: «Μπορείτε να με πάρετε ως την Πρέβεζα; Έχασα το λεωφορείο και πρέπει να πάω στο σπίτι μου, στη Ναύπακτο, με ειδοποίησαν, ότι ο πατέρας μου είναι άρρωστος».

«Με ευχαρίστηση», της απάντησε. «Και πρέπει να σας πω πως είστε τυχερή. Πηγαίων στην Αθήνα ...»

Κάθισε βιαστικά πλάι του, φόρεσε τη ζώνη της, κι όταν ξεκίνησαν, τον ευχαρίστησε με θερμά και κάπως περίτεχνα λόγια. Την περιεργάστηκε με την άκρη του ματιού του, όσο διακριτικότερα μπορούσε. Ήταν μια μελαχρινή, γεροδεμένη γυναίκα, όχι πάνω από τριάντα, με μεγάλα μαύρα μάτια και λεία ηλιοκαμένη επιδερμίδα. Δύο μόνο πράγματα πάνω της τον ενόχλησαν: τα κοντά μαλλιά και το παντελόνι. – Μίλησαν κάποτε και μ' έκπληξή του έμαθε πως ήταν κι αυτή αρχαιολόγος και πως εργαζόταν στις ανασκαφές της Κασσώπης. Παραλίγο να της φανερώσει πως ήταν συνάδελφός της· δεν το έκανε, το κράτησε γι' αργότερα, ίσως και να μη το φανέρωνε ποτέ. Από το νου του πέρασε μια σκέψη, από εκείνες που τις διώχνουμε, αυτές όμως μένουν κολλημένες μέσα μας: Μήπως με αυτή την κοπέλα μπορώ να ξεφύγω από το μαρτύριο; Η κουβέντα μαζί της είχε χαρακτήρα φάρσας: τη ρωτούσε για πράγματα που γνώριζε, σίγουρα καλύτερα από εκείνη – κι η κοπέλα κάποτε δεν άντεξε και τον ρώτησε: «Πώς ξέρετε τόσα πολλά από αρχαιολογία;»

«Να», της απάντησε, «με γοητεύει ό,τι χάθηκε, ό,τι δεν μπορούμε πια να ενώσουμε με το σήμερα».

«Κι εμένα», είπε εκείνη, «αλλιώς μπορεί να γινόμουν εφοριακός ... Μου αρέσει όμως και το σήμερα, η ζωή ...»

«Συμφωνώ, άλλο όμως οι αισθήσεις κι άλλο η ψυχή, το πνεύμα ...» Κατάλαβε πως τον κοίταζε ξαφνιασμένη. Σκέφτηκε να της προτείνει να πιουν έναν καφέ στην Αμφιλοχία, ήταν βέβαιος πως δεν θα του έλεγε όχι, δε θ' άκουγε κι από το στόμα της αυτή την καταραμένη λέξη. Δεν το έκανε κι όταν πέρασαν το Αγρίνιο, μετάνιωσε. Την έλεγαν Νίκη.

Έφτασαν κάποτε στη Ναύπακτο. Έξω από ένα μικρό σπίτι, της άνοιξε την πόρτα να κατέβει. Τον αποχαιρέτησε με πολύ θερμή χειραψία κι όταν έστριψε για το Αντίρριο, είδε στον καθρέφτη πως είχε σταθεί στο κατώφλι και τον κοίταζε. Στο πορθμείο με τρόμο –ή με κρυφή χαρά– σκέφτηκε πως κάποτε θα πήγαινε στην Κασσώπη, όπου θα τη συναντούσε. Τ' άφησε όλα να έρθουν μόνα τους, για την ώρα ένιωθε πως το σαράκι ήταν ακόμα ζωντανό μέσα του. Γύρισε σε δύο μέρες από την Αθήνα και τηλεφώνησε στην άλλη με μια κρυφή ελπίδα πως θα έλειπε, πως θα –τη βρήκε στο σπίτι της– κι η φωνή της έδειχνε χαρά.

Κι η τελευταία συνάντηση πριν από το κακό. Μεσημέρι, στις πηγές του Λούρου. Πάνω από τη μαύρη λιμνούλα που δεν φαίνεται να έχει βυθό – ή βυθός της είναι ο βόρβορος του Άδη. Το ναι και το όχι πάλευαν ξανά πάνω

τους. Όλα έδειχναν πως εκείνη την ημέρα το ναι θα νικούσε και πως σε λίγο θα ζητούσαν δωμάτιο στο μοτέλ. Όμως, το ναι δεν άργησε να πετάξει μακριά καταματωμένο, ντροπιασμένο. Νικημένο.

Την άφησε έξω από το σπίτι της. Στάθηκε για λίγο όρθιος στο δρόμο, κοίταξε γύρω του. Του φάνηκαν όλα άγνωστα, μακρινά, μισοζώντανα. Η χειμωνιάτικη μέρα έφευγε γοργά πίσω από τα χαμηλά δυτικά βουνά. Μπήκε στο αυτοκίνητο, ξεκίνησε. Πάτησε με δύναμη το γκάζι κι η άσπρη Λάντσια τινάχτηκε μπροστά σαν αιλουροειδές. Πέρασε, χωρίς να τα δει, το λόφο του Βελισσαρίου –έτσι κι αλλιώς τον κρύβουν από το δρόμο οι πολυκατοικίες– το κτίριο της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, το στρατόπεδο του Ακρέου, όπου, πολλά χρόνια πριν, ο πατέρας του, ως έφεδρος ανθυπολοχαγός, φρουρούσε μια ομάδα φοβερών ληστών. Σαν αστραπή πέρασε το Μπιζάνι –ούτε λόγος να σεβαστεί το όριο των εβδομήντα χιλιομέτρων–, βρέθηκε σε λίγα δευτερόλεπτα στο Αβγό, όπου πολλά κορμιά έπεσαν στον Εμφύλιο με νόμιμες αποφάσεις, τρυπημένα από αδελφικές σφαίρες ... Έτρεχε πολύ, έτρεχε χωρίς κανένα συναίσθημα, χωρίς τη μέθη των νεαρών οδηγών – μήπως έτσι, αναρωτήθηκε, τρέχουν οι οδηγοί των αγώνων, μήπως αντί για δάσκαλος μπορούσα να γίνω Κοαταλάν, Στίρλιγκ Μος, Βατάνεν ή Σουμάχερ; Μήπως μια άλλη δυνατότητά μου χάθηκε στο Τίποτα, βούλιαξε σε σκορπισμένες πέτρες που καμιά δύναμη δεν μπορεί να ξαναστήσει όρθιες, έλιωσε ανάμεσα σε σκονισμένες παλιές σελίδες;

Ο Κοαταλάν, αλήθεια. Ένας Γάλλος μηχανικός. Τον είχε ανακαλύψει στην παλιά εγκυκλοπαίδεια του πατέρα του. Αυτός δεν έτρεχε ο ίδιος. Κατασκεύασε όμως στη δεκαετία του '20 ένα αυτοκίνητο που θύμιζε καρχαρία. Με αυτό ένας Αμερικανός συνταγματάρχης έφτασε τα 327 χιλιόμετρα την ώρα. Ο ίδιος τη στιγμή πήγαινε μόνο μ' εκατόν σαράντα.

Έφτασε στον ανήφορο, στη διασταύρωση για τη Σκλίβανη και τα Πέντε Πηγάδια –πόσες ζωές δε χάθηκαν στον ανόητο πόλεμο του '97 γύρω από το Μαύρο Κάστρο– κι άρχισε να κατηφορίζει. Με την άκρη του ματιού του, είδε ψηλά το γκρίζο, με λίγα χιόνια τη βόρεια πλαγιά του, όγκο της Ολύτσικας και κάτω μια χαράδρα που έπρεπε να έφτανε ως τα Δερβίζιανα. «Ο τόπος μας είναι κλειστός» – θυμήθηκε το γνωστό στίχο του Σεφέρη που, απ' όσο ήξερε, δεν είχε περάσει ποτέ από δω. Η μηχανή της Λάντσια μούγκριζε, κρατούσε τ' αυτοκίνητο με την τρίτη ταχύτητα και πολλές στροφές, για να μην του φύγει και βρεθεί σ' έναν γκρεμό. Κάποιος αντίκρυ του κορνάρισε κι άναψε φώτα – και τότε κατάλαβε πως δεν ήταν μόνος του στο δρόμο. Ναι, ανάβαιναν πολλά αυτοκίνητα, αυτά μόνον έβλεπε, τ' άλλα τα προσπερνούσε· κι όλα με τους ανθρώπους μέσα του, σαν ίσκιους, όπως τους είδε ο Σικελιανός στην «Ιερά Οδό» του, ή με τα δεμένα καθιστόζωα του Νίκου Καρούζου. Ο ήλιος έφευγε κι άφηνε μια διάφανη πάχνη ανάμεσα στα βουνά. Τ' αμέτρητα βουνά, η δυστυχία της Ηπείρου, υπερφυσικά ομόκεντρα τείχη κι απ' έξω δε-

κάδες κύκλοι με πολιορκητές και πολιορκημένους. Εδώ κι εκεί, ένα σπιτάκι έρημο σε μια πλαγιά, παρατημένο ίσως από χρόνια, μνημείο από τις εποχές της ολιγάρκειας, από καιρούς που η λέξη *πλήξη* ήταν άγνωστη. Το μοτέλ δεξιά του, όπου μία-δύο ώρες πριν νόμιζε πως θ' άρχιζε καινούρια ζωή –το μοτέλ πάνω από τη χωρίς βυθό λίμνη– κι ύστερα μια χαράδρα με γυμνά πλατάνια, τον ασθενικό, σ' αυτή την ανήλιαγη χαράδρα, Λούρο κι εκείνοι οι χείμαρροι από γκρίζες πέτρες που ξεκινάν από τις κορυφές και σταματούν στα κράσπεδα του δρόμου, όλα έφευγαν πίσω καθώς η Λάντσια κατηφόριζε για τη θάλασσα, όλα αναλύονταν σε οριζόντιες πολύχρωμες γραμμές, που τον ακολουθούσαν κυματίζοντας. Πήρε με ταχύτητα μια στροφή, η Λάντσια παραλίγο να βρεθεί στον αντικρινό βράχο. Έστριψε επιδέξια το τιμόνι αριστερά, το αυτοκίνητο ξαναβρέθηκε στη σωστή θέση του, προσπέρασε ένα Όπελ Βέκτρα κι ένα Γκολφ. «Μήπως ακόμη μπορώ να δοκιμάσω να γίνω Βατάνεν», αναρωτήθηκε, «κι αύριο, αντί να βασανίζομαι μ' ένα σκοτεινό αντικείμενο του πόθου να μαζεύω γύρω μου δεκάδες θαυμάστριες».

Μια επιγραφή κοντά στο φράγμα του Λούρου: «Παλαιολιθικός οικισμός Ασπροχάλικου», τον ξανάφερε στον κόσμο του. «Ζω γι' αυτούς που χάθηκαν, ζω στο παρελθόν. Όπως ο Θεόφιλος στο '21 ... Πώς ν' αλλάξω, ακόμα κι αν μπορούσα, πώς να τους ξεχάσω;» Θυμήθηκε εκείνο το γυναικείο κεφάλι, που βγήκε από το χώμα σιγά-σιγά στο φως, σαν πουλάκι από τ' αβγό – ένα πανέμορφο κεφάλι κόρης με τέλεια χαρακτηριστικά, ελάχιστα φθαρμένο από το χρόνο· με δυσκολία έκρυψε τα δάκρυά του από τους εργάτες και τον προϊστάμενό του, κι αυτοί όμως κοίταζαν ακίνητοι και σοβαροί, όπως κοιτάζεις το νεκρό σώμα ενός ήρωα, ή έναν ανεκτίμητο θησαυρό. Ο ίδιος κάρφωσε το βλέμμα του στα μάτια, στα παράξενα, ανοιχτά και τυφλά μάτια των αγαλμάτων, με τους φρικτούς, στη λευκότητά τους, βολβούς. «Όχι, δεν αφήνω αυτόν τον κόσμο, μαζί του θα περάσω και τις χαρές και τις λύπες της ζωής μου, τις ανούσιες και τις γεμάτες μέρες μου. Και τώρα τρέμω για τούτον τον έρωτα, γιατί φοβάμαι πως δε θα 'ρθει άλλος, δεν είμαι πια παιδί ... Θα την έπαιρνα από το χέρι και θα της φανέρωνα τα μυστικά, που κρύβουν οι θαμμένες ομορφιές ...»

Χαράδρες, βράχια, γυμνά δέντρα, γκρεμοί έφευγαν πίσω του. Τα βουνά άρχιζαν να χαμηλώνουν, να ξεπέφτουν σε λόφους, να βουλιάζουν στον κάμπο. Πέρασε την κάποτε μικρή κωμόπολη Φ– και τώρα μια πόλη με άκομψα κτίρια και μυρουδιές από χοιροστάσια. «Να προφτάσω τον ήλιο», σκέφτηκε, δεν ήξερε για ποιον ακριβώς λόγο, ίσως ήθελε ν' αντικρίσει με το φως της ημέρας τα ερείπια της Νικόπολης. Δεν είχε αποφασίσει, αν θα έφτανε ως τη θάλασσα ή αν θα περνούσε τη νύχτα του μέσα στο αυτοκίνητο πλάι σ' ένα μισογκρεμισμένο τείχος. Άφησε πίσω του τη διασταύρωση για την Άρτα, τη γνωστή Γέφυρα Καλογήρου, σ' ένα χωριό του φάνηκε πως οι άνθρωποι σαν να μαρμάρωσαν βλέποντας ένα αυτοκίνητο να περνάει σαν αστραπή ανάμε-

σά τους. Κάποτε έφτασε στη μοιραία στροφή που το 1928 έγινε η μεγάλη ληστεία, που έμεινε στην ιστορία ως Ληστεία της Πέτρας. Ένα βράδυ –θα ήταν γύρω στα εφτά– μπήκε στο σπίτι του ένας λεπτός κομψός κύριος, του τον έδειξαν και του είπαν: «Ο κύριος Βλαδίμηρος! Γλίτωσε από τη ληστεία της Πέτρας!» Όταν μεγάλωσε κι έμαθε για το μακελειό, δεν μπόρεσε να βρει τον κύριο Βλαδίμηρο να ρωτήσει λεπτομέρειες.

Στη θάλασσα, στα ερείπια ή στην πόλη; Αναρωτιόταν και για πρώτη φορά χαράζεται στο νου του σαν λύση, ή σαν διέξοδος – μια νύχτα με χυδαία διασκέδαση, σ' ένα μπαρ με βαμμένες και πρόθυμες, με το ανάλογο τίμημα, για όλα γυναίκες.

Προφταίνει τις τελευταίες κατακόκκινες ακτίνες να χάνονται πίσω από τα δυτικά τείχη. «Πρέπει ν' αποφασίσω αμέσως», σκέφτηκε, «απομένουν λίγα χιλιόμετρα ως την πόλη ...»

Πλησίαζε στην γκρεμισμένη πόλη – τη χάλασαν κάποτε για να χωρούν τα μεγάλα καινούργια φορτηγά και λεωφορεία. Σαν ν' άκουσε τη φωνή της, γύρισε, σε περιμένω, τ' αποφάσισα. Σαν να είδε τα χέρια της ν' απλώνονται να τον αγκαλιάσουν. «Θα γυρίσω!» ψιθύρισε. «Θα πάω στην παλαιοχριστιανική βασιλική να ηρεμήσω και θα γυρίσω ...» Έστριψε με μεγάλη ταχύτητα αριστερά, ποτέ όμως δεν μπήκε στο χωματόδρομο – ξαφνικά το παρμπρίζ της Λάντσια βάφτηκε κόκκινο.

Η εισαγγελέας οργισμένη καυτηρίαζε εκείνους τους ασυνείδητους ή τους εγωιστές οδηγούς που νομίζουν πως οι δρόμοι έγιναν γι' αποκλειστική χρήση από τους ίδιους κτλ., κτλ. Εκείνος που ακολούθησε, είπε περίπου, δεν είμεθα ασυνείδητοι ούτε εγωισταί, απλώς δεν υπολογίσαμεν ορθώς την επικίνδυνη στροφή της Κλεοπάτρας, ενίοτε και οι πρωταθλητές σφάλλουν και εκτινάσσονται ακόμη και στους θεατές –ο Κάμπελ, θα έλεγα εγώ, ο Μος, ο Βατάνεν, ο Σέναν που έχασε τη ζωή του–, όσον αφορά τα θύματα, συνέχισε εκείνος που μιλούσε, ο νέος υπέστη δύο κατάγματα, ιαθέντα ήδη, η δε νέα μετέχει ήδη εις τα παραστάσεις της Λυρικής Σκηνής, όπως το σεβαστόν δικαστήριον θα διαπιστώσει από το πρόγραμμα που καταθέτω, η κυρία εισαγγελεύς δεν είναι πλήρως ενημερωμένη επ' αυτού, άλλωστε αυτός είναι ο λόγος που τα θύματα δεν προσήλθαν να καταθέσουν, γεγονός, το οποίον δεν εξεμεταλλεύθημεν διά να ζητήσομεν αναβολήν της δίκης ... Και με την επιρροήν που ασκούμε εις την αρχαιολογικήν υπηρεσίαν, ανήκομεν, βλέπετε, εις τα υψηλόβαθμα στελέχη της, υποσχόμεθα να διοργανώσομεν παράστασιν εις το αρχαίον θέατρον της Νικοπόλεως, όπου θα πρωταγωνιστήσει το ατυχές θύμα. Παρακαλώ το σεβαστόν δικαστήριον να λάβει υπ' όψιν του τας αγαθάς προθέσεις μας.

Τα υπόλοιπα κύλησαν ομαλά: καταδικάστηκε, άσκησε έφεση κι αφέθηκε ελεύθερος. Ο δικηγόρος πίστευε πως στο εφετείο θα πετύχαιναν το λιγότερο καταδίκη με αναστολή. Έξω από το δικαστήριο τον περίμενε ένα μαύρο Φίατ·

τη Λάντσια, χωρίς να την επισκευάσει, τη δώρισε σ' έναν συνάδελφό του. Όσο για το σκοτεινό αντικείμενο του πόθου έφυγε από τα μπροστινά έδρανα, προτιμούσε τα τελευταία, τα ψηλότερα, σαν να 'θελε να βρίσκεται μακριά του. Ξανακατέβηκε πριν από λίγες μέρες – και τώρα τον κοίταζε στα μάτια χαμογελώντας. «Θα ξαναδοκιμάσω», σκέφτηκε «θα την παρακαλέσω, βοήθησέ με να ξεχάσω το κόκκινο υγρό που με τύφλωσε!». Ίσως αυτό να περίμενε –ίσως όλες οι γυναίκες να περιμένουν κάτι τέτοιο– να σκύψει πάνω του, σαν αυτός να ήταν ένα πονεμένο παιδί που είχε ανάγκη από στοργή και προστασία.

Στο γραφείο του τον περίμενε ένα έγγραφο που έλεγε πως, μέσα στην εβδομάδα, έπρεπε να επισκεφθεί την Κασσώπη.

ꕥ

Έργα του Στέφανου Σταμάτη:

Ο κάμπος με τα όνειρα, διηγήματα, 1960
Νυχτερινή επαφή, διηγήματα, 1964
Το πρόσχημα, νουβέλα, 1971
Ο Συνήγορος, μυθιστόρημα, 1972, [2]1987
Ιάσονας ο ξένος, μυθιστόρημα, 1980
Στην κοιλάδα του Ίναχου, μυθιστόρημα, 1991
Χάρτινοι μύθοι, διηγήματα, 1993
Την τελευταία κραυγή την άκουσε μια πόρνη, μυθιστόρημα, 1999
Η Σχεδία της Μέδουσας, μυθιστόρημα, 2001
Ερμόλαος και Δάφνη, μυθιστόρημα, 2005
Η στροφή της Κλεοπάτρας, διηγήματα, 2007

Όλγα ΚΑΡΟΥΤΑ*

Η αρχαία Πανδοσία

Στην κοινότητα Καστρίου του Δήμου Φαναρίου Πρέβεζας βρίσκεται ο επιβλητικός αρχαιολογικός χώρος της αρχαίας Πανδοσίας, μίας ιδιαίτερα σημαντικής πόλης, που άκμασε κατά τα ελληνιστικά χρόνια (Εικ. 1). Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κυρίως το εντυπωσιακό της τείχος δεσπόζουν πάνω και μέσα στους σύγχρονους οικισμούς, Καστρί και Καστρόπουλο, οι οποίοι καταλαμβάνουν μέρος της τειχισμένης έκτασης της αρχαίας πόλης (Εικ. 2).

Στο μη ανεσκαμμένο αρχαιολογικό χώρο έχουν πραγματοποιηθεί μόνο περιορισμένες σωστικές αρχαιολογικές έρευνες από την ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, που αποκάλυψαν τμήματα της οχύρωσης και οικιστικά κατάλοιπα. Την αρχαία Πανδοσία έως τώρα έχει μελετήσει και περιγράψει κατά κύριο λόγο ο καθηγητής Σωτήριος Δάκαρης, το έργο του οποίου αποτέλεσε τη βάση της παρούσας εργασίας.[1]

Οι πρώτοι κάτοικοι της Ηπείρου ήταν οι Θεσπρωτοί –ένα από τα πρώτα ελληνικά φύλα–, οι οποίοι γύρω στο 2000 π.Χ. κατοίκησαν και κυριάρχησαν στο σύνολο σχεδόν της γης της Ηπείρου. Μετά την εισβολή και κατάληψη της ανατολικής και κεντρικής Ηπείρου από τους Μολοσσούς, το 12ο αι. π.Χ., οι Θεσπρωτοί αναγκάστηκαν να περιοριστούν στο δυτικό τμήμα της Ηπείρου, από το Ιόνιο πέλαγος έως δυτικά της πεδιάδας των Ιωαννίνων.

Κατά τη Μυκηναϊκή εποχή, άποικοι, πιθανότατα από την Ηλεία, εγκαταστάθηκαν στις δυτικές ακτές της Ηπείρου, ιδρύοντας δύο αποικίες, την Εφύρα, στη σημερινή κοινότητα Μεσοποτάμου, όπου βρίσκεται και το ελληνιστικό Νεκρομαντείο, και την Κίπερη πλησίον της Πάργας, προκειμένου να αποτελέσουν εμπορικές βάσεις για τη ναυσιπλοΐα προς την Ιταλία. Ο αποικισμός

---

* Η Όλγα Καρούτα είναι αρχαιολόγος της ΛΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πρέβεζας-Άρτας.

[1] ΔΑΚΑΡΗΣ 1960· 1961· 1963· 1964· 1971· 1972.

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Γενική άποψη της Πανδοσίας*[2]

των Ηλείων στην ευρύτερη περιοχή ολοκληρώθηκε τον 8ο αι. π.Χ. με την ίδρυση τεσσάρων ηλειακών αποικιών: την Πανδοσία στο Καστρί, την Ελάτεια στον Ωρωπό, το Βουχέτιον στο Κάστρο των Ρωγών και τις Βατίες στο Καστρί Ριζοβουνίου, από τις οποίες σημαντικότερη ήταν η Πανδοσία που αποτέλεσε την έδρα της Ηλειακής Τετράπολης. Το 400 π.Χ. περίπου οι Κασσωπαίοι, οι οποίοι υπάγονταν στους Θεσπρωτούς και κατοικούσαν στην περιοχή από τον ποταμό Αχέροντα έως τον Αμβρακικό κόλπο, αποσπάστηκαν από τους Θεσπρωτούς και σύνορο ανάμεσα στις δύο κυριαρχίες ορίστηκε ο ποταμός Αχέρων.

Αρκετές είναι οι αναφορές από τις αρχαίες πηγές στην αρχαία Πανδοσία, η οποία αποτελούσε τη σημαντικότερη αποικία των Ηλείων στην περιοχή. Στον κατάλογο των Θεαροδόκων της Επιδαύρου στα 360/355 π.Χ. αναφέρεται ως αυτόνομη πόλη μαζί με την Κασσώπη και την Αμβρακία. Ο Στράβων αναφερόμενος στις ηλειακές αποικίες της περιοχής σημειώνει ότι το Βουχέτιον (Κάστρο των Ρωγών) βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, ενώ η Πανδοσία, η Ελάτεια (Ωρωπός) και οι Βατίες (Καστρί Ριζοβουνίου) βρίσκονται στην ενδοχώρα, με την κυριαρχία τους όμως να φτάνει ως τον κόλπο του Αμβρακικού.[3] Το 343/342 π.Χ. αναφέρεται ότι η Πανδοσία και οι

[2] Οι φωτογραφίες της παρούσας εργασίας προέρχονται από το αρχείο της ΛΓ΄ Ε.Π.Κ.Α.
[3] Στράβων 7.7.5.

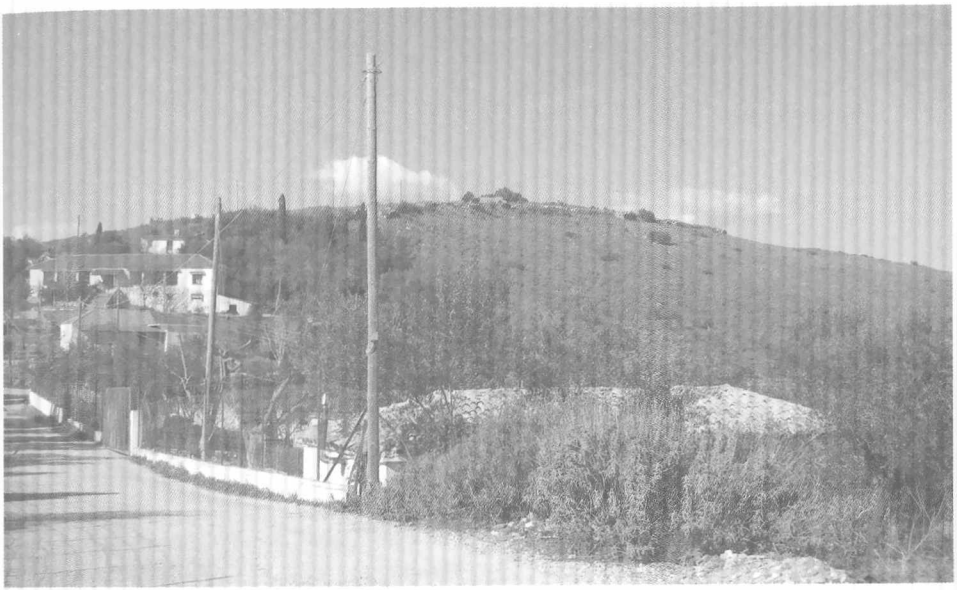

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Η αρχαία ακρόπολη πάνω από το σύγχρονο οικισμό*

υπόλοιπες ηλειακές αποικίες υποτάχτηκαν στο βασιλιά των Μακεδόνων Φίλιππο Β΄ και παραδόθηκαν στην κυριαρχία του Αλέξανδρου του Α΄, βασιλιά των Μολοσσών.[4] Αναφορά στην αρχαία Πανδοσία γίνεται από τις αρχαίες πηγές και σε σχέση με το θάνατο του βασιλιά των Μολοσσών Αλέξανδρου Α΄.[5] Αναφέρεται ότι όταν ο βασιλιάς επρόκειτο να εκστρατεύσει εναντίον των Λευκανίων στη νότια Ιταλία, ζήτησε χρησμό από το μαντείο της Δωδώνης, με τον οποίο προειδοποιήθηκε να προσέχει το νερό της Αχερουσίας και την τρικόλωνη (δηλαδή με τρεις λόφους) Πανδοσία. Ο Αλέξανδρος θεώρησε ότι πρόκειται για την ηπειρωτική Αχερουσία λίμνη και την πόλη Πανδοσία, ωστόσο το μαντείο αναφέρονταν στην ιταλική πόλη Βανδουσία κοντά σε έναν ποταμό Αχέροντα, όπου ο βασιλιάς βρήκε τελικά το θάνατο.

Η ταύτιση της Πανδοσίας με την ακρόπολη του Καστρίου έγινε από τον καθηγητή Σωτήριο Δάκαρη, ο οποίος στηρίχθηκε στο μέγεθος της αρχαίας πόλης και στη θέση της, που ενώ είναι μεσογειακή, όπως αναφέρουν οι πηγές, μέσω του πλωτού ποταμού Αχέροντα έχει άμεση επαφή με τη θάλασσα και την ενδοχώρα.[6] Σε σχέση με το επίθετο τρικόλωνη, δηλαδή με τρεις λό-

[4] Δημοσθένης 7.32· Θεόπομπος FGrHist 115 F 206, 207.
[5] Στράβων 6.1.5· Λίβιος 8.24.
[6] ΔΑΚΑΡΗΣ 1971.

ΕΙΚΟΝΑ 3: *Η αρχαία Πανδοσία*

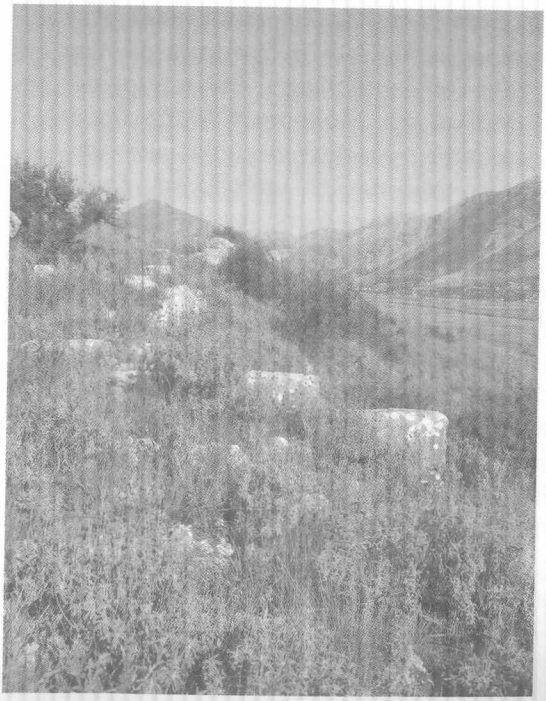

ΕΙΚΟΝΑ 4: *Το τείχος*

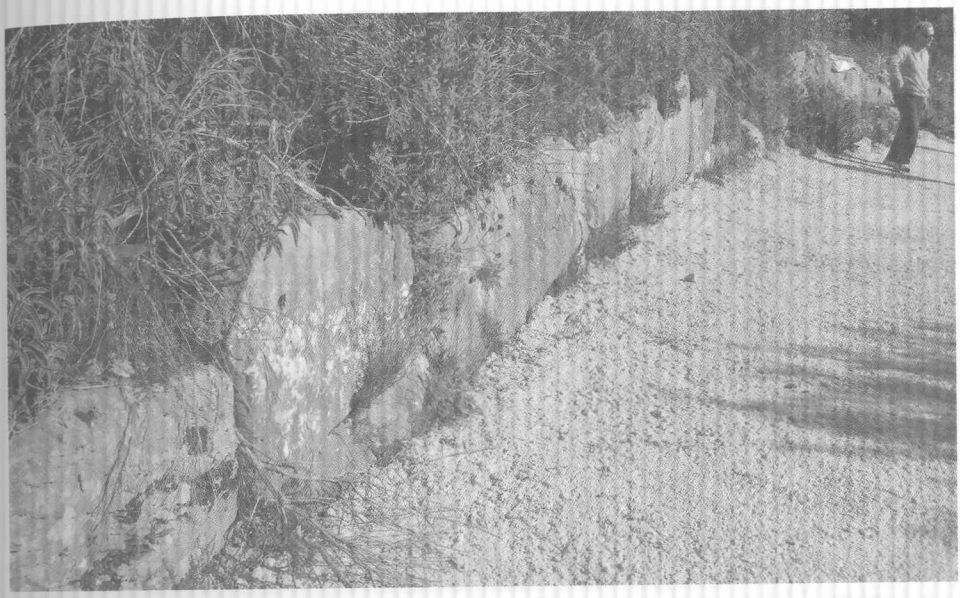

ΕΙΚΟΝΑ 5: *Το τείχος στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου*

ΕΙΚΟΝΑ 6: *Τμήμα του πολυγωνικού τείχους*

φους, που περιγράφει την αρχαία πόλη, θεωρεί ότι η Πανδοσία με κέντρο το λόφο του Καστρίου περιλάμβανε ως προάστια δύο γειτονικούς λόφους, της Γορίτσας (Σταυροχώρι), που βρίσκεται περίπου 1000 μ. βόρεια, και όπου έχουν βρεθεί όστρακα της ελληνιστικής περιόδου, και έναν άλλο γειτονικό λόφο ανατολικότερα. Καθώς οι αρχαίες πηγές αναφέρουν ότι η Πανδοσία βρισκόταν νότια του ποταμού Αχέροντα, ενώ η αρχαία πόλη στο Καστρί βρίσκεται βόρεια αυτού, ο Δάκαρης πιστεύει ότι η κοίτη του ποταμού, που στην αρχαιότητα βρισκόταν βόρεια της Πανδοσίας, έχει διαφοροποιηθεί και έχει μετακινηθεί νότια της αρχαίας πόλης, φαινόμενο που συναντάται συχνά στις κοίτες των ποταμών. Ο Hammond ωστόσο θεωρεί ότι η αρχαία Πανδοσία πρέπει να ταυτιστεί με την ακρόπολη στο Τρίκαστρο που βρίσκεται νότια του ποταμού Αχέροντα, στην ενδοχώρα πάνω σε ψηλές κορυφές στην είσοδο της επικράτειας των Κασσωπαίων από βορρά.[7] Η πιθανότητα ωστόσο της ίδρυσης μιας σημαντικής αποικίας, που αποτέλεσε την έδρα της Ηλειακής Τετράπολης, σε ένα τόσο δυσπρόσιτο και απομακρυσμένο σημείο δεν φαίνεται πολύ πειστική.

Ο αρχαιολογικός χώρος της αρχαίας Πανδοσίας (Εικ. 3) καταλαμβάνει μία έκταση 330 περίπου στρεμμάτων, η οποία κατά την αρχαιότητα περιβάλλονταν νότια από την Αχερουσία λίμνη και βορειοδυτικά από τον ποταμό Αχέροντα. Η πόλη βρισκόταν σε ιδιαιτέρως πλεονεκτική θέση καθώς από βορρά, νότο και δύση ήταν φυσικά οχυρωμένη από τη λίμνη και τον ποταμό. Ταυτόχρονα αποτελούσε σημαντικό στρατηγικό και εμπορικό κέντρο καθώς έλεγχε τον Αχέροντα, που ήταν πλωτός σε μεγάλο μήκος και επέτρεπε την επικοινωνία τόσο με την ενδοχώρα όσο και με την ακτή. Από το λόφο υπάρχει άμεση οπτική επαφή με το Νεκρομαντείο και την αρχαία Εφύρα, από τα οποία απέχει 4,5 χλμ.

Λιμάνια της πόλης ήταν η Κερέντζα, όπου βρίσκεται το τειχισμένο Παλαιόκαστρο, και η Αμμουδιά (αρχαίος Γλυκύς λιμήν). Σύμφωνα με το Δάκαρη ένα λιμάνι πρέπει να υπήρχε στη νότια πλευρά της Αχερουσίας στη θέση Δρόμος Σκαλόματος, και ακόμη ένα στη βόρεια όχθη της λίμνης όπου μαρτυρίες αναφέρουν ότι παλιότερα υπήρχαν αρχαίοι μεταλλικοί δακτύλιοι, μέσα στο βράχο για να δένονται τα μικρά πλοία. Βόρεια του λόφου, ο Δάκαρης πιθανολογεί την ύπαρξη μεγάλης γέφυρας στον ποταμό Αχέροντα, που συνέδεε το Καστρί με τους δύο γειτονικούς λόφους βορειοανατολικά, που αποτελούσαν τα προάστια της.[8]

Τα πρώτα αρχαιολογικά ευρήματα –χειροποίητα όστρακα της εποχής του Χαλκού– εντοπίζονται στις ανατολικές κλιτύες του λόφου του Καστρίου. Στα τέλη του 8ου-αρχές 7ου αι. π.Χ. στην ευρύτερη περιοχή εγκαθίστανται άποικοι

[7] Πρβλ. ΔΑΚΑΡΗΣ 1971, 164· HAMMOND 1967, 672.
[8] ΔΑΚΑΡΗΣ 1971.

ΕΙΚΟΝΑ 7: *Πύργος του τείχους*

ΕΙΚΟΝΑ 8: *Γενική άποψη του χώρου*

από την Ηλεία, οι οποίοι ιδρύουν τέσσερις αποικίες σε σημαντικές γεωγραφικά θέσεις. Η ίδρυση της Πανδοσίας πλησίον της Εφύρας, μιας αποικίας των υστεροελλαδικών χρόνων από τη δυτική Πελοπόννησο, πιθανόν ηλειακή, απέβλεπε στην ενίσχυση του αποικιακού στοιχείου της Εφύρας και στον πλήρη έλεγχο της πεδιάδας και του όρμου της Αμμουδιάς από τους Ηλείους.

Αρχικά η Πανδοσία ήταν ένας ατείχιστος οικισμός, για την έκταση του οποίου δε διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες. Ο 4ος αι. π.Χ. ήταν περίοδος ακμής για την πόλη καθώς τουλάχιστον από τον 4ο αι. π.Χ. είναι η έδρα της Ηλειακής Τετράπολης. Η τείχιση του οικισμού πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 5ου-αρχές 4ου αι π.Χ. και πριν το 343/342 π.Χ., έτος κατά το οποίο η πόλη, όπως και οι υπόλοιπες ηλειακές αποικίες, κατακτήθηκε από το Φίλιππο Β΄ και στη συνέχεια παραδόθηκε στο βασιλιά των Μολοσσών Αλέξανδρο Α΄, για να προσαρτηθεί τέλος από τους συμμάχους των Μολοσσών Κασσωπαίους.

Το πολυγωνικό τείχος, πλάτους 3,20 μ. εκτείνεται στις νοτιοδυτικές παρυφές του λόφου, προς την Αχερουσία λίμνη και στη συνέχεια και από τα δύο όρια της προηγούμενης πορείας ανεβαίνει προς την κορυφή του λόφου, σχηματίζοντας περίπου ένα τρίγωνο που περιβάλει μια έκταση 130 στρεμμάτων (Εικ. 4-6). Εσωτερικά ένα ενδιάμεσο τείχος με κατεύθυνση Β-Ν χωρίζει

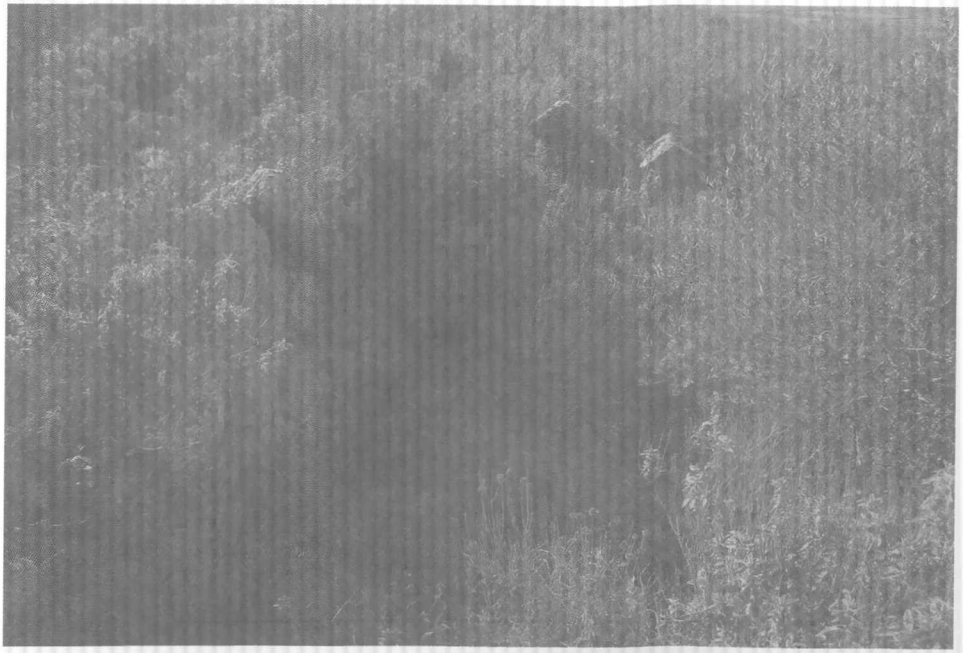

ΕΙΚΟΝΑ 9: *Ερείπια κτιρίων*

ΕΙΚΟΝΑ 10: *Λαξευμένο οικοδόμημα*

την πόλη σε δύο ίσα περίπου τμήματα, το άνω ανατολικό και το κάτω δυτικό. Το τείχος ενισχύεται από είκοσι δύο τετράγωνους πύργους (Εικ. 7). Στην ανατολική πλευρά υπάρχουν δύο πύλες επίσης προστατευμένες με πύργους, η βορειοανατολική πλάτους 4 μ. και η νοτιοανατολική πλάτους 2,70 μ. Ο Δάκαρης πιθανολογεί την ύπαρξη άλλης μίας πύλης στη νότια πλευρά που θα οδηγούσε στις πηγές και στην Αχερουσία λίμνη και άλλη μία στη δυτική πλευρά, όπου είναι ορατά ίχνη ενός δρόμου, πλάτους 3 μ. που οδηγεί στο άνω τμήμα της πόλης μέσω μιας στενής πύλης του κάθετου ενδιάμεσου τείχους.

Δεδομένου ότι το έδαφος δεν ευνοούσε την ανάπτυξη του ιπποδάμειου πολεοδομικού προγράμματος, όπως συνέβη σε πολλές ηπειρωτικές πόλεις όπως η Κασσώπη, η Αμβρακία και το Όρραον, η πόλη αναπτύχθηκε σταδιακά γύρω από έναν αρχικό πυρήνα αντίστοιχα με τις πόλεις της μητροπολιτικής Ελλάδας. Διάσπαρτα οικοδομικά λείψανα είναι ορατά (Εικ. 8-11), όπως ένα μεγάλων διαστάσεων ορθογώνιο οικοδόμημα στην κορυφή του λόφου και τρία ορθογώνια κτίρια στο ανατολικό τμήμα της άνω πόλης, από τα οποία διέρχονται τρείς στενοί δρόμοι πλάτους 3 μ. που καταλήγουν σε έναν μεγαλύτερο δρόμο παράλληλο με την ανατολική πλευρά του τείχους. Στην κορυφή του λόφου υπάρχουν δύο δεξαμενές, λαξευμένες στο βράχο, μία ορθογώνια (10,50 x 4,50 μ.) και μία κυκλική, η οποία περιβάλλονταν από ορθογώνιο κτίριο (21,50 x 4,50 μ.) το οποίο συνέλλεγε το νερό της βροχής.

ΕΙΚΟΝΑ 11: *Λείψανα κτιρίων*

ΕΙΚΟΝΑ 12: *Ο ναός του Αγίου Ιωάννη στην κορυφή του λόφου*

Κατά την ελληνιστική περίοδο, μετά την προσάρτηση των Ηλείων αποίκων από τους Κασσωπαίους, η τειχισμένη έκταση της πόλης διπλασιάστηκε καθώς ανεγέρθη ευρύτερος πολυγωνικός οχυρωματικός περίβολος 3,50 μ. πλάτους στις βόρειες και ανατολικές παρυφές του λόφου, από τον οποίο ένα μέρος μόνο είναι τώρα ορατό, καθώς τμήματα του καλύφθηκαν από τις προσχώσεις του ποταμού. Το νέο τείχος με συνολική περίμετρο 2.320 μ. περιτρέχει τους πρόποδες του βουνού και ενισχύεται από μεγαλύτερους τετράγωνους πύργους. Μία πύλη είναι ορατή στο βόρειο τμήμα, η οποία οδηγούσε στη βορειοανατολική πύλη της άνω πόλης με προορισμό τους δύο λόφους βόρεια που αποτελούσαν τα προάστια της πόλης. Άλλη μία πύλη υπήρχε, στη νοτιοανατολική πλευρά σε σύνδεση με τη νοτιοανατολική πύλη της άνω πόλης. Ελάχιστα ίχνη των κτισμάτων της ελληνιστικής πόλης είναι ορατά, κατά τις νεότερες ωστόσο σωστικές ανασκαφές, εντός των σύγχρονων οικισμών, έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα από οικίες του 4ου αι. π.Χ.

Το 167 π.Χ. η Πανδοσία, όπως και οι υπόλοιπες ηπειρωτικές πόλεις, κατακτήθηκε από τους Ρωμαίους και υπέστη σημαντικές καταστροφές. Η κατοίκηση ωστόσο συνεχίστηκε και η πόλη συρρικνώθηκε στο ανώτερο σημείο του λόφου, περιοριζόμενη από νότο με νέο τείχος μήκους 300 μ. και πλάτους 2 μ., το οποίο έχει δύο τετράγωνους και δύο ημικυκλικούς πύργους και μόνο μία πύλη πλάτους 2 μ. στη δυτική πλευρά. Επισκευάστηκε επίσης το τμήμα του αρχαίου τείχους μήκους 220 μ. που περιέβαλε το νέο τμήμα της πόλης από βόρεια. Η τειχοδομία του νέου και του επισκευασμένου τείχους από πολυγωνικούς λίθους, τοποθετημένους αμελώς, με χρήση συνδετικού υλικού υποδηλώνει ότι κατασκευάστηκε τις πρώτες δύο δεκαετίες μετά τη ρωμαϊκή καταστροφή, όταν οι Ρωμαίοι έδωσαν περιορισμένη αυτονομία στις ηλειακές αποικίες και επέτρεψαν την ίδρυση του Κοινού των Πανδοσιέων και την κοπή ενός χάλκινου νομίσματος με την επιγραφή «Κοινόν των Πανδοσιέων». Στο Κοινό των «αποστατών» ή των «εκπεπτοκότων»,[9] όπως χαρακτηρίστηκε, στο οποίο φαίνεται ότι μετείχαν οι Μολοσσοί, οι Κασσωπαίοι και οι Θεσπρωτοί με έδρα την Πανδοσία και αργότερα τη Δωδώνη, τον έλεγχο ασκούσαν οι άποικοι από την Ηλεία. Το Κοινό διατηρήθηκε και μετά το 148 π.Χ., όταν η Ήπειρος μαζί με την Ιλλυρία αποτέλεσε τμήμα της Επαρχίας της Μακεδονίας ως τα χρόνια του Αυγούστου. Με τις ενέργειες αυτές η Ρώμη ενίσχυσε τους αποίκους λόγω των εχθρικών σχέσεων τους με τους γηγενείς Ηπειρώτες, με σκοπό να ελέγξει την ευρύτερη περιοχή. Μετά την ίδρυση της Νικόπολης μετά το 31 π.Χ. οι κάτοικοι της μεταφέρθηκαν σε αυτήν, όπως συνέβη με όλες τις ηπειρωτικές πόλεις και στην περιοχή εγκαταστάθηκαν Ρωμαίοι έποικοι.

Στα νεότερα χρόνια στις παρυφές του λόφου αναπτύχθηκε η κοινότητα Καστρίου και εντός του εσωτερικού περιβόλου της ακρόπολης στην κορυφή

[9] Πολύβιος 32.26.1.

του λόφου κατασκευάστηκε ο ναός του Αγίου Ιωάννη (Εικ. 12). Τα ερείπια της αρχαίας ακρόπολης του Καστρίου είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος,[10] ενώ ο ποταμός Αχέρων είναι κηρυγμένος ως ιστορικός και ιδιαιτέρου φυσικού κάλους τόπος.

Βιβλιογραφία

ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1960, Αρχαιότητες και μνημεία της Ηπείρου, *Αρχαιολογικό Δελτίον* 16, Χρονικά Β, 114-127

ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1961, Αρχαιότητες και μνημεία της Ηπείρου, *Αρχαιολογικό Δελτίον* 17, Χρονικά Β, 108-119

ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1963, Αρχαιότητες και μνημεία της Ηπείρου, *Αρχαιολογικό Δελτίον* 18, Χρονικά Β, 89-92

ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1964, Αρχαιότητες και μνημεία της Ηπείρου, *Αρχαιολογικό Δελτίον* 19, Χρονικά Β, 44-53

DAKARIS S., 1971, *Cassopaia and the Elean Colonies*, Athens (Ancient Greek Cities 4)

ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1972, *Θεσπρωτία*, Αθήνα (Αρχαίες Ελληνικές πόλεις 15)

ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ Δ., 1947, *Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου*, Αθήνα

HAMMOND N.G.L., 1967, *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Θ.Ι. & ΚΟΝΤΟΡΛΗ Λ., 2003, *Προϊστορική Αρχαιολογία Ηπείρου, Ιονίων νησιών*, Αθήνα

ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Μ.Β. (Επιμ.), 1997, *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα

ΣΟΥΕΡΕΦ Κ., 1986, *Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο*, Θεσσαλονίκη

[10] Φ.Ε.Κ. 35/Β/02.02.1962.

Ντίνα ΖΗΔΡΟΥ*

Στοιχεία και μαρτυρίες για την ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας στη μεσαιωνική ελληνική γραμματεία

Η ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας συμπεριλαμβάνει το σύγχρονο ομώνυμο νομό, ο οποίος καλύπτει το νοτιοδυτικό τμήμα του γεωγραφικού διαμερίσματος της Ηπείρου. Στα βορειοδυτικά συνορεύει με το νομό Ιωαννίνων, στα βορειοανατολικά με τον αντίστοιχο της Θεσπρωτίας, στα ανατολικά με το νομό Άρτας, ενώ δυτικά βρέχεται από το Ιόνιο Πέλαγος και τον Αμβρακικό κόλπο. Η γεωμορφολογία του ποικίλει από περιοχή σε περιοχή. Έτσι, χαρακτηρίζεται ως ορεινός στο βόρειο και κεντρικό τμήμα του, όπου δεσπόζουν τα όρη του Σουλίου, του Ζαλόγγου και τα Θεσπρωτικά και ως πεδινός στις νότιες παραθαλάσσιες περιοχές, όπου το έδαφος φτάνει σχεδόν στο επίπεδο της θάλασσας. Παράλληλα, διασχίζεται από δύο μεγάλους ποταμούς, τον Αχέροντα στα δυτικά και το Λούρο στα ανατολικά, οι οποίοι δημιουργούν τις αντίστοιχες κοιλάδες και διασφαλίζουν την άρδευση και τον εύφορο χαρακτήρα του εδάφους.

Η παραπάνω γεωμορφολογία της περιοχής, το ήπιο κλίμα, οι εύφορες εκτάσεις, τα άφθονα νερά, η εκτεταμένη ακτογραμμή με τον πλούσιο διαμελισμό και τα αρκετά φυσικά και ασφαλή λιμάνια κατάλληλα για αγκυροβόλιο, ο Αμβρακικός κόλπος και γενικά η στρατηγική θέση της, η οποία λειτουργούσε ως το σημείο σύνδεσης και επικοινωνίας των ποικίλων ηπειρωτικών πόλεων μεταξύ τους αλλά και αντίστοιχα της Ηπείρου με τα Επτάνησα, τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο, την Αλβανία και πρωτίστως με τη Δύση μέσω των πιο γρήγορων και εύκολων θαλάσσιων συγκοινωνιών, αποτέλεσαν ευνοϊκούς παράγοντες για την κατοίκιση της Πρέβεζας από πολύ πρώιμες περιόδους. Ήδη, λοιπόν, από την παλαιολιθική εποχή εμφανίζονται τα πρώτα ίχνη κατοίκισης, τα οποία εξακολουθούν σχεδόν αδιάκοπα μέχρι σήμερα. Βέβαια, οι θέσεις εγκατάστασης μεταβάλλονταν και εξελίσσονταν, όπως και η μορφή τους, ανάλογα με τις ιστορικές περιόδους. Το σίγουρο και το σημαντι-

* Η Ντίνα Ζήδρου είναι αρχαιολόγος.

κό όμως είναι ότι η θέση και η γεωμορφολογία του νομού κάλυπτε τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες του ανθρώπου κάθε εποχής.

Μέσα στη μακραίωνη πορεία της, η ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας γνώρισε αρκετές περιόδους ακμής τόσο κατά την προϊστορική περίοδο, μυκηναϊκός αποικισμός, όσο και κατά την κλασική αρχαιότητα, ηλειακός, κορινθιακός αποικισμός, συμμετοχή στον πελοποννησιακό πόλεμο, ανάμιξη στα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα της περιόδου, αστικοποίηση, οχύρωση των πόλεων και των οικισμών, δημιουργία φυλετικής συνείδησης, ίδρυση πολιτικών σχηματισμών. Αλλά και μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, η οποία είχε ως συνέπεια την καταστροφή και την ερήμωση της Ηπείρου και παρ' όλη την καταστροφή και της περιοχής της Πρέβεζας, αυτή πολύ γρήγορα, λόγω του κλίματός της, των εύφορων εδαφών της, της παραθαλάσσιας στρατηγικής σημασίας θέσης της και της κοντινής σχετικά απόστασης από τη γειτονική Ιταλία, θα προσελκύσει αρκετούς Ρωμαίους επιχειρηματίες να εγκατασταθούν στα εδάφη της. Παράλληλα, οι εναπομείναντες Ηπειρώτες, είτε επειδή υποχρεώθηκαν από τους κατακτητές είτε για λόγους ασφάλειας, προτιμούν τις παράκτιες θέσεις, όπως στην περιοχή της Κασσωπαίας. Έτσι, η περιοχή θα ξαναβρεί τους ρυθμούς της, θα ανακτήσει τη σημασία της και κάτι από την παλιά της αίγλη.

Ορόσημο για την ιστορία της θα σταθεί η ίδρυση της Νικόπολης το 31 π.Χ. από τον Οκταβιανό, το νικητή της ναυμαχίας του Ακτίου. Ο Οκταβιανός Αύγουστος λοιπόν, εκτιμώντας τη στρατηγική θέση της περιοχής ως εμπορικού και συγκοινωνιακού κόμβου, επιδιώκοντας το στρατιωτικό έλεγχο της Δυτικής Ελλάδας, την εδραίωση της ρωμαϊκής κυριαρχίας αλλά και την οικονομική και κοινωνική ενίσχυση της παρηκμασμένης περιοχής και ακολουθώντας μια πρακτική με μακρά παράδοση που υπαγόρευε την ίδρυση πόλεων σε ανάμνηση μιας σημαντικής νίκης, ίδρυσε τη Νικόπολη. Σε αυτή, παραχώρησε μεγάλα προνόμια και ατέλειες, που συντέλεσαν στην ταχύτατη ανάπτυξη και ακμή της. Στην πόλη, μετοίκησαν υποχρεωτικά κάτοικοι από ολόκληρη την Ήπειρο, την Ακαρνανία και τη Λευκάδα αλλά και Ρωμαίοι άποικοι, παλαίμαχοι στρατιώτες και οπαδοί του Οκταβιανού. Κοσμήθηκε με λαμπρά κοσμικά κτίρια, τα λάφυρα της ναυμαχίας και διάφορα έργα τέχνης και θρησκευτικά αντικείμενα από τις πόλεις των μετοίκων. Γρήγορα, η Νικόπολη θα αναδειχθεί σε πρωτεύουσα της Ηπείρου και της Ακαρνανίας αλλά και κομβικό σημείο συνάντησης του ανατολικού και του δυτικού πολιτισμού. Εξαιτίας της σημασίας της αυτής, θα πληγεί αλλεπάλληλα και με ιδιαίτερη σκληρότητα από τις βαρβαρικές επιδρομές της ύστερης αρχαιότητας, τη βαρβαρότητα των οποίων θα γνωρίσει και ολόκληρη η Ήπειρος.

Με την έναρξη της βυζαντινής περιόδου, της οποίας μπορούμε να θέσουμε ως αφετηρία στην Ήπειρο τη διοικητική μεταρρύθμιση που κατέληξε στην ίδρυση των επαρχιών Παλαιάς και Νέας Ηπείρου, η περιοχή της Πρέβεζας

θα υπαχθεί στην Παλαιά Ήπειρο και θα συνεχίσει να πλήττεται από τις βαρβαρικές επιδρομές. Σε γενικές γραμμές και ενταγμένη πλέον στα πλαίσια της αυτοκρατορίας, θα ακολουθήσει τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της υπόλοιπης Ηπείρου, θα ασπαστεί το χριστιανισμό, ο οποίος διαδίδεται γρήγορα όπως μαρτυρά το πλήθος των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, ενώ ολόκληρη η πορεία της έχει ως κέντρο και αφετηρία τη Νικόπολη. Το μεγάλο ρωμαϊκό αστικό κέντρο έχει μετατραπεί πλέον σε αντίστοιχο πρωτοβυζαντινό και λειτουργεί ως πυρήνας καλλιτεχνικών και πνευματικών αναζητήσεων με μεγάλη επιρροή και ακτινοβολία σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο.

Κατά την επόμενη μεσοβυζαντινή περίοδο, η περιοχή εξακολουθεί να ανήκει διοικητικά στην επαρχία Παλαιάς Ηπείρου, θα πληγεί από τις βαρβαρικές επιδρομές και θα γνωρίσει τη σλαβική κατάκτηση. Η Νικόπολη θα συνεχίσει να υφίσταται, να ανήκει στην αυτοκρατορία και να διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, όπως αποδεικνύεται από την αλληλογραφία των μητροπολιτών της, έστω και αν έχει αρχίσει η παρακμή της. Κατά την τρίτη δεκαετία του 9ου αι., οι παράκτιες περιοχές του Αμβρακικού, όπως και το Ιόνιο Πέλαγος στο σύνολό του, άρχισαν να πλήττονται από τις επικίνδυνες αραβικές πειρατικές επιδρομές, με αποκορύφωμα αυτή του 827-829 που οδήγησε στη λεηλασία της Νικόπολης, η οποία δέχτηκε το χτύπημα που σήμανε την αρχή του τέλους της. Εξαιτίας της συνεχιζόμενης αυτής κατάστασης, ιδρύεται στην επικράτεια της Παλαιάς Ηπείρου το θέμα Νικοπόλεως με πρωτεύουσα όμως τη Ναύπακτο. Η ονομασία του από την ομώνυμη πόλη φανερώνει την αναγνώριση της αξίας και σημασίας της για τη βορειοδυτική Ελλάδα αλλά η επιλογή της ακμαίας και κραταιής Ναυπάκτου ως πρωτεύουσας επιβεβαιώνει την παρακμή και εγκατάλειψή της. Κατά το 10ο αι., η Νικόπολη θα λεηλατηθεί για μια ακόμη φορά και θα κατακτηθεί από τους Βουλγάρους. Έκτοτε, σταδιακά οι μαρτυρίες και τα ευρήματα από την πόλη σταματούν, γεγονός που φανερώνει την οριστική εγκατάλειψή της.

Μετά την ίδρυση του θέματος Νικοπόλεως, ξεκινά μια προσπάθεια ανασυγκρότησης στο εσωτερικό της Ηπείρου. Οι περισσότερες από τις πόλεις της προηγούμενης περιόδου έχουν εγκαταλειφθεί, ενώ ιδρύονται νέες μικρότερης έκτασης και ιδιαίτερα οχυρές. Γενικά από τον 6ο έως το 10ο αι., η Πρέβεζα, όπως και η υπόλοιπη Ήπειρος, θα γνωρίσει αλλεπάλληλες επιδρομές και λεηλασίες, πολιτικές, εθνολογικές και διοικητικές ανακατατάξεις και θα βρεθεί σε προσωρινή απομόνωση. Κατά το πρώτο μισό του 11ου αι., η περιοχή θα υπαχθεί εκκλησιαστικά στην αυτοκέφαλη επισκοπή της Αχρίδας για να περιέλθει λίγο αργότερα στη μητρόπολη Ναυπάκτου και στα πλαίσια της αυτοκρατορίας.

Η πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Σταυροφόρους σηματοδοτεί την έναρξη της υστεροβυζαντινής περιόδου και τη φάση της ανεξαρτησίας της

Ηπείρου. Αν και η περιοχή αποδόθηκε ως κτήση στους Βενετούς, δεν κατακτήθηκε ποτέ από αυτούς. Πολύ γρήγορα, ιδρύθηκε στα εδάφη της το ανεξάρτητο κράτος της Ηπείρου, με πρώτο κυβερνήτη το Μιχαήλ Α΄ Δούκα. Στο κράτος αυτό συμπεριλαμβανόταν και η περιοχή της Πρέβεζας με τις πόλεις και τους οικισμούς της, οι οποίοι έκτοτε θα ακολουθήσουν την πορεία και τη μοίρα του «δεσποτάτου». Γενικά, η ιστορία του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου παρουσιάζεται ιδιαιτέρως πολυκύμαντη με συνεχείς διαδοχές στο θρόνο, καταλήψεις νέων εδαφών και απώλειες των υπαρχόντων, πολεμικές αναμετρήσεις, έντονη διπλωματική δραστηριότητα, δολοπλοκίες, δολοφονίες, επαναστάσεις και μια σειρά λαών, Λατίνοι, Αλβανοί και αργότερα Σέρβοι και Οθωμανοί, να μάχονται με τους Βυζαντινούς και τους γηγενείς κατοίκους για την κυριαρχία στα εδάφη του. Η βυζαντινή περίοδος ολοκληρώνεται με την οθωμανική κατάκτηση λίγο μετά τα μέσα του 15ου αι. Ωστόσο, ορισμένες από τις δυτικές περιοχές της Πρέβεζας πέρασαν στα χέρια των Ενετών και ακολούθησαν μια διαφορετική ιστορική πορεία.

Μεσαιωνικές θέσεις[1]

Αμβρακικός κόλπος. Θαλάσσιος κόλπος, με στενό στόμιο, ανάμεσα στην Ήπειρο και την Ακαρνανία. Επικοινωνεί με το Ιόνιο Πέλαγος, είναι κατάλληλος για αγκυροβόλιο και στο εσωτερικό του σχηματίζει λιμνοθάλασσες.

Αρλίσκα. Αταύτιστη θέση της περιοχής της Βαγενετίας.

Βαγενετία ή *Βαγενιτία*. Μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή ονομασία της περιοχής από τη Χιμάρα έως το Μαργαρίτι, η οποία δυτικά συμπεριλάμβανε και την περιοχή από το κάστρο των Ρωγών έως το Γλυκή λιμένα.

Βιλίχι, *Βελίχι*, *Βελέχι*, *Βιλούχι*. Αταύτιστο κάστρο της περιοχής της Πρέβεζας. Ίσως άλλη ονομασία για τους Ρωγούς.

Άγιος Γεώργιος. Η θέση των πηγών του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Νικόπολης.

Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου. Καθολικό του 13ου αι. στο χωριό Κυψέλη (Τουρκοπάλουκο).

---

[1] Ο κατάλογος με τις μεσαιωνικές θέσεις και τα μνημεία της Πρέβεζας έχει καταρτιστεί κυρίως σύμφωνα με την *Tabula Imperii Byzantini*, βλ. SOUSTAL & KODER 1981, αλλά και τη γενικότερη βιβλιογραφία που αφορά την περιοχή. Εδώ, δίνονται ελάχιστα στοιχεία για τις θέσεις, ενώ για όσες προέκυψαν μαρτυρίες στις πηγές θα γίνει πιο αναλυτική αναφορά στη συνέχεια.

Άγιος Θωμάς. Θέση με λείψανα βασιλικής του 6ου μ.Χ. στη χερσόνησο της Μαργαρώνας. Ίσως λειτουργούσε ως προάστιο της Νικόπολης.

Άγιος Ιωάννης. Κόλπος ανάμεσα στην Πάργα και τις εκβολές του Αχέροντα, με γλυκό ποτάμιο νερό.

Καστρί – Σαΐτα. Αταύτιστη παραθαλάσσια θέση.

Καστρίον. Πιθανότατα ο λόφος, όπου τα ερείπια της αρχαίας Πανδοσίας, με πρωτοβυζαντινό οικισμό.

Καταφύγια. Κόλπος κατάλληλος για αγκυροβόλιο στις εκβολές του Αχέροντα.

Κοζύλη. Θέση μεσαιωνικής επισκοπής κοντά στο σημερινό χωριό Νέα Σαμψούντα.

Λέλοβα (σημ. Θεσπρωτικό). Κοιλάδα με μεσαιωνικά μνημεία, στην οποία κυριαρχούσε ο οικισμός στο λόφο Καστρί Ριζοβουνίου όπου ήταν κτισμένες οι αρχαίες Βατίες.

Μάζωμα. Λιμνοθάλασσα στη δυτική πλευρά του Αμβρακικού κόλπου κοντά στη Νικόπολη.

Νικόπολη. Το μεγάλο ρωμαϊκό και παλαιοχριστιανικό κέντρο της περιοχής στις όχθες του Αμβρακικού κόλπου.

Παντάνασσα. Καθολικό μονής του 13ου αι. κοντά στη Φιλιππιάδα, ιδρυμένο από το Μιχαήλ Β΄, κυβερνήτη του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου.

Πάργα. Παραθαλάσσια οχυρωμένη πόλη στις ακτές του Ιονίου Πελάγους, με ιδιαίτερες σχέσεις με τη Δύση, η οποία πρωτοεμφανίζεται στις πηγές κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Πρέβεζα. Παραθαλάσσια πόλη του Αμβρακικού κόλπου πλησίον της Νικόπολης, η οποία εμφανίζεται στις πηγές κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.

Ρεάχοβα. Αταύτιστος ποταμός στην περιοχή της Βαγενετίας.

Ρηνιάσσα, Θωμόκαστρο, Ρίνας, Αρεβέσσα, Αρνεάκα, Λαρνάσα, Λαρνέσα. Οχυρωμένη πόλη κοντά στις ακτές σε κομβικό σημείο, στη σημερινή περιοχή των Ριζών Πρεβέζης, η οποία εμφανίζεται στις πηγές κατά το 14ο αι.

Ρωγοί, Ρεγόν, Ορόλαον. Σημαντική οχυρωμένη πόλη-κέντρο της υστεροβυζαντινής περιόδου στις όχθες του Λούρου, στη Νέα Κερασούντα Πρέβεζας.

Τοπόλιανα. Αταύτιστη θέση, πιθανώς στην περιοχή της Νέας Κερασούντας, κοντά στο κάστρο των Ρωγών.

Φανάρι. Πεδινή παραθαλάσσια περιοχή κοντά στις εκβολές του Αχέροντα.

Πηγές[2]

Αντιστρόφως ανάλογες με τη σημασία της περιοχής είναι οι αναφορές στις βυζαντινές πηγές. Έτσι, παρά τη στρατηγική της θέση ως πέρασμα προς τη Δύση, τον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισε στην ιστορία της αυτοκρατορίας αλλά και την ύπαρξη του μεγάλου πρωτοβυζαντινού κέντρου, τη Νικόπολη, ελάχιστες συγκριτικά είναι οι πληροφορίες και οι μαρτυρίες στη μεσαιωνική γραμματεία. Οι μεγάλοι βυζαντινοί συγγραφείς αναφέρονται μόνο περιστασιακά στην περιοχή είτε σε σχέση με κάποιο ιστορικό γεγονός που επηρέασε την πορεία της αυτοκρατορίας είτε σε κάποιο γεωγραφικό έργο προκειμένου να διασφαλίσουν την πληρότητά του. Ωστόσο, οι μαρτυρίες ποικίλουν ως προς τα έργα στα οποία εμπεριέχονται αλλά και στο χρονολογικό εύρος που εμφανίζονται. Πιο συγκεκριμένα, σε γεωγραφικά, περιηγητικά, ιστορικά, εκκλησιαστικά, φιλολογικά, ποιητικά έργα από τον 1ο έως το 14ο αι. εντοπίζονται στοιχεία και μαρτυρίες για την περιοχή. Βέβαια, σε αρκετές περιπτώσεις τα χωρία ταυτίζονται, φανερώνοντας κοινά πρότυπα και γνώση των προγενέστερων έργων, ενώ σε καμία περίπτωση δε μειώνεται η σημασία και η αξία τους. Τα στοιχεία, όσο λίγα και αν είναι, προσφέρουν ποικίλες πολύτιμες πληροφορίες και οφείλουν να αναλυθούν και να σχολιαστούν τόσο μεμονωμένα αλλά και συνολικά για την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για την ιστορική πορεία της περιοχής όσο και σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα για την καλύτερη τεκμηρίωση.

[2] Δίνονται αναλυτικά οι πηγές για κάθε θέση ξεχωριστά. Οι θέσεις τίθενται κατ' αλφαβητική σειρά, ενώ οι πηγές κατά χρονολογική ανά αιώνα. Τα στοιχεία των πηγών παρατίθενται αυτούσια σε ελεύθερη μετάφραση, χωρίς να σχολιάζονται ή να διορθώνονται όταν εμπεριέχουν λανθασμένες πληροφορίες, καθώς σκοπός του συγκεκριμένου άρθρου είναι η απλή παράθεση των στοιχείων ενώ η ερμηνεία τους θα ακολουθήσει σε κάποια άλλη εργασία. Βέβαια, η έρευνα των πηγών δεν είναι πλήρης. Στη συγκεκριμένη εργασία συμπεριλαμβάνονται τα πιο γνωστά αλλά και γενικά έργα της μεσαιωνικής γραμματείας. Με αυτό τον τρόπο αποδεικνύεται η θέση και η σημασία της περιοχής στην αυτοκρατορία στις διάφορες φάσεις της. Οι πηγές τεκμηριώνονται βιβλιογραφικά στις υποσημειώσεις και δεν επαναλαμβάνονται στη βιβλιογραφία στο τέλος της εργασίας για λόγους οικονομίας χώρου.

Αμβρακικός κόλπος

Η πρώτη αναφορά εντοπίζεται στο έργο του μεγάλου ιστορικού Θουκυδίδη,[3] ο οποίος τοποθετεί στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου τόσο το ιερό του Απόλλωνα όσο και το Ανακτόριο.[4] Στη συνέχεια μας πληροφορεί ότι ο Αμφίλοχος, ο γιος του Αμφιάρεου, ίδρυσε στον Αμβρακικό κόλπο μια πόλη την οποία ονόμασε Άργος, ομώνυμη με την πατρίδα του. Η συγκεκριμένη πόλη, αφού υπέστη πολλές συμφορές και επειδή πιεζόταν συνεχώς από τους Αμβρακιώτες, κατάφερε τελικά να τους συνοικίσει.[5] Ακολουθεί στον 4ο π.Χ. αιώνα η μαρτυρία του ιστορικού Θεόπομπου στην αποσπασματικά σωζόμενη ιστορία του και πιο συγκεκριμένα στα *Ελληνικά* του, ο οποίος, πραγματευόμενος τον αριθμό, τη θέση και τη σημασία των ηπειρωτικών εθνών, ξεχωρίζει ανάμεσά τους τους Χάονες και τους Μολοσσούς. Αρχικά οι Χάονες και στη συνέχεια οι Μολοσσοί εξουσίαζαν ολόκληρη την ηπειρωτική επικράτεια. Μάλιστα, οι τελευταίοι είχαν υπό τη δικαιοδοσία τους και το μαντείο της Δωδώνης. Οι Χάονες λοιπόν μαζί με τους Θεσπρωτούς καθώς και οι όμοροι τους Κασσωπαίοι, παρακλάδι των Θεσπρωτών, κατείχαν την εύφορη περιοχή από τα Κεραύνια όρη έως τον Αμβρακικό κόλπο.[6]

Στον επόμενο 3ο π.Χ. αι. δεσπόζει το ογκώδες ιστορικό έργο του Πολύβιου,[7] όπου στην εξιστόρηση των συγχρόνων του γεγονότων περιγράφονται και οι κινήσεις, οι μάχες και οι εκστρατείες του Φιλίππου της Μακεδονίας. Κατά τη διάρκεια λοιπόν των επιχειρήσεων του στη νότια Ελλάδα και ιδίως κατά των Αιτωλών, ο τολμηρός και δραστήριος αυτός ηγέτης είτε διάβαινε τον Αμβρακικό κόλπο είτε έκανε τον περίπλου του, εκτιμώντας και αναγνωρίζοντας την καίρια θέση του και τη στρατηγική του σημασία. Ο Πολύβιος λοιπόν τοποθετεί τον Αμβρακικό κόλπο ανάμεσα στην Ήπειρο στα βόρεια του και την Ακαρνανία στα δυτικά του, έχει μήκος 300 στάδια, πλάτος 100 στάδια και στενό άνοιγμα, μικρότερο των 5 σταδίων, στο σημείο εισόδου ή εξόδου των πλοίων στο Άκτιο όπου βρίσκεται και ιερό των Ακαρνάνων. Τέλος, αποτελεί και τμήμα του Σικελικού πελάγους. Σε άλλο χωρίο του ιδίου έργου του, ο Πολύβιος χαρακτηρίζει τον Αμβρακικό και πάλι ως τμήμα του Σικελικού πελάγους αλλά και ανήκοντα στις περιοχές της Αιτωλίας.

Η προχριστιανική γραμματεία ολοκληρώνεται με τα έργα του Διονυσίου Αλικαρνασσέως και του Στράβωνα του 1ου π.Χ. αι. Ο πρώτος λοιπόν, στη *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία* του, μας πληροφορεί ότι ο Αγχίσης με τα πλοία του

---

[3] Λόγω της πενίας των πηγών περιλαμβάνονται και οι αντίστοιχες προχριστιανικές, ώστε να διαγραφεί πληρέστερα η εικόνα των θέσεων αλλά και να διαφανούν τα αρχικά πρότυπα από όπου αντλούν συχνά οι μεσαιωνικοί συγγραφείς.

[4] Θουκ. 1.29.3.1, 1.55.1.1, 4.49.1.1.

[5] Θουκ. 2.68.6.1.

[6] FGrHist II, B, 115, Fg. 382.9.

[7] Πολύβιος 4.63.4, 4.66.4, 5.5.12, 5.18.9.

φτάνοντας στο Άκτιο προσορμίστηκε στο ακρωτήριο του Αμβρακικού κόλπου και από εκεί κατευθύνθηκε και αφίχθη στην Αμβρακία. Μάλιστα στο Άκτιο είδε ιερό της Αφροδίτης Αινειάδος πλησίον των ναών των άλλων μεγάλων θεών, ενώ αντίστοιχα ιερά τόσο της Αφροδίτης όσο και του ήρωα Αινεία υπήρχαν και στην Αμβρακία.[8] Ποικίλες και πολυάριθμες είναι οι αναφορές στον Αμβρακικό κόλπο στα *Γεωγραφικά* του Στράβωνα. Αρχικά λοιπόν και περιγράφοντας τα διάφορα πελάγη, θεωρεί ότι το Σικελικό βρέχει ολόκληρη τη δυτική πλευρά του ελλαδικού χώρου από την Κρήτη και την Πελοπόννησο, γεμίζει τον Κορινθιακό κόλπο, ενώ βόρεια φτάνει έως τον Ιόνιο κόλπο και τα νότια μέρη της Ηπείρου που οριοθετούνται από τον Αμβρακικό.[9] Σε άλλο χωρίο του έργου του αναφέρει ότι ακολουθώντας κάποιος την οδό που περνά από την Επίδαμνο και την Απολλωνία, στα δεξιά του συναντά τις ηπειρωτικές περιοχές έως τον Αμβρακικό κόλπο οι οποίες βρέχονται από το Σικελικό πέλαγος, ενώ στα αριστερά του τα ιλλυρικά όρη και τα έθνη τα όμορα των Μακεδόνων. Αντίστοιχα οι περιοχές μετά τον Αμβρακικό, όσες βρίσκονται απέναντι από την Πελοπόννησο, ανήκουν στην κυρίως Ελλάδα. Σχετικά με το διαμελισμό των ακτών, υποστηρίζει ότι τόσο ο Αμβρακικός όσο και ο Κορινθιακός κόλπος γεμίζουν από το Σικελικό πέλαγος.[10]

Περνώντας στην περιγραφή της Ηπείρου,[11] ο Στράβωνας αναφέρει ότι οι Χάονες, οι Θεσπρωτοί και οι όμοροί τους Κασσωπαίοι, παρακλάδι των Θεσπρωτών, κατέχουν την παράκτια και εύφορη περιοχή από τα Κεραύνια όρη έως τον Αμβρακικό κόλπο, αντλώντας πιθανώς τις πληροφορίες από το Θεόπομπο ή από άλλο κοινό αλλά άγνωστο πρότυπο. Και συνεχίζει ότι η απόσταση από τα Κεραύνια όρη έως το στόμιο του Αμβρακικού κόλπου είναι 1.300 στάδια, ξεκινώντας από την περιοχή των Χαόνων και πλέοντας νότια με την Ήπειρο στα αριστερά. Περιγράφοντας τα ηπειρωτικά λιμάνια, ο γεωγράφος μετά το Γλυκή λιμένα τοποθετεί άλλα δύο, τον Κόμαρο ο οποίος σχηματίζει ισθμό 6 σταδίων μέσα στον Αμβρακικό και προς τη Νικόπολη, και το δεύτερο το οποίο βρίσκεται μετά τον Κόμαρο κοντά στο στόμιο του κόλπου, είναι μεγαλύτερο και απέχει 12 στάδια από τη Νικόπολη. Επιπλέον, στον Αμβρακικό χύνεται και ο ποταμός Λούρος, ενώ ανάμεσα στη Λευκάδα και τον κόλπο υπάρχει και μία λιμνοθάλασσα επονομαζόμενη Μυρτούντιο. Για την οικιστική οργάνωση της περιοχής περιμετρικά του κόλπου αντλούμε πληροφορίες ότι αρχικά στάλθηκαν από τον Κύψελο Κορίνθιοι και κατέλαβαν την ακτή φτάνοντας μέχρι τον Αμβρακικό. Τη συγκεκριμένη περίοδο συνοικίστηκε η Αμβρακία και το Ανακτόριο, ενώ άνοιξαν και ισθμό στη χερσόνησο

[8] Dion. Hal. Ant. 1.50.4.
[9] Στράβων 2.5.20.
[10] Στράβων 7.7.4.
[11] Στράβων 7.7.5-7.7.8.

και έτσι έκαναν νησί τη Λευκάδα. Και εξακολουθώντας με την ιστορία της Αμβρακίας υποστηρίζει ότι τόσο η συγκεκριμένη πόλη όσο και οι υπόλοιπες ηπειρωτικές είχαν περιπέσει σε παρακμή εξαιτίας των συνεχόμενων πολέμων με τους Μακεδόνες και τους Ρωμαίους. Αντιλαμβανόμενος ο Σεβαστός Καίσαρας την κατάσταση και τη φθίνουσα πορεία των πόλεων, της συνοίκισε σε μία. Τη νέα αυτή πόλη, η οποία βρισκόταν στον Αμβρακικό κόλπο, την ονόμασε Νικόπολη σε ανάμνηση της νίκης του στη ναυμαχία στο στόμιο του Αμβρακικού ενάντια στον Αντώνιο και την Αιγύπτια βασίλισσα Κλεοπάτρα.

Συνολικά, ο Αμβρακικός κόλπος είναι σχετικά μικρός. Το στενό στόμιο του ξεπερνά τα 4 στάδια, ενώ η περίμετρός του τα 300. Ωστόσο, είναι κατάλληλος για αγκυροβόλιο σε ολόκληρη την έκτασή του. Στα δεξιά του εισερχομένου στον κόλπο βρίσκονται οι περιοχές των Ακαρνάνων, ενώ στα αριστερά η Νικόπολη και η περιοχή των Κασσωπαίων. Κοντά στο στόμιο του κόλπου απαντά το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα. Ο ναός είναι κτισμένος επάνω σε λόφο. Κάτωθι αυτού υπάρχει το άλσος και τα ναυπηγεία όπου αφιέρωσε ο Καίσαρας τα εχθρικά πλοία μετά τη ναυμαχία του Ακτίου και τα οποία καταστράφηκαν αργότερα από πυρκαγιά.

Σποραδικές αναφορές στον Αμβρακικό εντοπίζονται και στην περιγραφή της Αιτωλίας.[12] Από τις ψηλότερες λοιπόν κορυφές του Παρνασσού, της Οίτης και της Πίνδου είναι ορατά τόσο το Αιγαίο όσο και ο Αμβρακικός και το Ιόνιο. Βέβαια, την παραπάνω άποψη ο Στράβωνας την κρίνει ως υπερβολική, ενώ αντίθετα θεωρεί ως πιο πιθανή τη δυνατότητα να είναι ορατός ο Αμβρακικός αλλά και η θάλασσα προς τη Λευκάδα και την Κέρκυρα από το Πτέλεον. Η απόσταση ανάμεσα στον Αμβρακικό και το Μαλιακό κόλπο, μέσω της Οίτης και της Τραχίνιας, είναι 800 στάδια. Αντίστοιχα, η απόσταση ανάμεσα στον Αμβρακικό και το Θερμαϊκό, περνώντας τις περιοχές της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, ξεπερνά τα 1000 στάδια. Αναφερόμενος στο όρος Οίτη, υποστηρίζει ότι δεσπόζει και κυριαρχεί σε ολόκληρη την περιοχή από τις Θερμοπύλες έως τον Αμβρακικό κόλπο. Και συνεχίζει ότι μετά τις Θερμοπύλες υπάρχουν πηγές θερμών υδάτων οι οποίες τιμούνται ως ιερά του Ηρακλή, ενώ επάνω από αυτές βρίσκεται το όρος Καλλίδρομος. Ωστόσο, ορισμένοι ονομάζουν Καλλίδρομο ολόκληρη την περιοχή από τις Θερμοπύλες έως τον Αμβρακικό κόλπο. Συνολικά, οι Αιτωλοί και οι Ακαρνάνες κατοικούν σε όμορες περιοχές, οι οποίες διαχωρίζονται από τον Αχελώο και την Πίνδο. Και οι μεν Αιτωλοί κατέχουν την περιοχή δυτικά του Αχελώου έως τον Αμβρακικό κόλπο, τους Αμφιλόχους και το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα. Μάλιστα, το πρώτο χωριό των Ακαρνάνων μετά τον Αμβρακικό λέγεται Άκτιο, ομώνυμο με το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα και τη θέση στο μυχό του κόλπου.

Στον επόμενο 1° μ.Χ. αι. απαντά το έργο του γραμματικού Αρποκρατίωνα,

[12] Στράβων 7.1.6, 8.1.3, 9.4.11, 9.4.13, 10.2.1, 10.2.7, 10.2.8, 10.2.21.

ο οποίος στο *Λεξικό* του και στο λήμμα «Αμβρακία» αναφέρει ότι επρόκειτο για μία κορινθιακή αποικία, κτισμένη στον Αμβρακικό κόλπο.[13] Ο δεύτερος παλαιοχριστιανικός αιώνας εκπροσωπείται αρχικά από δύο γεωγραφικά έργα. Πιο συγκεκριμένα, στην *Αναγραφή της Ελλάδος* του Διονυσίου Καλλιφώντα[14] συμπεριλαμβάνεται και η κορινθιακή αποικία Αμβρακία, η οποία τοποθετείται περίπου στη μέση του επονομαζόμενου Αμβρακικού κόλπου. Στη συνέχεια, ο μαθηματικός Κλαύδιος Πτολεμαίος, στη *Γεωγραφία* του, μας δίνει τις συντεταγμένες της Νικόπολης, τη μεγαλύτερη σε διάρκεια ημέρα της σύμφωνα με τις ώρες φωτός και την απόστασή της από την Αλεξάνδρεια, διευκρινίζοντας ότι πρόκειται για τη Νικόπολη που βρίσκεται στον Αμβρακικό κόλπο.[15] Στον ίδιο αιώνα και ο Αίλιος Ηρωδιανός, στο *Περί καθολικής προσωδίας* έργο του, θεωρεί τη Θεσπρωτία πόλη και χώρα ευρισκόμενη εκτός του Αμβρακικού κόλπου, τα Σύβοτα νησί και λιμάνι προς τον Αμβρακικό και την ακαρνανική πόλη Άκτιο, την ομώνυμη με το ιερό του Απόλλωνα, τη θέση και την πόλη στο μυχό του κόλπου, ως την πρώτη ακαρνανική πόλη μετά τον Αμβρακικό.[16] Τέλος, και ο Κάσσιος Δίωνας, στη *Ρωμαϊκή ιστορία* του, μας πληροφορεί ότι ο Καίσαρας, αφού κατέλαβε τη θέση όπου αργότερα ιδρύθηκε η Νικόπολη, διαπίστωσε ότι από το συγκεκριμένο σημείο μπορούσε να εποπτεύει ολόκληρο τον Αμβρακικό αλλά και την ανοιχτή θάλασσα προς την πλευρά των Παξών, ενώ αντίθετα τα δύο λιμάνια της περιοχής δεν ήταν ορατά από τα πλοία έξω από τον Αμβρακικό. Από τον ίδιο συγγραφέα μαθαίνουμε ότι το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα βρίσκεται στην αφετηρία του πορθμού του Αμβρακικού κόλπου, απέναντι από τα λιμάνια της Νικόπολης.[17]

Συνεχίζοντας με την κατεξοχήν βυζαντινή εποχή και στην πρώτη της φάση, την πρωτοβυζαντινή, συναντούμε αναφορές στα *Εθνικά* του Στεφάνου Βυζαντίου, ο οποίος επίσης θεωρεί τη Θεσπρωτία πόλη και χώρα ευρισκόμενη εκτός του Αμβρακικού κόλπου, τα Σύβοτα νησί και λιμάνι προς τον Αμβρακικό, ενώ το Άκτιο ως τη θέση του ιερού του Απόλλωνα, τοπωνύμιο στο μυχό του κόλπου και την ακαρνανική πόλη κοντά στον Αμβρακικό όπου τελούνται γυμνικοί, ιππικοί και ναυτικοί αγώνες προς τιμήν του Απόλλωνα.[18] Στο *Λεξικό* του Φωτίου και στο λήμμα «Αμβρακία» βρίσκουμε και πάλι την κορινθιακή αποικία στον Αμβρακικό κόλπο.[19] Το ίδιο λήμμα απαντά πανο-

---

[13] W. Dindorf, *Harpocrationis lexicon in decem oratores Atticos*, Groningen ²1969, άλφα 24.

[14] K. Müller, *Dionysius, Descriptio Graeciae*, Paris 1855 (Geographi Graeci minores 1), 24, 27, 31, 40.

[15] K. Müller, *Claudii Ptolemaei geographia*, Paris 1883, 3.13.3.12, 8.12.12.2.

[16] A. Lentz, *Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus. De prosodia catholica*, Leipzig 1867 (Grammatici Graeci 3), 3.1.1, 3.1.288, 3.1.358, 3.1.390.

[17] Δίων Κάσσιος 50.12.3, 50.12.7.

[18] A. Meineke, *Stephan von Byzanz Ethnika*, Graz ²1958, 65.3, 310.19, 589.19.

[19] C. Theodoridis, *Photii patriarchae lexicon*, I, Berlin 1982, άλφα 1171.

μοιότυπο και στο μεσοβυζαντινό *Λεξικό της Σούδας*.[20] Αντίστοιχα στο *Etymologicum Genuinum* όπως και στο *Etymologicum Magnum* του 12ου αι. η Αμβρακία χαρακτηρίζεται ως ηπειρωτική πόλη από την οποία ονομάστηκε και η περιοχή καθώς και ο κόλπος «Αμβρακιήων».[21]

Μετά το *Λεξικό της Σούδας* που μας εισήγαγε στη μεσοβυζαντινή περίοδο, συνεχίζουμε με τις *Παρεκβολές εις την Ομήρου Ιλιάδα* του Ευσταθίου. Σε ένα από τα σχόλια του για τον «Αχελώο» αναφέρει ότι η παλαιότερη παράδοση υποστήριζε πως η αρχαία Ελλάδα βρισκόταν στην περιοχή γύρω από τη Δωδώνη και τους Σελλούς, από όπου έρεε ο Αχελώος και εν συνεχεία μέσω της Αιτωλίας χυνόταν στον Αμβρακικό. Για αυτό το λόγο στο μαντείο της Δωδώνης και πριν από κάθε χρησμό, οι ιερείς πρόσταζαν τους πιστούς να θυσιάσουν στον Αχελώο.[22] Το ίδιο χωρίο απαντά και στα ανώνυμα σχόλια της Ιλιάδας.[23] Αντίστοιχα στα *Υπομνήματα στον Διονύσιο τον Περιηγητή* ο Ευστάθιος χαρακτηρίζει τους Αμβρακιείς ως ηπειρωτικό έθνος, οι οποίοι ονομάστηκαν έτσι από την Αμβρακία, την κόρη του Αυγίου, και τον Άμβρακο, το γιο του Θεσπρωτού. Από τα δύο παραπάνω πρόσωπα, ονομάστηκε και ο κόλπος Αμβρακιώτικος.[24] Το ίδιο χωρίο υπάρχει αυτούσιο και στα ανώνυμα σχόλια στο έργο του περιηγητή.[25]

Τέλος, μία ξεχωριστή μαρτυρία αποτελεί αυτή του Απολλώνιου Ρόδιου του 3ου π.Χ. αι., ο οποίος κατά τη διήγηση των *Αργοναυτικών* του αναφέρεται και στον Αμβρακικό κόλπο, τοποθετώντας τον όμως στην περιοχή της Λιβύης.[26] Μικρή αναφορά στον Αμβρακικό απαντά και στα ανώνυμα σχόλια για τα Αργοναυτικά.[27]

Συνολικά, αρκετές, όχι όμως ικανοποιητικές σε σχέση με τη στρατηγική του σημασία, είναι οι αναφορές στον Αμβρακικό κόλπο, κυρίως στην προχριστιανική γραμματεία και σε σχέση με την Αμβρακία, τη Νικόπολη ή το Άκτιο. Οι πληροφορίες εμπεριέχονται κυρίως σε γεωγραφικά-περιηγητικά ή ιστορικά έργα αλλά και στα λεξικά της μεσαιωνικής περιόδου. Τα χωρία σε

---

[20] A. Adler, *Suidae lexicon*, I, Leipzig 1928 (Lexicographi Graeci 1), άλφα 1536.

[21] F. Lasserre & N. Livadaras, *Etymologicum magnum genuinum. Symeonis etymologicum una cum magna grammatica. Etymologicum magnum auctum*, I, Rome – Ateneo 1976, άλφα 622· T. Gaisford, *Etymologicum magnum*, Oxford 1848, άλφα 81.

[22] M. van der Valk, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, IV, Leiden 1987, 4.484.18.

[23] H. Erbse, *Scholia Graeca in Homeri Iliadem (scholia vetera)*, V, Berlin 1977, ραψωδ. 21. 194a1.

[24] K. Müller, *Eustathius, Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem*, Paris 1861 (Geographi Graeci minores 2), κεφ. 492.

[25] K. Müller, *Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem*, Paris 1861 (Geographi Graeci minores 2), κεφ. 493.

[26] H. Fraenkel, *Apollonii Rhodii Argonautica*, Oxford 1961, 4.1228.

[27] K. Wendel, *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*, Berlin 1935, 1346.

αρκετές περιπτώσεις εμφανίζονται πανομοιότυπα ή παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες, υποδεικνύοντας κοινά πρότυπα αλλά και γνώση των προγενέστερων έργων. Ωστόσο, πολύτιμες είναι οι πληροφορίες για τη γεωμορφολογία και την έκταση του κόλπου, τις πόλεις και τις διαφορετικές περιοχές που τον περιέβαλλαν, τα έθνη που τον κατοικούσαν, τη συμμετοχή του σε διάφορα γεγονότα και γενικά για τη σημασία του για την περιοχή και την Ήπειρο γενικότερα.

Βαγενετία

Για την περιοχή της Βαγενετίας απαντούν δύο αναφορές στις μεσαιωνικές πηγές. Η πρώτη στην *Αλεξιάδα*» της Άννας Κομνηνής, η οποία περιγράφοντας τις επιθέσεις και τις κινήσεις των Νορμανδών Ρομπέρτου Γυισκάρδου και του υιού του Βοημούνδου, στις δυτικές ακτές της αυτοκρατορίας, μας πληροφορεί ότι ο Βοημούνδος, κατευθυνόμενος μέσω Βαγενετίας, έφτασε στα Ιωάννινα και κατέλαβε την πόλη.[28]

Μία δεύτερη μαρτυρία, η οποία όμως δεν είναι σαφές εάν αναφέρεται στην ηπειρωτική Βαγενετία ή σε κάποια άλλη ομώνυμη περιοχή της αυτοκρατορίας, είναι αυτή στο έργο του αρχιεπισκόπου Ευσταθίου για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185.[29] Στην αρχή, λοιπόν, του έργου του, όπου διηγείται τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης του Μανουήλ, ο ιστορικός αφηγείται ένα ακόμη τέχνασμα του Ανδρονίκου προκειμένου να βλάψει τον αυτοκράτορα, με απώτερο σκοπό να προσεγγίσει ο ίδιος εγγύτερα στο θρόνο. Κάποιος μοναχός, επονομαζόμενος Σικουντηνός Φιλαδελφηνός, επισκέφτηκε την περιοχή της Ιταλίας και τα έθνη που την κατοικούσαν, συνοδευόμενος από ένα νεαρό αγρότη από την περιοχή της Βαγεντίας ο οποίος έμοιαζε φυσιογνωμικά στο διάδοχο Αλέξιο. Ο νεαρός, ενδεδυμένος με βασιλικά ενδύματα, χρησιμοποιώντας ανάλογους τρόπους και δεχόμενος από το μοναχό τις τιμές που άρμοζαν στο βασιλικό του αξίωμα, επισκεπτόταν διάφορα βασίλεια της ιταλικής χερσονήσου, δημιουργούσε συμμαχίες με όσους ηγεμόνες επιθυμούσαν να ορκιστούν πίστη στον αυτοκράτορα του Βυζαντίου και το διάδοχό του και δεχόταν πληθώρα βαρύτιμων δώρων, τα οποία πλούτιζαν το μοναχό συνοδό του. Τελικά, η απάτη έγινε αντιληπτή από το βασιλιά της Σικελίας.

Κοζύλη

Σε δύο ιστορικά έργα της υστεροβυζαντινής περιόδου εντοπίζονται μαρτυρίες σχετικά με τη μεσαιωνική επισκοπή της Κοζύλης. Τόσο λοιπόν ο Γεώρ-

[28] B. Leib, *Anna Comnene, Alexiade*, II, Paris ²1967, 5.4.1.8-5.4.1.15.

[29] S. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica La espugnazione di Tessalonica*, Palermo 1961, 60.9-62.28.

γιος Παχυμέρης στις *Συγγραφικές Ιστορίες* του πιο σύντομα όσο και ο Νικηφόρος Γρηγοράς στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του πιο αναλυτικά αναφέρονται στην αποστολή του επισκόπου Κοζύλης στην Κωνσταντινούπολη με αποστολή να ενθρονίσει το νέο Πατριάρχη.[30]

Πιο συγκεκριμένα,[31] κατά τη διακήρυξη της Ένωσης των δύο Εκκλησιών, καθολικής και ορθόδοξης, από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Μιχαήλ Η΄ το 1274 προκειμένου να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το δυτικό κίνδυνο, ο ηγεμόνας της Ηπείρου Νικηφόρος τάχθηκε φανερά και δυναμικά υπέρ της ορθοδοξίας και της ανεξαρτησίας της. Έτσι, τόσο οι υπήκοοί του όσο και ο κλήρος απέφυγαν κάθε συνεργασία και συναλλαγή με τη λατινική εκκλησία. Μετά το θάνατο του Μιχαήλ Η΄ και την άνοδο στο θρόνο του γιου του Ανδρονίκου Β΄, ο νέος αυτοκράτορας έσπευσε να ακυρώσει την πράξη Ένωσης των δύο Εκκλησιών και να αποκαταστήσει την ορθοδοξία.

Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, ανοίχθηκε μια νέα περισσότερο ευοίωνη δίοδος επικοινωνίας ανάμεσα στην αυτοκρατορία και την Ήπειρο, η οποία μαχόταν έως τότε με πάθος για την ανεξαρτησία της συνάπτοντας ακόμη και συμμαχίες με τις δυτικές δυνάμεις του Καρόλου Ανδεγαυού. Στα πλαίσια λοιπόν της παραπάνω συνεργασίας, αποφασίστηκε από τον ηγεμόνα της Ηπείρου Νικηφόρο η αποστολή του επισκόπου Κοζύλης στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος θα πρωτοστατούσε στην ενθρόνιση του νέου Πατριάρχη, του επιλεγμένου από τον αυτοκράτορα Γρηγορίου από την Κύπρο. Παράλληλα με αυτόν αφίχθη στην πρωτεύουσα και ο επίσκοπος Δίβρης της Μακεδονίας, όχι ως απεσταλμένος κάποιου αλλά με σκοπό να εξυπηρετήσει τις ποικίλες ανάγκες. Και οι δύο επίσκοποι διακρίνονταν για την «καθαρότητα» της πίστης τους στο ορθόδοξο δόγμα καθώς είχαν κρατηθεί μακριά από συμβιβασμούς και σχέσεις με τη λατινική εκκλησία. Ωστόσο, για την τιμητική θέση του πρωτοστατεύοντος στην ενθρόνιση του Πατριάρχη επελέγη τελικά ο επίσκοπος Κοζύλης, επειδή ανήκε στη μητρόπολη της Ναυπάκτου, σε μία επικράτεια όπου δεν υπήρχαν ενωτικοί και η οποία με τη σειρά της υπαγόταν απευθείας στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Αντίθετα, ο επίσκοπος Δίβρης υπαγόταν στην αυτόνομη αρχιεπισκοπή της Αχρίδας.

Η μακραίωνη παράδοση όμως, καθιερωμένη ήδη από το Μεγάλο Κωνσταντίνο, η οποία και τηρούνταν απαρασάλευτα, επέβαλλε ο νέος Πατριάρχης να ενθρονίζεται από τον επίσκοπο Ηράκλειας. Έτσι λοιπόν, ο επίσκοπος Κοζύλης χειροτόνησε ως επίσκοπο Ηράκλειας ένα μοναχό επονομαζόμενο Γερμανό. Στη συνέχεια, ο νέος επίσκοπος Ηράκλειας, τηρώντας την παράδο-

[30] I. Bekker, *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, II, Bonn 1835 (CSHB), 44· L. Schopen & I. Bekker, *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*, I, Bonn 1829 (CSHB), 1.164-1.165.

[31] Για τα σύντομα αυτά εισαγωγικά στοιχεία βλ. NICOL 1991, 41-42· NICOL 1997, 203-204.

ση, χειροτόνησε διάκονο, ιερέα και εν συνεχεία ενθρόνισε ως Πατριάρχη το λαϊκό Γρηγόριο, σε συνεργασία με τους επισκόπους Κοζύλης και Διβρών.

Αναφορικά με την αποστολή του επισκόπου Κοζύλης στην Κωνσταντινούπολη, ο Γεώργιος Παχυμέρης αναφέρει ότι σκοπός του ήταν να τελέσει τα καθιερωμένα στην ενθρόνιση του Πατριάρχη. Οι αρχιερείς όμως τον κατηγορούσαν ως πρεσβευτή των δυτικών και ότι για αυτό το λόγο έγινε δεκτός. Βέβαια, η δογματική του καθαρότητα αναγνωριζόταν από όλους. Επιπλέον, ο Παχυμέρης αναφέρει την ιστορία ότι ο επίσκοπος Κοζύλης είχε προσφέρει τις ιερατικές του υπηρεσίες στον Φίλιππο Κινάρντο, ενώ μετά τη δολοφονία του είχε τελέσει και τη νεκρώσιμη ακολουθία στην οποία η σύζυγος του Φιλίππου τοποθέτησε την κεφαλή του δολοφονημένου μέσα σε ένα χρυσό δίσκο. Στην πρωτεύουσα λοιπόν, ο επίσκοπος Κοζύλης είχε αποσταλεί για την ενθρόνιση του νέου Πατριάρχη. Ο Γρηγόριος όμως ήταν λαϊκός. Έτσι, ο επίσκοπος Κοζύλης τον οδήγησε στη μονή του Προδρόμου της Πέτρας και παρουσία ολίγων σε ένα μικρό ναό, τέλεσε τα προσήκοντα ώστε να παρουσιαστεί ως μοναχός και εν συνεχεία χειροτόνησε το Γρηγόριο διάκονο. Αμέσως μετά, χειροτόνησε επίσκοπο Ηράκλειας το μοναχό Γερμανό, ευλαβικό, απλό στο ήθος και επιλεγμένο από τον ίδιο το Γρηγόριο, ο οποίος με τη σειρά του ενθρόνισε τον Πατριάρχη. Γενικά, ο επίσκοπος Κοζύλης παρουσιάζεται μέσα στο έργο του Παχυμέρη να πράττει τα προσήκοντα όπως του τα επέβαλλαν και όχι ύστερα από δικές του αποφάσεις.

Νικόπολη

Πολυαριθμότερες σε σύγκριση με τις αντίστοιχες μαρτυρίες για τις υπόλοιπες θέσεις αλλά ελάχιστες αναλογικά με τη σημασία της και τον κομβικό της ρόλο είναι οι αναφορές στις πηγές για το μεγάλο ρωμαϊκό και πρωτοβυζαντινό κέντρο της περιοχής.

Οι πρώτες σποραδικές πληροφορίες εντοπίζονται στον 1ο π.Χ. αι., περίοδο της ίδρυσης της πόλης. Έτσι λοιπόν, ο γεωγράφος Μένιππος, στο αποσπασματικά σωζόμενο έργο του *Των λειπομένων της Ευρώπης μερών περίπλους*, χαρακτηρίζει τη Νικόπολη ως πόλη της Ηπείρου.[32] Ακολουθεί ο Στράβωνας, με τα *Γεωγραφικά* του, στο έργο του οποίου εμπεριέχονται περισσότερα στοιχεία.[33] Ξεκινώντας με το κεφάλαιο της περιγραφής της Ηπείρου και μετά το Γλυκή λιμένα τοποθετεί άλλα δύο λιμάνια. Το πρώτο πιο κοντινό και μικρότερο σε έκταση είναι ο Κόμαρος, ο οποίος σχηματίζει ισθμό 60 σταδίων στον Αμβρακικό κόλπο και προς την πόλη κτίσμα του Καίσαρα Νικόπολη. Ο δεύτερος βρίσκεται στο στόμιο του κόλπου, απέχει περισσότερο από το Γλυκή λιμένα σε σχέση με τον προηγούμενο καθώς και 12 στάδια από

[32] K. Müller, *Menippus Fragmenta*, Paris 1855 (Geographi Graeci minores 1), f. 4.
[33] Στράβων 7.7.5, 7.7.6.

τη Νικόπολη, ενώ είναι μεγαλύτερος και σε έκταση. Σε σχέση με τον Αμβρακικό κόλπο, η Νικόπολη τοποθετείται στα αριστερά του εισερχομένου και πριν την επικράτεια των Κασσωπαίων η οποία εκτείνεται έως την Αμβρακία. Αντίστοιχα, στα δεξιά του εισερχομένου απαντά το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα με το ναό, το άλσος και τα ναυπηγεία, όπου ο Καίσαρας αφιέρωσε τα εχθρικά πλοία τα οποία καταστράφηκαν αργότερα από πυρκαγιά. Στη συνέχεια, ακολουθεί η επικράτεια των Ακαρνάνων.

Αναφορικά με την ιστορία της Αμβρακίας, ο Στράβωνας τονίζει ότι τόσο η συγκεκριμένη πόλη όσο και οι υπόλοιπες ηπειρωτικές είχαν περιπέσει σε παρακμή εξαιτίας των συνεχόμενων πολέμων με τους Μακεδόνες και τους Ρωμαίους. Αντιλαμβανόμενος ο Σεβαστός Καίσαρας την κατάσταση και τη φθίνουσα πορεία των πόλεων, της συνοίκισε σε μία. Τη νέα αυτή πόλη, η οποία βρισκόταν στον Αμβρακικό κόλπο, την ονόμασε Νικόπολη σε ανάμνηση της νίκης του στη ναυμαχία στο στόμιο του Αμβρακικού ενάντια στον Αντώνιο και την Αιγύπτια βασίλισσα Κλεοπάτρα. Η Νικόπολη λοιπόν ακμάζει πληθυσμιακά και γενικά αναπτύσσεται συνεχώς. Κατέχει μεγάλη έκταση και έχει πολυάριθμους κατοίκους εξαιτίας του αναγκαστικού συνοικισμού. Στα προάστια της πόλης δημιουργήθηκε τέμενος, το οποίο περιλαμβάνει τον ιερό λόφο του Απόλλωνα και κάτω από αυτόν το άλσος με το γυμνάσιο και το στάδιο όπου τελούνταν οι αγώνες. Τα Άκτια, αγώνες προς τιμήν του θεού Απόλλωνα, αποδείχτηκαν αντάξια με τα Ολύμπια, ενώ την επιμέλειά τους ανέλαβαν οι Λακεδαιμόνιοι. Βέβαια, τα Άκτια τελούνταν και πιο πριν από τους κατοίκους της περιοχής αλλά ο Καίσαρας τους προσέδωσε μεγαλύτερη επισημότητα και φήμη. Οι ιδιωτικές κατοικίες βρισκόταν περιμετρικά της πόλης. Τέλος, στο κεφάλαιο για την περιγραφή της Ακαρνανίας, ο Στράβωνας χαρακτηρίζει το ακαρνανικό Ανακτόριο ως εμπορικό σταθμό της Νικόπολης, ενώ αναφέροντας ονομασίες πόλεων, π.χ. Πάλαιρο, Αλυζία, Λευκά, Άργος Αμφιλοχικό, υποστηρίζει ότι οι περισσότερες συνοικίστηκαν στη Νικόπολη.[34]

Με το πέρασμα στον 1ο μ.Χ. αιώνα, αυξάνονται και οι συγγραφείς που περιλαμβάνουν στο έργο τους στοιχεία για τη Νικόπολη. Πρώτος, λοιπόν, ο πολυγραφότατος Πλούταρχος, στους *Βίους παράλληλους* και πιο συγκεκριμένα στη βιογραφία του Αντωνίου και κατά τη διήγηση της περίφημης ναυμαχίας, τοποθετεί το Άκτιο στην περιοχή όπου βρίσκεται η Νικόπολη.[35] Στη συνέχεια στην *Καινή Διαθήκη* ο απόστολος Παύλος προσκαλεί τον Τίτο να τον επισκεφτεί στη Νικόπολη, όπου και είχε αποφασίσει να διαμείνει για το χειμώνα, χωρίς όμως να διευκρινίζει σε ποια Νικόπολη αναφέρεται.[36] Βέβαια, το ίδιο αυτό χωρίο επαναλαμβάνεται και σχολιάζεται από αρκετούς μεταγε-

[34] Στράβων 10.2.2.
[35] Πλούταρχος *Αντώνιος* 62.5.
[36] *Τίτ.* 3.12.

νέστερους συγγραφείς και πατέρες της εκκλησίας π.χ. Ιωάννη Χρυσόστομο και Ιωάννη Δαμασκηνό, οι οποίοι όμως ταυτίζουν τη Νικόπολη με την ομώνυμη πόλη της Θράκης.[37] Ο ιστορικός Φλάβιος Ιώσηπος, στο έργο του *Ιουδαϊκή αρχαιολογία*, απαριθμώντας τις ευεργεσίες του Καίσαρα, συμπεριλαμβάνει και τα δημόσια κτίρια της Νικόπολης τα οποία κατασκευάστηκαν με τη μέριμνα του κτήτορα της πόλης.[38] Ο συγκεκριμένος αιώνας ολοκληρώνεται με το έργο του στωικού φιλοσόφου Επίκτητου, ο οποίος πέρασε ένα μεγάλο μέρος της ζωής του στη Νικόπολη ύστερα από την εκδίωξη των φιλοσόφων από τη Ρώμη κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας από το Δομιτιανό. Σε χωρίο των συμβουλών του, όπως μεταφέρθηκαν από τον Αρριανό, συμβουλεύει όποιον θέλει να παραμείνει αθάνατο το όνομά του να το χαράξει μαζί με τα λόγια που επιθυμεί επάνω σε ένα λίθο. Αυτόν εν συνεχεία να τον μεταφέρει έξω από τη Νικόπολη. Σε άλλο σημείο, υποστηρίζει ότι κινδυνεύει στη Νικόπολη από τους πολλούς σεισμούς, ενώ συχνά αναφέρει ότι κατοικεί στη συγκεκριμένη πόλη. Παρατηρεί επίσης, μιλώντας για τους δούλους, ότι οι κάτοικοί της πιστεύουν και υποστηρίζουν πως είναι ελεύθεροι χάρη στον Καίσαρα.[39]

Οι αναφορές στις πηγές αυξάνονται σημαντικά κατά τον επόμενο 2ο μ.Χ. αι., οπότε η Νικόπολη έχει καθιερωθεί πλέον στα πλαίσια της αυτοκρατορίας ενώ η φήμη και η σημασία της έχουν διαδοθεί στα πέρατά της. Πρώτος, λοιπόν, ο Αίλιος Ηρωδιανός, στο *Περί καθολικής προσωδίας*, υπογραμμίζει ότι με το όνομα Νικόπολη υπάρχουν η πόλη της Ηπείρου, η αντίστοιχη της Βιθυνίας και μία τρίτη στην Αρμενία.[40] Στο *Περί παρωνύμων* ονομάζει τον πολίτη της Νικόπολης «Νικοπολίτη».[41] Τέλος, στο *Περί κλίσεως ονομάτων* χρησιμοποιεί και το ουσιαστικό «Νικόπολις», χωρίς περαιτέρω λεπτομέρειες, ως παράδειγμα κλίσεως ουσιαστικών σε *–ις*.[42] Στο ιστορικό έργο του Δίωνα Κάσσιου με τίτλο *Ρωμαϊκή ιστορία*[43] αλλά και στην Επιτομή της από τον

---

[37] Για το συγκεκριμένο θέμα έχουν γραφτεί πολλά και υποστηρίχτηκαν αρκετές διαφορετικές απόψεις. Ωστόσο, σε πρόσφατη δημοσίευση ο Μητροπολίτης Πρέβεζας και Νικοπόλεως πατέρας Μελέτιος αποδεικνύει ξεκάθαρα ότι πρόκειται για τη Νικόπολη της Ηπείρου, βλ. σχετικά ΜΕΛΕΤΙΟΣ 2007.

[38] Ios. Ant. Iud. 14.147-148.

[39] H. Schenkl, *Epicteti dissertationes ab Arriano digestae*, Leipzig 1916, 1.19.28-29, 2.6.20, 1.25.19, 2.21.13, 4.1.13-14.

[40] A. Lentz, *Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus. De prosodia catholica*, Leipzig 1867 (Grammatici Graeci 3), 3.1.92.

[41] A. Lentz, *Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus. Περί παρωνύμων*, Leipzig 1870 (Grammatici Graeci 3.2), 3.2.699.30.

[42] A. Lentz, *Aelius Herodianus et Pseudo-Herodianus. Περί κλίσεως ονομάτων*, Leipzig 1870 (Grammatici Graeci 3.2), 3.2.868.36.

[43] Δίων Κάσσιος 50.11-50.12, 51.1.

Ιωάννη Ξιφιλίνο[44] εντοπίζονται αρκετές πληροφορίες για τη Νικόπολη. Πιο συγκεκριμένα, αφιερώνεται μία εκτεταμένη και αναλυτική διήγηση στον πόλεμο ανάμεσα στον Οκταβιανό και τον Αντώνιο, ο οποίος ολοκληρώθηκε με τη ναυμαχία του Ακτίου και τη νίκη του Οκταβιανού που είχε ως συνέπεια την ίδρυση της Νικόπολης. Αρχικά, λοιπόν, ο Οκταβιανός οδήγησε τα πλοία του στο Άκτιο. Παράλληλα, το πεζικό του κατέβηκε στην περιοχή από τα Κεραύνια όρη. Σύντομα κατέλαβε τη θέση όπου αργότερα ιδρύθηκε η Νικόπολη. Μάλιστα, διαπίστωσε ότι από το συγκεκριμένο σημείο μπορούσε να εποπτεύει ολόκληρο τον Αμβρακικό αλλά και την ανοιχτή θάλασσα προς την πλευρά των Παξών, ενώ αντίθετα τα δύο λιμάνια της περιοχής δεν ήταν ορατά από τα πλοία έξω από τον Αμβρακικό. Σε αυτή την προστατευμένη και προνομιούχα περιοχή ιδρύθηκε η Νικόπολη.

Από τον ίδιο συγγραφέα πληροφορούμαστε ακόμη ότι το ιερό του Ακτίου Απόλλωνα βρίσκεται στην αφετηρία του πορθμού του Αμβρακικού κόλπου, απέναντι από τα λιμάνια της Νικόπολης. Σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο, μετά τη νίκη του στο Άκτιο ο Οκταβιανός Καίσαρας παρέμεινε αποκλειστικός κυρίαρχος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Έτσι, η περίοδος της μοναρχίας του άρχισε να υπολογίζεται ακριβώς από εκείνη τη συγκεκριμένη ημέρα. Σε ανάμνηση της νίκης του και για να ευχαριστήσει τον Άκτιο Απόλλωνα, του αφιέρωσε πληθώρα από τα εχθρικά πλοία που αιχμαλώτισε, ανοικοδόμησε μεγάλο ιερό προς τιμήν του και καθιέρωσε και αγώνες, τα Άκτια, όπως τους ονόμασε, γυμνικούς, μουσικούς καθώς και ιπποδρομίες. Παράλληλα ίδρυσε πόλη, την οποία ονόμασε Νικόπολη, στην περιοχή όπου είχε εγκαταστήσει το στρατόπεδό του. Στη συγκεκριμένη πόλη συγκέντρωσε τους κατοίκους των γειτονικών περιοχών, ενώ μετέφερε και άλλους από πιο μακρινές. Τέλος, το σημείο όπου είχε κατασκηνώσει ο ίδιος το περιέβαλλε με λίθους, δημιουργώντας κρηπίδωμα και το κόσμησε με τις πλώρες των εχθρικών καραβιών,[45] ιδρύοντας με αυτόν τον τρόπο ένα υπαίθριο ιερό για τον Απόλλωνα.

Ο 2ος μ.Χ. αι. ολοκληρώνεται με δύο γεωγραφικά έργα. Πρώτος ο μαθηματικός Κλαύδιος Πτολεμαίος, στη *Γεωγραφία* του,[46] μας δίνει τις συντεταγμένες της Νικόπολης, διευκρινίζοντας ότι πρόκειται για τη Νικόπολη που βρίσκεται στον Αμβρακικό κόλπο, όπως και τη μεγαλύτερη μέρα σύμφωνα με τις ώρες φωτός. Παράλληλα, τοποθετεί την πόλη σε σχέση με την Αλεξάνδρεια, δυτικά της κατά μισή ώρα και 1/3. Στη συνέχεια, ο μεγάλος περιηγητής Παυσανίας, στην *Ελλάδος περιήγηση*,[47] υποστηρίζει ότι οι κάτοικοι της

[44] U.P. Boissevain, *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt*, III, Berlin 1901, κεφ. 73, 75.

[45] Βέβαια, η αρχαιολογική έρευνα έδειξε ότι δεν επρόκειτο για τις πλώρες αλλά για τα έμβολα των εχθρικών καραβιών, βλ. ΤΣΑΚΟΥΜΗΣ 2007, I, 395· ΖΑΧΟΣ 2007, I, 413· MURRAY 2007.

[46] K. Müller, *Claudii Ptolemaei geographia*, Paris 1883, 3.13.3.12, 8.12.12.2.

[47] Παυσανίας 5.23.3, 7.18.8-9, 10.8.3-5, 10.38.4.

Αμβρακίας, του Ανακτορίου, της Καλυδώνας καθώς και άλλων περιοχών της Αιτωλίας συνοικίστηκαν υποχρεωτικά στη Νικόπολη, σύμφωνα με την εντολή του Ρωμαίου βασιλιά, με άμεση συνέπεια την ερήμωσή τους. Χαρακτηριστικά της σημασίας που είχε προσδώσει στη Νικόπολη ο Καίσαρας είναι τα παρακάτω χωρία. Πιο συγκεκριμένα, ο Καίσαρας ζήτησε την παρουσία εκπροσώπων από τη Νικόπολη στο συνέδριο των Αμφικτυόνων στο Άκτιο. Μάλιστα, παραχώρησε το προνόμιο στους Νικοπολίτες να έχουν ίδιο αριθμό ψήφων με τους Θεσσαλούς και τους Δόλοπες. Έτσι, η Νικόπολη, όπως και η Μακεδονία και η Θεσσαλία, εκπροσωπούνταν από έξι αντιπροσώπους. Μετά τη συμμετοχή της αυτή, η Νικόπολη εντάχθηκε στην κατηγορία εκείνων των πόλεων, μαζί με την Αθήνα και τους Δελφούς, οι οποίες έστελναν αντιπροσώπους σε κάθε αμφικτυονία.

Στον επόμενο 3ο μ.Χ. αι., περίοδο των βαρβαρικών επιδρομών και παρακμής της πόλης, μόνο ο ρήτορας Μένανδρος, στη *Διαίρεση των επιδεικτικών* του, προτείνει ως κατάλληλο παράδειγμα σε περιπτώσεις νίκης την ίδρυση της Νικόπολης από τους Ρωμαίους σε ανάμνηση της νίκης τους στο Άκτιο κατά της Κλεοπάτρας.[48] Περνώντας στον 4ο μ.Χ. αι., οι αναφορές στις πηγές πληθαίνουν και πάλι καθώς πλέον εντοπίζονται χωρία και σε εκκλησιαστικά ή θεολογικά κείμενα. Πρώτος ο Ευσέβιος, στην *Εκκλησιαστική ιστορία* του, συμπεριλαμβάνει την παράδοση για την ανεύρεση μιας έκδοσης της Αγίας Γραφής στα εβραϊκά στη Νικόπολη του Ακτίου.[49] Αλλά και ο Επιφάνιος ο Κύπριος, στο *Περί μέτρων και σταθμών*, υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξάνδρου Μαμαία βρέθηκε η έκτη εβραϊκή έκδοση της Αγίας Γραφής κρυμμένη μέσα σε πίθους στη Νικόπολη του Ακτίου.[50] Την ίδια παράδοση διασώζει και ο Αθανάσιος ο θεολόγος, στη *Σύνοψη επίτομη της θείας Γραφής, Παλαιάς και Νέας Διαθήκης*, ο οποίος αναφέρεται πιο αναλυτικά στις εκδόσεις της Αγίας Γραφής και προσθέτει ότι η έκτη βρέθηκε σε πίθους στη Νικόπολη του Ακτίου την περίοδο του Αλεξάνδρου γιου του Μαμαία. Η συγκεκριμένη έκδοση είχε τοποθετηθεί εκεί από κάποιον από τους γνωστούς του Ωριγένη. Στην ίδια συλλογή συμπεριλαμβάνονται και οι ποικίλες επιστολές του Παύλου όπως και εκείνη προς τον Τίτο, την οποία απέστειλε από τη Νικόπολη όπου και διέμεινε για το χειμώνα, χωρίς όμως να διευκρινίζεται σε ποια Νικόπολη αναφέρεται.[51] Ο 4ος μ.Χ. αι. ολοκληρώνεται με την πληροφορία του Σωκράτη σχολαστικού, στην *Εκκλησιαστική ιστορία* του, ότι ο βάρβαρος στρατηγός Αλάριχος, αφού αναχώρησε από την Κων-

[48] D.A. Russell & N.G. Wilson, *Menander rhetor*, Oxford 1981, κεφ. 358.

[49] G. Bardy, *Eusèbe de Cesaree Histoire ecclésiastique*, II, Paris 1955 (Sources chrétiennes 41), 6.16.2.

[50] Ε. Μούτσουλας, Το «Περί μέτρων και σταθμών» έργο Επιφανίου του Σαλαμίνος, *Θεολογία* 1973, κεφ. 504.

[51] *Athanasius Alexandrinus Synopsis scripturae sacrae* (MPG 28), κεφ. 28.428, 28.436.

σταντινούπολη όπου είχε κλείσει συμμαχία με τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο κατευθύνθηκε προς τις δυτικές επαρχίες, πραγματοποιώντας λεηλασίες και καταστροφές στις ιλλυρικές περιοχές. Φτάνοντας στις εκβολές του Πηνειού ποταμού, συνάντησε ισχυρή αντίσταση από τους Θεσσαλούς ενώ από εκεί και μέσω της Πίνδου έφτασε στη Νικόπολη της Ηπείρου και τελικά κατόρθωσε να καταλάβει και τη Ρώμη.[52]

Στον τελευταίο αιώνα της παλαιοχριστιανικής περιόδου, τον 5ο, και στο έργο του φιλολόγου Πρόκλου *Λυκίου Πλατωνικού Διαδόχου εις τας πολιτείας Πλάτωνος υπόμνημα* συμπεριλαμβάνεται μία ιστορία, ανάμεσα σε άλλες παρόμοιες, για κάποιον Ευρύνο από τη Νικόπολη. Αυτός, αφού πέθανε και τάφηκε με όλες τις τιμές έξω από την πόλη, αναβίωσε 15 μέρες μετά την ταφή του. Ο ίδιος υποστήριξε ότι είδε και άκουσε πολλά κάτω από τη γη αλλά τον είχαν προστάξει να μην τα αποκαλύψει. Ο Ευρύνος έζησε για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την ανάστασή του και υπήρξε πολύ πιο δίκαιος.[53] Στον ίδιο αιώνα και κατά το έτος 431 πραγματοποιήθηκε η Οικουμενική Σύνοδος της Εφέσου. Σε αυτή και όπως προκύπτει από τα πρακτικά της,[54] έλαβε μέρος και ο επίσκοπος Νικοπόλεως Δυνατός, ο οποίος αναφέρεται άλλοτε ως επίσκοπος Νικοπόλεως Ηπείρου και συνηθέστερα ως επίσκοπος Νικοπόλεως παλαιάς Ηπείρου. Η δραστηριότητά του υπήρξε έντονη κατά τη διάρκεια της Συνόδου. Έτσι, εκτός από τον κατάλογο των συμμετεχόντων όπου αναφέρεται, υπογράφει και κατακυρώνει τις διάφορες αποφάσεις, ενώ συχνά διατυπώνει και τις απόψεις του για τα θεολογικά ζητήματα. Αλλά και στην επόμενη Οικουμενική Σύνοδο που διεξήχθη επίσης τον ίδιο αιώνα, αυτή της Χαλκηδόνας το έτος 451, έλαβε μέρος ο επίσκοπος Νικοπόλεως Αττικός, ο οποίος αναφέρεται και πάλι ως επίσκοπος Νικοπόλεως Ηπείρου ή ως επίσκοπος Νικοπόλεως παλαιάς Ηπείρου.[55] Παρόλο μάλιστα που αναχώρησε από τη Χαλκηδόνα πριν την ολοκλήρωση των εργασιών, εξαιτίας της ξαφνικής σοβαρής ασθένειάς του, ωστόσο η συμμετοχή του υπήρξε ακόμη πιο δραστήρια, σε σχέση με τον επίσκοπο Δυνατό, λαμβάνοντας μέρος σε όλες τις διεργασίες και εκφράζοντας τις απόψεις του.

Μετά τον 5ο μ.Χ. αι. ακολουθεί η κατεξοχήν βυζαντινή περίοδος. Στον πρώτο της αιώνα, τον 6ο, στον οποίο κυριαρχεί η κραταιή προσωπικότητα

---

[52] W. Bright, *Socrates' ecclesiastical history*, Oxford ²1893, 7.10.

[53] W. Kroll, *Procli Diadochi in Platonis rem publicam commentarii*, I, Leipzig 1899, 2.115.

[54] *Concilia Oecumenica* 1.1.1.8.12· 1.1.2.3.23· 1.1.2.23.5· 1.1.2.55.21· 1.1.4.31.5· 1.1.7.15.1· 1.1. 7.15.18· 1.1.7.85· 1.1.7.12.29· 1.1.7.164.6.

[55] *Concilia Oecumenica* 2.1.1.57.13· 2.1.1.79.8· 2.1.1.98.32· 2.1.1.117.1· 2.1.1.183.37· 2.1.1.193.4· 2.1.2.4.1· 2.1.2.30.6· 2.1.2.35.38· 2.1.2.71.12· 2.1.2.82·37· 2.1.2.86.1· 2.1.2.101.43· 2.1.2.122.30· 2.1.2.131.40·2.1.2.143.7· 2.1.3.4.34· 2.1.3.8.30· 2.1.3.13.5· 2.1.3.44.3· 2.1.3.57.26· 2.1.3.62.1· 2.1.3.85.14· 2.1.3.87.24· 2.1.3.103.5· 2.1.3.107.24· 2.1.3.1083.

του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, η Νικόπολη γνωρίζει μια νέα περίοδο ακμής, ως χριστιανικό κέντρο πλέον. Έτσι, οι συγγραφείς εξακολουθούν να ασχολούνται μαζί της. Ο Ησύχιος Ιλλούστριος από τη Μίλητο, στην αποσπασματικά σωζόμενη *Ρωμαϊκή ιστορία* του, διατυπώνει την άποψη περί της ετυμολογίας της λέξεως «Ινδικτιών» ότι προέρχεται από το «Ινακτιών», που σημαίνει τη «νίκη στο Άκτιο».[56] Ο συγκεκριμένος όρος επινοήθηκε από το ακρωτήριο του Ακτίου, όπου ο Καίσαρας νίκησε τον Αντώνιο και την Κλεοπάτρα και σε ανάμνηση της νίκης έκτισε και τη Νικόπολη. Επιπλέον απόδειξη για την ετυμολογία της λέξης αποτελεί και το γεγονός ότι μια ινδικτιώνα ξεκινά από το 1 φτάνει έως το 15, σταματά και αρχίζει από το 1, καθώς ο Αντώνιος και ο Οκταβιανός υπήρξαν συνάρχοντες έως τον 15ο χρόνο ενώ έκτοτε κυριάρχησε ο Οκταβιανός Καίσαρας. Μια διαφορετική πληροφορία είναι αυτή στο έργο του Ιωάννη Λυδού *Περί εξουσιών*, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Ηρώδης δεν απείλησε ποτέ, χάρη στον Καίσαρα, τη Νικόπολη ούτε τον κόλπο του Ακτίου όπου είχαν παρευρεθεί η Κλεοπάτρα με τον Αντώνιο.[57] Συνεχίζοντας με το φιλόλογο Σιμπλίκιο στην *Εξήγηση εις το Επικτήτου εγχειρίδιον* έργο του, αναφέρει ότι ο Επίκτητος κατά τη διάρκεια της τυραννίας του Δομετιανού κατέφυγε στη Νικόπολη.[58] Στα *Εθνικά* του Στεφάνου Βυζαντίου, περιλαμβάνεται και το όνομα Νικόπολη το οποίο αντιστοιχεί στην πόλη της Ηπείρου, στην αντίστοιχη της Βιθυνίας και σε μία τρίτη της Αρμενίας, ενώ ο πολίτης της ονομάζεται «Νικοπολίτης». Αντίστοιχα, το όνομα Ωρωπός χαρακτηρίζει πέντε πόλεις, μία εκ των οποίων βρίσκεται στη Θεσπρωτία και οδηγεί στη Νικόπολη.[59] Ο αιώνας του Ιουστινιανού ολοκληρώνεται με το έργο του ιστορικού του αυτοκράτορα Προκοπίου. Από το *Υπέρ των πολέμων* σύγγραμμά του πληροφορούμαστε τη λεηλασία και ερήμωση της Νικόπολης, όπως και άλλων περιοχών, από τις γοτθικές ορδές.[60] Για την αντιμετώπιση των συνεχιζόμενων επιδρομών και την προστασία της πόλης, ο αυτοκράτορας φρόντισε να ανανεώσει τα τείχη της, σύμφωνα με το *Περί κτισμάτων* έργο του.[61]

Ο επόμενος 7ος αι. σηματοδοτεί για την αυτοκρατορία τη συνέχιση της ταραγμένης περιόδου, ενώ για τη Νικόπολη το πέρασμα στη φάση παρακμής. Έτσι, δεν εντοπίζεται καμία αναφορά στη φιλολογική παραγωγή της εποχής. Η παραπάνω εικόνα εξακολουθεί και στον 8ο αι. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η *Εκλογή χρονογραφίας* του Γεωργίου Συγκέλλου ο οποίος, διηγούμενος με

[56] K. Müller, FHG 4, Paris 1841-1870, Fg. 2, 3.
[57] C. Bandy, *Ioannes Lydus. On powers or the magistracies of the Roman state*, Philadelphia 1983, 206.
[58] F. Dubner, *Theophrasti characters*, Paris 1842, κεφ. 65.37.
[59] A. Meineke, *Stephan von Byzanz, Ethnika*, Graz ²1958, 548.9, 475.22-475.24, 698.5, 711.12.
[60] Προκόπιος *Υπέρ πόλεων* 8.22.31.
[61] Προκόπιος *Περί κτισμάτων* 4.1.37.

συντομία τη ναυμαχία του Ακτίου, αναφέρει ως αποτελέσματα της νίκης του Οκταβιανού την ίδρυση της Νικόπολης και την καθιέρωση των Ακτίων, των αγώνων δηλαδή προς τιμήν του Ακτίου Απόλλωνα.[62] Στον 9ο αι. με τον οποίο ολοκληρώνεται η πρωτοβυζαντινή εποχή, το όνομα Νικόπολη, χωρίς επιπλέον λεπτομέρειες, χρησιμοποιείται ως παράδειγμα κλίσεως αντίστοιχων ουσιαστικών στα έργα του Γεωργίου Χοιροβοσκού, *Προλεγόμενα των Θεοδοσίου ονοματικών κανόνων*,[63] και του γραμματικού Σωφρονίου, *Σωφρονίου πατριάρχου Αλεξανδρείας προς τον αββάν Ιωάννην επίσκοπον Ταμιάθεως σχόλια σύντομα εκ των του Χάρακος προς εισαγομένους εις τους ονοματικούς και ρηματικούς κανόνας, α ηνίκα εμόναζε φιλεμπόνως εξέθετο*.[64]

Με την έναρξη της μεσοβυζαντινής περιόδου, πληθαίνουν και πάλι οι αναφορές στη Νικόπολη. Ο 10ος αι. εκπροσωπείται κυρίως από ιστορικά έργα. Πρώτος ο Ψευδό-Συμεών, στη *Χρονογραφία* του, ετυμολογεί το όνομα Νικόπολη ως προερχόμενο από την ανάμνηση της νίκης του Αυγούστου κατά του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας, η οποία οδήγησε στην υποταγή της αιγυπτιακής δύναμης. Χωρίς να τοποθετείται γεωγραφικά είναι ξεκάθαρο ότι ο ιστορικός αναφέρεται στην ηπειρωτική Νικόπολη.[65] Στη συνέχεια, οι μετά Θεοφάνη ομάδα των ιστορικών στη *Χρονογραφία* τους, αφού επαναλαμβάνει αυτούσιο το προηγούμενο χωρίο του Ψευδό-Συμεών, αναφέρεται και στην καταστροφή της Νικόπολης το έτος 930 από Βουλγάρους συνωμότες. Αυτοί, επιδιώκοντας να αποφύγουν το θυμό και την τιμωρία του τσάρου Πέτρου, πραγματοποίησαν επιδρομή στις ρωμαϊκές επαρχίες και διαμέσου της Μακεδονίας και του Στρυμόνα έφτασαν στο κυρίως ελλαδικό χώρο. Ανάμεσα στις άλλες περιοχές κατέλαβαν και ερήμωσαν και τη Νικόπολη.[66] Στο *Περί πρεσβειών* του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου εμπεριέχεται η πληροφορία για την κατάληψη της Νικόπολης από τον Καρχηδόνιο Βάνδαλο Γιζέριχο, την περίοδο διακυβέρνησης της αυτοκρατορίας από το Ζήνωνα. Ο δραστήριος και ικανός στις διπλωματικές πρωτοβουλίες αυτοκράτορας αποφάσισε να αποστείλει στην Καρχηδόνα ως πρεσβευτή τον Σευήρο, έναν άνδρα δίκαιο και συνετό, με σκοπό να διαπραγματευθεί τους όρους μιας συμφωνίας που θα έθετε τέρμα στις επιδρομές. Και ενώ ο Σευήρος είχε ξεκινήσει και ο Γιζέριχος πληροφορήθηκε την επικείμενη άφιξή του, απέπλευσε και φτάνοντας

---

[62] A. Mosshammer, *Georgius Syncellus Ecloga chronographica*, Leipzig 1984, 372.21.

[63] A. Hilgard, *Prolegomena et scholia in Theodosii Alexandrini canones isagogicos de flexione nominum*, Leipzig 1894 (Grammatici Graeci 4.1), 196.

[64] A. Hilgard, *Excerpta ex Joannis Characis commentariis in Theodosii Alexandrini canones*, Leipzig 1894 (Grammatici Graeci 4.2), 388.

[65] I. Bekker, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, Bonn 1838 (CSHB), 706.

[66] I. Bekker, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, Bonn 1838 (CSHB), 420.

στη Νικόπολη την κατέλαβε και τη λεηλάτησε.[67] Ο Ψευδο-Κωδινός, στα *Πάτρια Κωνταντινουπόλεως*, διηγείται ένα ταξίδι του Καίσαρα από τη Νικόπολη προς το Δυρράχιο, το οποίο μαρτυρείται από τον Αππιανό, το Δίωνα Κάσσιο και όλους τους ιστορικούς της ρωμαϊκής εποχής όπως υποστηρίζει ο ίδιος. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού σηκώθηκε μεγάλη θαλασσοταραχή. Τότε ο Καίσαρας, ο οποίος αποκαλύφθηκε καθώς ήταν μεταμφιεσμένος για να μην γίνεται αντιληπτός, είπε στον κυβερνήτη να μη φοβάται επειδή μετέφερε τον Καίσαρα και την τύχη του.[68]

Στο περίφημο *Περί θεμάτων* έργο του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου αφιερώνεται μια ολόκληρη παράγραφος στο θέμα Νικοπόλεως.[69] Πιο συγκεκριμένα, το περιγραφόμενο θέμα περιλαμβάνει την επικράτεια της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου, στην οποία υπήρχαν 12 πόλεις ενώ μητρόπολη ήταν η Νικόπολη. Η Νικόπολη ονομάστηκε σε ανάμνηση της νίκης του Οκταβιανού Καίσαρα κατά του Αντωνίου στο ακρωτήριο του Ακτίου. Από το ίδιο γεγονός και από το ακρωτήριο του Ακτίου ονομάστηκαν και οι ινδικτιώνες, αναφορικά με τις οποίες επαναλαμβάνεται το χωρίο του Ησύχιου Ιλλούστριου. Μάλιστα ο συγγραφέας αναφέρει ότι το αντλεί και από το συγκεκριμένο έργο. Μητρόπολις του θέματος Νικοπόλεως πλέον είναι η Δωδώνη, όπου βρίσκεται η ιερή δρυς που γνώριζε τη βούληση των θεών όπως αναφέρει ο Γρηγόριος ο Θεολόγος.

Ο 10ος αιώνας, ο οποίος αποτελεί και τον τελευταίο ύπαρξης της Νικόπολης, ολοκληρώνεται με το περίφημο *Λεξικό της Σούδας*. Στο λήμμα «Επίκτητος»[70] και ανάμεσα στα άλλα στοιχεία για το βίο του, μνημονεύεται ότι καταγόταν από την Ιεράπολη της Φρυγίας, ήταν φιλόσοφος, δούλος του Επαφρόδιτου, ένας από τους σωματοφύλακες του Νέρωνα, ενώ κατέφυγε και εγκαταστάθηκε στη Νικόπολη. Στο λήμμα «Νικόπολις»[71] διευκρινίζεται ότι ο πολίτης της καλείται «Νικοπολίτης». Επιπλέον, ότι υπάρχουν τρεις πόλεις με το όνομα Νικόπολη, αυτή της Ηπείρου, της Βιθυνίας και της Αρμενίας. Τέλος, ο Πάμφιλος,[72] ο επονομαζόμενος και Φιλοπράγματος, αναφέρεται ως Αμφιπολίτης ή Σικυώνιος ή Νικοπολίτης φιλόσοφος.

Συνεχίζοντας με τον επόμενο αιώνα της μεσοβυζαντινής περιόδου, τον 11ο αι., και παρ' όλο που η Νικόπολη έχει ερημωθεί και εγκαταλειφθεί, εξακολουθεί να συμπεριλαμβάνεται στα έργα των συγγραφέων της εποχής. Και

---

[67] C. de Boor, *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, I: excerpta de legationibus*, Berlin 1903, 167.

[68] T. Preger, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, II, Leipzig 1907, 2.81.1.

[69] A. Pertusi, *Costantino Porfirogenito. De thematibus*, Vatican City 1952, Ευρώπη, 8ο θέμα Νικοπόλεως.

[70] A. Adler, *Suidae lexicon*, II, Leipzig 1931 (Lexicographi Graeci 1), έψιλον 24.

[71] A. Adler, *Suidae lexicon*, III, Leipzig 1933 (Lexicographi Graeci 1), νυ 402.

[72] A. Adler, *Suidae lexicon*, III, Leipzig 1933 (Lexicographi Graeci 1), πι 141.

στο δεδομένο αιώνα, τα στοιχεία προέρχονται κατά κύριο λόγο από ιστορικά έργα. Στην *Επιτομή ιστοριών*, ο Ιωάννης Ζωναράς αναφέρεται και στη ναυμαχία του Ακτίου.[73] Διηγείται ότι ο Καίσαρας, αφού έφτασε στην περιοχή, κατέλαβε το σημείο όπου αργότερα ίδρυσε τη Νικόπολη, καθώς από εκεί ήταν δυνατό να εποπτεύει ολόκληρο το Άκτιο. Μετά τη νίκη του στη ναυμαχία, ο Οκταβιανός κατέστη μονάρχης στο κράτος του και αποφάσισε να ιδρύσει πόλη στη θέση όπου είχε εγκαταστήσει το στρατόπεδό του, την οποία ονόμασε Νικόπολη. Επιπλέον έστησε και δύο χάλκινα αγάλματα, ένα ενός ανθρώπου και το δεύτερο ενός όνου. Έτσι την προηγούμενη νύχτα της ναυμαχίας, ο Οκταβιανός συνάντησε τυχαία ένα χωρικό, ο οποίος πέρασε με το γάιδαρό του από τη σκηνή του και τα πλοία. Στην ερώτηση του Καίσαρα, απάντησε ότι ονομάζεται Ευτύχης και ο γάιδαρός του Νίκων. Τη συγκεκριμένη συνάντηση, ο Οκταβιανός τη θεώρησε ως ευνοϊκό οιωνό για την έκβαση της ναυμαχίας. Τα αγάλματα μεταφέρθηκαν και στήθηκαν στη συνέχεια στον ιππόδρομο του Βυζαντίου. Συνεχίζοντας με την *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής,[74] πληροφορούμαστε ότι ο Ρομπέρτος Γυισκάρδος είχε συγκεντρώσει ολόκληρο το στρατό του στο Βρεντήσιο και ήταν έτοιμος να ξεκινήσει για την Επίδαμνο. Τότε, σκέφτηκε ότι θα μπορούσε να κατευθυνθεί προς το θέμα Νικοπόλεως και να περικυκλώσει τη Ναύπακτο, τις γειτονικές θέσεις και τα φρούρια αυτής. Αλλά επειδή το πλάτος του πελάγους και επομένως η δυσκολία του ταξιδιού ήταν πολύ μεγαλύτερη από το Βρεντήσιο στη Ναύπακτο από ό,τι από το Βρεντήσιο στο Δυρράχιο ενώ παράλληλα η χειμερινή ώρα με τη μεγαλύτερη νύχτα προκαλούσε ακόμη μεγαλύτερες δυσχέρειες, αποφάσισε την ασφαλέστερη, ταχύτερη και ευκολότερη μετάβαση στο Δυρράχιο. Ο Γεώργιος Κεδρηνός στη *Σύνοψη ιστοριών* επαναλαμβάνει την άποψη για την ετυμολογία της λέξεως «ινδικτιών», καθώς και το γεγονός της κατάληψης της Νικόπολης από τους Βουλγάρους συνωμότες το έτος 930.[75] Αυτοί είχαν ταχθεί με το μέρος του αδελφού του τσάρου Πέτρου Μιχαήλ. Μετά το θάνατο όμως του τελευταίου και για να αποφύγουν την τιμωρία, πραγματοποίησαν επιδρομή στις ρωμαϊκές επαρχίες και διαμέσου της Μακεδονίας και του Στρυμόνα έφτασαν στο κυρίως ελλαδικό χώρο. Ανάμεσα στις άλλες περιοχές κατέλαβαν και ερήμωσαν και τη Νικόπολη. Στο ίδιο έργο εμπεριέχεται και η διήγηση της επανάστασης που ξέσπασε το 1041 στην επικράτεια του πρώην βουλγαρικού κράτους, με αφορμή τη σκληρή φορολογική πολιτική της βυζαντινής διοίκησης. Επικεφαλής του κινήματος αναδείχθηκε ο Πέτρος Δελεάνος, ο οποίος σύντομα αναγορεύτηκε σε τσάρο και κατόρθωσε να μεταφέρει την επανάσταση και στο θέμα Νικοπόλεως. Μάλιστα, στο συγκεκριμένο θέμα, ο

---

[73] L. Dindorf, *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, I, Leipzig 1868, 2.425, 2.428.
[74] B. Leib, *Anna Comnene, Alexiade*, II, Paris ²1967, 1.16.1.
[75] I. Bekker, *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope*, I, Bonn 1838 (CSHB), 1.573, 2.312.

πληθυσμός λιθοβόλησε το φοροεισπράκτορα Ιωάννη Κουτζουμίτη, εκδικούμενοι την απληστία του. Βέβαια, η συμμετοχή των Νικοπολιτών στην επανάσταση δεν οφειλόταν σε συμπάθεια προς το πρόσωπο του Βουλγάρου ή ταύτιση με τους στόχους του αλλά στην αγανάκτηση του λαού για την οικονομική πολιτική της αυτοκρατορίας.[76] Τέλος, και ο Ιωάννης Σκυλίτζης στη *Σύνοψη ιστοριών* διηγείται τόσο την κατάληψη και λεηλασία της Νικόπολης από τους Βουλγάρους συνωμότες οι οποίοι έφτασαν μέσω Μακεδονίας και Στρυμόνα όσο και το χρονικό της επανάστασης του Βουλγάρου Πέτρου Δελεάνου το 1041.[77]

Την αλληλουχία των ιστορικών έργων διακόπτουν και ταυτόχρονα ολοκληρώνουν τον αιώνα τα *Ποιήματα* του Μιχαήλ Ψελλού. Σε ένα ποίημά του προς το βασιλέα, αναφέρεται και στην ανεύρεση της έκτης και ανώνυμης, όπως και οι προηγούμενες, έκδοσης της Αγίας Γραφής στα εβραϊκά στη Νικόπολη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλεξάνδρου Μαμαία.[78]

Η μεσοβυζαντινή περίοδος ολοκληρώνεται με τις σποραδικές αναφορές σε έργα του 12ου αι. Στη *Βίβλο χρονική* του Μιχαήλ Γλυκά επαναλαμβάνεται η παράδοση ότι η Νικόπολη κτίστηκε στο σημείο όπου ο Καίσαρας είχε εγκαταστήσει το στρατό του και ονομάστηκε έτσι σε ανάμνηση της νίκης του, καθώς με τη ναυμαχία του Ακτίου ο Οκταβιανός έγινε μονάρχης εξουσιάζοντας ολόκληρο το κράτος. Παράλληλα, υπέταξε και την Αίγυπτο, καταλύοντας ταυτόχρονα τη βασιλεία των Πτολεμαίων μετά από 290 έτη. Επιπρόσθετα επαναλαμβάνεται και η ιστορία για τα δύο χάλκινα αγάλματα.[79] Τέλος, στη *Χρονική διήγηση* του Νικήτα Χωνιάτη και στο τελευταίο βιβλίο του «Άλωσις», ο ιστορικός περιλαμβάνει ορισμένες πληροφορίες για τη ναυμαχία του Ακτίου, επαναλαμβάνει την ιστορία για τη συνάντηση του Καίσαρα με το χωρικό Ευτύχη και σημειώνει ότι η Νικόπολη κτίστηκε από τον Οκταβιανό σε ανάμνηση της νίκης του στο Άκτιο. Σε άλλο χωρίο και αναφορικά με την πορεία των διαφόρων περιοχών της αυτοκρατορίας μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, ο Χωνιάτης διηγείται ότι η Αιτωλία, η επικράτεια του θέματος Νικοπόλεως και η Επίδαμνος με τις περιοχές της πέρασαν στην κυριαρχία του Μιχαήλ, νόθου γιου του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα.[80]

Κατά την τελευταία περίοδο της βυζαντινής αυτοκρατορίας, την υστεροβυζαντινή, η Νικόπολη έχει ήδη εγκαταλειφθεί από αιώνες ενώ στη θέση του

---

[76] I. Bekker, *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope*, I, Bonn 1838 (CSHB), κεφ. 2.529-2.530.

[77] J. Thurn, *Ioannis Scylitzae synopsis historiarum*, Berlin 1973 (CFHB 5), Ρωμ. 1.23, Μιχ. 4.25.

[78] L.G. Westerink, *Michaelis Pselli poemata*, Stuttgart 1992, κεφ. 53.665.

[79] I. Bekker, *Michaelis Glycae annales*, Bonn 1836 (CSHB), 380.

[80] J. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berlin 1975 (CFHB 1), 638.3, 650. 19.

θέματος Νικοπόλεως έχει ιδρυθεί το ανεξάρτητο κράτος της Ηπείρου. Έτσι, δεν εντοπίζονται αναφορές στη φιλολογική παραγωγή.

Στο σημείο αυτό οφείλουν να συμπεριληφθούν και κάποια ανώνυμα έργα, τα οποία δεν τοποθετούνται με ακρίβεια σε συγκεκριμένο αιώνα, εμπεριέχουν όμως αναφορές στη Νικόπολη. Αρχικά, στα σχόλια του Ιωάννη Τζέτζη για τον Πλούτο του Αριστοφάνη,[81] οι Αμβρακιώτες ονομάζονται και «Νικοπολίτες». Στα σχόλια του Ισαακίου Τζέτζη στο έργο του Λυκόφρονα *Αλεξάνδρα* και πιο συγκεκριμένα στο χωρίο «Περί σειρήνων», αυτές θεωρούνται κόρες της μούσας Τερψιχόρης και του ποταμού Αχελώου.[82] Ο τελευταίος ρέει ανάμεσα στις περιοχές της Αιτωλίας, της Ακαρνανίας και της Αμβρακίας, η οποία μετονομάστηκε σε Νικόπολη και όπου ο Καίσαρας νίκησε τον Αντώνιο. Τέλος, σπάνιες είναι οι απλές ονομαστικές αναφορές και σε επιτύμβια επιγράμματα της *Anthologia Graeca*.[83] Μάλιστα, σε ένα από αυτά, γίνεται λόγος και για τη ναυμαχία του Ακτίου, η οποία είχε ως συνέπεια την ίδρυση της πόλης της νίκης υπό την προστασία του Ακτίου Απόλλωνα.

Συνολικά, αρκετές, όχι όμως ικανοποιητικές σε σχέση με την ιστορία της, τη σημασία της και τον κομβικό της ρόλο, είναι οι αναφορές στη Νικόπολη, οι οποίες καλύπτουν μεγάλο φάσμα της μεσαιωνικής γραμματείας. Αφορούν κυρίως την ίδρυση της πόλης, τη θέση της, τη σχέση της με τη ναυμαχία του Ακτίου, το φιλόσοφο Επίκτητο, καθώς και τις επιδρομές και λεηλασίες που υπέστη και οδήγησαν στην ερήμωση και εγκατάλειψή της. Οι μαρτυρίες εμπεριέχονται τόσο σε γεωγραφικά-περιηγητικά ή ιστορικά έργα όσο και σε φιλολογικά, ποιητικά, εκκλησιαστικά-θεολογικά, όπως και στα λεξικά της μεσαιωνικής περιόδου. Τα χωρία σε αρκετές περιπτώσεις εμφανίζονται πανομοιότυπα ή παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες, υποδεικνύοντας κοινά πρότυπα αλλά και γνώση των προγενέστερων έργων. Ωστόσο, πολύτιμες είναι οι πληροφορίες που διασώζουν και οδηγούν στην εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για την ιστορική πορεία της Νικόπολης, τη θέση και τη μορφή της αλλά και τη σημασία της για την Ήπειρο και την αυτοκρατορία γενικότερα.

Παντάνασσα

Οι πηγές δεν προσφέρουν μαρτυρίες για την ηπειρωτική μονή της Παντανάσσης του 13ου αι. παρά μόνο για την αντίστοιχη γνωστή μονή της Κωνσταντινούπολης όπως στη «Χρονική διήγηση» του Νικήτα Χωνιάτη.[84] Το επίθετο

[81] L. Massa Positano, *Jo. Tzetzae commentarii in Aristophanem*, Groningen1960 (Scholia in Aristophanem 1), στιχ. 1002.

[82] E. Scheer, *Lycophronis Alexandra*, II, Berlin 1958, 653.12, 671.7.

[83] *Anthologia Graeca* AG 7.178 Op1, AG 7.285. Op1, AG. 7.340.1, AG 9.553.5.

[84] J. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berlin 1975 (CFHB 1), βιβλ. Ισαακίου 2.438.25.

χρησιμοποιείται επίσης συχνά και σε εκκλησιαστικά κείμενα ως χαρακτηρισμός της Θεοτόκου.

Πάργα – Ρωγοί – Ρηνιάσσα (Θωμόκαστρο)

Πληροφορίες για τα τρία αυτά κάστρα, τα οποία διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Ηπείρου κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και στα πλαίσια του ανεξάρτητου κράτους της, εμπεριέχονται στις *Ιστορίες* του Ιωάννη VI Καντακουζηνού αναφορικά με τη συμμετοχή τους στην επανάσταση κατά του αυτοκράτορα, η οποία ξέσπασε στα ηπειρωτικά εδάφη το 1338.[85]

Πιο συγκεκριμένα,[86] ολόκληρο το ανεξάρτητο κράτος της Ηπείρου, με τελευταία την πρωτεύουσα Άρτα, υποτάχτηκε τελικά στο βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ το έτος 1338. Μάλιστα, ο ίδιος ο αυτοκράτορας βρισκόταν στα Βελέγραδα, με πολυάριθμο παραταγμένο στρατό έτοιμο να επέμβει και να αιματοκυλίσει την Ήπειρο σε περίπτωση άρνησης υποταγής. Μετά την πλήρη αποδοχή των όρων του από τους Ηπειρώτες, ο Ανδρόνικος Γ΄ έφτασε στην περιοχή προκειμένου να δεχτεί προσωπικά την εθελοντική υποταγή της άρχουσας τάξης, του στρατού και του λαού. Παράλληλα, επισκέφτηκε και ένα μεγάλο τμήμα της επικράτειας του ανεξάρτητου κράτους, επιθυμώντας να δει τις πόλεις του και να διαμορφώσει την προσωπική του άποψη για τις ανάγκες των ηπειρωτικών εδαφών. Τέλος, αφού παραχώρησε αρκετά προνόμια, αποφάσισε και τον αρραβώνα του διαδόχου του θρόνου του «δεσποτάτου» Νικηφόρου με τη μεγάλη κόρη του μεγάλου δομεστίκου Ιωάννη Καντακουζηνού. Ο αρραβώνας, που θα δημιουργούσε ένα δεσμό ανάμεσα στην Άρτα και την Κωνσταντινούπολη, θα τελούνταν είτε στη Θεσσαλονίκη είτε στην Κωνσταντινούπολη ώστε να τονιστεί η σημασία του αλλά και να απομακρυνθεί ο νεαρός διάδοχος από τα κληρονομικά του εδάφη. Λίγο πριν την αναχώρηση όμως, ο Νικηφόρος απήχθη από την αντιβυζαντινή παράταξη της Άρτας και οδηγήθηκε στην Ιταλία, στην αυλή της Αικατερίνης Βαλουά, χήρας του Φιλίππου του Τάραντα. Αυτή τον δέχτηκε με τιμές και μεγάλη ευχαρίστηση και βιάστηκε να τον αρραβωνιάσει με μια από τις δύο κόρες της, προκειμένου τα κληρονομικά του εδάφη και ο τίτλος του να περάσουν στην οικογένειά της και έτσι να προωθήσει τις προσπάθειές της, με απώτερο στόχο την επιβολή της ανγεβινής επικυριαρχίας στην επικράτεια του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου.

Γύρω από το πρόσωπο του Νικηφόρου, τον οποίο ανέδειξαν σε σύμβολο

---

[85] L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, I, Bonn 1828 (CSHB), 1.509-1.534.

[86] Για την εισαγωγή στα γεγονότα αλλά και για τα ίδια τα συμβαίνοντα κατά τη διάρκεια της επανάστασης, παράλληλα με τις πηγές, βλ. και NICOL 1991, 158-173, και σύντομα NICOL 1997, 209-211.

ελευθερίας, συσπειρώθηκε η αντιβυζαντινή παράταξη της Ηπείρου. Σε αυτή προσχώρησαν και νέοι υποστηρικτές εξαιτίας της απόλυτης στάσης του αυτοκράτορα. Με θεωρητικό αρχηγό το Νικηφόρο, που θα ενίσχυε τον αγώνα τους με ξένη βοήθεια και με στόχο την επανάκτηση των κληρονομικών εδαφών του νεαρού έκπτωτου διαδόχου, κηρύχθηκε στην ηπειρωτική επικράτεια επανάσταση το 1338, λίγους μήνες μετά την αναχώρηση του αυτοκράτορα. Οι ηγέτες της επανάστασης ήταν ο Νικηφόρος Βασιλίτζης και ο Αλέξιος Καβάσιλας, τον οποίο συνέδεαν οικογενειακοί δεσμοί με τον Φίλιππο του Τάραντα και τους διαδόχους του και έτσι θεωρούνταν ως πράκτορας της Αικατερίνης Βαλουά.

Πολύ γρήγορα ο Βασιλίτζης έθεσε υπό τον έλεγχό του και τη διοίκησή του την πρωτεύουσα του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου Άρτα και αφού συνέλαβε το νεοδιορισμένο απεσταλμένο του αυτοκράτορα Θεόδωρο Συναδηνό, τον φυλάκισε. Ταυτόχρονα, ο Καβάσιλας κατέλαβε το κραταιό κάστρο των Ρωγών, ενώ σαράντα άλλα μέλη της αντιβυζαντινής παράταξης το Θωμόκαστρο. Γύρω από τα τρία αυτά κάστρα, σε μια σαφώς οριοθετημένη έκταση ανάμεσα στην Άρτα και το Ιόνιο Πέλαγος, περιορίστηκε η επανάσταση και δε γενικεύτηκε. Αντίθετα, οι περισσότερες μεγάλες πόλεις παρέμειναν πιστές στον αυτοκράτορα και δε συμμετείχαν στην εξέγερση όπως: τα Ιωάννινα, η Χειμάρα, το Αργυρόκαστρο, η Πάργα και ο Άγιος Δονάτος στην περιοχή της Πρέβεζας κ.α. Λίγο αργότερα, στις αρχές του 1339, οι ηγέτες των επαναστατών ήρθαν σε επαφή με την Αικατερίνη Βαλουά, ζητώντας της να στείλει στην Ήπειρο το νεαρό Νικηφόρο με πλοία και στρατό ώστε να ενισχύσει τον αγώνα τους. Πράγματι, η Αικατερίνη, θεωρώντας ως επιτυχία των σχεδίων της την εγκατάσταση του Νικηφόρου στην Ήπειρο ως υποτελούς και προστατευόμενού της αλλά και την άμεση ανάμιξή της στα ηπειρωτικά πράγματα, απέστειλε μικρό στόλο την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 1339 από την Πάτρα ή την Κλαρέντζα με κατεύθυνση το Θωμόκαστρο και επικεφαλής τον Νικηφόρο, ο οποίος ανέλαβε πλέον και επίσημα την ηγεσία της αντίστασης.

Τα νέα έφτασαν στον αυτοκράτορα στα τέλη του φθινοπώρου του 1339. Η κλονισμένη, όμως, υγεία του δεν του επέτρεψε τη μετάβασή του στην Ήπειρο, προκειμένου να ηγηθεί του βυζαντινού στρατού που θα αποστέλλονταν για να αποκαταστήσει την τάξη. Ο ίδιος προτίμησε να διαχειμάσει στη Θεσσαλονίκη. Διέταξε όμως την άμεση ενίσχυση των δυνάμεων στην Ακαρνανία, οι οποίες θα διοικούνταν πλέον από τον πιγκέρνη Ιωάννη Άγγελο, πρώην κυβερνήτη των Ιωαννίνων, και το Μιχαήλ Μονομάχο, κυβερνήτη της Θεσσαλίας. Ο σκοπός του βυζαντινού στρατού ήταν διπλός, να ενισχύσει το ηθικό των πόλεων που είχαν παραμείνει πιστές στον αυτοκράτορα και ταυτόχρονα να πολιορκήσει τα τρία κάστρα, ερημώνοντας παράλληλα τη γύρω περιοχή ώστε να καταστεί αδύνατος ο ανεφοδιασμός τους.

Οι βυζαντινές δυνάμεις εκπλήρωσαν με επιτυχία την αποστολή τους. Έτσι,

την άνοιξη του 1340, οπότε έφτασαν στην περιοχή ο αυτοκράτορας με το μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό και τον υπόλοιπο βυζαντινό στρατό, ο Ανδρόνικος χώρισε το στρατό σε τρία τμήματα και συνέχισε την πολιορκία των τριών κάστρων. Την πολιορκία της Άρτας επέβλεπε προσωπικά ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Πολιορκητικές μηχανές είχαν στηθεί περιμετρικά των τειχών και τα έβαλαν τακτικά, χωρίς όμως ιδιαίτερα αποτελέσματα. Το μόνο θετικό στοιχείο ήταν η απελευθέρωση του πρωτοστράτορα Θεοδώρου Συναδηνού, η οποία αποφασίστηκε όχι ως δείγμα καλής θέλησης ή υποχώρησης αλλά από φόβο για μια τυχόν οργάνωση συνωμοσίας από τη φιλοβυζαντινή μερίδα με επίκεντρο το πρόσωπό του. Παράλληλα, την πολιορκία των Ρωγών διεξήγαγε ο μέγας δομέστικος. Αν και τα δύο κάστρα δεν ήταν προετοιμασμένα για πολιορκία –είχαν περικυκλωθεί από όλες τις πλευρές τους, δεν ανεφοδιάζονταν και αντιμετώπιζαν έλλειψη εφοδίων–, αρνούνταν ωστόσο να παραδοθούν και να υποταχτούν στον αυτοκράτορα. Είναι χαρακτηριστικά του φανατισμού και του πνεύματος της ανεξαρτησίας που διείπε τους επαναστάτες τα λόγια του Καβάσιλα ότι προτιμούσε να κρεμαστεί από τον πύργο παρά να συλληφθεί και να υποταχτεί στον αυτοκράτορα. Τέλος, η πολιορκία του Θωμόκαστρου αποδείχτηκε η πλέον δυσχερής για το βυζαντινό στρατό, καθώς μπορούσε να αποκλειστεί μόνο από τις τρεις πλευρές του και έτσι ανεφοδιαζόταν με άνεση από τη θάλασσα ελλείψει του βυζαντινού στόλου.

Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, όπου η βία έδειχνε να μην επιφέρει αποτελέσματα υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς και η κατάσταση είχε φτάσει σε αδιέξοδο, ανέλαβε να δώσει λύση ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός. Έτσι, πήρε μαζί του ορισμένους αξιωματικούς μόνο και κατευθύνθηκε προς τους Ρωγούς, επιζητώντας να συνομιλήσει με τον εκεί αρχηγό των επαναστατών Αλέξιο Καβάσιλα, τον οποίο είχε γνωρίσει προσωπικά σε μια προηγούμενη επίσκεψή του στην Ακαρνανία. Ο Καβάσιλας τον είδε από τα τείχη και του ζήτησε να μην πλησιάσει περισσότερο, ενώ αρνήθηκε να συνομιλήσει μαζί του, αν και παραδέχτηκε τη γνωριμία τους, από φόβο μήπως παρασυρθεί από τα προσωπικά του συναισθήματα και απομακρυνθεί από το στόχο του. Τελικά, έπειτα από αρκετές προσπάθειες, πείστηκε από τον Καντακουζηνό να τον συναντήσει στις αντίθετες άκρες της γέφυρας του Λούρου, η οποία έδινε πρόσβαση στο κάστρο. Κατά τη διάρκεια της πρώτης σύντομης αυτής συνάντησης, ο μέγας δομέστικος κατηγόρησε τον Καβάσιλα ως υποκινητή της επανάστασης, ενώ ο Καβάσιλας του απάντησε ότι έπραττε το σωστό προκειμένου να απελευθερώσει την Ήπειρο από την καταπίεση του αυτοκράτορα και να αποκαταστήσει στο θρόνο το νόμιμο διάδοχο του ανεξάρτητου κράτους. Η συγκεκριμένη συνάντηση, η οποία πραγματοποιήθηκε σε τεταμένη ατμόσφαιρα, έληξε με αυτόν τον τρόπο. Τρεις μέρες αργότερα, ο Καντακουζηνός επιδίωξε μια δεύτερη συνάντηση, ενώ κατάφερε να πείσει τον Καβάσιλα να περάσει τη γέφυρα και να συνομιλήσουν κατ' ιδίαν. Κατά

τη διάρκεια της δεύτερης συνάντησης, ο μέγας δομέστικος προσπάθησε να εξηγήσει στον αρχηγό των επαναστατών ότι δεν ήταν τόσο τραγική η υποταγή στον αυτοκράτορα ώστε αντί αυτής να επιλέγει το θάνατο. Οι απόψεις του Καβάσιλα άρχισαν να μεταβάλλονται σταδιακά, ωστόσο συνέχιζε να αρνείται πεισματικά κάθε συζήτηση για παράδοση. Το ποθητό αποτέλεσμα επήλθε τελικά για τον Καντακουζηνό λίγες μέρες αργότερα, οπότε πέρασε μία ολόκληρη μέρα με τον Καβάσιλα έξω από τα τείχη και τελικά τον έπεισε να παραδώσει το κάστρο και τον εαυτό του στον αυτοκράτορα.

Μάλιστα τόση ήταν η εμπιστοσύνη και η φιλία του Καβάσιλα προς το μεγάλο δομέστικο, ώστε ενώ αυτός επέστρεφε στην Άρτα, προκειμένου να ενημερώσει τον αυτοκράτορα για τις εξελίξεις, είδε τον Καβάσιλα να τρέχει να τον συναντήσει χωρίς συνοδεία. Τότε ο Καντακουζηνός, αφού τον ευχαρίστησε για την εμπιστοσύνη που του έδειχνε, τον συμβούλεψε να επιστρέψει στους Ρωγούς και να αναμένει τις αποφάσεις.

Την επόμενη μέρα, μόλις πληροφορήθηκε ο αυτοκράτορας τα τεκταινόμενα, διέταξε το μεγάλο δομέστικο να επιστρέψει στους Ρωγούς και να ανταμείψει τους άνδρες, που είχαν παραδώσει το κάστρο, ανάλογα. Μετά την εκτέλεση της παραπάνω διαταγής, ο Καντακουζηνός πήρε μαζί του τον Καβάσιλα και τους σημαντικότερους υποστηρικτές και τους οδήγησε μπροστά στον αυτοκράτορα, στον οποίο ομολόγησαν υπακοή και έδωσαν όρκο υποτέλειας. Στη συνέχεια ο Καβάσιλας, αφού τόνισε την καταλυτική συμβολή του μεγάλου δομεστίκου στην απόφασή του να παραδώσει το κάστρο καθώς και την επιθυμία του να μην απομακρυνθεί ξανά από τον αυτοκράτορα, έλαβε τον τίτλο του μεγάλου Κοντόσταυλου και του αποδόθηκαν τόσο σε αυτόν όσο και στους συμπολεμιστές του εξαιρετικές τιμές.

Μόλις ο Βασιλίτζης και οι υπερασπιστές της Άρτας πληροφορήθηκαν την παράδοση του Καβάσιλα και των Ρωγών, τους κατηγόρησαν για προδοσία και δειλία, ενώ οι ίδιοι αρνήθηκαν πεισματικά κάθε διαπραγμάτευση και φυσικά παράδοση όποιο και αν ήταν το αντίτιμο. Λίγες μέρες αργότερα όμως, ο Καντακουζηνός κατάφερε να πείσει το Βασιλίτζη να συναντηθούν και να συνομιλήσουν στην πύλη του κάστρου. Τότε, ο μέγας δομέστικος άρχισε να του εξηγεί, με απαράμιλλη ευγλωττία, τη ματαιότητα της αντίστασής τους, τις ζημιές που προκαλούσε ο πόλεμος αλλά και η παρουσία ενός πολιορκητικού στρατού στη γεωργία και την οικονομία μιας περιοχής, τα δεινά που υπέφερε ο λαός που δεν λάμβανε μέρος στον πόλεμο, το λάθος των επαναστατών να ζητήσουν βοήθεια από τους δυτικούς, οι οποίοι επιδίωκαν να καταστρατηγήσουν την ελευθερία τους και την ανεξαρτησία τους και τελικά να τους υποτάξουν, τα κληρονομικά δικαιώματα του αυτοκράτορα στην περιοχή ήδη από την εποχή του Καίσαρα και τις τιμές και τα προνόμια που θα λάμβαναν εάν παραδίνονταν εθελοντικά.

Η ευγλωττία του Καντακουζηνού πέτυχε και πάλι το σκοπό της. Ο Βασι-

λίτζης και οι πολεμιστές του άρχισαν να κάμπτονται και αφού συνομίλησαν με τον Καβάσιλα και τους συντρόφους του, συγκρότησαν μια συνέλευση για να κρίνει την πορεία της επανάστασης. Αποφάσισαν ότι τα πράγματα δεν πήγαιναν όπως τα είχαν προγραμματίσει και γι' αυτό επέλεξαν να παραδοθούν στον αυτοκράτορα, μέσω του μεγάλου δομεστίκου. Πράγματι, αυτός παρουσιάστηκε την επόμενη μέρα στην πύλη του κάστρου, όπου και του ανακοίνωσαν την απόφασή τους να παραδοθούν επειδή η περιοχή ανήκε κληρονομικά στον αυτοκράτορα και την είχε στερηθεί πρόσκαιρα, επειδή ο αυτοκράτορας φαινόταν αποφασισμένος να τους διαλύσει αλλά και εξαιτίας της ευγλωττίας του μεγάλου δομεστίκου. Του παρέδωσαν, λοιπόν, την πόλη, έπειτα από έξι μήνες πολιορκίας, με την ελπίδα ότι θα κανόνιζε ώστε να λάβουν προνόμια. Έτσι, οι επαναστάτες οδηγήθηκαν μπροστά στον αυτοκράτορα, ενώ ο βυζαντινός στρατός μπήκε στην πόλη.

Ωστόσο, προκειμένου να κατασταλεί πλήρως η ανταρσία, έπρεπε να παραδοθεί και το Θωμόκαστρο, όπου βρισκόταν ο τελευταίος κληρονόμος του ανεξάρτητου κράτους της Ηπείρου Νικηφόρος. Επειδή όμως η ήδη κλονισμένη υγεία του αυτοκράτορα είχε επιβαρυνθεί επιπλέον, αποφασίστηκε να παραμείνει ο ίδιος στην Άρτα για να αναρρώσει και να οδηγήσει τον ταλαιπωρημένο βυζαντινό στρατό στο Θωμόκαστρο ο Καντακουζηνός. Το Θωμόκαστρο μπορούσε να πολιορκηθεί μόνο από την ξηρά, γεγονός που αποτελούσε και το δυνατό του σημείο και το καθιστούσε σχεδόν άτρωτο, όπως τόνισαν οι υποστηρικτές του στο μεγάλο δομέστικο σε μια από τις πρώτες προσπάθειες να έλθει σε επαφή μαζί τους. Παράλληλα, ανέμεναν από στιγμή σε στιγμή το στόλο της Αικατερίνης Βαλουά. Πράγματι, 22 ώρες μετά την άφιξη του Καντακουζηνού, εμφανίστηκαν 13 πλοία προς βοήθεια των πολιορκούμενων, τα οποία τους δημιούργησαν συναισθήματα χαράς και αισιοδοξίας. Τα πλοία όμως αγκυροβόλησαν αρκετά μακριά από την ακτή, ενώ βλέποντας το βυζαντινό στρατό δεν πραγματοποιήθηκε καμία προσπάθεια να προσεγγίσουν και να αποβιβάσουν στρατιώτες.

Ύστερα από 25 μέρες πολιορκίας, ο Καντακουζηνός αποφάσισε να χρησιμοποιήσει και πάλι την ευγλωττία του και πρότεινε να του στείλουν έναν από τους υποστηρικτές του κάστρου για διαπραγματεύσεις. Ο εκπρόσωπος των επαναστατών ήταν ο Ριχάρδος, ο παιδαγωγός του Νικηφόρου. Σε αυτόν εξήγησε ο μέγας δομέστικος, με το μοναδικό χάρισμα του λόγου που κατείχε, το λάθος της επανάστασης, καθώς είχαν ξεσηκωθεί ενάντια σε έναν αυτοκράτορα που δεν τους είχε βλάψει στο παραμικρό αλλά και την πλάνη τους να ζητήσουν βοήθεια από τους Ταραντίνους, οι οποίοι δεν είχαν ποτέ επιτύχει να καταλάβουν μια πόλη της αυτοκρατορίας με το όπλα ή με πολιορκία ή ακόμη και με διαπραγματεύσεις πόσο μάλλον θα μπορούσαν να επιτύχουν ένα τέτοιο εγχείρημα στην παρούσα φάση που συμμετείχε και ολόκληρος ο βυζαντινός στρατός. Επιπλέον, η ανεπάρκεια των Ταραντίνων είχε ήδη απο-

δειχθεί και στη συγκεκριμένη περίσταση, καθώς χρειάστηκαν έναν ολόκληρο χρόνο για να συγκεντρώσουν και να αποστείλουν τα 13 πλοία, τα οποία είχαν αγκυροβολήσει μακριά από τις ακτές και θα έφευγαν σε λίγο άπρακτα αφήνοντας το Θωμόκαστρο πολιορκημένο και χωρίς εφόδια. Αλλά και αν ακόμη έφτανε μεγαλύτερος στόλος και κατάφερνε να εκδιώξει το βυζαντινό στρατό, τότε οι Ηπειρώτες θα γίνονταν δούλοι των Λατίνων, τη συμπεριφορά των οποίων και την αγριότητα τη γνώριζαν καλά. Η μοναδική ελπίδα των επαναστατών ήταν να εξαπλωθεί το κίνημά τους αλλά και αυτή είχε πλέον εκλείψει μετά την παράδοση των Ρωγών και της Άρτας. Τέλος, αν δεν παρέδιδαν σύντομα το κάστρο, ο αυτοκράτορας θα δήμευε τόσο τις δικές τους περιουσίες όσο και εκείνες των συγγενών τους και θα τις απέδιδε σε πιστούς του υπηκόους οι οποίοι συμμετείχαν στην καταστολή της επανάστασης, ενώ μετά την παράδοση του Θωμόκαστρου οι υποστηρικτές του με τις οικογένειές τους θα οδηγούνταν στην εξορία. Σε περίπτωση όμως εκούσιας και γρήγορης παράδοσης, ο Νικηφόρος θα γινόταν γαμπρός του Καντακουζηνού, θα έχαιρε εξαιρετικών τιμών και φήμης, ενώ και οι ακόλουθοί του θα απολάμβαναν σειράς προνομίων.

Τα λόγια του Καντακουζηνού μεταφέρθηκαν με πιστότητα στους υποστηρικτές του κάστρου, οι οποίοι αποφάσισαν τελικά να παραδοθούν. Η απόφαση γνωστοποιήθηκε στο μεγάλο δομέστικο την επόμενη ημέρα. Ανάμεσα στους λόγους που τους οδήγησαν στη εγκατάλειψη της προσπάθειάς τους ήταν η απογοήτευσή τους από την έκβαση της επανάστασης. Οπωσδήποτε όμως, η απειλή εξορίας και δήμευσης των περιουσιών τους διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο. Ο Νικηφόρος και οι επικεφαλής των υποστηρικτών παρουσιάστηκαν στον Καντακουζηνό και εν συνεχεία οδηγήθηκαν στον αυτοκράτορα στην Άρτα, ενώ στο κάστρο εγκαταστάθηκε φρουρά προκειμένου να εμποδίσει τυχόν προσπάθεια αποβίβασης των Ταραντίνων, οι οποίοι παρακολουθούσαν τις εξελίξεις. Ο αυτοκράτορας δέχτηκε τους στασιαστές και τους αντάμειψε γενναιόδωρα για την υποταγή που του ορκίστηκαν. Ειδικά ο Νικηφόρος τιμήθηκε με τον τιμητικό τίτλο του πανυπερσέβαστου και ο αυτοκράτορας τον μεταχειρίστηκε με σεβασμό και φιλία. Αυτή ήταν η τελική έκβαση της επανάστασης στην Ήπειρο. Τα αυτοκρατορικά στρατεύματα παρέμειναν στην περιοχή για τρεις ακόμη εβδομάδες, ώστε να διευθετηθούν πλήρως και οι τελευταίες λεπτομέρειες αναφορικά με την ασφάλεια και τη διοίκηση της περιοχής. Στις αρχές Νοεμβρίου του 1340, τόσο ο αυτοκράτορας όσο και ο μεγάλος δομέστικος του και ο υποψήφιος γαμπρός του τελευταίου Νικηφόρος, μαζί με το βυζαντινό στρατό, αναχώρησαν για τη Θεσσαλονίκη. Η Ήπειρος επέστρεψε με αυτόν τον τρόπο οριστικά στους κόλπους της αυτοκρατορίας, καθώς η αντιβυζαντινή αντιπολίτευση είχε πλέον εκλείψει.

Επιπλέον, το όνομα Ρόγοι ή Ρογοί αποτελεί εθνικό και χαρακτηρίζει γοτθικό φύλο ή έθνος όπως απαντά στη μεσαιωνική γραμματεία, το οποίο ζούσε

αυτόνομα και λυμαινόταν την περιοχή της Θράκης,[87] σύμφωνα με τον Προκόπιο στο *Υπέρ των πολέμων*,[88] τον Ιωάννη Αντιοχέα στη *Χρονική ιστορία* του,[89] τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο στο *Περί επιβουλών*[90] αλλά και τον Ψευδο-Ζωναρά στο *Λεξικό* του.[91] Από τους Ρόγους καταγόταν και ο στρατηγός Εράριχος και πάλι σύμφωνα με τον Προκόπιο.[92] Τέλος, ο Στέφανος ο Βυζάντιος αναφέρει νήσο Ρώγη στην περιοχή της Λυκίας, οι κάτοικοι της οποίας ονομάζονται Ρωγαίοι.[93]

Ρεάχοβα

Ρεάχοβος πεδίον, Ρεάχουβις, Ρεαχούβεως και υποκοριστικά Ρεαχοβίτζα αποτελούν τοπωνύμια της βουλγαρικής επικράτειας, σύμφωνα με το Μανουήλ Φίλη.[94] Η Ρεάχοβις τοποθετείται από τον Γεώργιο Παχυμέρη κοντά στο Τέρνοβο.[95] Επρόκειτο για μια διεκδικούμενη περιοχή ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Βουλγάρους.

Φανάρι

Σποραδικά στοιχεία απαντούν στις πηγές, τα οποία όμως αναφέρονται σε ομώνυμα ή σχεδόν ομώνυμα τοπωνύμια άλλων περιοχών και όχι στην ηπειρωτική πεδιάδα του Φαναρίου. Πιο συγκεκριμένα, το τοπωνύμιο Φανάρι συγκαταλέγεται στις *Ιστορίες* του Ιωάννη Καντακουζηνού ανάμεσα στα θεσσαλικά κάστρα μαζί με τους Σταγούς, τα Τρίκαλα και την Ελασσόνα.[96] Επιβεβαιώνοντας την παραπάνω θέση του Φαναρίου, ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης στις *Αποδείξεις ιστοριών* μας πληροφορεί ότι το Λεωδορίκιον, κατοικημένο πολίχνιο της χώρας των Λοκρών και το κατοικημένο τμήμα της Πίνδου κοντά στο Φανάριο έλαβαν κυβερνήτη από το δεσπότη του Μυστρά

---

[87] Σε κάθε όνομα παρατίθενται και οι υπόλοιπες τυχόν σημασίες με τις οποίες απαντά στη μεσαιωνική γραμματεία, με σκοπό τη διαμόρφωση μιας πλήρους εικόνας αναφορικά με τη θέση και τη σημασία του στη φιλολογική παραγωγή της μεσαιωνικής περιόδου.

[88] Προκόπιος *Υπέρ πόλεων* 7.2.2.4-7.2.2.9, 7.2.4.1.

[89] K. Müller, *Ioannes Antiochenus Historiae*, Paris 1841-1870 (FHG 4), κεφ. 214.

[90] C. de Boor, *Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta, III: excerpta de insidiis*, Berlin 1905, κεφ. 137.10-138.26.

[91] J.A.H. Tittmann, *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, II, Amsterdam ²1967, ρο 1623.

[92] G. Wirth, *Procopii Caesariensis opera omnia*, II, Leipzig 1963, 7.2.2.4-7.2.2.6.

[93] A. Meineke, *Stephan von Byzanz, Ethnika*, Graz ²1958, 548.9, 1623.22.

[94] E. Miller, *Manuelis Philae Carmina*, II, Amsterdam ²1967, 3.237.325-3.237.328.

[95] I. Bekker, *Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, II, Bonn 1835 (CSHB), 447-448.

[96] L. Schopen, *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri iv*, I, Bonn 1828 (CSHB), 1.474.1-1.474.5.

προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον οθωμανικό κίνδυνο.[97]

Η Φαναρροία αναφέρεται, στα *Υπομνήματα στον Διονύσιο τον Περιηγητή* του Ευσταθίου, ως περιοχή του Πόντου η οποία διασχίζεται από τον επονομαζόμενο Ερίδιο ποταμό ή Ίρις στον πιο απλό τύπο του.[98] Επιπλέον, από τον Γεώργιο Μοναχό στον πρόλογο της *Χρονικής Ιστορίας* του και στο *Χρονικό σύντομο*,[99] όπως και από τη *Σύνοψη ιστοριών* του Γεωργίου Κεδρηνού[100] πληροφορούμαστε ότι στη Φαναρροία γνώρισε μεγάλη διάδοση η αίρεση του μανιχαϊσμού, η οποία έφτασε στην περιοχή από Αρμένιους.

Επίλογος

Συμπερασματικά, οι πληροφορίες που εμπεριέχονται σε έργα μεσαιωνικών συγγραφέων για τις θέσεις της περιοχής της Πρέβεζας μπορούν να χαρακτηριστούν ως ελάχιστες, αναλογικά με τη στρατηγική σημασία και την μακραίωνη πορεία της περιοχής συνολικά. Χρονολογικά εντοπίζονται από τον 1ο μ.Χ. αι. έως και το 14ο μ.Χ. αι., καλύπτοντας ένα σημαντικό χρονολογικό εύρος. Αξιοσημείωτη είναι και η ποικιλία των έργων, όπου συγκαταλέγονται κυρίως γεωγραφικά, περιηγητικά και ιστορικά αλλά και εκκλησιαστικά και ποιητικά έργα καθώς μεσαιωνικά λεξικά και σχόλια σε κείμενα της κλασικής αρχαιότητας. Οι πλείστες των πηγών αναφέρονται είτε στον Αμβρακικό κόλπο λόγω του κομβικού ρόλου του, των ποικίλων θέσεων που είχαν ιδρυθεί περιμετρικά του αλλά και με αφορμή τη ναυμαχία του Ακτίου είτε στο μεγάλο παλαιοχριστιανικό και πρωτοβυζαντινό κέντρο της περιοχής, τη Νικόπολη, με τη διεθνή ακτινοβολία.

Πιο συγκεκριμένα, σχετικά με τον Αμβρακικό κόλπο, οι πηγές επιβεβαιώνουν τη θέση του, παραθέτουν τις διαστάσεις του, απαριθμούν τα φύλα που κατοικούσαν περιμετρικά του κατά την κλασική αρχαιότητα και τις οικιστικές μονάδες εκάστου φύλου, οριοθετούν την επικράτεια του καθενός καθώς και τις περιοχές που χώριζε ή ένωνε ο κόλπος. Σημαντικές είναι οι αναφορές και στα γνωστότερα και σημαντικότερα λιμάνια του. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται σε αυτόν κατά την περιγραφή της ναυμαχίας του Ακτίου και με αφορμή την ίδρυση της Νικόπολης και του ναού του Ακτίου Απόλλωνα. Παράλληλα, επισημαίνεται και δικαιολογείται ο κομβικός και πολύπλευρος ρόλος του.

---

[97] E. Darko, *Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes*, I, Budapest 1922, 2.92.6-2.92.10.

[98] K. Müller, *Eustathius, Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem*, Paris 1861 (Geographi Graeci minores 2), κεφ. 783.

[99] C. de Boor, *Georgii monachi chronicon*, II, Leipzig 1904 (MPG 110), 718-719, 885.

[100] I. Bekker, *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope*, I, Bonn 1838 (CSHB), 1.757.

Πολυαριθμότερες και περισσότερο ποικίλες είναι οι πληροφορίες για τη Νικόπολη. Οπωσδήποτε όμως ελάχιστες συγκριτικά με τη σημασία της και τον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραμάτισε. Η πλειοψηφία των πηγών εξιστορεί τη ναυμαχία του Ακτίου και την ίδρυση της πόλης, με αρκετές λεπτομέρειες. Δικαιολογείται η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης και παρατίθενται στοιχεία για το συνοικισμό που επακολούθησε την ίδρυσή της, τη μορφή και την οργάνωσή της, τα λιμάνια της, τα Άκτια, και την ιστορική πορεία της πόλης. Ιδιαίτερη θέση κατέχει το χωρίο της επιστολής του Παύλου προς τον Τίτο όπου ο απόστολος των εθνών υποστηρίζει ότι είχε αποφασίσει να διαμείνει για το χειμώνα στη Νικόπολη, το οποίο επαναλαμβάνεται από αρκετούς συγγραφείς και σχολιάζεται ποικιλοτρόπως. Αξιοσημείωτες είναι και οι αναφορές του μεγάλου στωικού φιλοσόφου Επίκτητου, ο οποίος πέρασε ένα σημαντικό τμήμα της ζωής του στη Νικόπολη και διασώζει πολύτιμα στοιχεία για την οργάνωση και τη σημασία της πόλης. Βέβαια, το όνομα της πόλης της νίκης είχε αποδοθεί και σε άλλα αστικά κέντρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, τα μεγαλύτερα και γνωστότερα από τα οποία επισημαίνουν οι συγγραφείς. Με την έναρξη της βυζαντινής περιόδου και έως την οριστική εγκατάλειψη της πόλης, απαντούν και μαρτυρίες για επιδρομές, λεηλασίες και ερημώσεις που υπέστη. Σε εκκλησιαστικά κείμενα, εμπεριέχεται και η παράδοση για την ανεύρεση μιας έκδοσης της Αγίας Γραφής, γραμμένης στα εβραϊκά, μέσα σε πίθους. Δηλωτικές είναι και οι συμμετοχές των δυναμικών επισκοπών Νικοπόλεως στις Οικουμενικές Συνόδους, όπως αποδεικνύεται από τα Πρακτικά τους. Εκτός από την πόλη της Νικόπολης, πενιχρά στοιχεία υπάρχουν και για το ομώνυμο θέμα, με το κεφάλαιο στο *Περί θεμάτων* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου να κυριαρχεί. Τέλος, παρά την πενία των πληροφοριών, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι χαρακτηριστικότεροι και αντιπροσωπευτικότεροι μεσαιωνικοί συγγραφείς περιλαμβάνουν και μαρτυρίες για τη Νικόπολη, ακόμη και μετά την εγκατάλειψή της.

Μετά τα ποικίλα χωρία που αφορούν τη Νικόπολη, ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει και στη διήγηση του Ιωάννη Καντακουζηνού για την επανάσταση που ξέσπασε το 1338 στην Ήπειρο κατά του βυζαντινού αυτοκράτορα και όπου πρωτοστάτησαν το κάστρο των Ρωγών και το αντίστοιχο της Ρηνιάσσας, πλαισιώνοντας την πρωτεύουσα Άρτα. Μέσα από την εξιστόρηση των γεγονότων, διαφαίνεται η σημασία και η ισχύς των δύο κάστρων και κατ' επέκταση ο κομβικός ρόλος της περιοχής, ο οποίος αναγνωριζόταν και από τον ίδιο τον αυτοκράτορα.

Συνολικά οι μαρτυρίες των μεσαιωνικών πηγών για την περιοχή της Πρέβεζας είναι ολιγάριθμες αλλά ταυτόχρονα πολύτιμες. Παράλληλα, αν συνδυαστούν με τα τοπογραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα φανερώνουν τη συνεχή κατοίκηση της περιοχής καθ' όλη τη μεσαιωνική περίοδο, την αλλαγή των θέσεων των αστικών κέντρων της από την πεδινή παραθαλάσσια Νι-

κόπολη στους φυσικά οχυρούς και απόκρημνους βράχους της Πάργας, των Ρωγών και της Ρηνιάσσας, την οργάνωσή τους, τους εμπορικούς δρόμους, τον τρόπο ζωής των κατοίκων, σκιαγραφούν την ιστορική της πορεία και επιβεβαιώνουν τη σημασία της για την Ήπειρο και την αυτοκρατορία γενικότερα.

Βιβλιογραφία

ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., 2007, *Τα γλυπτά του βωμού στο Μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη Νικόπολη*, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. Ι: 411-434· τ. ΙΙ: 307-321

ΜΕΛΕΤΙΟΣ (Μητροπολίτης Νικοπόλεως), 2007, Ο Απόστολος Παύλος στην Νικόπολη, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. Ι: 123-133· τ. ΙΙ: 79

ΤΣΑΚΟΥΜΗΣ Χ.Ν., 2007, *Η γεωμετρία και αρχιτεκτονική του Μνημείου του Αυγούστου και η σχέση τους με την πόλη της Νικόπολης*, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. Ι: 393-399· τ. ΙΙ: 283-297

EASTERLING P. & KNOX B., 1994, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, 2η εκδ., Αθήνα

HUNGER H., 2000, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Α΄-Γ΄, Αθήνα

LESKY A., 1988, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*, 5η εκδ., Θεσσαλονίκη

MURRAY W.M., 2007, *Recovering rams from the Battle of Actium. Experimental archaeology at Nicopolis*, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. Ι: 445-451· τ. ΙΙ: 333-341

NICOL D., 1991, *Το δεσποτάτο της Ηπείρου. Μια συνεισφορά στην ιστορία της Ελλάδας κατά το μεσαίωνα*, Αθήνα

NICOL D., 1997, Υστεροβυζαντινή περίοδος (1204-1479), στο: Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Επιμ.), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 198-222

SOUSTAL P. & KODER J., 1981, *Nikopolis und Kephallenia*, Wien (Tabula Imperii Byzantini 3)

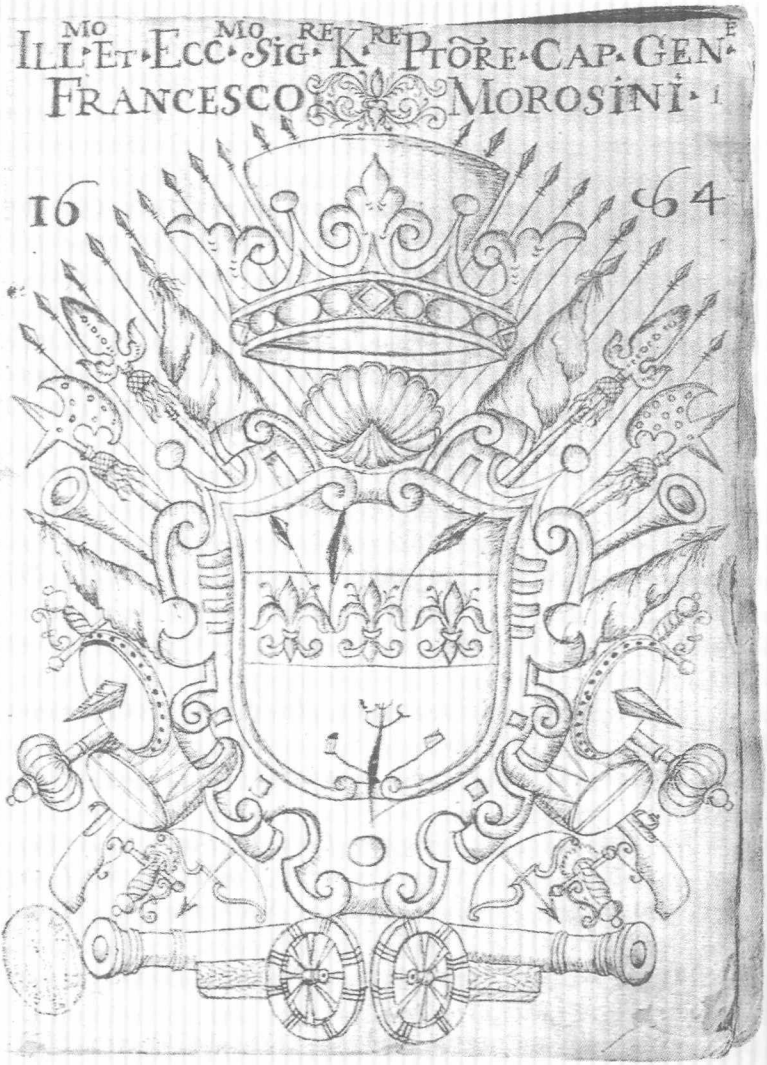

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Το οικόσημο του Morosini από το χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης Querini Stampalia στη Βενετία (ΛΙΑΤΑ 1998, εικ. 3)*

Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ*

ΣΤΡΑΤΗΓΗΜΑΤΑ. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές[1]

Α. *Οι ιστορικές πηγές*

Εκείθεν (ενν. από τη Λευκάδα) δε απροσδοκήτως εισελθών εις τον Αμβρακικόν Κόλπον, εκυρίευσε και την Πρέβεζαν ...». Αυτή η αποστροφή σχετικά με την κατάληψη της Πρέβεζας το 1684 από το στρατηγό Morosini, που διαβάζουμε στην εκδοθείσα το 1856 *Χρονογραφία της Ηπείρου* του Π. Αραβαντινού, είναι μία από τις πολλές σύντομες αναφορές στο εν λόγω γεγονός, οι οποίες απαντώνται σε ιστορικά έργα και μελέτες των 150 ετών, που έκτοτε πέρασαν, και έχουν θέμα τον προτελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο.[2] Δεν λείπουν, όμως, και οι εμβριθέστερες ενασχολήσεις. Πρώτος ο ιστορικός Κ. Σάθας, στηριζόμενος στην επίσημη βενετική ιστοριογραφία, δίνει στο έργο του *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς* μία διεξοδική και ακόμη χρήσιμη περιγραφή της κατάληψης και των σχετικών με αυτή προεργασιών.[3] Το 1929 ο Π. Φουρίκης, στη θεμελιώδη για την ιστορία της Πρέβεζας μελέτη του, εξιστορεί με τη σειρά του τα γεγονότα, αναδεικνύοντας την τοπική διάσταση του θέματος.[4] Από τη νεότερη έρευνα πρέπει να αναφερθεί η διδακτορική διατριβή του Α. Αρχοντίδη, ο οποίος ξεκινά την επισκόπηση της βενετικής παρουσίας στη δυτική Ελλάδα κατά το δεύτερο ήμισυ του 17ου

---

* Ο Δημοσθένης Α. Δόνος είναι Αρχαιολόγος, Δρ. Πανεπιστημίου J.W. Goethe της Φραγκφούρτης.

1 Ευχαριστίες: Ευχαριστώ θερμά τον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα που, για άλλη μία φορά, έθεσε τα αρχεία του στη διάθεσή μου και πρόσφερε κάθε δυνατή βοήθεια κατά τη συγγραφή της εργασίας. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στην κ. Χριστίνα Παπακώστα (Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας) για τη διάθεση αρχειακού υλικού από βενετικά αρχεία. Ιδιαίτερα επωφελής απέβη η εκτενής χρήση της βιβλιοθήκης και του αρχείου του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, στην υπεύθυνο του οποίου, κ. Βούλα Σοφοπούλου, αισθάνομαι υποχρεωμένος.

2 ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, Ι, 229 §85· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1984, ΙΙ, 166 §72. Για το βενετοτουρκικό πόλεμο πρβλ. παρακάτω, Ενότητα Β΄, με υποσημ. 19.

3 ΣΑΘΑΣ 1869, 317 κ.ε.

4 ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 280 κ.ε.

αιώνα με περιγραφή των τεκταινομένων στην Πρέβεζα.[5] Σημαντική συνεισφορά της εργασίας αυτής είναι η συμπερίληψη σχετικών εγγράφων από τα αρχεία της Βενετίας. Αξίζουν, επίσης, μνείας οι σύντομες αναφορές στο θέμα από ερευνητές της τοπικής ιστορίας, όπως ο επίσκοπος Άρτης Σεραφείμ, ο Κάδμιος, καθώς και ο αείμνηστος Η. Βασιλάς σε άρθρο του σε τοπική εφημερίδα.[6] Σχετικοί χάρτες και σχέδια υπάρχουν στις συλλογές εικονογραφικού υλικού της Πρέβεζας, που δημοσίευσε ο Ν.Δ. Καράμπελας τα έτη 1994 και 2006.[7] Κάποιο από αυτό, καθώς και υλικό από άλλες συλλογές, είναι τώρα συγκεντρωμένο και σύντομα σχολιασμένο στον εντελώς πρόσφατα εκδοθέντα κατάλογο του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, επ' ευκαιρία μίας έκθεσης χαρτών του Ιονίου πελάγους.[8] Τέλος, σημειώνουμε δύο άρθρα του καθ. Γ. Βελένη, τα οποία προέρχονται από αδημοσίευτη μελέτη τού 1991 και παρουσιάστηκαν στο ανά χείρας περιοδικό. Συζητούν, μεταξύ άλλων, συνοπτικά την κατάληψη του 1684 και περιέχουν αναπαραγωγές σχεδίων και χαρτών της χρονικής περιόδου μετά τα γεγονότα, που δημοσιεύθηκαν από τους Αρχοντίδη και Καράμπελα.[9]

Οι πρωτογενείς ιστορικές πηγές –σε κάποιες από τις οποίες στηρίζονται τα προαναφερθέντα έργα– μπορούν να διακριθούν σχηματικά σε δύο κατηγορίες: Στα επίσημα έγγραφα και ημιεπίσημες ιστοριογραφικές αφηγήσεις της βενετικής Δημοκρατίας από τη μία πλευρά, και στις ανεπίσημες μαρτυρίες από την άλλη.[10]

Στην πρώτη κατηγορία συμπεριλαμβάνονται οι αναφορές αξιωματούχων προς την Γερουσία και οι απαντήσεις της τελευταίας καθώς και εκθέσεις πεπραγμένων (*relationi*), χάρτες και σχεδιαγράμματα των πολεμικών επιχειρήσεων, των φρουρίων και των περιοχών που κατελήφθησαν, όπως και εξιστορήσεις ή απεικονίσεις του πολέμου, που απηχούν την επίσημη εκδοχή των γεγονότων.[11]

Τέτοιου είδους πηγές, σχετικές με το θέμα μας, είναι κάποιες αναφορές του Morosini προς τη Γερουσία και οι απαντήσεις της, στις οποίες θα ανα-

---

[5] ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 15 κ.ε.

[6] ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 220 §3· ΚΑΔΜΙΟΣ 1900, 12· ΒΑΣΙΛΑΣ 1955.

[7] ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994 και ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, όπου και αναφορές στα γεγονότα στα εισαγωγικά κείμενα.

[8] Βλ. ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, κυρίως 169 κ.ε.

[9] Πρβλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1995, κυρίως 10· ΒΕΛΕΝΗΣ 1996, κυρίως 7 κ.ε.

[10] Για τις σχετικές με το βενετοτουρκικό πόλεμο του 1684-1699 ιταλικές πηγές βλ. ΛΙΑΤΑ 1998, 12 κ.ε.

[11] Για μία χρήσιμη κατηγοριοποίηση των –στηριζόμενων σε επίσημα σχέδια των μηχανικών του βενετικού στρατού– απεικονίσεων, οι οποίες αφορούσαν σε γεωγραφικές περιοχές, φρούρια και πολεμικές επιχειρήσεις και δημοσιεύθηκαν σε εκλαϊκευτικές εκδόσεις για τον προτελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο με ιδιαίτερη επιτυχία, βλ. MARASSO 2005, 209 κ.ε.

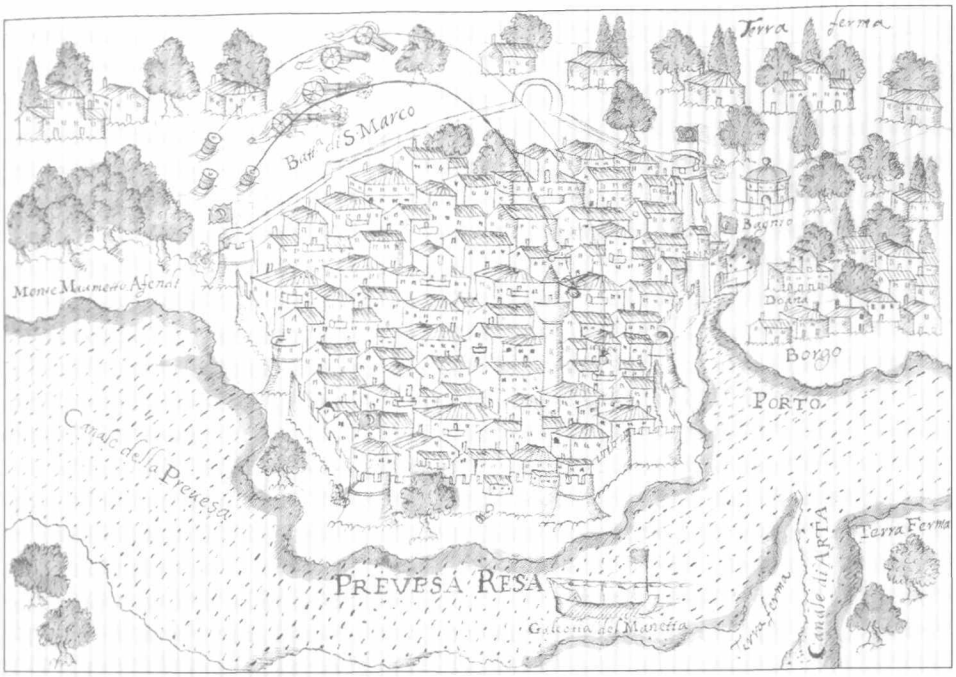

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Επιχρωματισμένο σχέδιο που απεικονίζει τις επιχειρήσεις των Βενετών κατά του κάστρου της Πρέβεζας το 1684, από το χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης Querini Stampalia στη Βενετία. Διακρίνεται μέρος της πόλης και ο λόφος Μεχμέτ-Εφέντη (ΛΙΑΤΑ 1998, εικ. 7)*

φερθούμε στη συνέχεια, η έκθεση του Francesco Valuasense *Vera, e distinta relatione dell'acquisto della Fortezza di Preveza*, που δημοσιεύουμε εδώ, όπως και κάποιες άλλες που αφορούν τη Λευκάδα και περιέχουν πληροφορίες για την Πρέβεζα· περιγραφές των επιχειρήσεων και σχεδιαγράμματα περιέχουν τα έργα των Vincenzo Coronelli και Alessandro Locatelli. Ο Coronelli, από το 1685 επίσημος κοσμογράφος της Γαληνοτάτης, εξέδωσε το 1686 δύο βιβλία για τον πόλεμο, το *Conquiste delle Serenissima Republica di Venetia nella Dalmazia, Epiro e Morea* και το *Memorie istoriografiche del Regno di Morea e Negreponte*. Εικονογραφικό υλικό από τα έργα αυτά, το οποίο συνεχώς εμπλουτιζόταν, χρησιμοποίησε σε πολλές μεταγενέστερες εκδόσεις του, όπως και στη γαλλική έκδοση του *Memorie* ... το 1687, που συμπεριλαμβάνει σχέδια της Πρέβεζας και στην οποία παραπέμπουμε εδώ.[12] Ο

[12] Για τις διάφορες εκδόσεις των έργων του Coronelli βλ. NAVARI 1998, 181 κ.ε.· NAVARI

Locatelli, γραμματέας του Morosini κατά τη διάρκεια της εκστρατείας, συνέγραψε τη λεπτομερή ιστορία του πολέμου από το 1684 μέχρι το 1689, με τίτλο *Racconto historico della Veneta guerra in Levante diretta dal valore del Serenissimo Principe Francesco Morosini*, η οποία εκδόθηκε μετά το θάνατό του το 1691 με σχέδια του Coronelli και εκτενή αναφορά στην κατάληψη της Πρέβεζας.[13]

Στην κατηγορία των ανεπισήμων μαρτυριών ανήκουν οι αφηγήσεις ανθρώπων που πήραν μέρος στις επιχειρήσεις και περιγράφουν τα γεγονότα από τη δική τους οπτική γωνία, διασώζοντας λεπτομέρειες που δεν υπάρχουν σε έργα επίσημου χαρακτήρα. Ένα από αυτά είναι και το πρόσφατα δημοσιευμένο χειρόγραφο που απόκειται στη βιβλιοθήκη Querini Stampalia της Βενετίας και φέρει τον τίτλο *Distinti Ragualij Delle Fortezze prese Nel Regno Della Morea sotto il Comando dell'Eccellentissimo Kavaliere Procuratore Capitano General Francesco Moresini*.[14] Το χειρόγραφο, που περιέχει 164 σελίδες και 13 έγχρωμα σχέδια, γράφτηκε περί τα τέλη του 1687 με αρχές του 1688 στην παπική Έδρα και ίσως αποτελούσε ένα ανεπίδοτο δώρο του Πάπα Ιννοκεντίου ΙΑ΄ στον Morosini, του οποίου φέρει το οικόσημο (Εικ. 1) και περιγράφει τα επιτεύγματα στην πρώτη φάση του πολέμου (1684-1687). Ο ανώνυμος συγγραφέας και σχεδιαστής, πιθανώς βενετός συνεργάτης του γενικού διοικητή των βενετικών δυνάμεων, παρουσιάζει σε ημερολογιακή μορφή τα γεγονότα και αποτυπώνει τα φρούρια που κατελήφθησαν, μεταξύ αυτών και της Πρέβεζας (Εικ. 2). Είναι αβέβαιο εάν ο συντάκτης του κειμένου ήταν και αυτόπτης μάρτυς των γεγονότων στον Αμβρακικό. Σημασία έχει ότι η αφήγηση που παρέχει στηρίζεται σε γνήσιες μαρτυρίες και συμπληρώνει τις άλλες πηγές.

Πέραν αυτών των πηγών υπάρχει και μία σειρά άλλων, που είναι απόλυτα σχετικές με το θέμα μας, αλλά, δυστυχώς, παραμένουν αδημοσίευτες. Έτσι, πρέπει να αναφέρουμε ένα κώδικα με τίτλο *Carte topografiche e piante di città e fortezze per la guerra di Morea (1684-1699)*· φυλάσσεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας και περιέχει 123 σχέδια των φρουρίων, των περιοχών που κατελήφθησαν και των πολεμικών επιχειρήσεων των ετών 1684-1699, τα οποία φιλοτεχνήθηκαν από μηχανικούς του βενετικού στρατού.[15] Ανάμε-

---

1995, 505 κ.ε.· MARASSO 2005, 222 κ.ε.

[13] Επίσημο ιστοριογραφικό χαρακτήρα έχει και το έργο του GARZONI 1705, με αντικείμενο τον ίδιο πόλεμο, όπου υπάρχει και αναφορά στα γεγονότα που εδώ εξιστορούνται (μέρος πρώτο, σσ. 71-74).

[14] Η δημοσίευση του κειμένου στο ΛΙΑΤΑ 1998· ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ 2006, 231 κ.ε.

[15] Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Mss It. Cl. VII, 94 (10051). Ο κώδικας είχε επισημανθεί ήδη από το Σ. Θεοτόκη, βλ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1930, 353 κ.ε. No. 9, ο οποίος παραθέτει τον εξής τίτλο της συλλογής: *Dominio della reppublica di Venezia sopra il mere in cui si contengono piante di città e fortezze del Levante e dissegni di combattimenti avuti contro i Turchi*. Για μία πρόσφατη παρουσίαση των τίτλων των σχεδίων βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004, 245 κ.ε.

σα σε αυτά υπάρχουν και πέντε σχέδια με αντικείμενο την ευρύτερη περιοχή Πρέβεζας και Λευκάδας, αλλά και την κατάληψη της Πρέβεζας.[16]

Στην ίδια βιβλιοθήκη φυλάσσονται άλλα δύο χειρόγραφα που ανήκουν στην κατηγορία του χειρογράφου της Stampalia και αναφέρονται, επίσης, στα πρώτα χρόνια του πολέμου (1684-1687). Το πρώτο φέρει τον τίτλο *Diario anomino della guerra di Morea (1684-1687)*.[17] Αναφέρεται σε πολιορκίες και παραδόσεις φρουρίων και, φυσικά, και στην Πρέβεζα. Καθότι παραμένει αδημοσίευτο μπορούμε να κάνουμε χρήση μόνον κάποιων ελάχιστων αποσπασμάτων, που έγιναν γνωστά. Ακόμη πιο σημαντικό είναι το δεύτερο χειρόγραφο με τίτλο *Prime mosse dell'armi Venete contro l'impero Ottomano nella campagna 1684, descritte dal padre Gio. Battista Moro, maestro in sacra teologia*.[18] Ο συγγραφέας είναι, προφανώς, ο Giovanni Battista Moro, ο πλέον σημαντικός συνεργάτης του Coronelli στη Βενετία. Το έργο αποτελείται από έξι μέρη και, όπως αναφέρει και ο τίτλος, επικεντρώνεται στα γεγονότα του πρώτου έτους του πολέμου. Μεταξύ αυτών περιγράφεται η κατάληψη και το φρούριο της Λευκάδας, η απόβαση του βενετικού στρατού στο Δραγομέστο καθώς και η κατάληψη και περιγραφή του φρουρίου Πρέβεζας, ενώ δίδονται και δύο έγχρωμα σχέδιά του. Δυστυχώς, κι αυτή η πηγή, που έχει άμεση σχέση με τα εδώ εξιστορούμενα, παραμένει ακόμη αδημοσίευτη. Πάντως, καθώς ο Moro επιμελήθηκε τα κείμενα της πρώτης έκδοσης του προαναφερθέντος *Memorie* ..., το υλικό τού δικού του έργου θα ήταν γνωστό στον Coronelli και, πιθανώς, στον Locatelli.

Όπως και να έχει, είναι προφανές –αν μάλιστα συνυπολογίσουμε ότι υπάρχουν, πιθανώς, και περαιτέρω πηγές που ακόμη λανθάνουν– πως η ανά χείρας εργασία, με συναίσθηση των ελλείψεών της, πρέπει να θεωρείται μόνον ως ενδιάμεση βαθμίδα προς μία τελική αξιολόγηση του συνόλου των πηγών. Η περιγραφή που ακολουθεί, αφού δώσει μία εικόνα της γενικής ιστορικής κατάστασης και των επιχειρήσεων που προηγήθηκαν των γεγονότων της Πρέβεζας, προχωρεί, με τη βοήθεια των διαθέσιμων πηγών, σε μία προσπάθεια ανασύστασης των δύο φάσεων της κατάληψης της τελευταίας και του απόηχου που αυτή άφησε.

---

[16] Αρ. 32-36. Τα σχέδια 32, 33 και 36 παρουσιάζουν την περιοχή Λευκάδας-Πρέβεζας και τον Αμβρακικό. Το σχέδιο 34 φέρει υπόμνημα και παρουσιάζει την πόλη και το φρούριο Πρέβεζας με τις οχυρώσεις του. Το σχέδιο 35 φέρει υπόμνημα και παρουσιάζει στοιχεία από τις επιθέσεις και οχυρώσεις των Βενετών κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του φρουρίου· βλ. σχετικά ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1930, 355· ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004, 247 κ.ε.

[17] Σχετικά με αυτό το χειρόγραφο, με την αρχειακή ένδειξη Ms. It VII, 2592 (12484), βλ. ΛΙΑΤΑ 1998, 15 κ.ε.

[18] Κι αυτό το χειρόγραφο, με αρχειακή καταχώρηση Ms. It VII, 171 (8303), εντοπίστηκε και περιγράφτηκε ήδη από το Θεοτόκη, βλ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1930, 358 No. 19· βλ. επίσης ΛΙΑΤΑ 1998, 18 με σημ. 14· για το συγγραφέα πρβλ. MARASSO 2005, 225 με σημ. 93.

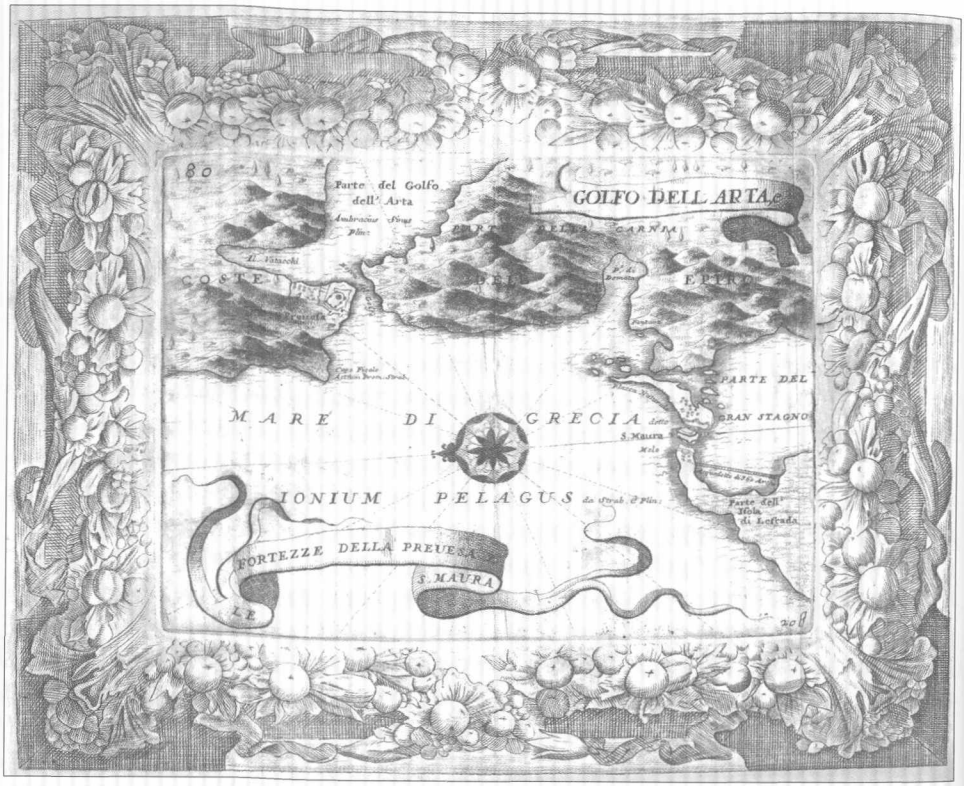

ΕΙΚΟΝΑ 3: *Σχέδιο του Αμβρακικού από το βιβλίο του Locatelli. Διακρίνονται τα φρούρια Πρέβεζας, Λευκάδας και ο όρμος Βαθύ [Il Vatacchi] (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

Β. *Ιστορικό πλαίσιο και πρόδρομα της κατάληψης γεγονότα*

Με την απώθηση των τουρκικών δυνάμεων λίγο έξω από τη Βιέννη, το Σεπτέμβριο του 1683, οι νικητές Αψβούργοι θα αναθαρρήσουν και θα θεωρήσουν πως ήρθε η στιγμή, εκμεταλλευόμενοι τη σύγχυση των ηττημένων, να εξαπολύσουν μία γενική επίθεση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με σκοπό να ανακαταλάβουν όσα περισσότερα εδάφη μπορούσαν. Υπό την αιγίδα του Πάπα Ιννοκεντίου ΙΑ΄ κατέστη εφικτή η σύγκλιση πολλών ευρωπαϊκών δυνάμεων, στην οποία, μετά από ένα μικρό δισταγμό, προσχώρησε και η βενετική Δημοκρατία. Έτσι, το Μάρτιο του 1684 συγκροτείται συμμαχία από τους αντιπροσώπους του Πάπα, του Αυτοκράτορα των Αψβούργων Λεοπόλδου Α΄, του Βασιλέως της Πολωνίας Sobieski και της

βενετικής Γερουσίας, η οποία έμεινε στην Ιστορία με την επωνυμία «Ιερός Συνασπισμός του Linz».[19]

Οι Βενετοί, εισερχόμενοι στον πολυμέτωπο πόλεμο που θα επακολουθούσε, επεδίωκαν διάφορους σκοπούς. Πρώτον, σε περίπτωση αντεπίθεσης των Τούρκων, να μην αιφνιδιαστούν και χάσουν κάποιες κτήσεις· δεύτερον, μη έχοντας ξεπεράσει ακόμη το τραύμα της απώλειας της Κρήτης το 1669, κατά τον προηγούμενο βενετοτουρκικό πόλεμο, προσέβλεπαν στην επανάκτηση της Μεγαλονήσου, αλλά και πιθανώς της Κύπρου, καθώς και στον επανέλεγχο των θαλασσίων οδών, φέροντας υπό την κατοχή τους τα δυτικά παράλια της Ελλάδας και την Πελοπόννησο· ταυτόχρονα θεωρείτο αναγκαίο να παταχθεί το φαινόμενο της πειρατείας, που λυμαινόταν τις δαλματικές ακτές. Έτσι, παρότι, μετά τον πόλεμο της Κρήτης, οι υπόλοιποι σύμμαχοι δεν αντιμετώπιζαν τη βενετική Δημοκρατία ως μεγάλη δύναμη, οι Βενετοί δεν άφησαν την ευκαιρία να ξαναποκτήσουν μέρος της παλαιάς τους θαλασσοκρατορίας.

Παρά την αρχική διστακτικότητα, η απόφαση για συμμετοχή στον πόλεμο λήφθηκε ήδη στα τέλη Ιανουαρίου 1684, όπως και η απόφαση για διορισμό του Francesco Morosini ως γενικού αρχηγού των βενετικών δυνάμεων. Ο Morosini, γόνος επιφανούς βενετικής οικογένειας και με μεγάλη εμπειρία σε ναυμαχίες, είχε αναλάβει αρχιστράτηγος στην τελευταία φάση της πολιορκίας του Χάνδακα, που μετά από 21 ολόκληρα χρόνια αντίστασης και μέσα σε γενική ευρωπαϊκή οδύνη έπεσε, ως τελευταία κτήση των Βενετών στην Κρήτη, στα χέρια των Τούρκων το Σεπτέμβριο του 1669.[20] Δεκαπέντε έτη μετά, ο θρυλικός στρατιωτικός, ενώ πια διήγε την έκτη δεκαετία της ζωής του και παρότι έτρεφε φιλοδοξίες για το αξίωμα του Δόγη –μία θέση που θα κατακτούσε αργότερα, το 1688, ως ανταμοιβή για τις επιδόσεις του στον πόλεμο που τώρα άρχιζε–, απεδέχθη τη θέση του αρχιναυάρχου. Επικεφαλής

[19] Για τα εδώ εξιστορούμενα και γενικά για το βενετοτουρκικό πόλεμο του 1684-1699 βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 312 κ.ε.· FINLAY 1856, 197 κ.ε., κυρίως 205 κ.ε.· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1973, 11 κ.ε.· ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1975 με χάρτη του πολέμου, 21· ΝΤΟΚΟΣ 1975· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 15 κ.ε.· SETTON 1991, 290 κ.ε.· NORWICH 1993, 536 κ.ε.· LANE 2007, 571 κ.ε. Για μία κριτική αποτίμηση της ελληνικής ιστοριογραφίας σχετικά με τούτον τον πόλεμο βλ. PLOUMIDIS 2005, 63 κ.ε. Τα τελευταία χρόνια αυτή η περίοδος τυγχάνει ιδιαιτέρου ενδιαφέροντος στην ιστορική έρευνα, όπου δίνεται βάρος –πέρα από τα αμιγώς στρατιωτικά γεγονότα– στη δημοσίευση κάθε είδους πηγών (μαρτυριών, χαρτών κλπ.), καθώς και στη διερεύνηση της ιδεολογικής και πολιτιστικής λειτουργίας τους στον ελλαδικό και ευρωπαϊκό χώρο· σε αυτό το πνεύμα βλ. τα διάφορα άρθρα στα: ΚΑΛΛΙΓΑ 1998· ΛΙΑΤΑ 1998· INFELISE & STOURAITI 2005, καθώς και ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004. Βλ. επίσης: STOURAITI 2001· MARASSO & STOURAITI 2001· ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ 2006, 136 κ.ε., για απεικονίσεις του πολέμου.

[20] Για το βενετοτουρκικό πόλεμο της Κρήτης και την πολιορκία του Χάνδακα βλ. μεταξύ άλλων: ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1974, 334 κ.ε.· NORWICH 1993, 519 κ.ε.· ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1998, 85 κ.ε.· CANDIA 2005, κυρίως 144 κ.ε.

των χερσαίων δυνάμεων θα διοριστεί ο, επίσης έμπειρος στρατηγός, κόμης Νικόλαος Strasoldo, που προερχόταν από τον αυστριακό στρατό.

Την 25η Απριλίου 1684 κηρύχθηκε εκ μέρους της Γαληνοτάτης ο πόλεμος στο Σουλτάνο, ενώ στις αρχές Ιουνίου ο Morosini απέπλευσε από την πόλη του Αγίου Μάρκου. Παρά τις κάποιες προπαρασκευές, ήταν η ένωση εν πλω προς Κέρκυρα με δυνάμεις του Πάπα, των Ιπποτών της Μάλτας και του Δούκα της Τοσκάνης, η οποία, με την προσθήκη κάποιων σκαφών επανδρωμένων από Επτανήσιους, κατέστησε το εκστρατευτικό σώμα πιο αξιόμαχο. Με την άφιξη του γενικού αρχηγού στην Κέρκυρα υπήχθησαν εθελοντικά κι άλλοι Έλληνες στις δυνάμεις του. Μεταξύ αυτών ήταν και ο κουρσάρος Ευστάθιος Ρωμανός ή Μανέτας από τη Ζάκυνθο που θα έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο στην κατάληψη της Πρέβεζας και για τον οποίο θα γίνει λόγος αργότερα.[21] Σε πολεμικό συμβούλιο αποφασίστηκε να καταληφθεί η Λευκάδα, όχι μόνον γιατί ήταν βάση πειρατών, αλλά και διότι η κατοχή της θα διευκόλυνε το πέρασμα προς την Πελοπόννησο. Έτσι, οι σύμμαχοι απέπλευσαν από το νησί των Φαιάκων με στόλο που σχεδόν έφθανε τις 50 γαλέρες και γαλεάσες και μεγάλο αριθμό βοηθητικών σκαφών.

Την 20η Ιουλίου αφικνούνται στη Λευκάδα και αρχίζει η πολιορκία του φρουρίου της Αγίας Μαύρας, αφού πρώτα αποβιβάζονται αρματολοί της Δ. Στερεάς υπό τους Σουμίλα, Μεϊντάνη και Χορμόπουλο στο Πόρτο-Δέματα (όρμος Αγ. Νικολάου), με σκοπό να περισπάσουν τουρκικές δυνάμεις που θα έσπευδαν από τις ηπειρωτικές ακτές προς βοήθεια των πολιορκουμένων ομοδόξων τους.[22] Το όνομα της Πρέβεζας κάνει ήδη την εμφάνισή του: Σύμφωνα με μία έκθεση της κατάληψης της Λευκάδας σε ημερολογιακή μορφή με τίτλο *Diario in Compendio* ..., την ίδια κιόλας ημέρα στάλθηκε ο Μανέτας με δύο πλοία να κατασκοπεύσει το φρούριο της Αγίας Μαύρας και την γύρω περιοχή και, λίγο αργότερα, έφθασε με μία φελούκα του γενικού προνοητή θαλάσσης κάποιος σκλάβος από την Πρέβεζα, ο οποίος είχε απελευθερωθεί οκτώ μέρες πριν, και έδωσε πληροφορίες για οτιδήποτε είχε παρατηρήσει.[23]

---

[21] Για τους Έλληνες που εντάχθηκαν στο εκστρατευτικό σώμα βλ. συνοπτικά ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1975, 19 κ.ε.

[22] Για την πολιορκία της Λευκάδας βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 314 κ.ε.· ΜΑΧΑΙΡΑΣ 1951, 21 κ.ε.· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1973, 16· ΡΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ 1980, 515 κ.ε.

[23] «Alli 20. andarono verso Santa Maura, & a mezodi furono spedite due Galeotte del'Maneta a spiare con diligenza quel sito, e le forze nemiche. Poco dopo arrivo sopra una Felucca del Proveditore Generale uno Schiavo liberato otto giorni prima dalla Prevesa, che informò di tutto ciò, che haveva osservato». Η έκθεση με τίτλο *Diario in compendio di quanto è seguito nell'assedio, & acquisto dell'Isola, e Fortezza di Santa Maura* ... που εκδόθηκε το 1684 από τον G. Monti στη Μπολόνια και περιγράφει τα γεγονότα από 13.7. μέχρι 8.8. είναι, προφανώς, διαφορετική από εκείνη της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης με αρχειακή ένδειξη Ms. It. VII, 656 (coll. 7793) No. 3 και τίτλο *Relazione dell'acquisto di Santa Maura*, σε ημερολογιακή μορφή επίσης· για την τελευταία βλ. ΛΙΑΤΑ 1998, 17 με σημ. 11.

Τα γεγονότα των επομένων ημερών μπορούμε να τα ανασυνθέσουμε χρησιμοποιώντας δύο πηγές. Σύμφωνα με το *Diario in Compendio*, ενώ η πολιορκία της Αγίας Μαύρας συνεχιζόταν μέσω σφοδρών κανονιοβολισμών, ήλθε τη νύχτα της 31ης Ιουλίου η είδηση ότι στην Πρέβεζα είχε φθάσει δύναμη 500 Τούρκων με 60 καμήλες και αρκετούς ημιόνους, πράγμα που σήμαινε ότι οι Τούρκοι ετοιμάζονταν να στείλουν ενισχύσεις στη Λευκάδα. Το βράδυ της 2ας Αυγούστου ο επικεφαλής των Μαλτέζων συμμάχων επισκέφθηκε τον Morosini και συζήτησαν την κατάσταση· από ό,τι φαίνεται το κύριο μέρος των διαβουλεύσεων αφορούσε στην Πρέβεζα, αφού αμέσως μετά ο γενικός αρχηγός έδωσε διαταγή στο Μαλτέζο στρατηγό να αναχωρήσει για εκεί μέσα στη νύχτα. Σκοπός της αποστολής ήταν να εμποδιστούν τα τουρκικά στρατεύματα που θα συναντούσαν εκεί να σπεύσουν προς βοήθεια των πολιορκουμένων. Όπως αναφέρει η ίδια έκθεση, οι συμμαχικές δυνάμεις όχι μόνον έτρεψαν σε άτακτο φυγή τους εχθρούς, αλλά κατάφεραν να κανονιοβολήσουν και το ίδιο το φρούριο της Πρέβεζας. Στο επεισόδιο αυτό σκοτώθηκαν μάλιστα, σύμφωνα με την έκθεση, πολλοί Τούρκοι.[24] Στην αμέσως επόμενη παράγραφο το *Diario in Compendio* καταγράφει για τις 3 Αυγούστου σφοδρό κανονιοβολισμό του φρουρίου, αναταραχή στα σπίτια γύρω από το κάστρο, καθώς και τραυματισμό από βολή τυφεκίου στο χέρι και το μηρό τού αξιωματικού Monsù di Giois. Παρότι δεν αναφέρονται γεωγραφικά ονόματα, είναι προφανές ότι και τα επεισόδια αυτά συνδέονται με την Πρέβεζα και όχι τη Λευκάδα.[25]

Ας στραφούμε, τώρα, στον Locatelli για τα γεγονότα που περιγράφει στο χρονικό διάστημα από 1η Αυγούστου: Αναφέρει πως, από πληροφορίες κάποιου κατασκόπου, μαθεύτηκε ότι έφθασε στο φρούριο της Πρέβεζας ο Σαβάν Πασάς με τριακόσιους ιππείς και αρκετό πεζικό, το οποίο –μαζί με τους ήδη υπάρχοντες– θα συμποσούτο στους χίλιους πολεμιστές. Αμέσως διατάχθηκε ο Κεφαλλονίτης συνταγματάρχης Ιωάννης Βαπτιστής Μεταξάς να σπεύσει με τους άνδρες του και να καταλάβει όλα τα πιθανά περάσματα, παρεμποδίζοντας, έτσι, προέλαση τουρκικών ενισχύσεων στη Λευκάδα. Ταυτοχρόνως, εστάλησαν οι παπικές και μαλτέζικες γαλέρες να προσεγγίσουν από

---

[24] «Alle 22. hore il General di Malta andò a visitare il Generalissimo, col quale conferi diversi affari di guerra, onde Sua Eccellenza commise al suddetto Generale, che si portasse verso la Prevesa, come fece alle 6. della notte, per impedire alle Truppe nemiche, che s'erano lasciate vedere colà, l'avanzarsi al soccorso di S. Maura, e gli sucesse anche cosi fortunatamente il disegno, che mise non solo in precipitosa fuga i nemichi, mà si avanzò anche a Cannonare la medesima Fortezza della Prevesa, havendo in quest' incontro uccisi molti Turchi».

[25] «Alli 3. Si seguitò a tormentare con Bombe, e Cannonate la Fortezza, apportando molto incommodo alle Case del recinto; Restò ferito di Moschettata nel Braccio, e in una coscia Monsù di Giois Sergente Maggiore di Battaglia».

θαλάσσης το φρούριο της Πρέβεζας, που βρισκόταν στο στόμιο του Αμβρακικού Κόλπου, με σκοπό να κρατήσουν εκεί απασχολημένους και καθηλωμένους τους εχθρούς. Ο Locatelli τονίζει ότι αυτό το εγχείρημα είχε μεγάλη επιτυχία, κυρίως διότι επλήγησαν με κανονιοβολισμούς οι Τούρκοι στρατιώτες που είχαν κατασκηνώσει έξωθεν του φρουρίου, καταγράφοντας όχι αμελητέες απώλειες.[26]

Τα γεγονότα που μνημονεύει το *Diario in Compendio* δεν είναι άλλα από εκείνα που παρατίθενται λεπτομερέστερα από το Locatelli, ενώ οι δύο περιγραφές αλληλοσυμπληρώνονται μαρτυρώντας θαλάσσια και χερσαία επιχείρηση κατά της Πρέβεζας. Πρέπει, μάλλον, να υποθέσουμε ότι τα καίρια πλήγματα στις τουρκικές δυνάμεις, που ήταν εγκατεστημένες γύρω από το φρούριο, επήλθαν από τα πυρά των πλοίων. Όμως, η αναφορά του *Diario* πως οι Τούρκοι τράπηκαν σε άτακτη φυγή, όπως και ο τραυματισμός του αξιωματικού την επόμενη μέρα υπονοούν και χερσαία επέμβαση. Σχετικά με τις κινήσεις των ελληνικών δυνάμεων υπό το Μεταξά, ο Locatelli δεν δίνει ακριβείς πληροφορίες.[27] Αυτό που μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια είναι ότι η πρώτη σοβαρή επίθεση των βενετικών δυνάμεων κατά της Πρέβεζας έλαβε χώρα ήδη στις αρχές Αυγούστου, ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη η πολιορκία της Λευκάδας.

Το επόμενο, σχετικό με την Πρέβεζα επεισόδιο συμπεριλαμβάνεται, αν και με διαφορετικές εκδοχές, σε πολλές πηγές: Στον Locatelli, στο *Diario in Compendio*, στο προαναφερθέν αδημοσίευτο *Diario Anonimo*, καθώς και στο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Stampalia.[28] Μετά το βομβαρδισμό της Πρέβεζας από τα μαλτέζικα πλοία, ο Morosini, επειδή υπήρχε η πληροφορία ότι τουρκικές δυνάμεις θα κατευθύνονταν προς τη Λευκάδα, αποφάσισε να σταλεί ο Μανέτας με τη δική του και άλλες γαλεότες και συνοδεία 500 στρατιωτών να τους σταματήσει. Ο Μανέτας δε συνάντησε κανέναν εχθρό, αλλά κατάφερε να φθάσει πολύ κοντά στο πρεβεζάνικο φρούριο, ώστε να δεχθεί πλήθος κανονιοβολισμών, από τους οποίους σκοτώθηκαν κάποιοι άνδρες του.[29] Σκοπός της

---

[26] LOCATELLI 1691, 59· αυτή η εκδοχή υιοθετείται από το ΣΑΘΑ 1869, 317, και το ΦΟΥΡΙΚΗ 1929, 280 κ.ε.

[27] Σύμφωνα με το Locatelli ο Μεταξάς διατάχθηκε «... che col suo seguito dovesse ridorsi à passi piu stretti, che dall'una all'altra Piazza visono per divertire à Turchi il passagio verso il nostro campo ...». Το *Diario in Compendio* δεν αναφέρει τίποτε επ' αυτού.

[28] Όλα τα σχετικά αποσπάσματα, εκτός εκείνου από το *Diario in Compendio* (βλ. επόμενη υποσημ.), παρατίθενται από τη ΛΙΑΤΑ 1998, 31 σημ. 33.

[29] Παραθέτουμε την αφήγηση του *Diario in Compendio*: «Alli 4. Ritornarono le Galere di Malta a bombardar Prevesa, & il Generalissimo mandò il Manetta con 500. Soldati ad imboscarsi, perche s'hebbe avvivo, che i Turchi marchiavano verso S. Maura, ma non incontrò alcuno, e secondo l'ordine havuto, si fece anche vedere alla Prevesa, & effendosi ananzato sin sotto il Cannone di quella Fortezza, la quale tirò moltissime Cannonate sopra di lui, vi restarono morti 30. huomini de suoi».

προσέγγισής του πρέπει να ήταν η κατασκόπευση του φρουρίου και της γύρω περιοχής. Το χειρόγραφο της Stampalia, μάλιστα, σημειώνει ως μοναδικό σκοπό της αποστολής τη διερεύνηση κάποιου μέρους κατάλληλου για την απόβαση της Αρμάδας και την παρατήρηση της ναυτικής δύναμης του εχθρού. Η ημερομηνία που έλαβε χώρα το γεγονός παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις στις διάφορες πηγές.[30] Πάντως, μία από τις 4 ή 5 Αυγούστου πρέπει να είναι η σωστή ημερομηνία, καθώς προηγούνται εκείνης της κατάληψης της Λευκάδας (6.8.), επικουρική της οποίας ήταν σύμφωνα με όλες τις πηγές –εκτός του χειρογράφου της Stampalia– η αποστολή Μανέτα.[31]

Την επόμενη της κατάληψης, σύμφωνα με το Locatelli, οι παραδοθέντες Τούρκοι της Λευκάδας, με το φόβο μήπως δεχθούν επίθεση και αιχμαλωτιστούν από τους περιφερόμενους Κεφαλλονίτες, διάλεξαν ως πιο κοντινό και σίγουρο μέρος για να κατευθυνθούν την Πρέβεζα, όπου και διαπορθμεύτηκαν με βάρκες υπό τη συνοδεία γαλερών.[32]

Από τις 10 Αυγούστου ξεκινά επιχείρηση στην Ακαρνανία με απόβαση εκστρατευτικού σώματος στο Δραγομέστο (Αστακό), αποτελούμενου από Βενετούς, Μαλτέζους, Παπικούς και Επτανήσιους στρατιώτες υπό τον κόμητα Strasoldo και τον Κεφαλλονίτη συνταγματάρχη του βενετικού στρατού Άγγελο Δελλαδέτσιμα, καθώς και με κάλυψη του στόλου. Τις επιχειρήσεις βοήθησαν και οι προαναφερθέντες αρματολοί που είχαν αποβιβαστεί στη Στερεά πριν την πολιορκία της Λευκάδας. Από αυτή την εκστρατεία, που ολοκληρώθηκε γύρω στις 11 Σεπτεμβρίου, κάποιες κωμοπόλεις, όπως το Μεσολόγγι και το Αιτωλικό, έγιναν υποτελείς φόρου στους Βενετούς, ενώ μία σειρά χωριών, κυρίως με τουρκικό πληθυσμό, λεηλατήθηκαν και κάηκαν (Εικ. 4).[33]

Έτσι, η ευρύτερη περιοχή γύρω από την Πρέβεζα επήλθε υπό βενετική κατοχή και οι Τούρκοι απεσύρθησαν εκεί και, δευτερευόντως, στη Βόνιτσα. Σύμφωνα με αναφορά του Morosini προς τη βενετική Γερουσία, στην οποία παραπέμπει ο Αρχοντίδης, στα μέσα Σεπτεμβρίου ο αρχιναύαρχος συγκάλεσε πολεμικό συμβούλιο, όπου πάρθηκε η απόφαση για κατάληψη της Πρέβεζας.[34]

---

[30] *Diario in Compendio*: 4.8.· LOCATELLI 1691, 5.8.· *Diario Anonimo* 14.8.· χειρόγραφο Stampalia: 23.8.

[31] Το χειρόγραφο Stampalia, βέβαια, καταγράφει και ως ημερομηνία κατάληψης της Λευκάδας τη 14η Αυγούστου.

[32] LOCATELLI 1691, 63· πρβλ. το *Diario in Compendio* …, που αναφέρει ότι έφυγαν με βάρκες 700 Τούρκοι.

[33] Για την εκστρατεία στην περιοχή Βάλτου και Ξηρομέρου βλ. LOCATELLI 1691, 65 κ.ε.· VALUASENSE 1684, 1· ΛΙΑΤΑ 1998, 60 (σσ. χειρογρ. 23-24)· ΣΑΘΑΣ 1869, 318 κ.ε.· ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1975, 20· ΝΤΟΚΟΣ 1975, 68 κ.ε.· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 16 κ.ε., όπου και απαρίθμηση των δυνάμεων που έλαβαν μέρος.

[34] ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 σημ. 9· το έγγραφο βρίσκεται στα Κρατικά Αρχεία Βενετίας με αρχειακή καταχώρηση Sen. PTM, busta 1117, No. 14 (29.9.1684)· είναι, εν πολλοίς, αδημοσίευτο.

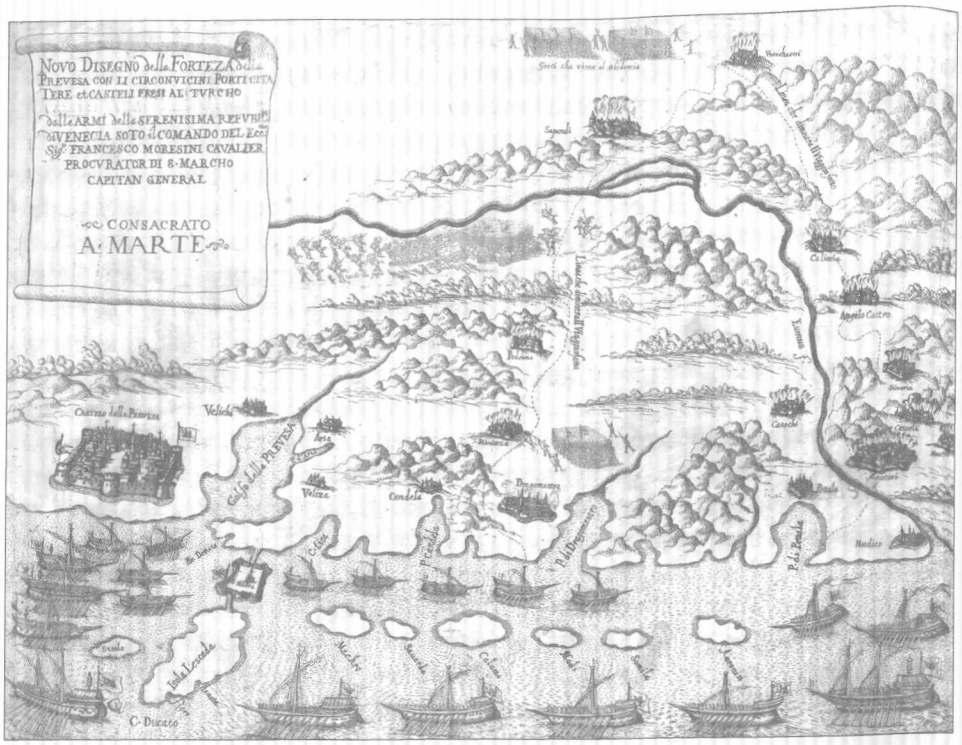

ΕΙΚΟΝΑ 4: *Σχέδιο του G. Longhi με τις επιχειρήσεις του 1684 στην Ακαρνανία. Αριστερά τα φρούρια Πρέβεζας και Αγίας Μαύρας (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

Πριν συνεχίσουμε, πρέπει να επισημάνουμε ότι, από όσα περιεγράφησαν μέχρι εδώ, γίνεται φανερό πως ο αρχιναύαρχος γνώριζε, ήδη με την έναρξη της πολιορκίας της Λευκάδας, τη σημασία της Πρέβεζας. Μόνον έτσι εξηγείται η ναυτική επιχείρηση και η κατ' ουσίαν πρώτη συμπλοκή με τους Τούρκους, ο κανονιοβολισμός του φρουρίου και η αποστολή του Μανέτα, πρωτοβουλίες που έλαβαν χώρα πριν την εκπόρθηση της Λευκάδας. Να αναφέρουμε, μάλιστα, ότι στο έγγραφο της Γερουσίας, που μόλις μνημονεύσαμε, σημειώνεται πως ο Morosini, μετά την κατάληψη της Λευκάδας, επέλεξε τη θέση της απόβασης στην Πρέβεζα μετά από αναγνωριστική περιπολία, πράγμα που δείχνει την ιδιαίτερη φροντίδα του για την επιχείρηση.[35] Επίσης, δεν νομίζουμε πως είναι τυχαίο το γεγονός ότι σε χάρτες του Giuseppe Longhi (Εικ. 4) και του

[35] Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 σημ. 10.

Giovanni Giacomo de Rossi, που απεικονίζουν την εκστρατεία στην Ακαρνανία, το φρούριο της Πρέβεζας όχι μόνον κατέχει περίοπτη θέση, αλλά και παρουσιάζεται στα υπομνήματα ως το κύριο θέμα.[36] Καθίσταται, έτσι, προφανές πως τούτο το επιχειρησιακό μέρος εκλαμβανόταν ως προστάδιο της επακολουθήσασας επίθεσης στην Πρέβεζα. Ότι, τέλος, η τελευταία κατά την έναρξη της εκστρατείας στον ελλαδικό χώρο αποτελούσε μαζί με τη Λευκάδα το σοβαρότερο στρατηγικό στόχο, τόσο σε επίπεδο στρατιωτικού επιτελείου, όσο και σε επίπεδο κοινής γνώμης, αποδεικνύουν οι –πολύ σημαντικές για την προπαγανδιστική τους αξία– εκθέσεις που εκδόθηκαν ανά την Ευρώπη με θέμα την κατάληψη της Αγίας Μαύρας, στις οποίες ως επόμενη σημαίνουσα αποστολή μνημονευόταν αποκλειστικά η άλωση της Πρέβεζας. Καταγράφουμε δύο παραδείγματα:

1) Μία σύντομη ιταλική έκθεση με τίτλο *Relatione dell'acquisto importante dell'Isola di S. Maura* [...] *come ancora di quanto è successo sotto Buda fino alli 9. del corrente Agosto*, που εκδόθηκε από τον G. Monti στη Μπολόνια το ίδιο έτος· έχει έκταση μιάμισης σελίδας και, όπως φαίνεται και από τον τίτλο, αναφέρεται και στα γεγονότα από το μέτωπο της Βούδας μέχρι την 9η Αυγούστου. Εκεί σημειώνεται: «Si sono lasciati [ενν. στη Λευκάδα μετά την κατάληψη] con buoni ordini al governo di quest' Isola, e Castello due Nobili Veneti, e di poi è partito con l'Armata il. Sig. Capitano Generale verso il Porto di Prevesa con l'oggetto di sequitar le vittorie, che Dio conceda». Άρα, ήταν εξ αρχής δεδομένο ότι η κατάληψη της νήσου διασφαλιζόταν μόνον με την ταυτόχρονη κατοχή της Πρέβεζας.

2) Μία μόλις πρόσφατα παρουσιασθείσα γερμανική έκθεση σε μορφή ενημερωτικού φύλλου, τυπωμένη το 1684, όπου περιγράφεται αρκετά διεξοδικά η κατάληψη της Αγίας Μαύρας· εκεί αναφέρεται ότι λόγω των πλουσίων λαφύρων στη Λευκάδα αποφασίστηκε «die nur 6. Welsche Meilen davon gelegne / und wegen dess zu grossen Krieges-Schiffen sehr bequemen Hafens stattliche Festung Prevesa gleichmässig zu erobern», δηλαδή ομοίως να καταληφθεί και το όχι μακριά ευρισκόμενο κάστρο της Πρέβεζας, διότι παρείχε ένα πολύ εξυπηρετικό λιμάνι για μεγάλα πολεμικά πλοία. Αυτό δε που προκαλεί εντύπωση, είναι ο χαρακτηρισμός του φρουρίου ως *stattlich*, τουτέστιν

[36] Για το χάρτη του G. Longhi, που εκδόθηκε στη Μπολόνια μάλλον το 1684, και το υπόμνημά του που φέρει τον τίτλο *Novo disegnio della Fortezza della Prevesa con li circonvicini Porti cita, tere e casteli presi al Turcho* ... βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, No. 6· ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 173 No. 65· για το χάρτη του G.G. de Rossi, Ρώμη 1687, που φέρει τον τίτλο *Prevesa con le Cittá Adiacenti*, και το υπόμνημά του βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, No. 7· ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 176-177 No. 68. Από γεωγραφικής και τοπογραφικής άποψης ο χάρτης του Longhi είναι ακριβέστερος εκείνου του de Rossi. Ο τελευταίος, όμως, περιεχόταν στο διαδεδομένο λεύκωμα του γνωστού εκδότη της Ρώμης *Teatro della guerra contro il Turco* ..., με θέμα το βενετοτουρκικό πόλεμο.

επιβλητικό.[37]

Εν κατακλείδι, όλα τα παραπάνω βεβαιώνουν ότι, στις παραμονές της επίθεσης στην Πρέβεζα, η επιχείρηση και τα προσδοκώμενα κέρδη θεωρούνταν υψίστης σπουδαιότητας για τη Γαληνοτάτη.

Γ. *Η Κατάληψη*

1. *Η πρώτη φάση της επιχείρησης και η κατάληψη του οικισμού*

Η πρώτη οχύρωση της Πρέβεζας έγινε, πιθανότατα, το 1486-1487 από τους Τούρκους. Το φρούριο, για να ελέγχει την είσοδο στον Αμβρακικό, ανηγέρθη στη σημερινή θέση «Παλιοσάραγα» –εκεί όπου, αργότερα, ο Αλή Πασάς έχτισε τα θερινά ανάκτορά του– στο στόμιο του κόλπου, παίρνοντας, έτσι, την ονομασία «κάστρο της Μπούκας». Από το 15ο αιώνα πρέπει να επισκευαζόταν και ενισχυόταν συνεχώς, και σε χάρτες του 16ου και 17ου απεικονίζεται να αποτελείται από επτά κυκλικούς πύργους που προστάτευαν το τείχος, το οποίο στην ανατολική πλευρά, προς το μέρος της θάλασσας, παρουσίαζε μία ακανόνιστη ημικυκλική κάτοψη (Εικ. 5). Ο Φουρίκης παραθέτει την περιγραφή στο *Die vortreffliche Halbinsel Morea*, που εκδόθηκε το 1687 στη Νυρεμβέργη, σύμφωνα με την οποία τα τείχη του φρουρίου έμοιαζαν, αν και μικρότερα σε έκταση, με εκείνα της Αγίας Μαύρας, είχαν ύψος 11 ποδών κι ήταν κτισμένα με πολύ στερεούς λίθους, ενώ συμπληρώνεται πως το φρούριο διέθετε και ένα κεντρικό αμυντικό πύργο. Περίπου τα ίδια καταγράφονται και στην έκθεση του έκτακτου προνοητή P. Nani για την Πρέβεζα το 1685, ο οποίος αναφέρει ότι από τα ερείπια της Νικόπολης έκτισαν οι Τούρκοι τη νέα Πρέβεζα (ενν. το φρούριο), που η περιφέρειά της εκτεινόταν σε περίπου 360 παλαιούς πόδες, ήταν οχυρωμένη με 7 μεγάλους κυκλικούς πύργους (*torrioni*) και ακανόνιστα ενδιάμεσα τείχη (*cortine*). Σημειώνει, τέλος, ότι τα τείχη είναι πολύ σημαντικά, διότι είναι φτιαγμένα όλα με συμπαγές μάρμαρο, προερχόμενο από τα υπέροχα κτίρια του ερειπιώνα της Νικόπολης. Προσθέτουμε ότι η μορφολογία του εδάφους γύρω από το φρούριο δεν παρουσιάζει διακυμάνσεις: Ο εκτός των τειχών οικισμός εκτεινόταν κατά μήκος της μεγάλης και επίπεδης ακτής βόρεια του φρουρίου, στο χώρο της σημερινής προκυμαίας, ενώ σε κάποια απόσταση από το φρούριο (καθώς παρεμβαλλόταν μία ημιελώδης έκταση), στη νότια πλευρά του, υψωνόταν ο χθαμαλός λόφος του Μεχμέτ-Εφέντη, δηλαδή η σημερινή περιοχή Αγίου Γεωργίου.[38]

---

[37] Για το φύλλο βλ. ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 172 No. 64.

[38] Για την πρώτη οχύρωση της Πρέβεζας βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 25 κ.ε., κυρίως 34 κ.ε. (με τις σχετικές πηγές και βιβλιογραφία). Το θέμα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. – Για την περιγραφή στο *Halbinsel Morea* ..., που, προφανώς, αποτελεί γερμανική έκδοση βασισμένη

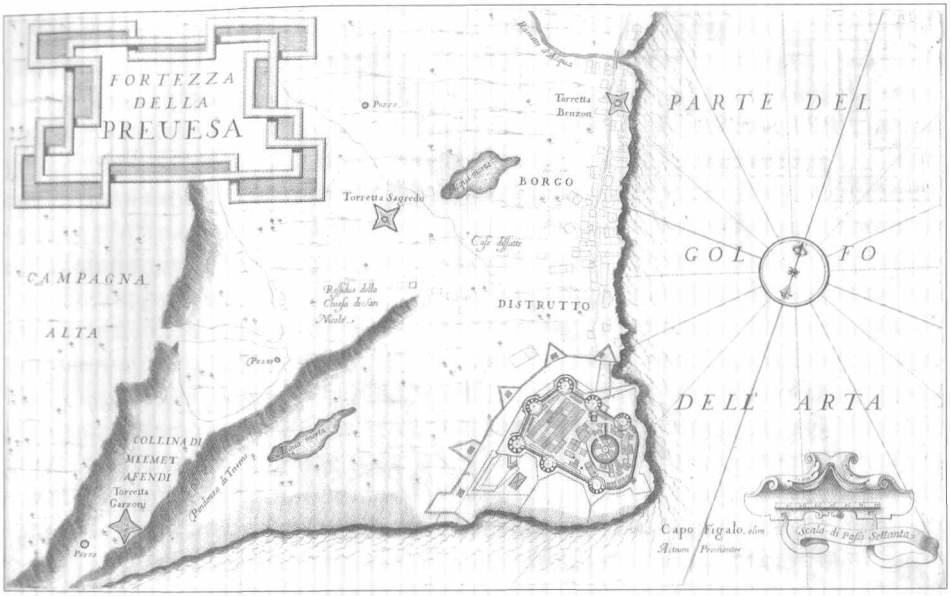

ΕΙΚΟΝΑ 5: *Σχέδιο του φρουρίου και της πόλης της Πρέβεζας, που εκδόθηκε το 1687 από τον Coronelli (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

Όπως επισημάνθηκε, οι Τούρκοι που εγκατέλειψαν τη Λευκάδα διεκπεραιώθηκαν στην Πρέβεζα. Εκεί θα μετέφεραν τα τεκταινόμενα και τις εντυπώσεις τους από τις βενετικές δυνάμεις που έδρασαν στο νησί και, τουλάχιστον ένα μέρος από αυτούς, παρέμειναν στην Πρέβεζα. Επίσης, οι 500 Τούρκοι που προορίζονταν για τη Λευκάδα στρατοπέδευσαν στην Πρέβεζα, αφού οι συμμαχικές δυνάμεις κατάφεραν να τους καθηλώσουν εκεί. Η έκθεση Valuasense

στο έργο *Memoriae istoriografiche* ... του Coronelli, βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 281 σημ. 2. Καθότι ο Φουρίκης παρουσιάζει ως ανώνυμο το συγγραφέα, δεν είναι σαφές εάν εννοεί το βιβλίο που εκδόθηκε στην ίδια πόλη και το ίδιο έτος από τον L. Loschge με τίτλο *Neu-Vermehrte Beschreibung der trefflichen Halb-insel Morea*. – Για την έκθεση Nani πρβλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 48 σημ. 78 και 132 στοίχοι 33-39, με το ιταλικό κείμενο. – Για παλαιότερους και σύγχρονους με την κατάληψη χάρτες, οι οποίοι απεικονίζουν το φρούριο της Μπούκας και τη γύρω περιοχή βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 1, 2, 5, 10, 11, 12, 27, 30· ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 175 No. 67, 179 No. 70, 180 No. 71. Βλ. και ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 48 με σημ. 79 και το σχετικό πίνακα στο παράρτημα, για ένα σχέδιο στα Κρατικά Αρχεία Βενετίας (Provveditori alle Fortezze, busta 48, dis. 36-36b), το οποίο συνόδευε την αναφορά του Morosini περί των επισκευών και συμπληρώσεων του φρουρίου μετά την κατάληψη και απετέλεσε, όπως φαίνεται, τη βάση για τη φιλοτέχνηση των σχεδίων του φρουρίου και του οικισμού από τον Coronelli.

προσθέτει δε ότι, καθώς ήταν φανερό πως, μετά την Αγία Μαύρα, ο επόμενος στόχος των Βενετών ήταν η πόλη του Αμβρακικού, οι Τούρκοι διοχέτευσαν εκεί όλους τους άνδρες που είχαν συγκεντρώσει αρχικά για να συνδράμουν τη Λευκάδα και επιδόθηκαν με κάθε τρόπο στον εξοπλισμό και επάνδρωση του φρουρίου, θεωρώντας την υπεράσπισή του θέμα υψίστης σημασίας. Σύμφωνα με τον Αρχοντίδη, τοποθετήθηκαν οκτώ βαριά κανόνια για να αντιμετωπίσουν την εικαζόμενη επίθεση, ενώ διενεργήθηκαν και αναχωματικές εργασίες. Υπ' αυτή την έννοια, υπήρχε επαρκής προετοιμασία για την απόκρουση της βενετικής επίθεσης.[39]

Ο Morosini, από την πλευρά του, είχε διαβλέψει τη δυσκολία της επιχείρησης. Αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα ότι η απόφαση για την κατάληψη ελήφθη περί τα μέσα Σεπτεμβρίου. Για το διάστημα από 14 μέχρι 17 Σεπτεμβρίου ο Locatelli καταγράφει δύο αναγνωριστικές κινήσεις των συμμάχων: Αφενός πηγαίνουν ο στρατηγός των χερσαίων δυνάμεων κόμης Strasoldo, ο επικεφαλής των Μαλτέζων, καθώς και ο συνταγματάρχης Cleuter, εκ μέρους των Παπικών, να κατοπτεύσουν την περιοχή· αφετέρου αποστέλλεται ο Μανέτας, για μία ακόμη φορά, να εισέλθει με γαλεότες στον κόλπο και να έρθει σε επαφή με τους Έλληνες κατοίκους, όπου εντοπίζει κάποιους που τίθενται στην υπηρεσία των Βενετών, δίδοντας πληροφορίες για το φρούριο, τα περίχωρα και τις τουρκικές δυνάμεις μέσα και έξω από αυτό.[40] Άρα, συνελέγησαν αρκετές πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατούσε, βάσει των οποίων ο γενικός αρχηγός, χάραξε τη στρατηγική του.

Η στρατηγική αυτή στηρίχτηκε στο δεδομένο ότι η φυσική θέση και αμυντική ικανότητα του φρουρίου καθώς και το διαθέσιμο έμψυχο υλικό καθιστούσαν μία γενική, κατά μέτωπο σύγκρουση απαγορευτική, γεγονός που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η ενδεδειγμένη τακτική θα ήταν εκείνη, η οποία θα απαρτιζόταν από μικρότερες, επί μέρους κινήσεις και θα περιείχε το στοιχείο του αιφνιδιασμού. Ως πρώτη ενέργεια αποφασίστηκε, παράλληλα με τις αποστολές Strasoldo και Μανέτα, ο απόπλους από το Πόρτο-Δέματα του εκτάκτου προνοητή των γαλεασών Giacomo Cornaro, του Marco Pisani, του Pietro Basadonna και του Giovanni Morosini, των οποίων οι δυνάμεις δεν κρίθηκαν απαραίτητες στην επιχείρηση της Πρέβεζας, προς το φρούριο της Ηγουμενίτσας, με σκοπό, αφού ενωθούν με τις γαλέρες που ήδη βρίσκονταν εκεί με επικεφαλής τους σοπρακόμιτους Giovanni Querini, Alessandro Bergan και Giovanni Venier, να προκαλέσουν και κρατήσουν απασχολημένους τους Τούρκους για κάποιες ημέρες και μετά να πλεύσουν προς την Κέρκυρα για συντήρηση.[41] Ενώ ο Locatelli δίνει μόνον αυτές τις πληροφορίες, αφήνοντας

[39] VALUASENSE 1684, 1· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18.
[40] LOCATELLI 1691, 73, 74.
[41] LOCATELLI 1691, 74 (15-16 Σεπτεμβρίου). Δύο απεικονίσεις του φρουρίου Ηγουμενίτσας,

να εννοηθεί ότι επρόκειτο για μία κίνηση περισπασμού, ο Valuasense γίνεται πιο συγκεκριμένος σχετικά με τις επιδιώξεις τούτης της ενέργειας, σημειώνοντας ότι, τοιουτοτρόπως, θα δινόταν η εντύπωση, αφενός, ότι δεν επίκειται επίθεση στην Πρέβεζα, θα διασπάζονταν, αφετέρου, σε διάφορα μέτωπα οι τουρκικές δυνάμεις που ήταν συγκεντρωμένες στην τελευταία. Ο σχεδιασμός πέτυχε, καθώς οι Τούρκοι που είχαν καταφθάσει από τις περιοχές του Δέλβινου και Μαργαριτίου θεώρησαν ότι η επιχείρηση στην Ηγουμενίτσα αποσκοπούσε στην επέκταση της βενετικής κυριαρχίας και σε εκείνες τις περιοχές, δημιουργώντας, έτσι, σοβαρό κίνδυνο για τις περιουσίες τους. Αμέσως έστειλαν ένα μεγάλο μέρος των δυνάμεών τους εκεί όπου πίστευαν πως θα επιχειρούσαν οι Βενετοί, με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί και αποσυντονιστεί η αμυντική θωράκιση της Πρέβεζας· με αυτό τον τρόπο, δημιουργούνταν οι κατάλληλες συνθήκες, ώστε ο Morosini να επιτύχει το επιθυμητό αποτέλεσμα.[42]

Από στρατηγικής σκοπιάς, λοιπόν, ο αρχιναύαρχος με μία κίνηση περισπασμού κατάφερε –πριν καν αρχίσουν οι εχθροπραξίες και χωρίς καμία απώλεια ή κόστος για τους συμμάχους– να εξασθενίσει τον εχθρό, έθεσε, δηλαδή, επιτυχώς σε εφαρμογή ένα στρατήγημα.[43]

Με την επιστροφή του Strasoldo και των άλλων λαμβάνεται η απόφαση έναρξης της επίθεσης στην Πρέβεζα.[44] Εδώ, πρέπει να επισημάνουμε ότι τόσο στις αφηγήσεις των περιστατικών σε ιστορικά έργα, όσο και στις ίδιες τις

αμφότερες εκδοθείσες το 1687, από τον V. Coronelli και τον J. von Sandrart στο: ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 187 No. 77, 188 No. 78. Το φρούριο έπεσε, σχεδόν αμαχητί, στα χέρια των Βενετών το φθινόπωρο του 1685 και ο Morosini διέταξε την κατεδάφισή του. Πρβλ. την αφήγηση και το σχέδιο του χειρογράφου Stampalia: ΛΙΑΤΑ 1998, 80 (σσ. χειρογρ. 91-92) με εικ. 12.

[42] Βλ. VALUASENSE 1684, 1. Ενδιαφέρον έχει ότι η έκθεση, στο ίδιο σημείο, παρουσιάζει και την επιχείρηση στην Ακαρνανία, που περιγράψαμε πιο πάνω, ως μέρος της προσπάθειας να θεωρήσουν οι Τούρκοι ότι δεν επίκειται επίθεση στην Πρέβεζα. Τούτο, πάλι, στηρίζει την άποψη που εκφράσαμε ότι η εκστρατεία στην Ακαρνανία ήταν προπαρασκευαστική της κατάληψης της Πρέβεζας.

[43] Πρβλ. και τις αφηγήσεις των γεγονότων: ΣΑΘΑΣ 1869, 319· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 281. Ο πρώτος μιλάει για στρατήγημα, ο δεύτερος για τέχνασμα. Πάντως, και οι δύο –προφανώς εδώ ο Φουρίκης ακολουθεί το Σάθα– θεωρούν ότι το στρατήγημα ήταν πως ο στόλος, αφού πήγε στην Ηγουμενίτσα, επέστρεψε αιφνιδιαστικά στον κόλπο για να προσποιηθεί ότι επιχειρεί εναντίον της Βόνιτσας, αναγκάζοντας τους Τούρκους στην Πρέβεζα να εξέλθουν προς υπεράσπιση των απειλουμένων περιοχών. Κάτι τέτοιο δεν υποστηρίζεται από τις πηγές που παρουσιάζουμε και, στρατηγικά, δεν έχει κάποιο νόημα ή αλληλουχία με όσα ακολουθούν και θα περιγράψουμε παρακάτω. Ο ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 κ.ε., δεν αναφέρει, επίσης, κάτι παρόμοιο.

[44] LOCATELLI 1691, 74 (17 Σεπτεμβρίου)· πρβλ. το χρονικό του Μάτεση, όπου η καταγραφή για την 14η Σεπτεμβρίου είναι: «ήρθε ένα καΐκι από την Αγίαν Μαύραν και είπε ότι πως αφέντης ο καπετάν γκενεράλης επήγε στις 10 του άνωθε, τετράδη ημέρα, εις την Πρέβεζα και την πολεμάει», ΣΑΘΑΣ 1867, 197. Για το πρόβλημα των ημερομηνιών βλ. παρακάτω.

πηγές υπάρχουν αποκλίνουσες εκδοχές, τις οποίες επιβάλλεται να εκθέσουμε συνοπτικά, ούτως ώστε να διαφανούν, από τη μία πλευρά, τα σημεία, όπου η ανασύσταση όσων έλαβαν χώρα καθίσταται προβληματικότερη, να επιτευχθεί, από την άλλη, μία όσο το δυνατόν επαρκής απόδοση των γεγονότων. Ξεκινάμε με τις ιστορικές αφηγήσεις. Ο Σάθας –ακολουθούμενος, εν πολλοίς, και από το Φουρίκη– αναφέρει ότι ο γενικός αρχηγός διέταξε τον Strasoldo και τρεις χιλιάδες στρατιώτες να αποβιβασθούν με πλοιάρια τη νύχτα κοντά στην πόλη· ο Μανέτας βοηθούσε ερχόμενος σε επαφή με τους Έλληνες της περιοχής, ενώ μία προφυλακή από Κεφαλλονίτες κατέλαβε τον όρμο Βαθύ, που βρίσκεται βόρεια της πόλης, σε όχι μεγάλη απόσταση. Οι Τούρκοι εγκαταλείποντας την πόλη, εγκλείστηκαν στο φρούριο.[45] Ο Αρχοντίδης αναφέρει ότι ο Μανέτας, μπαίνοντας με ένα στολίσκο στον κόλπο, αιφνιδίασε τους Τούρκους, οι οποίοι κατέφυγαν στο φρούριο, πιστεύοντας ότι δεν είχαν πια τη δυνατότητα να πλαγιοκοπήσουν τους εχθρούς από την ακτή.[46]

Περισσότερο λεπτομερείς είναι οι διαθέσιμες πηγές. Στο χειρόγραφο της Stampalia –που αφιερώνει περισσότερο χώρο στην πρώτη φάση της επιχείρησης– παρουσιάζεται ο στόλος από την άφιξή του (9 Σεπτεμβρίου) και για δέκα ημέρες να βάλει εναντίον των εχθρών, με απώλειες των τελευταίων. Τη νύχτα της 19ης Σεπτεμβρίου ο Μανέτας στέλνεται με πλοιάρια και στρατιώτες να αποβιβασθεί σε μέρος εκτός της πόλης· μετά από επίθεση και κάποιες αψιμαχίες, οι εχθροί πανικόβλητοι και καταδιωκόμενοι από τους συμμάχους εγκατέλειψαν τα ξημερώματα το στρατόπεδο, αφήνοντας πίσω σκηνές και αρκετό ρουχισμό. Την επόμενη μέρα, με μία παραπλανητική κίνηση, πλοιάρια με στρατιώτες όλων των συμμάχων κινήθηκαν προς την εχθρική ακτή, παρακινώντας τους εχθρούς να σπεύσουν στην παραλία για να τους αντικρούσουν. Την ίδια στιγμή, τους επιτέθηκαν με ιδιαίτερη σφοδρότητα τα συμμαχικά στρατεύματα, με αποτέλεσμα να καμφθούν το ηθικό και οι δυνάμεις τους και να τραπούν εκ νέου σε φυγή αφήνοντας πίσω πολλά πράγματα αξίας, αλλά και τα πιο λαμπρά λάβαρά τους.[47]

Ο Locatelli γράφει ότι δόθηκε η διαταγή να αποβιβαστούν όσο το δυνατόν περισσότεροι στρατιώτες με γαλεότες, αλιευτικά και άλλα σκάφη στο Βαθύ και να συνενωθούν με άλλα στρατεύματα που θα μεταφέρονταν από την απέναντι ακτή, όπως επίσης ο Δελλαδέτσιμας και ο στρατηγός Strasoldo με άλλους αξιωματικούς. Κατά τα ξημερώματα της 21ης Σεπτεμβρίου πλοιάρια και γαλέρες γεμάτα με στρατιώτες που έφεραν ανεμίζουσες σημαίες έκαναν την εμφάνισή τους κοντά στην ακτή, ενώ οι γαλέρες, δίνοντας την εντύπωση ότι κινούνται προς απόβαση, παρέσυραν τους Τούρκους έξω από τα

[45] ΣΑΘΑΣ 1869, 319 κ.ε.· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 281.
[46] ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 κ.ε.· επίσης, θεωρεί ότι αυτό ήταν το στρατήγημα του Morosini.
[47] ΛΙΑΤΑ 1998, 60 κ.ε. (σσ. χειρογρ. 29-32).

χαρακώματα τους, με αποτέλεσμα ο Strasoldo να καταλάβει με ευκολία το στρατόπεδο, ενώ οι Τούρκοι τρέπονταν σε φυγή.[48]

Τέλος, η έκθεση Valuasense αναφέρει ότι ο στρατηγός Strasoldo τη νύχτα της 20ης Σεπτεμβρίου κατευθύνθηκε με τους δυτικούς συμμάχους, τους Έλληνες και το ιππικό διά ξηράς προς την Πρέβεζα. Την ίδια στιγμή, πλοιάρια του στόλου, φελούκες και άλλα σκάφη μετέφεραν το Μανέτα με 1500 Αρβανίτες στο εσωτερικό του κόλπου, ενώ ο αρχιναύαρχος, υπό το σεληνόφως, εμφανιζόταν με την αρμάδα απέναντι από το φρούριο και την ακτή που βρίσκεται προς την έξοδο του κόλπου. Εκεί, προσποιήθηκε ότι θα προβεί σε απόβαση, έτσι ώστε το τουρκικό πεζικό και ιππικό, που είχαν συγκεντρωθεί για να αποκρούσουν τον εχθρό, να κατευθυνθούν σύσσωμα προς την παραλία. Κρατώντας τους εκεί απασχολημένους, έδωσε την ευκαιρία στις δυνάμεις του Μανέτα να αποβιβαστούν στο Βαθύ και να ενωθούν με τις χερσαίες δυνάμεις. Αντιλαμβανόμενοι οι Τούρκοι το στρατήγημα, έσπευσαν με το ιππικό να τους αποκρούσουν, αλλά οι σύμμαχοι, ενωμένοι και παραταγμένοι πια, τους αντιμετώπισαν με θάρρος σε μία πολύωρη σύρραξη, αποδιοργανώνοντας και τρέποντας σε επαίσχυντη φυγή τον εχθρό, ο οποίος –σε αντίθεση με τις μικρές απώλειες των επιτιθέμενων– άφησε πίσω πολλούς νεκρούς, τραυματίες, αλλά και αιχμαλώτους, που στάλθηκαν ως ερέτες στο στόλο. Έτσι, ο Morosini έγινε κύριος του χώρου γύρω του φρουρίου.[49]

Τα βασικά περιστατικά, λοιπόν, στα οποία συμφωνούν όλες οι εκδοχές, είναι τα εξής: Μεταφορά νύκτωρ διά θαλάσσης και απόβαση στρατευμάτων στον όρμο Βαθύ. Παραπλάνηση των Τούρκων μέσω κινήσεων του στόλου για δήθεν απόβαση, η οποία τους κρατάει απασχολημένους στην παραλία, δίνοντας, παράλληλα, την ευκαιρία στα συμμαχικά στρατεύματα να τους πλαγιοκοπήσουν ενωμένα. Επακολουθεί μάχη, κατά την οποία οι Τούρκοι τρέπονται σε φυγή προς το φρούριο, δίνοντας την ευκαιρία στους Βενετούς να γίνουν κύριοι της γύρω περιοχής και του οικισμού. Ας προσπαθήσουμε, τώρα, να ανασυνθέσουμε τις λεπτομέρειες.

• *Οι κινήσεις των δυνάμεων προς την Πρέβεζα*: Καταρχήν, ο ισχυρισμός του χειρογράφου της Stampalia ότι ο στόλος έφθασε δέκα ημέρες πριν αρχίσουν οι επιχειρήσεις στην Πρέβεζα και κανονιοβολούσε συνεχώς το φρούριο, δεν φαντάζει πειστικός, καθότι, έτσι, θα χανόταν το στοιχείο του αιφνιδιασμού, στο οποίο στηρίχθηκε το όλο στρατηγικό σχέδιο· επιπροσθέτως, δεν υποστηρίζεται από τις άλλες πηγές. Είναι λογικότερο να δεχθούμε ότι ο στόλος έκανε την εμφάνισή του στον κόλπο με την έναρξη της επιχείρησης.

Πιστεύουμε ότι η έκθεση Valuasense προσφέρει τη στερεότερη βάση για

[48] Locatelli 1691, 74 κ.ε.
[49] Valuasense 1684, 1 κ.ε.

την ανασύνθεση των γεγονότων. Εκεί καταγράφεται για τη νύχτα της 20ης Σεπτεμβρίου μία συγχρονισμένη κίνηση των χερσαίων και ναυτικών δυνάμεων. Οι πρώτες κινούνται προς την πόλη, ο στόλος, μπαίνοντας στο στόμιο του Αμβρακικού, σταθεροποιείται μπροστά στο φρούριο, ενώ ο Μανέτας με περαιτέρω ενισχύσεις εισχωρεί στο εσωτερικό του κόλπου. Το σημείο αφετηρίας για τις ναυτικές δυνάμεις ήταν, προφανώς, το Πόρτο-Δέματα. Όσον αφορά στο πεζικό και ιππικό, η ρητή αναφορά σε διά ξηράς πορεία προς την Πρέβεζα (*per la parte di Terra*) φανερώνει ότι αυτές οι δυνάμεις αποβιβάσθηκαν χωριστά από το Μανέτα, σε κάποιο σημείο εκτός της πόλης, το οποίο δύσκολα μπορεί να είναι άλλο από το Βαθύ. Αυτό αφήνει να διαφανεί και ο Locatelli, καθώς αναφέρεται στη μεταφορά των στρατευμάτων και αξιωματικών από την αντίπερα στο Βαθύ όχθη, από σημείο που απέχει οκτώ μίλια από το Πόρτο-Δέματα.[50] Ο αείμνηστος Ηλίας Βασιλάς, γνώστης της τοπικής γεωγραφίας, πίστευε ότι ο Δελλαδέτσιμας με το στρατό του διαπορθμεύτηκε από το Άκτιο και το Κεφάλι της Παναγιάς προς τους Λάκκους και την Αγία Τριάδα.[51] Λαμβάνοντας υπόψη ότι, μετά την κατάληψη της Πρέβεζας, έγινε ειδική επιχείρηση υπό το Δελλαδέτσιμα για να περιέλθει η περιοχή της Βόνιτσας στους Βενετούς, πρέπει να υποθέσουμε ότι το Κεφάλι της Παναγιάς δεν βρισκόταν, ακόμη, πλήρως υπό βενετική κατοχή. Είναι πιθανότερο οι συμμαχικές δυνάμεις να πέρασαν απέναντι από κάποιο σημείο του Ακτίου, ίσως το ακρωτήριο της Πούντας, που είναι και το πλησιέστερο στο Βαθύ. Έτσι εξη-

[50] Το σχετικό χωρίο του LOCATELLI 1691, (18-19 Σεπτεμβρίου): «...fù comandato, che le Galeotte, Pescareccie, & altra qualità di Barche levassero quanti Soldati potessero, e che col beneficio della notte s'introducessero di là della Fortezza in luogo trè miglia lontano, chiamato Vatì per porli in terra con quegl'Ufficiali, che di loro comando vi fossero è poi ridursi velocemente alla Riva opposta, ove (colla marchia di miglia otto dalla parte del Porto Demata si sarebbero ridotte le restanti Truppe) per essere portate pur à Vatì, non più largo quel Canale di miglia uno ...».

[51] ΒΑΣΙΛΑΣ 1955. – Ο Νίκος Δ. Καράμπελας μου επέστησε την προσοχή στο γεγονός ότι οι Ιππότες του Αγίου Στεφάνου, κατά την κατάληψη της Πρέβεζας το 1605, απεβιβάσθησαν στα δυτικά παράλια της χερσονήσου της Πρέβεζας και έθεσε το εύλογο ερώτημα αν κάτι τέτοιο θα ήταν δυνατό και κατά την απόβαση των συμμαχικών δυνάμεων το 1684. Είναι μία πολύ εύστοχη παρατήρηση, η οποία πρέπει να καταγραφεί. Επί τη βάσει των διαθέσιμων πηγών, έχω δύο επισημάνσεις: Πρώτον, αν οι συμμαχικές δυνάμεις αποβιβάζονταν στα δυτικά, θα είχαν τη δυνατότητα να κινηθούν κατ' ευθείαν και ανενόχλητες προς κατάληψη του λόφου Μεχμέτ-Εφέντη, πριν την έναρξη των εχθροπραξιών. Όμως, όλες οι πηγές δηλώνουν ότι η κατάληψη του λόφου έλαβε χώρα αφού εδιώχθησαν οι Τούρκοι από την πόλη και οχυρώθηκαν στο κάστρο, πράγμα που, κατά τη γνώμη μου, υποδεικνύει ότι ο στρατός ήλθε από το Βαθύ ή, εν πάση περιπτώσει, από τα βόρεια. Δεύτερον, αποβιβαζόμενοι οι Βενετοί στα δυτικά παράλια της χερσονήσου της Πρέβεζας, θα γίνονταν αντιληπτοί από τους στρατιώτες του κάστρου και εκείνους που είχαν στρατοπεδεύσει στη γύρω περιοχή, πράγμα που θα καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη τη συνένωση με τις ενισχύσεις που απεβίβασε ο Μανέτας στο Βαθύ και, κυρίως, θα ακύρωνε το στοιχείο του αιφνιδιασμού.

γείται, προφανώς, και το γεγονός ότι στην αποστροφή του Locatelli για τη διαπόρθμευση των στρατευμάτων δεν γίνεται ειδική αναφορά στο Μανέτα, του οποίου η αποστολή στο Βαθύ πρέπει να εκληφθεί ως μέρος της γενικότερης κινητοποίησης. Όπως ήδη δε επισημάναμε, ο Valuasense, μιλώντας λίγο αργότερα για τις παραπλανητικές κινήσεις του στόλου μπροστά στο φρούριο, σημειώνει με απόλυτη σαφήνεια ότι είχαν ως σκοπό να δώσουν την ευκαιρία σε εκείνους που θα αποβιβάζονταν στο Βαθύ και σε εκείνους που κατέφθαναν διά ξηράς να συνενωθούν σε ένα σώμα.[52] Υπό αυτή την έννοια, η μεταγενέστερη απόβαση του Μανέτα αποτελούσε τμήμα ενός σχεδιασμού, όπου, αποφευγόταν, αφενός, η συγκέντρωση όλων των συμμαχικών δυνάμεων εξαρχής σε ένα σημείο και, κατά συνέπεια, η πιθανή ολική έκθεσή τους στον εχθρό, δινόταν, αφετέρου, η δυνατότητα σε ένα μέρος τους να χρησιμοποιηθεί αιφνιδιαστικά στη μάχη.

• *Οι κινήσεις του στόλου και οι συμπλοκές*: Όπως είδαμε, το χειρόγραφο της Stampalia υποστηρίζει ότι έλαβαν χώρα δύο συγκρούσεις: Την πρώτη νύχτα, μετά την αποβίβαση του Μανέτα, έγιναν κάποιες συμπλοκές, όπου οι Τούρκοι εγκατέλειψαν το στρατόπεδό τους, ενώ τη δεύτερη ο συμμαχικός στόλος τούς παραπλάνησε, παρασύροντάς τους στην ακτή, με αποτέλεσμα να τους επιτεθεί ο στρατός και να τραπούν σε φυγή. Αντιθέτως, από την ανασύνθεση των γεγονότων με βάση τις περιγραφές των Locatelli και Valuasense αναδύεται μία άλλη εικόνα: Την ίδια νύχτα που αποβιβάστηκε ο Μανέτας, ο συμμαχικός στόλος και πλοιάρια, γεμάτα με στρατιώτες, παραπλάνησαν τους εχθρούς, δίνοντάς τους την εντύπωση ότι θα προβούν σε απόβαση σε ακτή κοντά στο φρούριο, ούτως ώστε να καταστεί δυνατή η συνένωση των χερσαίων δυνάμεων με εκείνες του Κεφαλλονίτη κουρσάρου. Οι Τούρκοι, πεζικό και ιππικό, κατευθύνθηκαν προς την παραλία για να εξουδετερώσουν τις δυνάμεις που θα έκαναν απόβαση, εγκαταλείποντας, μοιραία, τις αμυντικές τους γραμμές. Στη συνέχεια, βλέποντας το βενετικό στρατό να έρχεται συνενωμένος εναντίον τους, έστειλαν, εσπευσμένα, το ιππικό να τον αποκρούσει, πράγμα που έδωσε την ευκαιρία στις συμμαχικές χερσαίες και ναυτικές δυνάμεις να τους αντιμετωπίσουν, πανικόβλητους και διασπασμέ-

[52] VALUASENSE 1684, 2. – Τα στρατεύματα δεν θα μπορούσαν να έρθουν διά της χερσαίας οδού από την Άρτα, διότι θα υπήρχε κίνδυνος σύγκρουσης και απόκρουσής τους από τους εκεί Τούρκους. Το μνημονευόμενο από το χειρόγραφο Stampalia επεισόδιο της αποστασίας και παραδειγματικής τιμωρίας ενός λοχία και δώδεκα στρατιωτών από το Πεδεμόντιο, από προωθημένες θέσεις του βενετικού στρατού (*dai posti avanzati*) στην περιοχή της Άρτας, αν και εντάσσεται στην αφήγηση των περί την Πρέβεζα γεγονότων, θα ήταν παράτολμο να εκληφθεί ως δηλωτικό της πορείας τού στρατού προς την πόλη. Αντιθέτως, είναι δυνατόν να αναφέρεται σε περιοχές προς την πλευρά τής υπό βενετική κατοχή Ακαρνανίας. Για το επεισόδιο βλ. ΛΙΑΤΑ 1998, 61 (σσ. χειρογρ. 30).

νους, και, εν τέλει, να τους τρέψουν σε φυγή.

Κινήσεις του στόλου προς παραπλάνηση των αμυνομένων, ενώ την προτεραία έχει προηγηθεί συμπλοκή –όπως διατείνεται το χειρόγραφο της Stampalia– δεν θα περιείχαν πια κανένα στοιχείο αιφνιδιασμού. Οι τουρκικές δυνάμεις, ακόμη και μετά την πρώτη υποχώρηση, θα είχαν προλάβει να ανασυνταχθούν, ενώ ο συμμαχικός στόλος, μένοντας μπροστά στο φρούριο για μεγάλο χρονικό διάστημα, θα βαλλόταν συνεχώς από τα κανόνια του. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η παράθεση των γεγονότων, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις των Locatelli και Valuasense, είναι η πλέον εύλογη.

Πριν περάσουμε στη συζήτηση της επόμενης φάσης της επιχείρησης –και με την επισήμανση ότι η δημοσίευση των ανέκδοτων τεκμηρίων θα διασαφήσει, πιθανώς, κι αυτό–[53] πρέπει να κάνουμε μία σύντομη αναφορά σε ένα θέμα που αφορά άμεσα ό,τι συζητήσαμε και για το οποίο δεν προκύπτει κάποια σαφής απάντηση από τις μέχρι τώρα διαθέσιμες πηγές: Πρόκειται για την τοπογραφική ένταξη των γεγονότων. Το πρώτο ερώτημα είναι πού είχαν στρατοπεδεύσει τα τουρκικά στρατεύματα που βρισκόταν εκτός του φρουρίου. Οι διαθέσιμες θέσεις ήταν είτε γύρω από τον οικισμό, βόρεια-βορειοδυτικά του φρουρίου, είτε στην περιοχή «Καλάμια» μεταξύ του φρουρίου και του λόφου Μεχμέτ-Εφέντη (Εικ. 5). Λαμβάνοντας υπόψη ότι η δεύτερη τοποθεσία ήταν ελώδης, είναι πιθανότερο να βρίσκονταν στον περί τον οικισμό χώρο. Το γεγονός, επίσης, ότι οι συμμαχικές δυνάμεις έρχονταν από το ευρισκόμενο βόρεια της πόλης Βαθύ, υποδηλώνει ότι –για να τους δοθεί ο απαιτούμενος προς συνένωση χρόνος– ο στόλος θα έπρεπε, με τις παραπλανητικές κινήσεις του, να παρασύρει τους Τούρκους προς την άλλη κατεύθυνση, τουτέστιν νότια, προς το μέρος του φρουρίου. Εδώ τίθεται και το ερώτημα σχετικά με την ακτή, μπροστά στην οποία έκανε ο στόλος τις αποβατικές του κινήσεις: Θυμίζουμε ότι οι περιγραφές των Locatelli και Valuasense τονίζουν ότι ο στόλος βρισκόταν έμπροσθεν του φρουρίου και κάνουν λόγο για μία μεγάλη ακτή, στην οποία έλαβαν χώρα οι κινήσεις.[54] Τούτη θα μπορούσε να είναι είτε η παραλία μπροστά στη θέση «Καλάμια» είτε η παραλία μπροστά ή και αμέσως βόρεια του οικισμού, του οποίου το βορειότερο άκρο δεν ξεπερνούσε το ύψος της σημερινής οδού Καρυωτάκη, οριοθετημένο από το μικρό ποτάμι του Καρυδά. Η δεύτερη θέση διέθετε το πλεονέκτημα ότι παρείχε και τη δυνατότητα στον ερχόμενο από το Βαθύ στρατό να πλαγιοκοπήσει απευθείας τον ευρισκόμενο στην ακτή εχθρό. Το σχέδιο του Locatelli, φιλοτεχνημένο

[53] Για τις ανέκδοτες πηγές και σχέδια βλ. στην πρώτη ενότητα.

[54] Ο LOCATELLI 1691 σημειώνει: «... s'accostorono le Galere à quella gran spiaggia dimostrando di volervi fare sbarco ...»· για τη θέση του στόλου ο VALUASENSE 1684, αναφέρει: «...και η Αυτού Εξοχότης με την αρμάδα εμφανίστηκε υπό το σεληνόφως μπροστά στο φρούριο, στις παραλιακές ακτές προς την εξωτερική πλευρά του διαύλου».

από τον Coronelli, με την επίθεση στην Πρέβεζα, το οποίο –σχηματικά βέβαια– αποδίδει τον κόλπο με τα πλοία βόρεια της Πρέβεζας, τα συγκρουόμενα βενετικά και τουρκικά στρατεύματα, καθώς και τα αντίσκηνα του στρατοπέδου, ενισχύει τη δεύτερη πρόταση, η οποία, όμως, χρήζει, όπως είπαμε, υποστασιοποιήσης με περαιτέρω αρχειακό υλικό (Εικ. 6).

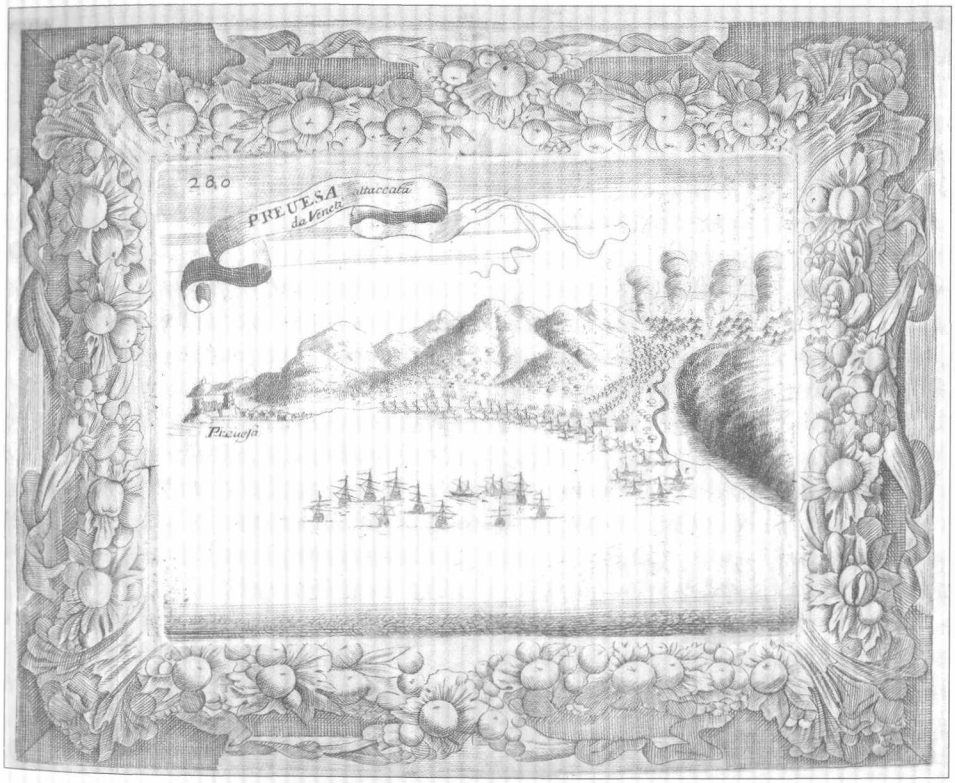

ΕΙΚΟΝΑ 6: *Σχέδιο της βενετικής επίθεσης του 1684 στην Πρέβεζα από το βιβλίο του Locatelli (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

2. *Η δεύτερη φάση της επιχείρησης και η κατάληψη του φρουρίου*

Ως προς το δεύτερο μέρος των εχθροπραξιών, με την πολιορκία και εκπόρθηση του φρουρίου της Μπούκας, οι αναφορές των ιστορικών έργων και των πρωτογενών πηγών παρουσιάζουν, σε γενικές γραμμές, μικρότερες διαφοροποιήσεις, επιτρέποντας αλληλοσυμπληρούμενες την ανασύσταση των γεγο-

νότων.[55]

Μέχρι εκείνη τη στιγμή, ο αρχιναύαρχος κατάφερε να αιφνιδιάζει συνεχώς τις τουρκικές δυνάμεις, αλλά δεν είχε, ακόμη, επιτύχει τον κύριο στόχο της επιχείρησης. Με την οχύρωση των Τούρκων στο φρούριο, έφθασε η κρίσιμη ώρα και για τα δύο στρατόπεδα. Η κατοχή της υπαίθρου και της πόλης, όσο σημαντικές και αν ήταν, χωρίς αντίστοιχη κατοχή του φρουρίου δεν διασφάλιζε για τους Βενετούς τον έλεγχο του κόλπου και κατ' επέκταση την απρόσκοπτη θαλάσσια διέλευση στο Ιόνιο· αντιστρόφως, οι Τούρκοι, καθόσον κατείχαν το φρούριο, παρέμεναν ρυθμιστές της κατάστασης. Είναι προφανές ότι όσο μεγαλύτερο χρονικό διάστημα επετύγχαναν να αντισταθούν στους πολιορκητές, τόσο καλύτερα θα ήταν για αυτούς τα αποτελέσματα: Μία μακροχρόνια πολιορκία θα κλόνιζε το ηθικό των εχθρών, ενώ θα έδινε και τη δυνατότητα συνδρομής του φρουρίου από άλλες τουρκικές δυνάμεις. Ακόμη και στην περίπτωση συνθηκολόγησης μετά από επίμονη πολιορκία, οι όροι θα ήταν ευμενέστεροι, και η λογοδοσία στο Σουλτάνο ευκολότερη. Ο Morosini, από την πλευρά του, ανήκε στο είδος του στρατηγού που απέφευγε μακροχρόνιες πολιορκίες και τη μακρά καθήλωση των στρατευμάτων σε ένα σημείο. Προτιμούσε να καταλάβει στόχους με σύντομες επιχειρήσεις, κάνοντας, εις το έπακρον, χρήση του ψυχολογικού παράγοντα, του οποίου ήταν άριστος γνώστης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, αυτό που του απέμενε ως δυνατότητα –απέναντι σε ένα ισχυρό, εξοπλισμένο και επανδρωμένο φρούριο, περιβαλλόμενο από τάφρο– ήταν ο συνεχής σφοδρός κανονιοβολισμός του μέχρι ρηγματώσεως, ούτως ώστε, υπό το πιθανό επιπρόσθετο βάρος των απωλειών σε έμψυχο υλικό, να καταληφθεί από τις επιτιθέμενες δυνάμεις που θα το προσέγγιζαν.

Αμέσως μετά την υποχώρηση των Τούρκων στο φρούριο, τα συμμαχικά στρατεύματα κατέλαβαν το λόφο του Μεχμέτ-Εφέντη, ενώ οι υπόλοιποι κατευθύνθηκαν στην πόλη, στην οποία και στρατοπέδευσαν. Πάραυτα, ενημερώθηκε ο γενικός καπετάνιος, ο οποίος ευρισκόμενος στη γαλέρα του, «ακοστάρησε» κοντά στο λόφο και έδωσε διαταγή, όπως λέει ο Locatelli, να μεταφερθούν στη στεριά τρία κανόνια και τέσσερα ολμοβόλα, ούτως ώστε να μπορέσει ο Strasoldo να βάλει και να τρομοκρατήσει τους αμυνόμενους.[56]

Σε αυτό το σημείο, και –όπως όλες οι πηγές αφήνουν να εννοηθεί– πριν αρχίσει ο βομβαρδισμός, ο Morosini αποστέλλει με αγγελιοφόρο επιστολή στον Τούρκο φρούραρχο Μουσταφά-Αγά. Εδώ προκύπτει ένα ερώτημα, σχετικά με το χρονικό διάστημα που παρήλθε από την αποστολή του μηνύματος

[55] Για τα σχετικά βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 319 κ.ε.· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 281 κ.ε.· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 19 κ.ε.· ΛΙΑΤΑ 1998, 61 κ.ε. (σσ. χειρογρ. 32-33)· LOCATELLI 1691, 75 κ.ε.· VALUASENSE 1684, 2 κ.ε.

[56] LOCATELLI 1691, 75-76· πρβλ. VALUASENSE 1684, 2.

μέχρι την έναρξη των εχθροπραξιών. Ο Locatelli δίνει ως ημερομηνία τοποθετήσεως των συστοιχιών την 22α Σεπτεμβρίου και, αφού παραθέτει την επιστολή –στην οποία δηλώνεται ότι την ίδια με την επίδοσή της ημέρα θα εγκατασταθούν οι συστοιχίες–, συνεχίζει την αφήγηση από την 24η του ιδίου μήνα.[57] Η ενδιάμεση κενή ημέρα, συνεπώς, είχε την έννοια προθεσμίας τελεσιγράφου.

Ενδιαφέρον έχει να παραθέσουμε και τις περιγραφές των πηγών σχετικά με την υποδοχή της αποστολής. Στο χειρόγραφο της Stampalia υπάρχει μία ψύχραιμη αποτύπωση του γεγονότος, όπου ο απεσταλμένος παραπέμπει στη μέχρι τούδε κατίσχυση των συμμάχων, ζητώντας παράδοση, ενώ οι αμυνόμενοι απαντούν ότι θα πολεμήσουν, πράττοντας οτιδήποτε χρειαστεί για την υπεράσπιση του φρουρίου· ο Locatelli αναφέρει ότι δεν αποδέχθηκαν την επιστολή ούτε οποιαδήποτε διαπραγμάτευση, δείχνοντας αδιαλλαξία· τέλος, η έκθεση Valuasense σημειώνει ότι οι Τούρκοι περιφρόνησαν την πρόσκληση του γενικού αρχηγού, επιδεικνύοντας προσβλητική και βάρβαρη συμπεριφορά, αναγκάζοντας, με μία ομοβροντία τυφεκίων, τον κομιστή της επιστολής να οπισθοχωρήσει.[58] Δεν είναι τυχαίο ότι, λόγω της ιδιαίτερης προπαγανδιστικής βαρύτητας των εκθέσεων αυτού του τύπου (*relationi*) –καθώς, έχοντας ευρεία διάδοση, καθόριζαν, σε σημαντικό βαθμό, την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη– το επεισόδιο αυτό παρουσιάζεται στην έκθεση Valuasense συναισθηματικά φορτισμένο, μέσω της (πραγματικής ή φανταστικής) αχρείας συμπεριφοράς του εχθρού, σε αντιδιαστολή, μάλιστα, με τη μεγαλοψυχία του γενικού αρχηγού, που εμφανίζεται, λίγες γραμμές πριν, να δίνει, διαμέσου της επιστολής, μία ευκαιρία στον εχθρό να αποφύγει τη συντριβή. Πάντως, ανεξάρτητα αν επιδόθηκε ή όχι η επιστολή –με πιθανότερο το πρώτο–, είναι προφανές ότι για τον Morosini ήταν καλοδεχούμενη μία συνθηκολόγηση, ακόμη και την ύστατη στιγμή πριν τις εχθροπραξίες, αφού, όπως η ίδια έκθεση υπογραμμίζει, ο γενικός αρχηγός επιζητούσε τη διαφύλαξη των ζωών των στρατιωτών του, ούτως ώστε να χρησιμοποιηθούν σε περιστάσεις πιο κρίσιμες (!).

Όσον αφορά στο περιεχόμενο της επιστολής του Morosini, που παρουσιάζεται αυτούσια από τον Locatelli και το Σάθα σε μετάφραση, εκεί γίνεται προσπάθεια να τεθεί, πάλι, σε λειτουργία ο ψυχολογικός παράγοντας.[59] Υπό την πίεση των κανονιών και ολμοβόλων που στήνονταν απέναντί τους, ο γενικός αρχηγός, υπαινισσόμενος το στρατήγημά του, υπενθύμιζε στους Τούρ-

[57] Από το Valuasense, σε αυτό το θέμα, δεν αναφέρονται ημερομηνίες· το χειρόγραφο Stampalia –του οποίου, ούτως ή άλλως, όλες οι ημερολογιακές ενδείξεις, όπως και πιο πάνω επισημάναμε, είναι διαφορετικές– καταγράφει διάστημα δύο μόνον ημερών από την αποστολή του δραγομάνου μέχρι την ύψωση λευκής σημαίας εκ μέρους των Τούρκων (21-22.9.), πράγμα που δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να γίνει αποδεκτό, και καθιστά φανερό ότι αρκετές από τις καταχωρήσεις του πρέπει να λαμβάνονται υπόψη με επιφύλαξη.

[58] ΛΙΑΤΑ 1998, 61 (σ. χειρογρ. 32)· LOCATELLI 1691, 78· VALUASENSE 1684, 2.

[59] LOCATELLI 1691, 76 κ.ε.· ΣΑΘΑΣ 1869, 320.

κους ότι μόνον οι μισοί στρατιώτες είχαν αποβιβασθεί στη στεριά, ενώ η αποβίβαση των υπολοίπων επέκειτο. Προέβη, επίσης, σε μία σύγκριση του φρουρίου της Πρέβεζας με εκείνο της Αγίας Μαύρας, χαρακτηρίζοντας το πρώτο ως «αξιοθρήνητο, ανίσχυρο βράχο, με καμία απολύτως αμυντική ικανότητα».[60] Συνεπώς, σε περίπτωση άρνησης παράδοσης, δεν θα επιδεικνυόταν η ίδια συμπεριφορά εκ μέρους των πολιορκητών, αλλά φρούριο και άνθρωποι θα παραδίδονταν στον όλεθρο των κανονιοβολισμών και της σφαγής. Είναι σαφές ότι η χαμηλή εκτίμηση της αμυντικής ικανότητας του φρουρίου δεν αντιστοιχούσε στην πραγματική γνώμη που είχε ο Morosini για αυτό, αλλά περιλαμβανόταν, μαζί με τις απειλές της ανελέητης τιμωρίας, στα μέσα άσκησης ψυχολογικής πίεσης, με τα οποία προσπαθούσε να εμφανίσει το βενετικό στρατό ασυγκρίτως υπέρτερο του αμυνομένου. Είναι εξίσου πρόδηλο, όμως, ότι τούτη η κίνηση του αρχιναυάρχου άφησε, τουλάχιστον εκείνη τη στιγμή, ανεπηρέαστους τους Τούρκους.

Μετά την άρνηση των πολιορκουμένων να παραδοθούν, ξεκίνησε την 24η Σεπτεμβρίου σφοδρή και συνεχής ομοβροντία των δύο συστοιχιών εναντίον του φρουρίου, από την πλευρά του λόφου Μεχμέτ-Εφέντη. Μία απεικόνισή της, αν και όχι απολύτως ακριβής, δίδει το επιχρωματισμένο σχέδιο του χειρογράφου της Stampalia, όπου διακρίνεται το βενετικό πυροβολικό (*Batteria di S. Marco*) να βάλει από το λόφο επί του φρουρίου (Εικ. 2).[61] Ενώ ο Locatelli σημειώνει ότι ταυτόχρονα καταβαλλόταν προσπάθεια από τις χερσαίες δυνάμεις να προσεγγίσουν και να συσφίξουν, όσον περισσότερο ήταν δυνατόν, τον κλοιό γύρω από το εξωτερικό αντέρεισμα της τάφρου (*contrascarpa*),[62] η έκθεση Valuasense επισημαίνει ότι οι κανονιοβολισμοί δεν είχαν, λόγω ανθεκτικότητας, το επιθυμητό αποτέλεσμα, οπότε ο γενικός αρχη-

---

[60] LOCATELLI 1691, 76 κ.ε.: «Non occore poi, che per niente vi lusinghiate sopra l'essempio di Santa Maura, che per il sito, e sua costitutione può dirsi essere inespugnalile, & ineguaggliabile Piazza à differenza della vostra, che è una miserabile debolissima Rocca, priva d'ogni difesa».

[61] Κατά πόσον η απεικόνιση του φρουρίου είναι πιστή, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα. Η κάτοψη του φρουρίου δεν είναι ίδια με εκείνη του Coronelli (Εικ. 5), η οποία –αν και λαμβάνει υπόψη τις μεταγενέστερες επισκευές– είναι ακριβέστερη. Αυτό που μπορούμε να επισημάνουμε, είναι πως το σχέδιο της Stampalia δεν απεικονίζει κάποια τάφρο. Από την άλλη, η απεικόνιση του μιναρέ και μέρους τής εκτός των τειχών πόλης με το λουτρό (*Bagnio*) και το τελωνείο (*Doana*) δείχνει να ακολουθεί την πραγματικότητα, όπως και η, μικρογραφική βέβαια, απόδοση του λόφου. Πάντως, συγκρίνοντας και τις αποδόσεις λεπτομερειών των άλλων φρουρίων (οικισμός, μορφολογία σπιτιών, τείχη κλπ.), στα υπόλοιπα σχέδια του χειρογράφου, διαπιστώνουμε, σε κάθε περίπτωση, μία τυποποίηση. Αλλά, αυτό είναι ένα θέμα που αξίζει να διερευνηθεί διεξοδικότερα.

[62] LOCATELLI 1691, 78 (24 Σεπτεμβρίου): «e però senza protrahere tempo si principiarono le scariche del Cannone, e Bombe contro la Piazza, non fraponendoli intervalli all'offese, avvanzandosi anco terreno verso la Contrascarpa per stringerla quanto più si poteva».

γός διέταξε την επιτάχυνση της προσπάθειας προσέγγισης του φρουρίου.[63] Άρα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι περισσότερες προσπάθειες, μέχρι το πέρας των επιχειρήσεων, επικεντρώθηκαν στην προσέγγιση του φρουρίου. Σε τούτες θα αναφερθούμε στη συνέχεια, υπογραμμίζοντας ότι, σύμφωνα με τις ημερολογιακές ενδείξεις του Locatelli, καταλαμβάνουν το διάστημα από 25 μέχρι 28.9.

Η προσέγγιση γινόταν μέσω ανοίγματος ορυγμάτων. Ο στόχος ήταν να φθάσουν και να περάσουν την τάφρο, ούτως ώστε, μετά, να ανασκαφτούν λαγούμια στο τείχος, μέσω των οποίων θα υπονομεύονταν τα θεμέλιά του. Τοιουτοτρόπως, θα δημιουργούνταν ρήγματα, καθιστώντας το ευάλωτο. Για τις ακριβείς θέσεις και κινήσεις των στρατιωτικών δυνάμεων θα πρέπει να περιμένουμε τη δημοσίευση των σχεδίων της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, στα οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω,[64] αλλά, πιθανότατα, η προσέγγιση γινόταν από τα βόρεια και βορειοδυτικά. Από την πλευρά τους οι αμυνόμενοι αντιστέκονταν στις προσεγγίσεις με συνεχή πυρά τυφεκίων επί των επιτιθέμενων, αλλά, σίγουρα, και με κανονιοβολισμούς προς την πλευρά της πόλης, όπου είχαν στρατοπεδεύσει, όπως είδαμε, οι πολιορκητές. Δεν είναι, κατά τη γνώμη μας, τυχαίο ότι στο χάρτη του Coronelli (Εικ. 5) η περιοχή βορειοδυτικά του φρουρίου χαρακτηρίζεται ως κατεστραμμένη (*distrutto*), ενώ, επίσης, σημαίνονται και κατεστραμμένα σπίτια (*case disfatte*).[65]

Η αποστολή του βενετικού στρατού δεν ήταν εύκολη. Και σε αυτή την περίπτωση ο γενικός αρχηγός αντελήφθη την κρισιμότητα της περίστασης, επιδεικνύοντας οξύνοια στον ψυχολογικό τομέα. Έτσι, για την 25η Σεπτεμβρίου, ο Locatelli καταγράφει ότι ο Morosini, επιθεωρώντας τις εργασίες που διενεργούνταν διέταξε να μοιραστούν στο στράτευμα γλυκίσματα, αναψυκτικά και άλλα ποτά, ενώ επαίνεσε και το στρατηγό Strasoldo, συζητώντας μαζί του τα επιχειρησιακά σχέδια.[66] Οι επόμενες δύο ημέρες ήταν οι δυσκολότερες: Στις συνεχείς προσπάθειες να μπορέσουν να φθάσουν στο τείχος οι στρατιώτες αντιμετώπιζαν τα καταιγιστικά πυρά των αντιπάλων. Σε μία προσπάθεια να διανοιχτούν λαγούμια κατά τη νύχτα, υπό τον Monsù della Rochè, και καθώς υπήρχε λιποψυχία, έγινε υποχώρηση, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί αναταραχή στο στράτευμα. Όταν ανακτήθηκε η ψυχραιμία, συνεχίστηκαν οι εργασίες.[67] Ο Valuasense αναφέρει ότι οι Αρβανίτες καλυ-

[63] VALUASENSE 1684, 2.

[64] Βλ. ενότητα Α΄ με υποσημ. 16.

[65] Θυμίζουμε ότι ο Coronelli, για τη φιλοτέχνηση του χάρτη, στηρίχτηκε σε παλιότερο στρατιωτικό σχέδιο: Πρβλ. υποσημ. 38.

[66] LOCATELLI 1691, 78.

[67] LOCATELLI 1691, 78: «e presosi l'incarico da Monsù della Rochè d'attaccare il Minatore alle Mure, sicome pronta ne haveva la dispositione, così nell'atto d'eseguirlo di notte tempo, mancatogli il Coraggio, si diede alla ritirata, causando non pochi sconcerti frà

πτόμενοι κατάφεραν, τελικά, να φθάσουν, εν μέσω πυρών, κάτω από τα τείχη.[68] Τότε, σκοτώθηκε από βλήμα στο κεφάλι, ο κυβερνήτης τους G. Bachili, ο οποίος τόσο από τον Locatelli, όσο και τον Valuasense επαινείται ως υπόδειγμα θαρραλέου στρατιωτικού που θρηνήθηκε από όλο το στράτευμα.[69] Στις 27 προς 28 Σεπτεμβρίου κατέστη δυνατόν να διανοιχθούν λαγούμια στο χωμάτινο κρηπίδωμα του τείχους (*Banchetta*) που εξείχε της τάφρου και, εισερχόμενοι, άρχισαν να διατρυπούν το τείχος με τρυπάνια.[70] Η αντίστροφη μέτρηση είχε αρχίσει.

Την ίδια ημέρα οι Οθωμανοί ύψωσαν λευκή σημαία και, κατατρομαγμένοι κατά το Valuasense, ζήτησαν διαπραγματεύσεις. Σε συνάντηση του γενικού αρχηγού με τους απεσταλμένους των ηττημένων, στη ναυαρχίδα του, συμφωνήθηκαν η παράδοση του φρουρίου και οι όροι αποχώρησης των Τούρκων. Έτσι, το επόμενο πρωινό θα αναχωρούσαν όλοι άοπλοι προς την Άρτα, εκτός από τριάντα από αυτούς, που θα μπορούσαν να φέρουν τη σκευή και τον οπλισμό τους. Στο φρούριο θα άφηναν τους μαύρους και τους χριστιανούς σκλάβους, οι οποίοι προέρχονταν από πειρατικές επιδρομές, ενώ παραδόθηκαν και κάποιοι όμηροι.[71]

Την 29η Σεπτεμβρίου ο συνταγματάρχης Alvise Magnanini ύψωσε σε περίοπτη θέση του φρουρίου τη σημαία της Γαληνοτάτης και τα χριστιανικά σύμβολα, ενώ η αντίστοιχη σημαία των Τούρκων ρίχτηκε από τα τείχη για να μεταφερθεί στη ναυαρχίδα, καθώς στρατός και ναυτικό πλήρωμα πανηγύριζαν και ευχαριστούσαν το Θεό. Την ίδια ώρα, οι Οθωμανοί αναχωρούσαν για την Άρτα. Η χαρμόσυνη είδηση της εκπόρθησης μεταφέρθηκε στο γενικό προνοητή θαλάσσης Cornaro στη Λευκάδα, όπως και στο διοικητή των Μαλτέζων στο Πόρτο-Δέματα. Ο συνταγματάρχης που ύψωσε τη σημαία του Αγίου Μάρκου, θα αναχωρήσει για τη Βενετία με μία φελούκα, με σκοπό να ενημερώσει επίσημα τη Γερουσία.[72]

Τις επόμενες ημέρες διορίστηκαν οι Nicolò Lion και Pietro Zaguri έκτα-

---

Nostri, per il che datasi all'Arma, fù ripreso il vigore, e sedata la confusione, onde si continuò il travaglio...».

[68] VALUASENSE 1684, 3.

[69] LOCATELLI 1691, 78· VALUASENSE 1684, 3. Σύμφωνα με το Locatelli ο αποθανών ήταν επικεφαλής της *natione Oltramarina*, με την οποία μπορεί να εννοούνται Σκλαβούνοι και Κροάτες. Είναι άγνωστο αν ο Valuasense με τον όρο *Albanesi*, που χρησιμοποιεί, εννοεί τους ίδιους. Πάντως, ο Bachili κατονομάζεται ως *Governator della Natione Albanese* και σε έγγραφο της βενετικής Γερουσίας, σχετικό με την κατάληψη, για το οποίο βλ. στην επόμενη ενότητα με υποσημ. 87. Και εδώ, ίσως, μας διαφωτίσουν αδημοσίευτες πηγές περαιτέρω.

[70] VALUASENSE 1684, 3· πρβλ. LOCATELLI 1691, 78.

[71] LOCATELLI 1691, 79· VALUASENSE 1684, 3· ΛΙΑΤΑ 1998, 62 (σσ. χειρογρ. 32-33)· CORONELLI 1687, 69· ΣΑΘΑΣ 1869, 320· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 282· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 19 με σημ. 14 για μία σχετική αναφορά του Morosini.

[72] LOCATELLI 1691, 79· VALUASENSE 1684, 3.

κτος και τακτικός προνοητής Πρέβεζας αντίστοιχα, ενώ φρούραρχος ανέλαβε ο συνταγματάρχης Pietro Gabrielli. Όσοι δεν ήταν πλέον απαραίτητοι αναχώρησαν με τις φλωρεντινές γαλέρες. Παράλληλα, με πρωτοβουλία του γενικού αρχηγού, που επιθυμούσε να σταθεροποιήσει τη βενετική κυριαρχία στον κόλπο, έλαβε χώρα ένας αναγνωριστικός περίπλους. Όπως φαίνεται, η επίσημη είσοδος του αρχιναυάρχου στην πόλη δεν έγινε αμέσως μετά την κατάληψη, αλλά μετά από κάποιες ημέρες, πράγμα το οποίο θα συνέβαλε στη εσφαλμένη ταύτιση, από μερικές πηγές, της ημέρας της κατάληψης με την 8η Νοεμβρίου, για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Η πληροφορία του Locatelli ότι η επίσημη είσοδος του Francesco Morosini στην πόλη έγινε την 4η Οκτωβρίου, ημέρα εορτασμού του Αγίου που φέρει το όνομά του, φαίνεται να αποδίδει σωστά τα γεγονότα. Τότε, συνοδευόμενη από κανονιοβολισμούς των πλοίων, έλαβε χώρα και η επίσημη Δοξολογία στο πρώην τζαμί, το οποίο μετατράπηκε σε Εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.[73]

Ήδη στις αρχές Οκτωβρίου ξεκίνησαν οι συζητήσεις και κάποιες εργασίες για τη βελτίωση της κατάστασης του φρουρίου. Ενδιαφέρουσα για την τοπογραφική εικόνα είναι η είδηση ότι ο αρχιναύαρχος έδωσε τη διαταγή να κοπούν τα πυκνά και μεγάλα δέντρα που βρίσκονταν στην περιοχή γύρω από το φρούριο και έφθαναν μέχρι την τάφρο, ώστε να δημιουργηθεί ένα ξέφωτο, καθώς και η εντολή του για καθαρισμό των ερειπίων των σπιτιών, που προκλήθηκαν από τη ρήξη των βομβών.[74] Τέλος, στο φρούριο βρέθηκαν πλούσια λάφυρα: Σύμφωνα με τον Locatelli βρέθηκαν 43 κανόνια και πλήθος πολεμοφοδίων, κατά τον Valuasense 50 κανόνια και 500 βαρέλια με μπαρούτι.[75] Ως προς τον πληθυσμό, θα πρέπει να πούμε ότι ο Σάθας αναφέρει ότι αποχώρησαν περί τους 1700, ο Αρχοντίδης, επικαλούμενος αναφορά του Morosini, περί τους 1500 Τούρκους.[76] Ο Valuasense, από την άλλη πλευρά, ανεβάζει τον αριθμό των κατοίκων της πόλης, μετά την τουρκική αποχώρηση, στους 1500 και προσθέτει ότι απελευθερώθηκαν και πολλοί χριστιανοί σκλάβοι.[77]

---

[73] LOCATELLI 1691, 80· και στο χειρόγραφο Stampalia, παρότι οι εκεί ημερομηνίες είναι τελείως διαφορετικές, καταγράφεται, μεταξύ της ημέρας κατάληψης και της ημέρας εισόδου στην πόλη τού Morosini, η παρέλευση ενός χρονικού διαστήματος: ΛΙΑΤΑ 1998, 62 (σ. χειρογρ. 33)· ομοίως ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 20 με σημ. 15. – Για τη μετατροπή του τζαμιού σε εκκλησία βλ. παρακάτω.

[74] LOCATELLI 1691, 80 κ.ε. (8 Οκτωβρίου): «... e però ad uno folto di grossi Alberi, che ingombravano la vicina Campagna e si estendevano fino alla prossimità della Fossa si principiò il taglio per formare spianata, & ad espurgarla dalle rovine delle Case diroccate per le bombe ...».

[75] LOCATELLI 1691, 81· VALUASENSE 1684, 3· πρβλ. και CORONELLI 1687, 69: «Les assiégés remirent entre le mains du General Strasoldo toutes les munitions de guerre, et de bouche et tous les drapeaux».

[76] ΣΑΘΑΣ 1869, 320· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 19 με σημ. 14.

[77] VALUASENSE 1684, 3.

Έτσι, νομίζουμε ότι ο υπολογισμός του τοπικού πληθυσμού κατά τη διάρκεια της πολιορκίας σε 3000 και κατά την περίοδο μετά από αυτή σε περίπου 1500 ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.[78] Πάντως, κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου του 1684, μετά την πτώση της Πρέβεζας και μέχρι να σταθεροποιηθεί η κατάσταση, ο πληθυσμός, μαζί με τους στρατιώτες, πρέπει να ήταν παροδικά μεγαλύτερος: Περί το Νοέμβριο έγινε μία προσπάθεια των Τούρκων να ανακαταλάβουν το φρούριο. Τότε, όπως σημειώνει το χειρόγραφο της Stampalia, οι Τούρκοι έφθασαν μέχρι το φρούριο, αλλά ο Morosini έστειλε 6000 στρατιώτες –των οποίων, τουλάχιστον, ένα μέρος θα ήταν στρατοπεδευμένο στην Πρέβεζα– να τους κυνηγήσουν μέχρι την Άρτα.[79] Όπως και να έχει, η Πρέβεζα, μετά και από τούτο το επεισόδιο, είχε περάσει οριστικά στα χέρια των Βενετών.

Πριν κλείσουμε αυτή την ενότητα, επιβάλλεται να κάνουμε κάποιες συνοπτικές παρατηρήσεις για τρία θέματα που μας απασχόλησαν κατά την ανασύνθεση των γεγονότων της κατάληψης της πόλης και του φρουρίου της Πρέβεζας.

- *Οι ημερομηνίες των γεγονότων*: Όπως τονίσαμε σε πολλά σημεία, οι ημερομηνίες που δίδουν οι διάφορες πηγές αποκλίνουν μεταξύ τους. Κυρίως εκείνες του χειρογράφου της Stampalia απέχουν σημαντικά από τις υπόλοιπες, πράγμα που έχει εξηγηθεί ως αποτέλεσμα της πληροφόρησης μέσω τρίτων πηγών, για γεγονότα στα οποία οι συγγραφείς δεν ήταν αυτόπτες μάρτυρες.[80]

Πάντως οι Locatelli και Valuasense, ο πρώτος με σχολαστικό τρόπο, ο δεύτερος αναφερόμενος στις ημερομηνίες των σπουδαιότερων γεγονότων, μας έδωσαν τη δυνατότητα να καθοριστεί το χρονικό πλαίσιο τούτης της επιχείρησης, η οποία ξεκίνησε λίγο πριν την κατάληψη της Λευκάδας, συνεχίστηκε με αναγνωριστικές κινήσεις και την αποστολή πλοίων στην Ηγουμενίτσα περί τα μέσα Σεπτεμβρίου, και μπήκε την 20η Σεπτεμβρίου στο τελικό στάδιο, πρώτα με την κατάληψη της πόλης και από τις 24.9. με την πολιορκία και εκπόρθηση του φρουρίου. Προβληματική είναι η ημερομηνία της τελευταίας, καθώς πηγές και ιστορικά έργα χωρίζονται σε αυτές που δέχονται την 29η Σεπτεμβρίου και εκείνες που δέχονται την 8η Νοεμβρίου.[81] Καταρ-

---

[78] Βλ. σχετικά Αρχοντίδης 1983, 65 κ.ε.· υπερβολικό θεωρεί τον αριθμό ο Κομης 1994, 165 κ.ε., κυρίως 166.

[79] Λιατα 1998, 62 (σσ. χειρογρ. 34-35): «Adi 12 Novembre 1684 li Turchi fecero una scoreria sino sotto alla Fortezza della Prevesa ove che spedi il Capitano Generale 6 milla persone dandoli la Caccia persino sotto alla Città del Arta nella Terra ferma done il nemico ritiratosi/ et li nostri colà Impiantorono Campo onde ancora il nemico fece il seguente».

[80] Λιατα 1998, 31 κ.ε.

[81] Να προσθέσουμε ότι και ο Coronelli 1687, αποδέχεται την 29η Σεπτεμβρίου. Βέβαια, αυτές δεν είναι οι μόνες ημερομηνίες που προτάθηκαν. Έτσι, το χειρόγραφο Stampalia ανα-

χήν, για να το προκαταλάβουμε, έγινε –ελπίζουμε– φανερό ότι, βάσει της αλληλουχίας των γεγονότων που εκθέσαμε, η πρώτη ημερομηνία είναι και η πειστικότερη. Ποιος, όμως, ο λόγος που κάποιες πηγές, όπως η, κατά τα άλλα, πολύ αξιόπιστη έκθεση Valuasense, προτίμησαν τη δεύτερη; Λαμβάνοντας υπόψη ότι η κατάληψη της Λευκάδας έγινε την 6η Αυγούστου, ημέρα της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, είναι πιθανόν, έργα με μαζική επιρροή, όπως οι εκθέσεις (*relationi*), οι οποίες πολύ συχνά αναφέρουν την εύνοια του Θεού προς τα συμφέροντα της Βενετικής Δημοκρατίας ως καθοριστική για τις νίκες ή τις κατακτήσεις της, να θέλουν να συνδυάσουν και την κατάληψη της Πρέβεζας με μία σοβαρή θρησκευτική εορτή. Προφανώς, η εορτή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, ως η πιο κοντινή με τις επιχειρήσεις, αλλά και η ιδιότητα του Αρχαγγέλου, προσέφεραν μίας πρώτης τάξεως δυνατότητα. Πάντως, ο Σάθας μνημονεύει και περιστατικό, μετά την άλωση της Λευκάδας, κατά το οποίο οι Τούρκοι βεβήλωσαν τοιχογραφία του Αρχαγγέλου, πράγμα που έδωσε την αφορμή να του ανατεθεί, μετά την κατάληψη, το τζαμί της Πρέβεζας.[82] Ο Locatelli, πάλι, ενώ σημειώνει την 29η ως ημερομηνία πτώσης της πόλης, αναφέρει, με ανεξήγητο τρόπο, ότι η Δοξολογία έγινε στο ναό του Αρχ. Μιχαήλ, επειδή αυτή ήταν η ημέρα πτώσης του φρουρίου.[83] Αυτό, λοιπόν, που μπορούμε να υποθέσουμε είναι ότι, πιθανώς κατά τη διάρκεια της πολιορκίας, το τζαμί με τον υψηλό μιναρέ, που οι επιτιθέμενοι αντίκριζαν συνεχώς ως έμβλημα του εχθρού, αφιερώθηκε στο Αρχάγγελο Μιχαήλ με την παράκληση να παρθεί το φρούριο, και η υπόσχεση κρατήθηκε. Εκ των υστέρων, συνεκδοχικά, ταυτίστηκε, ίσως, η ημέρα εορτής του Αρχαγγέλου με την ημέρα εκπόρθησης του φρουρίου.

• *Η σύνθεση των στρατών*: Ένα θέμα, στο οποίο οι πηγές που εξετάσαμε, δεν μας διαφώτισαν ιδιαίτερα, είναι εκείνο της εθνικής προέλευσης και απόλυτου αριθμού των στρατιωτών. Γνωρίζουμε ότι ο στρατός αποτελούταν από Βενετούς, Μαλτέζους, Παπικούς και Φλωρεντινούς στρατιώτες, ενώ μέρος πήραν και Αρβανίτες ή Σκλαβούνοι.[84] Όσον αφορά στους Κεφαλλονίτες, που στα πρόδρομα γεγονότα συμμετείχαν, ενώ σίγουρα πήραν και μέρος στην

φέρει την 22α, το χρονικό του Μάτεση τη 18η Σεπτεμβρίου· πρβλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 282 κ.ε., ο οποίος δέχεται την 29η ως τη σωστή ημερομηνία και προσπαθεί να συμβιβάσει την απόκλιση με το χρονικό μέσω της διαφοράς των ημερολογίων· για την επιλογή του ΣΑΘΑ 1869, 320, να θεωρήσει ως ημερομηνία κατάληψης την 8η Νοεμβρίου, δεν μπορεί, πάντως, να βρει εξήγηση.

[82] ΣΑΘΑΣ 1869, 321.

[83] Υπό την ημερολογιακή ένδειξη 4.10., αναφέρει ότι η Δοξολογία «... fù nella Chiesa (di già dedicata à San Michel Archangelo in memoria d'essersi tal giorno acquistata la Piazza ...)» (σ. 80).

[84] Σχετικά με αυτό βλ. παραπάνω με υποσημ. 69.

απόβαση του Μανέτα και συχνά αναφέρονται στα ιστορικά έργα, ιδιαίτερα στο Σάθα, δεν γίνεται ιδιαίτερα μνεία στις πηγές μας. Βεβαίως, ο Αρχοντίδης, υποδεικνύοντας αναφορές του Morosini, τονίζει ότι κατά την πολιορκία του φρουρίου οι Έλληνες υπό το Μανέτα βοήθησαν να αποκλειστεί οποιαδήποτε δυνατότητα πρόσβασης τουρκικής βοήθειας στους πολιορκούμενους, και προφανώς και οι ντόπιοι Έλληνες θα συνέβαλαν σε αυτό, όσο μπορούσαν.[85] Εν κατακλείδι, πρέπει να περιμένουμε τη δημοσίευση κι άλλων πηγών σχετικά με αυτό το ζήτημα.[86] Τώρα, όσον αφορά στους απόλυτους αριθμούς, σημειώσαμε ήδη ότι ο Σάθας υπολογίζει πως 3000 στρατιώτες αποβιβάστηκαν στην πόλη με τον κόμητα Strasoldo, ενώ η έκθεση Valuasense αναφέρει 1500 Αρβανίτες με το Μανέτα. Είναι δύσκολο να πούμε αν οι δύο αυτές ομάδες υπερκαλύπτονται ή πρέπει να υπολογισθούν προσθετικά. Είπαμε παραπάνω ότι, μετά την κατάληψη, εστάλησαν 6000 στρατιώτες να καταδιώξουν τους Τούρκους, οι οποίοι επεχείρησαν μία όψιμη έφοδο. Σίγουρα δεν προέρχονταν όλοι από την Πρέβεζα, αλλά κάποιοι από αυτούς θα ήταν επικουρικοί από αλλού. Άρα, ένας κατά προσέγγιση υπολογισμός των συμμαχικών δυνάμεων, κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων του Σεπτεμβρίου, στους 4000-5000 ίσως δεν θα ήταν λανθασμένος. Από την πλευρά των Τούρκων, είναι βέβαιο ότι, από τους 1500 που αποχώρησαν μετά την πτώση του φρουρίου, ένα μεγάλο μέρος θα πήρε μέρος στην υπεράσπισή του.

• *Στρατήγημα ή στρατηγήματα*; Αντιπαραβάλλοντας τις αφηγήσεις πηγών και ιστορικών έργων σχετικά με τις επιχειρήσεις στην Πρέβεζα το 1684 –όπως κάναμε σε αυτή την ενότητα– συναντάμε συχνά τη λέξη *στρατήγημα* ή *τέχνασμα*. Μάλιστα, τα κείμενα δεν συμπίπτουν στη γνώμη τους σχετικά με μία συγκεκριμένη κίνηση του Morosini, που αξίζει αυτού του χαρακτηρισμού. Αυτό που θα μπορούσε κάποιος να θεωρήσει, σε μία πρώτη ανάγνωση, ως ασάφεια ή ανακρίβεια των πηγών, δεν είναι κάτι τέτοιο, αλλά, μάλλον, η επικέντρωση του ενδιαφέροντος από τον κάθε συγγραφέα σε μία στρατηγική κίνηση. Όμως, ετούτη η εκστρατεία αποτέλεσε μία αλυσίδα στρατηγημάτων. Η αποστολή των πλοίων στην Ηγουμενίτσα, με σκοπό την περίσπαση του εχθρού, ήταν το πρώτο. Η νυχτερινή είσοδος του Μανέτα στον κόλπο με τις ενισχύσεις, ήταν το δεύτερο. Η παραπλάνηση των τουρκικών δυνάμεων από το στόλο, μέχρι να συνενωθεί ο στρατός, και η επακολουθήσασα πλαγιοκόπηση του εχθρού και από τους δύο, ήταν το τρίτο και σημαντικότερο. Αλλά

---

[85] Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 19 με σημ. 13 για τη σχετική αναφορά του Morosini, περί της οποίας πρβλ. εδώ παραπάνω υποσημ. 34.

[86] Μεγάλη βοήθεια, για όλα τα θέματα που εξετάζονται στην παρούσα εργασία, θα προσέφερε η δημοσίευση του συνόλου τής Sen. PTM, busta 1117 της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, που περιέχει τις σχετικές με την Πρέβεζα αναφορές του αρχιναυάρχου.

και η αποστολή της απειλητικής και εσκεμμένα υποτιμητικής για την αμυντική ικανότητα του φρουρίου επιστολής, η οποία μπορεί να μην είχε άμεσα αποτελέσματα, αλλά με την προσβολή του τείχους από το βενετικό στρατό, θα έπαιξε, σίγουρα, το ρόλο της στη γρήγορη συνθηκολόγηση, ήταν ένα είδος στρατηγήματος. Τέτοιο ήταν, τέλος, και η εμφάνιση και εμψύχωση των στρατιωτών από τον αρχηγό, κατά την κρίσιμη στιγμή. Ο θεωρητικός του πολέμου Clausewitz διαπιστώνει πως αν ευφυολόγημα είναι μία ταχυδακτυλουργία με σκέψεις, το στρατήγημα είναι μία ταχυδακτυλουργία με δυνάμεις, ενώ σημειώνει ότι η ουσία τού στρατηγήματος βρίσκεται στην επιτυχή κινητοποίηση των δυνάμεων. Μία παραδειγματική εφαρμογή τούτων των λόγων δόθηκε από το στρατηγό Morosini, με το σχέδιο του για την κατάληψη της πόλης και του φρουρίου της Πρέβεζας, το Σεπτέμβριο του 1684.

Δ. *Επιλεγόμενα*

ένα κενό παντού μαζί μας
(Σεφέρης)

Η επιτυχής λήξη της επιχείρησης βρήκε θετική απήχηση σε Βενετούς, Ευρωπαίους και Έλληνες. Η βενετική Γερουσία με απάντησή της την 21η Οκτωβρίου σε αναφορά του αρχιναυάρχου, που είχε λάβει απευθείας από την Πρέβεζα διά της θαλασσίας οδού, εκφράζει τη χαρά της για τη «σημαντική κατάληψη αυτού του φρουρίου».[87] Στη συνέχεια εκθειάζει τη στρατιωτική ικανότητα του γενικού αρχηγού. Συγχαρητήρια επιστολή έστειλε στο Δόγη και ο Βασιλιάς της Πολωνίας Sobieski, ένας εκ των βασικών συμμάχων του συνασπισμού του Linz.[88] Ως βασικά οφέλη της επιχείρησης θεώρησαν τόσο η Γερουσία, όσο και ο Πολωνός μονάρχης, αφενός την εδραίωση της κατάκτησης της Λευκάδας, αφετέρου τη χρησιμοποίηση της Πρέβεζας ως εφαλτηρίου για περαιτέρω επιχειρήσεις· τα ίδια ακριβώς οφέλη βλέπει και η έκθεση Valuasense.[89] Το μεταγενέστερο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης

---

[87] «Si sono lette al Senato le vostre lettere de numero 14, date dal porto di Prevessa, pervenuteci con la feluca da voi espressamente spedita, quali portono l'avviso dell'acquisto considerabile di quella fortezza, e le ha udite con sommo contento»· το έγγραφο βρίσκεται στα Κρατικά Αρχεία Βενετίας με την ένδειξη Senato Rettori, filza 105 (21/10/1684) και, όπως ρητώς σημειώνει, είναι απαντητικό στην αναφορά του Morosini με αριθμό 14, δηλαδή στο έγγραφο των ίδιων Αρχείων που αναφέραμε παραπάνω στη υποσημ. 34.

[88] ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 20 με σημ. 16, όπου η ιταλική μετάφραση της επιστολής.

[89] Για τα σχετικά αποσπάσματα βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 σημ. 9, 20 σημ. 16, και VALUASENSE 1684, 3· ο τελευταίος, βεβαίως, συμπληρώνει ότι η κατοχή της Λευκάδας λυτρώνει όλο το χριστιανικό κόσμο από το φοβερό πρόβλημα των πειρατών, οι οποίοι τη χρησιμοποιούσαν ως ορμητήριο.

Stampalia, απηχώντας λιγότερο επίσημες απόψεις και περισσότερο το εμπορικό πνεύμα των Βενετσιάνων, τονίζει τη σημασία του λιμανιού ως διαμετακομιστικού εμπορικού κέντρου τόσο για τη ξηρά, όσο και τη θάλασσα, με ακτίνα δράσεως που περιλαμβάνει την Κωνσταντινούπολη και την Πελοπόννησο.[90] Ο εκπρόσωπος της βενετικής Δημοκρατίας στη Ρώμη G. Lando, σε επιστολές του προς τον Πάπα, διατύπωνε την πεποίθηση ότι, πέραν των προφανών γεωστρατηγικών κερδών, η κατάληψη θα εγκαρδίωνε τους κατοίκους αυτών των περιοχών, και επέτυχε –ως ένδειξη αγάπης σε τούτους τους πενόμενους Έλληνες και εμψύχωσης και άλλων, όπως γράφει– να σταλεί άμεση επισιτιστική βοήθεια από τον Πάπα στη Λευκάδα και στην Πρέβεζα.[91] Σύντομες αναφορές στην εκπόρθηση της Πρέβεζας υπάρχουν, τέλος, και σε αρκετά ελληνικά χρονικά, από τις οποίες αξίζει να επισημάνουμε εκείνη ενός, μόλις πριν μερικά χρόνια δημοσιευμένου, βραχέος χρονικού που πραγματεύεται τα έτη 1683-1690 του βενετοτουρκικού πολέμου, όπου ο συγγραφέας και ιερωμένος Θεοφύλακτος Αγοραστός, απηχώντας τα αισθήματα των συμπατριωτών του, αφού καταγράφει την άλωση της Αγίας Μαύρας από το Morosini, προσθέτει: «Τον δε Σεπτέμβριον απέκλησε και την Πρέβεζαν, και ογλήγορα επαρεδώθη με καταισχύνην των Αγαρηνών».[92]

Στο στρατιωτικό σκέλος, η ελληνική συμβολή δεν υποτιμήθηκε από τους Βενετούς. Έτσι, το παραπάνω έγγραφο της βενετικής Γερουσίας, μετά το γενικό αρχηγό, αποδίδει εύσημα και στους υπόλοιπους συντελεστές της εκστρατείας, που, για ιστορικούς λόγους, έχει ενδιαφέρον να παραθέσουμε τα ονόματά τους. Προπορεύονται, ανώνυμα, οι Μαλτέζοι και Παπικοί σύμμαχοι και έπονται οι εξής αξιωματικοί: Ο γενικός προνοητής θαλάσσης Gerolamo Corner, ο προνοητής του στόλου Garzoni, ο έκτακτος καπετάνιος των γαλεασών Giacomo Corner, ο ορντινάριος Sagredo, ο καπετάνιος κόλπου Sanudo, ο κυβερνήτης των καταδικασθέντων Bragadin, ο επίτροπος Emo, ο υποπλοίαρχος Contarini, όπως και οι προνοητές Πρέβεζας Lion και Zaguri. Ειδική αναφορά γίνεται στις ικανότητες του στρατηγού Strasoldo, στο θάνατο του

---

[90] ΛΙΑΤΑ 1998, 62 (σ. χειρογρ. 34): «Questa Fortezza è scala di Marcantia tanto di Mare come di Terra è per le parti di Constantinopoli è nel Regno della Morea».

[91] Για τις επιστολές του G. Lando και τη βοήθεια βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 18 σημ. 9, 20 με σημ. 17. Οι Έλληνες προσέβλεπαν σε βενετική βοήθεια στον απελευθερωτικό τους αγώνα. Σε αναφορά του από την Πρέβεζα ο Morosini σημειώνει πως τον Οκτώβριο του 1684 επιτροπή Μανιατών τού ζήτησε να τους συνδράμει στις επαναστατικές κινήσεις τους, πράγμα στο οποίο ο αρχιναύαρχος συναίνεσε, χωρίς, βέβαια, απτά αποτελέσματα στη συνέχεια. Για την αναφορά (Κρατικά Αρχεία Βενετίας Sen. PTM, busta 1117, No. 16/2α, 21 Οκτωβρ. 1684), βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 21 σημ. 19. Για την εξέγερση στη Μάνη βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 322 κ.ε.· ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1975, 22 κ.ε.

[92] Για το έργο του Αγοραστού βλ. NANETTI 2005, 132 κ.ε.· ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ 2006, 142 κ.ε. – Για περαιτέρω μνημονεύσεις της κατάληψης σε ελληνικά κείμενα βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 282 σημ. 2.

Αλβανού αρχηγού Bachili, ενώ καταγράφεται η ευγνωμοσύνη για τις υπηρεσίες του ιππότη Vitali και, εν κατακλείδι, του κουρσάρου Μανέτα –ως μόνου Έλληνα στον κατάλογο. Μνεία του Μανέτα γίνεται, επίσης, στην έκθεση Valuasense, αλλά και στο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Stampalia, όπου, μάλιστα, στο σχέδιο της κατάληψης της Πρέβεζας κάτω από απεικονιζόμενο στον Αμβρακικό κόλπο πλοίο υπάρχει, σε περίοπτη θέση, η επεξήγηση «Galeotta del Manetta» (Εικ. 2). Τέλος, ο Locatelli, με την αντικειμενικότητα που τον διακρίνει, αναφέρεται συχνά, όπως είδαμε, στη δράση των Ελλήνων και, βεβαίως, του Μανέτα, αν και δεν τον ονοματίζει κατά την απόβαση.

Είναι χρήσιμο, εδώ, να παραθέσουμε κάποιες πληροφορίες για τον Έλληνα πρωταγωνιστή της κατάληψης, οι οποίες ενθέτουν τη δράση του σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Ο Ευστάθιος Ρωμανός ή Μανέτας, καταγόμενος από τη Ζάκυνθο, επιδόθηκε, με ορμητήριο τη Μήλο, από το 1678 μέχρι το 1684 στην πειρατεία στο χώρο του Αιγαίου Πελάγους, όντας ο μοναδικός Έλληνας κουρσάρος με ιδιόκτητη γαλεότα. Πρέπει να ήταν αρκετά γνωστός, εκτός των άλλων και εξαιτίας της προσωπικής του ζωής: Μετά από διαβολή κάποιου παπά, σκότωσε τη γυναίκα του, ένα επεισόδιο που έγινε, μάλιστα, και τραγούδι με 53 παραλλαγές. Το Μάιο του 1684 ο Gerolamo Corner τον προσεταιρίστηκε, εκ μέρους των Βενετών, και του χορήγησε άδεια ελεύθερης διακίνησης. Ο Μανέτας βοήθησε τους Βενετούς να συλλέξουν φόρους στο Αιγαίο και, στη συνέχεια, με την ηρωική συμμετοχή του στις καταλήψεις Λευκάδας και Πρέβεζας. Πήρε μέρος σε επιχειρήσεις στη Στερεά Ελλάδα, το 1688, και στη Χίο, το 1694. Για τις υπηρεσίες του έλαβε το βαθμό του συνταγματάρχη του βενετικού στρατού, ενώ στο στόχαστρό του, ως κουρσάρου, έμπαιναν, κυρίως, τουρκικά πλοία.[93] Η ενσωμάτωση του Μανέτα και άλλων συμπατριωτών του, όπως του Κεφαλλονίτη Άγγελου Δελλαδέτσιμα,[94] στο βενετικό στρατό και ο πρωταγωνιστικός τους ρόλος, ιδιαίτερα κατά το αρχικό στάδιο αυτού του πολέμου, συνέβαλαν στην πρόσληψη του τελευταίου και ως υπόθεσης των Ελλήνων, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη επαναστατικού ενθουσιασμού.

Η εκπόρθηση της Πρέβεζας απέβη βασικής σημασίας για τον έλεγχο της γύρω περιοχής. Έτσι, αμέσως μετά, η Γαληνοτάτη κατέλαβε την περιοχή της Βόνιτσας (το εκεί κάστρο είχε εγκαταλειφθεί από τους Τούρκους), μετά από αποστολή της οποίας επικεφαλής ήταν ο Δελλαδέτσιμας, ενώ μέχρι το τέλος

[93] Για το Μανέτα βλ. ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ 1994, 286 κ.ε., κυρίως 289 κ.ε.· ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 221.

[94] Ο Δελλαδέτσιμας, ο οποίος ήταν ευγενούς καταγωγής, κατατάχθηκε εθελοντικά ως συνταγματάρχης στο βενετικό στρατό και βοήθησε στη συγκρότηση στρατιωτικών σωμάτων από Έλληνες στρατιώτες, κυρίως Κεφαλλονίτες, που επικουρούσαν τους Βενετούς. Για τις υπηρεσίες του διορίστηκε από το 1684 μέχρι το 1687 γενικός επιθεωρητής Βάλτου και Ξηρομέρου. Για το Δελλαδέτσιμα βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 321· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 35 κ.ε. Για τους Έλληνες που έλαβαν μέρος στις επιχειρήσεις του 1684 πρβλ. παραπάνω με υποσημ. 21.

του χρόνου διενεργήθηκαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στον Αμβρακικό και στην Ακαρνανία, οι οποίες ενδυνάμωσαν τη βενετική κυριαρχία στη Δυτική Ελλάδα.[95] Ο Morosini, για αυτό το διάστημα και μέχρι να αναχωρήσει για την Κέρκυρα, όπου διαχείμασε, χρησιμοποίησε την Πρέβεζα ως βάση του.[96] Ο απολογισμός του πρώτου έτους του πολέμου στο ελληνικό μέτωπο ήταν, λοιπόν, θετικότατος: Με την κατοχή της Λευκάδας και Πρέβεζας διασφαλιζόταν η θαλάσσια συγκοινωνία μεταξύ Βενετίας, Κέρκυρας και Δυτικής Ελλάδας, εξαλειφόταν η υποστηριζόμενη από τους Τούρκους πειρατεία, και δημιουργούταν ένα ασφαλές προγεφύρωμα για τον ανεφοδιασμό και το πέρασμα στην ηπειρωτική Ελλάδα και Πελοπόννησο.

Με τον ερχομό της άνοιξης του 1685 συγκεντρώθηκαν οι συμμαχικές δυνάμεις, ενισχυμένες τώρα και με Γερμανούς μισθοφόρους, στα λιμάνια της Κέρκυρας, Πρέβεζας και Δραγομέστου. Το καλοκαίρι η αρμάδα ξεκινάει τη μεγάλη επίθεση στην Πελοπόννησο, που θα φέρει στα βενετικά χέρια το μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου και στο γενικό αρχηγό το προσωνύμιο «Πελοποννησιακός». Τούτη η νικηφόρα πορεία θα διαρκέσει μέχρι το Σεπτέμβριο του 1687, με αποκορύφωμα την προσωρινή άλωση της Αθήνας και τα γνωστά τραγικά αποτελέσματα για τον Παρθενώνα και την υστεροφημία του Morosini. Τα επόμενα χρόνια μέχρι τη λήξη του πολέμου, το 1699, τα αποτελέσματα δεν θα είναι πια θεαματικά, ενώ ο Morosini, αποδεχόμενος το αξίωμα του Δόγη το 1688, εγκατέλειψε το 1690 την αρχηγία, επανακάμπτοντας, όμως, το 1693 για να αφήσει, το επόμενο έτος, εξασθενημένος την τελευταία του πνοή στο Ναύπλιο.[97]

Η Πρέβεζα, συνδεόμενη με την πλέον επιτυχή φάση αυτού του πολέμου, βίωσε, στη διάρκεια τής σχεδόν δεκαπεντάχρονης επακολουθήσασας βενετικής κατοχής, μία μικρή αναγέννηση. Με προσωπική φροντίδα του γενικού καπετάνιου, ενισχύθηκε το κατειλλημένο φρούριο με εξωτερικά τείχη και πύργους, χώρους αποθηκών και καταυλισμού, όπως και νοσοκομείο.[98] Στην πόλη ανηγέρθησαν πυργίσκοι-παρατηρητήρια, που έφεραν ονόματα ανθρώπων που πήραν μέρος στην εκστρατεία και μνημονεύσαμε παραπάνω: Torretta Garzoni, Torretta Sagredo, Torretta Leon (Εικ. 5). Το λιμάνι εξελίχθηκε σε σοβαρό εμπορικό κέντρο, καθώς τα κύρια έσοδα των Βενετών προέρχονταν

---

[95] Για τις επιχειρήσεις αυτές βλ. ΣΑΘΑΣ 1869, 321· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 22 κ.ε.

[96] Ενδεικτικό είναι ότι οι αναφορές του προς την Γερουσία για αυτή την περίοδο εστάλησαν από την Πρέβεζα, ακόμη και για επιχειρήσεις άσχετες με τη Δυτική Ελλάδα, όπως μία ναυτική επίθεση στο Βόρειο Αιγαίο, που ολοκληρώθηκε κατά τα τέλη Οκτωβρίου. Για την τελευταία βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1953-1955, 1 κ.ε.

[97] Για την πορεία του πολέμου βλ. τη βιβλιογραφία στη υποσημ. 19· σχετικά με τη «δράση» του Morosini στην Αθήνα πρβλ. ΧΑΤΖΗΑΣΛΑΝΗ 1987.

[98] Για τις επισκευές στο φρούριο και τα σχετικά έγγραφα βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 47 κ.ε.· πρβλ. και παραπάνω υποσημ. 38.

από αυτό, ενώ σημαντικό ρόλο έπαιζαν η ιχθυοτροφία και η εκμετάλλευση αλυκών· οι περίπου 1500 Έλληνες κάτοικοι της πόλης πρέπει να διαβιούσαν αξιοπρεπώς, αφού οι κατακτητές έφεραν και εποίκους από το νησί Burano της Βενετίας, τους γνωστούς Μπουρανέλλους.[99] Αντιθέτως, η ύπαιθρος, εξαιτίας των συνεχών δηώσεων από τους Τούρκους, πρέπει να είχε ερημωθεί, ενώ και η πειρατεία, παρά τις βενετικές προσπάθειες, δεν φαίνεται να τιθασεύτηκε.[100]

Με το τέλος του πολέμου, που έμεινε γνωστός ως Guerra di Morea, και την υπογραφή της συνθήκης του Κάρλοβιτς (1699), η κατάσταση θα άλλαζε. Η Πρέβεζα, όπως και η περιοχή του Ξηρομέρου, θα επανερχόταν υπό τουρκική κατοχή, με τον όρο, όμως, να κατεδαφισθεί το φρούριο της Μπούκας, πράγμα που τηρήθηκε. Φαίνεται πως οι προσθήκες των βενετσιάνων μηχανικών το κατέστησαν άπαρτο, ώστε οι ίδιοι οι άνθρωποι που το έφτιαξαν, να απαιτήσουν, όσο οδυνηρό κι αν ήταν αυτό, την καταστροφή του. Βεβαίως, η απόφαση αποδείχτηκε σοφή, καθώς, με τον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο, η Πρέβεζα θα επέστρεφε το 1717 για δεύτερη φορά στη Γαληνοτάτη, καταγράφοντας, μέχρι το 1797, μία από τις γονιμότερες περιόδους της. Σε αυτό βοήθησε, αναμφίβολα, και η θετική εμπειρία των χρόνων της πρώτης βενετικής κατοχής. Όμως, το –μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα εμβληματικό για την πόλη– φρούριο, για την άλωση και επισκευή τού οποίου τόσο μόχθησε ο κατακτητής και μετέπειτα Δόγης Morosini, είχε χαθεί οριστικά.[101]

Καθώς κλείνει αυτή η εργασία, καθίσταται φανερό ότι είναι επιτακτική η δημοσίευση των εντοπισμένων και η ανεύρεση αρχειακών πηγών που λανθάνουν, οι οποίες θα φωτίσουν και αποσαφηνίσουν ακόμη περισσότερο τα εδώ ιστορηθέντα. Από ιστοριογραφικής άποψης, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η πολυφωνικότητα των επιμέρους πηγών, οι οποίες, έχοντας διαφορετικές προοπτικές, αλληλοσυμπληρώνονται ή αλληλοαναιρούνται, αφήνοντας να διαφανούν, αφενός, οι αποκλίνουσες σκοπιμότητες των συγγραφέων τους, δίνοντάς μας, αφετέρου, τη δυνατότητα να εμπλουτίσουμε τις πληροφορίες μας για τα υπό εξέταση γεγονότα. Τοιουτοτρόπως, η καταλογογράφηση των κάθε είδους πηγών, σχετικών με το εν λόγω θέμα, θα συμβάλει όχι μόνον στην πληρέστερη καταγραφή των ιστορικών και στρατιωτικών γεγονότων, αλλά θα αποδώσει και πληροφορίες για την ιστορική τοπογραφία της Πρέβεζας, τη μορφή του κατεδαφισθέντος φρουρίου –«ενός κενού παντού μαζί μας», όπως θα έλεγε ο ποιητής–, την πρόσληψη του γεγονότος της κατάληψης από τους σύγχρονους με τα εξιστορούμενα, γηγενείς και ξένους, την αναγνω-

[99] Για τις προσόδους βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 112· για τους Μπουρανέλλους: αυτόθι 66 κ.ε.

[100] Για την ύπαιθρο βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 113. – Για την πειρατεία, αυτόθι 50 κ.ε.· ειδικά για την κατάσταση στον Αμβρακικό κόλπο πρβλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2004, 134 κ.ε.

[101] Για τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα από το 1699 εφεξής, την τοπογραφική κατάσταση της Πρέβεζας και την ανακατάληψη του 1717 βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 6 κ.ε., κυρίως 23 κ.ε.

ρισιμότητα και τον τρόπο παρουσίασης της πόλης στην τότε ελληνική και ευρωπαϊκή δημόσια γνώμη, την προσωπογραφία των πρωταγωνιστών· ταυτόχρονα, θα βοηθήσει τους ιστορικούς στην αποσύνδεση αρχειακού υλικού, το οποίο συσχετίζεται αναίτια με τα γεγονότα του 1684, δημιουργώντας παρερμηνείες.[102]

[102] Εκτός από τις προαναφερθείσες αδημοσίευτες πηγές στα βενετικά αρχεία, θα είχε ενδιαφέρον ο εντοπισμός υλικού που απηχεί απόψεις των Παπικών, Μαλτέζων και Φλωρεντινών συμμάχων, όπως και κειμένων, σχεδίων κλπ., που αφορούν στην Πρέβεζα, και λανθάνουν ανάμεσα στο πλήθος των σχετικών με τούτον το βενετοτουρκικό πόλεμο εκδόσεων –όχι μόνον ιταλικών– εκείνης της εποχής. Αναφέρουμε, ως παράδειγμα, μία γερμανική ιστορική έκδοση με τίτλο *Der Neu-eröffneten Ottomannischen Pforten Fortsetzung / oder Continuirter Historischer Bericht* ..., Augsburg 1701, που περιγράφει, βάσει πολλών πηγών, τις πολεμικές συρράξεις Ευρωπαίων και Τούρκων σε όλα τα μέτωπα για την περίοδο 1664-1700. Εκεί παρουσιάζεται, ως επόμενος στόχος μετά την κατάληψη της Αγίας Μαύρας, το φρούριο της Πρέβεζας, με πληροφορίες για την τοποθεσία του (σ. 273). Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να αποσυνδεθούν δύο χάρτες που έχει θεωρηθεί ότι σχετίζονται με το θέμα που εξετάζουμε: 1) Χαρακτικό της κατάληψης της Πρέβεζας από το βιβλίο του F. Fontana, *I pregi della Toscana nell'impresse più segnalate de'Cavalieri di Santo Stefano*, Φλωρεντία 1701, το οποίο, τελευταία (ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 180 κ.ε. No. 71), παρουσιάστηκε ως αναφερόμενο στα γεγονότα του 1684, αλλά είναι προφανές ότι αφορά στην κατάληψη της Πρέβεζας, από το εν λόγω ιπποτικό τάγμα, το έτος 1605. – 2) Το σχέδιο Provveditori alle Fortezze ex. B 79, dis. 36b, 18ου αιώνος, από τα Κρατικά Αρχεία Βενετίας, το οποίο, με μεγάλη πιθανότητα, δεν απεικονίζει τα γεγονότα τού 1684 αλλά του 1717. Για μία συζήτηση του τελευταίου βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 32 κ.ε. με εικ. 2.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η έκθεση του Francesco Valuasense για την κατάληψη της Πρέβεζας[103]

[Τίτλος]
VERA, E DISTINTA
RELATIONE
Dell'acquisto della Fortezza
DI PREVESA
Fatto dall'armi dalla SERENISS. REPUBLICA di Venetia, nel giorno di S. Michel'Arcangelo.

Sotto la prudente valorosa Condotta
Dell'Illustriss. e Eccellentiss. Sig.
FRANCESCO MOROSINI
Cavalier, Procurator, e Capitan General da Mar.

IN VENETIA, M. DC. LXXXIV.

Per Gio: Francesco Valuasense, In Frezzaria A San Marco. Con Licenza de'Superiori.

Et altri no possino stampare la presente Relatione.

[Σελίδα 1]
Conoscendo l'Illustriss. e Eccelentiss. Sig. Francesco Morosini Cav. Proc. e Capitan Generale della Serenissima Republica di Venetia, che non poteva possedersi con quiete di sicurezza l'importante acquisto di S. Maura, senza il Dominio anche della Prevesa, rivolse ogni studio del suo animo à questo premurosissimo oggeto. Gl'Ausiliarii, e li Capi Veneti della Consulta havevano il medemo sentimento; mà veniva appreso per assai difficile, e dubioso il tentativo, mentre persuasi pur i Turchi, che acquistata S. Maura, havessero l'Armi vittoriose piegato al espugnatione della Fortezza di Prevesa, spinsero nella medema tutte quelle genti, che havevano raccolto per soccorrere S. Maura, e si diedero à munirla, e pressidiarla con tutti li sforzi

---

[103] Στη μεταγραφή ακολουθήθηκε απόλυτα η ορθογραφία του πρωτοτύπου· η συντομογραφία *S.E.*, που απαντάται συχνά στο κείμενο, αναλύεται ως *Sua Eccellenza*.

del loro potere, tenendovi molto fisso i'occhio, come à cosa della maggiore conseguenza. Non rallentò ad ogni modo l'applicationi sue il zelo, e la vigilanza indessesa dell'Eccellentiss. Sig. Capitan Generale, anzi accudendo lo spirito, andò meditando li modi di deludere l'inimico, e di farli riuscir vano ogni pensiero di resistere alla forza delle Venete armi. Pensò dunque di far credere, che per hora non fosse per farne il tentativo, & per meglio imprimerne i Turchi si portò con l'Armata ad invadere il Territorio di Xeromero, dove rimasero incendiate alcune grosse Terre, e molti Villagi, con riddurre alla divotione della Serenissima Republica gran numero de Greci, che gemevano sotto il barbaro giogo dell'Ottomano. Fece anco passare le sei Galeazze, & alcune Galere sottili al Forte delle Gomenizze, per accressere le gelosie à Nemici, e per obligarli à distrahere in più parti il gran vigore, che tenevano raccolto. Corrispose l'effetto al dissegno, mentre fosserendo mal volentieri li Turchi, e particolarmente quelli di Delvino, e di Margariti, il devasto de loro beni, e Case spiccarono dal grosso del loro Campo un vigoroso nervo di genti per accorrere, ove pareva, che l'Armata Veneta volesse estendere li suoi acquisti. Così rimasero rallentate, & indebolite le diligenze alla Fortezza di Prevesa, onde coltane dalla virtù dell'Eccellentiss. Sig. Capitan Generale l'opportunità dell'occasione, con sollecito studio dispose tutte le cose necessarie all'adempimento del desiderato effetto.

La Notte poi de'20 Settembre effettuò la mossa verso Prevesa, incaminandovi per la parte di Terra il General Strasoldo, con ***[Σελίδα 2]*** *li Aussiliarii, con li Greci, e con la Cavaleria; dalla parte del Canale di dentro fece andarvi con Barc'Armate, Feluche, e Legni simili il Corsaro Maneta con 1500 Albanesi in circa, e S. E. con l'Armata maritima si portò à lucido di Luna in faccia della Fortezza alle spiaggie della Marina dalla parte del Canal di fuori. Quivi fece tutte le mostre di voler essequire lo sbarco, onde li Turchi, che à qualche relatione ch'hebbero del tentativo, s'erano raccolti in gran numero di Cavalli, e di Fanti nella Campagna per imperdirlo, andarono tutti à Marina, e furono trattenuti con varie apparenze, finche hebbero campo li nostri di sbarcare al'luogo di Vathi alla parte del Canal di dentro, e di unirsi in un colpo solo, con quelli, che s'andarono avicinando per la via di Terra Ferma al luogo del bisogno. Accortisi i Turchi dello stratagema, corsero precipitosi con la Cavalleria per battere li nostri, li quali già uniti, e ben squadronati li riceverono con gran corraggio, e doppo sostenuto valorosamente per molte hore un'ostinato combattimento, li disordinarono, obligandoli ad una vergognosa fuga, nel qual fatto ne restarono sul Campo molti morti, altri feriti, & altri caderono schiavi, e furono posti all'Essercitio del Remo, con prochissima perdita de nostri. Così rimasta S. E. padrone della Campagna andò avanzando l'attacco.*

Gl'Aussiliarii occuparono la Colina di Mehemet Affendi, che domina la Fortezza; gl'altri s'inoltrarono ad alloggiare nel Borgo, e vi alzarono Terreno. Subito si portò à riconoscere lo stato del Campo, e fece piantar le Batterie de Canoni, e Mortari, per dar principio à tormentare la Piazza. Il che essequitosi con protezza, e con puntualità, volse prima di dar mano all'hostilità, essercitare un'atto della sua solita generosità, spendendo un messo ad invitare gl'assediati alla Resa; con oggetto anche di risparmiare il sangue de nostri, e riserbarli ad occasioni anche più grandi. Mà i Turchi col solito fasto sprezzando l'invitto, con modi oltraggiosi, e Barbari obligarono con una salva di Moschettate il Messo à retrocedere. Veduto dunque S. E. che s'abusavano della cortesia, fece seguire lo sbarro di tutto il Canone, e de'Mortari contro la Piazza, e continuò à bersagliare li Nemici. E perche il Canone non faceva molto effetto rispetto, che dava in croda durissima, ordinò che si sollicitassero li lavori degl'Approcchi per sboccare nel fosso, & attaccare alle Mura il Minatore. Gl' [Σελίδα 3] Albanesi coperti da Mantiletti portarono l'approcchio fin sotto le Mura, nel qual fatto rimase estinto di Moschettata nella Testa il Gouvernator della Natione Albanese Bachìli, Officiale molto bravo, esperimentato, e ben voluto da suoi, il quale fù meritamente compianto da tutta l'Armata. Alli 28. si arrivò a segno di attaccar'il Minatore, e perforata la Bancheta, s'inoltrarono à batter nella muraglia con Trapani. Gl'ostinati diffensori diedero all'hora principio à pensare à casi loro, mentre erano fortemente spaventati. Onde S. E. osservatane l'opportunità, fece loro protestare, che gli rimanevano hormai pochi momenti per risolversi à salvare la vita, mentre se continuavano nell'ostinatione, gl'haverebbe fatti passare tutti à fil di spada. Dimandarono però di rendersi à patti, Che gli furono accordati nella permissione, che 30. soli del Pressidio uscissero con Armi, e Bagaglio, e gl'altri con le semplici vite. Così fù stabilito il giorno di San Michele, & immediate entrò con qualche seguito nella Piazza il Tenente Collonel Magnanin à piantarvi nel sito più conspicuo il riverito segno della Croce, e del Protettore nostro S. Marco, obligati i Turchi nello stesso punto ad abbattere l'insegne Ottomane, che calate giù per le Mura forono portate alla Galera di S. E. che passò à vista del Campo, e fù con universale aclamationi della Militia, e delle Ciurme festeggiata la Vittoria, e rese gratie al Signor'Iddio datore della medesima, che col braccio della sua misericordiosa omnipotenza continua à benedire le rette intentioni della Serenissima Republica, & à proteggere la Causa della sua Santissima Fede. Il Pressidio fù ritrovato di scieltissimi soldati; gl'habitanti in tutto erano al numero di 1500. Molti sono li schiavi Christiani liberati; Vi esistevano 50. pezzi di grosso Canone, oltre molte altre monitioni, tra quali 500. Cantara di Polvere. Così resta al Dominio della Serenissima Republica un posto importante per le conseguenze,

ch'apre l'adito à magiori progressi, e che leva à Corsari uno de'Nidi principali, che sara con solevo universale di tutta la Christianità. Di che tutto dobbiamo renderne humili, e divote gratie al Signor Iddio, & implorare con ossequiosi voti le sue continuate beneditioni.

Βασικές πηγές και βιβλιογραφία

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών. Συντεταγμένη υπό Π.Α.Π.*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία [1866]*, τ. Α΄-Γ΄, επιμ. Ε.Ι. Νικολαΐδη, Ιωάννινα

ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α.Π., 1983, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπο και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη (διδακτορική διατριβή)

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Α.Ε., 1973, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ΄, Θεσσαλονίκη

ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1955, Το κάστρο της Πρέβεζας στα 1684 και το παληό Βενετσιάνικο Υδραγωγείο, εφημερίδα *Αγών Πρεβέζης*, φ. 28/29, 22./29. Αυγούστου 1955

ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1995, Ιστορική σκιαγραφία της πόλης της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31/32, 5-17

ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1996, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής. Η περίοδος από το 1495 έως τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 33, 5-30

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 2004, Η ληστοπειρατεία στις κλειστές θάλασσες. Η περίπτωση του Αμβρακικού και του Πατραϊκού κόλπου (τέλη 17ου-αρχές 19ου αι.), στο: Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ & Α. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ (Επιμ.), *Πειρατές και κουρσάροι* [Συμπόσιο 1997], 2η εκδ., Αθήνα, 134-162

ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41/42, 6-44

ΘΕΟΤΟΚΗΣ Σ.Μ., 1930, Κατάλογος Χειρογράφων της Βιβλιοθήκης του Αγ. Μάρκου εν Βενετία, *Ελληνικά* 3, 347-380

ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ, 2007, *Το Ιόνιο Πέλαγος Χαρτογραφία και Ιστορία, 16ος-18ος αιώνας (Κατάλογος εκθέσεως Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης και του Αρχείου Χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου)*, Αθήνα

ΚΑΔΜΙΟΣ, 1900, *Πολεμικαί επιχειρήσεις παρά την Πρέβεζαν*, Αθήνα

ΚΑΛΛΙΓΑ Χ. (Επιμ.), 1998, *Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea». Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης στη Μονεμβασία 1990*, Αθήνα

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2006, *Επί Χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Στ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα

ΚΟΜΗΣ Κ., 1994, Ο πληθυσμός της Πρέβεζας το 17ο και 18ο αιώνα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31, 165-178

ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ Α., 1994, Νέες ειδήσεις για την ελληνική Πειρατεία στα τέλη του ΙΖ΄ Αιώνα, *Θησαυρίσματα* 24, 286-293

ΛΙΑΤΑ Ε.Δ. (Εκδ.), 1998, *Με την Αρμάδα στο Μοριά (1684-1687). Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*, Αθήνα

ΜΑΧΑΙΡΑΣ Κ.Γ., 1951, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας, 1684-1797*, Αθήνα

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1953-1955, Ο Φραγκίσκος Μοροζίνι, η Κασσάνδρα, η Καβάλα και η Θάσος. Αι διενεργηθείσαι κατ' αυτών επιδρομαί, *Μακεδονικά* 3, 1-7

ΝΤΟΚΟΣ Κ., 1975, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον Ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλόνων Φιλόθεος*, Αθήνα

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήνα

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ, 2006, *Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία, 16ος-18ος αιώνας*, Αθήνα

ΡΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ Π.Γ., 1980, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τ. 1, Αθήνα

ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ., 1993, Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα Βραχέα Χρονικά, στο: *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η ιστορία της Πρέβεζας», Πρέβεζα 22-24 Σεπτεμβρίου 1989*, Πρέβεζα 25-41

ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1867, *Ελληνικά ανέκδοτα*, τ. Α΄, Αθήνα

ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1869, *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς. Ιστορικόν Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμ. ζυγού επαναστάσεων του Ελλ. Έθνους, 1453-1821*, Αθήνα

ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ι., 1998, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16ο και τον 17ο αι.)*, Ηράκλειο

ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ι., 2004, Ο πόλεμος του Μοριά (1684-1697) και ο κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, *Θησαυρίσματα* 33, 241-283

ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ Κ.Γ., 2006, Η εκστρατεία του Francesco Morosini στην Ελλάδα (1684-1687) με βάση ένα χειρόγραφο της Biblioteca Querini Stampalia της Βενετίας, στο: Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ & Α. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ (Επιμ.), *Πόλεις και*

επικοινωνίες στη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα, Αθήνα, 231-253

ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1929, Μικρά Συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4, 263-294

ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι., 1974, Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669) και η εποποιία της πολιορκίας του Χάνδακος (1648-1699), στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι΄, Αθήνα, 334-351

ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι., 1975, Οι πόλεμοι του ιερού συνασπισμού του Linz και οι Έλληνες (1684-1699), στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα, 13-38

ΧΑΤΖΗΑΣΛΑΝΗ Κ., 1987, *Ο Morosini, οι Βενετοί και η Ακρόπολη*, Αθήνα

CANDIA, 2005, *Candia/Creta/Κρήτη. Ο χώρος και ο χρόνος, 16ος-18ος αιώνας*, Αθήνα

CORONELLI V.M., 1687, *Description géographique et historique de la Morée reconquise par les Venetiens du royaume de Negrepont, des lieux circonvoisins, et de ceux qu'ils ont soûmis dans la Dalmatie, & dans l'Epire, depuis la Guerre qu'ils ont declarée aux Turcs en 1684 iusqu'en 1687*, Παρίσι

FINLAY G., 1856, *Greece under Ottoman and Venetian domination*, Εδιμβούργο-Λονδίνο

GARZONI P., 1705, *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della Sacra Lega contro Maometto IV, e tre suoi successori gran sultani de'Turchi*, Βενετία

INFELISE M. & STOURAITI A. (Επιμ.), 2005, *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600. Πρακτικά συνεδρίου στη Βενετία 2001*, Μιλάνο

LANE F.C., 2007, *Βενετία η θαλασσοκράτειρα*, Αθήνα

LOCATELLI A., 1691, *Racconto historico della Veneta guerra in Levante diretta dal valore del Serenissimo Principe Francesco Morosini*, Βενετία

MARASSO L., 2005, Iconografia di guerra: immagini e informazione, στο: M. INFELISE & A. STOURAITI (Επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600. Πρακτικά συνεδρίου στη Βενετία 2001*, Μιλάνο, 209-231

MARASSO L. & STOURAITI A., 2001, *Immagini dal mito. La conquista veneziana della Morea (1684-1699)*, Βενετία

NANETTI A., 2005, La conquista della Morea nella cronaca breve del prete Teofilatto Agorastò (1683-1690), στο: M. INFELISE & A. STOURAITI (Επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600. Πρακτικά συνεδρίου στη Βενετία 2001*, Μιλάνο, 132-142

NAVARI L., 1995, Vincenzo Coronelli and the iconography of the Venetian conquest of the Morea: A study in illustrative methods, *The Annual of*

the British School in Athens 90, 505-519

NAVARI L., 1998, Morosini and Coronelli: The iconography of the Venetian conquest of the Peloponnesus, στο: Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ (Επιμ.), *Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea». Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης στη Μονεμβασία 1990*, Αθήνα, 181-191

NORWICH J.J., 1993, *Ιστορία της Βενετίας*, Αθήνα

PLOUMIDIS G., 2005, La campagna di Morea nella storiografia ellenica, στο: M. INFELISE & A. STOURAITI (Επιμ.), *Venezia e la guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600. Πρακτικά συνεδρίου στη Βενετία 2001*, Μιλάνο, 63-68

SETTON K.M., 1991, *Venice, Austria, and the Turks in the seventy century*, Φιλαδέλφεια

STOURAITI A., 2001, *Memorie di un ritorno. La guerra di Morea (1684-1699) nei manoscritti della Querini Stampalia*, Βενετία

VALUASENSE F., 1684, *Vera, e distinta relatione dell'acquisto della Fortezza di Preveza*, Βενετία

Χριστίνα Ε. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

Κοινωνική και κοινοτική οργάνωση της Πρέβεζας (18ος αι.)[*]

Σε εκείνον που με έμαθε
να αντικρίζω το φως
χωρίς να ντρέπομαι

Εισαγωγή

Οι Βενετοί εγκαταστάθηκαν στον ελλαδικό χώρο το 1204, μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η Γαληνότατη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, αλλοτινή υποτελής του Βυζαντίου, εγκαθίδρυσε στα παλαιά βυζαντινά εδάφη την πολιτική εξουσία της και δημιούργησε το «Κράτος της Θάλασσας» (*Stato da Mar*). Η βενετική κυριαρχία αποδείχθηκε η μακροβιότερη δυτική κυριαρχία στο χώρο της Μεσογείου καθώς διατηρήθηκε για έξι περίπου αιώνες έως το 1797, όταν τα γαλλικά στρατεύματα κατέλυσαν το βενετικό κράτος. Η εγκατάσταση των Βενετών αποδείχθηκε μία δύσκολη υπόθεση καθώς το 13ο αιώνα επικρατούσε ένα έντονα αντιβενετικό και αντιδυτικό κλίμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι επαναστάσεις που υποκινήθηκαν από τις παλαιές αρχοντικές οικογένειες και τάραξαν το νησί της Κρήτης τον πρώτο αιώνα της βενετοκρατίας.[1]

Μετά την προέλαση των Οθωμανών στη Μεσόγειο και στα Βαλκάνια στα μέσα του 14ου αιώνα το κλίμα μεταστράφηκε. Οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου, ακόμα και όσοι πριν είχαν στραφεί ενάντια στους Βενετούς, ζήτησαν να ενταχθούν στο βενετικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα· η Κέρκυρα το 1386, δεκαπέντε χρόνια αργότερα τα ηπειρωτικά της εξαρτήματα Βουθρωτό και Πάργα, οι Παξοί, η Αίγινα, τα νησιά των Βορείων Σποράδων και η Μονεμβασία. Εξαιτίας των επτά βενετοτουρκικών πολέμων τα όρια του «Κράτους της Θάλασσας» συχνά διαφοροποιούνταν. Με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718), η οποία σφράγισε τον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο, στο βενετικό κράτος ενσωματώθηκαν οριστικά οι δύο πόλεις που βρίσκονταν στο μυχό του

---

[*] Η παρούσα μελέτη αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ανέκδοτης διπλωματικής μου εργασίας που κατέθεσα το 2006 στο Τμήμα Ιστορίας, Κατεύθυνση: Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία (βενετοκρατία) στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών με θέμα «Κοινωνική συγκρότηση και ιστορική συγκυρία στα βενετικά ηπειρωτικά εξαρτήματα. Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα».

[1] Βλ. ενδεικτικά ΓΑΣΠΑΡΗΣ 1993, 81-99, όπου συγκεντρωμένη και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Αμβρακικού κόλπου, η Πρέβεζα και η Βόνιτσα, ενώ οι κτήσεις της άλλοτε κραταιάς βενετικής δημοκρατίας συρρικνώθηκαν στο χώρο του Ιονίου.[2]

Οι τρεις πόλεις που βρέχονται από τα νερά του Ιονίου, Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα, τα λεγόμενα βενετικά ηπειρωτικά εξαρτήματα, αν και εντάχθηκαν στο βενετικό *Stato da Mar* σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες, ακολούθησαν πορείες παράλληλες στην εσωτερική αλλά και στην κοινοτική τους οργάνωση. Ακόμα και μετά την κατάλυση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου και την έλευση των Γάλλων, με τη συνθήκη που υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη στις 21 Μαρτίου 1800 καθοριζόταν για μία ακόμα φορά κοινή μοίρα για τις τρεις πόλεις. Έπαυαν να είναι εξαρτήματα της Επτανήσου, περιέρχονταν και οι τρεις στην κυριαρχία του σουλτάνου και χαρακτηρίζονταν προνομιακές κτήσεις, γεγονός που σήμαινε ότι απολάμβαναν ειδικών φορολογικών, δικαστικών, και διοικητικών προνομίων, μεταξύ των οποίων ήταν και η δυνατότητα διατήρησης του προγενέστερου καθεστώτος αναφορικά με την κοινοτική τους οργάνωση.[3]

Η συστηματική μελέτη των βενετικών αστικών συσσωματώσεων στον ελλαδικό χώρο ξεκίνησε πριν από λίγες δεκαετίες, με επίκεντρο κυρίως το χώρο της Κρήτης και των μεγάλων νησιών του Ιονίου και λιγότερο την Πελοπόννησο. Από την άλλη, η ιστορία των Συμβουλίων των πολιτών στις ηπειρωτικές ακτές του Ιονίου πελάγους και του Αμβρακικού κόλπου είχε απασχολήσει κατά κανόνα τοπικούς λογίους ή ιστοριοδίφες και μόνο πρόσφατα, σχετικά, η ματιά της ιστορικής έρευνας έπεσε πάνω στα λεγόμενα «ηπειρωτικά εξαρτήματα» του βενετικού κράτους. Η μελέτη της κοινοτικής-κοινωνικής οργάνωσης των περιοχών αυτών της δυτικής Ελλάδας και η διερεύνηση της θέσης των πολιτών των τριών κάστρων τους, που ζούσαν και δραστηριοποιούνταν πλάι στους κερκυραίους *civili*, στους ζακυνθινούς *cittadini* και στους λευκαδίτες *barnaboti*, θα συμβάλει ουσιαστικά στη χαρτογράφηση της κοινωνίας του βενετοκρατούμενου ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου αλλά και του Ιονίου.[4]

---

[2] Βλ. ενδεικτικά ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 1993, 173-276, κυρίως σσ. 173-198, 208-214, 217-218, 251-252, όπου συγκεντρωμένη και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

[3] ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1988, 199-222.

[4] Από την πλουσιότατη βιβλιογραφία για τη διοικητική οργάνωση και την κοινωνική συγκρότηση του βενετοκρατούμενου ελλαδικού χώρου βλ. ενδεικτικά ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ 1993, 281-288· ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 1993, 185-197.

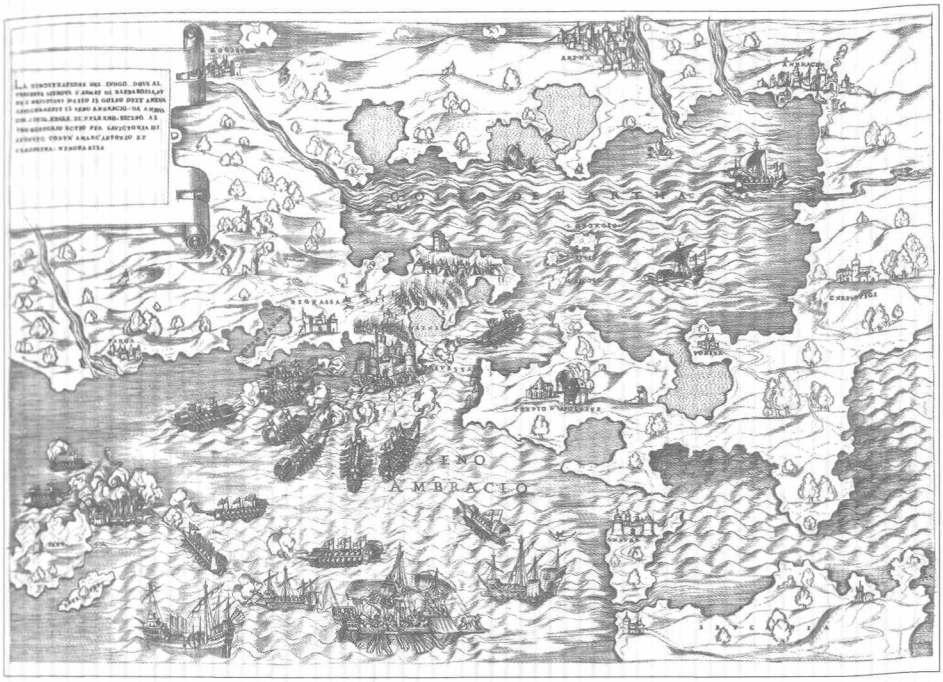

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Η ναυμαχία της Πρέβεζας, 28 Σεπτεμβρίου 1538. Χαλκογραφία του Antonio Salamanca, Ρώμη 1540 περ. (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, No. 1)*

Πόλη και αστικές συσσωματώσεις στο βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο

Με την έλευση των Βενετών στην ελληνική χερσόνησο ένα διοικητικό μόρφωμα του δυτικοευρωπαϊκού χώρου, ο θεσμός της αστικής κοινότητας, μεταφυτεύθηκε στις κατακτημένες περιοχές προσαρμοζόμενος στις τοπικές πραγματικότητες.[5] Οι πρόσφατες ιστορικές καταβολές του θεσμού ανιχνεύονται τόσο στην ίδια τη Βενετία όσο και στο βενετικό «Κράτος της Στεράς» (*Stato da Terra*, *Terraferma*) και οι απώτερες εντοπίζονται στη Δυ-

[5] Για την οργάνωση των κατοίκων και το θεσμό των αστικών κοινοτήτων στο βενετοκρατούμενο Ιόνιο χώρο βλ. POJACO 1848· ΛΟΥΝΤΖΗΣ 1969· ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004β, 445-455. Για την κοινοτική οργάνωση των βενετικών ηπειρωτικών εξαρτημάτων βλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2006α· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ χ.χ. Γενικότερα για το θεσμό στο βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004α.

τική Ευρώπη των ύστερων μεσαιωνικών χρόνων.[6] Οι συσσωματώσεις κοινοτικού τύπου δεν ήταν άγνωστες στον ελλαδικό χώρο. Τόσο στα πλαίσια της βυζαντινής αυτοκρατορίας όσο και σε λατινοκρατούμενες περιοχές υφίστανται με κάποιες βέβαια παραλλαγές, για να αναδυθούν δυναμικά και στον τουρκοκρατούμενο χώρο. Αποτέλεσαν το μέσο έκφρασης οργανωμένων ομάδων αλλά και το μέσο διαφοροποίησης και νομικής οργάνωσης των ομάδων αυτών.[7]

Με τον όρο *αστική κοινότητα*[8] (*comunità, consiglio della comunità*) στο βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο περιγράφεται το θεσμικά αναγνωρισμένο από τη βενετική διοίκηση συλλογικό όργανο, με έδρα την πόλη, στο οποίο είχαν δικαίωμα να συμμετέχουν τα άρρενα μέλη των κατά τόπους επιφανέστερων κοινωνικά και οικονομικά οικογενειών, που πληρούσαν τα αστικά κριτήρια και συνακολούθως αποκτούσαν προνομιακή θέση στην τοπική πολιτική ζωή. Τα μέλη των κοινωνικών σωμάτων που απάρτιζαν την Κοινότητα ήταν υποχρεωμένα να κατοικούν στην πόλη, μολονότι η κοινωνική ισχύς τους απέρρεε από τη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία που κατείχαν. Η διαμονή στην πόλη από πιεστική υποχρέωση των μετεχόντων του κοινοτικού σώματος μετεξελίχθηκε σε στοιχείο κοινωνικού κύρους, καθώς οι κάτοικοι των πόλεων είχαν προσωπική ελευθερία, εξαιρούνταν από τις αγγαρείες και την υποχρέωση στράτευσης, και συχνά απολάμβαναν και προσωπικών φοροαπαλλαγών.[9]

Με τον όρο *πόλη*[10] νοείται το κέντρο της ευρύτερης διοικητικής περιφέρειας, το οποίο αποτελούσε την πρωτεύουσά της, ήταν τειχισμένο, στους κόλπους του λειτουργούσε κοινοτικό όργανο αστικού τύπου, φιλοξενούσε τις αρχές (διοικητικές, στρατιωτικές, εκκλησιαστικές) και είχαν τις κατοικίες τους τα περισσότερα μέλη του Συμβουλίου. Ως προς τον πληθυσμό που κατοικούσε σε αυτή ήταν μικτός ως προς τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά του με αστικές οικονομικές δραστηριότητες αλλά πάντα εμπλεκόμενος με την αγροτική οικονομία, η οποία αποτελούσε το εφαλτήριο για την κοινωνική ανάδειξη.

Συγκεκριμένα για την πόλη της Πρέβεζας όσον αφορά στην εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού μπορούμε να πούμε ότι αποτελούνταν από Έλληνες, Αλβανούς, Εβραίους, Τσιγγάνους και Βενετούς αλλά λόγω του ότι οι απογραφές που κατά καιρούς διενεργούνταν δεν ήταν πάντοτε αναλυτικές δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για το ποσοστό συμ-

---

[6] ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004α, 33-40 όπου συγκεντρωμένη η παλαιότερη βιβλιογραφία.

[7] ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004α, 42. Για την οργάνωση των Κοινοτήτων στις τουρκοκρατούμενες περιοχές, βλ. ενδεικτικά ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ 1982· ΚΟΥΚΟΥ 1989.

[8] ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004α, 41.

[9] ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004α, 30.

[10] Η ιστορία των αστικών κέντρων βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο μεγάλης επιστημονικής συζήτησης. Για την ιστορία των πόλεων στην Ευρώπη και στα Βαλκάνια από την πλουσιότατη βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΗ 1985· ΤΟΝΤΟΡΟΦ 1986· ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ 1990, 93-112· ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ 1997, 19-30· BERENGO 1999· ΠΙΡΕΝ 2003.

μετοχής κάθε εθνότητας επί του συνολικού αριθμού των κατοίκων.

Η πόλη ήταν χτισμένη κοντά στη θάλασσα, περιβαλλόταν από τείχη και έξω από αυτά αναπτύσσονταν ο *βούργος*.[11] Στο κάστρο βρισκόταν η κατοικία του διοικητή πλαισιωμένη από το στρατώνα, τον καθεδρικό ναό, τις δεξαμενές ή το υδραγωγείο. Το κτίριο όπου συνεδρίαζε το Συμβούλιο των αστών βρισκόταν στο βούργο ακριβώς κάτω από το κάστρο. Στη συνέχεια απλώνονταν οι κατοικίες των μελών της ανώτερης τάξης, για να ακολουθήσουν εκείνες των πολιτών. Ο λαός συνήθως κατοικούσε στις παρυφές του βούργου και στη γύρω ύπαιθρο. Παρόλο που είναι γνωστό ότι υπήρχαν ευάριθμοι Εβραίοι, δεν έχουμε καμία πληροφορία για το χώρο –εντός ή εκτός του κάστρου– που κατοικούσαν. Χαμηλά προς την πλευρά της θάλασσας και λόγω του περιορισμένου χώρου του κάστρου απλώνονταν τα εμπορικά καταστήματα και τα εργαστήρια, οι ναύσταθμοι, οι αποθήκες, τα τελωνεία, οι ταβέρνες και τα πανδοχεία.[12] Διέθετε αξιόλογο λιμάνι, το οποίο αναδείχθηκε σε σταθμό ελλιμενισμού των πλοίων, κυρίως υπό βενετική σημαία, που έπλεαν από τα λιμάνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας προς την Ευρώπη και το αντίστροφο. Με τη λειτουργία ναυπηγείων και την ίδρυση εμπορικών προξενείων σταδιακά η Πρέβεζα εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο εμπορικών και ναυτιλιακών δραστηριοτήτων.[13]

Οι οικογένειες που μετείχαν του Συμβουλίου καθορίστηκαν ευθύς εξ αρχής και στο πέρασμα του χρόνου ελάχιστες νέες εντάχθηκαν στα κοινοτικά σώματα, κυρίως σε αντικατάσταση οικογενειών από τις αρχικές, οι οποίες είχαν εκλείψει. Για το λόγο αυτό η κοινοτική συσσωμάτωση της Πρέβεζας μπορεί να χαρακτηριστεί ως κλειστή αστική κοινότητα πολιτών, η οποία δεν έλαβε ποτέ αριστοκρατικό χαρακτήρα, καθώς δεν παρουσιάστηκε το φαινόμενο της *serrata*, του κλεισίματος δηλαδή του Συμβουλίου, και της μείωσης

---

[11] Η δημογραφική ανάπτυξη και η έλλειψη χώρου εντός των τειχών υπαγόρευσε την επέκταση των πόλεων εκτός των τειχών. Η περιοχή που αναπτύχθηκε στις παρυφές των κάστρων ονομάστηκε *βούργος*. Στην πλειονότητά τους αυτοί οι αστικοί χώροι παρέμειναν ατείχιστοι μέχρι τα τέλη του 18ου αι., με εξαίρεση το Χάνδακα και την Κέρκυρα, πρβλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004α, 28.

[12] ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004α, 28-29.

[13] Για τη λειτουργία εμπορικών προξενείων στο χώρο του Ιονίου βλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2004, 577-593. Το πρώτο μισό του 18ου αι. στην Πρέβεζα λειτουργούσαν τα υποπροξενεία της Γαλλίας, του βασιλείου των δύο Σικελιών, της Ολλανδίας και της Νάπολης, πρβλ. ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981, 75-77· Archivio di Stato di Venezia (στο εξής A.S.V.), *Cinque Savi alla Mercanzia*, Prima serie, b. 398, έγγραφα με ημερομηνία 12 Σεπτεμβρίου 1772 και 14 Δεκεμβρίου 1776 και *Dispacci dei provveditori da Terra e da Mar ed altre cariche* (στο εξής *PTM*), filza 990, επιστολή αρ. 78 με ημερομηνία 24 Οκτωβρίου 1745. Το 1779 μαρτυρείται στην Πρέβεζα εκπρόσωπος των εμπόρων, που είχαν οθωμανική υπηκοότητα –πρόκειται για τον Γιάννη Παπαχρήστο– αλλά δεν γνωρίζουμε εάν λειτουργούσε και προξενείο, βλ. A.S.V., *Cinque Savi alla Mercanzia*, Prima serie, b. 392, φάκ. 9 (1779). Για τον Παπαχρήστο και την εμπορική δραστηριότητα στη βόρεια ακτή του Αμβρακικού βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, σε διάφορα σημεία.

του αριθμού των μετεχόντων σε αυτό.[14] Το φαινόμενο της *serrata* καταγράφηκε σε όλες τις αστικές συσσωματώσεις των νησιών του Ιονίου στη διάρκεια του 17ου (Συμβούλιο της Κέρκυρας και της Ζακύνθου) και του 18ου αιώνα (Συμβούλιο της Κεφαλονιάς).[15]

Το Συμβούλιο της Κοινότητας ή των πολιτών συγκροτούνταν από τους ελάχιστους εκλεκτούς, αντιπροσώπευε όμως όλο τον εγχώριο πληθυσμό έναντι των βενετικών αρχών και συνεπικουρούσε τους ανώτερους βενετούς αξιωματούχους στην άσκηση της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η Κοινότητα λειτουργούσε συσπειρωτικά σε δύο επίπεδα· αφενός συσπείρωνε εντός της τους λίγους προνομιούχους μετέχοντες σε αυτή, αφετέρου τους πολυπληθείς μη μετέχοντες αλλά αντιπροσωπευόμενους από αυτή. Οι συμμετέχοντες αποκτούσαν τη νέα κυριάρχη ταυτότητα, αυτή του «πολίτη»,[16] δηλαδή του αποκλειστικού κατόχου πολιτικών δικαιωμάτων. Οι μη κατέχοντες αυτή, έχοντας, όμως, τον πλούτο και πληρώντας τα απαραίτητα κριτήρια, συχνά επιχείρησαν ακόμα και με τη βία να ενταχθούν στο νέο κυρίαρχο σώμα των πολιτιών.[17]

Ιστορικό πλαίσιο

Η Πρέβεζα αναφέρεται για πρώτη φορά στο *Χρονικό του Μορέως*, όπου περιγράφεται η λεηλασία της περιοχής το 1292 από τους Γενουάτες.[18] Το όνομα της πόλης, σύμφωνα με την πλειονότητα των μελετητών, είναι αλβανικό και σημαίνει «διάβαση», «πέρασμα», «δρόμος».[19] Η επόμενη χρονικά μνεία της ηπειρωτικής πόλης είναι το 1486, όταν οι Οθωμανοί που είχαν καταλάβει την περιοχή, προέβησαν στην οχύρωσή της, για να εποικιστεί δέκα περίπου χρόνια αργότερα από πληθυσμούς της ηπειρωτικής ενδοχώρας και της Ακαρνανίας. Αυτή η μετακίνηση πληθυσμού προς την ηπειρωτική πόλη υπαγορεύθηκε για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους από την εποικιστική πολιτική της οθωμανικής αυτοκρατορίας (*sür-gün*).[20] Την εποχή αυτή φαίνεται

---

[14] Για την τυπολογία των αστικών κοινοτήτων στο βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 41-50.

[15] ΒΛΑΣΣΗ 2001α, 321-335· ΒΛΑΣΣΗ 2001β, 49-63· ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ 2002, 11, 13.

[16] Για το κοινωνικό σώμα των πολιτών (*cittadini*) και τη βενετική υπηκοότητα στον ελλαδικό χώρο βλ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ 1981, 1-16. Ειδικότερα για τον Ιόνιο χώρο βλ. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ 1985, 97-106· KARAPIDAKIS 1992, 83-129· ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ 1993, 133-142· ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ 2001, 35-46. Για τη Βενετία βλ. ZANNINI 1993.

[17] Χαρακτηριστική περίπτωση το Ρεμπελιό των Ποπολάρων στη Ζάκυνθο το 1628, πρβλ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ 2001, 89-95.

[18] CHRONICLE 1967, 589.

[19] Μία μικρή μερίδα ερευνητών προτείνει ότι η λέξη «Πρέβεζα» είναι σλαβικής καταγωγής και σημαίνει «πέρασμα». Για την ονοματοδοσία της πόλης βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 19-20.

[20] ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, ΙΙ, 133· 1984, Ι, 128-129· ΙΙ, 145· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 108-109.

ότι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή βενετοί υπήκοοι επονομαζόμενοι «μπουρανέλου», προερχόμενοι είτε από το νησί της βενετικής λιμνοθάλασσας Burano είτε από τη γειτονική Λευκάδα.[21] Αμέσως μετά την ενσωμάτωσή της στην οθωμανική επικράτεια αναδείχθηκε σε κομβικό σημείο λόγω του σημαντικού ναυπηγείου που διέθετε αλλά και λόγω της γεωγραφικής της θέσης, καθώς ευρισκόμενη στο μυχό του Αμβρακικού κόλπου, λειτούργουσε αφενός ως ναύσταθμος του οθωμανικού στόλου, αφετέρου ως ορμητήριο αλλά και καταφύγιο μουσουλμάνων κουρσάρων, οι οποίοι λυμαίνονταν το χώρο του Ιονίου.[22]

Η Πρέβεζα έμεινε στα χέρια των Οθωμανών με μικρά διαλείμματα μέχρι το 1684, χρονιά που την κατέλαβε ο Francesco Morosini.[23] Με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς η πόλη παραδόθηκε στους Οθωμανούς για να επιστρέψει οριστικά στη βενετική επικράτεια με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς το 1718, αφού ένα χρόνο πρωτύτερα την είχε καταλάβει ο στρατάρχης von Schulemburg. Βενετική κτήση έως το 1797, τον επόμενο χρόνο γνώρισε το *χαλασμό* της από τον Αλή πασά Τεπελενλή.[24]

Με την έλευση των Βενετών στην περιοχή του Αμβρακικού τα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα άλλαξαν. Ένα κύμα εποίκων, στρατιωτών και άλλων, έφθασε στην Πρέβεζα διεκδικώντας γη και αξιώματα· ήταν Ιθακήσιοι, Κεφαλονίτες, Δαλματοί, Κρητικοί και Πελοποννήσιοι, προκάλεσαν αρκετά προβλήματα στην εσωτερική ζωή του τόπου αλλά συνέδραμαν ουσιαστικά στην οικονομική ανάπτυξη, όπως προκύπτει από τη μελέτη των οικονομικών κατάστίχων της περιοχής. Επίσης, με τη μετατόπιση του ιστού της ηπειρωτικής πόλης βορειότερα, μετά την κατασκευή από τους Οθωμανούς στις αρχές του 18ου αιώνα του απλού τετράπλευρου κάστρου, στη θέση του σημερινού κάστρου του αγίου Ανδρέα, και συνάμα τη μετακίνηση της συνοριακής γραμμής με την οθωμανική αυτοκρατορία ανατολικότερα στη βαλκανική χερσόνησο,[25] μειώ-

---

[21] Αρχοντίδης 1983, 66-67· Γιαννακοπουλου 1995, 13.

[22] Κομης 1999, 22-23.

[23] Αραβαντινος 1856, II, 133· Χιωτης 1863, 274-277· Σαθας 1869, 319-321· Ξενοπουλος 1884, 220· Αρχοντίδης 1983, 17-19· Αραβαντινος 1984, I, 129· II, 166-170· Nani Mocenigo 1935, 260· Λιατα 1998, 10, 33, 34, 60-62.

[24] Κομης 1999, 24-25. Για την κατάληψη της Πρέβεζας το 1717 από τους Βενετούς βλ. Δονος 2005, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Για το *χαλασμό* της πόλης βλ. ειδικότερα Σταμουλη 2000, 305-398. Πρβλ. επίσης Δονος, στον παρόντα τόμο, 67-111.

[25] Από τη μελέτη του χαρτογραφικού υλικού της Πρέβεζας που αφορά το 18ο αιώνα, το *Territorium Prevesae*, το διοικητικό διαμέρισμα της Πρέβεζας, οριζόταν ως εξής: τα βόρεια σύνορα της Πρέβεζας ξεκινούσαν από τη συμβολή των ρεμάτων «Καραντινού» και «Γιανέτα στη Συκούλα» κοντά στην παραλία της Αγραπιδιάς, βόρεια του Μύτικα, περνούσαν σχεδόν εφαπτόμενα από την εξωτερική πλευρά του νότιου σκέλους των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης, και κατέληγαν στο «Ράμμα» της λιμνοθάλασσας του Μαζώματος, αφήνοντας το «Νέο Ιβάρι» σε ενετική κατοχή και το «Μάζωμα» σε οθωμανική· βλ. Καραμπελας & Μαμαλουκος 1994, καθώς και τους χάρτες αρ. 14 και 15· Καραμπελας 2006, κυρίως αρ. 12 και 13· Ιονιο πελαγος 2007, 78-79 αρ. 7. Από την πόλη έως τη συνοριακή γραμμή ήταν *un*

θηκε η στρατιωτική σημασία της Πρέβεζας· αναδείχθηκε, όμως, ο ρόλος της ως διαμετακομιστικού κέντρου, καθώς από το λιμάνι της διακινούνταν μεγάλο ποσοστό των εισαγομένων και εξαγομένων από την Πύλη προϊόντων. Για το λόγο αυτό έντονος εμπορικός ανταγωνισμός αναπτύχθηκε μεταξύ Γάλλων και Βενετών.[26]

Μετά το 1718 οι Βενετοί διένειμαν τις παλαιές οθωμανικές γαίες, οι οποίες τώρα ανήκαν στο βενετικό δημόσιο, σε στρατιώτες, παλαιούς κατοίκους της περιοχής και της απέναντι ακαρνανικής γης αλλά και σε πρόσφυγες προερχόμενους από πρώην βενετικές κτήσεις, κυρίως Κρητικούς και Πελοποννησίους. Οι πληθυσμοί αυτοί ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν τη δεκάτη και να προωθήσουν την καλλιέργεια της ελιάς στην περιοχή. Με τον τρόπο αυτό η Βενετία υλοποιούσε το δημογραφικό σχεδιασμό που αποσκοπούσε στην ενδυνάμωση του πληθυσμιακού στοιχείου, απότοκο του οποίου υπήρξε η οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.[27]

Ενδεικτικό της σημασίας που είχε για τη Γαληνοτάτη η πόλη της Πρέβεζας είναι σχέδιο που εκπονήθηκε το 1733, σύμφωνα με το οποίο η Βενετία θα παραχωρούσε στους Οθωμανούς το νησί των Κυθήρων, με αντάλλαγμα ολόκληρες τις επαρχίες (καδηλίκια) της Πρέβεζας και της Βόνιτσας.[28]

Ένα τελευταίο στοιχείο που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δομών στην Πρέβεζα το 18ο αιώνα είναι η πολυσήμαντη σχέση που ανέπτυξε η πόλη με μία ιδιαίτερη πληθυσμιακή ομάδα, τους Ηπειρώτες και Ρουμελιώτες κλέφτες και αρματολούς. Σε αυτή, λόγω της ανεκτικής απέναντί τους βενετικής πολιτικής, οι κλέφτες και οι αρματολοί έβρισκαν καταφύγιο, μένοντας για μικρά ή μεγάλα χρονικά διαστήματα. Την περίοδο της παραμονής τους δραστηριοποιούνταν οικονομικά, συνήπταν γάμους ή άλλου είδους σχέσεις παγιώνοντας έτσι τους δεσμούς τους με τους κατοίκους της πόλης, αγόραζαν ακίνητη περιουσία. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις η οικογένεια του Οδυσσέα Ανδρούτσου και του Αναστάσιου Καλούλη. Συχνά οι ίδιοι ή συγγενείς τους διενεργούσαν στρατολογήσεις κυρίως για την τσαρική Ρωσία της Μεγάλης Αικατερίνης· δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα ανθρώπων που έδρασαν στην περιοχή είναι ο

---

ora giusta di strada, βλ. A.S.V., *PTM*, filza 1028, έγγραφο χωρίς χρονολογική ένδειξη και filza 867, επιστολή αρ. 2 (Πρέβεζα, 1 Ιουλίου 1736). Πρβλ. και ΒΕΤΣΙΟΣ 2005, 45-50.

[26] ΚΟΜΗΣ 1999, 26-27. Για το γαλλοβενετικό ανταγωνισμό στην περιοχή βλ. ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981, 177-193· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 60-73· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2002, 258, 285-286. Για τις εμπορικές δραστηριότητες των Βενετών στον Αμβρακικό κόλπο το 18ο αιώνα βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2007, σε διάφορα σημεία.

[27] ΚΟΜΗΣ 1995, 19-26· ΚΟΜΗΣ 1999, 31-32.

[28] A.S.V., *PTM*, filza 867, επιστολές του γενικού προβλεπτή θάλασσας προς το δόγη με ημερομηνία 2 Ιουνίου και 5 Ιουλίου 1733· πρβλ. και ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1983, 37-51, passim· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 66-68· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2006β.

Λουδοβίκος Σωτήρης και ο συνεργάτης του Σταθάκης Παρούσης, που δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή ως κατάσκοποι και στρατολόγοι της Ρωσίας με προκάλυμμα την ενασχόλησή τους με το εμπόριο.[29]

Η διοίκηση

Μετά την εκστρατεία του Morosini και την υπαγωγή των περιοχών περί τον Αμβρακικό κόλπο στη βενετική επικράτεια, εγκαταστάθηκαν στην Πρέβεζα δύο προβλεπτές, ένας τακτικός και ένας έκτακτος, με πολιτικές και στρατιωτικές δικαιοδοσίες. Η περιοχή που τελούσε υπό τις διαταγές τους απλωνόταν βόρεια του Αμβρακικού, από τις ακτές του Ιονίου έως τα χωριά του Λούρου. Στο έργο τους συνεπικουρούνταν από δύο γραμματείς –ο ένας ασχολούνταν με την αλληλογραφία και εξέδιδε τα διαβατήρια (*passaporti*) για την κίνηση των πλοίων και ο δεύτερος συνέτασσε τις δικογραφίες–, ένα λογιστή (*ragionato*), έναν εισπράκτορα των δημοσίων φόρων (*esattore*) και ένα γραφέα (*scrivano*), ο οποίος συνόδευε τον προβλεπτή, όταν εκείνος περιόδευε, και φρόντιζε και για τον πλειστηριασμό των φόρων. Ο έκτακτος προβλεπτής (*provveditore straordinario*), κατώτερος από τον ανάλογό του που έδρευε στη Λευκάδα, προΐστατο όλων των βενετικών υπηρεσιών, οι οποίες έδρευαν στην Πρέβεζα και εκδίκαζε υποθέσεις αστικού δικαίου. Η θητεία του ήταν τριετής, αν και κανείς από όσους ανέλαβαν το αξίωμα δεν ολοκλήρωσε την προβλεπόμενη τριετία. Ο τακτικός προβλεπτής (*provveditore ordinario*), με διετή θητεία, ήταν επιφορτισμένος με την εκδίκαση των διαφορών που ανέκυπταν μεταξύ των κατοίκων της πόλης. Για οικονομικούς, όμως, λόγους το αξίωμα καταργήθηκε το 1686.[30]

Στα τέλη του 17ου αιώνα υπό τις διαταγές του έκτακτου προβλεπτή τελούσαν δύο στρατιωτικά σώματα: α) η *guardia*, μισθοφορικό σώμα διοικούμενο από τον *governatore delle armi* και αποτελούμενο από Δαλματούς, Κροάτες, Αλβανούς, Ιταλούς και Κορσικανούς, το οποίο φρόντιζε για την προστασία του κάστρου και της πόλης, αριθμούσε δε 160 με 185 άνδρες, οι οποίοι κατανέμονταν σε λόχους. β) Η πολιτοφυλακή (*cernidi*), η οποία ήταν υπό τις διαταγές του *governatore delle armi*, αποτελούνταν από ντόπιους και Επτανησίους. Ήταν άμισθοι και συνήθως ο επικεφαλής τους ήταν Επτανήσιος.[31]

Στο λιμάνι της Πρέβεζας στάθμευαν τρία πλοία υπό την ευθύνη του έκτα-

[29] Κομης 1999, 36-39 όπου και συγκεντρωμένη η παλαιότερη βιβλιογραφία· Ψιμουλη 2005, 351-352, 374-375. Για το Λουδοβίκο Σωτήρη βλ. ενδεικτικά Πρωτοψαλτης 1960, 33-154, και για το Σταθάκη Παρούση βλ. Ασδραχας 2003, 129-150.

[30] Αρχοντιδης 1983, 30-32, 43.

[31] Αρχοντιδης 1983, 44-47.

κτου προβλεπτή, τα οποία περιπολούσαν τις ακτές του Ιονίου από το Μεσολόγγι μέχρι την Πάργα. Επρόκειτο για μία φελούκα και δύο μπριγκαντίνια με πληρώματα ντόπιους ή κατοίκους των νησιών του Ιονίου. Σε περίπτωση μεγάλου κινδύνου προς ενίσχυση της δύναμης αυτής έφταναν πλοία από γειτονικές περιοχές, κυρίως από τη Λευκάδα, ή πλοία ιδιωτών, τα οποία ήταν εμπορικά, αλλά έφεραν και στοιχειώδη οπλισμό, για την αντιμετώπιση των πειρατικών επιδρομών.[32]

Στις αρχές του 18ου αιώνα στη Λευκάδα έδρευαν δύο βενετοί αξιωματούχοι, ο τακτικός (*provveditore ordinario*) και ο έκτακτος προβλεπτής (*provveditore straordinario*), οι οποίοι εξαρτώνταν από το γενικό προβλεπτή θάλασσας. Μετά το 1718, έτος ενσωμάτωσης της Πρέβεζας στο βενετικό κράτος, η ηπειρωτική πόλη τελούσε υπό την εξουσία ενός ανώτερου βενετού αξιωματούχου, ο οποίος έφερε τον τίτλο του προβλεπτή και αναφερόταν στον έκτακτο προβλεπτή Λευκάδας. Η θητεία του τελευταίου ήταν τριετής και η εκλογή του γινόταν από τη Σύγκλητο. Μαζί με τους δύο συμβούλους του και ένα γραμματέα, τον οποίο εξέλεγε το Συμβούλιο των πολιτών του νησιού, αποτελούσαν τη Διοίκηση (*reggimento*). Ο προβλεπτής της Πρέβεζας είχε πολιτικές, δικαστικές και στρατιωτικές δικαιοδοσίες και υπό τις διαταγές του τελούσαν 4 λόχοι αποτελούμενοι από 200 Ιταλούς και Δαλματούς στρατιώτες. Η εκλογή του γινόταν από την κεντρική βενετική διοίκηση κάθε χρόνο και ο μισθός του στα τέλη του 18ου αιώνα ήταν 4.464 λίρες το χρόνο (= 124 τσεκίνια).[33]

Στα μέσα του 18ου αιώνα μαρτυρείται ότι στις διαταγές του τοπικού προβλεπτή της Πρέβεζας βρισκόταν στρατιωτικό σώμα με 26 *leventi* για τη φύλαξη των βενετοτουρκικών συνόρων, για τους οποίους το βενετικό δημόσιο κατέβαλε 210 τσεκίνια.[34] Για την πληρέστερη άσκηση των καθηκόντων του ο προβλεπτής είχε ένα γραμματέα, ο οποίος αμειβόταν με 24 τσεκίνια το χρόνο, ενώ για το εκκλησιασμό του ίδιου και των Ιταλών στρατιωτών υπήρχε στο κάστρο ένας καθολικός ιερέας με μισθό 9 τσεκίνια το χρόνο.[35] Την ίδια εποχή μαρτυρείται και η παρουσία καθολικών μοναχών, οι οποίοι εισέπρατταν από το βενετικό Δημόσιο 39 τσεκίνια.[36]

---

[32] Αρχοντιδης 1983, 51-52.

[33] Λουντζης 1969, 168-169· Μαχαιρας 1951, 47-48· Ροντογιαννης 1986, 545, 549· Παπαδια-Λαλα 2004α, 456-457. Το 1756 μαρτυρείται ότι ο μισθός ήταν 248 τσεκίνια ετησίως, πρβλ. Ανδρεαδης 1914, I, 344.

[34] Ανδρεαδης 1914, I, 300, 380.

[35] Ανδρεαδης 1914, I, 345.

[36] Ανδρεαδης 1914, I, 345. Επρόκειτο για το τάγμα των Minori Osservanti, παρακλάδι των φραγκισκανών· για το τάγμα και τη δράση του στον ελλαδικό χώρο βλ. πρόχειρα Αρχοντιδης 1983, 79-80· Παπαδια-Λαλα 1996, 48, 85, 122, 169, 183. Δεν έχουμε στοιχεία εάν επρόκειτο για μόνιμη εγκατάσταση μελών του τάγματος ή ευκαιριακή παραμονή των μοναχών στην πόλη του Αμβρακικού στα πλαίσια κάποιου ταξιδιού.

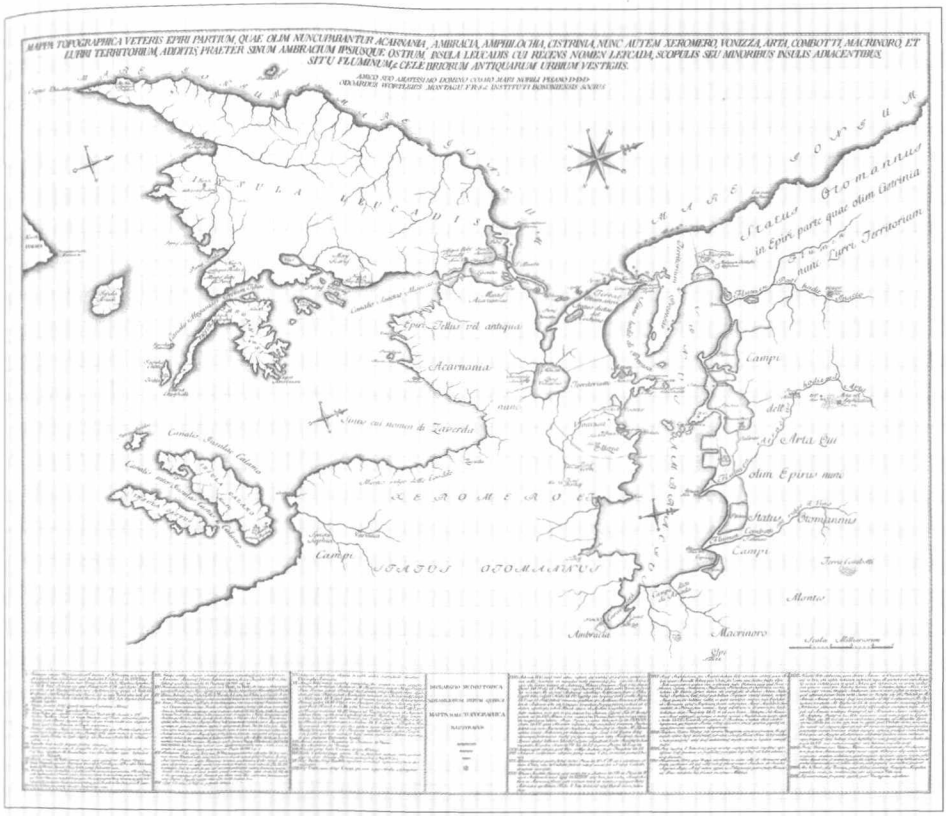

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Χάρτης του Αμβρακικού κόλπου και της Πρέβεζας στη διάρκεια της δεύτερης ενετικής κατοχής της Πρέβεζας και της Βόνιτσας. Χαλκογραφία του E.W. Montagu Jr., Λονδίνο 1760 περ. (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, No. 12)*

Η κοινότητα

Στην περιοχή της Πρέβεζας[37] εγκαταστάθηκε μετά το 1718 μεγάλος αριθμός προσφύγων από τα άλλοτε βενετικά εδάφη της Κρήτης και της Πελοποννήσου, από τα Ιόνια νησιά αλλά και από την οθωμανική ενδοχώρα.[38] Οι άνθρωποι αυτοί, επήλυδες και πρόσφυγες κατασκεύασαν και κατοίκησαν

[37] Για μία συνοπτική παρουσίαση της Κοινότητας της Πρέβεζας και της οργάνωσης των κατοίκων πριν το 1740 βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004α, 455-462.

[38] A.S.V., *PTM*, filza 987, επιστολή αρ. 44 του γενικού προβλεπτή θάλασσας προς το δόγη με ημερομηνία 26 Ιουλίου 1741.

το βούργο.[39] Η ενδυνάμωση του πληθυσμιακού στοιχείου και οι μνήμες της κοινοτικής οργάνωσης στους τόπους καταγωγής τους, σε συνδυασμό με τις τοπικές πραγματικότητες, οδήγησε στην ανάγκη σύστασης μιας οργανωμένης αστικής κοινότητας και στην Πρέβεζα, το 1740. Μέχρι την εποχή αυτή, η «κοινότητα» ήταν ένα ρευστό σώμα αποτελούμενο από εκείνους που διέθεταν μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία ή στρατιωτική ισχύ. Του σώματος προΐσταντο οι πρώτοι και οι γέροντες (*primati* και *vecchiardi*), κατά το πρότυπο των οθωμανικών κοινοτήτων.[40]

Τον Αύγουστο του 1740, μετά τις απογραφές που είχαν διενεργηθεί στην περιοχή,[41] εκπρόσωποι των κατοίκων της Πρέβεζας (*deputati*) υπέβαλαν αίτημα στο δόγη, ζητώντας να τους επιτρέψει να οργανωθούν σε κοινότητα (*Comunità*), κατά το παράδειγμα των κατοίκων της Λευκάδας.[42] Το αίτημα υπέβαλαν όχι μόνο όσοι κατοικούσαν εντός των τειχών αλλά και όσοι ήσαν στο βούργο και τη γύρω περιοχή (στην αίτηση αναφέρεται *gli abitanti di essa terra e fortezza*). Επειδή ήταν δυσαρεστημένοι από τον τρόπο που λειτουργούσε το υπάρχον σώμα αυτοδιοίκησης και εκπροσώπησής τους (το σώμα στο κείμενο αναφέρεται με τον όρο *Università*), δεν υπήρχε εσωτερική οργάνωση και οι επικεφαλής του δεν φρόντιζαν για το συμφέρον της κοινότητας αλλά για το προσωπικό τους, επιθυμούσαν να συγκροτήσουν συμβούλιο απαρτιζόμενο από τις ευυπόληπτες γηγενείς οικογένειες του τόπου. Η οργάνωση του συμβουλίου θα γινόταν υπό την επίβλεψη του προβλεπτή της Πρέ-

---

[39] ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1984, 403-416.

[40] Βλ. ενδεικτικά ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 57-61. Το 1737 και το 1738 με εντολή της τοπικής βενετικής διοίκησης οι πρώτοι και οι γέροντες διενήργησαν απογραφή στο βενετικό *territorio* της Πρέβεζας προετοιμάζοντας τη γενική απογραφή του 1740, πρβλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 18-20.

[41] A.S.V., *Collezione Amedeo Svajer*, filze 39 και 47, βλ. και παράρτημα, έγγρ. αρ. 1 και 2. Αντίγραφα των δύο εγγράφων που φιλοξενούνται στη σειρά Amedeo Svajer εντόπισε και μελέτησε στο Ιστορικό Αρχείο της Κέρκυρας η Ελένη Γιαννακοπούλου. Για τα νέα δημογραφικά δεδομένα που προκύπτουν από τη μελέτη των δύο απογραφών βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 17-31.

[42] A.S.V., *Senato*, Mar, filza 992, αίτηση των Πρεβεζάνων προς το Collegio με ημερομηνία 23 Αυγούστου 1740, βλ. παράρτημα, έγγρ. αρ. 3. Πρβλ. και ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1962, 521-522. Οι κάτοικοι της Πρέβεζας αντί να στείλουν πρεσβεία στη Βενετία προκειμένου να παρουσιάσουν το αίτημα συγκρότησης αστικού Συμβουλίου, προτίμησαν να το υποβάλουν γραπτώς. Μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί καμία πρεσβεία της ηπειρωτικής πόλης ενώ έκαναν χρήση του δικαιώματός τους να απευθύνουν γραπτό αίτημα στην κεντρική βενετική διοίκηση (*supplica*) τρεις φορές. Το 1702 επρόκειτο για ατομικό αιτήματα, που υπέβαλαν τα αδέλφια Σπήλιου ενώ το 1690 και το 1740 επρόκειτο για συλλογικά (εγγραφή Πρεβεζάνων στο Συμβούλιο της Λευκάδας και συγκρότηση Κοινότητας Πρέβεζας αντίστοιχα). Πρβλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 1985, 20 αρ. 100, 33 αρ. 176· ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 1992, 29 αρ. 154. Για την οργάνωση της Κοινότητας της Λευκάδας βλ. ΜΑΧΑΙΡΑΣ 1951, 37-56· ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004α, 428-454. Η κοινότητα της Λευκάδας αποτελεί το αντικείμενο της υπό εκπόνηση στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων διδακτορικής διατριβής του κ. Παναγιώτη Σταματέλου.

βεζας ή οποιουδήποτε αξιωματούχου όριζε η κεντρική βενετική διοίκηση. Δήλωναν ότι κατά την εκλογή των αξιωματούχων θα ακολουθούσαν το παράδειγμα της γειτονικής Λευκάδας.

Η γνωμοδότηση του γενικού προβλεπτή θάλασσας Antonio Lorendan επί του αιτήματος των Πρεβεζάνων ήταν θετική.[43] Επισημαίνοντας τη σημαντική γεωστρατηγική θέση της πόλης στο μυχό του Αμβρακικού, αναφέρθηκε στην αύξηση του αριθμού των κατοίκων της περιοχής και στην αδυναμία άσκησης χρηστής διαχείρισης και διοίκησης από τους *vecchiardi*, και θεωρούσε ότι θα ήταν επωφελής τόσο για τους ίδιους τους κατοίκους όσο και για τα βενετικά συμφέροντα η συγκρότηση Κοινότητας. Προκειμένου να εξασφαλίσει τη συγκατάθεση της Συγκλήτου μνημόνευσε τις αστικές συσσωματώσεις που οργανώθηκαν στην Πελοπόννησο, στην Πάργα και τελευταία στη Λευκάδα μετά την έλευση των Βενετών.

Με απόφαση της 31ης Δεκεμβρίου 1740, την οποία κοινοποίησε η Σύγκλητος στο γενικό προβλεπτή θάλασσας,[44] το αίτημα των Πρεβεζάνων είχε γίνει αποδεκτό και ένα χρόνο αργότερα ο Loredan συνέταξε τον καταστατικό χάρτη του συμβουλίου των πολιτών της Πρέβεζας, ο οποίος περιλάμβανε ένδεκα άρθρα.[45] Αρχικά καταγράφονταν τα ονόματα των οικογενειών, οι οποίες θα απάρτιζαν το Συμβούλιο και στο εξής θα απαλλάσσονταν από τις αγγαρείες. Ο χώρος όπου θα έπρεπε να καταγραφούν οι οικογένειες παρέμεινε κενός, άγνωστο για ποιο λόγο. Κατά την έρευνα όμως που διεξήγαγε η Ρόδη Σταμούλη στο Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης, εντόπισε ένα αντίγραφο του Καταστατικού της Κοινότητας της Πρέβεζας (*Decretto dell'inttimazion dela Comunita di Prevesa*), στο οποίο αναφέρονται τα ονόματα των 94 οικογενειών που είχαν δικαίωμα να μετέχουν του Συμβουλίου των Αστών.[46] Όσον αφορά τον κατάλογο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι α) κάποια επώνυμα επαναλαμβάνονται, χωρίς όμως να μπορούμε να διαπιστώσουμε εάν πρόκειται για συγγενείς α΄ βαθμού ή για διαφορετικούς κλάδους της ίδιας οικογένειας, β) δεν αναγράφονται τα ονόματα οικογενειών των οποίων μέλη αναδείχθηκαν σε αξιώματα, όπως του γραμματέα, από τα πρώτα χρόνια σύστασης της Κοινότητας, γ) ελάχιστες από τις οικογένειες του καταλόγου παραδίδονται από το Σεραφείμ Ξενόπουλο και το Δημάρατο, οι οποίοι έχουν συγκεντρώσει τα ονόματα των παλαιότερων οικογενειών του τόπου, δ) δεν μπορεί να διαπιστωθεί αν η διπλογραφή ονομά-

[43] A.S.V., *Senato*, Mar, filza 992, έγγραφο με ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1740, βλ. παράρτημα, έγγρ. αρ. 4. Πρβλ. και ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1962, 522-523.

[44] A.S.V, *Senato*, Mar, reg. 206, f. 193v (ν.α.), βλ. παράρτημα, έγγρ. αρ. 5. Πρβλ. και ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1962, 523.

[45] A.S.V., *PTM*, filza 987, συνημμένο αρ. 1 στην επιστολή αρ. 44, βλ. παράρτημα, έγγρ. αρ. 6. Πρβλ. και ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1962, 523-525.

[46] ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1984.

των, παραδείγματος χάριν Zigara και Cigarà, είναι λάθος του γραφέα ή πρόκειται για διαφορετικά πρόσωπα και ε) δεν συμπεριλαμβάνεται κανένας ιερέας, σε αντίθεση με την Κοινότητα της Βόνιτσας.[47]

Νέες οικογένειες δεν μπορούσαν να εισέλθουν στο Συμβούλιο, παρά μόνο εάν εξέλιπαν κάποιες από τις ήδη ενταγμένες, με προϋπόθεση την εισήγηση του ίδιου του Συμβουλίου και έγκριση του τοπικού προβλεπτή καθώς και του γενικού προβλεπτή θάλασσας.[48] Το σώμα θα συνεδρίαζε παρουσία του ανώτερου διοικητή της πόλης αλλά και των προβλεπτών της Λευκάδας, εάν αυτοί βρίσκονταν στην Πρέβεζα, σε ένα ευρύχωρο οικοδόμημα που θα κατασκευαζόταν από την Κοινότητα γι' αυτό το σκοπό στο βούργο κάτω από το φρούριο.[49]

Το Συμβούλιο προέβαινε στην ανάδειξη δεκατεσσάρων αξιωματούχων με ετήσια θητεία και ισόχρονη παύση (*contumacia*).[50] Εξέλεγε τρεις συνδίκους,[51] οι οποίοι θα ηγούνταν αυτού, τρεις δικαστές,[52] ένα γραμματέα,[53] δύο αγορανόμους,[54] τρεις υγειονόμους,[55] και δύο δικαστές-εκτιμητές.[56] Για τη λήψη έγκυ-

---

[47] ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1984, 407-409· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2006β.

[48] Άρθρα 2 και 3 του καταστατικού χάρτη. Το 1771 έγινε εγγραφή τριών νέων μελών και το 1787 στο Συμβούλιο συμμετείχαν 120-125 οικογένειες, πρβλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1984, 408.

[49] Άρθρο 3 του καταστατικού χάρτη. Για το κάστρο της Πρέβεζας βλ. ενδεικτικά ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 47-50· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ 1993, 43-56· ΣΜΥΡΗΣ 2004, 93-108.

[50] Άρθρο 10 του καταστατικού χάρτη. Για την πρακτική της *contumacia* βλ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ 2002, 27.

[51] Άρθρο 4 του καταστατικού χάρτη. Οι σύνδικοι θα έπρεπε να μεριμνούν ούτως ώστε να μην εισχωρούν στην περιοχή της Πρέβεζας οικογένειες από την οθωμανική ενδοχώρα, γεγονός που συνέβαινε πολύ συχνά στο παρελθόν. Σε περίπτωση που συνέβαινε κάτι τέτοιο ήταν υποχρεωμένοι να ενημερώσουν γραπτώς τον τακτικό προβλεπτή, όσο και τον έκτακτο προβλεπτή που έδρευε στη Λευκάδα. Στους δύο αξιωματούχους θα έπρεπε κάθε δύο μήνες να στέλνουν επίσης αναφορά περιγράφοντας την κατάσταση που επικρατούσε στις ηπειρωτικές ακτές. Όπως ορίζεται με το 11ο άρθρο του καταστατικού σε περίπτωση κατά την οποία η πλειονότητα των συνδίκων ζητούσε τη σύγκλιση του Συμβουλίου, ο προβλεπτής δεν θα μπορούσε να το απαγορεύσει.

[52] Άρθρο 5 του καταστατικού χάρτη. Οι δικαστές μπορούσαν να εκδικάζουν διαφορές που προέκυπταν μεταξύ των κατοίκων ύψους έως 15 ρεαλίων. Οι διάδικοι θα μπορούσαν να προσβάλλουν τις αποφάσεις των δικαστών ενώπιον του δικαστηρίου του τακτικού προβλεπτή.

[53] Άρθρο 6 του καταστατικού χάρτη. Ήταν επιφορτισμένος με τη σύνταξη των δικογραφιών και φρόντιζε για τη διευκόλυνση του έργου των δικαστών.

[54] Άρθρο 7 του καταστατικού χάρτη. Έργο τους ήταν η διατίμηση όλων των προϊόντων και των κρασιών που έφταναν στο βούργο. Ο μισθός τους θα ήταν ανάλογος αυτού των ομοτίτλων τους αξιωματούχων στα νησιά του Ιονίου και σε περίπτωση που υπέπιπταν σε παραπτώματα θα τιμωρούνταν από το προβλεπτή της Πρέβεζας.

[55] Άρθρο 8 του καταστατικού χάρτη. Στο ίδιο άρθρο οριζόταν ότι ως γραμματέας του Υγειονομείου διοριζόταν ο Αντώνιος Κόνσολος και ότι η βενετική διοίκηση θα φρόντιζε για την ανεύρεση του κατάλληλο οικοπέδου, το οποίου θα παραχωρούσε στην Κοινότητα για την κατασκευή του Υγειονομείου.

[56] Άρθρο 9 του καταστατικού χάρτη. Χωρίς την πραγματογνωμοσύνη αυτών δεν ήταν δυνατό να υποβληθεί καταγγελία για την πρόκληση ζημιών σε καλλιεργούμενες περιοχές από ζώα.

ρων αποφάσεων ήταν απαραίτητο να παρίστανται στη συνεδρίαση τα ¾ των εγγεγραμμένων μελών της Κοινότητας.[57] Με το 11ο άρθρο του καταστατικού οριζόταν ότι τόσο τα μέλη της Κοινότητας όσο και οι άλλοι κάτοικοι είχαν δικαίωμα να φέρουν όπλα και να εξασκούνται με αυτά, ώστε να μπορούν ανά πάσα στιγμή να υπερασπιστούν τη ζωή και την περιουσία τους (*resta permesso senz'inhititione così à cittadini, come ad altri abitanti l'uso dell'armi*).

Όσοι μετείχαν του Συμβουλίου αποτέλεσαν το κοινωνικό σώμα των πολιτών (*cittadini*), στο οποίο εντάχθηκαν ισόβια και κληρονομικά. Σε αυτό όμως δεν λάμβαναν μέρος όλες οι οικογένειες που κατοικούσαν στην πόλη για μεγάλο χρονικό διάστημα, καίτοι η μακρόχρονη παραμονή στον τόπο αποτελούσε βασικό κριτήριο για την εισαγωγή στην Κοινότητα.[58] Το όνομα κάθε πολίτη ήταν καταγεγραμμένο στα ειδικά βιβλία που τηρούνταν με ευθύνη του κοινοτικού Συμβουλίου και αποτελούσαν αποδεικτικό για την κοινωνική θέση των εγγεγραμμένων. Για να εγγραφεί κάποιος σε αυτά τα βιβλία, θα έπρεπε να είναι γηγενής ή να έχει αποδεδειγμένη πολυετή παραμονή στην περιοχή, να είναι νόμιμο τέκνο νόμιμα νυμφευμένων γονέων και να μην έχει ασκήσει ο ίδιος και οι πρόγονοί του, τρεις γενεές πίσω, χειρωνακτική εργασία. Το τέταρτο, μη θεσμοθετημένο κριτήριο για την εισαγωγή στην Κοινότητα υπήρξε ο πλούτος. Η δημιουργία του κοινωνικού στρώματος των πολιτών και η συγκρότηση των αστικών συσσωματώσεων ήταν φαινόμενα παράλληλα και αλληλοσυμπληρούμενα. Τα μέλη των Συμβουλίων, φορείς της αστικής ιδιότητας και αποκλειστικοί κάτοχοι πολιτικών δικαιωμάτων, απέκτησαν μία νέα, κυρίαρχη θα λέγαμε, κοινωνική ταυτότητα, που τους συσπείρωνε μεταξύ τους αλλά και τους διαφοροποιούσε από τους πολυάριθμους υπόλοιπους κατοίκους (*popolo*), που δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα και υποχρεωτικά έναντι των αρχών αντιπροσωπεύονταν από τους ολιγάριθμους πολίτες.

Παρακολουθώντας τη δημογραφική κατάσταση της Πρέβεζας το 18ο αιώνα μπορούμε να καταρτίσουμε τον ακόλουθο πίνακα:[59]

---

[57] Άρθρο 10 του καταστατικού χάρτη.

[58] Το όριο για τη εισαγωγή στο Συμβούλιο ήταν πέντε χρόνια μόνιμης διαμονής στην Πρέβεζα, πρβλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 20, 25-26.

[59] A.S.V., *Collezione Ammedeo Svajer*, filza 39, έγγραφο με ημερομηνία 29 Ιουνίου 1737 π.ημ. και ό.π., filza 47, έγγραφο με ημερομηνία 10 Οκτωβρίου 1738, πρβλ., παράρτημα, έγγρ. αρ. 1 και 2· *Anagrafi di tutto lo stato della Serenissima Repubblica di Venezia commandata dell'eccellentissimo Senato coi suoi decreti ed eseguita dal magistrato eccellentissimo dei signori deputati ed aggiunti sopra la provision del danaro, Stampata nella ducal stamperia di Venezia per il figliuoli del quondam Z. Antonio Pinelli*, τ. 1, Βενετία 1768, 261· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1981, 98-99· ΨΑΡΑΣ 1993, 91-92· ΚΟΜΗΣ 1995, 23· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 32-42· ΚΟΜΗΣ 1997, 143-160, κυρίως 151 πίν. 1· ΚΟΜΗΣ 1999, 63-149, και κυρίως 57 πίν. 3.

Έτος	*Οικογένειες*	*Άτομα*	*Παρατηρήσεις*
1718	~ 63	~ 252	Δεν περιλαμβάνονται οι κάτοικοι του Κάστρου
1719	53	225	Πληθυσμός σε πλινθόκτιστες καλύβες
1722	90	~ 360	Κάτοικοι της αγροτικής περιφέρειας
1722-1724	64	274	Πληθυσμός στον οποίο διενεμήθηκαν γαίες (κάτοικοι των καλυβών, του κάστρου και του μπόργκου)[60]
1730		1800	Συνολικός πληθυσμός
1737	137	709	Καθολική απογραφή
1737-1738	262	1210	Σύνολο πόλης
1738	163	846	Απογραφή όσων κατοικούν πάνω από πέντε χρόνια στην περιοχή· συμπεριλαμβάνονται και 8 οικογένειες αθιγγάνων
1740	200	900	Γηγενείς Πρεβεζάνοι, δεν έχουν συμπεριληφθεί οι κάτοικοι του βούργου
1760		1840	Συνολικός πληθυσμός (*territorio*)
1766-1770	450	1834	Συνολικός πληθυσμός (*territorio*)[61]
ca. 1780	390	1700	Κάτοικοι πόλης (130 οικογένειες με 538 μέλη είναι έποικοι)
1784	418	1876	Όσοι κατοικούν στην περιοχή μέχρι τα οθωμανικά σύνορα
1786	918	[1786]	Ο αριθμός αφορά μόνο τον ανδρικό πληθυσμό και συμπεριλαμβάνονται και οι αρματολοί του Ξηρομέρου

Από τη μελέτη των αριθμών και των ονομάτων των Πρεβεζάνων που καταγράφονται στις ποικίλες καταγραφές και απογραφές του 18ου αιώνα καταλή-

[60] Στον αριθμό των οικογενειών δεν συμπεριλαμβάνονται 13 οικογένειες προσφύγων από την Πελοπόννησο και ξένων, οι οποίες έλαβαν γαίες από τους Βενετούς. Για την έννοια του *ξένου* στο βενετικό κράτος βλ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ 1981.

[61] Στην απογραφή του Grimani καταγράφονται 143 οικογένειες πολιτών (*cittadini*), 93 ευπόρων (*benestanti*) και 200 πληβείων (*plebee*), γεγονός που σημαίνει ότι από το σώμα των πολιτών είχαν δικαίωμα συμμετοχής στο Συμβούλιο το 65,7 %. Πρόκειται για την απογραφή που διεξήγαγε το 1760 ο γενικός προβλεπτής θάλασσας Francesco Grimani. Η απογραφή τυπώθηκε σε λίγα αντίτυπα για χρήση των βενετικών αρχών και είχαν σκοπό να την ενημερώνουν κάθε πέντε χρόνια, όπως προκύπτει από τους συμπληρωμένους πίνακες, οι οποίοι φέρουν την ένδειξη «Πρώτη πενταετία 1766-1770» και τους κενούς με την ένδειξη «Δεύτερη πενταετία 1771-1775». Παρά την ένδειξη 1766-1770 τα στοιχεία που παρατίθενται αφορούν το 1760, οπότε και έγινε η απογραφή. Πρβλ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ 1982-1983, 381-382, 400· ΛΑΖΑΡΗ 2004, 301-347.

γουμε στο συμπέρασμα ότι περίπου 200 με 250 οικογένειες πληρούσαν τα απαραίτητα κριτήρια εισαγωγής στο Συμβούλιο των αστών. Από αυτές όμως μόνο οι 94 αρχικά εντάχθηκαν σε αυτό. Άνθρωποι με οικονομική επιφάνεια, ισχυρά οικογενειακά δίκτυα αλλά και φορείς αξιωμάτων, όπως παραδείγματος χάριν ο υποπρόξενος της Γαλλίας Σταθάκης Παρούσης, έμειναν εκτός Συμβουλίου.[62] Τα μέλη των οικογενειών αυτών θα απάρτιζαν τη λεγόμενη «δεύτερη τάξη», σε αντιδιαστολή προς την «πρώτη», τα μέλη της οποίας ήταν εγγεγραμμένα στην Κοινότητα και είχαν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι.[63] Η «δεύτερη τάξη» ασκώντας αφόρητη πολλές φορές κοινωνική πίεση, κατόρθωσε ώστε τα μέλη της ήδη από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της συσσωμάτωσης να εισέρχονται σταδιακά, για να φθάσουμε στο 1787, οπότε στην Κοινότητα μετείχαν 125 περίπου οικογένειες. Αξίζει να σημειωθεί ότι λίγο πριν το 1787 ένας μεγάλος αριθμός οικογενειών της Κοινότητας διαμαρτύρονταν έντονα γιατί υφίστανται αποκλεισμό από τα αξιώματα, τα οποία νέμονταν οι οικογένειες Αλεάνδρη, Βαλεντίνη και Γκινάκα.[64] Πιθανότατα απότοκο των διαμαρτυριών αυτών σε συνδυασμό με την πίεση της «δεύτερης τάξης» ήταν η εγγραφή νέων οικογενειών στο Συμβούλιο.

Επομένως, περίπου μία στις δύο οικογένειες μπορούσε να μετέχει του Συμβουλίου εκπροσωπώντας άλλες 100 με 150 οικογένειες, οι οποίες δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις συμμετοχής στην Κοινότητα. Από τη μελέτη των ονομάτων των μελών της Κοινότητας δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε σαφή συμπεράσματα για το αν το κοινοτικό σώμα συστήθηκε μόνο από γηγενείς ή εάν σε μία προσπάθεια εξισορρόπησης, συμμετείχαν και προσφυγικές οικογένειες, οι οποίοι πρωτύτερα είχαν αποδείξει το προηγούμενο κοινωνικό τους status και τους τίτλους που πιθανόν κατείχαν. Στην περίπτωση της Πρέβεζας η δημιουργία του Συμβουλίου των αστών λειτούργησε συσπειρωτικά σε τρία επίπεδα: α) συσπείρωσε τα μέλη της «πρώτης τάξης», στα οποία αποδόθηκε ισόβια και κληρονομικά ο τίτλος του πολίτη (*cittadino*), β) συσπείρωσε τα μέλη της «δεύτερης τάξης», προκειμένου να ασκήσουν πίεση για να εισαχθούν στο Συμβούλιο, περίπτωση μάλλον ανάλογη των ποπολάρων στη Ζάκυνθο, γ) συσπείρωσε τους «ξένους» και το πόπολο, που δεν είχαν κανένα πολιτικό δικαίωμα.

---

[62] ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003, 139-140.

[63] Τον όρο *δεύτερη τάξη* το συναντούμε στις πηγές στα τέλη του 18ου αιώνα και συνέχισε να χρησιμοποιείται και επί των ημερών της γαλλοκρατίας, πρβλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 308, 347.

[64] ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2004, 232-233.

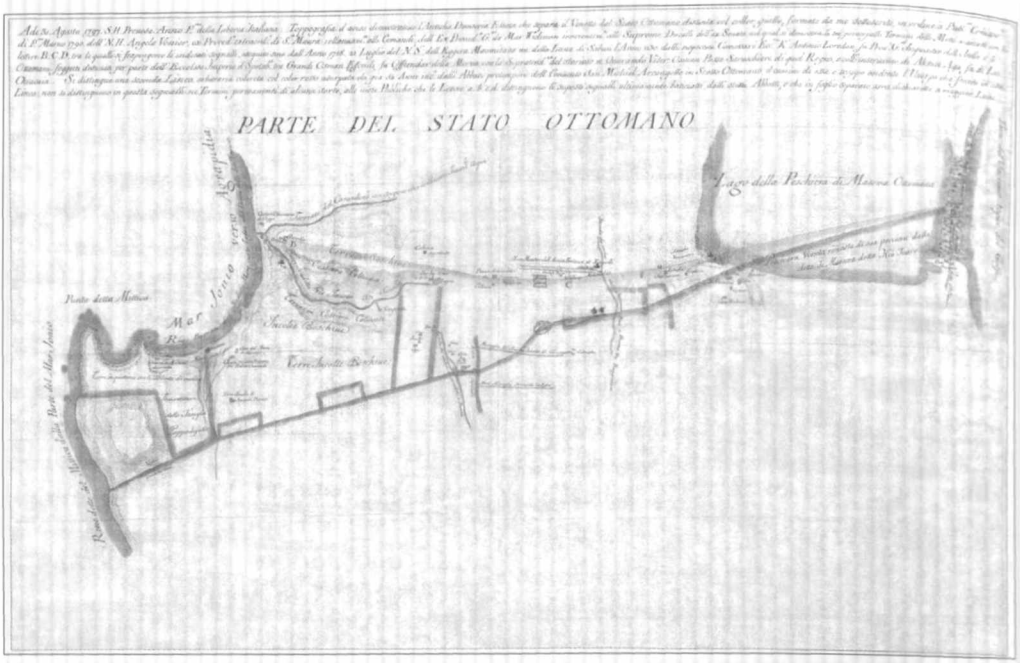

ΕΙΚΟΝΑ 3: *Σχέδιο των συνόρων μεταξύ της Περιοχής Πρέβεζας και του Οθωμανικού κράτους το 1797. Αγνώστου καλλιτέχνη, Πρέβεζα 1797 (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, No. 13)*

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας θα πρέπει να σημειώσουμε τα εξής: το Συμβούλιο των πολιτών έδρευε στην πόλη, η οποία διέθετε λιμάνι και λειτουργούσε ως σταθμός ελλιμενισμού, κυρίως βενετικών, πλοίων και ως εμπορικό κέντρο. Τα μέλη του κατοικούσαν μέσα στο χώρο που οριζόταν από τα τείχη και εκτός αυτών στο μπόργο. Η πόλη της Πρέβεζας δεν συγκροτήθηκε με την έλευση των Βενετών στις ηπειρωτικές ακτές του Ιονίου, αλλά προϋπήρχε τουλάχιστον από τη βυζαντινή περίοδο και αναδιοργανώθηκε για να εξυπηρετηθεί ο ναυτιλιακός-εμπορικός προσανατολισμός του βενετικού κράτους. Πριν από την εμφάνιση των βενετικού τύπου αστικών συσσωματώσεων οι κάτοικοι είχαν συγκροτήσει άτυπα σώματα με επικεφαλείς τους γέροντες και τους πρώτους προκειμένου να συνδιαλέγονται αρχικά με την Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα του βυζαντινού κράτους, και την Άρτα, έδρα του Δεσπότη της Ηπείρου, και κατόπιν με τους Αλβανούς, Βενετούς ή Οθωμανούς κυρίους του τόπου τους, προάγοντας, έτσι, την τοπική αυτοδιοίκηση. Τα σώματα αυτά

αποτελούνταν από τις γηγενείς ευυπόληπτες οικογένειες, οι οποίες κατείχαν μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία. Οι κάτοικοι της Πρέβεζας, ο αριθμός των οποίων σε καμία περίπτωση δεν ξεπέρασε τις λίγες χιλιάδες, δεν είχαν όλοι δικαίωμα να συμμετέχουν στην Κοινότητα, η οποία αποτέλεσε το μηχανισμό ανάδειξης αξιωμάτων τοπικής εμβελείας. Στις εργασίες της λάμβαναν μέρος όσοι ανήκαν στο σώμα των πολιτών (*cittadini*), ενώ το όνομά τους ήταν καταγεγραμμένο στα ειδικά βιβλία που τηρούνταν με ευθύνη του κοινοτικού Συμβουλίου και αποτελούσαν αποδεικτικό για την κοινωνική θέση των εγγεγραμμένων. Όπως προκύπτει η δημιουργία του κοινωνικού στρώματος των πολιτών και η συγκρότηση των αστικών συσσωματώσεων ήταν φαινόμενα παράλληλα και αλληλοσυμπληρούμενα. Τα μέλη του Συμβουλίου, φορείς της αστικής ιδιότητας και αποκλειστικοί κάτοχοι πολιτικών δικαιωμάτων, απέκτησαν μία νέα, κυρίαρχη θα λέγαμε, κοινωνική ταυτότητα, που τους συσπείρωνε μεταξύ τους αλλά και τους διαφοροποιούσε από τους πολυάριθμους υπόλοιπους κατοίκους (*popolo*), που δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα και υποχρεωτικά έναντι των αρχών αντιπροσωπεύονταν από τους ολιγάριθμους πολίτες.

Τα Έγγραφα[65]

1.

Απογραφή των κατοίκων της Πρέβεζας, η οποία διενεργήθηκε το καλοκαίρι του 1737 με εντολή της βενετικής διοίκησης από τους *γέροντες* και τους *πρώτους* του τόπου.

A.S.V., *Collezione Amedeo Svajer*, filza 39[66]

| **f. [1r]** *1737 giugno 29 stile vecchio Prevesa*

D'ordine di sua eccellenza provveditore eccellentissimo signore Zuanne Tron, noi vechiardi e primati di questo luoco habbiamo esteso la presente anagrafi delle famiglie esistono quivi abitanti à riserva de botteghiere, e ritrovate in esser con l'intrapresa della sua carica nel modo e forma some sotto descritta

Panagiotti Amaxà con la sua famiglia anime cinque, habitante di anni disdotto

Apostoli Chiazzachi con la sua famiglia anime sette, abitante di anni disdotto

Lambro Xenulli con la sua famiglia anime 8, abitante di anni disdotto

Camello Moraiti con la sua famiglia anime quattro, abitante di anni otto

Vasili Lefcaditi con la sua famiglia anime tre, abitante di anni quattro

Gianni tu Pano con la sua famiglia anime tre, abitante di anni otto

Gianni Mandalà con la sua famiglia anime cinque, abitante di anni disdotto

† Pano Darà con la sua famiglia anime cinque, abitante di anni disdotto

Nicolò Papà con la sua famiglia anime tre, abitante di anni tredici

Cristo Morocoviti con la sua famiglia anime otto, abitante di anni sedici

Giorgo Microjanni con la sua famiglia, abitante di anni disdotto, anime otto

gero Zolo con la sua famiglia anime cinque, abitante di anni sedici

| **f. [1v]** *Dimo Levendachi con la sua famiglia anime otto, abitante di anni disdotto*

Tanasi Dimiziro con la sua famiglia anime cinque, abitante di anni disdotto

Draco Zafirachi con la sua famiglia anime sette, abitante di anni disdotto

Antonio Zavegli con la sua famiglia anime quattro, abitante di anni disdotto

Zaffiri Dimulà con la sua famiglia anime sette, abitante di anni disdotto

Todorin Dimulà con la sua famiglia anime tre, abitante di anni disdotto

---

[65] Κατά την έκδοση των εγγράφων τηρήθηκε η ορθογραφία, διορθώθηκε η στίξη του πρωτοτύπου, αναλύθηκαν σιωπηρά οι συντομογραφίες και κεφαλαιογραφήθηκαν τα κύρια ονόματα προσώπων, τόπων και συλλογικών οργάνων.

[66] Η Ελένη Γιαννακοπούλου έχει δημοσιεύσει αντίγραφο του κειμένου, το οποίο σώζεται στα Γ.Α.Κ. Νομού Κερκύρας, βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 32-36.

vedova Corena con la sua famiglia anime tre, abitante di anni quindici
Cristo di papadià con la sua famiglia anime sette, abitante di anni dieci
Gianni Rumbo con la sua famiglia anime quattro, abitante d'anni disdotto
Dimo Rumbo con la sua famiglia anime tre, abitante d'anni disdotto
Giorgio Zimo con la sua famiglia anime cinque, abitante di anni dieci
vedova Teffena con la sua famiglia anime due, abitante d'anni nove
giero Draco con la sua famiglia anime cinque, abitante d'anni sei
Apostoli Lagio con la sua famiglia anime cinque, abitante di anni tre
Vassili, nipote di gero Draco, con la sua famiglia anime cinque, abitante di anni quattro
gero Panagiotti con la sua famiglia abitante d'anni quattro, compreso il corn... le anime sette
vedova Theocarena con due figli, abitante d'anni tre
vedova Arcondo anime cinque, abitante d'anni disdotto
Tanasi Arapachi con la sua famiglia anime sei, abitante di anni otto
|**f. [2r]** *Vasili Caimachi con la sua famiglia anime sette, abitante di anni disdotto*
Alexandri Razzo con la sua famiglia anime tre, abitante di anni quindici
Anastasi Sclavuno con la sua famiglia anime sei, abitante di anni dieci
Thano Parla con la sua famiglia anime otto, abitante di anni dieci
Dimi Zeri con la sua famiglia anime nove, abitante di anni disdotti
Nico Zimopulo con la sua famiglia anime tre, abitante d'anni quindeci
Giorgo Ziolca con la sua famiglia anime sette, abitante d'anni dieci
Gianni Fante con la sua famiglia anime sei, abitante di anni nove
Pietro Tricagliotti con la sua famiglia anime tre, abitante d'anni disdotto
Panaiotti Sissimo con la sua famiglia anime sei, abitante d'anni disdotto
papa Cristoforo con la sua famiglia anime sei, abitante d'anni disdotto
Apostoli Calogerizi con la sua famiglia anime sei, abitante d'anni disdotto
CuzzoGianni con la sua famiglia anime cinque, abitante di anni disdotto
Dimo Toglia con la sua famiglia anime tre da questo luoco abitante, ma già tempo uscito nel dominio de Turchi, è ritornato già anni tre
Crusco con la sua famiglia anime tre, da questo luoco come sopra,e ritornato già anni tre
Cristo Conemeno quondam capitan Jorgo, con sua madre e fratelli anime sei, abitante d'anni dodici
vedova Sciambena con li suoi figli anime tre, abitatrice di anni disdotto
Gianni Scalza anime sette, abitante di anni undici
|**f. [2v]** *vedova Statho anime tre, abitattrice di anni disotto*
Pano Perga anime quattro, abitante di anni disdotto

vedova ...[67] *anime quattro, abitante di anni disdotto*
Giacumegli anime sette, abitante d'anni disdotto
papa Janni anime sei, abitante d'anni disdotto
Gianni Bezelechi anime cinque, abitante d'anni disdotto
Draco Cichrà anime cinque, abitante d'anni nove
Nasto Ginavelli anime sei, abitante d'anni nove
Andrea geroGiorgi anime quattro, abitante d'anni disdotto
vedova Teocarena anime quattro, abitatrice d'anni disdotto
Panaiotto Calafati anime cinque, abitante d'anni dieci
Condoluri anime quattro, abitante d'anni quindici
Zatali anime sei, abitante di ani disdotto
Nicolò Chiecra anime quattro, abitante di anni undici
papa Dimo anime quattro, abitante d'anni disdotto
Anastasio di geroGiorgi anime cinque, abitante d'anni disdotto
Buzzuvali anime otto, abitante d'anni quindici
Pano Protogero anime sei, abitante d'anni nove
Zaffiri Braimi anime sei, abitante di anni disdotto
Nico di geroGiorgi anime tre, abitante d'anni disdotto
Angelin Giorgi anime cinque, abitante d'anni dieci
Zaffiri Bazzijanni anime sei, abitante di anni disdotto
Nicolo Candio anime sei, abitante di anime sedici
| **f. [3r]** *Zaffiri Pscica anime anime quattro, abitante di anni disdotto*
Saco Arvaniti anime tre, abitante di anni tredici
vedova Calivena anime quattro, abitante di anni dieci
Foto Anifandi anime cinque, abitante di anni quattordeci
Pano Anifandi anime cinque, abitante d'anni sei
Spiro Papadiotti anime quattro, abitante d'anni dodici
Giorgo Dauto anime cinque, abitante d'anni sedici
Zaffirena Parthena anime tre, abitante d'anni dodeci
Gianni Zuccala anime otto, abitante d'anni tredeci
Nasto Colignaro anime tre, abitante d'anni disdotto
Gianni Mandalà anime cinque, abitante d'anni dieci
Zaffiri Fifi anime tre, abitante d'anni disdotto
Nicolò Polimeri anime sei, abitante di anni disdotto
Nicolò Burosani anime tre, abitante di anni disdotto
Draco Lepanto anime quattro, abitante d'anni tre
Draco Dara anime otto, abitante d'anni disdotto
Thano Renzo anime nove, abitante d'anni quindeci
Nico Cavagni anime tre, abitante d'anni disdotto

---

[67] Στο έγγραφο υπάρχει κενό και δεν δηλώνεται το όνομα της χήρας.

vedova Salena anime tre, abitatrice d'anni disdotto
Dimo Dulo anime sei, abitante d'anni quindeci
Cuzzo Todorin anime due, abitante d'anni disdotto
Todorin Ereticò anime quattro, abitante d'anni otto
Vasili Bergantinioti anime tre, abitante d'anni otto
| **f. [3v]** *gero Sissimo anime otto, abitante d'anni nove*
Dimo Ereticò anime quattro, abitante d'anni nove
Dimo Calomira anime tre, abitante d'anni disdotto
Giorgachi papà Thanasi anime otto, abitante d'anni 18
Panaiotti Teodosi anime nove, abitante d'anni undeci
Cristo Prassino anime sei, abitante d'anni quindici
Giorgo tu Manu anime tre, abitante d'anni sei
Gianni Lefcaditi anime quattro, abitante d'anni tre
Todorin Micheli anime sei, abitante d'anni undeci
Nicolo tis papadias anime undeci, abitante d'anni otto
vedova Giorgena anime sei, abitante d'anni otto
Stamati Apostoli anime otto, abitante d'anni quindeci
Gianni Burri anime tre, abitante d'anni quindici
vedova Risachiena anime due, abitante d'anni quindeci
Janni Malama anime quattro, abitante d'anni sette
Giorgo Anifandi anime quattro, abitante d'anni dodeci
vedova Zapraculena anime quattro, abitante d'anni quattordici
Gianni Arvaniti anime sei, abitante d'anni sette
Thanasi geroRisena anime quattro, abitante d'anni dieci
Antonio Colianderi anime quattro, abitante d'anni disdotto
Gianni Jorgusssi anime sei, abitante d'anni quindeci
Dimitri Jeronico anime quattro, abitante d'anni dodeci
calogero Carastati anime due, abitante d'anni dieci
gero Gianni anime quattro, abitante d'anni tre
vedova Teodoressa abitante d'anni sei, anime quattro
Vlacho Janni anime quattro, abitante d'anni dodeci
| **f. [4r]** *Panagiotti geroGianena anime otto, abitante d'anni nove*
Cacojanni anime sei, abitante d'anni nove
Zaffiri Budinello anime sei, abitante d'anni otto
gero Rico anime sette, abitante d'anni otto
Draco Macazzi anime sei, abitante d'anni nove
Vasili, fratello del corner, anime quattro, abitante d'anni tre
Zolli Bezzelechi anime sette, abitante d'anni disdotto

Seguono de famiglie di Paleocastro con dichiaramento egualmente di quanto tempo siano abitanti

Dimitri Zambarà anime otto, abitante d'anni tre
Dimo Liri anime sei, abitante d'anni tre
Pano Luriotti anime sei, abitante d'anni tre
Dimo Chassioti anime quattro, abitante d'anni tre
Foto anime sei, abitante d'anni tre
Fillo anime sette abitante d'anni tre, ma questo tiene un fratello con li ladri
Thano Pirocalo anime nove
Nicolo Fanarisso anime quattro, abitante d'anni tre
| **f. [4v]** *vedova Chizzena abitante di anni tre, anime sei*
Cristachi anime quattro, abitante d'anni tre

Draco Zaffirachi, primate, ho esteso di mio pugno la presente con l'assistenza degl'altri sottoscritti et affermo anche per nome del vechiardo Chizzo Morocoviti non sapendo lui scriver e così pregato da esso.
Nicolò Papà, primate, affermo anche per nome di Dimo Levendachi non sapendo egli scrivere
papa Cristo di Zisimo affermo per nome di Lambro Xenulli non sapendo egli scrivere

2.

Απογραφή των κατοίκων της Πρέβεζας, η οποία διενεργήθηκε το φθινόπωρο του 1738 με εντολή της βενετικής διοίκησης από τους *γέροντες* του τόπου.

A.S.V., *Collezione Amedeo Svajer*, filza 37[68]

| **f. [1r]** *Ex greco*
Anagrafi delle anime delle famiglie esistenti nel borgo di Prevesa fatta dalli vechiardi di detto luoco, sotto li 10 ottobre 1738 stile nuovo

Panagioti Sizzimo in tutti No 9
Giani Scalza in tutti No 6
Calogerici in tutti No 5
Cuzzogiani in tutti No 5
Giorgachi di papà Attanassi in tutti No 5
Dimo Tobià in tutti No 4
Dimo Jeri in tutti No 6

[68] Για τη δημοσίευση του ελληνικού πρωτοτύπου του κειμένου, το οποίο σώζεται στα Γ.Α.Κ. Νομού Κερκύρας, βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1995, 32-36.

Chizzo Prassino in tutti No 6
Panagioti Teodossi in tutti No 6
Todorin Michieli in tutti No 6
Vassili Condacì in tutti No 3
Christo Samarzì in tutti No 4
Georgio Cacorachi in tutti No 3
Georgico, fratello della capitan Georgina, in tutti No3
Caralambo di Cocha in tutti No 3
Spiro Cardarà in tutti No 3
Dimo Zavalà in tutti No 2
Saffiro di Chizachi in tutti No 3
Saffiro Cuffi in tutti No 2
Georgio Chizzo in tutti No 4
Georgio Zolcà in tutti No 4
Thano Parla in tutti No 5
Spirena Parlena in tutti No 2
Anastasio Monovassioti con il di lui fratello Simo in tutti No 7
Panagioti Amaxà in tutti No 5
Lambro Xenulli in tutti No 8
Apostoli Cozachi in tutti No 6
Alexandro Barbariso in tutti No 5
Canello Moraiti in tutti No 4
Vassili Caimachi in tutti No 6
Gianni Mandalà in tutti No 4
Gergio Dara in tutti cinque No 5
| **f. [1v]** *Giani di Pino in tutti No 2*
Nictario in tutti No 2
Rimena in tutti No 3
papà Chrisso Malandrì in tutti No 6
Chizzo Morocoviti in tutti No 6
Nicolò di geroDimo in tutti No 3
Cuzzorumbena in tutti No 4
geroDimo Levendachi in tutti No 7
Draco Saffirachi in tutti No 4
Saffiro Rechiena in tutti No 2
Nassi in tutti No 2
Attanasio Dimiziro in tutti No 3
Antonio Zaculli in tutti No 4
Vassili Pzomà in tutti No 4
Thodorin Lefcaditi in tutti No 4
la vedova Theodora in tutti No 3

Thodorin Dimulà in tutti No 3
Saffiri Dimulà in tutti No 7
Georgio Nasto in tutti No 4
Nico Chiramidà in tutti No 4
Christo Chiramidà in tutti No 4
Nicolò Saffirachi in tutti No 5
Saffiri di Bacigiani in tutti No 4
papa Christoforo Sissimo in tutti No 10
Nicolò Chicriò in tutti No 7
Chizena, vedova, in tutti No 6
Georgio Calivà in tutti No 5
Saffiri Psichà in tutti No 5
Pano Anifandi in tutti No 5
Saco in tutti No 4
Georgio Aminza in tutti No 5
Spiro Papadiotti in tutti No 4
Georgio Dando in tutti No 6
la vedova Lambro di Parthini in tutti No 3
| **f. [2r]** *Anasto Dara in tutti No 3*
Giani Zavalà in tutti No 9
Fotto Anifandi in tutti No 6
Saffiri Fotti in tutti No 3
Nicolò Burasani in tutti No 3
Panagioti Zavalà in tutti No 5
Draco Darà in tutti No 7
Thano Renzo in tutti No 7
Stanzo in tutti No 3
Giani Mettelo in tutti No 5
Vassilachi in tutti No 2
Apostolli Leo in tutti No 7
gero Draco in tutti No 5
la vedova Selena in tutti No 3
Nico Cavachi in tutti No 3
Attanasio Crassachi in tutti No 8
Dimo Dullo in tutti No 5
Cuzzotodorin in tutti No 2
Christo tis papadias in tutti No 7
Dimo Nussi in tutti No 2
Giani Fandi in tutti No 5
Vassili Moraiti in tutti No 6
Teodosio Anifandi in tutti No 3

Dimo Rumbo in tutti No 4
Gianni Rumbo in tutti No 4
Todorin Cansoti in tutti No 4
Dimo Furbo in tutti No 4
capitan Georgiena in tutti No 4
Giani Rigarà in tutti No 2
Stathi Zigarà in tutti No 4
Gianni Benzelechi in tutti No 3
Anastasi Benzelechi in tutti No 2
papa Giani Trifiati in tutti No 6
Draco Chiecrà in tutti No 6
Zorzi Zoia in tutti No 2
| **f. [2v]** *Policroni in tutti No 3*
vedova Tafiessa in tutti No 4
Todorin di Cuzzogiorgi in tutti No 4
Vassili Durali in tutti No 4
Christodulo in tutti No 4
Thanasio Giacumeli in tutti No 4
Lambro Sambò in tutti No 3
vedova del Merinzo in tutti No 4
Sterio Anifandi in tutti No 3
Chirichi Conduluri in tutti No 3
vedova Zadalena in tutti No 5
Petro Conofao in tutti No 3
Nicolò Chiecrà in tutti no 4
Anastasio di geroGiorgi in tutti No 6
papa Dimo in tutti No 4
Pano Flamburioti in tutti No 6
Dimo Bucuvali in tutti No 8
Attanasio Psanzo in tutti No 5
Nicolò Zacalote in tutti No 3
Panagioti Cocoli in tutti No 5
Anasto Gianacculi in tutti No 7
Stamati tis Agoros in tutti No 4
Andrea di geroGiorgi in tutti No 5
Attanasio di gieroGiani in tutti No 3
Dimo Niclambà in tutti No 5
Zoli Benzelechi in tutti No 6
la vedova Marietta in tutti No 3
capitan Dimo Chizichi in tutti No 4
Demetrio Devari in tutti No 3

Nico Zora in tutti No 2
Giani Guso in tutti No 3
Nicolò Pasco in tutti No 2
calogero Carastathi in tutti No 2
Riso Rapti in tutti No 4
| **f. [3r]** *Georgio Mavro in tutti No 4*
Nico di geroGiorgi in tutti No 4
Saffiri Bramo in tutti No 4
Stathià in tutti No 4
Anzelin Fandi in tutti No 5
vedova Caldemena in tutti No 4
Cristo Adami in tutti No 5
Vassili Adami in tutti No 3
Dimo Eretico in tutti No 4
geroSissimo in tutti No 10
Giani Culluriotti in tutti No 2
Macazi in tutti No 7
Dimo Calomirà in tutti No 4
Pano Forner in tutti No 5
Stamati in tutti No 5
Cattarina di Giani Buri figliola 1
Triando in tutti No 2
vedova Risachiena in tutti No 2
Giani Ali Thomà in tutti No 3
Georgio Anifandi in tutti No 4
Giorgili in tutti No 3
vedova Zambraculena in tutti No 4
Gini in tutti No 6
Todorin Casapi in tutti No 4
vedova Vlaca in tutti No 2
Saffiri Bundanello in tutti No 6
Attanasio di geroRisena in tutti No 5
Antonio Coliandosi in tutti No 5
papa Giani Giorgussi in tutti No 7
Demetrio di Gieronga in tutti No 3
Vlacho Giani in tutti No 3
Panagioti di geroGianin in tutti No 5
Sottiri di geroThanassi in tutti No 10
Georgio di Thodorin in tutti cinque No 5
| **f. [3v]** *Giani di Teodosio in tutti No 5*
Georgio Grusso entro nella Fortezza

Attanasio Moscoli in tutti No 6
Cuzzothanasi in tutti No 2
Cuzzo Cuzzo in tutti No 4
vedova Polisena in tutti No 4
Riso Teocari
Georgio Galanò

Li nomi delle cingani
cingano Mico in tutti No 6
cingano Mosco in tutti No 6
Giani Barca in tutti No 5
cingano Giorgo in tutti No 4
cingano Demetrio in tutti No 3
cingano Panagioti Mangina in tutti No 6
Stathi Zolopolo in tutti No 4
Tanasio Zolopulo in tutti No 7
Sumano Cingani in tutti No 8

Li nome delli vechi da cinque anni in sù
Demetrio Zambarà in tutti No 6
Micali in tutti No 5
Pandasi in tutti No 2
Argiri in tutti No 2
Dimo Anifandi in tutti No 3
Dimo Parà in tutti No 4
Sumanno tutti li Prevesani, cioè le famiglie No 163
Cristoforo sacromonaco affermo
Scrivo et affermo per nome di geroDimo Levendachi io Georgio Gruffo non sapendo lui scriver
Giani Benzebechi scrivo per nome di Stamati di Apostoli non sapendo scriver lui
| **f. [4r]** *Nicolò Papa affermo ut supra*
Giorgio Anifandi scrivo per Lambro Xanulli non sapendo lui scriver et affermo
Io Dionisio sacromonaco Zapira sottoscrisse per nome del Cuzzo Merocaviti, non sapendo lui scriver, et affermo
Zani Chiecrà affermo
Sottoscrivo io Nicolò Chiecrà per nome di Giani Renzo non sapendo lui scriver et affermo
Andrea Mettaxà sottoscrivo per Dimo Calomirà non sapendo lettere
papa Giovani affermo

3.

Αίτηση την οποία απεύθυναν οι εκπρόσωποι των κατοίκων της Πρέβεζας στο δόγη προκειμένου να τους δοθεί το δικαίωμα να συγκροτήσουν Κοινότητα ακολουθώντας το παράδειγμα της Λευκάδας.

A.S.V., *Senato*, Mar, filza 992, συνημμένο αρ. 2 στην απόφαση της Συγκλήτου με ημερομηνία 21 Δεκεμβρίου 1740.[69]

| **f. [1r]** *Serenissimo principe*

La terra e fortezza di Prevesa manda incessantemente al cielo mille inni di gloria e di giubillo per il grande ed alto beneficio a lei concesso d'essere divenuta suddita di questo adorato dominio. Quindi gli abitanti di essa terra e fortezza connessi per la situazione col dominio de' barbari, stanno continuamente alla veglia, esponendo ad ogni momento le loro vite e sostanze per conservarsi nel soavissimo vassalaggio. Ad onta non dimeno della pubblica augusta clemenza patisce questa popolazione tal volta qualche gravame dalla malizia de' cattivi uomini, onde ne tengono bisogno que' poveri sudditi in simili casi di ricorrere a piedi del principe, o alla pubblica rappresentanza per il loro solievo. Questi necessarii ricorsi non vengono praticati da quella Università, perche non essendovi persone, che rappresentino il commune corpo, ma essendo tutti divisi e staccati, senza ordine e senza capi, nissuno prende la cura del bene universale, come tutti spogli di veste, e titolo, da che ne risultano a quel divotissimo popolo motivi d'amarezza nella più felice sudditanza, che il cielo possa concedere all'uman genere. Questo importantissimo disordine contrario del tutto ai benigni riguardi del suo clementissimo prencipe, move più famiglie di quella umilissima popolazione prostarsi (διαβ. *postarsi*) *al soglio augusto di Vostra Serenità col mezo di noi devotissimi Deputati e coll'esempio di tutte le terre, a cui è concessa* | **f. [1v]** *la gran sorte di vivere suddite di questa eccelsa Repubblica, anco inferiori alla nostra patria, implorare che possa detta popolazione formare un Consiglio delle sue migliori e più originarie famiglie da essere admesse dall'eccellentissimo provveditor di detto loco, o da altro pubblico rappresentante da mar, come parerà meglio a Vostra Serenità dal corpo delle quali famiglie possa detto Conseglio eleggere ogni anno sindici, deputati alla Sanità, alle Vittuarie, e tutte quelle cariche che ha jus di eleggere la vicina comunità di Santa Maura. E con tutti gli ordini di quella comunità, onde possano questi Capi assumer la difesa commune nelle occorrenze de loro travagli, e difendere il luogo dalle amare contingenze della fame e del contaggio, e vindicarlo da' torti, che la malizia de' cattivi*

[69] Για την ελληνική μετάφραση του κειμένου βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1962, 521-522.

uomini suole più volte inferire. Come l'implorata grazia sarà d'innestimabile consolazione a noi divotissimi sudditi; di coltura e freggio al nostro povero stato, così speriamo, che sarà esaudita questa nostra umilissima supplicazione, che aggiungerà sempre maggiori stimoli al nostro ossequio per vivere e morire ardentissimi e obbedientissimi sudditi di questa augusta Repubblica. Grazie

| **f. [2r]** *1740, 23 agosto in Collegio*

Che sia rimessa à Savii dell'una, e l'altra mano

Consiglieri

signor Tomaso Morosini	*signor Antonio Savorgnan*	
signor Giacomo Cavalli	*signor Gasparo Dolfin*	*40 Civil Vecchia*
signor Zuanne Tiepolo	*signor Pino Querini*	

Illico

D'ordine del provveditor general da mar informi.

4.

Επιστολή του γενικού προβλεπτή θάλασσας Antonio Loredan προς το δόγη, με τη οποία εισηγείται θετικά επί του αιτήματος των Πρεβεζάνων για τη συγκρότηση Κοινότητας.

A.S.V., *Senato*, Mar, filza 992, συνημμένο αρ. 1 στην απόφαση της Συγκλήτου με ημερομηνία 21 Δεκεμβρίου 1740.[70]

| **f. [1r]** *Serenissimo principe*

La fortezza e situazione di Prevesa che domina l'ingresso nel golfo d'Arta merita giustamente il favor della pubblica protezione. Sin dal suo acquisto ne furono dall'eccellentissimo signor capitan general di gloriosa raccordanza Pisani, riconosciute l'utili consequenze per quali cotanto del pari rileva la sua presservazione diversamente posso io pure considerarle in presente, che commandato sono à parlarne in essequire la comissione alla carica ingionta d'informare sopra memoriale di quegl'abitanti. Cresciuti in numero gl'abitanti stessi perche privi di direzione, oltre quelle che per esser arbitraria d'alcuni vecchiardi non è ben ordinata, e produce più tosto confussione in tutte le cose, che à quell'abitato appartengono rassegnati si sono à piedi di Vostra Serenità ad implorare d'esser riddoti in formale Communità dalla di cui errezione compposta delle migliori, e più originarie famiglie derivarne possano gli altri effetti consecutivi d'uno qualche regolato go-

[70] Για την ελληνική μετάφραση του κειμένου βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1962, 522-523.

verno, dipendente dalle cariche, che si stabilissero elettive per quel Corpo che come più paresse à Vostra Serenità fosse admesso e prescielto. Le ragioni per assentirvi non sono in fatto diverse da quelle, che persuasero in altri tempi l'eccellentissimo | **f. [1v]** *Senato ad accordare simili privilggi. Nella Morea qunt'erano le terre abitate, benche ristrette altretante erano pure le Comunità instituite. Parga fortezza, che non ha, se non uno brevissimo circondario, mantiene tale figura nella terra ferma ottomana, e nella stessa prerogativa si conserva Santa Maura sin del suo acquisto l'esempio di questa, che da suplicanti di propone, potrebbe in conseguenza, che à norma d'essa havessero anco dal corpo della nuova comunità di Prevesa à prescieglіersi per accudire et assister agl'interessi della medema li sindici, giudici, e l'altre cariche secondo le respettive inspezioni di governo, vittuarie, sanità, e loro ministri, che diventerebbero persone publiche, et aprovate non più intruse con arbitrio e privata autorità. Lo suplicano per gratia, ma lo richiedono in oltre per capo di comune interesse, per quanto influir può un unione di molte famiglie, che contribuise in qualche grado, e distinto carattere regolino gl'* | **f. [2r]** *affari del loro publico dano norma agl'altri; et in dipendenza dalla publica Rappresentanza che vi risiede promaner habbino il miglior servizio dall'anagrafi trasmesse dal nobil huomo rappresentante risultano dilatate al numero di 200 famiglie, e 900 anime, che le compongono, senza comprender li forastieri, che vi concorrono con ampliatione di stabili, e fabriche di muro, che vi forman un borgo assai popolato, e d'un avenente veduta all'imboccatura del golfo. A consolarli niente m'apparisce che repugni dove si tratta d'affettionare quei popoli, e stringeri nella fede e sudditanza al publico nome. Piacerà anzi à mio credere, che maggiore si faccia l'obbligo, et impegno loro per ben custodirsi, diffender, e garantire da molestie quella confinatione pur troppo inquietata da malviventi per allontanarli, et impedire l'accesso e l'introdutione di famiglie dal paese ottomano, motivi che furono in passato di disturli, e replicati reclami. Unita la loro cooperatione alle publiche dispo-ste* | **f. [2v]** *assistenze, e custodie, e dandosi mano la cura de sudditi e la vigilanza de nobili homini provveditori questi due mesi ben rassodati e composti con regole, e metodi agiustati utilissimi doverebbero essere alli proposti questi di quiete e di sicurezza; e mentre il concorrervi ad esempio di praticato per Santa Maura non discorda dalle publiche in più tempi palesate massime, costì sarà poi sempre dell'autorità dell'eccellentissimo Senato à misura di quello fosse dall' maturità stesso giuducato confernte il comandare e prescrivere. In quorum fidem.*

Di Vostra Serenità

Zante, 3 ottobre 1740 stile nuovo.

Antonio Lorendan, kavalier, provveditor general da mar con giuramento

5.
Απόφαση της βενετικής Συγκλήτου με την οποία επιτρέπεται στους Πρεβεζάνους να οργανώσουν την Κοινότητά τους.

A.S.V., *Senato*, Mar, filza 992, απόφαση της Συγκλήτου με ημερομηνία 21 Δεκεμβρίου 1740.[71]

|**f. [1r]** *1740, 21 dicembre in Pregadi*

Al provveditor general da mar

Giurate informazioni vostre 3 del passato mese di ottobre qualificano oneste le instanze, che alla Signoria vostra prodotte hanno gl'intervenienti degl'abitanti di Prevesa. Diretti i voti loro ad esser ridotti in formale Communità rimarchiamo anche gl'utili effetti, che saranno per rissultarno. Concorrendo però il Senato a esaudirli assente, che dalla rappresentanza vostra le venga formata terminazione che tale appunto qualifichi il detto luogo di Prevesa, così che dato un miglior mettodo al suo governo, siano in avenire per proveder le cose con quel buon ordine, che neccessario si fà da per tutto, e specialmente in una confinazione tanto osservabile.
83
1
1
Giovanni Alberto Colombo, segretatio

6.
Καταστατικός χάρτης της Κοινότητας της Πρέβεζας, τον οποίο συνέταξε ο γενικός προβλεπτής θάλασσας Antonio Loredan.

A.S.V., *PTM*, filza 987, συνημμένο αρ. 1 στην επιστολή αρ. 44.

|**f. [1r]** *Noi Antonio Loredan kavalier per la Serenissima Republica di Venezia*

provveditor general da mar

E inveterato costume connaturale dell'eccellentissimo Senato il qualifficare con marche di distintione d'onore i proprii sudditi, perche vivendo raccolti sotto la reggia pubblica potenza, si mantengano con regola di buon governo, e ravisando le felicità del pio e religioso Dominio, si rassodino maggiormente nella fede, e costante vascalaggio. A massime si

[71] Το κείμενο υπάρχει και στο κατάστιχο αρ. 206, f. 193v (νέα αρίθμηση) της ίδιας αρχειακής σειράς. Για την ελληνική μετάφραση του κειμένου βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1962, 523.

particolari della munifficenza pubblica conformandogli la mente dell' eccellentissimo Senato stesso per favorire gl'abitanti di Prevesa, e coll' auttorità sua sovrana condesceso ad'ascentire, e commandare l'errettione d'una formale Communità, mediante cui dato miglior metodo alla dirrettione, e sussistenza di quel paese, sian' in avenire per proceder le cose con quel buon ordine, che quale da per tutto, in una confinatione si osservabile particolarmente si richieste. Spiegata però in venerate ducali 31 dicembre 1740 la volontà sua e demandata à noi l'esecutione applicati, si siamo con purgato e maturo esame a stabilirla.

Prese in primo luogo in osservatione le famiglie parte rimaste coll' aquisto della piazza fatto dall'eccellentissimo signor Andrea Pisani kavalier, capitan generale di gloriosa memoria, e sussequentemente stabilite sotto la pubblica divotione, e parte di Candia, e Morea, et altrove | **f. [1v]** *concorsce à riffuggiarsi, benemerite per l'antica sudditanza, abbiamo dell'una e dell' altra conditione, prefferendo le più atte e fuori d'ogni eccettione, capaci d'ascriversi, prescielte le infrascritte.*

Seguono le famiglie

Secondo. Stabilite così le famiglie componenti la Communità che sollevate restano in conseguenza dall'angarie, che non convengono alla loro aggregatione; l'aggiungere altre non potrà farsi dal Consiglio della medema senza la previa permissione e facoltà della primaria carica da mar e provveditor general dell'Isole, che succederanno all'auttorità delle quali resta riservata la cognitione e la facoltà à misura del merito, e delle conditioni e requisiti da riguardarsi per la loro admissione.

Terzo. Del corpo della Communtà sudetta averà à farsola riddutione del Conssiglio predetto, con l'intervenuto sempre del nobile homo provveditor ordinario, e seccessori, che protempore saranno à Prevesa, come pure della carica estraordinaria quando s'attrovasse sul luogo in una casa situata in quel borgo sotto la fortezza, che fosse propria e capace al bisogno da esser da essa Communità à sue spese erretta et aggiustata per l'effetto medemo sul fondo, che le sarà assegnato.

Quarto. Permesso viene al corpo della Communità stessa giust'il pratticato con l'altre, d'elleggere dal corpo medemo tre sindici, quali averanno ad'assistere agl'interessi d'essa con la prontualità | **f. [2r]** *et attenzione, che richiede l'affare, e di tutto ciò, ch'occoresse al pubblico servizio specialmente con preciso indispensabile debito d'invigilare essi sindici, che in verun modo mai introddotte vengano, ò in palese, ò clandestinamente giust' il prescritto ne proclami dell'eccellentissimo signor provveditor general da mar Erizzo, in quella linea nuove famiglie, e penetrate qualch'introdutione portarne di volta in volta imediatamente in scritto le notitie ad'esso nobil homo provveditor ordinario per la subita espulsione, di cui ne avera*

ad'esser avisato anco l'illustrissimo signor provveditor estraordinario. Et in oltre à capo d'ogni due mesi estender debbano fede giurata, onde farla pervenire à questa carica, con la dichiaratione d'attrovarsi netto il paese, ne esser succeduta novità veruna nel corso de mesi sudetti,il che doveranno continuare sin'al termine della loro carica, come in caso diverso, oltre in caso diverso, oltre esser responsabili de disordini danni, et inconvenienti succedessero, saranno da noi corretti i trasgrescori severamente à misura dell'importanza.

Quinto. Resta equalmente permesso à detta Communità d'elleggere tre giudici dal numero del detto Conseglio, con facoltà à questi di giudicare le cause insorgeranno fra quelli abitanti, sin'alla summa di reali quindeci, come fù ascentoto à questo di Santa Maura, con intendersi sempre soggette le loro instanze in appellazione al Foro del nobile homo provveditor ordinario sudetto.

| f. [2v] *Sesto. Il Conseglio potrà elleger un cancelliere per l'estesa delle sentenze d'essi giudici, et altri atti venissero da loro consumati.*

Settimo. Potrà il Conseglio medemo devenire alla scielta di due giudici estimatori di probità, con la facoltà à questi di dar la stima a tutte le robbe comestibili, e vini venissero venduti nel borgo e nella linea, e conseguir averanno gli emolumenti et utili consueti nella maniera pratticata nell'altre Isole sudditte. Et in caso scoprissero trasgressioni, dovranno farne immediate l'espositione nella Cancellaria del nobil homo provveditor, da cui esercitar si possano gl'effetti di giustitia.

Ottavo. Ellegerà parimenti tre deputati alla Sanità, quali assistano con ogni vigilanza et attentione all'importantissima matteria, di cui si tratta, et à misura dell'insorgenze, e del bisogno dar immediate parte al nobil homo provveditor sudetto per le opportune deliberazioni, che fossero dall'occassione ricercate, e poiche dal maggistrato eccellentissimo de Pressidenti in Venezia è stato disposto e trovarci presentemente appoggiato il carico di cancelliere alla Sanità alla persona di domino Antonio Consolato, doveranno continuar à valersi dello stesso sin' ad ulteriori deliberationi dell' eccellentissimo Senato, e circa l'Ufficio della Sanità stessa onde sia stabilito, le sarà per la sua errettione assegnato **| f. [3r]** *sito congruo, et opportuno.*

Nono. Resta in oltre permesso ad'essa Communità d'ellegere due giudici estimatori de campi e danni, che quivi modo fossero prommossi da animali grossi e minuti, senza la stima de quali non possa venir proddotta querella alcuna in conformità alle leggi contro li prettesi danifficatori.

Decimo. Che le cariche de sindici, giudici, cancellieri et ogni altra occorresse farsi per il Conseglio non abbino à sussistere più d'anno uno, prima del spirar del quale dovranno esser elleti i successori, e gl'usciti

patiranno la contumacia pur d'anno uno, il che dovrà sempre osservarsi con dichiaratione, che non s'intenderà mai completa l'unione di detto Conseglio, quando non s'intervenga il numero almeno di tre quarti di tutto il corpo, et all'incontro tutte le ballotationi succedessero in numero minore, s'intenderanno nulle, e come fatte non fossero.

Undecimo. Nel caso il maggior numero de sindici ricercasse al nobil homo provveditor la convocatione del Conseglio, perciò occorresse farsi dal medemo, non li verrà ricusata, anzi permessa, e con l'oggetto, che pronti siano in tutte le occorrenze, et assueffatti al maneggio dell'armi, resta permesso senz'inhititione così à cittadini, come ad altri abitanti l'uso dell' armi stesse da fuoco da mitura in tutta la linea. Con ciò succedendo debito della | **f. [3v]** *Communità il corrisponder alla Pubblica predilletione dipenderà poi dal meritarsele il conseguire quelle maggiori benefficenze, à quali sempre è inchinata la generosità pubblica e la presente dovrà essere reggistrata nella Cancellaria di quest'illustrissimo signor provveditor estraordinario, et in quella di Prevesa per la sua pontual esecutione, et osservanza. In quorum fidem.*

Βιβλιογραφία

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Α.Μ., 1914, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί βενετοκρατίας*, τ. 1, Αθήνα

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών. Συντεταγμένη υπό Π.Α.Π.*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, τ. Α΄-Γ΄, Ιωάννινα

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Σ.Π., 1895, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή συγγραφείσα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, Αθήνα

ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ Δ., 2001, *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων (1628)*, Αθήνα

ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ Δ., 2002, Προβλήματα κοινοτικής αυτοδιοίκησης και κοινωνικές αντιθέσεις στον Ιόνιο χώρο (1750-1797), στο: *Ελληνισμός και Κάτω Ιταλία. Από τα Ιόνια νησιά στην Grecìa Salentina*, τ. 1, Κέρκυρα, 9-54

ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α.Π., 1983, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπο και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη (διδακτορική διατριβή)

ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ.Ι., 1988, Από τη συγκρότηση του αρματολισμού. Ένα ακαρνανικό παράδειγμα, στο: Σ.Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄ και ιθ΄ αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα, 231-251

ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ.Ι., 2003, Σταθάκης Παρούσης (c. 1745-1815). Ένας συνεργάτης του Λουδοβίκου Σωτήρη, στο: Σ.Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα, 129-150

ΒΕΤΣΙΟΣ Ε.Λ., 2005, Τα όρια δικαιοδοσίας Βενετών και Οθωμανών στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου σύμφωνα με αναφορά του Βενετού μηχανικού Santo Semitecolo στα 1729, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 45-50

ΒΕΤΣΙΟΣ Ε.Λ., 2007, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη

ΒΛΑΣΣΗ Δ., 2001α, Η αναμόρφωση του Συμβουλίου της Κεφαλονιάς από το γενικό προβλεπτή της θάλασσας Giovanni Battista Vitturi (1751), στο: *Πρακτικά Στ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, τ. 2, Αθήνα, 321-335

ΒΛΑΣΣΗ Δ., 2001β, Η σύνθεση του εκλεκτορικού σώματος (regola) και του Συμβουλίου των 150 της Κεφαλονιάς το 1751, στο: *Δάφνη. Τιμητικός τόμος για τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο*, Αθήνα, 49-63

ΓΑΣΠΑΡΗΣ Χ., 1993, Βυζάντιο και Βενετία: Η βενετική διείσδυση στην Ανατολή, στο: Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Επιστ. Διεύθ.), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια*, Αθήνα, 81-117

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1995, Βενετική απογραφή της Πρέβεζας (1737-1740). Νέα στοιχεία από το Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας, στο: Σ.Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (Επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Ι. Δεσποτόπουλο. Ανάλεκτα νεότερης ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1995, 13-51

ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 6-44

ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2007, Στρατηγήματα. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 66-111

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΗ, 1985, *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Αθήνα, 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη, 29-30 Σεπτεμβρίου*, τ. 1-2, Αθήνα

ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ, 2007, *Το Ιόνιο Πέλαγος Χαρτογραφία και Ιστορία, 16ος-18ος αιώνας (Κατάλογος εκθέσεως Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης και του Αρχείου Χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου)*, Αθήνα

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2006, *Επί Χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα

ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ Ν., 1985, Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ιζ΄ αιώνα, *Τα Ιστορικά* 2, τεύχ. 3, 97-106

ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ Ν., 1990, Το τοπίο και ο φόβος της πόλης: επεμβάσεις και σχεδιασμός στην Κέρκυρα τις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα, *Τα Ιστορικά* 7, τευχ. 12-13, 93-112

ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ Ν., 1993, Από την ιστορία των πόλεων. Η διαμόρφωση της ομάδας των κερκυραίων πολιτών ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αιώνες, *Εώα και Εσπέρια* 1, 133-142

ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ Ν., 1997, Αντί του έθνους η πόλη: Η Ιστορία πριν από τα Φώτα, *Ο Ερανιστής* 21, 19-30

ΚΟΜΗΣ Κ., 1995, Εποικισμοί στην Πρέβεζα το 18ο αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, 19-26

ΚΟΜΗΣ Κ., 1997, Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά της Πρέβεζας (18ος αι.), *Μνήμων* 19, 143-160

ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα

ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ Γ.Δ., 1982, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές Κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα

ΚΟΥΚΟΥ Ε., 1989, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα

ΛΑΖΑΡΗ Σ., 2004, Η συγκρότηση του επτανησιακού πληθυσμού: η απογραφή του Πέτρου Καστροφύλακα (1583) και του Fr. Grimani (1760), στο:

Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002, Αθήνα, 301-347

ΛΙΑΤΑ Ε.Δ. (Εκδ.), 1998, *Με την Αρμάδα στο Μοριά (1684-1687). Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*, Αθήνα

ΛΟΥΝΤΖΗΣ Ε., 1969, *Η ενετοκρατία στα Εφτάνησα*, Αθήνα

ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ.Α., 1981, Παρατηρήσεις στον θεσμό της βενετικής υπηκοότητας. Προστατευόμενοι της Βενετίας στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο (13ος-15ος αι.), *Σύμμεικτα* 4, 1-16

ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ.Α. (Εκδ.), 2002, *«ire debeas in rettorem Caneae». Η εντολή του δόγη Βενετίας προς τον ρέκτορα Χανίων 1589*, Βενετία

ΜΑΧΑΙΡΑΣ Κ.Γ., 1951, *Η Λευκάς επί ενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήνα

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1962, Τα προνόμια της Πρεβέζης υπό την ενετοκρατίαν, *Ηπειρωτική Εστία* 11, τεύχ. 123, 521-527

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήνα

ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ Α., 1993, Τα Κάστρα Πρέβεζας-Βόνιτσας-Λευκάδας στην εποχή της Βενετοκρατίας, στο: *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η ιστορία της Πρέβεζας», Πρέβεζα 22-24 Σεπτεμβρίου 1989*, Πρέβεζα, 43-56

ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ Α., 1993, Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση, στο: Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Επιστ. Διευθ.), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια*, Αθήνα, 277-370

ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., 1993, Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα: Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση, στο: Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Επιστ. Διεύθ.), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχειακά τεκμήρια*, Αθήνα, 173-276

ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., 1996, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία

ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., 2004α, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μία συνθετική προσέγγιση*, Βενετία

ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., 2004β, Συλλογικότητες και πόλη. Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στα Ιόνια νησιά κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, στο: *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*, Αθήνα, 445-456

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., χ.χ., Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα: αστικές συσσωματώσεις στα βενετικά ηπειρωτικά εξαρτήματα», *Εώα και Εσπέρια* (υπό έκδοση)

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2002, Οι εμπορικοί πρόξενοι στη Δυτική Στερεά και Ήπειρο. Το βενετικό προξενείο της Άρτας (1720-1797), *Θησαυρίσματα* 32, 251-298

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2004, Οι εμπορικοί πρόξενοι στα Ιόνια νησιά: ανάγκη και σκοπιμότητα, στο: *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002*, τ. 2, Αθήνα, 577-593

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2006α, *Κοινωνική συγκρότηση και ιστορική συγκυρία στα βενετικά ηπειρωτικά εξαρτήματα. Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα*, Αθήνα (ανέκδοτη διπλωματική εργασία)

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2006β, «Il popolo della terra e fortezza di Vonizza implora di formare un consiglio»: η οργάνωση της τελευταίας αστικής συσσωμάτωσης στο βενετοκρατούμενο Ιόνιο (1776), στο: *Πρακτικά Η΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Κύθηρα 2006* (υπό έκδοση)

ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ Χ.Κ., 1982-1983, Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και σε ομάδες ηλικιών (τέλη 16ου-αρχές 19ου αιώνα), *Ελληνικά* 34, 369-411

ΠΙΡΕΝ Α., 2003, *Οι πόλεις του Μεσαίωνα*, Αθήνα

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ.Σ., 1985, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας (1667-1714)*, τ. 2, Ιωάννινα

ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ.Σ., 1992, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της βενετοκρατίας (1714-1796)*, τ. 3, Ιωάννινα

ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ Ε., 1960, Η επαναστατική κίνησις των Ελλήνων κατά τον δεύτερον επί Αικατερίνης Β΄ Ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1782-1792). Λουδοβίκος Σωτήρης, *Δελτίον της ιστορικής και εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 14, 33-154

ΡΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ Π.Γ., 1986, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τ. 1, Αθήνα

ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1869, *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς. Ιστορικόν Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμ. ζυγού επαναστάσεων του Ελλ. Έθνους, 1453-1821*, Αθήνα

ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ.Α., 1981, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Αθήνα

ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ.Α., 1983, Ένα άγνωστο τουρκοβενετικό σχέδιο για την ανταλλαγή των Κυθήρων με τα καδηλίκια Πρέβεζας και Βόνιτσας (1732/3), *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1983, 37-51

ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2004, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική-πολιτική-οικονομική και χωροταξική θεώρηση*, Ιωάννινα

ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1981, Ο αλφαβητισμός στην Πρέβεζα κατά το 18ο αιώνα (1742-1784, *Ο Ερανιστής* 17, 86-99

ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1984, Οι οικογένειες της Κοινότητας της Πρέβεζας, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1, 403-416

ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 2000, Πολιτικές κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον «χαλασμό» (1798-1801), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6, 305-398

ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 2004, Συμβολή στην πρωσοπογραφία του Ιονίου. Η οικογένεια Αλεάνδρη και ο ανταποκριτής του Ρήγα Λαυρέντιος (18ος-19ος αι.), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7, 227-292

ΤΟΝΤΟΡΟΦ Ν., 1986, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας. Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, ττ. 1-2, Αθήνα

ΧΙΩΤΗΣ Π., 1863, *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου*, τ. 3, Κέρκυρα

ΨΑΡΑΣ Ι.Δ., 1993, Κατ' οίκον έρευνα στη βενετοκρατούμενη Πρέβεζα του 1787, στο: *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Η ιστορία της Πρέβεζας», Πρέβεζα 22-24 Σεπτεμβρίου 1989*, Πρέβεζα, 85-98

ΨΙΜΟΥΛΗ Β., 2005, *Σούλι και Σουλιώτες*, 2η έκδ., Αθήνα

BERENGO M., 1999, *L'Europa delle città. Il volto della società urbana europea tra Medioevo ed Età moderna*, Τορίνο

CHRONICLE, 1967, *The Chronicle of Morea. Το Χρονικόν του Μορέως*, Groningen

KARAPIDAKIS N., 1992, *Civis fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Frankfurt 1992

NANI MOCENIGO M., 1935, *Storia della marina veneziana. Da Lepanto alla caduta della Repubblica*, Ρώμη 1935 (ανατύπωση Βενετία 1985)

POJACO G., 1848, *Le leggi municipali delle Isole Ionie dall'anno 1386 fino alla caduta della Repubblica veneta*, ττ. 1-3, Κέρκυρα

ZANNINI A., 1993, *Burocrazia e burocrati a Venezia in età moderna: i cittadini originari (sec. XVI-XVIII)*, Βενετία

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Περίοδος Β', Έτος 18ο, Τεύχος 37-38, ΠΡΕΒΕΖΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ..... Ν. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, ΟΔ. ΜΠΕΤΣΟΣ, ΕΛ. ΒΕΤΣΙΟΣ, Π. ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, Γ. ΚΟΥΡΤΗΣ, Β. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΤΖΟΥΡΟΥ, ΣΠ. ΣΟΥΜΑΛΕΥΡΗΣ

ΠΟΙΗΣΗ ..... Θ. ΚΑΤΩΓΙΑΝΝΗΣ, Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΙΩΑΝ. ΚΑΠΩΝΗΣ

ΜΕΛΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΠΟΙΗΣΗ ..... ΙΩΑΝ. ΚΑΠΩΝΗΣ, Σ. ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ..... ΕΥΑΓ. ΑΥΔΙΚΟΣ, ΣΤ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ, ΧΡ. ΣΚΑΝΔΑΛΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ..... ΣΠ. ΝΤΡΙΚΟΣ

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ ..... ΑΝΔΡ. ΚΑΡΖΗΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ .....

Ιανου

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Περίοδος Β', Έτος 20ο, Τεύχος 39-40, ΠΡΕΒΕΖΑ

..... ΑΓΓ. ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ

Γ. ΚΟΥΡΤΗΣ, ΟΔ. ΜΠΕΤΣΟΣ, Ν. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, ΕΛ. ΒΕΤΣΙΟΣ, ΧΗΣ, ΚΩΝ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΑΛ. ΤΖΟΥΡΟΣ, ΣΠ. ΣΟΥΜΑΛΕΥΡΗΣ

..... Θ. ΚΑΤΩΓΙΑΝΝΗΣ, ΙΩΑΝ. ΚΑΠΩΝΗΣ

ΠΟΙΗΣΗ ..... ΣΠ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ

..... ΣΤΕΦ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ

..... ΒΑΣ. ΝΤΑΛΛΗΣ

..... ΑΝΔΡ. ΚΑΡΖΗΣ

2003

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Περίοδος Β', Έτος 22ο, Τεύχος 41-42, ΠΡΕΒΕΖΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ..... ΔΗΜΟΣΘ. ΔΟΝΟΣ, Ε. ΒΕΤΣΙΟΣ, Ν. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Β. ΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ, Δ. ΣΥΝΕΣΙΟΣ, ΟΔ. ΜΠΕΤΣΟΣ

ΠΑΛΑΙΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ..... Π. ΜΕΡΚΟΥΡΗΣ

ΠΟΙΗΣΗ ..... Θ. ΚΑΤΩΓΙΑΝΝΗΣ, Ε. ΚΟΛΙΟΣ

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ..... ΣΤ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ, Ν. ΚΑΡΑΤΖΕΝΗΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ..... Σ. ΜΑΦΡΕΛΑΣ

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ ..... Α. ΚΑΡΖΗΣ

ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ ..... Σ. ΚΟΣΚΙΝΑΣ

Ιανουάριος - Δεκέμβριος 2005

Ελευθέριος ΒΕΤΣΙΟΣ*

Η οικογένεια Μοσχονά Παγκάλου, μέλος της αστικής κοινότητας της Πρέβεζας στα 1771

Η ελληνική Βενετοκρατία ως ιστορική κατηγορία αποτελεί μια σύνθετη πραγματικότητα με κυρίαρχο άξονα την πολιτική επιβολή του βενετικού κράτους σε ευρεία γεωγραφική περιφέρεια του παραδοσιακού ελληνικού χώρου, από τις αρχές του 13ου έως και τα τέλη του 18ου αιώνα. Η ιστορία των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών σηματοδοτείται από την ανάπτυξη των συλλογικοτήτων. Στο άτυπο, αλλά ισχυρό σύστημα των εσωτερικών τους ιεραρχήσεων, εξέχουσα θέση κατέχουν οι αστικές κοινότητες.[1]

Με τον όρο «αστική κοινότητα» (*universitas-communitas*, *comunità-università*, *consiglio della comunità*) στο βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο εννοείται ένα θεσμικά αναγνωρισμένο συλλογικό όργανο, που έδρευε στην πόλη και απαρτιζόταν από κοινωνικά επιφανείς κατοίκους κάθε κτήσης, με ειδικά κοινωνικά γνωρίσματα, αστικού χαρακτήρα, αντιπροσώπευε τα μέλη του αλλά και το σύνολο των εγχώριων πληθυσμών ενώπιον των βενετικών αρχών και μετείχε στην άσκηση της τοπικής διοίκησης. Ως κύριος σύνδεσμος μεταξύ της Βενετίας και των κατά περιοχές υπηκόων της, η αστική κοινότητα δημιουργούσε, στο πλαίσιο των εγχώριων κοινωνιών, αφενός τάσεις συσπείρωσης, αφετέρου διαχωριστικά πλέγματα μεταξύ των λίγων προνομιούχων, ενεργών μελών της και των υπόλοιπων, πολυάριθμων μη μελών της, που υποχρεωτικά αντιπροσώπευε. Συνακόλουθα, η συμμετοχή στην κοινότητα προσέδιδε στα μέλη της μια νέα και κυρίαρχη κοινωνική ταυτότητα, εκείνη του φορέα της «αστικής ιδιότητας», «ευγενούς» ή «πολίτη-αστού» και

---

* Ο Ελευθέριος Βέτσιος είναι διδάκτορας Νεότερης Ιστορίας.

[1] Για το θεσμό των αστικών κοινοτήτων στη βενετοκρατούμενη Ελλάδα βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, 2004, όπου η συγγραφέας με ευμέθοδο και συστηματικό τρόπο παρουσιάζει τους μηχανισμούς συγκρότησης και δραστηριοποίησης της τοπικής ελληνικής κοινωνίας στη νέα θεσμική πραγματικότητα που επέβαλε η βενετική κυριαρχία. Για το θεσμό των αστικών κοινοτήτων επίσης βλ. ΝΤΟΚΟΣ 1998· 1999-2000·

αποκλειστικού κατόχου πολιτικών δικαιωμάτων.[2]

Στη βενετοκρατούμενη Πρέβεζα του 18ου αιώνα η ιστορία της κοινοτικής οργάνωσης χωρίζεται σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος αρχίζει με την κατάληψη της πόλης στα 1718, με το τέλος του τελευταίου βενετοτουρκικού πολέμου (1714-1718) και την υπογραφή της συνθήκης του Passarowitz, και φτάνει έως και το έτος 1740. Την περίοδο αυτή η κοινότητα αποτελούσε ρευστό σώμα, υπό τη διοίκηση των τοπικών προυχόντων-δημογερόντων. Η δεσπόζουσα θέση τους απέρρεε από τη γαιοκτησία και τη στρατιωτική ισχύ, κατ' αναλογία με τις παραδοσιακές κοινωνίες της Τουρκοκρατίας. Από τα πρώτα χρόνια της βενετικής επιβολής πρέπει να είχαν αναπτυχθεί οι προβληματισμοί για την εναρμόνιση του τοπικού συστήματος με το αστικό κοινοτικό πρότυπο. Έτσι, στα 1740 ομάδα επιφανών κατοίκων προσήλθε στις βενετικές αρχές και, επικαλούμενη την περίπτωση της Λευκάδας,[3] υπέβαλε το αίτημα για τη σύσταση κοινότητας , με μέλη τις «άριστες γηγενείς οικογένειες» που, προφανώς, ταυτίζονταν με τις δικές τους. Μετά τη θετική γνωμοδότηση του γενικού προβλεπτή της θάλασσας, Antonio Loredan, η βενετική σύγκλητος του ανέθεσε τη σύνταξη του κανονισμού, ο οποίος μετά και την έγκρισή του από τη σύγκλητο αποτέλεσε στο εξής τον καταστατικό χάρτη της περιοχής, «τα προνόμια της κοινότητας της Πρέβεζας». Όπως φαίνεται η σύσταση της κοινότητας της Πρέβεζας σημειώθηκε αρκετό καιρό μετά τη βενετική επιβολή, δείγμα μιας υπό διαμόρφωση κοινωνίας, που αναζητούσε άξονες αυτοπροσδιορισμών. Μετά το 1740 η αρχικά κλειστή και με προσδιορισμένο αριθμό μελών αστική κοινότητα της Πρέβεζας αποδομήθηκε ως προς τα αριθμητικά της μεγέθη, καθώς οι νέες οικονομικές δυναμικές συνέβαλαν στη διείσδυση πολυάριθμων νέων μελών.[4]

Η σύσταση της κοινότητας της Πρέβεζας δημιούργησε μια νέα κοινωνική τάξη. Το ρευστό στα επιμέρους χαρακτηριστικά του κοινωνικό σώμα των μετόχων της ομογενοποιείται θεσμικά και εντάσσεται ισόβια και κληρονομικά στη νομική κοινωνική κατηγορία των προνομιούχων πολιτών (*cittadini*).[5] Στον αντίποδα των «τζιταντίνων» βρισκόταν ο αποκλεισμένος από τη διοίκηση

---

[2] Βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004, 41.

[3] Για την αστική κοινότητα της Λευκάδας βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004, 428-454.

[4] Βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004, 457, 462. Για τη διαδικασία σύστασης και τον κανονισμό λειτουργίας της κοινότητας της Πρέβεζας επίσης βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1962· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1984, 403-416, πίν. ΝΒ΄-ΝΣΤ΄, πίν. Ια-IV.

[5] Με τον όρο *cittadini* προσδιορίζονται οι βενετοί πατρίκιοι, «πολίτες» ή «αστοί» που αποτελούσαν ένα ιδιαίτερο κοινωνικό σώμα μεταξύ των κατοίκων της Βενετίας, διακριτό από την επίδοση και την αποδοτικότητα των μελών του σε κερδοφόρα επαγγέλματα, κυρίως στο θαλάσσιο εμπόριο, και το οποίο επάνδρωνε από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα, το Μείζον Συμβούλιο (Maggior Consiglio), κυρίαρχο διοικητικό όργανο της Βενετίας. Για τους *cittadini* και *cittadini originarii* (γηγενείς, παλαιοί πολίτες) βλ. περισσότερα ZANNINI 1993· ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ 1985· 1993· ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004, 33-38.

του τόπου του, υπόλοιπος λαός. Η ιδιότητα του μέλους του συμβουλίου υπήρξε επίζηλη και διεκδικήθηκε μάλιστα με εμμονή.

Σύμφωνα με το αρχειακό υλικό στα 1771 η γνωστή για τις προσφερόμενες υπηρεσίες στη Γαληνότατη Δημοκρατία οικογένεια του Μοσχονά Παγκάλου ήταν εγγεγραμμένη ως μέλος της αστικής κοινότητας της Πρέβεζας. Η οικογένεια Παγκάλου καταγόταν από το Ρέθυμνο της Κρήτης, όπου τα μέλη της είχαν γίνει *cittadini originarii* (γηγενείς, παλαιοί πολίτες). Μετά την Κρήτη η οικογένεια ήλθε στην Πελοπόννησο και στη συνέχεια εγκαταστάθηκε στην Πρέβεζα. Αρκετές πληροφορίες για το Μοσχονά Πάγκαλο μας δίνει ένα υπόμνημα που κατέθεσε στα 1754 η αρχή των *Cinque Savi alla Mercanzia* στη Γερουσία, όταν ο Μ. Πάγκαλος υπέβαλε αίτημα στις βενετικές αρχές, ως πρώην υποπρόξενος της Βενετίας στην Κέα (Τζια),[6] για χορήγηση οικονομικής βοήθειας λόγω δυσκολιών που αντιμετώπιζε. Σύμφωνα με αυτό ο Μοσχονάς Πάγκαλος για είκοσι περίπου χρόνια προσέφερε τις υπηρεσίες του στη Γαληνότατη Δημοκρατία ασκώντας τα καθήκοντα του υποπροξένου στο νησί της Κέας. Κατά τη διάρκεια της εκεί θητείας του υπηρέτησε με ενθουσιασμό και αφοσίωση τα συμφέροντα των Βενετών υπηκόων εκθέτοντας μάλιστα πολλές φορές την ίδια του τη ζωή σε κίνδυνο.[7] Σύμφωνα με απόφαση του γενικού προβλεπτή της θάλασσας, Pietro-Antonio Querini, στις 27 Οκτωβρίου 1771 ο Μοσχονάς Πάγκαλος του Τριανταφύλλου μαζί με τους γιους του Νικόλαο Πάγκαλο, ετών 31, Κωνσταντίνο Πάγκαλο, ετών 29, Φραγκίσκο Πάγκαλο, ετών 27, και Τριαντάφυλλο Πάγκαλο, ετών 25, όλα νόμιμα τέκνα του γάμου του με τη Bona Franceschi, γράφτηκαν στο βιβλίο της κοινότητας της Πρέβεζας (*Il libro Privillegi della Comunità di Prevesa*), όταν ήταν σύνδικοι (*sindici*)[8] οι Γιάννης Γιαννίτσης (Gianni Janici) και Γιάννης Κεκράς (Gianni Chiecrà) και γραμματέας ο Νικόλαος Γεωργαλής.[9] Η οικογένεια θεωρούνταν πλέον μέλος του κοινοτικού σώματος, με όλες εκείνες τις

---

[6] Το βορειότερο νησί των Δ. Κυκλάδων, κοντά στο ακρωτήριο Σούνιο. Η κοινή ονομασία *Τζια* οφείλεται σε τσιτακισμό και συνίζηση του ονόματος *Κέα*.

[7] A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632, χ. αρ., Copia 17 Δεκεμβρίου 1754 – b. 771, 19 Νοεμβρίου 1793. Για την οικογένεια Παγκάλου περισσότερα βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2007, 77-79.

[8] Οι *sindici* ήταν άτομα εκλεγμένα από τους κατοίκους της πόλης· φρόντιζαν σε συνεργασία με τις βενετικές αρχές για τη διασφάλιση των συμφερόντων της τοπικής κοινότητας, βλ. ΜΑΧΑΙΡΑΣ 1951, 39-43· ΛΟΥΝΤΖΗΣ 1969, 126-129· ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ 1978, 16· ΨΑΡΑΣ 1988, 28, υποσημ. 33, όπου και παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας· ΨΑΡΑΣ 1997, 47, 56 υποσημ. 34. Στην Πρέβεζα σύμφωνα με τον κοινοτικό καταστατικό χάρτη του 1741 συμμετείχαν στη διοίκηση της περιοχής «τρεις σύνδικοι, με αποστολή τη διοίκηση της κοινότητας και την αποτροπή της εισόδου στη χώρα νέων οικογενειών, οι οποίοι επιπροσθέτως, υποχρεώνονταν να υποβάλλουν ενόρκως στις βενετικές αρχές κάθε δίμηνο αναφορά για τα συμβάντα στην περιοχή», βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004, 460.

[9] Για τους Γ. Κεκρά ή Κικρά και Ν. Γεωργαλή βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1936, 286-288· ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004, 458.

τιμές και τα προνόμια που απολάμβαναν οι υπόλοιποι κάτοικοι αυτής της πόλης.[10]

Η εγκατάσταση της οικογένειας Μοσχονά Παγκάλου στην Πρέβεζα και η αίτησή της για ένταξη στην αστική κοινότητα της πόλης πρέπει να συνδυαστεί με την ανάληψη του υποπροξενείου της Βενετίας στην Άρτα από μέλη της οικογένειας. Αναφέρεται ότι στα 1762 ο Μοσχονάς Πάγκαλος διορίζεται στη θέση του υποπροξένου στην Άρτα, ενώ στα 1764 και 1774 το συγκεκριμένο αξίωμα κατείχαν οι γιοί του Νικόλαος και Φραγκίσκος αντίστοιχα.[11]

Τα Έγγραφα

1

A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632, χ. αρ., Λευκάδα 27 Οκτωβρίου 1771

Noi Piero Antonio Querini per la Sereniss(i)ma Repub(li)ca di Venezia Prov(edito)r Gen(er)al da Mar
Stabilito avendo il proprio domicilio nel distretto di Prevesa d(ett)o Mosconà Pangalo con la di lui famiglia, una delle più antiche del Regno di Morea, prodotto già dalle benemerenze che lo accompagnano per serviggi prestatti al Publico e da condizion civile non disuguale a quael delle altre // [altre] benemerite famiglie che si distinguono fra quella cittadinanza, implorò in essa la sua agregazione. Uniformandosi noi a quanto da Precessori nostri fù reputato di concedere per consimile famiglia e procedendo con quela facoltà che nella Terminazione instituirà di quella Comunità, restò risservata a questa Primaria Carica. Decrettando terminiamo che detto Mosconà Pangalo con tutti li componenti di sua famiglia sia e s' intenda aggregato per Cittadini nel corpo di detta Comunità con tutti quelli onori e prerogative che godute vengono dagli altri concittadini abitanti dello stesso luoco, dovendo adietro il suo reggistro in questa vostra segret(ari)a essere il pred(ett)o trasmesso in copia al N(obil) H(uomo) rapre(se)ntante di detta piazza, acciocché segua egualmente il reggistro nei libri della stessa Comunità e fatta la descrizione de componenti di detta famiglia in conformità a tutti gl' altri descritti concittadini in questa piazza.
Datta li 27 ventisette ottobre 1771 s(tile) n(uovo) Santa Maura

[10] Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1936, 292.
[11] Για την προξενική θητεία των μελών της οικογένειας Παγκάλου και τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν αυτοί στην Άρτα περισσότερα βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2007, 77-85.

Pietro Antonio Querini Prov(edito)r Gen(er)al da Mar.
Marco Vasseli Grodici seg(retario)

2
A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632, χ. αρ., Λευκάδα 28 Οκτωβρίου 1771

Ill(ustrissi)mo Sig(no)r Sig(no)r Osserv(atissi)mo
Per la civile condizione e molte benemerenze della famiglia Pangalo, ridottasi a stabilire il suo domicilio in cotesto distretto e concorsa la carica di agregarla in questa cittadinanza come V(ostro) S(ignore) Ill(ustrissi)mo sarà per rilevare dalla copia de sua terminazione, che alle presenti le compagno in corelaz(io)ne, farà lei che reggistrata sia nel Libro di questa Comunità e descritti in essi i nomi di tutti li componenti con la respettiva ettà loro di tutta la stessa famiglia; e le auguro compita felicità.
Santa Maura li 28 ventiotto (otto)bre 1771 settantaun s(tile) n(uovo)
Piero Antonio Quarini, Prov(edito)r Gen(er)al da Mar

3
A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632, χ. αρ., 1 Νοεμβρίου 1771

Copia tratta dal Libro Privillegi delia Comunità di Prevesa adì p(ri)mo novebre 1771 settantaun s(tile) n(uovo)
Presentato il predetto Libro de Privillegi dalli Spettabili Signori Gianni Janici e Gianni Chiecrà, Sindici attuali, per esser in esso reggistrato l' inchinata lettera e venerata terminazione dell' Ill(ustrissi)mo et Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Pietro Antonio Querini, Prov(edito)r Gen(er)al da Mar, con le qualli resta agregato in questa Comunità d(ett)o Moscona Pangalo e componenti di sua famiglia; e ciò in conformità di quanto relativamente alli precetti stessi fù ordinato da questo Sig(no)re Ecc(ellentissi)mo, rapresentante con positivo atto come seque.
Detto.
L' Ill(ustrissi)mo et Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Silvestro Dandolo Prov(edito)r, viste le sottoscritte inchinate lettere dell' Ill(ustrissi)mo et Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Piero Antonio Querini, Prov(vedito)r Gen(er)al da Mar, e l' anessa venerata terminazione con la quale viene agregato d(ett)o Moscona Pangalo con li componenti tutti di sua famiglia per le benemerenze sue in questa cittadinanza, ha ordinato per il pieno adempimento di quanto prescrive l'

E(ccellenza) S(ua), che il tutto sia reggistrato nell' Libro Privileggi della Comunità stessa; al quale effetto pre(sen)tato delli Spetabili Sindici e inseguito, abinato il tutto, dovrà essere nelle carte autentiche della Com(uni)tà med(esi)ma; in relazione di che dovrano pour descritto nel Libro de Viventi, tanto esso sig(no)r Mosconà, quanto li componenti della di lui famiglia.
Silvestro Dandolo Prov(edito)r

4

A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632, χ. αρ., Πρέβεζα 27 Νοεμβρίου 1771

Copia tratta dall' Libro dei Viventi della Cittadinanza di Prevesa adì 27 ventisette (novem)bre 1771 settantaun s(tile) n(uovo)
Sig(no)r Mosconà Pangalo q(uonda)m Trandafilo, agregatto in questa Cittadinanza di Prevesa, come per terminazione dell' Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Prov(vedito)r Gen(er)al da Mar Pietro Antonio Querini di 27 (otto)bre 1771 s(tile) n(uovo), in esequzion della quale viene descritto nel predetto libro; e cossi li figli di esso sig(no)r Mosconà con l' ettà loro, procreatti di leggitimo matrimonio con la sig(nor)a Bona de Franceschi.
Sig(no)r Nicolò Pangalo d' anni 31
Sig(no)r Costantin Pangalo d' anni 29
Sig(no)r Francesco Pangalo d' anni 27
Sig(no)r Triandaffilo Pangalo d' anni 25
Daniel Alleandri Canc(elie)r Pet(...)
Nicolo Giorgali canc(elie)r alla Sa(nit)à e Comunità f(e)c(i)t. //

5

A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632, χ. αρ., Πρέβεζα 18 Αυγούστου 1775

Noi Antonio Vitor Dolfin per la Sereniss(i)ma Repub(li)ca di Venezia Prov(edito)r di Prevesa
Ovunque faciamo fede et attestiamo essere l' oltrascritto d(ett)o Nicolò Giorgali tale, quale si vede sottoscritto; alle di cui scritture e firme si può prestar qui et in ogni altro luoco piena credenza; in quorum fidem.
Datta 18 dieciotto agosto 1775 settantacinque s(tile) n(uovo) Prevesa
Antonio Vitor Dolfin Prov(edito)r

6
A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632, χ. αρ., Λευκάδα 20 Ιουνίου 1777

Copia tratta dall' originale
Attesto io infrascritto publico nodaro di questa città et isola qualmente a richiesta del sig(no)r Francesco Pangalo, essendo stato pre(sen)tato nelli miei atti del sig(no)r Co. Pietro Zancarol un libro autenticato li 26 agosto 1769 stile nuovo, che contiene l' Istorica del Regno di Candia e catalogate le famiglie de nobili e cittadini delle respetive piacce di esso Regno sin da quando era dominato dalla Serenissima Republica, si trovò descritta fra li cittadini originarii di Retimo in detto Regno quella deìli Signori Pangalo; e perciò rilascio ìa presente al sudetto sig(no)r Francesco Pangalo per valersene. In quorum fidem.
Santa Maura li 20 venti giugno 1777 settantasette s(tile) v(ecchio)
Francesco Avacum Pub(li)co Nodaro

7
A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632, χ. αρ., Λευκάδα 20 Ιουνίου 1777

Noi Bernardo Demezzo per la Sereniss(i)ma Repub(li)ca di Venezia Prov(edito)r Ordinario di Santa Maura
Ovunque attestiamo essere la sopraestesa fede firmata di proprio pugno e caratere del sig(no)r Francesco Avacum, nodaro publico di questo luoco, e perciò se gli può prestar piena credenza. In quorum fidem.
Datta li 20 giugno 1777 s(tile) n(uovo) Santa Maura
Benardo Decuzzo Prov(edito)r Ordinario.
Iseppo Zannini cond(am) Franc(es)co canc(elie)r. //

Αρχειακές πηγές

Archivio di Stato di Venezia, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632

Βιβλιογραφία

ΒΕΤΣΙΟΣ Ε., 2007, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη

ZANNINI A., 1993, *Burocrazia e burocrati a Venezia in età moderna: i cittadini originari (sec. XVI-XVIII)*, Venezia

ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ Ν., 1985, Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ιζ΄ αιώνα, *Τα Ιστορικά* 3, 97-106

ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ Ν., 1993, Από την ιστορία των πόλεων. Η διαμόρφωση της ομάδας των κερκυραίων πολιτών ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αιώνες, *Εώα και Εσπέρια* 1, 133-142

ΛΟΥΝΤΖΗΣ Ε., 1969, *Η Ενετοκρατία στα Επτάνησα*, Αθήνα

ΜΑΧΑΙΡΑΣ Γ.Κ., 1951, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήναι

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1936, Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11, 1-352

ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1962, Ηπειρωτικά σταχυολογήματα. Τα προνόμια της Πρεβέζης υπό την Ενετοκρατίαν, *Ηπειρωτική Εστία* 11, 521-527

ΝΤΟΚΟΣ Κ., 1998, Οι κοινότητες των λαϊκών τάξεων στη βενετοκρατούμενη Κύπρο, στο: Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Επιμ.), *Διεθνές Συμπόσιο: Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετία, 387-394

ΝΤΟΚΟΣ Κ., 1999-2000, Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του Δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο, *Εώα και Εσπέρια* 4, 243-281

ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ Α., 1978, *Η Ελληνική Κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη

ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., 2004, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία

ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ.Α., 1984, Οι οικογένειες της Κοινότητας της Πρέβεζας (1741), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1, 403-416

ΨΑΡΑΣ Ι.Δ., 1988, *Ο θεσμός της πολιτοφυλακής στις βενετικές κτήσεις του ελληνικού χώρου (16ος-18ος αι.)*, Θεσσαλονίκη

ΨΑΡΑΣ Ι.Δ., 1997, *Από τη Θεσσαλονίκη στη Βενετία. Ιστορία της Οικογένειας Νιννή (17ος-20ός αι.). Συμβολή στη μελέτη του παροικιακού Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη

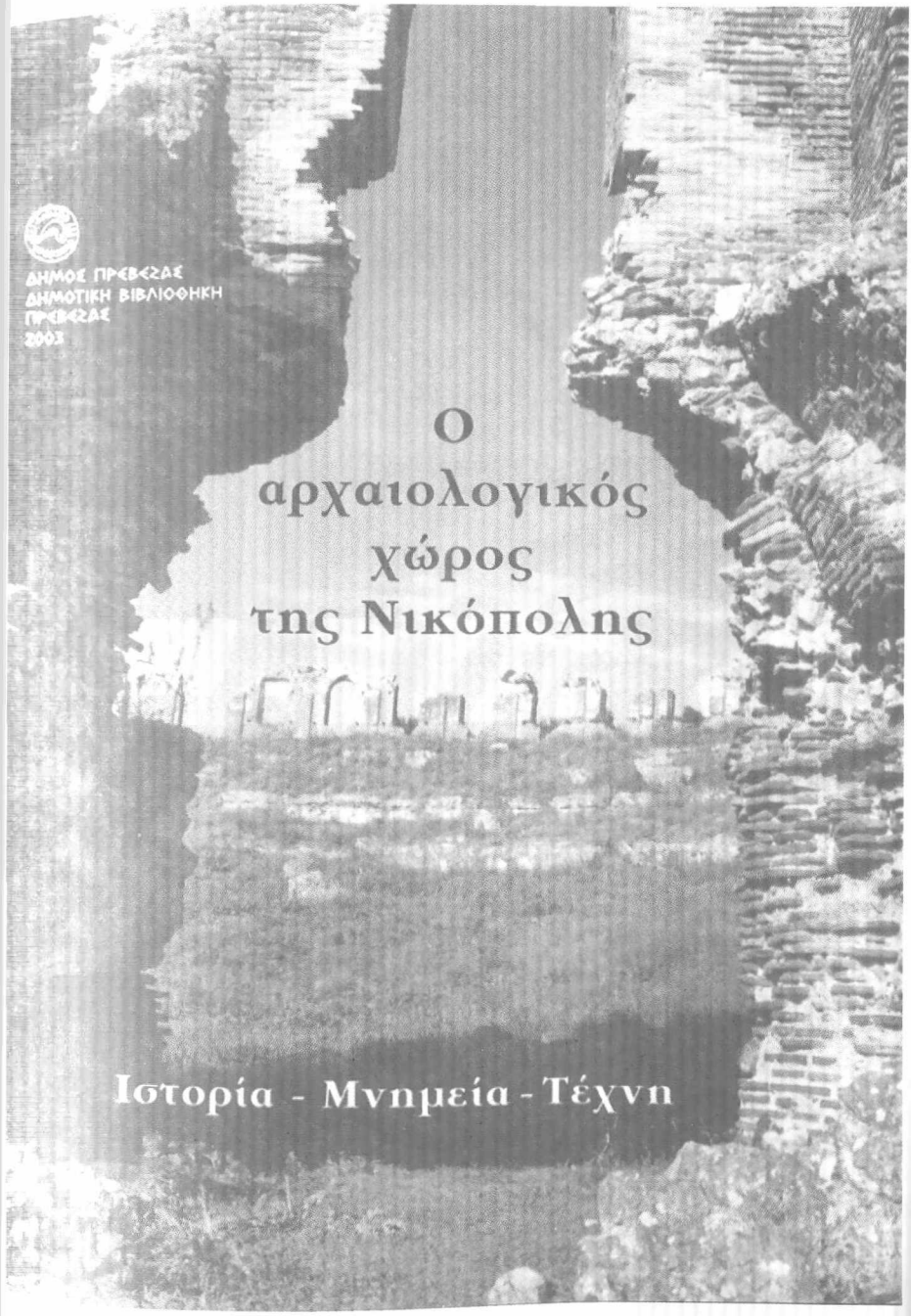
ΔΗΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΡΕΒΕΖΑΣ
2003
Ο
αρχαιολογικός
χώρος
της Νικόπολης
Ιστορία - Μνημεία - Τέχνη

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Πορτραίτο του William Martin Leake. Ελαιογραφία του Christian Albrecht Jensen, 1838 (Συλλογή D. Middleton, Λονδίνο)*

Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ*

Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο

Στη μνήμη του καθηγητή μου, μαθηματικού,
Δημήτρη Σ. Κουτσοτόλη (1937-2003)

Την εποχή που η Πρέβεζα ξαναγεννιόταν από τις στάχτες της, εξίμισι μόλις χρόνια μετά το «χαλασμό» της, το 1798, από τον Αλή πασά και το γιο του Μουχτάρ, ένας εικοσιοκτάχρονος Άγγλος αξιωματικός επισκέφθηκε την πόλη μας. Ήταν η περίοδος της αυτονομίας (1800-1806), η οποία αποδείχθηκε νέα εποχή δημιουργίας για την Πρέβεζα, όταν ο λοχαγός Leake πέρασε από το Άκτιο στην απέναντι ηπειρωτική ακτή.

Οξύνους, παρατηρητικός, μεθοδικός, γνώστης της αρχαίας ελληνικής ιστορίας και γλώσσας, με μια μοναδική ικανότητα στον υπολογισμό των αποστάσεων και την εκτίμηση του χώρου, ο Άγγλος αξιωματικός του πυροβολικού Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ επισκέφθηκε για πρώτη φορά την Πρέβεζα τον Ιούνιο του 1805, ως κατάσκοπος της χώρας του. Την περίοδο εκείνη η πόλη είχε ιδιαίτερα προνόμια αυτονομίας, παρ' όλη την ασφυκτική πίεση που εξασκούσε ο Αλή πασάς, για να την ξανακάνει δική του. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Leake περιγράφει την Πρέβεζα ως «μία από τις καλύτερες πόλεις της Ελλάδας», με την εμφάνισή της να είναι «ευχάριστη, εξαιτίας της πληθώρας των κήπων και των περιβολιών και λόγω των λιοστασιών που καλύπτουν τη χερσόνησο πέρα απ' αυτή».

Οι πληροφορίες που συγκεντρώνει, η ακρίβεια με την οποία τις καταγράφει και οι σχολαστικές αναφορές που κάνει με τον απαθή, αμερόληπτο και υποδειγματικό τρόπο ενός μυστικού πράκτορα –ο οποίος πρέπει να ανακαλύψει την πραγματική κατάσταση ενός τόπου– είναι πολύ σημαντικές, όχι μόνο για την κυβέρνηση της πατρίδας του, για την οποία προορίζονταν, αλλά κυρίως για την ιστορία της περιοχής μας. Ο ρόλος του Leake –ρόλος που ξέρει καλά κάθε στρατιωτικός πράκτορας– δεν επιδέχεται συναισθηματισμούς, δεν επιτρέπει ελλείψεις ούτε αλλοιώσεις ούτε συγκαλύψεις. Τα κείμενά του είναι

* Ο Νίκος Δ. Καράμπελας, B.A., M.Sc. Oxon., είναι οικονομολόγος και πρόεδρος του Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις».

ως εκ τούτου αυθεντικά και αποτελούν μέχρι και σήμερα πηγές για ερευνητές και επιστήμονες πολλών ειδικοτήτων.

Προς διευκόλυνση της μελλοντικής έρευνας και πληροφόρηση των φιλιστόρων του τόπου μας, μεταφράζω και υποσημειώνω με παρατηρήσεις τα σχετικά με την περιοχή μας κείμενα του Άγγλου στρατιωτικού απεσταλμένου, περιηγητή και φιλάρχαιου.[1] Της μετάφρασης των συναφών κειμένων προτάσσονται μερικά στοιχεία για τη ζωή του συγγραφέα και το οδοιπορικό του στην Ελλάδα.

William Martin Leake[2]

Ο Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ γεννήθηκε στο κέντρο του Λονδίνου, στο Mayfair, στις 14 Ιανουαρίου 1777.[3] Η οικογένειά του διακρινόταν για τα ανδραγαθήματά της και την πολυμάθειά της, παραδόσεις που θα συνδύαζε εντυπωσιακά ο Ουίλλιαμ στη μετέπειτα καριέρα του. Στα δεκαπέντε του χρόνια μπήκε στη Βασιλική Στρατιωτική Ακαδημία, όπου –πέραν της στρατιωτικής εκπαίδευσης– διδάχθηκε την εκτίμηση εδάφους, την τοπογραφία και τα μαθηματικά, που θα απέβαιναν ανεκτίμητα στη μελλοντική του έρευνα, για τη χωρογραφία και τη χαρτογραφική καταγραφή περιοχών που μελέτησε. Την 1η Ιανουαρίου 1794 ορκίστηκε ανθυπολοχαγός του πυροβολικού και σύντομα μετατέθηκε στην Αντίγκουα των Δυτικών Ινδιών.[4] Το καλοκαίρι του 1798 επέστρεψε στο κέντρο εκπαίδευσης του Πυροβολικού, στο Woolwich του Λονδίνου, μέχρι τον Οκτώβριο, οπότε εκλήθη να συμμετάσχει σε αγγλική στρατιωτική αποστολή στην Τουρκία, γεγονός που άλλαξε την πορεία της καριέρας του.

Τον Ιανουάριο του 1800 η αποστολή διατάχθηκε να βοηθήσει τον τουρκικό στρατό στην Αίγυπτο, την οποία είχε καταλάβει ο στρατός του Ναπολέοντα από τον Ιούλιο του 1798. Ο Leake και η ομάδα του διέσχισαν τη Μικρά

---

[1] Η περιγραφή του ταξιδιού του William Martin Leake (Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ) προέρχεται από την έκδοση του τετράτομου έργου του με τίτλο *Travels in northern Greece* («Ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα»), που εκδόθηκε το 1835 από τον John Rodwell και τυπώθηκε από τους Gilbert & Rivington στο Λονδίνο.

[2] Στοιχεία για τη σύντομη βιογραφία του Leake άντλησα από την ιδιωτική έκδοση του MARSDEN 1864 και τη νεκρολογία στο περιοδικό της Βασιλικής Εταιρείας του Λονδίνου, βλ. ΑΝΩΝΥΜΟΣ 1862, καθώς και από τους ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1968· SPEAKE 2003· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 317-327.

[3] Το επώνυμο της οικογένειάς του ήταν παλαιότερα Martin, αλλά ο προπάππος του, Stephen Martin, προσέθεσε το Leake στο επώνυμό τους, όταν το 1721 κληρονόμησε τον κουνιάδο του και παιδικό του φίλο Sir John Leake.

[4] Ο Σιμόπουλος και όλοι όσοι τον αντιγράφουν εσφαλμένα αναφέρουν ότι μετατέθηκε στην Ινδία, πρβλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 317.

Ασία μέχρι την Κιλικία και από εκεί πέρασαν στην Κύπρο, όπου έμαθαν ότι είχε υπογραφεί συνθήκη μεταξύ του Μεγάλου Βεζίρη της Αιγύπτου και των Γάλλων και έτσι η αποστολή επανεκλήθη στην Κωνσταντινούπολη. Ο Leake δεν επέστρεψε αμέσως, αλλά επισκέφθηκε αρχαίες θέσεις στη Λυκία και τη Μυσία, κρατώντας λεπτομερές ημερολόγιο, το οποίο και δημοσίευσε το 1824 με τίτλο *Journal of a tour in Asia Minor* («Ημερολόγιο περιοδείας στη Μικρά Ασία»).[5] Τον Ιούνιο του 1800 επέστρεψε για λίγο στην Πόλη μέχρις ότου νέες εχθροπραξίες ξέσπασαν στην Αίγυπτο και διετάχθη ξανά να βοηθήσει τον τουρκικό στρατό εκεί. Ως λοχαγός, πλέον, ο Leake έφτασε στην Αίγυπτο το Μάρτιο του 1801 και παρά τη συνθηκολόγηση των Γάλλων παρέμεινε μέχρι το Μάρτιο του 1802. Αποστολή του ήταν να χωρομετρήσουν την περιοχή, από τους καταρράκτες του Νείλου μέχρι τη θάλασσα, μαζί με τον William R. Hamilton, το γραμματέα του λόρδου Έλγιν που τότε ήταν πρεσβευτής της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη. Ο Χάμιλτον και ο Ληκ ταξίδεψαν αρκετά στην Αίγυπτο και τη Συρία, όταν τον Ιούνιο του 1802, από την Αλεξανδρέττα της Κιλικίας (Iskenderun), επιβιβάστηκαν στη θαλαμηγό «Μέντωρ» του λόρδου Έλγιν και ήρθαν με το συνταγματάρχη John Squire (Σκουάιρ) στην Ελλάδα, όπου περιηγήθηκαν την Αττική, Βοιωτία, Φωκίδα, Αργολίδα και Κορινθία. Το Σεπτέμβριο του 1802 ταξίδευε μαζί με το Χάμιλτον προς την Αγγλία στο πλοίο «Μέντωρ», το οποίο μετέφερε μέρος των μαρμάρων που είχε αποσπάσει ο Έλγιν από τον Παρθενώνα. Το πλοίο βυθίστηκε έξω από τα Κύθηρα, οι δύο φίλοι σώθηκαν, όχι όμως και οι πολύτιμες σημειώσεις του Leake για την τοπογραφία της Αιγύπτου. Επέστρεψε στο Λονδίνο τον Ιανουάριο του 1803.

Το Σεπτέμβριο του 1804 ανέλαβε τη διαπραγμάτευση με τους διοικητές των επαρχιών της ευρωπαϊκής Τουρκίας για την αμυντική θωράκιση των περιοχών τους έναντι της απειλής των Γάλλων. Έτσι, ο Leake θα βρεθεί γρήγορα στην περιοχή μας. Μετά από σύντομη επίσκεψη στη Μάλτα, την Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο, έφτασε στην Αυλώνα της Βορείου Ηπείρου το Δεκέμβριο του 1804. Από τότε και μέχρι το Φεβρουάριο του 1807 ταξίδευε συνεχώς μεταξύ Ηπείρου, Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ρούμελης και Πελοποννήσου με σκοπό την καταγραφή χρήσιμων δεδομένων και την κατόπτευση του χώρου για στρατιωτικούς λόγους. Παράλληλα ο Leake προσδιόριζε αρχαιολογικούς χώρους με μία ζηλευτή ακρίβεια και, έχοντας στο ένα χέρι τον Παυσανία και το Στράβωνα και στο άλλο τον εξάντα και το θεοδόλιχο, συνέκρινε την αρχαία με τη νέα γεωγραφία.[6] Ήταν δεινός αρχαιοσυλλέκτης και ιδιαίτερα συλ-

[5] Η περιγραφή του ταξιδιού τους είχε ήδη δημοσιευθεί στο συλλογικό έργο που επιμελήθηκε ο Robert Walpole, βλ. WALPOLE 1820, 185-280.

[6] Η Speake αναφέρει ότι ο Leake «είναι ο πρώτος που επιχειρεί συστηματική τοπογράφηση της κυρίως Ελλάδας μετά τον Παυσανία το δεύτερο αιώνα» και ότι, για να ερμηνεύσει ό,τι

λέκτης αρχαίων ελληνικών νομισμάτων,[7] δημοσίευσε μάλιστα, το 1854, έργο με τίτλο *Numismata hellenica* και παράρτημά του *A supplement to numismata hellenica*, το 1859. Όταν το Φεβρουάριο του 1807 ξέσπασε πόλεμος μεταξύ Αγγλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Leake συνελήφθη και φυλακίστηκε στη Θεσσαλονίκη, αλλά τελικά κατάφερε μετά από μερικούς μήνες να δραπετεύσει στη φρεγάτα «Θέτις».

Ο Άγγλος απεσταλμένος στην Κωνσταντινούπολη Sir Arthur Paget ανέθεσε τότε στον Leake να συναντηθεί με τον Αλή πασά και να προσπαθήσει να τον πείσει να αναλάβει ο δεύτερος πρωτοβουλία για τη συμφιλίωση της Αγγλίας με την Πύλη, ασκώντας όλη του την επιρροή. Η μυστική συνάντηση του λοχαγού με τον πασά έγινε κοντά στη Νικόπολη, τη νύχτα της 12ης Νοεμβρίου 1807, με τον εξής περιπετειώδη τρόπο –που μας περιγράφει ο ίδιος ο Leake και επιβεβαιώνει ο Αραβαντινός–[8] για να κρατηθεί κρυφή από το Γάλλο πρόξενο στα Γιάννενα, Φρανσουά Πουκεβίλ. Όταν ο Αλή βρισκόταν στην Πρέβεζα, με το Γάλλο πρόξενο στο πλευρό του, δέχθηκε στο σεράι του[9] τον απεσταλμένο του Leake που του ζήτησε άδεια να αγοράσουν εφόδια από την επικράτειά του. Ο πασάς, σύμφωνα με το σχέδιο, του αρνήθηκε κατηγορηματικά και του υπενθύμισε ότι οι χώρες τους βρίσκονται ακόμη σε πόλεμο, ότι είναι τυχερός που τον αφήνει να γυρίσει στο πλοίο του και ότι πρέπει να εγκαταλείψουν αμέσως την περιοχή. Πριν καν ο απεσταλμένος του Leake φτάσει στην παραλία, ο γραμματικός του Αλή τον πρόλαβε και του έδωσε μήνυμα για τον Leake στο οποίο του έλεγε ότι η συνάντησή τους έπρεπε να γίνει το ίδιο βράδυ, σε συγκεκριμένο σημείο των ακτών κοντά στη Νικόπολη. Ο Αλή, ταυτόχρονα, κάλεσε τον Πουκεβίλ και τον αδελφό του Ούγκο Πουκεβίλ, υποπρόξενο της Γαλλίας στην Άρτα, να συζητήσουν και δειπνή-

---

βλέπει στο έδαφος, «κάνει συνεχώς αναφορά στους αρχαίους κλασικούς συγγραφείς». Με τον τρόπο αυτό «συμβάλλει σημαντικά στη μελέτη της αρχαίας Ελλάδος, αλλά η πανοπλία της πολυμάθειάς του σκοτώνει παντελώς την περιηγητική αφήγηση», βλ. SPEAKE 2003, 705. Τον τρόπο αυτό γραφής του Leake θα κατανοήσει ο ενδελεχής αναγνώστης του άρθρου μου, ιδιαίτερα στις περιγραφές των αρχαιολογικών χώρων και τα περί της ναυμαχίας του Ακτίου.

[7] Το 1839 δώρισε τα γλυπτά της συλλογής του στο Βρετανικό Μουσείο. Μεταξύ αυτών και μία κεφαλή «a bust of 'schines» που του είχε δωρίσει ο Αλή πασάς. Η υπόλοιπη συλλογή του πουλήθηκε μετά το θάνατό του στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ και απόκειται σήμερα στο Μουσείο Fitzwilliam της ίδιας πόλης. Μόνον η συλλογή των νομισμάτων του, που ξεπερνούσαν τα 10.000 κομμάτια, αποτιμήθηκε τότε στις 5.000 λίρες, βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 326.

[8] LEAKE 1835, IV, 45-46, για την ακριβή εξιστόρηση των γεγονότων, και ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 210, για μια μικρή παραλλαγή της ιστορίας αυτής. Βλ. επίσης ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 323-324.

[9] Στο πρώτο σεράι του πασά στην Πρέβεζα, που βρισκόταν μέσα στο κάστρο του αγίου Αντρέα, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 81· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 77. Το μεγάλο σεράι, στο νοτιότερο σημείο της χερσονήσου της Πρέβεζας, στην περιοχή που σήμερα ονομάζεται «Παλιοσάραγα», δεν είχε κτιστεί ακόμη το 1807, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 72.

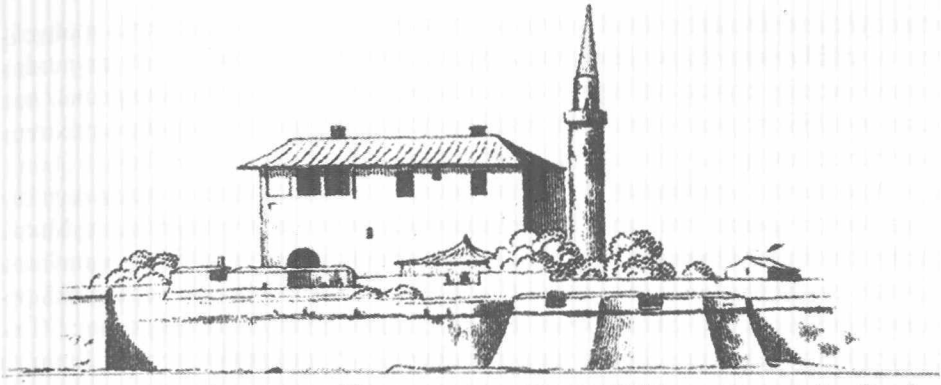

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Το πρώτο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα, μέσα στο κάστρο του αγίου Αντρέα. Όψη από τα ανατολικά, με το μιναρέ του μεγάλου τζαμιού σε μεσαίο πλάνο και τον ανατολικό, κεντρικό προμαχώνα του περιτειχίσματος της πόλης σε πρώτο πλάνο. Λεπτομέρεια από χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 558)*

σουν μαζί το βράδυ στη Βόνιτσα, έτσι ώστε να μην τους προκληθεί καμία υπόνοια για την προγραμματισμένη συνάντησή του με τον Leake. Ο καιρός όμως χάλασε και το βράδυ το καράβι του Leake δυσκολευόταν να κρατηθεί κοντά στην ακτή λόγω της μεγάλης θαλασσοταραχής. Οι άνθρωποι του Αλή άναψαν μεγάλη φωτιά και πυροβολούσαν ομαδικά, για να μπορέσουν οι Άγγλοι να καταλάβουν ποιο ήταν το σημείο της συνάντησης. Όταν ο Leake αποβιβάστηκε, βρήκε τον Αλή να κάθεται κάτω από ένα μεγάλο βράχο, με δύο έμπιστους αξιωματούχους στο πλευρό του και αρκετούς φρουρούς σε μικρή απόσταση. Με το πονηρό αυτό τέχνασμα είχε καταφέρει να ξεφύγει από το Γάλλο πρόξενο, χωρίς να χάσει την εμπιστοσύνη του, και ήταν έτοιμος να συνομιλήσει με τον Leake χωρίς φόβο. Ο Leake έπεισε τον Αλή να αναλάβει την πρωτοβουλία συμφιλίωσης Αγγλίας και Πύλης και η συνάντηση της Νικόπολης αποδείχθηκε αποτελεσματική, αφού το επόμενο καλοκαίρι επήλθε η αγγλοτουρκική ειρήνη.

Τον Οκτώβριο του 1808 ο Leake αποδέχεται νέα αποστολή στην Ήπειρο. Να φέρει στο νέο σύμμαχο των Άγγλων, τον Αλή πασά, ένα φορτίο κανόνια και πολεμοφόδια και να αναλάβει χρέη εκπροσώπου της χώρας του στην αυλή του πασά στα Γιάννενα. Έτσι, το Φεβρουάριο του 1809 έφτασε στην Πρέβεζα με το πολύτιμο φορτίο και από τότε μέχρι το Μάρτιο του 1810 παρέμεινε στην Πρέβεζα ή στα Γιάννενα και βρήκε ευκαιρίες για περιοδείες σε

περιοχές της Ηπείρου και Θεσσαλίας που δεν είχε επισκεφθεί στα προηγούμενα ταξίδια του. Επέστρεψε στην Αγγλία και πήρε το βαθμό του ταγματάρχη καθώς και ετήσιο επίδομα 600 λιρών ως αναγνώριση των υπηρεσιών του από το 1799 στην Ανατολή. Το 1823 αποστρατεύθηκε με το βαθμό του αντισυνταγματάρχη.

Από το 1813 αφοσιώθηκε στη συγγραφή και δημοσίευση όσων στοιχείων είχε συγκεντρώσει στα χρόνια των αποστολών του στην Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο. Συνέγραψε και εξέδωσε πλέον των δέκα σπουδαίων έργων και πληθώρα (πάνω από 30) επιστημονικών άρθρων, κυρίως ελληνικού ενδιαφέροντος, επιτελώντας έτσι τεράστιο έργο για τη χώρα μας.[10] Παρέμεινε στην Αγγλία –εκτός από μία ολιγόμηνη αποστολή στην Ελβετία το 1815– και δεν επισκέφθηκε ξανά την Ανατολή παρά μόνο με τη φαντασία του. Το 1814 έγινε μέλος της φιλελληνικής εταιρείας Dilettanti[11] και το 1815 εταίρος της Βασιλικής Λογοτεχνικής Εταιρείας. Ήταν ο ιδρυτής της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας της Βρετανίας. Το 1838 παντρεύτηκε, σε ηλικία 61 ετών, την Elisabeth Wray, χήρα του καλού του φίλου και νομισματολόγου William Marsden (1754-1836). Πέθανε στο Brighton την 6η Ιανουαρίου του 1860, λίγες μέρες πριν συμπληρώσει το 83ο έτος της ζωής του. Λίγους μήνες πριν το θάνατό του, ο Leake έγραφε στον πρόλογο του βιβλίου του *A supplement to numismata hellenica*: «Αφιέρωσα εξήντα χρόνια εργασίας και έρευνας με σκοπό το διαφωτισμό των Ελλήνων σχετικά με την ιστορία και γεωγραφία των χωρών που είχαν εκπολιτιστεί από τους προγόνους τους και για να επισημάνω τα σωζόμενα μνημεία που συνδέονται με την ιστορία του απαράμιλλου εκείνου λαού».

Το οδοιπορικό του William Martin Leake στην Ελλάδα

Με μία επιστολή της 28ης Αυγούστου 1804 προς το λοχαγό Leake, ο πρωθυπουργός της Αγγλίας λόρδος Χάρρωμπυ (Harrowby) του δίνει οδηγίες για την αποστολή που του ανατίθεται στην Ελλάδα. Η επιστολή συνοπτικά έχει ως εξής:[12]

---

[10] Αναφέρω ενδεικτικά την «Τοπογραφία των Αθηνών» (*The Topography of Athens*), Λονδίνο 1821, το τρίτομο «Ταξίδια στο Μοριά» (*Travels in the Morea*), Λονδίνο 1830, το τετράτομο «Ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα» (*Travels in northern Greece*), Λονδίνο 1835, τα «Ελληνικά Νομίσματα» (*Numismata Hellenica*), Λονδίνο 1854.

[11] Η εταιρεία ιδρύθηκε στο Λονδίνο περί το 1734 και είχε ως μέλη της ευγενείς και μέλη της αγγλικής αριστοκρατίας. Υποστήριζε τη μελέτη της αρχαιοελληνικής και ρωμαϊκής τέχνης και προσπαθούσε να επαναφέρει την τέχνη αυτή στο προσκήνιο.

[12] Την επιστολή παρουσιάζει ο Marsden στη βιογραφία του Leake το 1864 και έχει μεταφράσει ο Σιμόπουλος, βλ. MARSDEN 1864, 16-19· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 319-321.

Επειδή η άμυνα των ελληνικών συνόρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελεί αντικείμενο μεγάλης σημασίας, λόγω των απειλούμενων επιθέσεων των Γάλλων, η κυβέρνηση θεώρησε σκόπιμο να σταλεί στην περιοχή ένας στρατιωτικός και επειδή ο Βασιλεύς ευδόκησε να αναθέσει σε σας αυτήν την αποστολή, θεωρώ αναγκαίο να σας δώσω τις ακόλουθες οδηγίες:

- Πρέπει να γνωρίσετε τη δυτική ακτή της Αλβανίας[13] και του Μοριά και ειδικά τα σημεία που είναι άμεσα εκτεθειμένα ...
- Θα εισηγηθείτε στους Τούρκους διοικητές των περιοχών αυτών όλες τις δυνατές αμυντικές βελτιώσεις.
- Με τη βοήθεια του Βασιλικού Στρατιωτικού Τοπογράφου και του Σχεδιαστή που σας συνοδεύει ... θα χαρτογραφήσετε τις περιοχές, προσέχοντας να μην προκαλέσετε αντιδράσεις και δυσαρέσκειες του πληθυσμού ...
- Θα επισκεφθείτε όλες τις οχυρώσεις των ακτών, για να βεβαιωθείτε αν είναι αξιόμαχες και αν υπάρχουν δυνατότητες για τη συμπλήρωση των ελλείψεων ...
- Αφού συγκεντρώσετε επαρκείς πληροφορίες για τις ακτές, θα προωθηθείτε στο εσωτερικό, για να αποκτήσετε τις γενικές γνώσεις της χώρας που είναι απαραίτητες για την επιτυχία των στρατιωτικών επιχειρήσεων σε περίπτωση εχθρικών αποβάσεων ...
- Θα έλθετε σε επαφή με τον Αλή πασά ή το μπεηλέρμπεη της Ρούμελης και θα διατυπώσετε τη γνώμη σας σχετικά με το γενικό σχέδιο άμυνας των εδαφών τους ...
- Αφού εκπληρωθεί αυτός ο αντικειμενικός σκοπός στη βόρεια Ελλάδα, θα μεταβείτε στην Κόρινθο, όπου θα μελετήσετε τις βασικότερες ελλείψεις της περιοχής ...
- Θα επισκεφθείτε και άλλους στρατηγικούς χώρους του Μοριά και κυρίως τα φρούρια ενετικής κατασκευής ...
- Κατά τη διάρκεια αυτών των περιοδειών θα παρατηρείτε και θα αναφέρετε κάθε πληροφορία για τις πολιτικές και στρατιωτικές διαθέσεις των κατοίκων.
- Στα πλαίσια αυτής της αποστολής θα προσέξετε ιδιαίτερα τη γενική τοπογραφία της Ελλάδος, ώστε η βρετανική κυβέρνηση και το έθνος να αποκτήσει ακριβή γνώση αυτής της σημαντικής και ενδιαφέρουσας χώρας ...
- Σε περίπτωση που ο εχθρός πραγματοποιήσει απόβαση στην Ελλάδα και κινητοποιηθεί ο ρωσικός στρατός της Κέρκυρας, για να ματαιώσει το σχέδιό του στην οθωμανική αυτοκρατορία, θα προσφέρετε στο Ρώσο στρατηγό κάθε βοήθεια που επιτρέπει η γνώση του τόπου ...
- Θα επικοινωνείτε με τους Arbuthnot, Morier και Foresti για καθετί που αφορά την ενημέρωσή τους. Σε κάθε σίγουρη και ευνοϊκή ευκαιρία θα

[13] Όλη η επικράτεια του Αλή πασά ονομαζόταν τότε «Αλβανία».

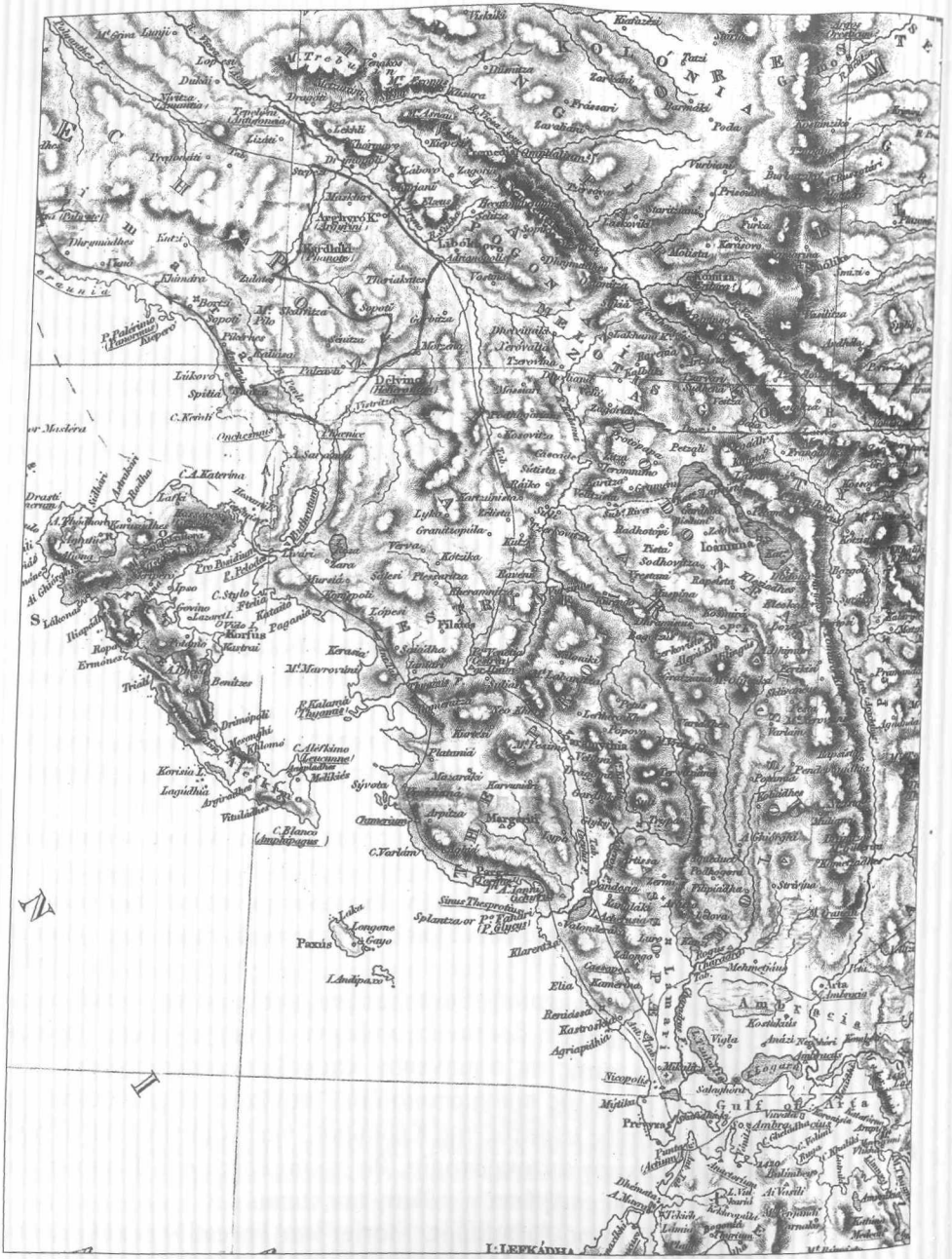
Ionia
Thessalia
Epirus
Ambracia
Gulf of Arta
Ioannina
Arta
Preveza
Nicopolis
Actium
Parga
Paxos
Antipaxo
Leucadia
Ithaca
Cephalonia
Zante
Elis
Messenia
Laconia
Mani
Cape Matapan
Kalamata
Navarino
Modon
Coron
Arcadia
Tripolitza
Argos
Corinth
Gulf of Lepanto
Missolonghi
Lepanto
Vostitza
Salona
Thermopylae
Zeitun
Larissa
Volo
Pharsalia
Pharsalus
Pharsalian Plain
Pharsalian Hills
Pindus
Mt. Olympus
Mt. Ossa
Mt. Pelion
Mt. Othrys
Mt. Oeta
Mt. Parnassus
Mt. Helicon
Mt. Cithaeron
Mt. Parnes
Mt. Hymettus
Mt. Pentelicus
Athens
Piraeus
Eleusis
Megara
Thebes
Livadia
Lamia
Zeitun
Salona
Vostitza
Patras
Lepanto
Missolonghi
Agrapidhia
Vrakhori
Karpenisi
Mesolongi
Aetolia
Acarnania
Phocis
Boeotia
Attica
Euboea
Chalcis
Eretria
Carystus
Oropus
Rhamnus
Marathon
Sunium
Cape Colonna
Cape Kolonna
Cape Matapan
Cape Malea
Cape Gallo
Cape Papas
Cape Khelonitis
Cape Skyli
Cape Skyllaeum
Cape Sidero
Cape Akrotiri
Cape Khelidhoni
Cape Kanapitza
Cape Kanapitsa
Cape Kanapitsa
Cape Kanapitsa

αναφέρετε το αποτέλεσμα των παρατηρήσεών σας στον Sir Alexander Ball, στο Νέλσωνα και στο γραφείο μου.[14]

Τα ταξίδια του Άγγλου στρατιωτικού πράκτορα και της ομάδας του στα νοτιοδυτικά παράλια της Βαλκανικής ξεκίνησαν από την Αυλώνα της Βορείου Ηπείρου την 9η Δεκεμβρίου 1804. Παρέμεινε στην καραντίνα της Κέρκυρας και από κει πέρασε πάλι απέναντι, στους Αγίους Σαράντα, στο Βουθρωτό – όπου περιγράφει την παρασκευή αυγοτάραχου από αυγά θηλυκού κέφαλου, όπως ακριβώς γίνεται και σήμερα στην περιοχή της Πρέβεζας– στο Αργυρόκαστρο και στο Τεπελένι. Μέχρι τις 16 Ιανουαρίου 1805 ταξιδεύει μεταξύ Βορείου Ηπείρου και Κερκύρας, όπου παραμένει μέχρι τις αρχές Φεβρουαρίου. Οι δύο αυτοί πρώτοι μήνες των ταξιδιών του Leake στη βόρεια Ελλάδα αποτελούν το «Πρώτο Ταξίδι» από τα τέσσερα που συμπεριλαμβάνονται στο τετράτομο έργο του *Ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα*. Το Φεβρουάριο του 1805 ξεκινά το πρώτο του ταξίδι στην Πελοπόννησο. Ο συγγραφέας ασχολείται με την περιήγησή του στο Μοριά στο άλλο μεγάλο έργο του, *Ταξίδια στο Μοριά*.[15]

Στις 12 Ιουνίου 1805 περνά από την Πάτρα στη Βαράσοβα της Αιτωλοακαρνανίας, όπου αρχίζει το «Δεύτερο Ταξίδι» του στη βόρεια Ελλάδα. Επισκέπτεται μεταξύ άλλων πόλεων το Μεσολόγγι, το Αγρίνιο και την Αμφιλοχία, στις 19 Ιουνίου φτάνει στη Βόνιτσα και στις 21 του ίδιου μήνα περνά στην Πρέβεζα. Μετά την επίσκεψή του στη Νικόπολη, παίρνει από την Πρέβεζα το καΐκι για τη Σαλαώρα, απ' όπου συνεχίζει για την Άρτα και τα Γιάννενα. Την 1η Ιουλίου ξεκινά το πρώτο του ταξίδι στο Σούλι –το οποίο ο Τεπελενλής είχε ήδη κυριεύσει– έχοντας στην παρέα του και τον αρχιτέκτονα του Αλή πασά, Πέτρο από την Κορυτσά.[16] Φτάνει στην περιοχή του Φαναρίου μετά από δύο ημέρες και μέσω Σερζιανών, Ζερμής, Κοτσανόπουλου, Καμαρίνας, Λούρου, Καντζά, Λελόβων, Αγίου Γεωργίου και Πέντε Πηγαδιών επιστρέφει στα Γιάννενα στις 10 Ιουλίου 1805. Παραμένει στην περιοχή των Ιωαννίνων και επισκέπτεται τα ερείπια της αρχαίας Δωδώνης, το Συρράκο, τους Καλλαρύτες, το Ματσούκι και στις 31 Αυγούστου ξεκινά το ταξίδι του στη δυτική Μακεδονία. Στην περιοδεία του αυτήν επισκέπτεται το Μέτσοβο,

---

[14] Ο Charles Arbuthnot (1767-1850) ήταν ο Άγγλος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη από το 1804 έως το 1807. Ο James Justinian Morier (1782-1849) ήταν ο γενικός πρόξενος της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη. Ο Σπυρίδων Φορέστι ήταν ο Άγγλος πρόξενος στην Κέρκυρα. Ο ναύαρχος Sir Alexander John Ball (1756-1809) ήταν ο Άγγλος κυβερνήτης της Μάλτας. Ο ναύαρχος Horatio Nelson (1758-1805) ήταν ο γνωστός νικητής της ναυμαχίας του Τραφάλγκαρ το 1805.

[15] LEAKE 1830.

[16] Ο Πέτρος από την Κορυτσά ήταν ο αρχιτέκτονας, μεταξύ άλλων, των οχυρωματικών έργων του Αλή πασά στην Πρέβεζα, βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1914, 234-235· ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ 1994, 370-371, 377-378· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικόνα No. 96.

τη Μηλιά, την Κρανιά, το Κηπουριό, τα Γρεβενά, τη Σιάτιστα, την Καστοριά και μέσω Κλεισούρας περνά στις 9 Σεπτεμβρίου 1805 στην Κορυτσά και από εκεί στο Μπεράτι. Στις 21 Σεπτεμβρίου ξεκινά την περιήγησή του στην πεδιάδα της Απολλωνίας ανάμεσα στις εκβολές του Αώου και του Άψου, όπου ασχολείται αρκετά με τα ευρήματα της αρχαίας Απολλωνίας και τη σωζόμενη μεγάλη κολώνα του ιερού του Απόλλωνος. Αναφέρει ότι είναι αξιοσημείωτο ότι ο ρωμαϊκός δρόμος από την Απολλωνία στη Νικόπολη μέσω Αδριανουπόλεως (στην κοιλάδα του Αργυροκάστρου) ανέβαινε την κοιλάδα της Αμαντίας και όχι αυτήν του Αώου, παρ' όλο που η δεύτερη ήταν πιο ομαλή από την πρώτη. Στις 27 Σεπτεμβρίου αναγκάζεται να εγκαταλείψει την Ιλλυρία και Χαονία και να επιστρέψει στο Μπεράτι, λόγω ενός πολύ δυνατού πυρετού, που δεν του επέτρεπε να στέκεται στο άλογο πάνω από μισή ώρα και έτσι ταξίδεψε με αραμπά και πέρασε την πρώτη νύχτα στο Καλκόντασι, στο εκεί σπίτι του δεσπότη της Βελεγράδας (Μπερατίου). Έκανε τέσσερις μέρες να φτάσει στο Μπεράτι πάνω στην καρότσα του αραμπά και ο συνεχιζόμενος πυρετός ήταν πολύ έντονος, με κρίσεις που έφερναν παραλήρημα και μερικές φορές τον έριχνε σε πλήρη αναισθησία. Ο πολύ καλός Κοζανίτης γιατρός Γεώργιος Σακελλάριος,[17] ο οποίος ζούσε παλαιότερα στα Αμπελάκια, τον περιποιήθηκε και η υγεία του βελτιώθηκε, ώστε να μπορεί να ταξιδεύσει προς τα Γιάννενα στις 14 Οκτωβρίου. Μέσω των στενών του Αώου φτάνει μετά από τρεις μέρες στην Πρεμετή και αφού περνά από την Κόνιτσα, το Ραβένι και το Καλπάκι βλέπει και πάλι τα Γιάννενα στις 22 Οκτωβρίου, μία μέρα μετά τη νικηφόρα για τους Άγγλους ναυμαχία του Τραφάλγκαρ, όπου τραυματίστηκε θανάσιμα ο Άγγλος ναύαρχος Νέλσων. Στις 12 Νοεμβρίου ξεκινά το ταξίδι του για τη Θεσσαλία, τη Ρούμελη, την Εύβοια και φτάνει στην Αθήνα μετά την πρωτοχρονιά του 1806. Το Φεβρουάριο ξεκινά για το δεύτερο ταξίδι του στην Πελοπόννησο και το Πάσχα του 1806 βρίσκεται στην Πάτρα.

Το «Τρίτο Ταξίδι» του στη βόρεια Ελλάδα αρχίζει στις 9 Σεπτεμβρίου 1806, όταν επιβιβάζεται σε μια μαντζέρα[18] 55 τόνων με Έλληνα καπετάνιο, που θα τον μεταφέρει από την Κέρκυρα στο Αιγαίο και το Άγιον Όρος. Ο

---

[17] Ο Leake μας πληροφορεί ότι ο γιατρός Γεώργιος Σακελλάριος (1765-1838) είχε υποχρεωθεί από τον Αλή πασά να φύγει από τα Αμπελάκια και να πάει στο Μπεράτι, για να υπηρετεί τον Ιμπραήμ πασά. Μιλούσε γερμανικά, ιταλικά, γαλλικά, λατινικά και αρχαία ελληνικά και αγωνιούσε να φανεί χρήσιμος στους συμπατριώτες του Έλληνες. Είχε μεταφράσει τους τέσσερις πρώτους τόμους του *Voyage de Anacharsis* στα νεοελληνικά και είχε τυπώσει τον πρώτο και τέταρτο τόμο, αλλά σταμάτησε από φόβο μήπως τον υποπτευθούν γιατί μέρος της μετάφρασης είχε γίνει από το Ρήγα Βελεστινλή και ο πρώτος τόμος τυπώθηκε από έναν εκ των συνωμοτών της Βιέννης που προδόθηκαν από την αυστριακή κυβέρνηση στην Πύλη. Είχε επίσης μεταφράσει επτά τόμους από την *Ιστορία της Ελλάδος* του Cousin Despréaux. Βλ. LEAKE 1835, I, 354-355· πρβλ. ΤΟΛΙΑΣ 2007, 172-173.

[18] Τύπος πλοίου.

καπετάνιος δε σαλπάρει μέχρι να νυχτώσει λόγω του ότι είναι Τρίτη –μέρα που θεωρείται κακότυχη για τους Έλληνες– και για να μη δει ο κόσμος το όμορφο σκαρί του, όταν φεύγει, και το ματιάσει. Στις 9 το πρωί της 11ης Σεπτεμβρίου έφτασαν στη Λευκάδα. Από εκεί, μέσω Ιθάκης, Κεφαλονιάς, Κυθήρων, Μήλου, Πάρου, Νάξου, Δήλου, Μυκόνου, Σκύρου και Σποράδων κατέπλευσαν, το βράδυ της 22ας Οκτωβρίου, και αγκυροβόλησαν έξω από τη μονή Ξηροποτάμου στο δυτικό Άγιον Όρος. Επισκέπτεται τις περισσότερες μονές του Αγίου Όρους μέχρι την 4η Νοεμβρίου 1806, οπότε ξεκινά μια μακρά περιοδεία στη Μακεδονία και Θεσσαλία, που ολοκληρώνεται με την επιστροφή του στη Θεσσαλονίκη στις 23 Δεκεμβρίου 1806, όπου παραμένει για λίγες εβδομάδες. Φυλακίζεται, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, το Φεβρουάριο του 1807 και τελειώνει έτσι το «Τρίτο Ταξίδι» του στη βόρεια Ελλάδα. Μέχρι να ξεκινήσει το «Τέταρτο Ταξίδι» και τελευταίο στη βόρεια Ελλάδα, συναντάται μυστικά, μετά την απόδρασή του από τη φυλακή της Θεσσαλονίκης, με τον Αλή πασά κοντά στο Μύτικα της Πρέβεζας τη 12η Νοεμβρίου 1807. Το Φεβρουάριο του 1809 φτάνει στην Πρέβεζα ως επίσημος απεσταλμένος της Αγγλίας στην Ήπειρο.

Το κείμενο του τελευταίου ταξιδιού του ξεκινά χρονολογικά το Μάρτιο του 1809, με μια περιγραφή της Πρέβεζας, που τότε ήταν υπό την κυριαρχία του Αλή πασά. Ταξιδεύει στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία[19] και στις 10 Μαΐου 1809 επιστρέφει στα Γιάννενα, όπου συνεχίζει να κάνει εκδρομές και συστηματικές εξερευνήσεις σε διάφορες περιοχές της Ηπείρου. Στις 20 Οκτωβρίου 1809 έρχεται στην Άρτα, όπου παραμένει για μία εβδομάδα[20] και μέσω Αμφιλοχίας επιστρέφει στην Πρέβεζα, απ' όπου την 9η Νοεμβρίου ξεκινά για τα Γιάννενα μέσω Λούρου, Μαμτσαούς, Χαλκιάδων και Πέντε Πηγαδιών.[21] Ο δρόμος αυτός είχε λιθοστρωθεί από τον Αλή πασά σε όλα τα δύ-

[19] Τα κείμενα από τα *Ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα* του Leake που αφορούν την Αιτωλία και Ακαρνανία, μετέφρασε και σχολίασε ο μακαριστός παπα-Γιώργης Δ. Στάθης από τη Στεφανιάδα Καρδίτσας, χωρίς δυστυχώς να συμπεριλάβει στη μετάφρασή του τα σχετικά με την αρχαιολογία της περιοχής κείμενα, και δημοσιεύτηκαν σε έξι συνέχειες στη μηνιαία εικονογραφημένη επιθεώρηση *Στερεά Ελλάς*, βλ. ΣΤΑΘΗΣ 1975. Παρόμοια εργασία έκανε ο παπα-Γιώργης Στάθης και για την Ήπειρο το 1976, βλ. ΣΤΑΘΗΣ 1976. Η μετάφραση αυτή του μακαριστού παπα-Γιώργη υπήρξε βοήθημά μου στην παρούσα εργασία, διορθώθηκαν, όμως, πάρα πολλά στοιχεία –που εκείνος λόγω άγνοιας του χώρου δεν κατείχε– και συμπληρώθηκαν τα τμήματα του κειμένου του Leake –κυρίως αρχαιολογικά, αλλά και άλλα– που δεν είχαν μεταφραστεί καθόλου από τον παπα-Γιώργη.

[20] Ο Γεώργιος Σταύρου μετέφρασε τα κείμενα του Leake που αναφέρονται στην επίσκεψή του στην Άρτα το 1809, αλλά παρέλειψε τα σχετικά με την περιήγησή του στην πόλη το 1805. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΥ 1967· 1971.

[21] Το ταξίδι αυτό, καθώς και τα σχετικά με την περιοχή του νομού Πρέβεζας βόρεια της Νικόπολης κείμενα, θα δημοσιευθούν, μεταφρασμένα και υποσημειωμένα, σε άλλο άρθρο μου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008.

σκολα σημεία του και ο Leake τον προτείνει στους επισκέπτες που θέλουν να ταξιδέψουν με τετράτροχη άμαξα από την Πρέβεζα στα Γιάννενα.[22] Στις 19 Νοεμβρίου ξεκινά το τελευταίο ταξίδι του στη Θεσσαλία,[23] απ' όπου επιστρέφει, στις 15 Ιανουαρίου 1810, στα Γιάννενα. Η 18η Φεβρουαρίου 1810 είναι η τελευταία μέρα καταγραφής του ταξιδιού του στην Ελλάδα και υπήρξε επεισοδιακή. Βρίσκει τον Leake στην Πρέβεζα, όπου περίπου στις 11:00 πριν τα μεσάνυχτα ζει την εμπειρία ενός μεγάλου σεισμού, του μεγαλύτερου που έζησε στη διάρκεια της παραμονής του στην Ελλάδα. Εκτός της μεγάλης ισχύος του, ο σεισμός είχε τόσο μεγάλη διάρκεια, ώστε ο Leake πρόφτασε να ντυθεί πρόχειρα και να βγει από το σπίτι που έμενε, πριν ακόμη σταματήσει το κούνημα.[24] Το Μάρτιο του 1810 ο Leake εγκατέλειψε τα Γιάννενα και στη θέση του Άγγλου προξένου τοποθετήθηκε ο Γεώργιος Φορέστης, γιος του προξένου της Αγγλίας στα Επτάνησα.[25] Ο Leake πήρε το δρόμο της επιστροφής για τη γενέτειρά του, όπου έφτασε τον Απρίλιο του 1810, αφού είχε ζήσει δέκα έντονα χρόνια –με κάποια διαλείμματα– στη δεύτερη πατρίδα του, την Ελλάδα των αρχαίων χρόνων.

Ο Leake ήρθε για πρώτη φορά στην Πρέβεζα το μεσημέρι της 21ης Ιουνίου 1805, αφού πρώτα πέρασε από τη Βόνιτσα, η οποία την εποχή εκείνη μαζί με την Πρέβεζα, την Πάργα και το Βουθρωτό αποτελούσαν την «Κοινοπολιτεία του Ακρωτηρίου» και είχαν ειδικά προνόμια διοίκησης, στα οποία αναφέρεται ο Leake. Έκρινα έτσι σκόπιμο να ξεκινήσω τη μετάφραση της περιήγησης του Άγγλου λοχαγού από τη γειτονική πόλη της Βόνιτσας, η οποία είναι ιστορικο-γεωγραφικά άρρηκτα συνδεδεμένη με την Πρέβεζα.

Τα μεταφρασμένα αποσπάσματα των κειμένων του Leake ακολουθούν τη χρονολογική σειρά των ταξιδιών του. Οι επικεφαλίδες των επί μέρους ενοτήτων επισημαίνουν τον τόπο και τη χρονολογία επίσκεψης του περιηγητή. Στο μεταφρασμένο κείμενο, οι εντός παρενθέσεων ( ) λέξεις είναι επεξηγήσεις του Leake· οι εντός τετράγωνων αγκυλών [ ] είναι του μεταφραστή. Οι υποσημειώσεις του πρωτότυπου κειμένου του Leake παραπέμπονται με τα σύμβολα *, **, +, ++, κ.ο.κ. Οι υποσημειώσεις με αραβική αρίθμηση είναι του μεταφραστή.

---

[22] LEAKE 1835, IV, 254-257.

[23] Τα κείμενα από τα *Ταξίδια στη βόρεια Ελλάδα* του Leake που αφορούν τη Θεσσαλία, μετέφρασε και δημοσίευσε το 1969 ο μακαριστός παπα-Γιώργης Δ. Στάθης από τη Στεφανιάδα Καρδίτσας, χωρίς δυστυχώς να συμπεριλάβει στη μετάφρασή του τα σχετικά με την αρχαιολογία της περιοχής κείμενα. Στον τόμο συμπεριλαμβάνεται και μετάφραση των σχετικών με τη Θεσσαλία κείμενα του Άγγλου περιηγητή Henry Holland. Βλ. ΣΤΑΘΗΣ 1969.

[24] LEAKE 1835, IV, 550. Η Πρέβεζα υπέφερε και πάλι από μεγάλο σεισμό, με αρκετές ζημιές, 15 χρόνια αργότερα, το 1825, βλ. LIEBER et al. 1832, 328.

[25] FAIRFAX 1972, 59-60.

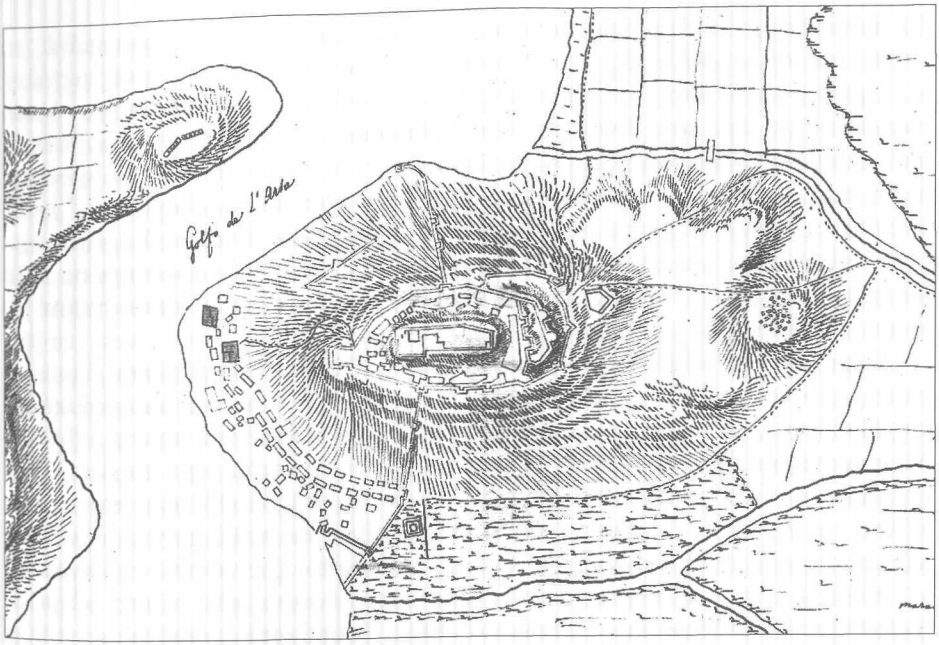

ΕΙΚΟΝΑ 4: *Χειρόγραφο σχέδιο της περιοχής της Βόνιτσας του 1710 περίπου. Στην κορυφή του λόφου διακρίνεται το κάστρο της Βόνιτσας (Στρατιωτικά αρχεία Στοκχόλμης, αριθμ. 0406:24:033:001)*

Βόνιτσα, 19 & 20 Ιουνίου 1805

Η Βόνιτσα περιλαμβάνει 450 σπίτια χωρισμένα σε τρεις συνοικίες.

1. Το Ρεσίντο (*Recinto*),[26] που κείται στα νοτιοδυτικά και ονομάζεται έτσι, γιατί είναι κλεισμένο μεταξύ δύο τειχών που κατεβαίνουν στην παραλία του ρηχού λιμένος από την κορυφή κωνοειδούς λόφου, πάνω στον οποίο βρίσκεται ερειπωμένο το κακοφτιαγμένο ενετικό κάστρο.
2. Το Μπόργκο (*Borgo*),[27] προάστιο στη δυτική πλευρά του λόφου, και
3. Το Μπόκαλε (*Boccale*),[28] που χωρίζεται από το Μπόργκο με περιβόλια και απλώνεται ανατολικά κατά μήκος της ακτής του κόλπου.

[26] *Recinto*, στα βενετσιάνικα σημαίνει ο «περίβολος», ο «περιτειχισμένος χώρος».

[27] *Borgo*, ονομάζεται στα βενετσιάνικα το τμήμα του οικισμού που βρίσκεται έξω από το κάστρο. Ευχαριστώ θερμά την κ. Χριστίνα Παπακώστα για τη μετάφραση των όρων.

[28] *Boccale*, ονομάζεται στα βενετσιάνικα ο χώρος που βρίσκεται στο στόμιο του λιμανιού. Είναι η μόνη από τις τρεις ονομασίες που σώζεται μέχρι σήμερα στη Βόνιτσα, ελαφρώς παραλλαγμένη σε «Μπόχαλη» ή «Μπούχαλη», και προσδιορίζει την ίδια περιοχή.

Τα περισσότερα σπίτια της Βόνιτσας είναι άθλιες αγροικίες καμωμένες με λάσπη και καλαμοσκεπές. Στο Ρεσίντο βρίσκονται τα ερείπια μιας μεγάλης εκκλησίας, πάνω από την πόρτα της οποίας υπάρχει λατινική επιγραφή που τοποθετήθηκε από τους Ενετούς. Μία βαλτώδης έκταση που καταλαμβάνεται από περιβόλια και ιδιωτικά σπίτια, απλώνεται σε ανθυγιεινή θέση προς την άκρη του Λιμενιού.[29] Απέναντι ακριβώς από το σπίτι του Λογοθέτη,[30] στην αντίπερα, βόρεια, άκρη της εισόδου του Λιμενιού, είναι ένα μικρό προάστιο με λίγα σπίτια στην πιο απομακρυσμένη μεριά του, και ένα μοναστήρι σε πολύ όμορφη θέση μέσα στον ελαιώνα. Μοναστήρι και προάστιο, είναι γνωστά με το όνομα Μυρτάρι.

Πέρα από το Μυρτάρι εκτείνεται μία μεγάλη χερσόνησος, που δημιουργείται από τον κόλπο της Βόνιτσας, το Λιμένι της Βόνιτσας και τον κόλπο της Πρέβεζας, η οποία τερματίζει προς τα βορειοανατολικά σε ψηλό βραχώδες ακρωτήριο που χωρίζεται από το απέναντι ακρωτήριο με τα στενά που δημιουργούν την είσοδο από το μικρό προκόλπο της Πρέβεζας στον κυρίως κόλπο της Άρτας.[31] Ο κόλπος της Βόνιτσας είναι μια πολύ μεγάλη ημικυκλική λεκάνη που ανοίγει προς τον Αμβρακικό κόλπο, ξεκινά από την ανατολική πλευρά της χερσονήσου, που μόλις περιγράψαμε, και φτάνει μέχρι το ακρωτήριο «Γελάδα» στα ανατολικά. Είναι δαντελωτά κομμένος με πολλά όμορφα λιμανάκια και σημαντικό βάθος ως την παραλία της Βόνιτσας. Το εμπόριο της περιοχής συνίσταται κυρίως στην ανταλλαγή σιτηρών, ζώων και καυσόξυλων με είδη επίπλωσης και οικιακής χρήσης, για τα οποία η Ελλάδα εξαρτάται από την Ευρώπη και την Κωνσταντινούπολη. Ως προς τον τρόπο διοίκησης, η Βόνιτσα είναι στην ίδια κατάσταση με την Πρέβεζα και την Πάργα. Η συνθήκη του 1800 που δημιούργησε την Ιόνιο Πολιτεία εκχώρησε αυτές τις βενετικές κτήσεις στην Πύλη, υπό τον όρο να διοικούνται με τους δικούς τους δημοτικούς νόμους και να εξαιρούνται του χαρατσιού, αλλά να πληρώνουν το γεωργικό φόρο και τελωνειακούς δασμούς σε αξιωματούχο διορισμένο από την Πύλη για την υπηρεσία αυτή. Ο Αγάς που έχει επιφορτισθεί με αυτήν την υπηρεσία έχει φρουρά από πέντε ή έξι άνδρες. Παραπονείται

---

[29] Το «Λιμένι» του Leake ονομάζεται σήμερα «Λιμάνι» ή «Χώρα» και είναι η κλειστή λιμνοθάλασσα δυτικά της Βόνιτσας.

[30] Λογοθέτη ονόμαζαν οι Έλληνες τον προεστό τους, ο οποίος στη Βόνιτσα εκείνη την εποχή ήταν ο Νικολός Χαλκιόπουλος.

[31] Αυτή η σημαντική διαφοροποίηση, που κάνει εδώ ο Leake, μεταξύ της εισόδου του Αμβρακικού κόλπου και της εισόδου του κόλπου της Πρέβεζας, θα μας απασχολήσει αρκετές φορές στο παρόν άρθρο. Όταν αναφέρεται στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, εννοεί το στενό μεταξύ των δύο ακρωτηρίων που περιγράφει εδώ: του ακρωτηρίου «Κεφάλι Παναγιάς» στην ακαρνανική ακτή και του ακρωτηρίου «Σκαφιδάκι» ή «Λασκάρα» στην ηπειρωτική ακτή. Η είσοδος του κόλπου –ή προκόλπου, όπως μερικές φορές τον αναφέρει– της Πρέβεζας είναι μεταξύ της πόλης της Πρέβεζας και του κάστρου του Ακτίου, αυτή που εμείς σήμερα τις περισσότερες φορές, εσφαλμένα, ονομάζουμε είσοδο του Αμβρακικού κόλπου.

πολύ για τη μοναξιά του, αφού δεν έχει ούτε έναν Τούρκο να μιλήσει, καθώς ακόμη και οι στρατιώτες της φρουράς είναι Χριστιανοί. «Αλλά υπηρετώ» λέγει, «για τη δόξα του σουλτάνου μου και με την ελπίδα μιας προαγωγής». Εν τω μεταξύ φοβάται πολύ να δυσαρεστήσει τον Αλή πασά, του οποίου η επιδίωξη να αποκτήσει πλήρη κυριαρχία επί των πρώην ενετικών κτήσεων είναι καταφανής. Ο καημένος ο Αγάς τώρα τελευταία είναι ταραγμένος από τη συμπεριφορά του προϊσταμένου του στην Πρέβεζα,[32] ο οποίος έδειξε ανοικτά τη δυσπιστία του προς τον Αλή, με το να μην τον περιμένει, όταν αυτός ήρθε τελευταία στο Μύτικα, στα σύνορα της περιοχής της Πρέβεζας. Είναι επίσης φοβισμένος για το τι θα πράξουν οι Έλληνες προεστοί της Βόνιτσας, οι οποίοι, όπως υποψιάζεται, για την ασφάλεια τους πήγαν με το μέρος του Αλή. Όποια και αν είναι τα σχέδια του Αλή, ο Τούρκος[33] δεν μπορεί με κανένα τρόπο να τα εμποδίσει, και έτσι θα πέσει εύκολα στη δυσμένεια των ανωτέρων του. «Αν οι Έλληνες της Βόνιτσας», παρατηρεί, «με εγκαταλείψουν και μείνω μόνος ν' αντισταθώ στις επιθυμίες του Αλή, τότε σίγουρα θα πάω χαμένος». Φαίνεται να είναι αρκετά δικαιολογημένοι οι φόβοι του, διότι όσοι Έλληνες υποστήριζαν αυτόν και τη στάση του ενάντια στον Αλή, θεώρησαν φρόνιμο να φύγουν απ' τον τόπο. Η αντίθετη ομάδα, αφού πείσθηκε για το μάταιο της αντίστασης, συμμετέχει με το Βεζίρη σε κάτι κερδοσκοπικά εμπόρια, από τα οποία το μόνο κέρδος που ίσως αποκομίσουν θα είναι να τους ρημάξει τελευταίους. Η Αυτού Υψηλότης[34] υποβοηθείται πολύ στα σχέδια της από τη δράση των κλεφτών, που της παρέχουν συνεχές πρόσχημα, ώστε να διατηρεί σώμα στρατιωτών στις πρώην ενετικές κτήσεις.

ΕΙΚΟΝΑ 5: *Ασυνήθιστη απεικόνιση του Αλή πασά από λιθογραφία του J. Boilly του 1827 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 334)*

[32] Εννοεί τον αντιπρόσωπο του Σουλτάνου στις πρώην ενετικές κτήσεις, Αβδουλάχ μπέη, ο οποίος είχε έδρα την Πρέβεζα και προϊστατο των αγάδων που είχαν διοριστεί στις άλλες τρεις αυτόνομες πόλεις της Κοινοπολιτείας του Ακρωτηρίου (Πάργα, Βόνιτσα και Βουθρωτό).

[33] Εννοεί τον Αβδουλάχ μπέη, ο οποίος ήταν υπόλογος στο σουλτάνο.

[34] Εννοεί τον Αλή πασά.

Μετά από την επίσκεψή μου αυτή στην κατοικία του Τούρκου αγά, μου έστειλε ένα αρνί και μερικά λεμόνια και το επόμενο πρωί[35] με συνόδευσε στο κάστρο της Βόνιτσας, από το οποίο έχεις θαυμάσια θέα προς το δυτικό μέρος του Αμβρακικού κόλπου, που περικλείεται από τα βουνά του Σουλίου και των Ιωαννίνων. Το κάστρο έχει διπλό περιτείχισμα, μία ερειπωμένη εκκλησία στην κορυφή, μία καλή δεξαμενή νερού και μία κατοικία που κτίσθηκε από τον Αλή πασά για την αλβανική φρουρά, την οποία τοποθέτησε εδώ, όταν κατέλαβε τη Βόνιτσα από τους Γάλλους, με την προσδοκία να του την αφήσει η Πύλη διακριτικά στην κυριαρχία του. Είναι οπλισμένο μόνο με τρία μικρά κανόνια στη νότια πλευρά του. Η ερειπωμένη κατάσταση των εκκλησιών εδώ και στο Ρεσίντο λέγεται ότι προξενήθηκε από τους Βενετούς, οι οποίοι τις κατέστρεψαν, για να πουλήσουν τα υλικά, όταν έφυγαν από τη Βόνιτσα.

Τα πλεονεκτήματα της Βόνιτσας είναι ο ωραίος της κόλπος για το αγκυροβόλιο πλοίων, το λιμάνι στο Μυρτάρι για μικρά πλοιάρια, τα δάση της, στα οποία υπάρχει άφθονη εξαίρετη ξυλεία, τα λιβάδια της για την κτηνοτροφία, μια γόνιμη κοιλάδα, μια εύκολη επικοινωνία με τη Λευκάδα και ένα φρούριο, που ελέγχει την πρόσβαση στην Αιτωλοακαρνανία από την Ήπειρο μέσω Πρεβέζης. Η Βόνιτσα μπορεί να μετατραπεί σε χώρο μεγίστης σπουδαιότητος, αν η ισχυρή δίοδος του Μακρυνόρους –η μόνη είσοδος διά ξηράς– αποκλειστεί και εφόσον η θαλάσσια επικοινωνία παραμείνει στα χέρια των αμυνόμενων της Ακαρνανίας. Όμως η Βόνιτσα, όπως και όλες οι άλλες πόλεις στον Αμβρακικό κόλπο, μειονεκτούν λόγω της ρηχότητας των στενών της Πρέβεζας. Αυτό γίνεται αισθητά αντιληπτό από το γεγονός της ανυπαρξίας ασφαλούς αγκυροβολίου στην εξωτερική ακτή [του Ιονίου] σε μία απόσταση αρκετά μεγάλη και προς το νότο και προς το βορρά της εισόδου του Στενού. Ο όρμος «Δέματα» στο βόρειο άκρο του Στενού της Λευκάδας είναι το καλύτερο αγκυροβόλιο, αλλά η είσοδός του ελέγχεται από το κάστρο της Άγιας Μαύρας. Άλλο μειονέκτημα της Βόνιτσας είναι η ανεπάρκεια πόσιμου νερού, το οποίο διοχετεύεται στην πόλη, μέσω ενός καναλιού αρκετού μήκους, από ένα ρυάκι στην κοιλάδα· και το μέρος δεν είναι απαλλαγμένο από την ελονοσία το καλοκαίρι και το φθινόπωρο, η οποία προέρχεται από τα στάσιμα νερά της εισόδου του λιμανιού, καθώς και από τα αεράκια της ξηράς που πνέουν από τους βάλτους κοντά στη λίμνη της Βουλκαριάς.

Η γη της Βόνιτσας ανήκει κυρίως στους ευγενείς της Ζακύνθου, Κεφαλονιάς και Κέρκυρας και περιήλθε σε αυτούς στη διάρκεια της ενετικής διοίκησης και της οποίας οι καλλιεργητές δίνουν στους ιδιοκτήτες το ένα τέταρτο της παραγωγής, υποχρεούμενοι σε όλα τα έξοδα καθώς και στο φόρο της γης [δεκάτης] προς την Πύλη. Τελευταία οι Έλληνες της Βόνιτσας καθάρι-

[35] Την 20η Ιουνίου 1805.

σαν μερικά τμήματα εδάφους στους λόφους, τα οποία σπέρνουν για λογαριασμό τους. Στα γύρω δάση τούς επιτρέπεται να κόψουν καυσόξυλα και ξυλεία για ατομική χρήση, αλλά όχι για εξαγωγή, καθόσον τα δάση είναι περιουσία του Σουλτάνου και δεν επιτρέπεται σε κανένα να κόψουν μεγάλα δένδρα χωρίς την άδεια της Πύλης.

Ενάμισι μίλι προς τα νοτιοανατολικά της Βόνιτσας και τρία τέταρτα του μιλίου από τη θάλασσα, υψώνεται μέσα στην πεδιάδα μικρός κωνοειδής λόφος, ονομαζόμενος «Μαγούλα», και πίσω από αυτόν ένας όμοιος αλλά μεγαλύτερος, οι οποίοι είναι κατάφυτοι με θάμνους. Στην κορυφή του μικρότερου λόφου, μία έκταση περίπου δώδεκα στρεμμάτων,[36] που τώρα είναι φυτεμένη με καλαμπόκι, περικλείεται με υπολείμματα ελληνιστικών τειχών. Στη βόρεια πλευρά ο τρόπος κτισίματος είναι του τρίτου τύπου και στην ανατολική υπάρχει θαυμάσιο δείγμα του τετάρτου και πιο κανονικού τύπου.[37] Λέγεται πως υπάρχει και άλλο ένα παρόμοιο μικρό φρούριο στη Ρούγα, σε μια προεξοχή της παραλίας λίγο προς τα εδώ από το «Νησί». Αυτό, πιθανώς να ήταν παραθαλάσσιο εξάρτημα μιας μεγάλης πόλης, κατάλοιπα της οποίας υπάρχουν στον Άγιο Βασίλη, επάνω στην πλευρά του βουνού, τρεις ώρες από τη Βόνιτσα. Έψαξα για ίχνη αρχαιοτήτων στο φρούριο της Βόνιτσας και σε όλο το λόφο, χωρίς κανένα αποτέλεσμα, παρ' όλο που η θέση δύσκολα θα παραβλεπόταν από τους αρχαίους. Και πράγματι, αρχαίοι τάφοι βρίσκονται συχνά στο προάστιο Μπόκαλε καθώς και θραύσματα αρχαιοτήτων σε άλλα μέρη, ικανά να αποδείξουν ότι εδώ υπήρχε αρχαία θέση.

Από τη Βόνιτσα προς την Πρέβεζα, 21 Ιουνίου 1805

Σήμερα το πρωί στις 5:10′, αφού έστειλα τις αποσκευές μου τα μεσάνυχτα με ένα πλοίο, προχώρησα διά ξηράς από τη Βόνιτσα προς την Πρέβεζα, ακολουθώντας την παραλία του ρηχού όρμου Λιμένι ως τις 5:30′. Μετά άφησα τον κατ' ευθείαν δρόμο, που συνεχίζει κατά μήκος του όρμου στη βάση του λόφου, έστριψα αριστερά και σε 18 λεπτά έφθασα σε ύψωμα από το οποίο έχεις θαυμάσια θέα προς τη μεγάλη Ακαρνανική χερσόνησο, που απλώνεται μεταξύ των κόλπων της Βόνιτσας και της Ζαβέρδας. Προς τα ανατολικά του ισθμού, ο οποίος είναι –με εξαίρεση τη μικρή λοφοσειρά Κονιδάρι– επίπεδος από τον ένα κόλπο ως τον άλλο, υψώνεται το παράλληλο βουνό, του οποίου

[36] Στο αγγλικό κείμενο η έκταση αναφέρεται ως *about three acres*. Ένα *acre* ισούται με τέσσερα περίπου στρέμματα. Η λέξη προέρχεται από την ελληνική λέξη «αγρός» και ισοδυναμούσε με την έκταση που μπορούσε να οργώσει ένας άνδρας με το βόδι του σε μία μέρα.

[37] Το αγγλικό κείμενο έχει ως εξής: *On the northern side, the masonry is of the third order; and on the east there is a beautiful specimen of the fourth, or most regular kind.*

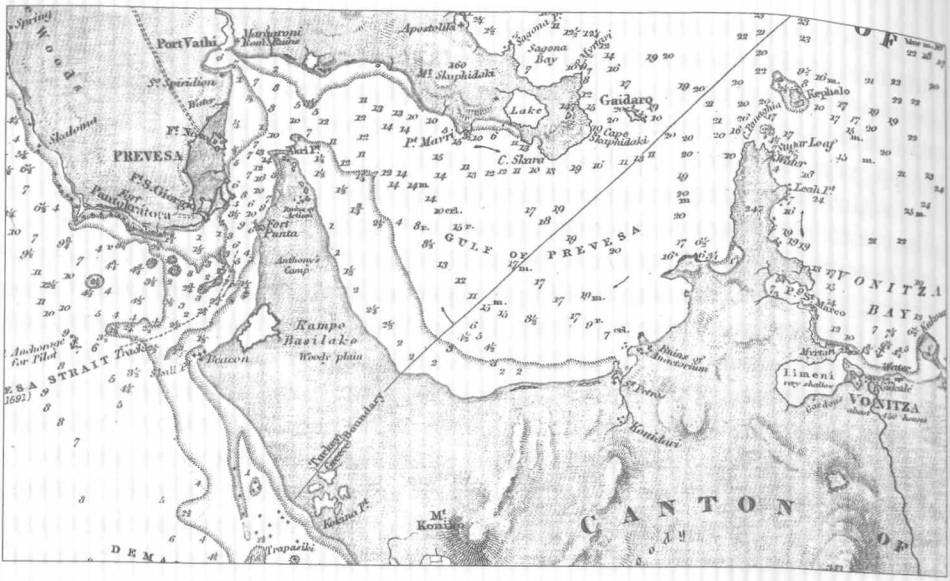

ΕΙΚΟΝΑ 6: *Χάρτης των Στενών και του κόλπου της Πρέβεζας του 1830. Σημειώνονται τα σύνορα μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας. Το Άκτιο ήταν υπό τουρκική κυριαρχία μέχρι το 1881. Λεπτομέρεια χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 558)*

η κορυφή ονομάζεται Περγαντί. Το κέντρο της χερσονήσου αποτελείται από χαμηλά εδάφη, που περιβάλλουν τη λιμνοθάλασσα της Βουλκαριάς και εκτείνονται μέχρι την ακτή απέναντι από την Πρέβεζα και μέχρι την Άγια Μαύρα. Όλο το νότιο τμήμα της χερσονήσου αποτελείται από ψηλό βουνό, στην πλευρά του οποίου –απέναντι από τη Λευκάδα– βρίσκεται το χωριό Πλαγιά. Στο νότιο άκρο της χερσονήσου υπάρχει ένα άλλο χωριό, που ονομάζεται Μπογωνιά και απέναντί του, στους πρόποδες της οροσειράς Περγαντί, είναι η Ζαβέρδα. Και οι δύο αυτές θέσεις δεν απέχουν πολύ από τον κόλπο, που συνήθως ονομάζεται με το όνομα της τελευταίας. Η ενδιάμεση πεδιάδα, στην πραγματικότητα ολόκληρος ο ισθμός, είναι γόνιμη αλλά ελάχιστα καλλιεργημένη. Το μεγαλύτερο μέρος της χερσονήσου είναι δάσος, το οποίο –ιδιαίτερα στη νότια και ανατολική πλευρά της λιμνοθάλασσας και στο βουνό της Πλαγιάς– είναι γεμάτο από μεγάλες δρύες, κατάλληλες για τη ναυπήγηση πλοίων.* Η λιμνοθάλασσα, μαζί με τους βάλτους στις άκρες, εί-

* Στα δάση κοντά στη λιμνοθάλασσα της Βουλκαριάς παρατήρησα το 1809 πολλές εξαίρετες δρύες, ψηλότερες και ευθύτερες από όσες έχω δει στην Ελλάδα, αν και, επειδή αναπτύσσο-

ναι περί τα τέσσερα με πέντε μίλια σε μήκος και άλλα τόσα σε πλάτος. Συγκοινωνεί μέσω στενού ρέματος με το μυχό του όρμου Δέματα, στο νότιο μέρος του οποίου είναι η είσοδος της διώρυγας της Λευκάδας και το κάστρο της Άγιας Μαύρας.

Στη νοτιοανατολική άκρη της Βουλκαριάς, σε ύψωμα που προβάλλει από πυκνά δάση, είναι το Παλαιόκαστρο της Κεχροπούλας, ονομαζόμενο έτσι από το όνομα μικρού ακατοίκητου χωριού. Προς τα αριστερά της Κεχροπούλας η θέα περιλαμβάνει το Μεγανήσι, την Άτοκο και τμήμα του Κάλαμου, το υπόλοιπο του οποίου κρύβεται από την Ακαρνανική ακτή. Προς τα βόρεια φαίνονται οι Παξοί και η ακτή από την Πάργα μέχρι τη Σαλαώρα, με όλη τη βόρεια πλευρά του Αμβρακικού κόλπου. Καίτοι είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα τα ονόματα των αρχαίων θέσεων στο τμήμα αυτό της Ακαρνανίας, αναμφίβολα η Βουλκαριά είναι το αρχαίο Μυρτούντιον, όντας ακριβώς όπως το περιγράφει ο Στράβων, «μία λιμνοθάλαττα» ευρισκόμενη μεταξύ Λευκάδος και Αμβρακικού κόλπου.*

Στις 7:15΄ κατεβαίνοντας το βουνό και αφήνοντας το άκρο του Λιμενιού της Βόνιτσας στα δεξιά μας, καθώς και το δρόμο προς τον Άγιο Πέτρο –ένα λιμάνι στην ακτή του κόλπου της Πρέβεζας, όπου υπάρχουν κατάλοιπα ελληνιστικής πόλης, πιθανώς του Ανακτορίου– προχωρήσαμε μέσα από δάση και θαμνότοπους και φτάσαμε στις 7:50΄ στην παρυφή πανέμορφης, μικρής λίμνης με γλυκό νερό που ονομάζεται «Λινοβρόχι»,** από τη μια πλευρά της οποίας επικρέμαται δάσος δρυών. Εδώ ένας χωρικός μού περιέγραψε ένα υπόγειο ρέμα που πηγάζει από κοιλότητα στο δάσος, κοντά στη λίμνη της Βουλκαριάς. Ο δρόμος συνεχίζει μέσα από ακαλλιέργητη περιοχή γεμάτη αγκάθια και θάμνους και στις 8:40΄ βγήκαμε στην παραλία του κόλπου της Πρέβεζας. Εδώ είδαμε έτοιμη ξυλεία για ναυπήγηση, ιδιαίτερα στραβόξυλα,[38] τα οποία προοριζόταν για ένα πολεμικό πλοίο που ο Αλή πασάς ετοιμάζεται να φτιάξει στη Σαλαώρα. Ο ναυπηγός υπολογίζει ότι το πλοίο, με όλα τα κανόνια επάνω του, θα περνά το ρηχό στενό της Πρέβεζας και θα περισσεύει και μισό πόδι νερού ως τον πυθμένα της θάλασσας.

Ακολουθήσαμε την ακτή για μισό μίλι και μετά διασχίσαμε μία χαμηλή περιοχή, στο βόρειο άκρο του Στενού της Πρέβεζας, και φτάσαμε στις 9:10΄

νται σε βάλτο, μπορεί το ξύλο τους να μην είναι τόσο καλό, όσο αυτών που βρίσκονται στους λόφους. Παρατήρησα επίσης υπολείμματα κομμένων δέντρων, από αυτά που είχαν κοπεί από τον Lasalle, και μερικούς κομμένους κορμούς οι οποίοι δεν είχαν μεταφερθεί. Υπάρχει πυκνή χαμηλή βλάστηση από δάφνη, αριά, σμυρτιά, παλιούρι και σκίνο. Σε μερικά σημεία το δάσος αποτελείται αποκλειστικά από αριά, αλλά τα δέντρα δεν είναι μεγάλα.

* Στράβων, *Γεωγραφικά*, 10.2.21.

** Που σημαίνει λιμνούλα για να μουσκεύουν το λινάρι.

[38] Στο αγγλικό κείμενο *knees*.

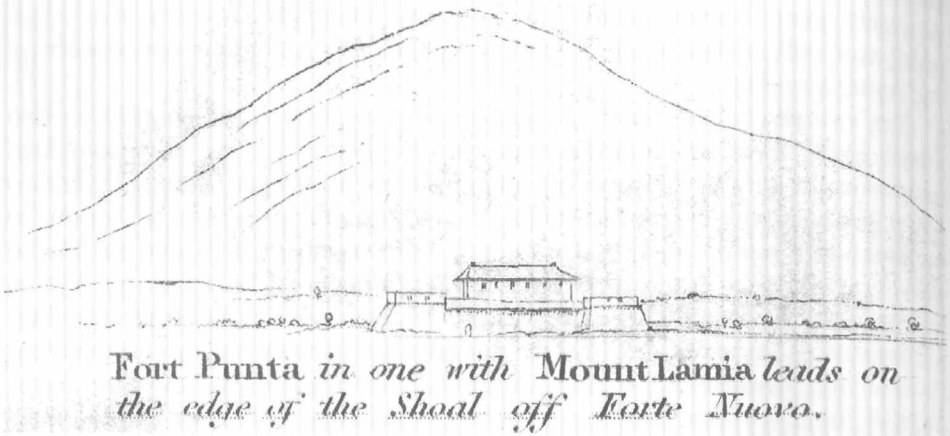

ΕΙΚΟΝΑ 7: *Όψη του κάστρου του Ακτίου από τα βόρεια, με το όρος Λάμια της Ακαρνανίας πίσω του. Επάνω στο κάστρο υπάρχει οίκημα, ίσως το σεράι του Αλή πασά που αναφέρει ο Leake, το οποίο αργότερα άλλαξε χρήση. Λεπτομέρεια χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 558)*

στο τσιφλίκι της Πούντας.[39] Εδώ, γύρω από ένα τετράγωνο κτίριο με πύργους στις γωνίες του, υπάρχουν μερικά χωράφια με καλαμπόκι. Το κτίριο περιλαμβάνει τα σπίτια των χωρικών που καλλιεργούν τα χωράφια και βόσκουν τα κοπάδια, στο κτήμα αυτό του Αλή πασά. Εδώ επίσης υπάρχει μία κούλια, ένας σύγχρονος πύργος, και αρκετά λείψανα αρχαίων κτιρίων ρωμαϊκής κατασκευής. Σε μια προεξοχή προς τα νότια του τσιφλικιού, στο στενότερο σημείο του Στενού και ακριβώς απέναντι από το κάστρο της Πρέβεζας, ο Βεζίρης έχει κτίσει ένα σεράι και μικρό φρούριο.[40] Είναι πολύ πιθανό ότι

[39] Τα όρια του τσιφλικιού της Πούντας δε μας είναι με ακρίβεια γνωστά. Γνωρίζουμε τη συνοριακή γραμμή Τουρκίας-Ελλάδας, που καθορίστηκε με τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης του Ιουλίου 1832, από χάρτες της εποχής (βλ. Εικ. 6). Η περιοχή του Ακτίου που ήταν υπό τουρκική κατοχή μέχρι το 1881, αποτέλεσε σύμφωνα με το Γ.Ι. Μουστάκη το λιβάδι του Ακτίου, βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 74-75. Παραμένει άλλωστε μέχρι σήμερα το τοπωνύμιο «Παλιοκούλια» στο νοτιοδυτικό άκρο του λιβαδιού κοντά στην αλυκή, όπου πρέπει να ήταν το συνοριακό παρατηρητήριο (κούλια). Τα όρια του τσιφλικιού της Πούντας, όμως, δεν πρέπει να έφταναν μέχρι τα όρια του μετέπειτα λιβαδιού, καθώς ο Leake αναφέρει ότι το κάστρο της Πούντας ή Ακτίου κτίστηκε σε προεξοχή προς τα νότια του τσιφλικιού. Έτσι τα σύνορα του τσιφλικιού πρέπει να ήταν λίγο νοτιότερα του κάστρου.

[40] Το τριγωνικό κάστρο που σώζεται στο Άκτιο, τουλάχιστον στη σημερινή του μορφή, κτίστηκε από τον Αλή πασά το Σεπτέμβριο του 1812, σύμφωνα με δύο χρονολογίες που υπάρχουν

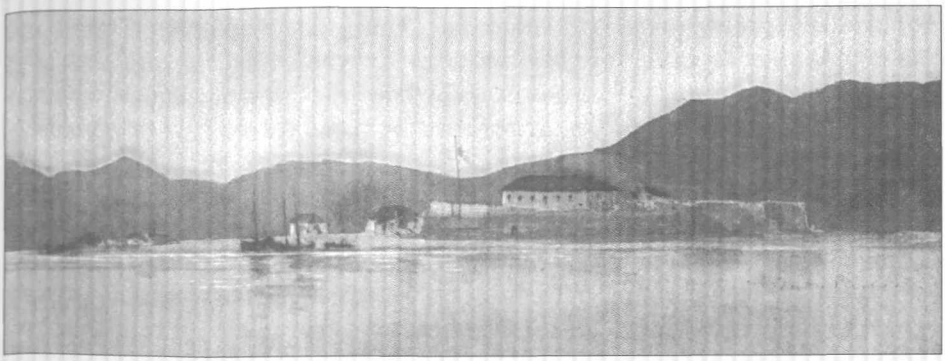

ΕΙΚΟΝΑ 8: *Το κάστρο του Ακτίου το 1897. Σχέδιο του πλοιάρχου Rose. Illustrated London News, 24.04.1897 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

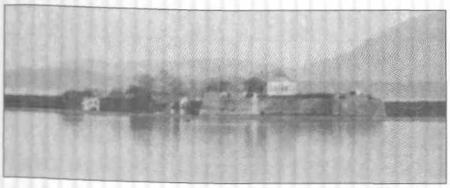

ΕΙΚΟΝΑ 9: *Το κάστρο του Ακτίου από τα δυτικά. Λεπτομέρεια φωτογραφίας του 1913 (Φωτογραφία Etienne Labranche)*

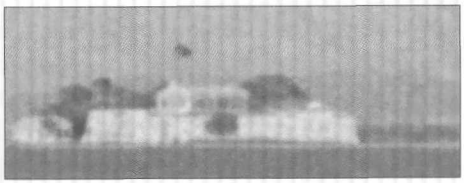

ΕΙΚΟΝΑ 10: *Το κάστρο του Ακτίου από τα δυτικά. Λεπτομέρεια φωτογραφίας του 1913. (Φωτογραφία Fred Boissonnas)*

πάνω από την κεντρική βόρεια πύλη του, και όχι το 1819, όπως εσφαλμένα αναφέρεται από πολλούς ερευνητές, που βασίζονται στις πληροφορίες που δίνει ο Δημάρατος στο λήμμα «Πρέβεζα» της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας*. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 138-139· ενδεικτικά για τη χρονολόγηση του κάστρου στα 1819 βλ. ΣΜΥΡΗΣ 2004, 98, 104, 164. Δημιουργούνται, όμως, ερωτηματικά από την αναφορά αυτήν του Leake. Υπήρχε άραγε μικρότερο φρούριο και σεράι στην ίδια θέση το 1805; Σε ποιο κάστρο της Πρέβεζας, στο στενότερο σημείο του Στενού της, αναφέρεται; Εάν αναφέρεται στο κάστρο του αγίου Γεωργίου –όπως υποψιαζόμαστε– αυτό κτίστηκε το 1807. Μήπως γράφει το σχετικό κείμενο γνωρίζοντας τα κάστρα που υπάρχουν εκεί κατά την επόμενη επίσκεψή του στο χώρο, το 1809; Μήπως με τη λέξη φρούριο (*fortress*) αναφέρεται στο χωμάτινο οχυρό που πρόχειρα κατασκεύασε ο Αλή πασάς στο Άκτιο; Το πιθανότερο είναι να υπήρχε στην ίδια θέση μικρότερο φρούριο, το οποίο να πήρε τη σημερινή του μορφή το 1812, χωρίς αυτός ο ισχυρισμός να απαντά σε όλα τα ερωτηματικά.

τα ρωμαϊκά ερείπια του Ακτίου είναι κατάλοιπα των κτιρίων που κτίσθηκαν από τον Αύγουστο, καθόσον το πλάτος του Στενού συμφωνεί απόλυτα με το «λιγότερο των πέντε σταδίων» του Πολυβίου, ή το «κάτι περισσότερο των τεσσάρων» του Στράβωνος, ή τα «τέσσερα» του Σκύλακος, ή τα «πεντακόσια ρωμαϊκά βήματα» του Πλινίου.*

Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι «Πούντα» είναι η ιταλική μετάφραση της *Ἄκρης* ή *Ἄκρον*, που είναι το ελληνικό όνομα αυτού του ακρωτηρίου. Ως συνέπεια της μακροχρόνιας ενετικής εξάρτησης της Πρέβεζας, η λέξη «Πούντα» πολύ συχνά χρησιμοποιείται ακόμη και από τους Έλληνες. Αλλά, *Ἄκρη*, όπως και *Πούντα*, δεν είναι τίποτε περισσότερο από το σύγχρονο χαρακτηριστικό της *Ἀκτῆς*, λέξης όμοιας με την *Ἄκρη*, που περιγράφει μια χερσόνησο σαν αυτή απέναντι από την Πρέβεζα. Από τη λέξη *Ἀκτὴ* ο Απόλλωνας που λατρευόταν εδώ είχε το προσωνύμιο *Ἄκτιος* και το Ιερό του *Ἄκτιον*. Πέραν των συγγραφέων που μόλις αναφέραμε, μπορούμε να επικαλεσθούμε και τους Θουκυδίδη και Δίωνα,** ως απόδειξη ότι η Άκρη ήταν η θέση του Ακτίου. Μόνον ο Στράβων μάς άφησε μια έκφραση που δε συμβιβάζεται με την πραγματική τοπογραφία της περιοχής, λέγοντας ότι το ιερό βρισκόταν σε ύψωμα.[41]

Πρέβεζα, 22 Ιουνίου 1805

Η Πρέβυζα ή Πρέβεσα, όπως τώρα γράφεται και κατά τους δύο τρόπους στα ελληνικά, καίτοι ο δεύτερος τύπος φαίνεται μάλλον ιταλικός, περιλάμβανε 2.000 οικογένειες, όταν ήλθαν οι Γάλλοι το 1798,[42] ενώ τώρα δεν έχει περισσότερες από 1.200.[43] Όταν οι Ενετοί την κατέλαβαν το 1684, λέγεται ότι ήταν μόνον 70 οικογένειες. Η μετέπειτα ταχεία πρόοδός της μπορεί εύκολα να αποδοθεί στην εμπορική προαγωγή της περιοχής και στη σπουδαιότητα της

---

* Πολύβιος, *Ιστοριών* 4.63.5-4.63.6· Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6· Σκύλαξ Καρυανδεύς, *Περίπλους* 31.6-31.7 [Κασσωποί]· Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία* 4.4. – *Σημείωση του μεταφραστή (στο εξής Σ.τ.μ.)*: Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, το πλάτος του πορθμού της Πρέβεζας στο σημείο αυτό ήταν μικρότερο των 925 μέτρων (5 ρωμαϊκά στάδια) ή περί τα 740 μ. (4 στάδια). Το «ανοιχτό βήμα» που στο λατινικό κείμενο του Πλινίου αναγράφεται ως *passum* ισοδυναμεί με πέντε αγγλικά πόδια ή 1,48 μ.

** Θουκυδίδης, *Ιστοριών* 1.29.3· Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.7.

[41] Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.1-7.7.6.10.

[42] Οι Γάλλοι ήλθαν στην Πρέβεζα τον Οκτώβριο του 1797, όταν με τη συνθήκη του Καμποφόρμιο προσάρτησαν όλες τις ενετικές κτήσεις.

[43] Σύμφωνα με αναφορά του Γάλλου συνταγματάρχη πεζικού F. Guillaume de Vaudoncourt της 13.12.1807 από το Μιλάνο, που απόκειται στα πολεμικά αρχεία της Γαλλίας (Archives de la Guerre) στο Παρίσι, ο πληθυσμός της Πρέβεζας το 1807 ήταν 3.000 κάτοικοι έναντι 15.000 πριν το 1799.

θέσης της Πρέβεζας, της Πάργας και του Βουθρωτού, για την ασφάλεια της Κέρκυρας και των στενών της. Έτσι η ενετική κυβέρνηση προσπαθούσε όχι μόνο να προστατεύσει τους κατοίκους από τους μουσουλμάνους γείτονές τους, αλλά και να επαγρυπνεί, ώστε να αποτρέπει τους προνοητές της και άλλους αξιωματούχους από την παράδοσή τους στη συνήθη τους απληστία. Τα σπίτια είναι διασκορπισμένα σε μεγάλη έκταση και το καθένα έχει δίπλα του ένα κήπο ή μικρό περιβόλι με συκιές, καρυδιές, βερικοκιές και λίγα λαχανικά. Οι περισσότερες όμως κατοικίες είναι άθλια σπιτοκάλυβα φτιαγμένα από πλεγμένα κλαδιά, αλειμμένα με λάσπη.[44] Όλα τα καλά σπίτια, μερικά εκ των οποίων –κτισμένα κατά την ενετική τεχνοτροπία– δηλώνουν την προηγούμενη ευημερία του τόπου, είναι τώρα ερειπωμένα. Αλλά η Πρέβεζα παραμένει ακόμα μία από τις καλύτερες πόλεις της Ελλάδος και η εμφάνισή της είναι ευχάριστη εξαιτίας της πληθώρας των κήπων και των περιβολιών και λόγω των λιοστασιών που καλύπτουν τη χερσόνησο πέρα απ' αυτή. Η πόλη είναι κτισμένη σε χαμηλό υψόμετρο και έτσι απολαμβάνει αφθονότατη θαλάσσια αύρα το καλοκαίρι, αλλά ο αέρας του κόλπου, που πνέει τη νύχτα και νωρίς το πρωί, θεωρείται ανθυγιεινός. Αυτό όμως δε συνάδει, σε γενικές γραμμές, με την εύρωστη κορμοστασιά των ανδρών και την ωραία επιδερμίδα του προσώπου των γυναικών, μολονότι αυτές εργάζονται στους αγρούς κατά τη συγκομιδή των δημητριακών και ελιών, πέραν του όλου καθημερινού μόχθου στο σπίτι. Οι άνδρες ασχολούνται με την αλιεία στον κόλπο ή με το εμπόριο και τη ναυτιλία στις ακτές της Ηπείρου, της Ακαρνανίας και των Επτανήσων ή μένουν οκνηροί στα σπίτια τους καπνίζοντας τα τσιμπούκια τους. Μια από τις σκληρότερες εργασίες των γυναικών είναι η μεταφορά νερού σε μεγάλες στάμνες πάνω στα κεφάλια τους από τις βρύσες, που, καθώς είναι στο άκρο μιας εκτεταμένης πόλης, απέχουν ένα μίλι από μερικά σημεία της.

Το νερό, που είναι εξαίρετο, βγαίνει άφθονο στο ριζό απότομης βραχώδους πλαγιάς δίπλα στην ακρογιαλιά. Όπου και να σκάψεις ένα αυλάκι στο μέρος αυτό, θα δημιουργηθεί αμέσως ρυάκι. Δε χωρά αμφιβολία ότι, αν οι Πρεβεζάνοι (Πρεβυζάνοι, Πρεβυζαῖοι) άνοιγαν πηγάδια, θα εύρισκαν νερό παντού. Η κύρια βρύση είναι διακοσμημένη κατά τον τούρκικο τρόπο.[45]

Μια άλλη ενασχόληση των γυναικών, γρήγορα προσοδοφόρα και εύκολη, είναι η σηροτροφία· αυτήν την εποχή ξετυλίγουν το μετάξι. Η Πρέβεζα παράγει 1.500 λίβρες[46] ακατέργαστο μετάξι, που πωλείται τώρα 10 πιάστρες η λίβρα.

---

[44] «Φράχτης» ονομάζεται στην περιοχή μας ο τρόπος κατασκευής πλεκτής από κλαριά τοιχοποιίας, που αλλού ονομάζεται «πλοκαριά».

[45] Η κύρια βρύση στην οποία αναφέρεται ο Leake βρίσκεται στην περιοχή Βρυσούλα, βόρεια του ομώνυμου προμαχώνα, που ονομάζεται και «Πευκάκια», στη βορειοανατολική έξοδο της περιφερειακής τάπιας της Πρέβεζας, ανατολικά της εισόδου του Γενικού Νοσοκομείου της πόλης, δίπλα σχεδόν στην ακτή.

[46] Στο αγγλικό κείμενο *pounds*. Μία λίβρα (*pound*) ισοδυναμεί με 455 γραμμάρια. Ως εκ τού-

ΕΙΚΟΝΑ 11: *Η Βρυσούλα της Πρέβεζας. Φωτογραφία του 1920 περίπου (Συλλογή Νίκου Δ. Καράμπελα)*

Τα δημητριακά που παράγονται στην περιοχή σχεδόν επαρκούν για τη ντόπια κατανάλωση και αποτελούνται από καλαμπόκι, σιτάρι, κριθάρι και βρώμη. Μερικές φορές η παραγωγή δεν επαρκεί, αλλά κάποιες φορές είναι τόσο μεγάλη, που επιτρέπει την ανταλλαγή μέρους της με κρασί της Λευκάδας ή της Ιθάκης. Ως προς το ελαιόλαδο, που είναι αρίστης ποιότητος, ανώτερο –κατά τους Πρεβεζάνους– κι από αυτό της Κέρκυρας ή άλλου νησιού, γίνεται κατά μέσο όρο ετήσια εξαγωγή 10.000 τσουκαλιών, χωρητικότητας επτά λίτρων εκάστου, επιπλέον της εντόπιας κατανάλωσης.[47] Η σημερινή τιμή του είναι δύο δολάρια το τσουκάλι.

Ο Τούρκος μπέης,[48] που είναι ο αντιπρόσωπος του Σουλτάνου, παίρνει τη δεκάτη της καλλιέργειας, την οποία ενοικιάζει κάθε χρόνο κατά τμήματα

του η παραγωγή της Πρέβεζας, σύμφωνα με τον Leake, σε ακατέργαστο μετάξι ήταν περίπου 700 κιλά ετησίως.

[47] Συμπεραίνουμε ότι η ποσότητα ελαιολάδου που εξάγονταν το 1805 από την Πρέβεζα ήταν 70 τόνοι.

[48] Πρόκειται για τον Αβδουλάχ μπέη, ο οποίος με φιρμάνι του Σουλτάνου της 21ης Απριλίου 1800 ορίστηκε βοεβόδας, εκπρόσωπός του στις τέσσερις ηπειρωτικές πόλεις (Πρέβεζα, Πάργα, Βόνιτσα, Βουθρωτό), που αποτέλεσαν τη «Συμπολιτεία του Ακρωτηρίου». Σχετικά με την αυτόνομη περίοδο διακυβέρνησης των πόλεων αυτών βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2005.

στους Έλληνες, καθώς και τους τελωνειακούς δασμούς,[49] που είναι 4% για τις εξαγωγές και 2% για τις εισαγωγές, όπως ήταν και επί Ενετών. Ο Μπέης διοικεί φρουρά τριάντα έξι στρατιωτών, αλλά παίρνει όλες τις οδηγίες για τη διοίκηση της αστυνομίας από την ελληνική δημογεροντία, η οποία διατηρεί ακόμα το Ανώτατο Συμβούλιο και άλλους τύπους ενετικής διοίκησης. Το Συμβούλιο αποτελείται από ευγενείς, μερικοί εκ των οποίων, όπως και στα Επτάνησα, βρίσκονται εργαζόμενοι σκληρά στα λιοστάσια τους. Σώμα σαράντα εξ αυτών εκλέγει τους άρχοντες-δημογέροντες. Οι ένοχοι φυλακίζονται κατόπιν αιτήματος του Προεστού και δικάζονται από το αρμόδιο δικαστήριο το οποίο, όπως και επί Ενετών, επιτρέπει έφεση σε οποιοδήποτε ανώτερο δικαστήριο εκ των άλλων δύο πρώην ενετικών πόλεων, τουτέστιν της Πάργας ή της Βόνιτσας. Οι Πρεβεζάνοι εκφράζονται με ευγνωμοσύνη για τη Ρωσία, της οποίας ο πρόξενος[50] προσέχει να μη γίνει καταστρατήγηση των προνομίων αυτών, είτε από τον Αλή πασά είτε από το Μπέη. Έτσι, η Πρέβεζα προς το παρόν είναι η πιο ευτυχισμένη πόλη στη Ρούμελη, αν και με τέτοιο γείτονα σαν τον Αλή δεν μπορεί να πει κανείς πόσο καιρό θα διαρκέσει η κατάσταση αυτή. Η περιφέρειά της εκτείνεται μονάχα μια ώρα απόσταση προς τα βόρεια. Ο Μύτικας* και το απώτερο τμήμα των ερειπίων της Νικόπολης είναι επικράτεια του Αλή πασά, ενώ τα κοντινότερα προς αυτήν ερείπια και η λιμνοθάλασσα που ονομάζεται Μάζωμα ανήκουν στην Πρέβεζα.[51] Η θέση της

---

[49] Στο αγγλικό κείμενο *maritime customs*.

[50] Πρόξενος της Ρωσίας στην Πρέβεζα ήταν ο Ιωάννης Ν. Βλασσόπουλος, βλ. ΑΡΣ 2007, 26.

* Ονομάζεται *Μύτικας*, καθώς βρίσκεται σε ακρωτήριο, *μύτη*, που ετυμολογείται από το ελληνικό ρήμα *μύω*.

[51] Σύμφωνα με τοπογραφικό σχέδιο του Αυγούστου του 1797 και σύντομη αναφορά επ' αυτού, ο μικρός οικισμός του Μύτικα και τα ερείπια της περιτειχισμένης ρωμαϊκής Νικόπολης υπάγονταν τότε (1797) στην επικράτεια των Οθωμανών, όπως αναφέρει και ο Leake. Όμως, το νοτιότερο τμήμα της λιμνοθάλασσας Μάζωμα, το οποίο ονομάζεται «Νέο Ιβάρι», περιλαμβανόταν στο *Territorio* της Πρέβεζας, ενώ το μεγαλύτερο, βόρειο, μέρος της έμενε στην επικράτεια των Οθωμανών. Ο συντάκτης του σχεδίου αναφέρει, επίσης, ότι τα βόρεια σύνορα του *Territorio* της Πρέβεζας ήταν, με συμφωνία των Ενετών και των Οθωμανών του 1718, βορειότερα. Τα σύνορα ξεκίναγαν, δυτικά, από τη συμβολή των ρεμάτων του «Καραντινού» και «της Γιανέτα στη Συκούλα», που βρίσκονται βόρεια του Μύτικα, πέρναγαν σχεδόν εφαπτόμενα από τη νότια πλευρά των βυζαντινών τειχών της Νικόπολης και κατέληγαν, ανατολικά, στο ράμμα του Μαζώματος. Στα 1743 περίπου, οι μοναχοί της μονής Ταξιάρχου Μιχαήλ Ζαλόγγου σφετερίστηκαν μέρος της περιοχής που ανήκε στην ενετοκρατούμενη Πρέβεζα και έτσι τα σύνορα μετατοπίστηκαν νοτιότερα. Μετά το 1743 τα βόρεια σύνορα της περιοχής της Πρέβεζας ξεκίναγαν νότια του μικρού οικισμού του Μύτικα, πέρναγαν από τον πλάτανο στη θέση «καπετάν Δήμου», όπου υπήρχαν αποθήκες, κούλια και μεγάλο πηγάδι, εφάπτονταν σε αρκετό μήκος με το νότιο τμήμα των ρωμαϊκών τειχών της Νικόπολης και έφταναν στο ίδιο σημείο του ράμματος του Μαζώματος. Στη θέση του σημερινού κοιμητηριακού ναού του Μύτικα υπήρχε το 1797 ερειπωμένος ναός και βόρεια αυτού κτίσμα όπου διέμενε ο ηγούμενος της μονής Ζαλόγγου. Το κείμενο της αναφοράς επί του τοπογραφικού είναι γραμμένο στα βενετσιάνικα. Το τοπογραφικό απόκειται

Πρέβεζας επί της εισόδου του ένδοξου αυτού κόλπου,[52] η γειτνίασή της με έναν από τους παραγωγικότερους τόπους της Ελλάδος και η δυνατότητα εύκολης επικοινωνίας με τα Επτάνησα και την Ιταλία θα της εξασφάλιζαν μερικά πλεονεκτήματα από αυτά που οι ίδιοι λόγοι είχαν δώσει στην προκάτοχό της Νικόπολη, εάν η Ελλάδα μπορούσε να γίνει πάλι ένα πολιτισμένο έθνος. Όχι βέβαια στον ίδιο βαθμό, εξαιτίας του αβαθούς πορθμού της, που δεν είναι τόσο κατάλληλος στη σύγχρονη ναυσιπλοΐα όσο ήταν στην αρχαία. Παρ' όλα αυτά, είναι πιθανό ότι σε κάθε εποχή η Πάτρα και η Νικόπολη θα πιστοποιούν τη σοφία του Αυγούστου στην επιλογή των δύο αυτών θέσεων για τις ρωμαϊκές αποικίες στα δυτικά παράλια της Ελλάδος.

ΕΙΚΟΝΑ 12: *Όργωμα στα λιοστάσια της Πρέβεζας με μικρόσωμα άλογα (Φωτογραφία Σπύρου Μελετζή, 1937)*

στα αρχεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας και φαίνεται ότι είχε συνταχθεί, για να συνοδεύσει αναφορά περί της οριοθέτησης του *Territorio* της Πρέβεζας, το πλήρες κείμενο της οποίας δε σώζεται. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, iv και χάρτη No. 13.

[52] Ένδοξου λόγω της ναυμαχίας του Ακτίου, που πραγματοποιήθηκε πολύ κοντά στην είσοδο του κόλπου.

Το έδαφος της χερσονήσου είναι εξαίρετο. Το κριθάρι σπέρνεται το Νοέμβριο, το σιτάρι το Δεκέμβριο και η βρώμη τον Ιανουάριο. Το καλαμπόκι, καθώς θέλει πολύ νερό, που εδώ δεν είναι άφθονο, φτωχαίνει ενίοτε, όταν οι ανοιξιάτικες βροχές δεν είναι αρκετές. Συνήθως αυτό καλλιεργείται ανάμεσα σε νεαρά δέντρα ελιάς, σπέρνεται τον Απρίλη και θερίζεται τον Αύγουστο. Το καλύτερο λάδι βγαίνει από ελιές που μαζεύονται με το χέρι, καίτοι αυτές δεν αποδίδουν σε ποσότητα ούτε το μισό από ό,τι αυτές που πέφτουν απ' το δένδρο. Αν και σε πολλά μέρη της Ελλάδος είναι διαδεδομένη η καλλιέργεια ανάμεσα στα δέντρα ελιάς, στην Πρέβεζα, επειδή το λάδι είναι το πολυτιμότερο προϊόν και είναι διάχυτη η γνώμη ότι το καλαμπόκι εξαντλεί το έδαφος και ζημιώνει τον καρπό των λιόδενδρων, δε συνηθίζεται να σπέρνουν κάτω από τα ηλικιωμένα ελαιόδεντρα. Πιστεύεται πως τα αμπέλια δεν έχουν την ίδια επίδραση και μερικές φορές φυτεύονται μεταξύ των δέντρων. Όπου το έδαφος δεν καλλιεργείται, το χορτάρι δε μεγαλώνει πολύ και μόνο το έδαφος γύρω από τις ρίζες οργώνεται. Σε πολλά τμήματα της χερσονήσου το έδαφος καλύπτεται με φτέρες, που εδώ αναπτύσσονται άφθονα. Αυτές κόβονται και τοποθετούνται σε τρύπες στις ρίζες των δέντρων –ενέργεια θεωρούμενη ως λίπανση– και έπειτα το έδαφος οργώνεται. Ένας σοβαρός λόγος για την εργασία αυτή είναι η αποφυγή τυχόν πυρκαγιάς το καλοκαίρι, καθώς η παραμικρή σπίθα στα ξερόχορτα, που αφθονούν την εποχή αυτή στα ακαλλιέργητα χωράφια, μπορεί να ξεκινήσει καταστροφική φωτιά. Λέγεται ότι η Πρέβεζα έχασε κάποτε το 1/3 των ελαιοδένδρων της από τέτοια φωτιά και ένα παρόμοιο περιστατικό, όχι όμως τόσο καταστρεπτικό, συνέβη, όταν οι Αλβανοί του Βεζίρη ήταν εδώ. Τα στρατεύματα αυτά, όταν βρίσκονται σε καταυλισμό, έχουν τη συνήθεια ν' ανάβουν φωτιές με σκοπό, εκτός των άλλων, «νὰ ψήσουν ταὶς φθείραις», εργασία που γίνεται από τους Αλβανούς σε αντικατάσταση του πλυσίματος των ρούχων τους.

Ο λόφος Μιχαλίτσι, στη βάση του οποίου είναι τα ερείπια της Νικόπολης, καίτοι τώρα ακαλλιέργητος από τη νότια πλευρά, φέρνει τα ίχνη από τεχνητές πεζούλες μιας άλλης εποχής, τότε που ανήκε στο μοναστήρι του Ζαλόγγου.[53] Ο Βεζίρης έχοντας σφετεριστεί την περιοχή, έκτισε στην κορυφή του λόφου οίκημα και μερικά σπιτοκάλυβα για τους εργάτες.[54] Οι καλλιεργη-

[53] Με την πληροφορία που μας δίνει ο Leake δεν είναι παράδοξο που οι μοναχοί της μονής Ζαλόγγου σφετερίστηκαν τα γειτονικά εδάφη κοντά στο Μύτικα, όπως είδαμε πιο πάνω.

[54] Ο Αλή πασάς μετά τη μάχη της Νικόπολης της 24ης Οκτωβρίου 1798 έκτισε σεράι στην κορυφή λόφου πάνω από το ρωμαϊκό θέατρο. Ο Leake βλέπει το σεράι κατά την πρώτη επίσκεψή του στην Πρέβεζα, τον Ιούνιο του 1805. Το σεράι απεικόνισε σε σχέδιο ο Άγγλος φιλόλογος William Haygarth στη σύντομη παρουσία του στο χώρο τον Αύγουστο του 1810, καθώς και ο περιηγητής Thomas S. Hughes κατά την επίσκεψή του στη Νικόπολη το Δεκέμβριο του 1813. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 91-92. Ερείπια της βάσης του σαραγιού φαίνεται να υπάρχουν στο λόφο πάνω από το θέατρο και ανατολικά του λόφου όπου βρίσκεται το Μνημείο

τές του διαθέτουν το σπόρο, τα ζώα, την εργασία και τα καλλιεργητικά εργαλεία και αποδίδουν σ' αυτόν το ένα δέκατο του μικτού προϊόντος για φόρο (*miri*) και το ένα τρίτο του υπολοίπου ως ενοίκιο. Στα νέα τσιφλίκια ή σ' αυτά που είναι αβέβαιης διάρκειας χρήσης, όπως ήταν πολλά από αυτά στη διάρκεια των πολέμων του εναντίον των Σουλιωτών, είναι γενικά ικανοποιημένος με το ένα τέταρτο της παραγωγής. Όταν στην υποχρέωση αυτή προστεθεί το χαράτσι και οι αξιώσεις των αλβανικών στρατευμάτων, σπάνια μένει στον αγρότη κάτι παραπάνω από το αναγκαίο να τον κρατήσει στη ζωή καλαμπόκι, παστό ψάρι, τυρί και σκόρδο.

Ο πορθμός μεταξύ Πρέβεζας και Άκρης είναι αβαθής και στενός. Η είσοδός του γίνεται επικίνδυνη από ένα μακρύ αμμώδες αβαθές το οποίο προεκτείνεται νότια του ακρωτηρίου της Πρέβεζας και αφήνει μόνο ένα στενό πέρασμα βάθους δώδεκα ποδών μεταξύ αυτού και ενός άλλου αβαθούς επί της Ακαρνανικής ακτής.[55] Προς τα βόρεια, ή το εσωτερικό άκρο του πορθμού και ακριβώς απέναντι από την πόλη, το στενό πλαταίνει και σχηματίζει το λιμάνι της Πρέβεζας. Μισό μίλι πέραν της πηγής,[56] στο βόρειο άκρο της πόλης, είναι το Βαθύ, ένας μικρός όρμος όπου η θάλασσα έχει βάθος όσο και στο λιμάνι της Πρέβεζας. Εκεί βρίσκεται αγκυροβολημένο ένα οπλισμένο μπρίκι[57] του Βεζίρη, πού ήταν άλλοτε αγγλική σαλούπα.[58] Ένας ορμίσκος ξεκινά από το Βαθύ και διακλαδώνεται με δύο απολήξεις· ο δυτικός κλάδος αγγίζει τμήμα του χώρου της Νικόπολης και ο ανατολικός προσεγγίζει την ακτή του

του Αυγούστου. Το σεράι ήταν ξύλινη κατασκευή, στηριζόμενη πάνω σε κτιστή πέτρινη βάση.

[55] Το στενό, το οποίο καταγράφεται στους ναυτικούς χάρτες ως «Στενόν Πρεβέζης», είχε πάντα μικρό βάθος και ήταν δύσκολο να το εισπλεύσεις, εάν δεν γνώριζες πού ήταν το βαθύτερο τμήμα του. Από χάρτη του Girolamo Albrizzi, του 1684 περίπου, πληροφορούμαστε ότι το βάθος του στενού της Πρέβεζας ήταν τότε δώδεκα πόδια: «in bocca del porto fondi passi 12», βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, iv και χάρτη No. 5. Το βάθος παρέμεινε το ίδιο (3,70 μ.) μέχρι την επίσκεψη του Leake στα 1805. Σε χάρτη του 1830 του βρετανικού ναυαρχείου, από τον W.J. Cooling, σημειώνεται ότι το μικρότερο βάθος είναι 2 οργιές (*fathoms*), δηλαδή 12 πόδια ή 3,70 μ. Το ίδιο βάθος καταγράφεται και το 1884 στο χάρτη του Calixte Alary του γαλλικού ναυτικού. Τη δεκαετία του 1930 δημιουργήθηκε τεχνητός αύλακας, που ονομάστηκε «Αύλαξ Χρυσάνθου», του οποίου το βάθος ήταν αρχικά 21 πόδια ή 6,40 μ. και το μικρότερο πλάτος του, στα νοτιοδυτικά, 40 μ., βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, χάρτης No. 131. Στο τέλος της δεκαετίας του 1960 ο αύλακας βαθύνεται στα 9,50 μ. και το πλάτος του γίνεται 55 μ. Η τελευταία εκβάθυνση του 1999 βάθυνε τον αύλακα στα 14 μ., χωρίς δυστυχώς να μεγαλώσει το πλάτος του. Ο αύλακας του Στενού της Πρέβεζας ονομάστηκε «Χρυσάνθου» προς τιμήν του αντιναυάρχου Αλεξάνδρου Χρυσάνθη, αρχηγού της Υδρογραφικής Υπηρεσίας, που κατανοώντας τη σπουδαιότητα της διάνοιξής του εργάσθηκε προς την υλοποίησή του. Το όνομά του φέρει και ο ύφαλος «Αλεξάνδρου», μεταξύ Κόπραινας και Λουτρακίου στον Αμβρακικό κόλπο, επειδή τον επεσήμανε πρώτος αυτός.

[56] Της Βρυσούλας.

[57] Τύπος πλοίου.

[58] Ιστιοφόρο πλοίο με ένα κατάρτι και ένα φλόκο.

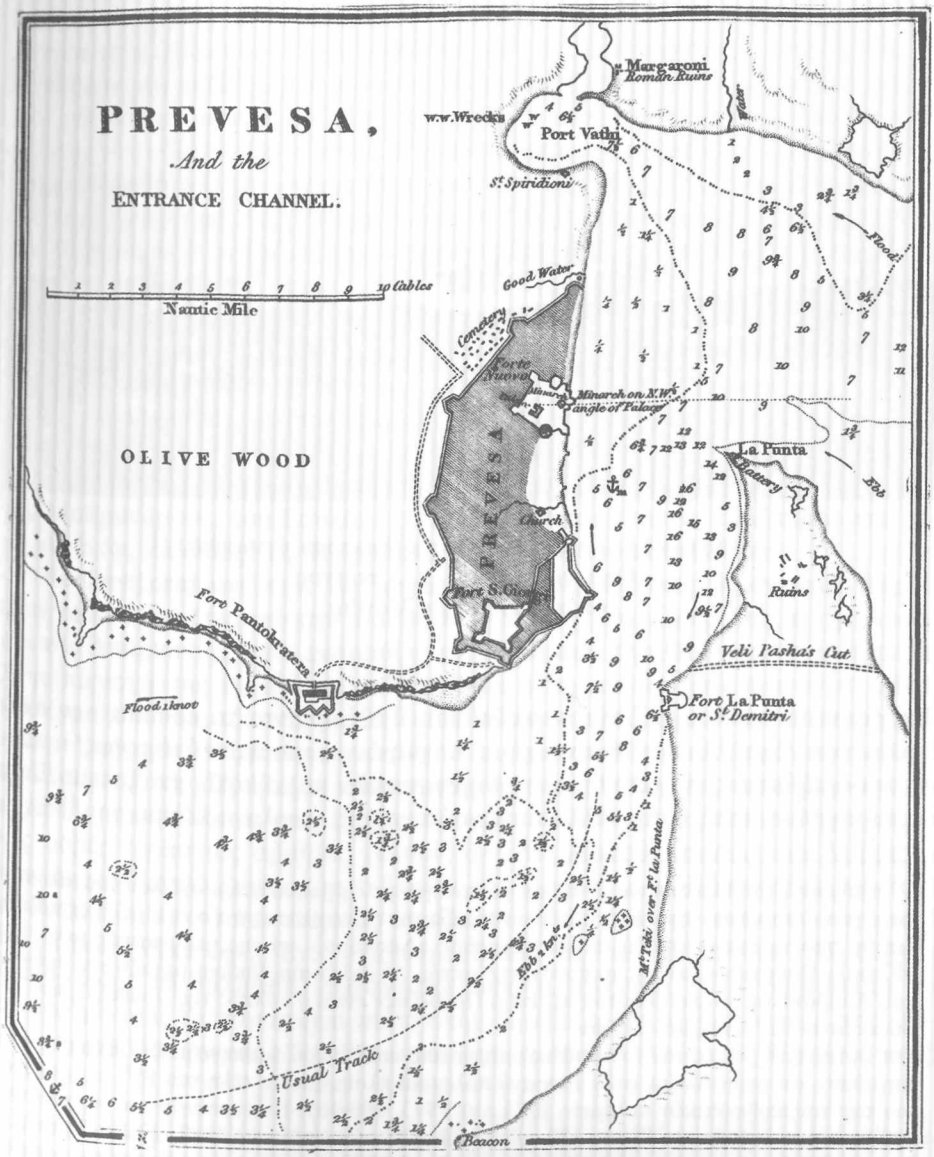

ΕΙΚΟΝΑ 13: *Το Στενό της εισόδου του κόλπου της Πρέβεζας. Σημειώνεται η συνήθης πορεία (Usual Track) για τον είσπλου του στενού της Πρέβεζας και τα θαλάσσια ρεύματα (μπασιά και βγαλσιά). Η βγαλσιά έχει ταχύτητα 2 μίλια την ώρα. Τμήμα χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 558)*

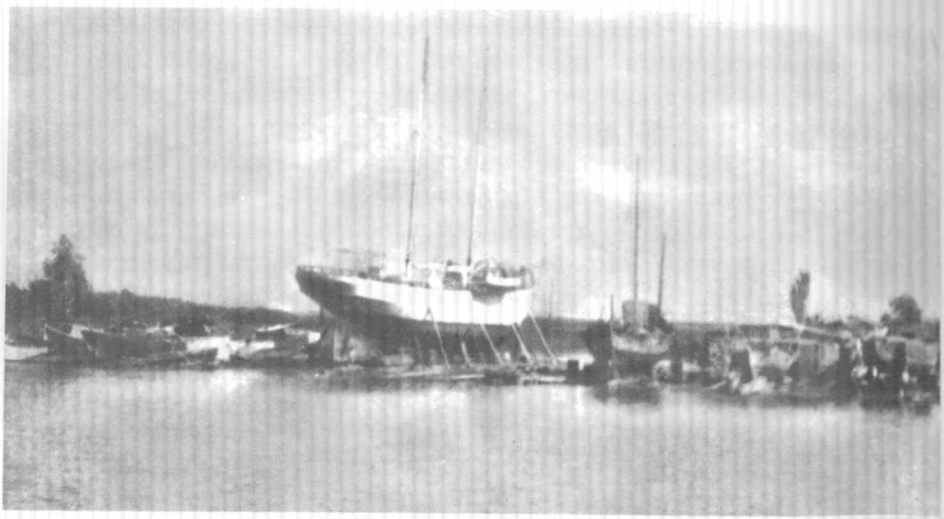

ΕΙΚΟΝΑ 14: *Το καρνάγιο του «Τσάντου» ή Μανέτα. Φωτογραφία του 1955 περίπου. (Αρχείο Δημήτρη Μανέτα)*

Αμβρακικού κόλπου.[59] Στην παραλία του Βαθέος είναι τα ερείπια των αποθηκών του Λασάλλ, που είχαν σχήμα τετραγώνου και ήταν διώροφες· ο επάνω προοριζόμενος για αποθήκευση δημητριακών και ο κάτω για ξυλεία. Στην περιφραγμένη αυλή ο Λασάλλ ναυπηγούσε πλοία για λογαριασμό του.[60] Είχε,

[59] Η περιγραφή του Leake είναι πολύ πιο κατανοητή με τη βοήθεια του σχεδίου του που αναπαράγεται πιο κάτω, στην Εικ. 15. Υπενθυμίζω στον αναγνώστη ότι ο Αμβρακικός κόλπος ξεκινά από το στενό μεταξύ των ακρωτηρίων «Λασκάρα» επί της ηπειρωτικής ακτής και «Κεφάλι Παναγιάς» επί της ακαρνανικής ακτής. Η θαλάσσια λεκάνη μεταξύ της εισόδου του Αμβρακικού κόλπου και του «Στενού Πρεβέζης» είναι ο κόλπος της Πρέβεζας, που περιλαμβάνει και τον όρμο «Βαθύ».

[60] Στη νότια ακτή του όρμου του Βαθέος υπήρχε από πολύ παλιά ναυπηγείο. Οι Οθωμανοί ναυπηγούσαν και επισκεύαζαν στον ταρσανά πολεμικά πλοία από τα τέλη του 15ου αι., στα χρόνια των τουρκοβενετικών πολέμων, βλ. LANE 1973, 160-165. Η λειτουργία του ταρσανά συνεχίζεται και κατά τους 17ο και 18ο αιώνες, βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 27-29. Τα ερείπια των αποθηκών-ταρσανά του Lasalle αποτυπώνει, το 1820, σε χάρτη ο συμπατριώτης του J.G. Barbié du Bocage με την επισήμανση «Chantier de Construction», βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικόνα No. 17. Το καρνάγιο (ταρσανάς) του Μανέτα, που είναι σήμερα στην απέναντι, βόρεια, ακτή του όρμου, δημιουργήθηκε το 1936, όταν ο Αλέξανδρος Σωτ. Μανέτας ή «Τσάντος», από την Κέρκυρα, εγκαταστάθηκε εκεί μετά από παρότρυνση του Γεράσιμου Γιώτη ή «Μακαρόνια», ο οποίος επισκεύαζε τις μαούνες του σε καρνάγιο της Κέρκυρας, όπου δούλευε ο «Τσάντος». Κατά την τελευταία εικοσαετία το καρνάγιο έχει αλλάξει ριζικά χρήση και όψη με τα εκατοντάδες σύγχρονα ιστιοφόρα που ξεχειμωνιάζουν σε αυτό.

επιπλέον, συμβόλαια να παραδίδει στα ναυπηγεία της Τουλώνης, για πέντε φράγκα το κυβικό πόδι, δρύινη ξυλεία, που άτομα διορισμένα από τη Γαλλική κυβέρνηση επέλεγαν στα δάση.[61] Είχε συμβληθεί με Έλληνες και Αλβανούς να μεταφέρουν τη ξυλεία από τα δάση μέχρι την ακτή. Ο Γάλλος πρεσβευτής στην Πύλη τού εξασφάλισε άδεια από το Σουλτάνο και ο Αλή πασάς πληρωνόταν σαράντα με πενήντα πουγκιά το χρόνο[62] για την κάλυψη των απαιτήσεών του ως Δερβέναγα, ή για το Σπαχηλίκι, όπου αυτό υπήρχε. Μια χρονιά πήρε από το Γάλλο εκβιαστικά εβδομήντα πουγκιά, με την πρόφαση ότι πήρε διαταγή από την Πύλη να εμποδίσει τη φόρτωση. Ο Λασσάλ είχε συμβόλαιο για πέντε χρόνια και το ανανέωσε για άλλα πέντε, αλλά στο τέλος του δεύτερου έτους η Γαλλική Επανάσταση έβαλε τέρμα στις συμφωνίες του και ένας δολοφόνος στη ζωή του.[63] Οι Σουλιώτες έφερναν σημαντική ποσότητα ξυλείας για το Λασσάλ, μέσω του ποταμού Λούρου. Στα δάση της Μάνινας στην Ακαρνανία οι δρύες είναι κυρίως βελανιδιές,[64] που σπάνια είναι τόσο μεγάλες όσο η κοινή δρυς και το ξύλο τους δεν είναι τόσο καλό. Αυτές του Μακρυνόρους, του Σουλίου και της Βόνιτσας είναι οι καλύτερες στα μέρη αυτά της Ελλάδος. Τα Τζουμέρκα παράγουν θαυμάσια έλατα.

Υπολογίζεται ότι περί τις τετρακόσιες πρεβεζάνικες οικογένειες κερδίζουν τα προς το ζην από την αλιεία στην περιοχή της Πρέβεζας, ή της Άρτας και της Ακαρνανίας, που ενοικιάζονται τώρα από την Πύλη στον Αλή πασά. Στην περιοχή της Πρέβεζας συλλέγονται οστρακοειδή και πιάνονται χέλια και κεφαλόπουλα, ιδιαίτερα στη λιμνοθάλασσα «Μάζωμα» κοντά στη Νικόπολη. Υπάρχει ανεξάντλητο απόθεμα οστρακοειδών στα ρηχά νερά γύρω από το στενό της Πρέβεζας και κοντά στην πόλη. Μεγάλη ποσότητα οστρακοειδών αποστέλλεται στα Επτάνησα στην περίοδο της Σαρακοστής. Μερικές φορές τεράστιος αριθμός χελιών, από τις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού, εμφανίζονται ξαφνικά στο λιμάνι της Πρέβεζας. Αυτό τυχαίνει πάντοτε σε θυελλώδη καιρό και πιθανώς συμβαίνει μόνον όταν μεταναστεύοντας από τους τόπους διατροφής τους –τα ποτάμια και τις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού– προς τη θάλασσα, συναντούν μεγάλη τρικυμία, όταν διαβαίνουν το στενό, η οποία τα παρασύρει πίσω στην Πρέβεζα. Τα ιχθυοτροφεία της Άρτας και της Ακαρνανίας διευθύνονται από τους πιο πλούσιους Πρεβεζάνους,

---

[61] Για περισσότερα στοιχεία υλοτομίας, ξυλεμπορίας και ναυπήγησης πλοίων από τους Μασσαλιώτες μεγαλεμπόρους αδελφούς Lasalle στην Πρέβεζα κατά τα έτη 1779-1792, βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 83-85 και 250-267· ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981, 330-335· ΖΙΑΓΚΟΣ 1974, 150-152, 193.

[62] Ένα πουγκί ισοδυναμούσε τότε με 30 χρυσές λίρες περίπου, βλ. LEAKE 1835, III, 488.

[63] Ο Jean-Baptiste Lasalle δολοφονήθηκε στην Πρέβεζα την 27η Αυγούστου 1792, βλ. POUQUEVILLE 1826, II, 203. Πιθανολογείται ότι ο δολοφόνος ήταν ο πατέρας του Οδυσσέα Ανδρούτσου, βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 265.

[64] Στο αγγλικό κείμενο *of the veláni kind.*

που σχηματίζουν εταιρείες, καθεμιά εκ των οποίων νοικιάζει ένα μερίδιο του ιχθυοτροφείου, και μισθώνουν εργάτες από την Πρέβεζα, τους οποίους προμηθεύουν με δίχτυα και άλλα απαραίτητα. Για όσο καιρό κρατάει η πώληση των ψαριών, τα χρήματα τοποθετούνται σε κοινό ταμείο και, όταν πληρωθεί το μουκάτεσι,[65] μοιράζονται εξίσου μεταξύ εμπόρων και ψαράδων. Ο τρόπος αυτός να μοιράζεται το κέρδος σε όλα τα εμπλεκόμενα άτομα κάθε επιχείρησης είναι συνηθισμένος στις εμπορικές και γεωργικές επιχειρήσεις των Ελλήνων. Το μεγαλύτερο μέρος του θαλάσσιου εμπορίου και των μεταφορών διέπεται από τις ίδιες αρχές και συμβαίνει συχνά κάθε ναύτης να είναι, κατά ποσοστά, μέτοχος του πλοίου και του φορτίου.

Τέτοιες συνήθειες είναι άμεσο αποτέλεσμα και επιβεβαίωση δημοκρατικού πνεύματος και είναι αξιοπρόσεκτο να βλέπεις να διακατέχεται από τέτοιο πνεύμα ένας λαός υποκείμενος σε έναν κυρίαρχο, όπως ο Σουλτάνος. Κατ' αρχάς, αυτό πρέπει να αποδοθεί στη γεωγραφική διαμόρφωση της χώρας που διαιρεί φυσικώς τους λαούς σε κοινότητες, χωρίς καμιά εξάρτηση της μιας από την άλλη. Επίσης η διατήρηση αυτού του πνεύματος, από τον καιρό που κατακτήθηκε ο λαός αυτός, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη στενοκεφαλιά και την απολυταρχικότητα του τουρκικού συστήματος, το οποίο ούτε παραδέχεται στους Χριστιανούς το δικαίωμα να διοικούν, ούτε αναμιγνύεται στις εσωτερικές υποθέσεις των κοινοτήτων, εκτός της γενικής κατα-πίεσης αυτών. Πρέπει όμως να παραδεχθούμε ότι η ελληνική αυτή μέθοδος πραγματοποίησης των καθημερινών συναλλαγών τονώνει τον πνευματικό και σωματικό αγώνα, αλλά ταυτόχρονα ενισχύει την απειθαρχία, το φθόνο, και το ατίθασο και φιλόνικο πνεύμα. Είναι βέβαιο ότι αυτά τα χαρακτηριστικά θα αναφανούν, οποτεδήποτε ο λαός αυτός έχει αρκετή ελευθερία που θα του επιτρέψει να τα παρουσιάσει.

Στην Πρέβεζα κυριαρχούν σε όλη τους την ισχύ τα ελληνικά έθιμα, όπως και σε άλλα μέρη, όπου ο λαός τυχαίνει να απολαμβάνει σημαντικό βαθμό ανεξαρτησίας. Μεταξύ των άλλων, τηρούν αυστηρά τούς βαθμούς συγγένειας σε σχέση με την παντρειά. Δεν μπορούν να παντρευτούν περισσότερες από τρεις φορές· οι κληρικοί μόνο μία. Ξαδέλφια δεν μπορούν να παντρευτούν, εάν είναι κοντινότερα του έβδομου βαθμού, ούτε μπορεί ο αναδεχτός να παντρευτεί με την κόρη του νονού του. Αυτό αποτελεί μέρος του εθίμου της κουμπαριάς, η οποία επιφέρει μεταξύ δύο ανδρών από διαφορετικές οικογένειες σχέση όμοια με την εξ αίματος συγγένεια, παρ' όλο που συνδέονται μόνο με το μυστήριο της βάπτισης του παιδιού ενός εκ των δύο. Η ετυμολογία της λέξης από το ιταλικό *compare* και αρχικώς από το λατινικό *compater*, δηλώνει την προέλευση του εθίμου. Μπορεί να αμφισβητηθεί εάν προσδίδει στους Έλληνες κάποιο πλεονέκτημα υπέρ των μεγάλων τους εχθρών, των

[65] Είδος φόρου που στο αγγλικό κείμενο αναφέρεται ως *mukátesi*.

Τούρκων και μάλλον φαίνεται να είναι απόδειξη μόνον της βαρβαρότητας και ανασφάλειας, που μαζί δημιουργούν και έχουν ως αποτέλεσμα το πνεύμα εχθρότητας και αντιζηλίας.

Ο κύριος Νόρθ* προσέφερε πεντακόσιες (500) πιάστρες για την ίδρυση σχολείου,[66] με τη βοήθεια των οποίων και μαζί με άλλες δωρεές κτίσθηκε ένα μικρό οίκημα δίπλα στην πύλη της κύριας εκκλησίας.[67] Από τότε όμως μετατράπηκε σε δικαστήριο, αλλά υπάρχει σχολείο στο οποίο διδάσκονται γραφή και επαρκή αρχαία ελληνικά ώστε να διαβάζουν την Αγία Γραφή.

Πολλές γυναίκες των Σουλιωτών βρήκαν καταφύγιο στην Πρέβεζα μετά την κατάληψη των βουνών τους από τον Αλή και απασχολούνται ως υπηρέτριες. Μια Σουλιωτοπούλα δέκα χρονών μισθώθηκε από την οικογένεια του Άγγλου υποπρόξενου για είκοσι χρόνια, στο τέλος των οποίων θα λάβει εκατόν πενήντα (150) πιάστρες ως προίκα για την παντρειά της.

Από τις άλλες τρεις πρώην ενετικές κτήσεις που παραχωρήθηκαν στην Πύλη υπό όρους με τη συνθήκη του 1800, είδαμε σε τι κατάσταση έχει περιέλθει τώρα η Βόνιτσα.[68] Η Πάργα προς το παρόν προστατεύεται εκ του Αλή από ένα διορισμένο εκπρόσωπο της Πύλης, υπό τον οποίο οι κάτοικοί της απολαμβάνουν αμετάβλητη την παλαιά δημοτική διοίκησή τους. Το Βουθρωτό είναι καθ' ολοκληρίαν στα χέρια του Αλή. Με την προτροπή των Ρώσων η Πύλη έστειλε επανειλημμένες διαταγές στον Αλή να το εγκαταλείψει, αλλά τις αγνοεί προσποιούμενος ότι οι Ρώσοι σκοπεύουν να το χρησιμοποιήσουν για τα

---

* Μετέπειτα δούκας του Γκύλφορντ (Earl of Guilford). – *Σ.τ.μ.*: Πρόκειται για τον Frederick North (1766-1827), 5ο δούκα του Γκύλφορντ (1817-1827), ο οποίος μέχρι το 1805 ήταν κυβερνήτης της Κεϋλάνης, όταν το νησί ήταν ακόμη υπό τη Βρετανική Αυτοκρατορία. Το 1824 ο North ίδρυσε στην Κέρκυρα την Ιόνιο Ακαδημία. Στην Κέρκυρα υπάρχει ανδριάντας του και κεντρική οδός της πόλης φέρει το όνομά του, βλ. MILLER 1966, 123.

[66] Το σχολείο αυτό λειτουργούσε από τα τέλη του 18ου αιώνα, μετά την επίσκεψη στην Πρέβεζα του πατρο-Κοσμά του Αιτωλού που παρακίνησε του Πρεβεζάνους να ιδρύσουν σχολείο. Σε αυτό δίδαξαν ο ιερομόναχος Διονύσιος από την Ακαρνανία, ο Ιωάννης Βλαχογιάννης, μαθητής του Μπαλάνου, και ο Πρεβεζάνος Κωνσταντίνος Μάνος-Αθανασιάδης. Από το 1819 δίδαξε ο Αναστάσιος Σακελλάριος. Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 229-230· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 379, υποσημ. 2.

[67] Θεωρώ ότι η «κύρια εκκλησία» στην οποία αναφέρεται ο Leake είναι αυτή του αγίου Χαραλάμπους, πολιούχου της Πρέβεζας. Οι μεγάλες εικόνες του τέμπλου του ναού είναι αγιογραφημένες οι μεν τρεις (της Παναγίας, του Χριστού και του Προδρόμου) από τον Αναστάσιο Ρίζο το 1793 και η τέταρτη (του αγίου Χαραλάμπους) από το Βασίλειο Αρκελέ το 1804 και άρα υπήρχαν στο ναό, όταν επισκέφθηκε την Πρέβεζα ο Leake το 1805. Τη θαυματουργό εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, που θα ήταν και αυτή έργο του Αναστασίου Ρίζου, την άρπαξαν και την πήραν μαζί τους στην Τσαμουριά, ως «σπουδαίο λάφυρο», οι Τσάμηδες του Χασάν Τσαπάρη, που ήρθαν, για να βοηθήσουν τον Αλή στην κατάληψη της Πρέβεζας το 1798. Το σημερινό περίτεχνο ξύλινο τέμπλο δεν είχε τοποθετηθεί το 1805, αφού ξυλόγλυπτες επιγραφές του τέμπλου αναφέρουν ότι κατασκευάστηκε το 1827 και εικονογραφήθηκε/χρυσώθηκε το 1836.

[68] LEAKE 1835, I, 166-169.

σχέδιά τους εναντίον αυτού και της Αυτοκρατορίας. Επί πλέον ισχυρίζεται ότι αγόρασε το φόρο της αλιείας από το Σουλτάνο για τρία χρόνια και ότι δεν πληρώθηκε ακόμα τις δαπάνες του για την εκδίωξη των Γάλλων.

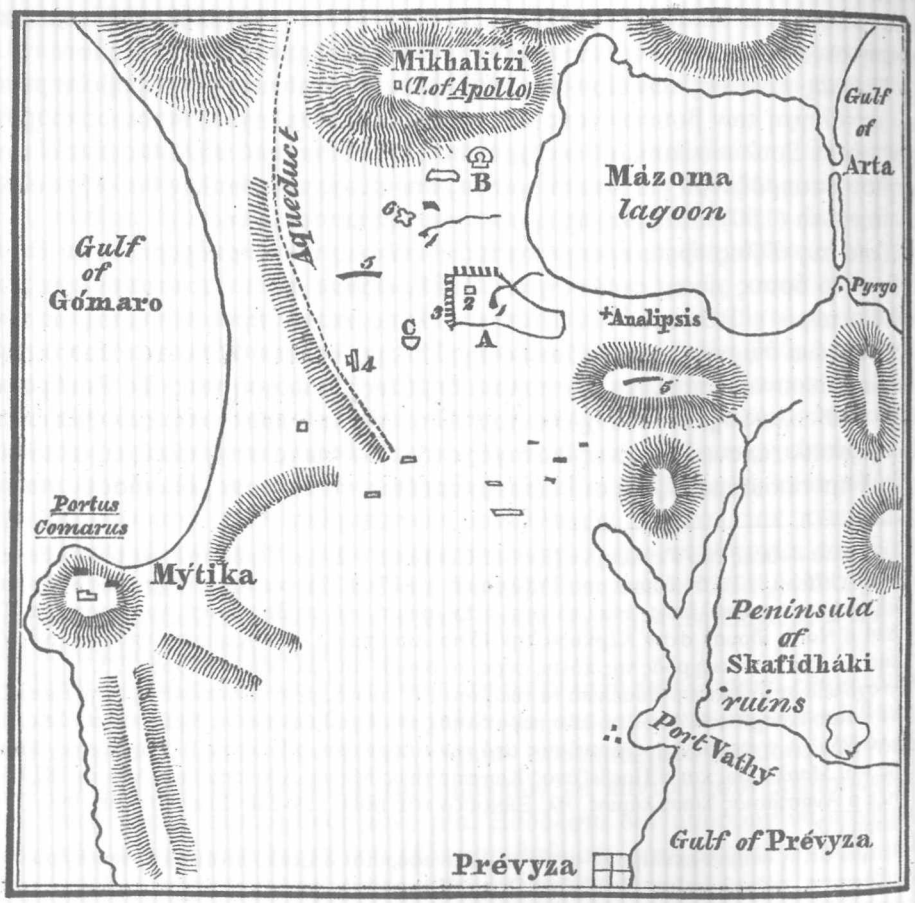

ΕΙΚΟΝΑ 15: *Σχεδιάγραμμα της Νικόπολης*
(Travels in northern Greece, vol. 1)
A. Παλαιόκαστρο· B. Θέατρο και Στάδιο· C. Μικρό θέατρο·
1.1. Πηγές νερού· 2. Μητρόπολις· 3. Μεγάλη πύλη·
4. Παλάτι· 5.5. Ισχυρά τείχη· 6. Λουτρά.

Νικόπολις, 24 Ιουνίου 1805

Ο Στράβων, που έγραψε λίγο μετά τη θεμελίωση της Νικόπολης, την περιγράφει ως εξής: «Μετά τον Γλυκύ λιμένα υπάρχουν άλλα δύο λιμάνια. Το πρώτο και μικρότερο είναι ο Κόμαρος,[69] το οποίο χωρίζεται από τον Αμβρακικό κόλπο με ένα ισθμό εξήντα σταδίων στη Νικόπολη, την πόλη που ίδρυσε ο Αύγουστος Καίσαρ. Το πιο μακρινό και μεγαλύτερο και καλύτερο λιμάνι είναι κοντά στην είσοδο του κόλπου και απέχει από τη Νικόπολη περί τα δώδεκα στάδια.[*] Ο Αύγουστος επέλεξε τη θέση αυτή, διότι είδε πως οι γειτονικές πόλεις είχαν ερημωθεί[**] και έδωσε σε αυτήν το όνομα Νικόπολις σε ανάμνηση της ναυτικής νίκης που κέρδισε προ του στομίου του Κόλπου εναντίον των Αντωνίου και Κλεοπάτρας, η οποία παρευρισκόταν στη ναυμαχία. Ένας ιερός περίβολος κατασκευάστηκε στο *προάστειο*, σε ένα άλσος, που περιλαμβάνει ένα γυμνάσιο και ένα στάδιο, τα οποία χρησιμοποιούνται κατά τους πεντετηρικούς αγώνες. Υπάρχει και ένας άλλος ναός στον ιερό λόφο του Απόλλωνος, που υψώνεται πάνω από το άλσος. Οι Λακεδαιμόνιοι έχουν την επιμέλεια των αγώνων που ονομάζονται Άκτια, καθώς είναι αφιερωμένοι στον Άκτιο Απόλλωνα, και οι οποίοι κηρύχθηκαν Ολύμπιοι. Όλες οι γειτονικές πόλεις είναι τώρα υποτελείς στη Νικόπολη».

Τα ερείπια της Νικόπολης ονομάζονται τώρα Παλαιοπρέβεζα. Ο δρόμος που οδηγεί σ' αυτά περνά για δυο μίλια μέσα από λιοστάσια και αμπελώνες, που καταλαμβάνουν το νοτιοδυτικό τμήμα της χερσονήσου της Πρέβεζας,[70]

---

[69] Ονομάζεται «Κόμαρος» από τις πολλές κουμαριές που υπάρχουν σήμερα και φαίνεται ότι υπήρχαν από τους αρχαίους χρόνους σε όλες τις πλαγιές ανατολικά του μεγάλου και ανοιχτού αυτού κόλπου. «Κόμαρος» είναι το αρχαίο ελληνικό όνομα της κουμαριάς.

[*] *Μετὰ δὲ Γλυκὺν λιμένα ἐφεξῆς εἰσὶ δύο ἄλλοι λιμένες, ὁ μὲν ἐγγυτέρω καὶ ἐλάττων Κόμαρος ἰσθμὸν ποιῶν ἑξήκοντα σταδίων πρὸς τὸν Ἀμβρακικὸν κόλπον καὶ τὸ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος κτίσμα τὴν Νικόπολιν· ὁ δὲ ἀπωτέρω καὶ μείζων καὶ ἀμείνων πλησίον τοῦ στόματος τοῦ κόλπου, διέχων τῆς Νικοπόλεως ὅσον δώδεκα σταδίους. Ἐφεξῆς δὲ τὸ στόμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου· τούτου δὲ τοῦ κόλπου τὸ μὲν στόμα μικρῷ τοῦ τετρασταδίου μεῖζον*, Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.5-7.7.6.

[**] Οι πόλεις που συνεισέφεραν κυρίως στον οικισμό της Νικόπολης ήταν η Αμβρακία, το Θύρρειο, το Ανακτόριο, το Αμφιλοχικό Άργος και η Καλυδών. Η τελευταία αναφέρεται από τον Παυσανία, οι δε άλλες στο ακόλουθο επίγραμμα του Αντιπάτρου (Antipatri Epigr. 33. Anthol. Jacobs): *Λευκάδος ἀντί με Καῖσαρ ἰδ' Ἀμβρακίης ἐριβώλου*
Θυῤῥείου τε πέλειν, ἀντί τ' Ἀνακτορίου,
Ἄργεος Ἀμφιλόχου τε καὶ ὅππασα ῥαίσατο κύκλῳ
Ἄστε' ἐπιθρώσκων δουριμανὴς πόλεμος,
Εἵσατο Νικόπολιν θείην πόλιν, ἀντί τε νίκης
Φοῖβος ἄναξ ταύτην δείκνυται Ἀκτιάδος.
Σ.τ.μ.: Βλ. Beckby 1965, IX, επίγραμμα 553.

[70] Ο ελαιώνας της Πρέβεζας, που φυτεύτηκε στις αρχές της δεύτερης ενετικής κατοχής της Πρέβεζας (1717-1797), εκτεινόταν δυτικά και βόρεια της πόλης και καταλάμβανε σχεδόν

και για ένα ακόμα μίλι πάνω σε θαμνώδη ακαλλιέργητη πεδιάδα. Τα πρώτα ερείπια που συναντάμε είναι κάτι μικρά αψιδωτά κτίσματα από τούβλα, πιθανώς ταφικά.[71] Λίγο πιο πέρα από αυτά υπάρχουν τα κατάλοιπα ισχυρών τειχών,[72] που ακολουθούν την κορυφή υψώματος που πέφτει στη λιμνοθάλασσα η οποία ονομάζεται Μάζωμα. Η κατάσταση και η κατεύθυνση των τειχών αυτών και η θέση των ταφικών κτισμάτων έξω από τα τείχη, φανερώνουν ότι αυτό ήταν τμήμα της νότιας περιτείχισης της πόλης. Το Μάζωμα, που καταλαμβάνει σχεδόν το μισό πλάτος του ισθμού, χωρίζεται από τον Αμβρακικό κόλπο μονάχα με μια στενή λωρίδα γης, το *ῥάμμα*, μήκους ενός μιλίου και πλάτους εκατό γυαρδών, το οποίο έχει δύο ανοίγματα όπου πιάνονται τα ψάρια σε μεγάλους αριθμούς, καθώς μπαίνουν στη λιμνοθάλασσα το χειμώνα και όταν φεύγουν το καλοκαίρι. Στο νοτιότερο άκρο της στενής λωρίδας υψώνεται πύργος, απ' όπου, ακολουθώντας τη νότια ακτή του Μαζώματος, φθάσαμε στην εκκλησία της Αναλήψεως. Διακόσιες με τριακόσιες γυάρδες πέραν αυτής, είναι τα ερείπια, καλούμενα Παλαιόκαστρο.[73]

Αυτό είναι ένα εκτεταμένο περιτείχισμα ακανόνιστου σχήματος,* με πύργους επί των πλευρών του, καμωμένο σε μεγάλο μέρος του από υλικά προηγούμενων ερειπίων. Σειρές μεγάλων τετράγωνων λίθων, που φαίνεται να ανήκαν σε ελληνιστικά τείχη, εναλλάσσονται με χονδρά στρώματα ρωμαϊκών πλίνθων, συγκολλημένα με άφθονο ασβεστοκονίαμα. Η δυτική πλευρά του περιτειχίσματος είναι η πιο πλήρης και σε αυτήν ήταν η κύρια πύλη, που βρίσκεται κοντά στη νοτιοδυτική γωνία, μεταξύ δύο ημικυκλικών πύργων.[74] Οι

όλη την υπόλοιπη περιοχή του *Territorio*, το οποίο, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, έφτανε μέχρι τα νότια όρια των ερειπίων της Νικόπολης. Πέραν όμως των ερειπίων της Νικόπολης, δηλαδή στα οθωμανικά εδάφη, δεν υπήρχαν καθόλου ελαιόδενδρα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1954· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2003.

[71] Αναφέρεται στα μαυσωλεία που υπάρχουν νοτιοανατολικά του νότιου σκέλους των ρωμαϊκών τειχών της Νικόπολης, στην περιοχή που μέχρι σήμερα ονομάζεται Ανάληψη, τα οποία είναι κτισμένα δίπλα στο ρωμαϊκό δρόμο που κατέληγε στο κυρίως λιμάνι της Νικόπολης, το Βαθύ.

[72] Αναφέρεται στη νότια πλευρά των ρωμαϊκών τειχών. Στο τοπογραφικό σχεδιάγραμμα που παραθέτει στο βιβλίο το σημειώνει το σημείο αυτό με τον αριθμό 5. Κατά τη γνώμη μου σημειώνει τη νοτιοανατολική πύλη των ρωμαϊκών τειχών, εκεί που και σήμερα η εθνική οδός Πρέβεζας-Ιωαννίνων τέμνει το νότιο σκέλος των ρωμαϊκών τειχών, πολύ κοντά στο εκκλησάκι του αγίου Στυλιανού, δίπλα στις αποθήκες του Ο.Τ.Ε., στη θέση που σήμερα ονομάζουμε «Ασύρματο».

[73] Παλαιόκαστρο ονόμαζαν τότε την περιτειχισμένη με τα βυζαντινά τείχη Νικόπολη, η οποία είχε περιοριστεί στο ένα πέμπτο περίπου της έκτασης της ρωμαϊκής πόλης. Πολλοί περιηγητές, μεταξύ τους και ο Leake, θεωρούσαν, εσφαλμένα, ότι η περιτειχισμένη βυζαντινή Νικόπολη ήταν η ακρόπολις της ρωμαϊκής πόλης. Ο Leake επεσήμανε, όμως, ότι η κατασκευή αυτή δεν μπορεί να είναι σύγχρονη του Αυγούστου, βλ. LEAKE 1835, I, 188.

* Δεν είμαι σίγουρος για την ορθότητα του σχήματος που απεικονίζεται στο σχέδιο (Εικ. 15).

[74] Αναφέρεται στη μεγάλη δυτική πύλη των βυζαντινών τειχών, που εσφαλμένα ονομάζεται

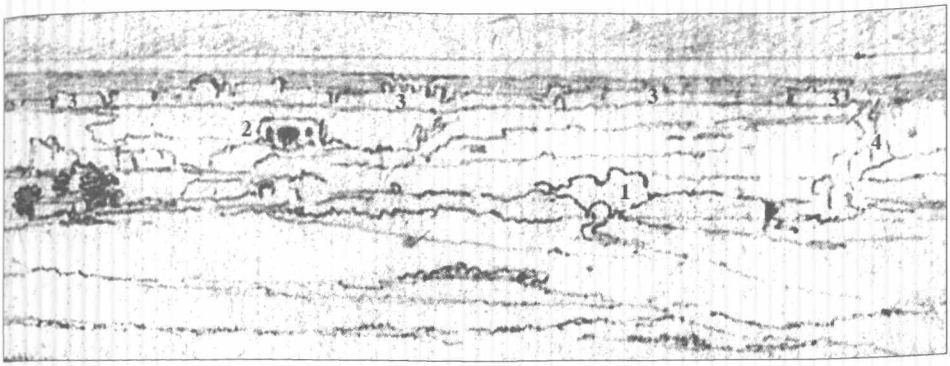

ΕΙΚΟΝΑ 16: *Η πραγματική Αραπόπορτα, στο βόρειο σκέλος των τειχών της Νικόπολης, όπως αποτυπώθηκε στις 28.08.1810 στο λεπτομερές σχέδιο του Carl Haller von Hallerstein.*
***1**. Αραπόπορτα· **2**. «Βαγένια»· **3**. Νότιο σκέλος βυζαντινών τειχών· **4**. Δυτικό σκέλος βυζαντινών τειχών.*
Βόρεια όψη της πύλης. Λεπτομέρεια του σχεδίου
(Bibliothèque Nationale & Universitaire de Strasbourg)

άλλοι πύργοι είναι τετράγωνοι.[75] Όλοι τους εσωτερικά έχουν σκάλες στηριζόμενες σε αψίδες με σκοπό την ανάβαση στις επάλξεις στην κορυφή των τειχών.

Καίτοι τα έργα αυτά είναι ψηλά, συμπαγή και εντυπωσιακά, δε μοιάζουν να είναι της εποχής του Αυγούστου. Η ποικιλία των μαρμάρινων θραυσμάτων, ακόμη και τμήματα επιγραφών,* της περιόδου της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που συμπεριλαμβάνονται στο δομικό υλικό των τειχών, πιστοποιούν

«Αραπόπορτα». Η ονομασία αυτή της δόθηκε επιπόλαια και εσφαλμένα στη διάρκεια του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, το 1984, και έχει από τότε σχεδόν παγιωθεί. Ελπίζουμε η προσπάθειά μας να επανορθώσουμε την ονομασία της πύλης σε «μεγάλη πύλη», «κύρια πύλη» ή «δυτική πύλη» των βυζαντινών τειχών να έχει τελικά θετικό αποτέλεσμα. Καταφέραμε, τουλάχιστον, να μην υπάρχει ούτε μία αναφορά στην εσφαλμένη ονομασία στα προσφάτως εκδοθέντα πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη. Πρβλ. παρακάτω υποσημ. 77.

[75] Στη δυτική πλευρά των βυζαντινών τειχών πέραν των δύο ημικυκλικών πύργων, εκατέρωθεν της μεγάλης δυτικής πύλης, οι υπόλοιποι είναι τετράγωνοι, πλην ενός που είναι ημικυκλικός και των γωνιακών που είναι κυκλικοί. Στη νότια πλευρά των τειχών υπάρχουν και πενταγωνικοί πύργοι που καταλήγουν σε ισοσκελές τρίγωνο.

* Η ακόλουθη επιγραφή προέρχεται από ένα θραύσμα: *... τῇ γλυκυτάτῃ μητρὶ Αἰλίᾳ Ἀλε... / καὶ τῇ γλυκυτάτῃ θυγατρὶ Κλ... – Σ.τ.μ.*: Την ίδια επιγραφή καταγράφει ελαφρώς παραλλαγμένη και ο περιηγητής Hughes, όταν επισκέφθηκε τη Νικόπολη στις 29.12.1813, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 84.

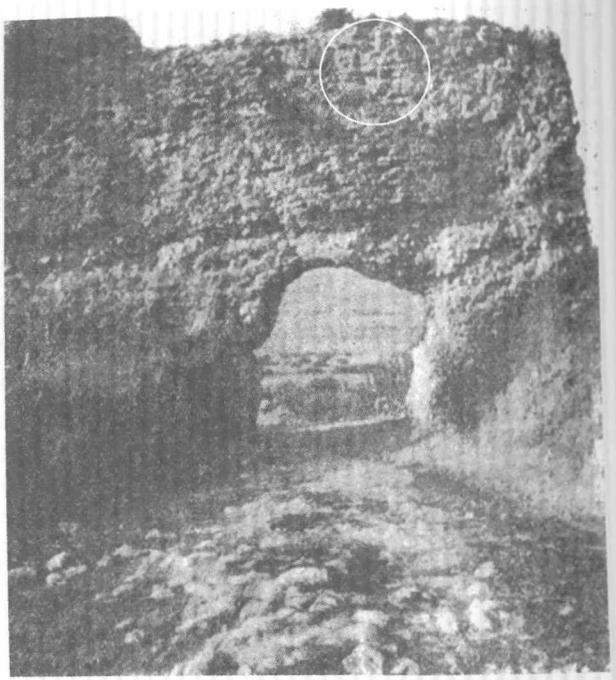

ΕΙΚΟΝΑ 17: *Η πραγματική Αραπόπορτα το 1900. Φωτογραφία του Francesco Guicciardini. Ο σταυρός στην τοιχοποιία επισημαίνεται μέσα σε κύκλο. (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

ότι ολόκληρο το έργο είναι επισκευή,[76] παρ' όλο που αποκαταστάθηκε στην ίδια ακριβώς θέση της αρχικής πιθανόν ακρόπολης, ώστε να σχηματίσει περιτείχισμα αρκετά μεγάλο για τον ελαττωθέντα πληθυσμό της πόλης. Δεν είναι απίθανο να είναι έργο του Ιουστινιανού, ο οποίος, καθώς μαθαίνουμε από τον Προκόπιο, επισκεύασε τη Νικόπολη.* Ένας σταυρός πάνω από μια μικρή πύλη που ονομάζεται «ἡ πόρτα Ἀράβη» μοιάζει σύγχρονος με το υπόλοιπο της κατασκευής.[77] Στο κέντρο του Παλαιόκαστρου υπάρχει στέρνα πόσιμου

[76] Την άποψή του αυτή, που σε γενικές γραμμές είναι και η αποδεκτή σήμερα άποψη, αναθεωρεί ο Leake, όταν βλέπει τα σχέδια της Νικόπολης που του έφερε ο αρχιτέκτονας Donaldson μετά την εκτύπωση των σχετικών με τη Νικόπολη κεφαλαίων του έργου του. Σε σημείωσή του ο Leake αναφέρει ότι εξετάζοντας τα σχέδια και συγκρίνοντας τον τρόπο κατασκευής των τειχών της ακρόπολης που ονομαζόταν Παλαιόκαστρο με αυτό των θεάτρων, των λουτρών και της κύριας δυτικής πύλης της πόλης από το λιμάνι του Κόμαρου, είναι προφανές ότι το μεγαλύτερο μέρος των τειχών του Παλαιόκαστρου είναι της ίδιας εποχής με τα υπόλοιπα κτίσματα, δηλαδή της εποχής του Αυγούστου. Γιατί άραγε μια τέτοια αλλαγή; Θεωρώ ότι η συζήτηση του θέματος με τον Donaldson, η άποψη του αρχιτέκτονα, η πίεση χρόνου για την έκδοση του έργου και η χρονική απόσταση από την επίσκεψη του Leake στον αρχαιολογικό χώρο –είχαν ήδη περάσει τριάντα χρόνια– τον έκαναν να αναθεωρήσει την αρχική, σωστή, άποψή του.

* *Ἀνενεώσατο δὲ Νικόπολίν τε καὶ Φωτικήν*, Προκόπιος, *De Ædificiis (Περὶ τῶν κτισμάτων)* 4.1.37.

[77] Σε φωτογραφία του Ιταλού πολιτικού Francesco Guicciardini, που επισκέφθηκε τη Νικόπολη το 1900, η οποία απεικονίζει τη μικρή πύλη στο βόρειο σκέλος των βυζαντινών τειχών της

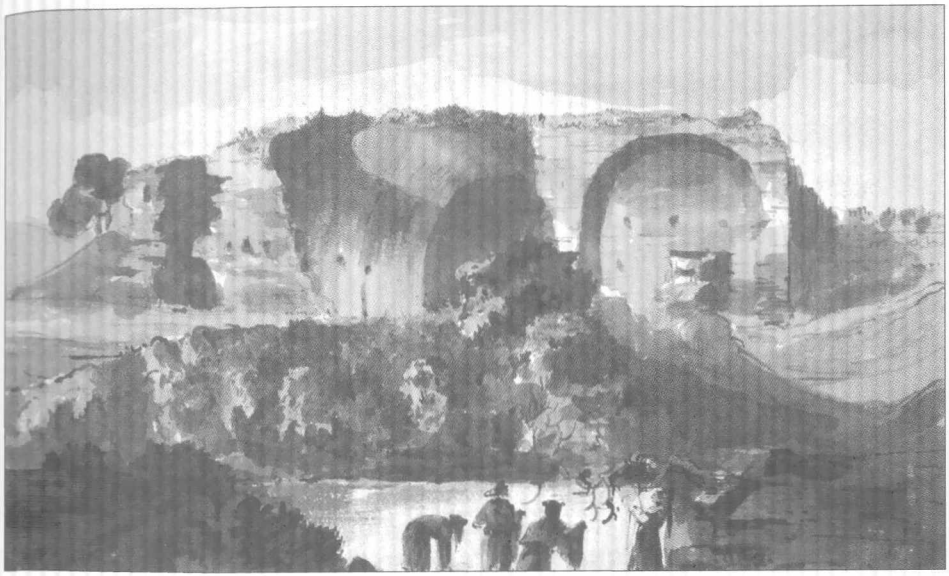

ΕΙΚΟΝΑ 18: *Τα λεγόμενα «Βαγένια» με την πηγή νερού κάτω από αυτά σε σχέδιο του William Haygarth του 1810 (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)*

νερού ονομαζόμενη «Βαγιένη»,[78] που φαίνεται να ήταν σκεπασμένη με μεγά-

Νικόπολης, το έμπειρο μάτι της αρχαιολόγου, προϊσταμένης της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στα Ιωάννινα, κ. Βαρβάρας Παπαδοπούλου διέκρινε το σταυρό, τον οποίο αναφέρει ο Leake, διαμορφωμένο με πλίνθους στην τοιχοποιία του τείχους πάνω από τη μικρή πύλη. Την ευχαριστώ γι' αυτήν της την παρατήρηση. Στη φωτογραφία που δημοσιεύεται στο άρθρο, ο σταυρός επισημαίνεται μέσα σε κύκλο (Εικ. 17). Αυτή η μικρή πύλη είναι *ἡ πόρτα Ἀράβη* που αναφέρει ο Leake, η *Ἀραπόπορτα* όπως την έλεγαν οι παλιοί Πρεβεζάνοι. Βλ. σχετικά ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005β, 72-74. Ο Leake αναφέρει την Αραπόπορτα άλλη μία φορά ως *Arabian gate* σε σημείωσή του, στη σελίδα 501 του πρώτου τόμου του έργου του, όπου υποστηρίζει ότι οι επισκευές που έγιναν στα τείχη, ιδιαίτερα την εποχή του Ιουστινιανού, αφορούν κυρίως το βόρειο τμήμα των τειχών, εκεί όπου φαίνεται ο σταυρός πάνω από την πύλη.

[78] Στο αγγλικό κείμενο *pool of fresh water now called Vaiéni*. Η θέση ονομάζεται και σήμερα «Βαγένια» (=Βαρέλια), λόγω του σχήματος του μεγάλου αψιδωτού κτίσματος που υπάρχει πάνω από την πηγή. Μέχρι πρότινος υπήρχε η άποψη ότι ήταν αποθήκες νερού, αλλά πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες φαίνεται να αποδεικνύουν άλλη χρήση του χώρου. Την πηγή και τα Βαγένια απεικονίζει σε σχέδιό του και ο Άγγλος περιηγητής William Haygarth, όταν επισκέφθηκε την περιοχή τον Αύγουστο του 1810. Το πρωτότυπο σχέδιο με αριθμό 19 και τίτλο «Ruins & Fountain at Nicopolis» («Ερείπια και πηγή στη Νικόπολη»), απόκειται στη συλλογή της Γενναδείου Βιβλιοθήκης των Αθηνών. Στη δεκαετία του 1920 έγιναν ανεπιτυχείς προσπάθειες μεταφοράς νερού από αυτήν την πηγή προς την πόλη της Πρέβεζας, βλ. ΖΑΧΟΣ 2007α, Ι, 274-275 και για λεπτομερή περιγραφή βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 309-312.

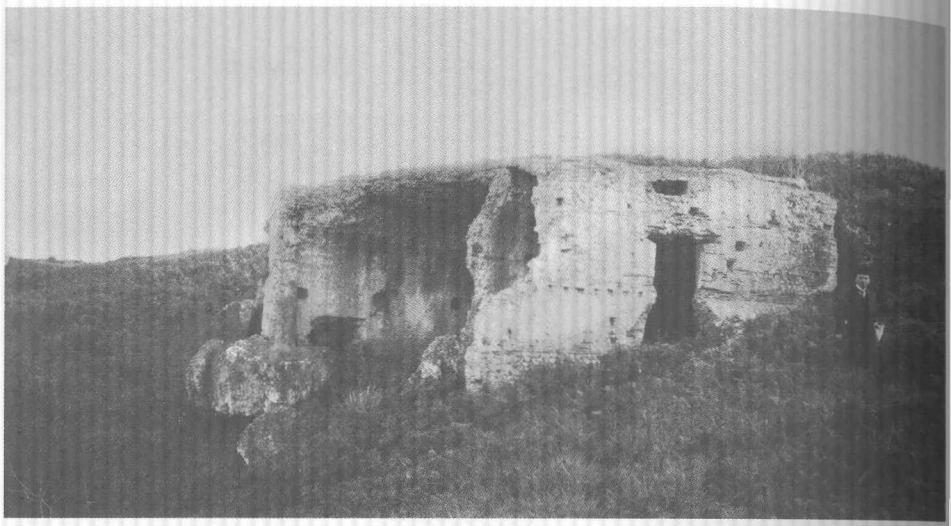

ΕΙΚΟΝΑ 19: *Τα «Βαγένια» το 1913.*
Φωτογραφία του Etienne Labranche
(Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

ΕΙΚΟΝΑ 20: *Τμήματα του ελληνικού στρατού προμηθεύονται νερό στην πηγή της Νικόπολης το 1913*
(Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

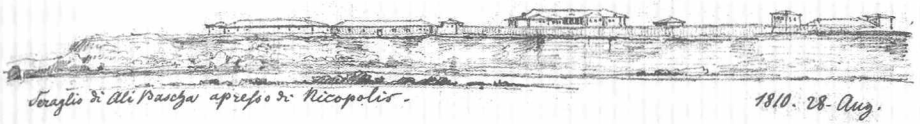

ΕΙΚΟΝΑ 21: *Το σεράι του Αλή πασά στο Μύτικα, όπως αποτυπώθηκε στις 28.08.1810. Όψη από τα δυτικά. Σχέδιο του Carl Haller von Hallerstein (Bibliothèque Nationale & Universitaire de Strasbourg)*

λο αψιδωτό κτίριο. Από την πηγή απορρέει ρυάκι που ποτίζει παρακείμενους κήπους. Κοντά στην πηγή, προς τα βορειοδυτικά, υπάρχει ένα ερειπωμένο κτίριο καλούμενο «η Μητρόπολις»,[79] το οποίο πιστεύεται ότι ήταν η επισκοπική εκκλησία της Νικόπολης, που η έδρα της δεν υπάρχει πλέον. Αν είναι έτσι, ίσως αυτή να είναι η αρχαιότερη εκκλησία στην Ελλάδα, διότι η πρόθεση το επιστολή του, φαίνεται να υποδηλώνει ότι υπήρχε εκκλησίασμα στη Νικόπολη.[80] Αφήνοντας το Παλαιόκαστρο μέσω της μεγάλης πύλης και προχωρώντας προς την κατεύθυνση του Μύτικα, όπου επί του ακρωτηρίου της δυτικής ακτής βρίσκεται μικρό χωριό με το ίδιο όνομα καθώς και ένα σεράι του Βεζίρη,[81] το πρώτο αξιοσημείωτο κτίσμα που βλέπουμε είναι ένα θέατρο,[82] τόσο σκεπασμένο με βλάστηση στο κατώτερο τμήμα του, που δεν είναι εύκολο να ερευνηθεί. Φαίνεται να έχει διάμετρο 200 πόδια περίπου. Σώζονται 15 με

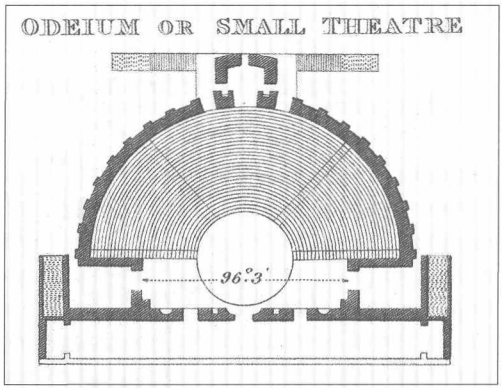

ΕΙΚΟΝΑ 22: *Κάτοψη του Ωδείου της Νικόπολης. Σχέδιο του T.L. Donaldson, 1835 (Travels in northern Greece, vol. 1)*

[79] Αναφέρεται στη Βασιλική Β ή Αλκίσωνος, όπως προκύπτει και από το σχέδιό του (Εικ. 15), αν και ο ναός βρίσκεται βόρεια της πηγής.

[80] Σχετικά με την επίσκεψη του αποστόλου Παύλου στη Νικόπολη βλ. ΜΕΛΕΤΙΟΣ 2007.

[81] Ο Αλή πασάς είχε μεγάλο σεράι στο Μύτικα, στη θέση όπου σήμερα βρίσκεται το γήπεδο ποδοσφαίρου, στο δυτικό άκρο του χωριού. Το σεράι απεικόνισε σε σχέδιο, τον Αύγουστο του 1810, ο Haller von Hallerstein, όταν περιέπλεε το ακρωτήριο με προορισμό την Πρέβεζα. Το σχέδιο απόκειται στην Εθνική και Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Στρασβούργου και δημοσιεύθηκε σε προηγούμενο άρθρο μου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001, 37.

[82] Εννοεί το ρωμαϊκό Ωδείο, το οποίο τότε ονομαζόταν μικρό θέατρο.

20 σειρές κερκίδων και το προσκήνιο.[83] Κτισμένο σε επίπεδο έδαφος, το πίσω ή ψηλότερο τμήμα του υποστηρίζεται ολόκληρο από αψιδωτό διάδρομο 18 ποδών ύψους και 8 ποδών και 6 ιντσών πλάτους. Ο διάδρομος φωτίζεται με ανοίγματα στην τοιχοποιία, που έχουν κλίση προς τα έξω, και υποστηρίζει ολόκληρη την ανωδομή, η οποία περιλαμβάνει τις κερκίδες, που είναι κτισμένες από τούβλα και ασβεστοκονίαμα. Το κτίριο ονομάζεται τώρα «Σκοτεινή» από τους σκοτεινούς διαδρόμους του. Το επόμενο ερείπιο προς το Μύτικα καλείται «Μπούφη»[84] και φαίνεται να ήταν παλάτι, διότι έχει πολυάριθμα διαμερίσματα με πολλές κόγχες στους τοίχους για την τοποθέτηση αγαλμάτων καθώς και μερικά κατάλοιπα λιθόστρωτου. Κείται ανάμεσα σε ένα υδραγωγείο, που στηρίζεται σε καμάρες και το οποίο μπαίνει στην κοιλάδα της Νικόπολης από τη δυτική πλευρά του λόφου Μιχαλίτσι και ιχνηλατείται και πέραν της «Σκοτεινής». Στα περισσότερα τμήματα μόνον οι πεσσοί παραμένουν. Μεταξύ του υδραγωγείου και του Μύτικα υπάρχουν υπολείμματα κτιρίου όμοιου με αυτό ανάμεσα στο υδραγωγείο,[85] αλλά κανονικότερου σχεδίου και μικρότερων διαστάσεων.

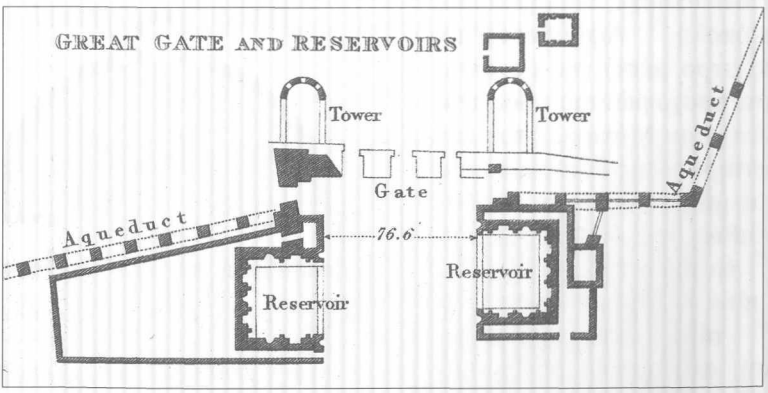

ΕΙΚΟΝΑ 23: *Κάτοψη των Νυμφαίων και της δυτικής πύλης της ρωμαϊκής Νικόπολης. Σχέδιο του T.L. Donaldson, 1835 (Travels in northern Greece, vol. 1)*

[83] Στο αγγλικό κείμενο *proscenium*.

[84] Ο Leake γράφει τη λέξη στο αγγλικό κείμενο ως *Bughi* και σε υποσημείωση στα ελληνικά ως «Μπούγη». Αναφέρεται στα κτίρια του Νυμφαίου, όπως προκύπτει από την περιγραφή τους. Το Νυμφαίο, βέβαια, είναι γνωστό στους παλαιότερους ως «Μπούφη», βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1913, 107-109. Υποθέτω ότι ένα δυσανάγνωστο «ρ» στις σημειώσεις του Leake, εύκολα άλλαξε σε «g» κατά τη μεταγραφή του, μετατρέποντας έτσι το «φ» (ph) σε «γκ» (gh).

[85] Με τη φράση «το κτίριο ανάμεσα στο υδραγωγείο» ο Leake αναφέρεται στο Νυμφαίο.

Στην πλευρά της βάσης του λόφου Μιχαλίτσι στέκεται το μεγαλύτερο Θέατρο, που είναι αρκετά υπερυψωμένο από τα άλλα λείψανα της Νικόπολης και έλκει έτσι την προσοχή σου από παντού. Προσεγγίζοντας το Θέατρο από το «Μπούφη», συναντάμε τα κατάλοιπα συμπαγούς τείχους, που ομοιάζουν με αυτά πάνω από την Ανάληψη και τα οποία, όταν ήταν πλήρη, φαίνεται να εκτείνονταν κατά μήκος του ισθμού από τη βορειοδυτική γωνία της οχύρωσης.[86] Πέραν του τείχους υπάρχει δεύτερη πηγή ύδατος, η οποία μαζί με την πρώτη του Παλαιόκαστρου φαίνεται να ήταν επαρκείς, με την ενίσχυση πηγαδιών, για την ύδρευση της πόλης.[87] Αλλά εδώ, όπως και στην Κόρινθο –άλλη ρωμαϊκή αποικία, όπου οι πηγές νερού είναι ακόμη πιο άφθονες– οι άποικοι δεν ήσαν ικανοποιημένοι από το νερό, είτε διότι αυτό βρισκόταν πολύ χαμηλά είτε γιατί δεν ταίριαζε με τα γούστα τους, και κατασκεύασαν υδραγωγείο μήκους τριάντα μιλίων. Κοντά στην πηγή είναι τα ερείπια κτιρίου ονομαζόμενου «Καλπετζάκι»,[88] που έχει σχήμα όμοιο με το σχέδιο παραπλεύρως,[89] που πιθανώς ήταν λουτρό. Είναι κτισμένο στο χαμηλότερο και στενότερο τμήμα του ισθμού. Λίγο πιο πάνω από αυτό υπάρχουν μερικά άλλα κατάλοιπα, στους πρόποδες του λόφου Μιχαλίτσι. Λέγεται ότι τελευταία μεταφέρθηκαν από εκεί

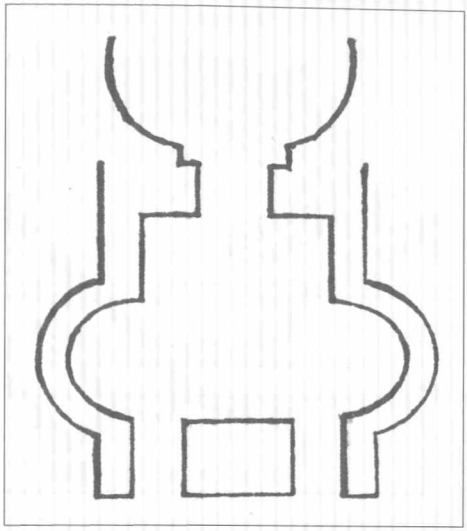

ΕΙΚΟΝΑ 24: *Κάτοψη του κτιρίου «Καλπετζάκι». Σχέδιο του Leake, 1835 (Travels in northern Greece, vol. 1)*

[86] Αναφέρεται στη βόρεια πλευρά των ρωμαϊκών τειχών. Στο τοπογραφικό σχεδιάγραμμα που παραθέτει στο βιβλίο του σημειώνει το σημείο αυτό με τον αριθμό 5, όπως κάνει και για τη νοτιοανατολική πλευρά των τειχών. Κατά τη γνώμη μου σημειώνει τη μεγάλη βόρεια πύλη των ρωμαϊκών τειχών (ο αρχαιολόγος δρ. Κωνσταντίνος Λ. Ζάχος την ονομάζει βορειοδυτική πύλη, βλ. ΖΑΧΟΣ 2007α, Ι, 278-279), από την οποία διερχόταν ο σημαντικός δρόμος της Νικόπολης από και προς το Προάστειο και το Μνημείο του Αυγούστου. Στο σχέδιο του T.L. Donaldson (Εικ. 29) φαίνεται ότι από την πύλη αυτή περνάει αγροτικός δρόμος που οδηγεί προς τα βόρεια.

[87] Για να ισχυρίζεται αυτό ο Leake, θα πρέπει η ποσότητα του αναβλύζοντος νερού να ήταν μεγάλη, παρ' όλο που επισκέφθηκε τη Νικόπολη στα τέλη Ιουνίου, εποχή που τα νερά έχουν αρχίσει να λιγοστεύουν.

[88] Στο αγγλικό κείμενο του Leake η λέξη είναι γραμμένη ως *Kalpetzáki*. Ο επί χρόνια αρχαιοφύλακας της Νικόπολης κ. Γιώργος Νούσιας γνωρίζει το τοπωνύμιο ως «Καλπατσάκι».

[89] Στο αγγλικό κείμενο *of the annexed form*. Για το σχέδιο του κτιρίου βλ. Εικ. 24.

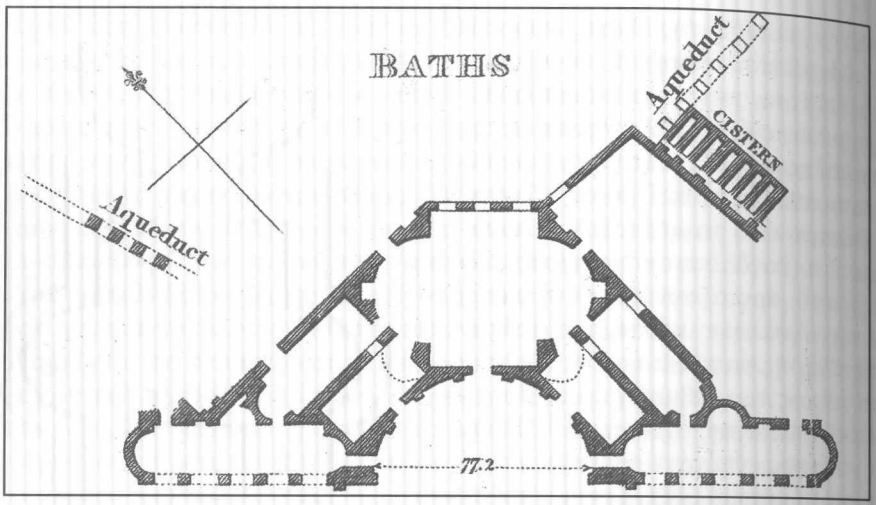

ΕΙΚΟΝΑ 25: *Κάτοψη των βόρειων Θερμών της Νικόπολης. Σχέδιο του T.L. Donaldson, 1835 (Travels in northern Greece, vol. 1)*

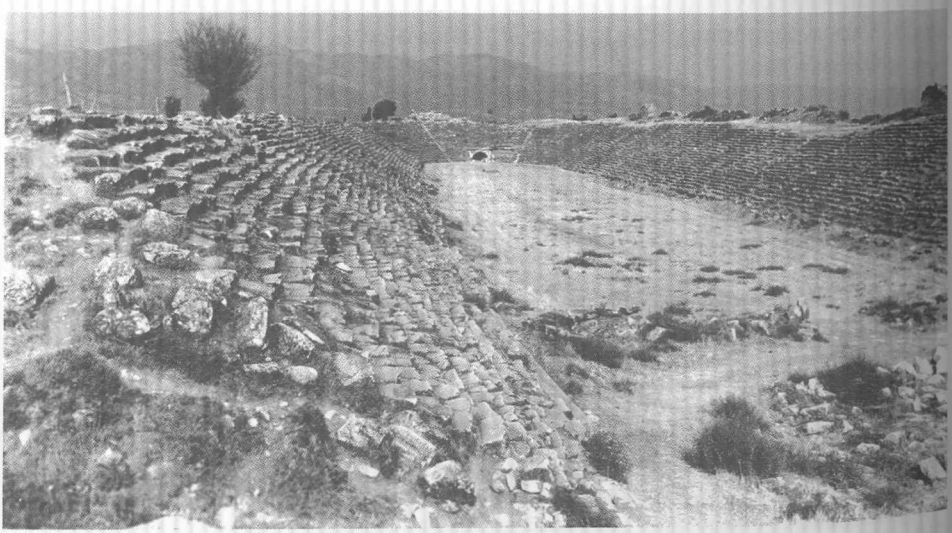

ΕΙΚΟΝΑ 26: *Το Στάδιο της Αφροδισιάδας στη Μικρά Ασία (WELCH, American Journal of Archaeology, 1998)*

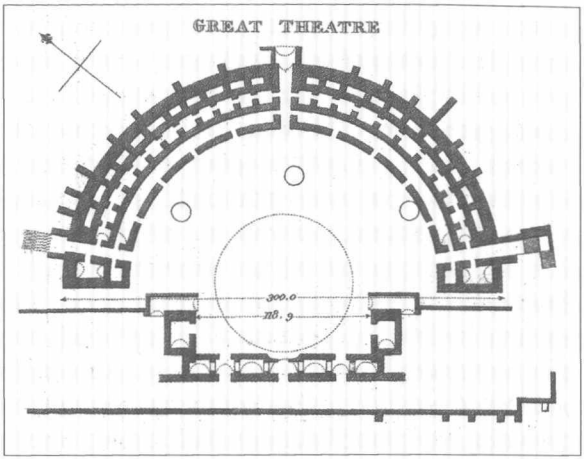

ΕΙΚΟΝΑ 27: *Κάτοψη του Θεάτρου της Νικόπολης. Σχέδιο του T.L. Donaldson, 1835 (Travels in northern Greece, vol. 1)*

στην Πρέβεζα, οι πέτρες ενός λιθόστρωτου και ένα άγαλμα από λευκό μάρμαρο. Τα κατάλοιπα αυτά καθώς και τα λουτρά πιθανώς ανήκαν στο Γυμνάσιο, διότι κατά το Στράβωνα το Γυμνάσιο ήταν κοντά στο Στάδιο και τα υπολείμματα του Σταδίου βρίσκονται ακριβώς πάνω και σε βορειοανατολική κατεύθυνση από το προαναφερθέν ερείπιο. Το ανατολικό άκρο του Σταδίου βρίσκεται ακριβώς κάτω από τη νοτιοδυτική γωνία του μεγάλου Θεάτρου.

Το Στάδιο, που από τους χωρικούς ονομάζεται «τὸ Καράβι», είναι κυκλικό στα δυο του άκρα, ανόμοιο των άλλων σταδίων της Ελλάδος, αλλά όμοιο με αρκετά της Μικράς Ασίας, που έχουν κτισθεί ή επισκευασθεί απ' τους Ρωμαίους.[90] Το μήκος του γηπέδου, ωστόσο, φαίνεται να είναι το ίδιο με τα άλλα στάδια της Ελλάδος, ήτοι 600 ελληνικά πόδια, καθόσον μέτρησα 670 πόδια στον άδειο χώρο μεταξύ των δύο κυκλικών άκρων των κερκίδων, που τώρα δεν είναι τίποτε άλλο παρά ερείπια σκεπασμένα με θάμνους. Το χειμώνα ο περιβάλλων χώρος είναι ένας λάκκος νερού. Τα ερείπια των κερκίδων του σταδίου καταλαμβάνουν πλάτος περί τα 75 πόδια. Το πλήρες μήκος της κατασκευής [του σταδίου] πιθανόν να μην υπερέβαινε τα 750 πόδια. Κάτω από τις κερκίδες υπάρχει σειρά τοξοειδών θαλάμων που ο σκοπός τους προφανώς δεν ήταν άλλος παρά να ελαττώσουν τον όγκο της τοιχοποιίας.

Για την κατασκευή του μεγάλου Θεάτρου είχε εκσκαφθεί μερικώς η πλευρά του λόφου, αλλά όλη η ανωδομή, τα οικοδομήματα της σκηνής και οι πάροδοι σε κάθε πλευρά της σκηνής κτίστηκαν με μεγάλα φαρδιά ρωμαϊκά τούβλα, συγκολλημένα με αρκετή ποσότητα κονιάματος, και επενδύθηκαν με πέτρα. Παρ' όλο που ο διάδρομος στο πάνω μέρος του κοίλου έχει καταρ-

[90] Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση παρόμοιο ρωμαϊκό στάδιο της εποχής του Αυγούστου στην πόλη της Αφροδισιάδας, στην Καρία της Μικράς Ασίας (Εικ. 26), βλ. WELCH 1998.

ρεύσει προς τα μέσα και οι πέτρινες κερκίδες έχουν αφαιρεθεί, το Θέατρο παραμένει ένα από τα καλύτερα διατηρούμενα ρωμαϊκά θέατρα που υπάρχουν και αξίζει πραγματικά να μετρηθεί με ακρίβεια και να σχεδιαστεί από ένα αρχιτέκτονα.[91] Η συνολική διάμετρος είναι περί τα 300 πόδια, αλλά τα χώματα που έχουν παρασυρθεί από τον υπερκείμενο λόφο στη διάρκεια των δεκατεσσάρων αιώνων που μεσολάβησαν από την εξάλειψη του ειδωλολατρικού πολιτισμού, καθιστά ανέφικτη την ακριβή μέτρηση, χωρίς ανασκαφή. Ένα ακόμη εμπόδιο, στην παρούσα εποχή,[92] είναι η πυκνή βλάστηση και ιδιαίτερα ένα δάσος από γιγαντιαίες κουκούτσες,[93] που τώρα είναι στην πλήρη τους ανάπτυξη, μαζί με άλλα φυτά εξίσου ενοχλητικά, διότι με τη ζέστη έχει κονιοποιηθεί η γύρη, ιδιαίτερα της ασφάκας ή verbascum,[94] που στο παραμικρό άγγιγμα σηκώνει σύννεφα αποπνικτικής σκόνης. Η σκηνή του Θεάτρου είχε τρεις εισόδους και ένα μεγάλο τετράγωνο οικοδόμημα σε κάθε άκρη. Αλλά, επειδή οι πέτρινοι θυροστάτες δεν έχουν διατηρηθεί καλύτερα από τις κερκίδες του κοίλου και το κτίσμα απογυμνώθηκε απ' όλη την εξωτερική του διακόσμηση, η κατωτερότητα του ρωμαϊκού τρόπου δόμησης με τούβλο και κονίαμα αποκαλύφθηκε σε όλη της τη γύμνια, συγκρινόμενη με την ωραιότητα και στερεότητα της ελληνικής δόμησης. Η σκηνή έχει μήκος 120 πόδια και πλάτος 30. Ήταν διακοσμημένη με σειρά αγαλμάτων θεοτήτων στραμμένων προς το κοίλο, όπως φαίνεται από πεσμένα κομμάτια στα οποία υπάρχουν υπολείμματα των ονομάτων της Αφροδίτης και της Αθηνάς: ΑΦΡΩ, -ΘΗΝΑΙ. Πίσω από το Θέατρο υψώνεται απότομα ο λόφος του Μιχαλιτσιού και η κορυφή του υψώνεται περί τα 500 πόδια πάνω από το Θέατρο.

---

[91] Πράγματι ο Leake κατόρθωσε να αποσταλεί στη Νικόπολη, πριν την έκδοση του τετράτομου έργου του *Travels in northern Greece* το 1835, ο αρχιτέκτονας Thomas Leverton Donaldson και να σχεδιάσει με ακρίβεια όχι μόνο το Θέατρο αλλά και το Ωδείο, τα Νυμφαία και τις βόρειες Θέρμες. Ο Donaldson αποτύπωσε επίσης ένα τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της ρωμαϊκής πόλης που η ακρίβειά του είναι θαυμαστή. Ο Leake μας πληροφορεί ότι ο πρώτος τόμος του έργου του είχε ήδη τυπωθεί, όταν ο Donaldson του έφερε τα σχέδια των ερειπίων της Νικόπολης, τα οποία σμικρύνθηκαν και συμπεριλήφθηκαν στο τέλος του πρώτου τόμου. Το τοπογραφικό αναπαράγεται στην Εικ. 29.

[92] Ήταν ήδη τέλη Ιουνίου και η βλάστηση στη Νικόπολη είχε πυκνώσει, όπως άλλωστε γίνεται και σήμερα, παρ' όλο που η περιοχή δε βόσκεται πλέον στον ίδιο βαθμό.

[93] Η λέξη στο αγγλικό κείμενο είναι *thistle*, που ναι μεν μεταφράζεται κοινώς «γαϊδουράγκαθο», αλλά, επειδή στην Ήπειρο είναι άλλο το γαϊδουράγκαθο και άλλο η κουκούτσα, επισημαίνω ότι το *thistle* είναι αυτή η κουκούτσα που το άνθος της έχει χρώμα βαθύ μπλε-μοβ, ο καρπός της μοιάζει με άγρια αγκινάρα και έχει πολλά αγκάθια. Οι ντόπιοι την τρώνε βραστή για μεζέ στο ούζο, όταν είναι φρέσκια και μαλακή. Η Νικόπολη είναι ακόμη και σήμερα γεμάτη από αυτές τις κουκούτσες, ιδιαίτερα μετά την άνοιξη.

[94] Η ασφάκα διαφέρει από το *verbascum*. Η ασφάκα (*phlomis fruticosa*) είναι χαμηλή με μεγάλα κίτρινα άνθη. Ο φλώμος ή βερμπάσκο (*verbascum*) είναι και αυτό φυτό με χνουδωτά φύλλα, αλλά κάθε δύο χρόνια βγάζει ένα ψηλό στέλεχος, πάνω στο οποίο βγαίνουν σταδιακά από κάτω προς τα πάνω μικρά κίτρινα άνθη.

Καθώς ο Στράβων περιγράφει ότι το ιερόν άλσος, το στάδιο και το γυμνάσιο ήταν στο *προάστειον*, είναι πιθανόν πως τα τείχη νότια από το «Καλπετζάκι» ήταν τμήμα της βόρειας πλευράς της περιτείχισης της πόλης. Από τα δύο *τεμένη* ή ιερά, το ἄλσος, στο χώρο του οποίου τελούνταν τα Άκτια, προσδιορίζεται επακριβώς, λόγω της ύπαρξης του Θεάτρου και του Σταδίου. Το Θέατρο χρησιμοποιούνταν για τους μουσικούς αγώνες και το Στάδιο για τους γυμναστικούς. Το δεύτερο τέμενος, που ήταν πιο πάνω από το πρώτο, στο λόφο του Απόλλωνος, παρουσιάζεται από το Δίωνα να είναι ακριβώς στην κορυφή του υψώματος, όπου σήμερα είναι το Μιχαλίτσι. Ο ιστορικός αναφέρει ότι ο Οκταβιανός κατά την άφιξή του στο χώρο* όπου αργότερα κτίστηκε η Νικόπολη, στρατοπέδευσε, πριν τη ναυμαχία του Ακτίου, σε ύψωμα** απ' όπου μπορούσε να παρατηρεί ταυτόχρονα και τον Αμβρακικό κόλπο και την ανοικτή θάλασσα προς τους Παξούς καθώς και τα λιμάνια προ της Νικοπόλεως. Και όχι μονάχα οχύρωσε το στρατόπεδο, αλλά κατασκεύασε και τείχη από το ύψωμα προς τον εξωτερικό λιμένα, τον Κόμαρο. Μετά δε τη ναυμαχία περιέκλεισε με τετράγωνους λίθους το μέρος όπου είχε στήσει τη σκηνή του,+ το κόσμησε με τα έμβολα των κυριευθέντων πλοίων και έκτισε εντός του περικλείσματος υπαίθριο ιερό του Απόλλωνος.++ Τέτοια θέα, όπως την περιγράφει ο Δίων, δεν μπορούσε ο Αύγουστος να έχει από τον ισθμό της Νικόπολης, ή από οποιοδήποτε άλλο σημείο της γύρω περιοχής, εκτός από το Μιχαλίτσι, απ' όπου όλα τα προαναφερθέντα μέρη είναι ορατά. Συνεπώς, η σκηνή του Αυγούστου στήθηκε στην κορυφή του λόφου, το στρατόπεδό του καταλάμβανε την πλαγιά και τους πρόποδες του λόφου, απ' όπου η ανεμπόδιστη επικοινωνία με το λιμάνι του Κομάρου είχε εξασφαλιστεί πιθανώς με παράλληλα τείχη,[95] που συμπεριλάμβαναν το λιμάνι εντός των ορίων τους.

Αν και τα λεγόμενα του Στράβωνα, σε συνδυασμό με το σωζόμενο στάδιο, αποδεικνύουν ότι οι αγώνες που ονομάζονταν Άκτια τελούνταν στη Νικόπολη και όχι στο Άκτιο κατά τη μακρά περίοδο του εορτασμού των, υπάρχει λόγος να πιστέψουμε το Δίωνα στο ότι, ώσπου να ολοκληρωθεί το κτίσιμο της πόλης και των απαραίτητων οικοδομημάτων για τους αγώνες, η συνάντηση

---

* *χωρίον*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.3.

** *ἐπὶ μετεώρου*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.3-50.12.4.

\+ *ἐν ᾧ ἐσκήνησε*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.3.

++ *ἔδος τι ἐν αὐτῷ τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπαίθριον ἱδρυσάμενος*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.3. Σύμφωνα με το Σουητώνιο αφιέρωσε το ιερό στον Ποσειδώνα και τον Άρη: *Ampliato vetere Apollinis templo locum castrorum, quibis fuerit usus, exornatum navalibus spoliis Neptuno et Marti consecravit*, Σουητώνιος, *Divus Augustus* 18.2. – *Σ.τ.μ.*: Για περισσότερα στοιχεία βλ. ΖΑΧΟΣ 2007β.

95 Στο κείμενό του ο Leake τα αναφέρει και ως *μακρὰ τείχη*, γράφοντάς τα έτσι, στα ελληνικά.

γινόταν στο Άκτιο, όπου είχε θεσπιστεί προ πολλού από τις γειτονικές πόλεις «στεφανίτης ἀγών».* Ο αρχαίος αυτός πανηγυρισμός μετατράπηκε από τον Αύγουστο, αμέσως μετά τη νίκη και την ίδια εποχή που μεγάλωσε το ιερό του Ακτίου Απόλλωνος, σε αγώνα μουσικής και γυμναστικής άμιλλας συνοδευόμενος με ιππικούς αγώνες, και κηρύχθηκε «ιερός αγών».[96] Με αυτόν τον τρόπο τα Άκτια είχαν φήμη όμοια με αυτήν των άλλων τεσσάρων μεγάλων αγώνων της Ελλάδος, και συνοδεύονταν με θυσίες και πανηγυρισμούς, κατά τους οποίους οι «ιερονίκαι» φροντίζονταν δημοσία δαπάνη.** Ο Δίων προσθέτει εκφραστικά ότι πήρε κάμποσο καιρό μέχρι τον αποικισμό και την ολοκλήρωση της Νικόπολης και ότι το «ὑπαίθριον» κτίσθηκε στη θέση της κατασκήνωσης του Αυγούστου. Σε αυτό, εκτός των άλλων αφιερωμάτων, τοποθετήθηκαν τα χάλκινα αγάλματα ενός όνου και του αναβάτη του, σε ανάμνηση ευνοϊκού οιωνού, που πιθανώς είχε προετοιμαστεί για την περίσταση το πρωί της ναυμαχίας.+ Κατά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης τα αγάλματα αυτά μεταφέρθηκαν στον ιππόδρομό της, απ' όπου το 1204 έπεσαν στα χέρια των βαρβάρων Λατίνων, οι οποίοι τα έλιωσαν μαζί με πολλά άλλα μνημεία της ελληνικής τέχνης, ακόμα πιο πολύτιμα.++

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ανοικτός κόλπος που απλώνεται μεταξύ Μύτικα και Καστροσυκιάς καλείται τώρα Γκόμαρο.[97] Ο Κόμαρος όμως που ο Δίων και ο Στράβων συμφωνούν ότι ήταν το λιμάνι της Νικόπολης προς την ανοικτή

---

* Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.

[96] Για τις πρόσφατες επιστημονικές απόψεις περί των Ακτίων της Νικόπολης βλ. ΠΑΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ & ΑΛΜΠΑΝΙΔΗΣ 2007.

** Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.

+ Ένας χωρικός με το γάιδαρό του συνάντησε τον Οκταβιανό, καθώς έβγαινε από τη σκηνή του το ξημέρωμα. Τον ερώτησε για το όνομά του και αυτός απάντησε «Εύτυχος»· και του γαϊδάρου σου το όνομα; «Νίκων». Πλούταρχος, *Αντώνιος* 65.5. – *Σ.τ.μ.*: Το σχετικό κείμενο του Πλούταρχου έχει ως εξής: *Καίσαρι δὲ λέγεται μὲν ἔτι σκότους ἀπὸ τῆς σκηνῆς κύκλῳ περιιόντι πρὸς τὰς ναῦς ἄνθρωπος ἐλαύνων ὄνον ἀπαντῆσαι, πυθομένῳ δὲ τοὔνομα γνωρίσας αὐτὸν εἰπεῖν· ἐμοὶ μὲν Εὔτυχος ὄνομα, τῷ δ' ὄνῳ Νίκων. διὸ καὶ τοῖς ἐμβόλοις τὸν τόπον κοσμῶν ὕστερον, ἔστησε χαλκοῦν ὄνον καὶ ἄνθρωπον.* Σύμφωνα με το βυζαντινό χρονογράφο Νικήτα τον Χωνιάτη ο ονηλάτης ονομαζόταν Νίκων και ο όνος Νίκανδρος, βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις. Τα μετά την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως συμβάντα τοις ρωμαίοις*, 650.17-650.23.

++ Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις. Τα μετά την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως συμβάντα τοις ρωμαίοις*. – *Σ.τ.μ.*: Το σχετικό κείμενο έχει ως εξής: *Ἀλλ' οὐδὲ τῶν ἐν τῷ ἱππικῷ ἱσταμένων ἀγαλμάτων καὶ ἀλλοίων θαυμαστῶν ἔργων τὴν καταστροφὴν παρῆκαν οἱ τοῦ καλοῦ ἀνέραστοι οὗτοι βάρβαροι, ἀλλὰ καὶ ταῦτα κεκόφασιν εἰς νόμισμα, ἀνταλλασσόμενοι μικρῶν τὰ μεγάλα καὶ τὰ δαπάναις πονηθέντα μεγίσταις οὐτιδανῶν ἀντιδιδόντες κερμάτων*, έκδοση De Gruyter, Βερολίνο 1975, Άλωσις 1.649.21-1.649.26.

[97] Σχετικά με την ονομασία του κόλπου Γκόμαρος και τη σύγχρονη μετονομασία του σε Μονολίθι, λόγω του μοναδικού μεγάλου βράχου που υπήρχε σε αυτόν και υπάρχει ακόμη ως ύφαλος, μετά την ανατίναξή του, βλ. παρακάτω υποσημείωση 103.

θάλασσα,* δεν μπορεί να είναι ο κόλπος που σήμερα φέρει το ίδιο όνομα, αλλά ένα λιμάνι σαν και αυτά που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι και ως εκ τούτου ήταν πιθανότατα αυτό του Μύτικα.[98] Το λιμάνι που ο Στράβων περιγράφει ως το μεγαλύτερο φαίνεται, σύμφωνα με τη σειρά του κειμένου του, να ήταν μεταξύ του Κομάρου και των στενών της Πρέβεζας και συνεπώς εκτός του κόλπου. Η φυσιολογία όμως της δυτικής ακτής της χερσονήσου αποδεικνύει ότι ο Στράβων δεν μπορεί να έχει εκφραστεί με ακρίβεια.[99] Είναι προφανές από το κείμενο του Δίωνα, ο οποίος χαρακτηρίζει τον Κόμαρο ως τον εξωτερικό λιμένα της Νικόπολης, ότι ο αναφερόμενος από το Στράβωνα δεύτερος λιμένας βρισκόταν μέσα στον κόλπο. Εδώ πράγματι η απόσταση των δώδεκα σταδίων συμφωνεί απόλυτα με το Βαθύ, όπου μερικά ρωμαϊκά ερείπια, επί της ανατολικής ακτής του ορμίσκου και λίγο πιο μέσα, φαίνεται να υποδεικνύουν την ακριβή θέση του *λιμένος*. Τα ερείπια αυτά αποτελούνται από δύο τετράγωνους όγκους με πλευρές μήκους 20 έως 30 ποδιών και ένα τρίτο μήκους 48 ποδιών που έχει καμπυλωτή άκρη. Η τοιχοποιία, που σε ορισμένα σημεία σώζεται σε ύψος 12 ή 15 ποδιών, είναι μορφοποιημένη εξωτερικά από στρώσεις ρωμαϊκών πλίνθων, που στο μεταξύ τους κενό είναι γεμισμένη από ακατέργαστες πέτρες και κονίαμα.

Το πλάτος των 60 σταδίων, που ο Στράβων αποδίδει στον ισθμό της Νικόπολης, είναι προφανώς ανακριβές.[100] Το πλατύτερο τμήμα του ισθμού είναι από τον πύργο του Μαζώματος μέχρι το Μύτικα και δεν ξεπερνά τα τρία μίλια.[101] Στην Πρέβεζα επικρατεί η άποψη, στηριγμένη πιστεύω σε υποτιθέμενη μέτρηση των Γάλλων, όταν αυτοί οχύρωσαν τον ισθμό με χαρακώματα,[102]

---

* *τὸν λιμένα τὸν ἔξω τὸν Κόμαρον*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.4-50.12.5.

98 Αυτή είναι και η σύγχρονη άποψη των αρχαιολόγων.

99 Ο Leake, όπως και πολλοί άλλοι περιηγητές, δεν μπόρεσε να διακρίνει ότι ο Στράβων με το *ὁ δὲ ἀπωτέρω καὶ μείζων καὶ ἀμείνων πλησίον τοῦ στόματος τοῦ κόλπου* εννοεί ότι ο δεύτερος αυτός λιμένας της Νικόπολης είναι πλησίον του στομίου του Αμβρακικού κόλπου, το οποίο βρίσκεται μεταξύ του ηπειρωτικού ακρωτηρίου «Λασκάρα» και του ακαρνανικού ακρωτηρίου «Κεφάλι Παναγιάς» και όχι μεταξύ Πρεβέζης και Ακτίου. Το δεύτερο αυτό στόμιο, το «Στενό της Πρέβεζας», είναι η είσοδος του κόλπου της Πρέβεζας και όχι του Αμβρακικού κόλπου.

100 Ο Στράβων αναφέρει ότι ο κόλπος του Κόμαρου δημιουργεί με τον Αμβρακικό κόλπο ισθμό εξήντα σταδίων. Πράγματι η απόσταση σε ευθεία γραμμή του Κόμαρου από το ακρωτήριο «Λασκάρα», όπου είναι το στόμιο του Αμβρακικού κόλπου, είναι 11,5 χλμ. Με το ρωμαϊκό στάδιο να αντιστοιχεί σε 185 μέτρα, η παραπάνω απόσταση είναι ίση με 62 ρωμαϊκά στάδια.

101 Ορθά ο Leake υπολογίζει το πλάτος του ισθμού σε ευθεία γραμμή από τον πύργο του Μαζώματος, στο νοτιοανατολικό άκρο της λιμνοθάλασσας, μέχρι τη βορειοδυτική άκρη του Μύτικα σε τρία μίλια. Το στενότερο σημείο του ισθμού βρίσκεται στο ύψος του παλαιού «Ελέγχου», στο σημερινό εστιατόριο του Ακρίβη, στη συμβολή της εθνικής οδού Πρέβεζας-Ιωαννίνων με την οδό που οδηγεί στο Μονολίθι, και έχει πλάτος σε ευθεία γραμμή 2 χλμ. ή 2.200 γυάρδες ή 1.100 οργιές.

102 Στο αγγλικό κείμενο *when they entrenched the isthmus*.

ΕΙΚΟΝΑ 28: *Ο μεγάλος βράχος στην παραλία Μονολίθι το 1939 (Φωτογραφικό αρχείο Βικτωρίας Παπαγεωργίου-Τζούρου)*

ότι η μικρότερη ευθεία από το Μάζωμα έως τον κόλπο του Γκόμαρου[103] δεν είναι παραπάνω από 800 οργιές ή 4.000 ελληνικά πόδια. Δεν μπορώ όμως να πιστέψω ότι η απόσταση είναι μικρότερη από 2.000 γυάρδες στο στενότερο σημείο του ισθμού. Έχοντας μετρήσει το Στάδιο, το οποίο δεν είναι ακριβώς

[103] Ο Leake γράφει τη λέξη με λατινικούς χαρακτήρες *Gómaro*. Η αρχαία ονομασία του κόλπου «Κόμαρος», έφτασε μέχρι τις μέρες μας σχεδόν αναλλοίωτη ως «Γκόμαρος», μετατρέποντας μόνο το «Κ» στο περισσότερο ηπειρώτικο «Γκ». Οι στρατιωτικοί χάρτες της περιοχής μέχρι και το 1920 τον αναφέρουν ως «Κόλπος Γκόμαρος» ή «Κόλπος Γόμαρος», βλ. *Ήπειρος*, έγχρωμος, λιθόγραφος, χάρτης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Αθήνα 1920, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: IAN 169, καθώς και παρόμοιο αυστριακής έκδοσης: IAN 180. Η ονομασία «Μονολίθι» είναι μεταγενέστερη, πρωτοεμφανίζεται σε χειρόγραφο χάρτη του Jean Denis Barbié du Bocage το 1818 περίπου, βλ. BNF GE D 17277, και προέρχεται από το μοναδικό μεγάλο λίθο που υπήρχε, κοντά στην ακτή, ως σκόπελος. Μέχρι το 1939, ο βράχος είχε ύψος περί τα τρία (3) μέτρα πάνω από τη θάλασσα, όπως φαίνεται στην Εικ. 28. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Γιώργου Ι. Μουστάκη, μεταξύ των αμυντικών έργων που έκαναν οι ιταλικές δυνάμεις κατοχής στον παραθαλάσσιο τομέα της περιοχής της Πρέβεζας ήταν και η ανατίναξη του βράχου του Μονολιθίου, το 1942, για να δυσκολευθεί η απόβαση συμμαχικών δυνάμεων, στο καταλληλότερο σημείο απόβασης της παραλίας αυτής. Κατ' άλλους ανατινάχθηκε αργότερα, στη δεκαετία του 1950. Ο βράχος έχει μετατραπεί σήμερα σε ύφαλο.

πάνω στον ισθμό, μου φαίνεται –βλέποντας από ψηλότερο σημείο– ότι η απόσταση μεταξύ της άκρης του Σταδίου και του Μαζώματος είναι ίση με δύο στάδια, τέσσερα μεταξύ της άλλης άκρης του Σταδίου και του Υδραγωγείου και άλλα τρία μέχρι τη θάλασσα.[104]

Η μεγάλη ποσότητα ψαριών που πιάνεται από τους Πρεβεζάνους στο Μάζωμα και τη γειτονική θάλασσα, πιστοποιεί την παρατήρηση ανώνυμου γεωγράφου του 4ου αιώνα που λέγει ότι* τα ψάρια ήταν τόσο άφθονα στη Νικόπολη, ώστε να δημιουργούν σχεδόν αηδία στους κατοίκους της. Καθώς οι περισσότερες των πόλεων περί τον Αμβρακικό κόλπο είχαν εγκαταλειφθεί, οι Νικοπολίτες είχαν πιθανότατα όλη την αλιεία στα χέρια τους.

Η Νικόπολη λογιζόταν η πρωτεύουσα της Νότιας Ηπείρου και Ακαρνανίας κατά τους τρεις πρώτους αιώνες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά πριν το τέλος της περιόδου αυτής παρήκμασε τόσο, που έπαψε να κόβει δικά της νομίσματα. Υπάρχει μεγάλος αριθμός χαλκών νομισμάτων, είτε αυτόνομα,** ή των αυτοκρατόρων προ του Γαλλιηνού.[105] Τα νομίσματα του αυτοκράτορα αυτού και της συζύγου του Σαλωνείνης είναι τα τελευταία. Ο αφανισμός του παγανισμού, που στέρησε από τους Ακτίους αγώνες τη σπουδαιότητά τους, ήταν το πρώτο πλήγμα που καταφέρθηκε στην ευημερία της Νικόπολης. Ο Ιουλιανός αναστήλωσε και τα κτίριά της και τους αγώνες της, αλλά το αποτέλεσμα ήταν προσωρινό. Η παρακμή της αυτοκρατορικής εξουσίας στη θάλασσα που ακολουθήθηκε από την πειρατεία, η οποία στις ελληνικές θάλασσες ήταν αναπόφευκτη συνέπεια της έλλειψης ελέγχουσας ναυτικής δύναμης, στέρησε τη Νικόπολη από το θαλάσσιο εμπόριο που ήταν το κύριο της στήριγμα. Στις αρχές του 5ου αιώνα οι Γότθοι του Αλάριχου υποχωρώντας προ

---

[104] Ο Leake υπολογίζει έτσι το πλάτος του ισθμού σε δέκα μήκη του Σταδίου της Νικόπολης. Μετρώντας το μήκος του Σταδίου της Νικόπολης από τις εξωτερικές του πλευρές σε 250 μέτρα και την απόσταση –κατά το μακρύ άξονα του Σταδίου– από το δυτικό άκρο του μέχρι την πορεία του Υδραγωγείου σε 1.000 μ. και από εκεί μέχρι τη θάλασσα σε 750 μ., επιβεβαιώσαμε για μια ακόμη φορά την ακρίβεια με την οποία ο Leake υπολογίζει τις αποστάσεις. Υπενθυμίζω, βέβαια, ότι ο Leake υπήρξε πεπειραμένος αξιωματικός του πυροβολικού και έτσι δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει η ακρίβεια των εκτιμήσεών του στις αποστάσεις.

* *Ap. Geogr. Minor.* vol. iii. – *Σ.τ.μ.*: Προσπάθησα να εντοπίσω τη σχετική παραπομπή του Leake στον τρίτο τόμο του *Geographi Graeci Minores* χωρίς επιτυχία.

** Οι Νικοπολίτες ήταν περήφανοι για την ελευθερία τους. Ο Επίκτητος αποσύρθηκε στη Νικόπολη συνεπεία των διώξεων των φιλοσόφων από το Δομιτιανό, βλ. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, βιβλ. 15, κεφ. 11 και λήμμα 2424 (Ἐπίκτητος) στο *Suidae Lexicon*. Στο *Εγχειρίδιόν* του ο Επίκτητος αναφέρει ένα ρητό των Νικοπολιτών: *Νὴ τὴν Καίσαρος τύχην ἐλεύθεροί ἐσμεν*, βλ. Επίκτητος, *Dissertationes ab Arriano digestae* 4.1.14.

[105] Ο Leake στο αγγλικό κείμενο γράφει το όνομα του αυτοκράτορα Γαλλιηνού ως *Galerian* και όχι ορθά ως «Gallienus». Πολύ σωστά, όμως, αναφέρει ότι τα τελευταία νομίσματα που κόβονται στο νομισματοκοπείο της Νικόπολης είναι αυτά του Γαλλιηνού και της συζύγου του Σαλωνείνης, βλ. ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ 1975, 21, 29, 37, 49, 155-166, 172-176 και πίν. 58-64.

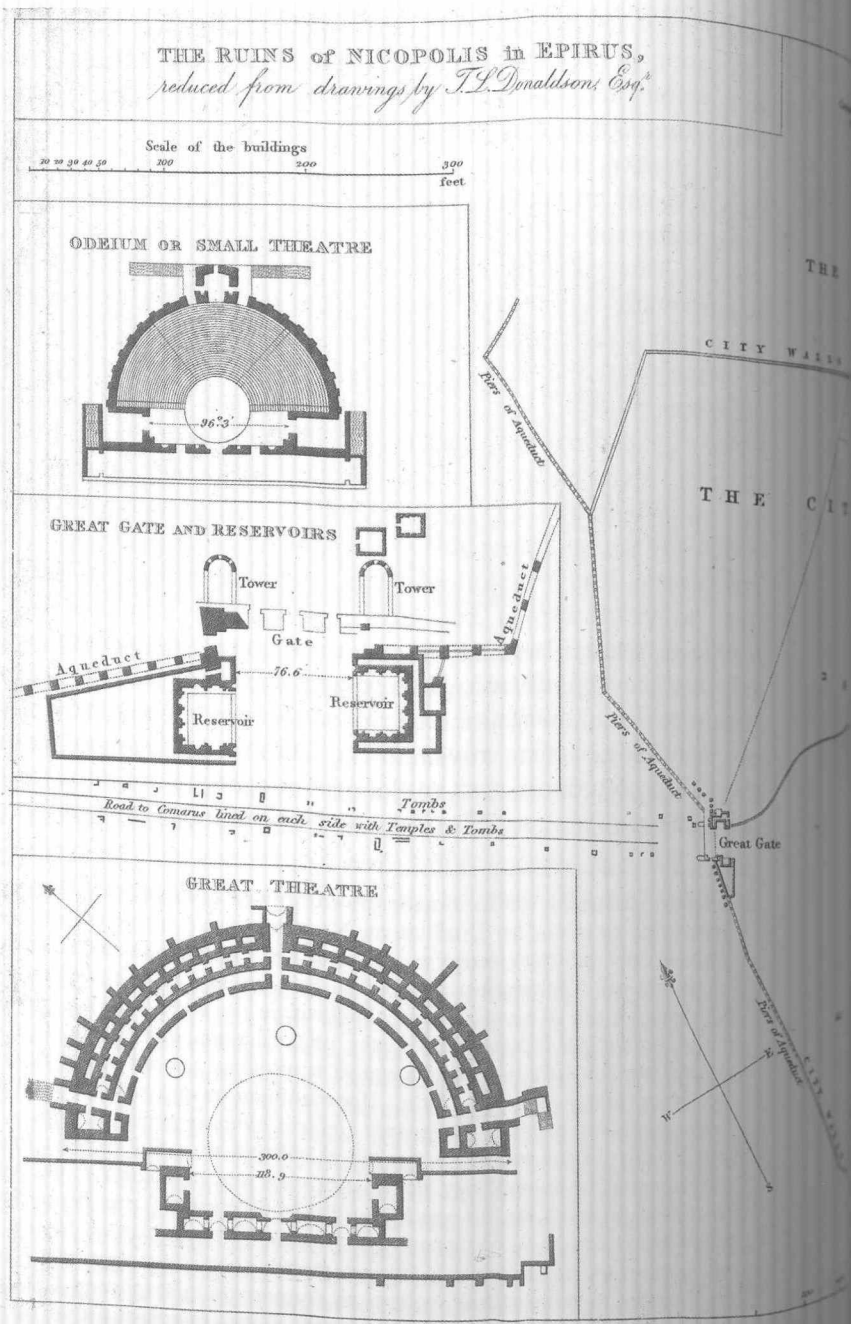

ΕΙΚΟΝΑ 29: *Λεπτομερές σχέδιο της Νικόπολης*
Σχέδιο του αρχιτέκτονα T.L. Donaldson, 1835
(Travels in northern Greece, vol. 1)

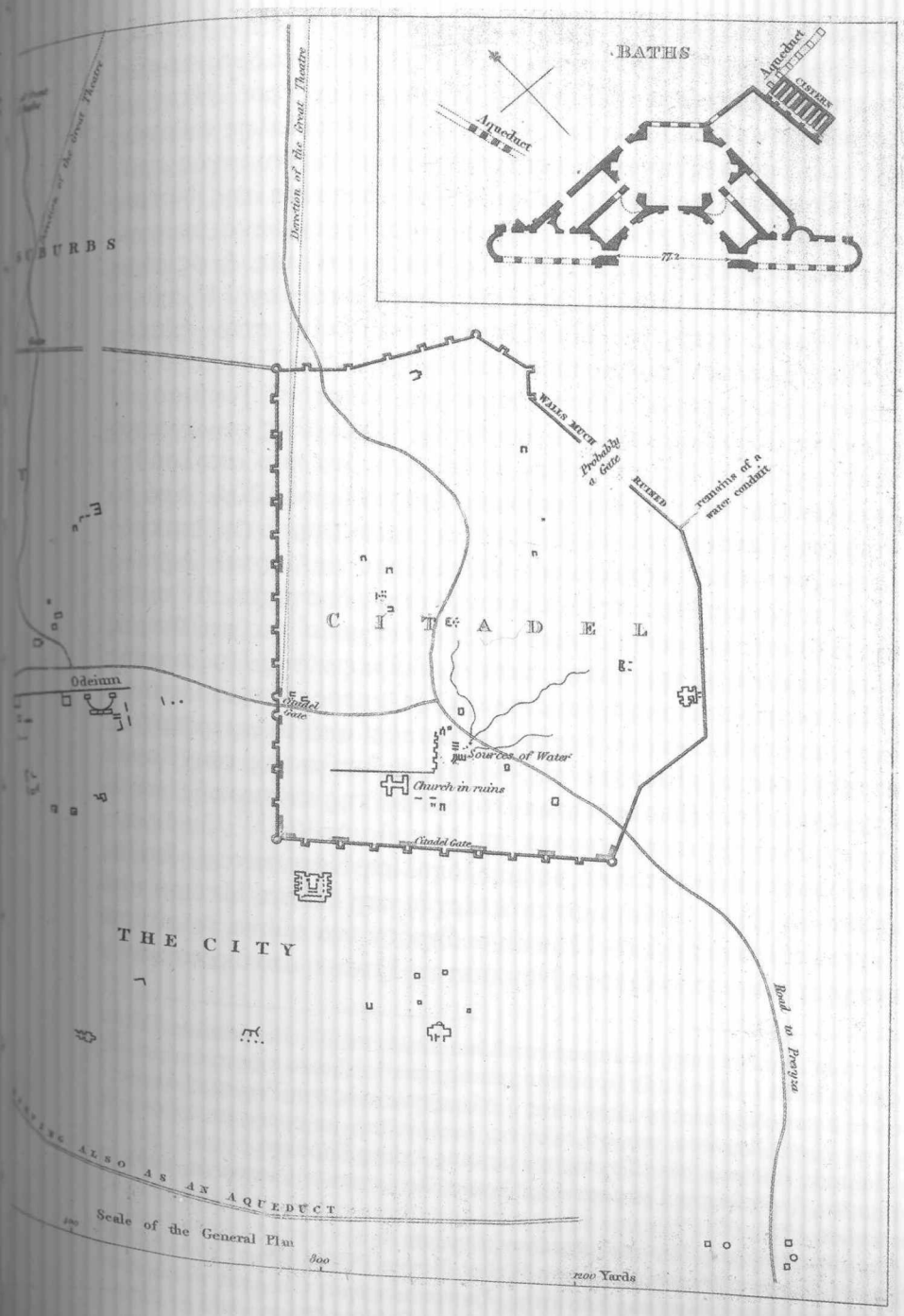
BATHS
Aqueduct
CISTERN
Aqueduct
Direction of the Great Theatre
Direction of the Great Theatre
SUBURBS
WALLS MUCH
Probably a Gate
REPAIRED
Remains of a water conduit
CITADEL
Odeium
Citadel Gate
Sources of Water
Church in ruins
Citadel Gate
THE CITY
Road to Prevyza
SERVING ALSO AS AN AQUEDUCT
Scale of the General Plan
200
400
1200 Yards

του Στηλίχωνα στην Πελοπόννησο, σκόρπισαν την ερήμωση στην Ήπειρο. Λίγο αργότερα, οι Ούννοι του Τοτίλα έκαναν καταστροφικές επιδρομές στις ακτές της περιοχής, κατά τις οποίες η Νικόπολη υπέφερε ιδιαίτερα.* Ήταν με αφορμή κυρίως αυτών των επιδρομών που τα κτίρια της Νικόπολης πιθανώς υπέστησαν ζημιές, ώστε απαιτήθηκαν οι επισκευές που ο Ιουστινιανός πρόσφερε στην πόλη. Εξακολούθησε όμως να είναι η πρωτεύουσα της Νότιας Ηπείρου, είτε ως κύρια πόλη ηγεμονευόμενης επαρχίας** σύμφωνα με τους κανονισμούς των πρώτων χρόνων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ή ως έδρα θέματος κατά το 10ο αιώνα.*** Ο Κεδρηνός αναφέρει ότι κατά τον 11ο αιώνα όλο το Θέμα Νικοπόλεως, εκτός της Ναυπάκτου, συμμετείχε στην επανάσταση των Βουλγάρων εναντίον του Αυτοκράτορα Μιχαήλ του Παφλαγόνος, και ότι η επανάσταση προκλήθηκε από την παράνομη απαίτηση [εκβιασμό] του βοηθού του Ιωάννη Κουτζομύτη.+ Το όνομα της Νικόπολης συναντάται επίσης στην ιστορία της Βενετίας, σε σχέση με τα γεγονότα που ακολούθησαν την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204. Από το Νικήτα μαθαίνουμε ότι η περιφέρεια της Νικόπολης ήταν τμήμα της επικράτειας, που τότε αποτέλεσε το Δεσποτάτο της Δύσεως υπό το Μιχαήλ Άγγελο Κομνηνό.++ Αλλά η πόλη είχε προ πολλού περιέλθει σε δυστυχία, αν εμπιστευθούμε την εκκλησιαστική ιστορία που μας εφοδιάζει με τις καλύτερες ενδείξεις για τη σπουδαιότητα της πόλης κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Καίτοι η Νικόπολη ήταν ακόμα έδρα μητροπόλεως κατά τα τέλη του 9ου αιώνα και είχε προ ολίγων ετών αποσπασθεί από το πατριαρχείο της Ρώμης και υπαχθεί στο της Κωνσταντινούπολης, οι λεηλασίες των Βουλγάρων, πενήντα χρόνια μετά, έθεσαν τέρμα στην έδρα της επισκοπής και ο τελευταίος ιεράρχης μετετέθη στην Άγκυρα της Μικράς Ασίας.+++ Τα Ιωάννινα, που ήταν από τότε επισκοπή υπό το μητροπολίτη Ναυπάκτου, διαδέχθηκαν τη Νικόπολη ως έδρα εκκλησιαστικής αρχής στη Νότια Ήπειρο και πήραν την τιμή μητροπόλεως κατά το 13ο αιώνα. Σχεδόν ένα αιώνα νωρίτερα η Άρτα έγινε επισκοπή της μητροπόλεως Ναυπάκτου. Όταν η αυτοκρατορική

---

* Υπέφερε επίσης η πόλη Anchiasmus, οι σημερινοί Άγιοι Σαράντα, βλ. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων λόγοι* 8.22.31. – *Σ.τ.μ.*: Ο Προκόπιος στο σχετικό κείμενο την αναφέρει ως Αγχίαλο: *Νικόπολίν τε καὶ Ἀγχίαλον*, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς στη *Ρωμαϊκή αρχαιολογία* του 1.51.2 ως *λιμὴν Ἀγχίσου*, και ο Leake ως *Anchiasmus*, με ομώνυμη επισκοπή στη μητρόπολη Παλαιάς Ηπείρου, ταυτίζοντάς την με τους Αγίους Σαράντα.

** *ἐπαρχία ὑπὸ ἡγεμόνα*, Ιεροκλής ο Γραμματικός, *Vetera Romanorum itineraria*, έκδοση Wesseling, Amsterdam 1735, 651.

*** Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί των θεμάτων*, Ευρώπη 8.

\+ Γεώργιος ο Κεδρηνός, *Σύνοψις Ιστοριών*, έκδοση Weber, Βόννη 1838-1839, τ. 2, 529-530.

\++ *τὰ τῇ Νικοπόλει προσοριζόμενα*, Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις. Τα μετά την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως συμβάντα τοις ρωμαίοις*, έκδοση Balduin, Paris, 460. – *Σ.τ.μ.*: Βλ. έκδοση De Gruyter, Βερολίνο 1975, Άλωσις 1.638.3-1.638.4.

\+++ Νικηφόρος Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, βιβλ. 14, κεφ. 39.

φήμη ήταν ανίσχυρη να προστατεύσει τους μακρινούς υπηκόους της στη Νικόπολη, ήταν φυσικό ότι η Αμβρακία και άλλες αρχαίες πόλεις γύρω από τον Αμβρακικό κόλπο, τις οποίες η Νικόπολη ερήμωσε από κατοίκους στη διάρκεια των πρώτων Ρωμαίων αυτοκρατόρων, θα ήταν πάλι προτιμητέες, από τα ίδια κίνητρα προστασίας που έκαναν τους πρώτους Έλληνες να τις κατοικήσουν. Η νέα πόλη της Πρέβεζας, που κτίσθηκε πλησιέστερα στα λιμάνια της Νικόπολης παρά στην αρχαία πόλη, σε θέση που μπορούσε καλύτερα να οχυρωθεί, στο πιο γόνιμο τμήμα της πεδιάδος, όπου το νερό ήταν εξίσου άφθονο, απορρόφησε τότε πιθανότατα όλους τους εναπομείναντες κατοίκους της παλιάς πόλης.

Σαλαώρα, 25 Ιουνίου 1805

Σήμερα το απόγευμα το βορειοδυτικό αεράκι με έφερε σε μιάμιση ώρα από την Πρέβεζα στη Σαλαώρα,[106] το επίνειο της Άρτας. Περνώντας το στενό που χωρίζει τον κόλπο της Πρέβεζας από αυτόν της Άρτας, είναι δύο μικρά νησάκια. Το προς τα αριστερά ονομάζεται «Γαϊδαρονήσι»[107] και το προς τα δεξιά «Κεφαλό».* Αυτά τα δύο νησιά, καθώς και τα άλλα του Αμβρακικού κόλπου, όπως όλες οι ακατοίκητες περιοχές της Ελλάδος, την άνοιξη καλύπτονται από πλούσια βλάστηση, παρέχοντας έτσι βοσκή στα ποίμνια. Μεταξύ Γαϊδουρονησιού και του γειτονικού ακρωτηρίου της χερσονήσου Σκαφιδάκι, βρήκαμε αγκυροβολημένη μία από τις κανονιοφόρους του Αλή πασά· ένα πλοίο μικρό με δύο κανονάκια στην πλώρη. Ο πασάς έχει δυο-τρία απ' αυτά στον Αμβρακικό, και μια καινούργια κορβέτα[108] στη Σαλαώρα. Όταν τελευταία επισκέφτηκε τη Σαλαώρα, διέταξε να καθαρισθούν τα θαμνόδενδρα και να κτισθεί χωριό, αλλά μονάχα πέντε ή έξι αποθήκες κτίσθηκαν με ένα δωμάτιο για τον εισπράκτορα του τελωνείου, στην άκρη ενός βραχώδους υψώματος, που προεξέχει από τη βόρεια ακτή του Αμβρακικού. Ο λόφος,

---

[106] Στο κείμενο του Leake υποσημειώνεται στα ελληνικά: «Σαλαγώρα»

[107] Οι σημερινές ονομασίες παραμένουν σχεδόν αναλλοίωτες: Γαϊδουρονήσι και Κέφαλος.

* Επισκέφθηκα τον Κεφαλό [Κέφαλο], που κείται απέναντι από τη Βόνιτσα, σε επόμενο ταξίδι μου στην περιοχή. Εντόπισα εκεί τα λείψανα μεγάλου κτίσματος της βυζαντινής εποχής, πιθανώς μοναστηριού, απ' όπου ο κύριος Κ. αφαίρεσε και μετέφερε στο σπίτι του στη Βόνιτσα ένα κιονόκρανο ιωνικού ρυθμού και μία παραστάδα της ίδιας εποχής. Ο ίδιος με πληροφόρησε ότι το νησί είναι ιδιοκτησία του και το χρησιμοποιούσε για να εκθρέψει πουλερικά. Αναγκάσθηκε όμως να εγκαταλείψει την επιχείρηση λόγω της δυσχερούς επικοινωνίας με το νησί κατά την περίοδο του χειμώνα όταν έπνεαν συνεχείς θυελλώδεις άνεμοι. – *Σ.τ.μ.*: Ο Leake επισκέφθηκε τον Κέφαλο το Μάρτιο του 1809, όταν πέρασε πάλι από τη Βόνιτσα. Ο κύριος Κ. είναι ο προεστός της Βόνιτσας Νικολός Λογοθέτης Χαλκιόπουλος (Khalciopoulo), στο σπίτι του οποίο διέμενε ο Leake, όταν βρισκόταν στη Βόνιτσα.

[108] Στο αγγλικό κείμενο *brig corvette*.

που φαίνεται να ήταν παλαιότερα νησί, σχεδόν κυκλώνεται από τις ρηχές λιμνοθάλασσες στα βόρεια και τη θάλασσα στα νότια, όπου το βάθος του νερού είναι παραπάνω από επαρκές για την προσέγγιση κάθε πλοίου που μπόρεσε να περάσει το στενό της Πρέβεζας.[109] Η σύνδεση της Σαλαώρας με την ηπειρωτική ενδοχώρα γίνεται μέσω τριών στενών, χαμηλών αναχωμάτων που διακλαδίζονται προς ανατολάς, δυσμάς και βορρά. Τα δύο πρώτα είναι απλώς ράμματα γης, όμοια με αυτά που συνήθως χωρίζουν τις λιμνοθάλασσες από τη θάλασσα. Το τρίτο, προς το βορρά, είναι φαρδύτερο αλλά τόσο χαμηλό που συχνά είναι πλημμυρισμένο. Ένα υπερυψωμένο μονοπάτι, που ακόμη και αυτήν την εποχή του χρόνου λούζεται από τα νερά της λιμνοθάλασσας, είναι ο μόνος δρόμος προς την πεδιάδα της Άρτας. Από την κορυφή του λόφου της Σαλαώρας η θέα του Αμβρακικού είναι εξαίσια. Στα *ράμματα* που χωρίζουν τις λιμνοθάλασσες από τη θάλασσα, φαίνονται τα ανοίγματα όπου πιάνονται τα ψάρια, όπως και στο Μάζωμα της Πρέβεζας, και υπάρχουν σπίτια που χρησιμοποιούνται από τους ασχολούμενους στο ιχθυοτροφείο. Το ράμμα προς ανατολάς, μετά από τρία μίλια, συναντά δασωμένη χερσόνησο που εισχωρεί στον Κόλπο, στην οποία βρίσκεται ένα μετόχι της Παναγίας και πέρα από αυτήν τρία τέσσερα μικρά νησάκια συνδεδεμένα μεταξύ τους με αναχώματα λάσπης, που ονομάζονται «Κορακονήσια». Στα μισά της απόστασης προς την Ακαρνανική ακτή είναι η Βουβάλα, το μεγαλύτερο νησί του Αμβρακικού κόλπου. Πιο πέρα από τη χερσόνησο της Παναγίας το ράμμα συνεχίζει για δυο-τρία μίλια ανατολικότερα μέχρι την Παλαιά Μπούκα. Ονομάζεται έτσι, γιατί πιστεύεται ότι εκεί ήταν παλαιότερα οι εκβολές του Αράχθου –τώρα τρία μίλια προς τα ανατολικά– πράγμα που δε στερείται πιθανότητας, καθώς σχεδόν σε κάθε περίπτωση επέκτασης του εδάφους στο στόμιο των ποταμών, η κατώτερη ροή τους παίρνει νέα κατεύθυνση. Κοντά στην ανατολική πλευρά του λασπερού και ρηχού κόλπου της Παλαιο-Μπούκας υπάρχει ένα νησί μέσα στη λιμνοθάλασσα, καλυμμένο με τα ερείπια φρουρίου που ονομάζεται Φιδόκαστρο και είναι κτισμένο με μικρές πέτρες και κονίαμα, ανάμικτα με ελληνιστική δόμηση προς τα θεμέλια.[110] Η λιμνοθάλασσα προς τα δυτικά της Σαλαώρας εκτείνεται ως τον ποταμό Λούρο και ονομάζεται «Τζουκάλια»[111] και αυτή προς τα ανατολικά «Λογαρού».

---

[109] Το βάθος λοιπόν στο μικρό μώλο της Σαλαώρας ήταν ίδιο ή λίγο μεγαλύτερο από το βάθος του στενού της Πρέβεζας, που την εποχή εκείνη ήταν δώδεκα πόδια (3,70 μ.), βλ. LEAKE 1835, I, 180, 200-201.

[110] Ο Leake αναφέρεται ξανά στο Φιδόκαστρο και το ταυτίζει με τον αρχαίο Άμβρακο, βλ. LEAKE 1835, 1, 214.

[111] Στο κείμενο η λέξη είναι γραμμένη *Tzukália*. Η σημερινή ονομασία της δυτικής λιμνοθάλασσας είναι «Τσουκαλιό». Η προς τα ανατολικά διατηρεί ακριβώς την ίδια ονομασία «Λογαρού».

Άρτα, Γιάννενα, Σούλι, Καμαρίνα, Λέλοβα[112]

Την επόμενη μέρα, 26η Ιουνίου 1805, ο Leake και η συνοδεία του έφυγαν πολύ πρωί από τη Σαλαώρα με προορισμό την Άρτα.[113] Εκεί συνάντησε τον επίσκοπο Ιγνάτιο[114] ο οποίος τον ξενάγησε στην πόλη, το ναό της Παρηγορίτισσας, το λόφο της Περάνθης και το κάστρο. Ο Leake θεωρεί ότι η Άρτα είναι κτισμένη πάνω στην αρχαία Αμβρακία, αλλά ο μητροπολίτης Ιγνάτιος και ο γιατρός του κ. Μ. από την Κατούνα διαφωνούν. Το απόγευμα της 27ης Ιουνίου πήραν το δρόμο για τα Γιάννενα, διανυκτέρευσαν στη Στρεβίνα –σημερινή Καμπή– και στις 8:00 το βράδυ της 28ης Ιουνίου έφτασαν στην έδρα του πασαλικιού. Τους πήρε 12 ώρες με άλογα, για να καλύψουν την απόσταση των 42 μιλίων –67,5 περίπου χιλιομέτρων– από την Άρτα μέχρι τα Γιάννενα, χωρίς αποσκευές.

Την 1η Ιουλίου 1805 ξεκίνησε από τα Γιάννενα με ένα εξαίρετο μουλάρι από το στάβλο του Αλή, που του παραχώρησε ο πασάς, για να διαβεί τα ορεινά μονοπάτια προς το Σούλι. Παρέα του ήταν ο Ιταλός αρνησίθρησκος Mehmet Effendi, καθώς και ο πρωταρχιτέκτονας του Αλή πασά, Πέτρος από την Κορυτσά, που είχε κτίσει πολλά κάστρα, παλάτια και γεφύρια στην επικράτεια του Αλή. Μεταξύ αυτών, το περίφημο γεφύρι στο Τεπελένι,[115] το κάστρο στο λόφο Τρύπα ή Μπίρα του Σουλίου και το σεράι του Αλή στο Σούλι,[116] το παλάτι του Τεπελενλή στη γενέτειρά του, το κάστρο του αγίου Αντρέα και άλλες οχυρώσεις στην Πρέβεζα.[117]

Στις 7:00 το βράδυ της 4ης Ιουλίου 1805 έφτασαν στη Ζερμή –σημερινή Βρυσούλα– όπου τα τελευταία χρόνια ο Αλή πασάς είχε κτίσει τσιφλίκι από πέντε ή έξι αγροικίες περικυκλωμένες από τετράγωνο τοίχο. Ο Leake διανυκτέρευσε σε ένα ανοιχτό εξώστη έξω από μια αγροικία. Τη νύχτα, ολόκληρη η ατμόσφαιρα έλαμπε από τις πυγολαμπίδες. Την επόμενη μέρα επισκέφτηκαν τη μονή Αβάσσου και μέσω Κοτσανόπουλου έφτασαν στην Καμαρίνα,

---

[112] Ακολουθεί μία συνοπτική περιγραφή του ταξιδιού, καθόσον θα ασχοληθώ λεπτομερώς με τη διαδρομή αυτή, σύντομα, σε άρθρο μου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008.

[113] Παρ' όλο που τα σχετικά με τη δεύτερη επίσκεψη του Leake στην Άρτα, το 1809, μεταφράστηκαν και υπομνηματίστηκαν από το δάσκαλο Γεώργιο Α. Σταύρου, ο ίδιος δεν ασχολήθηκε με την πρώτη επίσκεψη του περιηγητή στην πόλη, το 1805, βλ. ΣΤΑΥΡΟΥ 1967· 1971.

[114] Πρόκειται για τον επίσκοπο Άρτης και Ναυπάκτου Ιγνάτιο Μπάμπαλο (1765-1828), που συνέβαλε –με ή χωρίς τη θέλησή του– να εκτελεστούν εν ψυχρώ στη Σαλαώρα από το δήμιο του Αλή πασά σημαντικός αριθμός Πρεβεζάνων (περί τους 250), μετά τη μάχη της Νικόπολης (12/24 Οκτωβρίου 1798) και το «Χαλασμό» της Πρέβεζας, βλ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ 1961· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 108-111.

[115] LEAKE 1835, I, 223.

[116] LEAKE 1835, I, 229.

[117] Βλ. ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ 1994, 370-371, 377-378.

ΕΙΚΟΝΑ 30: *Οι πηγές στη Σκάλα του Λούρου με το δρόμο να περνάει πάνω από αυτές. Φωτογραφία του Etienne Labranche του 1913 (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

ΕΙΚΟΝΑ 31: *Ερείπια ελληνιστικού πύργου πάνω από τα Στενά της Σκάλας του Λούρου (Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα, 2007)*

όπου φιλοξενήθηκαν στο σεράι του περιβόητου καπετάν Γιαννάκη για τρεις μέρες. Επισκέφθηκε τα ερείπια της αρχαίας Κασσώπης και στις 8 Ιουλίου ξεκίνησαν την επιστροφή τους για τα Γιάννενα, μέσω Λούρου, Καντζά, Λελόβων, Αγίου Γεωργίου,[118] Χολιάδων,[119] Πέντε Πηγαδιών και Αγίου Δημητρίου.

Αργά το απόγευμα της 8ης Ιουλίου 1805, μετά το χωριό Λούρο, περνούν από τις πηγές της Αγίας Παρασκευής «που δημιουργούν μία διαυγέστατη, βαθιά λιμνούλα, γεμάτη ψάρια, η οποία σκιάζεται μετά την άκρη της από δέντρα και θάμνους». Την πηγή περιέγραψε και ο Thomas S. Hughes, όταν πέρασε από αυτήν τη 18η Μαΐου 1814, αλλά και ο Nicholas Hammond 150 χρόνια αργότερα.[120] Ο Leake παρατηρεί ότι «κοντά στις πηγές υπάρχει κούλια για την ασφάλεια του περάσματος. Στην ίδια θέση υπάρχουν ερείπια ελληνιστικού πύργου, ο οποίος αναμφισβήτητα υπηρετούσε τον ίδιο σκοπό». Από τη θέση της κούλιας ελέγχεται πλήρως το στενό πέρασμα μεταξύ των πηγών της Σκάλας Λούρου[121] και της βάσης της νότιας παρειάς του βουνού Βαλαώρα ή Βαλαωρίτης.[122] Η φρουρά της κούλιας εξυπηρετούνταν για τις ανάγκες ύδρευσης από μικρή πηγή που είχαν σκάψει δίπλα στην κούλια. Ερείπια της πηγής της κούλιας σώζονται μέχρι σήμερα. Η θέση έχει οπτική επαφή με όλη τη γύρω περιοχή, από το Ζάλογγο και το βόρειο τμήμα της αρχαίας Κασσώπης, μέχρι τους Ρωγούς [το αρχαίο Βουχέτιο], τα Λιοβούνια και τη Στρογγυλή στις λιμνοθάλασσες του Αμβρακικού. Γεωγραφικά βρίσκεται στα όρια της χώρας των Κασσωπαίων και είναι πολύ πιθανό τα ερείπια αυτά να είναι λείψανα ενός συνοριακού πύργου της Κασσωπαίας. Η βάση του ελληνιστικού πύργου σώζεται μέχρι σήμερα, διακόσια περίπου μέτρα ανατολικά από το ξωκλήσι της αγίας Παρασκευής. Το ιδιόκτητο αυτό εκκλησάκι, σύμφωνα με τη σωζόμενη κτητορική επιγραφή, κτί-

---

[118] Ο Leake περιγράφει, με τη βοήθεια ενός σκαριφήματος, τις καμάρες του ρωμαϊκού υδραγωγείου στις πυγές του ποταμού Λούρου, όταν επισκέφθηκε τον Άγιο Γεώργιο στις 9 Ιουλίου 1805, βλ. Leake 1835, I, 259-261.

[119] Στο αγγλικό κείμενο *Koliadhes*. Ο μικρός οικισμός Χολιάδες ή Γολιάδες ή Γουλιάδες ή Γκολιάδες μετονομάστηκε το 1927 σε Γυμνότοπο. Για την ονομασία Χολιάδες βλ. *Ήπειρος*, έγχρωμος, λιθόγραφος, χάρτης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Αθήνα 1920, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: ΙΑΝ 169.

[120] Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 131· HAMMOND 1967, 55.

[121] Η εμπορική «Σκάλα» Λούρου ήταν εκεί που σήμερα είναι η μονάδα πάχυνσης ιχθυηρών, κάτω από το εκκλησάκι της αγίας Παρασκευής, μετά το τέλος του χωριού Λούρου, δεξιά από την εθνική οδό Πρέβεζας-Ιωαννίνων. Υπήρχε εκεί παλαιά και λιθόστρωτη γέφυρα στο δρόμο που ένωνε το χωριό Λούρο με τον Καντζά –σημερινή Στεφάνη–, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 235. Οι πηγές της Σκάλας Λούρου ονομαζόταν επίσης και «πηγές Ναϊάδων», βλ. ΠΟΥΚΕΒΙΛ 1994, 195, λόγω των υδρατμών που συχνά δημιουργούνται τις κρύες ημέρες του χειμώνα από τα ζεστότερα νερά των πηγών, όπως μας περιγράφει ο κ. Δημήτρης Λ. Φλούδας από το Λούρο. Η περιοχή στο στενό αυτό πέρασμα ονομαζόταν παλαιότερα και «Μετζίτ», επειδή πληρωνόταν εκεί φόρος· για την υποδιαίρεση αυτήν της χρυσής οθωμανικής λίρας, βλ. ΖΙΑΓΚΟΣ 1974, 194.

[122] Ονομάζεται Βαλαωρίτης, επειδή ήταν παλαιότερα κτήμα της ομώνυμης οικογένειας, προγονικής του γνωστού ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 235.

στηκε από τον Αναστάσιο Τζοβάρα το 1745.[123] Μετά τη δολοφονία του γιου του Αναστασίου Τζοβάρα, αρματολού Νικολάου Τζοβάρα,[124] το 1770 από τους Μαργαριτιώτες, ο ναός κάηκε δύο φορές –το 1854 και το 1941– και παρέμεινε ερειπωμένος. Δέχθηκε εκτεταμένες επισκευές το 1951 από την οικογένεια Κατσαντώνη, η οποία μέχρι σήμερα διαχειρίζεται και συντηρεί το ναό. Ένας άλλος ναός που κτίστηκε, σύμφωνα με τον Ηλία Βασιλά,[125] το 1745 από τον καπετάν Νάστο Τζοβάρα, ήταν του αγίου Νικολάου «στους Λάτες».[126]

---

[123] Η κτητορική επιγραφή υπήρχε μέχρι το 2005 πάνω από το θύρωμα στη νότια πλευρά του ναού και μετά την αφαίρεσή της, λόγω της υπερύψωσης της νότιας πόρτας του, σώζεται σήμερα στην αποθήκη του ναού και έχει ως εξής: + ΗΣ ΤΟΥ Σ ΕΤΟΥΣ 1745 / ΦΛΕΒΑΡΗΟΥ 17 ΕΓΗ / ΝΗ Τ ΑΓΗΑ ΠΑΡΑΣΚΕΒΗ / ΚΕ ΕΓΗΝΗ Ο ΚΗΡ ΚΑΠΕ / ΤΑΝ ΝΑΣΤΟΣ ΖΟΒΑΡΑΣ / ΚΤΗΤΟΡΑΣ ΚΕ ΝΗΚΟΚΗΡΗ / Σ ΗΣ ΠΑΤΑ, την οποία ελεύθερα διαβάζω ως: Ιστορήθη το σωτήριο έτος 1745, 17 Φεβρουαρίου, κτίστηκε στο όνομα της αγίας Παρασκευής και την έκτισε ο κυρ καπετάν Νάστος Τζοβάρας, κτήτορας και νοικοκύρης για πάντα. Ο τοπικός ασβεστόλιθος στον οποίο είναι χαραγμένη η επιγραφή έχει πλάτος 50 εκ., ύψος 30 εκ. και πάχος 10 εκ. Από το δεξιό άκρο της επιγραφής φαίνεται να έχει αφαιρεθεί μικρή λωρίδα πέτρας, πλάτους περίπου 6 εκ. Ευχαριστώ τους Λουριώτες κ. Δημήτρη Λεων. Φλούδα, Κώστα Θεοδ. Ζάκα, Θεόδωρο Αθ. Κατσαντώνη και Κώστα Θεοχ. Γκλιάτη για τις πληροφορίες που μου παρείχαν και τη βοήθειά τους να εντοπίσω την επιγραφή.

[124] Ο αρματολός Νικολός Τζοβάρας ή Τσιοβάρας φέρεται κτήτορας αρκετών ναών στην περιοχή. Ο επίσκοπος Άρτης Σεραφείμ Ξενόπουλος αναφέρει τέσσερις: το ναό του αγίου Νικολάου στο Κανάλι, το μοναστήρι του αγίου Αθανασίου στις Καμάρες –κοντά στο σημερινό χωριό Αρχάγγελος–, όπου και ετάφη ο καπετάν Νικολός Τζοβάρας μετά τη δολοφονία του, το ναό του αγίου Νικολάου στο λιβάδι Τριανταφυλλιά κοντά στη «Λόμπα», και το ναό του αγίου Νικολάου του Βάλτου, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 238-239 και 259. Επί πλέον αυτών, σύμφωνα με τη μαρτυρία του κ. Δημήτρη Λ. Φλούδα, ήταν κτήτορας των ναών του αγίου Αθανασίου στα Αμπέλια Ωρωπού και της αγίας Παρασκευής στον κάμπο του Σεσόβου –σημερινού Πολύβρυσου–, βλ. ΖΑΚΑΣ 2006, 35-36, όπου και περισσότερες πληροφορίες για το Νικολό Τσιοβάρα, σελ. 34-38. Ερείπια του ναού του αγίου Νικολάου του Βάλτου σώζονται 3 χλμ. βορειοανατολικά των δύο ναών των αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Λιθάρι, στην ανατολική όχθη του ποταμού Λούρου και 9,5 χλμ. πλεύσης –ή 6 περίπου μίλια κατά το Φουρίκη– πάνω από τις εκβολές του Λούρου, βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1930, 219-220, υποσημ. 4· *Άρτα*, χάρτης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Αθήνα 1945, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: ΙΑΝ 345. Ο ναός αυτός ίσως κρύβει, τελικά, την απάντηση στο χρόνιο ερώτημα της θέσης του λιμένος του αγίου Νικολάου του Πύργου (*port de Saint Nicolas le Tort*) του *Χρονικού του Μορέως*, παρά την επιστημονική αντιπαράθεση μεταξύ Π. Φουρίκη και Χρ. Δάλλα. Η κτητορική επιγραφή του ναού, κατά τον Ξενόπουλο και το Φουρίκη, ήταν εντοιχισμένη στο ναό και σύμφωνα με μαρτυρίες σώζεται σήμερα στο παλαιό μουσείο Νικοπόλεως, δεν είναι όμως καταλογογραφημένη. Το γεφύρι του «Καπετάνιου» ή «Καπετάνου» βορειοανατολικά του Θεσπρωτικού είναι σύμφωνα με την παράδοση κτίσμα του καπετάν Τζοβάρα, βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1997, 182-183· ΓΙΑΝΝΟΣ 2007. Ο λίθινος, υψηλός, στρογγυλός πύργος της μονής προφήτου Ηλιού Ηλιοβουνίου ήταν κτίσμα του καπετάν Τζιοβάρα, βλ. ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, τ. Β΄, 148.

[125] Ο Ηλίας Βασιλάς αναφέρει ότι η επιγραφή του ναού «διασώθηκε στο μουσείο της Νικοπόλεως», βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1963, 97-98.

[126] Ο ναός που βρίσκεται σήμερα πάνω σε πολύ μικρό ύψωμα πέντε (5) περίπου μέτρων, στα ανατολικά της εθνικής οδού Πρέβεζας-Ιωαννίνων, στο σημείο που διασταυρώνεται με την

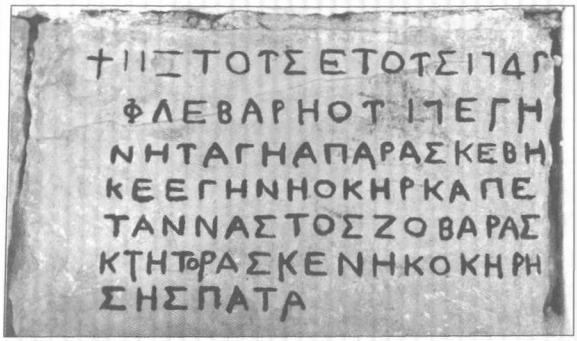

ΕΙΚΟΝΑ 32: *Η κτητορική επιγραφή του ναού της αγίας Παρασκευής στη Σκάλα του Λούρου (Φωτογραφία Κώστα Θ. Ζάκα)*

Λίγα σχετικά με το «Χαλασμό» της Πρέβεζας

Στη διάρκεια της πρώτης παραμονής του στην Ήπειρο, ο Leake προμηθεύεται ένα χειρόγραφο λαϊκού ποιήματος, έργο του Χατζή Σεχρέτη από το Δέλβινο, στο οποίο περιγράφονται έμμετρα τα κατορθώματα του Αλή πασά. Με βάση το χειρόγραφο αυτό αναφέρεται και σχολιάζει τη βιογραφία του Τεπελενλή, σε μία σημείωση των κειμένων του.[127] Το χειρόγραφο που του έδωσαν ξεκινά χωρίς τίτλο αλλά ως εξής: «*1805, Νοεμβρίου 25. Ιδού γράφω του Αλή πασιά αφέντη μας τα θαύματα οπού έχει καμωμένα έως την τελείωσιν του Σουλίου*». Ο Leake διέσωσε, με αυτόν τον τρόπο, ένα πρώιμο τμήμα της Αλησπασιάδος του Χατζή Σεχρέτη.[128]

Στα σχετικά με την κατάληψη της Πρέβεζας το 1798 από τα στρατεύματα του Αλή και του γιου του Μουχτάρ ο Leake αναφέρει:

επαρχιακή οδό που οδηγεί στο χωριό Μιχαλίτσι, επισκευάστηκε το 1965, στη θέση του παλαιότερου ναού, που σωζόταν μέχρι τότε. Η περιοχή είναι και σήμερα γνωστή στους ψαράδες με την ίδια ονομασία «στις Λάτες», η οποία στα Πρεβεζάνικα γίνεται «Ζτζ' λάτες», με θηλυκό άρθρο και όχι αρσενικό, όπως χρησιμοποιεί ο Βασιλάς. Σύμφωνα με μαρτυρίες ψαράδων, «λάτες» ονομάζονταν, στα ιταλικά, οι τενεκέδες που χρησιμοποιούνταν, για να τοποθετούνται τα παστά ψάρια και έτσι η τοποθεσία πήρε το όνομά τους. Πιθανολογώ ότι ο Βασιλάς, γνωρίζοντας την έννοια της λέξης, χρησιμοποίησε το αρσενικό άρθρο «στους». Ο Ενετός κοσμογράφος και χαρτογράφος Vincenzo Maria Coronelli σε λεπτομερή χάρτη του Αμβρακικού κόλπου σημειώνει στο σημείο αυτό ένα κατεστραμμένο χωριό Zulates, «Villa Zulates distrutta», χρονολογώντας έτσι το τοπωνύμιο προ του 1684, χρονολογία που επισκέφθηκε την περιοχή, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, χάρτης No. 10.

[127] Βλ. LEAKE 1835, I, 463-497.

[128] Για μια πλήρη έκδοση της Αλησπασιάδος βλ. ΣΑΘΑΣ 1870, 123-336.

Όταν κηρύχθηκε πόλεμος εναντίον των Γάλλων, ο Αλή έστειλε στρατεύματα στο Βουθρωτό και διέταξε το Μουχτάρ να τον συναντήσει με το στρατό του στο Λούρο. Έγραψε στους Πρεβεζάνους ότι έχει φιρμάνι από το Σουλτάνο να τους κάνει ραγιάδες, διατάσσοντάς τους να του παραδώσουν τους Γάλλους της φρουράς της Πρέβεζας και υποσχόμενος ταυτόχρονα ότι, εάν αυτό γίνει, θα τους αφήσει ήσυχους να μείνουν στην πόλη τους χωρίς κανένα Τούρκο σε αυτή και με μόνη υποχρέωσή τους να πληρώνουν το χαράτσι. Οι Πρεβεζάνοι απάντησαν αρνητικά, βασιζόμενοι στην υποσχεθείσα βοήθεια των Σουλιωτών.

Μετά από αυτά, ο Αλή πασάς προχώρησε εναντίον της Πρέβεζας και διέταξε το Μουχτάρ να επιτεθεί με 1.000 άντρες στην αριστερή πλευρά των εχθρικών θέσεων, στο Παλαιόκαστρο (τη Νικόπολη), ενώ ο ίδιος με τις υπόλοιπες δυνάμεις του παρέμενε σε ύψωμα απέναντι από τη δεξιά πτέρυγα των εχθρικών δυνάμεων. Οι Γάλλοι νόμιζαν ότι ο Αλή πασάς είχε 5.000 άντρες, αλλά η συνολική δύναμή του ήταν μόνο 1.600 πεζικάριοι και ιππείς (*καβάλα και πεζούρα*).

Επειδή ο Μουχτάρ βρήκε κάποια αντίσταση, ο Αλή προωθήθηκε, για να τον βοηθήσει, και σύντομα κατέλαβαν το Παλαιόκαστρο, όπου έσφαζαν όσους έβρισκαν. Έπειτα συνέχισαν προς την πόλη της Πρέβεζας, όπου ο Αλή δεν έδειξε καθόλου οίκτο.[129]

Αλή Πασιάς στην Πρέβεζα τέτοιο νιζάμι δίνει·
κόβει κορμιά, παίρνει ψυχαίς, δεν κάμνει λεημοσύνη,
περίσιαις σκλάβαις έπηραν, κορίτζια και νυφάδες,
και στέλνει στην Αρβανιτιά αμέτρηταις χιλιάδες·
πολλαίς μανάδες χώρισαν από τους πατεράδες
και ταις πουλούν στα Γιάννενα ωσάν τους Αραπάδες.[130]

Ο Leake σχετικά με την αναφορά του ποιήματος ότι 1.000 κεφάλια στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη μαζί με 300 Γάλλους αιχμαλώτους με επί κεφαλής το στρατηγό Ρόζο,[131] αναφέρει ότι τα 1.000 κεφάλια είναι ποιητική υπερβολή και ότι από τους 175 Πρεβεζάνους που συνελήφθηκαν και κατηγορήθηκαν ότι υποβοήθησαν τους Γάλλους, μόνο τρεις σώθηκαν. Τα κεφά-

[129] Για μία πλήρη αναφορά στη μάχη της Νικόπολης του 1798, βλ. BELLAIRE 1805, 394-428· CAMUS 1858, 148-183· ΒΑΣΙΛΑΣ 1954-1955.

[130] Το χειρόγραφο της Αλησπασιάδος που προμηθεύθηκε ο Leake είναι παραλλαγή του κειμένου που παρουσίασε ο Κ.Ν. Σάθας στις *Ιστορικές Διατριβές* του, βλ. ΣΑΘΑΣ 1870, 123-336.

[131] Πρόκειται για το Γάλλο επιτελικό υπασπιστή Roze (Ροζ), που ήταν φίλος του Αλή, κουμπάρος του γιου του Μουχτάρ και συχνός επισκέπτης στα Γιάννενα, βλ. FLEMING 2000, 154-157.

λια των Πρεβεζάνων αυτών και όσων, Γάλλων και Ελλήνων, σκοτώθηκαν στη μάχη της Νικόπολης, που ανέρχονταν σε 300, στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Όταν μιλάμε για κεφάλια, εννοούμε μόνο τα δέρματά τους, τα οποία παραγεμίζονταν με άχυρα και βρέχονταν, για να υγρανθούν, πριν παρουσιαστούν στο Σουλτάνο.

Οι περιουσίες πολλών Πρεβεζάνων που δε συμμετείχαν ενεργά στη μάχη κατασχέθηκαν από τον Αλή με την πρόφαση ότι βοήθησαν τους Γάλλους, και δόθηκαν στους Αλβανούς. Οι οικογένειες των Πρεβεζάνων αυτών στάλθηκαν ως καλλιεργητές σε ακαλλιέργητες, ως τότε, αλλά γόνιμες εκτάσεις, στις άκρες του Αμβρακικού κόλπου, όπου ο πασάς έκτισε καλύβια και δημιούργησε νέα τσιφλίκια.

Ο ποιητής δεν αναφέρει καθόλου τη βοήθεια που έδωσε στην περίσταση αυτή στον Αλή πασά ο παλιός του εχθρός Χασάν Τσαπάρη και οι υπόλοιποι Τσάμηδες, πολλοί από τους οποίους ήταν Χριστιανοί. Μερικοί από αυτούς άρπαξαν και πήραν μαζί τους στην Τσαμουριά, ως ανεκτίμητο λάφυρο, τη θαυματουργό εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, προστάτη της Πρέβεζας. Οι ιερείς της εκκλησίας του αγίου Χαραλάμπους προσέφεραν μεγάλα ποσά, για να εξασφαλίσουν την επιστροφή της εικόνας, χωρίς όμως επιτυχία. Οι αλλεπάλληλες συμφορές της Πρέβεζας, ιδιαίτερα όμως η απώλεια των γαιών και το κτίσιμο του τζαμιού στην πόλη, αποδίδονταν συχνά από τους Πρεβεζάνους και κυρίως από τους ιερείς και τις γυναίκες στην απώλεια της εικόνας του προστάτη τους αγίου.[132]

Παραλία Μονολιθιού, 12 Νοεμβρίου 1807[133]

Τη νύχτα της 12ης Νοεμβρίου 1807, με μία βάρκα από το πολεμικό μπρίκι «Delight», που είχε πλοίαρχο τον Χάντφηλντ [Handfield], αποβιβάστηκα στην παραλία [βόρεια του Μύτικα] για μια μυστική σύσκεψη με το Βεζίρη, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ειρήνη με την Πύλη, το καλοκαίρι του 1808.

Ο Αλή πασάς θεώρησε απαραίτητο σε εκείνη την περίσταση να αποκρύ-

[132] Πολύ σύντομα οι Πρεβεζάνοι αντικατέστησαν τη λεηλατηθείσα εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, με αυτήν που υπάρχει μέχρι σήμερα στο ναό του πολιούχου μας, έργο του γνωστού Λευκάδιου αγιογράφου Βασιλείου Αρκελέ, με χρονολογία 5 Ιουλίου 1804, και αγιογραφημένη με τη συνδρομή των επιτρόπων του ναού Θεόδωρου Μαγγιώρου και Χρήστου Σκέφερη. Είναι προφανές από τις υπόλοιπες τρεις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου του ναού, ότι η αρπαχθείσα από τους Τσάμηδες εικόνα ήταν έργο του Αθηναίου αγιογράφου Αναστασίου Ρίζου, το 1793. Είναι άγνωστο εάν η εικόνα σώζεται σε κάποιο ναό της Τσαμουριάς.

[133] Αν και το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μια μακρά υποσημείωση του Leake σε μεταγενέστερη περιγραφή του, έκρινα σκόπιμο να το μεταφέρω εδώ για λόγους χρονολογικής συνέχειας.

ψει από το Γάλλο πρόξενο[134] την επικοινωνία μαζί μου. Υπό αυτές τις συνθήκες, όταν το πρωί έστειλα εκπρόσωπό μου στην Πρέβεζα, για να καθορίσει τα της συναντήσεως, ο Αλή διέταξε ένα από τους γραμματικούς του να του πουν ότι η συνάντηση θα γίνει στην παραλία και του έδωσε μυστικά οδηγίες να προσποιηθεί, όταν θα τον παρουσίαζαν στο Βεζίρη, ότι είχε ήδη επέλθει ειρήνη [μεταξύ Αγγλίας και Τουρκίας] και ότι ζητά την άδειά του να αγοράσει προμήθειες. Το σκηνικό είχε προετοιμαστεί με αυτόν τον τρόπο και τα πράγματα έγιναν όπως ακριβώς συμφωνήθηκαν, παρουσία του Γάλλου προξένου, με τον Αλή να αρνείται το προσποιούμενο αίτημα του εκπροσώπου μου και να συμπληρώνει, γελώντας, ότι τα δύο έθνη ήταν ακόμη σε πόλεμο και η μόνη χάρη που θα μπορούσε να του κάνει ήταν να τον αφήσει ελεύθερο να γυρίσει στο καράβι του, υπό τον όρο να εξαφανιστούμε από την ακτή. Κατά την επιστροφή του εκπροσώπου μου προς τη βάρκα του πλοίου μας, «Delight», ειδοποιήθηκε μυστικά από το γραμματέα του Αλή για το ακριβές σημείο, κοντά στη Νικόπολη, όπου ο πασάς θα με συναντούσε το βράδυ. Ο καιρός ήταν τόσο απειλητικός από τα νοτιοδυτικά, ώστε μας έκανε να σκεφτόμαστε σοβαρά τη δυνατότητα παραμονής του πλοίου μας κοντά στην ακτή και έτσι δεν διακινδυνεύσαμε να αγκυροβολήσουμε. Η νύχτα ήταν τόσο σκοτεινή, έτσι που, εάν ο Βεζίρης δε διέταζε να ανάψουν φωτιά και να πυροβολήσουν δύο-τρία μουσκέτα, δε θα τον έβρισκα εύκολα. Ήταν καθήμενος, κάτω από μια βραχώδη πλευρά της παραλίας, παρέα με το Σεχρή εφέντη και τον Έλληνα γραμματέα του Κώστα, προστατευόμενοι από μερικά παλικάρια σε μικρή απόσταση. Είχε ξεγελάσει τον πρόξενο, κανονίζοντας συνάντηση μαζί του στη Βόνιτσα, προς την κατεύθυνση της οποίας απέπλευσε με το πλοίο του από την Πρέβεζα, αλλάζοντας λίγο αργότερα την πορεία του προς το Βαθύ, όπου αποβιβάστηκε και ίππευσε από εκεί μέχρι τη Νικόπολη. Στη διάρκεια της δίωρης συνάντησής μας, το κύμα μεγάλωσε αρκετά, αλλά ευτυχώς η καταιγίδα δεν έφτασε μέχρι τον κόλπο. Έτσι μετά από κάμποσο βρέξιμο, από τη θάλασσα και τη βροχή, και κάποια δυσκολία στο να βρούμε το πλοίο μας –πράγμα που δεν θα το κατορθώναμε χωρίς τη βοήθεια των φανών– η βάρκα μας επέστρεψε στο πλοίο και εγκαταλείψαμε την ακτή.

Θεώρησα σκόπιμο να αδράξω την ευκαιρία και να αναφέρω τα πιο πάνω γεγονότα, που τώρα έχουν ελάχιστο ή και καθόλου ενδιαφέρον, μερικώς διότι ο κύριος Πουκεβίλ [Pouqueville] αναφέρθηκε σε αυτά πολύ αναξιοπρεπώς στο βιβλίο των περιηγήσεών του, αλλά κυρίως με σκοπό να αντικρούσω τον ισχυρισμό του πατρός Thomas S. Hughes, ο οποίος, όπως φαίνεται σε αρκετές περιπτώσεις, εμπιστεύθηκε πάρα πολύ τις πληροφορίες του Γάλλου προξένου ή και άλλων Ηπειρωτών λιγότερο άξιων εμπιστοσύνης, και θεώρησε σωστό

[134] Τον François Charles Hughes Laurent Pouqueville, πρόξενο της Γαλλίας στα Γιάννενα για εννέα χρόνια (1806-1814).

να ισχυριστεί ότι και στη συνάντηση του Μύτικα και σε άλλες παρόμοιες περιστάσεις «βαρύγδουπες υποσχέσεις –απρόσεκτες υποσχέσεις αδύνατον να πραγματοποιηθούν– έγιναν στον Αλή».* Από την πλευρά μου είναι αρκετό να αναφερθώ στη δημοσιευμένη αλληλογραφία του λόρδου Κόλινγουντ [Collingwood], για να αποδείξω ότι, όπως και αν ήθελε να παρουσιάζει τα πράγματα ο Αλή πασάς στους περιηγητές και τους επισκέπτες από τα Ιόνια νησιά, οι προσποιητές υποσχέσεις δεν ήταν τίποτε άλλο παρά προτάσεις συνεργασίας ενάντια στους Γάλλους και διαβεβαιώσεις ότι τα πλοία του βασιλικού στόλου, που έπλεαν στις δυτικές ακτές [της Ελλάδος], είχαν οδηγίες να βοηθήσουν τον Αλή σε όποια προσπάθειά του ενάντια στις κτήσεις των Γάλλων. Ο Αλή, όμως, δεν επέλεξε ποτέ να επωφεληθεί της βοήθειας αυτής, μην τολμώντας –όσο και αν ήθελε να έχει τη Λευκάδα ως ένα τελευταίο καταφύγιο από την Πύλη– να αναλάβει μία επιχείρηση ενάντια στο νησί, χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της αυτοκρατορικής κυβέρνησης.

Πρέβεζα, Μάρτιος 1809

Από την προηγούμενη επίσκεψή μου εδώ, το 1805, η Πύλη βλέποντας ότι έχει μικρό οικονομικό όφελος από την Πρέβεζα και τις άλλες πρώην ενετικές κτήσεις, μετά την πληρωμή των εξόδων των διοικητικών υπαλλήλων και της μικρής φρουράς των, πούλησε τους φόρους στον Αλή πασά εφ' όρου ζωής, ως *μαλικιανέ*,[135] για 800 πουγκιά,** παραβιάζοντας έτσι κατ' ουσίαν τη συνθήκη του 1800, με την οποία ο Σουλτάνος συμφώνησε να διατηρήσει στις πόλεις αυτές τους ενετικούς νόμους και προνόμια και να υπόκεινται μόνο σε ορισμένο φόρο εμπορίου και κτημάτων καταβλητέο στο διοικητή Μπέη. Αντίθετα με τη συμφωνία, τώρα τις παραδίδει σε άνθρωπο που δεν μπορεί ο ίδιος να συγκρατήσει και ο οποίος ως τώρα μεταχειρίσθηκε τους κατοίκους των με κάθε είδος εκβιασμού και ενοχλήσεων. Η Πρέβεζα υπέφερε το πιο πολύ. Η συμμαχία της με τους Γάλλους, όταν αυτή καταλήφθηκε με επίθεση το 1798, έδωσε στο Βεζίρη δικαιολογία για εκβιασμούς και σκληρότητες, που εξακολουθούν συνεχώς από τότε και έχουν ως αποτέλεσμα ο πληθυσμός της να έχει ελαττωθεί κάτω του μισού, στην περίοδο αυτή. Στα 1807, όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Πύλης, οι Πρεβεζάνοι υποχρεώθηκαν να

---

* HUGHES 1820, I, 190.

[135] Πρβλ. ΨΙΜΟΥΛΗ 1998, 375.

** Με την ισοτιμία επί του παρόντος να είναι 17 ή 18 πιάστρες για κάθε λίρα στερλίνα, ένα πουγκί 500 πιάστρων αξίζει περίπου 28 με 30 λίρες. – *Σ.τ.μ.*: Την εποχή της επίσκεψης του Leake στην Πρέβεζα υπήρχε ισοτιμία της λίρας στερλίνας με τη χρυσή λίρα. Έτσι η αγορά των φόρων των πρώην ενετικών κτήσεων (Βουθρωτού, Πάργας, Πρέβεζας, Βόνιτσας) εφ' όρου ζωής από τον Αλή πασά του στοίχισε περί τις 23.000 χρυσές λίρες.

εργασθούν στην εκσκαφή τάφρου, επί της χερσονήσου, μήκους σχεδόν δύο μιλίων,[136] για την κατασκευή της οποίας ο Πασάς έφερε άντρες απ' όλα τα μέρη της επικράτειάς του, μακριά ως την Κατερίνη πέρα από τον Όλυμπο, δίνοντάς τους τίποτε άλλο παρά μόνο μια μερίδα κουραμάνας, δηλαδή μαύρου ψωμιού. Στο μαλακό αυτό χώμα η τάφρος, έχοντας μόνο λίγους πασσάλους για υποστηρίγματα, έχει ήδη αρχίσει να καταστρέφεται. Το νέο του φρούριο και το σεράι του κατασκευάστηκαν αργότερα[137] κατά τον ίδιο τρόπο, με αναγκαστική εργασία.[138]

Μετά τη συμφωνία του με την Πύλη ο Αλή πασάς, θεωρώντας τον εαυτό του απαλλαγμένο από την υποχρέωση να τηρήσει έστω έναν από τους όρους της συμφωνίας με τους Πρεβεζάνους, έδωσε τα κτήματά τους στους Αλβανούς του, στέλνοντας ολόκληρες οικογένειες να κατοικήσουν νέα τσιφλίκια σε συνθήκες ανθυγιεινές και στρατωνίζοντας τους στρατιώτες του στα σπίτια όσων οικο-

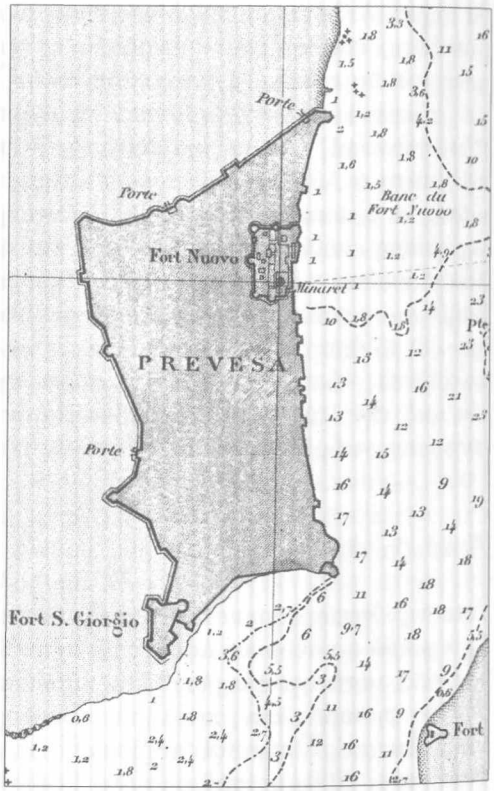

ΕΙΚΟΝΑ 33: *Κάτοψη της περιφερειακής τάφρου της Πρέβεζας. Λεπτομέρεια χάρτη του Mansell του 1880 (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 130)*

[136] Πρόκειται για την περιφερειακή τάφρο της Πρέβεζας, που άρχιζε από τον προμαχώνα της Βρυσούλας και με δυτική-νοτιοδυτική κατεύθυνση πέρναγε από το «Φόρο», όπου ήταν η κύρια πύλη της πόλης, συνέχιζε για 200 περίπου μέτρα πέραν αυτού, και έστρεφε μετά νότια μέχρι το Νέο Κάστρο (Γενή Καλέ) του αγίου Γεωργίου. Σύμφωνα με το έγγραφο 1407 του αρχείου Αλή πασά που απόκειται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, η τάφρος, «το χαντάκι της Πρέβεζας», τελείωσε το Φεβρουάριο του 1807.

[137] Το Νέο Κάστρο (Γενή Καλέ), το οποίο ονομάζουμε τώρα του αγίου Γεωργίου, κτίστηκε το 1807, βλ. ΦΩΤΣΗΣ 1998, 68. Τα θεμέλια του κάστρου χάραξε ο Γάλλος συνταγματάρχης πεζικού F. Guillaume de Vaudoncourt παρουσία του Αλή πασά, σύμφωνα με χειρόγραφη έκθεση του Guillaume de Vaudoncourt της 13.12.1807. Το μεγάλο σεράι του Αλή πασά, στη θέση όπου σήμερα είναι το Μνημείο του Ναύτη, κτίστηκε λίγο αργότερα, αλλά πριν το 1810, όταν ο Δανός αρχαιολόγος Peter Oluf Brøndsted επισκέφθηκε τον πασά στο νέο του σεράι.

[138] Ο Leake χρησιμοποιεί τη λέξη *αγγαρεία* μεταγραμμένη σε λατινικούς χαρακτήρες, *angariá*.

γενειών επέτρεψε να παραμείνουν στην πόλη. Αλλά παρά την αναγκαστική εργασία των κατοίκων της, που του έδωσε την ευκαιρία να φτιάξει έργα και μάλιστα με ασήμαντη δαπάνη, η Πρέβεζα έχει αποδειχθεί πολυδάπανη για το Βεζίρη. Οι Αλβανοί στρατιώτες πρέπει να πληρωθούν και το φρούριο ν' αρματωθεί. Το παλάτι επιπλώθηκε από το δικό του πορτοφόλι και η παραθαλάσσια θέση της Πρέβεζας χρειάζεται μερικά μικρά πλοία για βοήθεια, που μονάχα με αγορά μπορεί ο Βεζίρης να αποκτήσει. Πέραν αυτών, από την Πάργα, καίτοι πλήρωσε αρκετά για να την αποκτήσει, δεν έχει μεγάλη προσδοκία οικονομικών εσόδων. Ωστόσο η συμφωνία του είναι απόλυτα επικερδής, από την άποψη της στρατηγικής σπουδαιότητας των πόλεων και των ευκολιών που του παρέχουν για περαιτέρω αποκτήσεις στην Τσαμουριά.

Το μοναδικό από τα παλιά προνόμια της Πρέβεζας που παραμένει είναι το σύστημα της φορολογίας. Το παρόν εισόδημα της Κτήσεως έχει ως ακολούθως:

Ιβάρια (ιχθυοτροφεία)	22.000 πιάστρες
Δεκατιά (δεκάτη επί των προϊόντων της γης)	10.000 πιάστρες
Ντογάνα (τελωνείο)	15.000 πιάστρες
Μονοπώλιο άρτου	2.000 πιάστρες
Μονοπώλιο καπνού	5.000 πιάστρες
Μονοπώλιο επί των σφαγίων	3.000 πιάστρες
Μονοπώλιο στο ρακί	6.000 πιάστρες
Μονοπώλιο τραπουλόχαρτων	500 πιάστρες
Μονοπώλιο στο πέραμα (πορθμείο για την Πούντα)	1.500 πιάστρες
Μονοπώλιο σφράγισης κατεργασμένων δερμάτων	800 πιάστρες
Μονοπώλιο πυρίτιδας	1.000 πιάστρες
Μονοπώλιο στατήρων (δημόσιων μέτρων & σταθμών)	800 πιάστρες
Το Νόμιστρον[139] (κεφαλικός φόρος στα βοοειδή που βόσκουν στα λιβάδια της Πρέβεζας)	600 πιάστρες
Σύνολο	69.400 πιάστρες

Όλοι οι φόροι ενοικιάζονται, εκτός του τελωνειακού φόρου, ο οποίος εισπράττεται από πρόσωπο διορισμένο από το Βεζίρη. Στην εποχή της ενετικής κυριαρχίας, στην περιοχή επικρατούσε το ίδιο σύστημα και οι διάφοροι φόροι έβγαιναν στη δημοπρασία κάθε έξι (6) χρόνια. Το ποσό των εισπραττόμενων φόρων ήταν τότε 18 με 20 χιλιάδες πιάστρες το χρόνο. Η αύξηση προήλθε κυρίως από την υποτίμηση του νομίσματος αλλά και τη μεγάλη παραγωγή των ιχθυοτροφείων κατά τα τελευταία έτη. Για τους ίδιους λόγους το ιχθυοτροφείο του Βουθρωτού το οποίο το 1805 απέδωσε, συνολικά με κάποια άλλα φορο-

[139] Η λέξη είναι γραμμένη στα ελληνικά, *τὸ Νόμιστρον*.

ΕΙΚΟΝΑ 34: *Τμήμα της περιφερειακής τάφρου της Πρέβεζας στη θέση Φόρος. Η τάπια ήταν τότε επενδεδυμένη εσωτερικά με πέτρα. Το ποτάμι Καρυδάς πέρναγε εγκάρσια στην τάπια, κάτω από τοξωτό άνοιγμα. Φωτογραφία του Etienne Labranche του 1913 (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

λογικά έσοδα, μονάχα 55 πουγκιά, αφήνει τώρα στην ίδια συντροφιά,[140] της οποίας προΐσταται ο επίσκοπος Ιωαννίνων, 80 πουγκιά.[141]

Τα φορολογικά έσοδα από τη Βόνιτσα, αποτελούμενα από τα ίδια είδη φόρων, συμποσούνται σε αξία στις 20.000 πιάστρες το χρόνο. Αυτά της Πάργας στις 10.000 πιάστρες.* Έτσι, αφαιρουμένης της τελευταίας,[142] ο Βεζίρης πλήρωσε, στην ηλικία των εξήντα, 800 πουγκιά εφ' άπαξ και θα έχει ετήσιο εισόδημα εφ' όρου ζωής 200 πουγκιά, προσδοκώντας να κρατήσει το κεφάλι στους ώμους του τόσο όσο κάθε άλλος άνθρωπος στην Τουρκία.[143]

---

[140] Η λέξη είναι γραμμένη στα ελληνικά, *συντροφία*.

[141] Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ένα πουγκί 500 πιάστρων ισοδυναμούσε, το 1807, με 30 περίπου χρυσές λίρες. Έτσι τα έσοδα από φόρους της Πρέβεζας το 1807 ισοδυναμούσαν με 4.200 χρυσές λίρες περίπου και του Βουθρωτού με 2.400 χρυσές λίρες περίπου.

* Με το ίδιο πιο πάνω σκεπτικό τα έσοδα από φόρους της Πάργας το 1807 ισοδυναμούσαν με 600 χρυσές λίρες περίπου και της Βόνιτσας με 1.200 χρυσές λίρες περίπου.

[142] Ο Leake αφαιρεί από τον υπολογισμό τα φορολογικά έσοδα της Πάργας, γιατί ο Αλή πασάς πλήρωσε, για να την αγοράσει από τους Άγγλους.

[143] Ο Leake κάνει ένα πρόχειρο υπολογισμό για την απόσβεση του κόστους εξαγοράς των φόρων των πρώην εξαρτημάτων της Βενετίας στην ηπειρωτική ακτή από τον Αλή πασά. Από

Οι ανασκαφές που έγιναν στη Νικόπολη με σκοπό την αποκόμιση δομικών υλικών για το φρούριο και το σεράι του Βεζίρη στην Πρέβεζα δεν οδήγησαν σε ενδιαφέρουσες ανακαλύψεις, πράγμα που οφείλεται εν μέρει στη βιαστική οικοδόμηση της πόλης και μάλιστα, περισσότερο κατά το ρωμαϊκό τρόπο, παρά τον ελληνικό. Εκτός από υπολείμματα τειχών κτισμένα με τούβλα, ασβεστοκονίαμα και σπασμένους λίθους, ακατάλληλα για τους σκοπούς των κτιστάδων, ελάχιστα άλλα ευρήματα αποκαλύφθηκαν, αποθαρρύνοντάς τους έτσι να επιμείνουν στις ανασκαφές. Με διαταγή του Βεζίρη τα γλυπτά κομμάτια τα έβαζαν στην άκρη, αλλά το μόνο αποτέλεσμα ήταν δύο επιγραφές οι οποίες έχουν τοποθετηθεί στην πύλη του σαραγιού.[144] Μία εξ αυτών* είναι αφιέρωση στον Αύγουστο απ' τους Μαλλώτες, τους κατοίκους της Μαλλού, μεγάλης παραλιακής πόλης της Κιλικίας·[145] η άλλη,** που από το σχήμα των γραμμάτων δείχνει να είναι μεταγενέστερης περιόδου της Αυτοκρατορίας, ήταν προς τιμήν ενός έπαρχου της Μακεδονίας, ο οποίος ήταν και ένας εκ των πραιτωριανών, χιλίαρχος της πρώτης λεγεώνας της επονομαζόμενης Μινερβίας, Ευσεβούς, Πιστής –Minervia Pia Fidelis–, επίτροπος σίτου στην Ήπειρο, επίτροπος της επαρχίας του Πόντου και της Βιθυνίας και επίτροπος επί των αποπέμψεων του Αυτοκράτορα.+ Το μνημείο ανεγέρθηκε σύμφωνα με ψήφισμα της βουλής της Νικόπολης από το Μνηστήρα ένα απελεύθερο του Αυτοκράτορα, σε ένδειξη της ευγνωμοσύνης του προς τον έπαρχο, του οποίου ήταν υπασπιστής.++ Μερικά γράμματα της επιγραφής δεν είναι ευανάγνωστα, ιδιαίτερα στο όνομα του έπαρχου, ο οποίος φαίνεται να ήταν ο Λούκιος Οφέλλιος Μάιος.[146]

τον υπολογισμό προκύπτει ότι, με τα έσοδα του 1807 να παραμένουν ίδια, το ποσό εξαγοράς των φόρων (800 πουγκιά) θα εισπράττονταν σε τέσσερα χρόνια (4 x 200 πουγκιά ετησίως). Έχοντας εισπράξει ο Αλή πασάς τους φόρους από τις πρώην ενετικές κτήσεις για τουλάχιστον δεκατέσσερα χρόνια (μέχρι το 1820), η συμφωνία του με την Πύλη ήταν τελικά επικερδής.

144 Το σεράι στο οποίο αναφέρεται ο Leake είναι το πρώτο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα. Αυτό βρισκόταν μέσα στο κάστρο του αγίου Αντρέα, όπως φαίνεται και από την απεικόνισή του σε χάρτη του βρετανικού ναυαρχείου του 1830, βλ. Εικ. 2.

* *Αὐτοκράτορι Καίσαρι θεοῦ υἱῷ Σεβαστῷ Μαλλῶται.* – *Σ.τ.μ.*: Βλ. Εικ. 35.

145 Την επιγραφή αυτή βλέπει στην πύλη του παλιού σαραγιού και ο Άγγλος περιηγητής Thomas S. Hughes κατά την επίσκεψή του στην Πρέβεζα στα τέλη Δεκεμβρίου του 1813 και την καταγράφει. Η επιγραφή αυτή βρίσκεται σήμερα μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών στο χώρο της βασιλικής του αγ. Αλκίσωνος στη Νικόπολη, βλ. σχετικά ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 77-78.

** *Λουκίῳ Ὀφελλίῳ Μαΐῳ, Μακεδονίας ἐπάρχῳ, ἑνὶ καὶ ἐκ τῆς πραιτωρίας, χιλιάρχῳ λεγεῶνος α΄ Μινερβίας, εὐσεβοῦς, πιστῆς, ἐπιτρόπῳ σίτου Ἠπείρου, ἐπιτρόπῳ ἐπαρχίας Πόντου καὶ Βιθυνίας, ἐπιτρόπῳ ἀπὸ τῶν ἀπολυσέων Σεβαστοῦ, Μνηστὴρ Σεβαστοῦ ἀπελεύθερος βοηθὸς αὐτοῦ κατὰ τὸ ψήφισμα τῆς βουλῆς τὸν ἴδιον εὐεργέτην.* – *Σ.τ.μ.*: Βλ. Εικ. 36.

\+ *Procurator a dimissionibus imperatoris.*

++ *Adjutor.*

146 Ο Leake καταγράφει και άλλες δύο επιγραφές στην Πρέβεζα· δεν αναφέρει, όμως, πού τις είδε. Βλ. LEAKE 1835, IV, πίν. 34, No 161 και 162. Βλ. επίσης Εικ. 37.

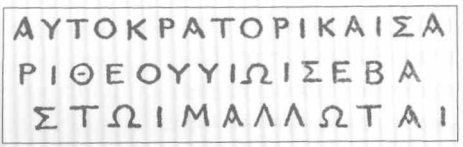

ΕΙΚΟΝΑ 35: *Επιγραφή από τη Νικόπολη στο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα (Travels in northern Greece, vol. 3)*

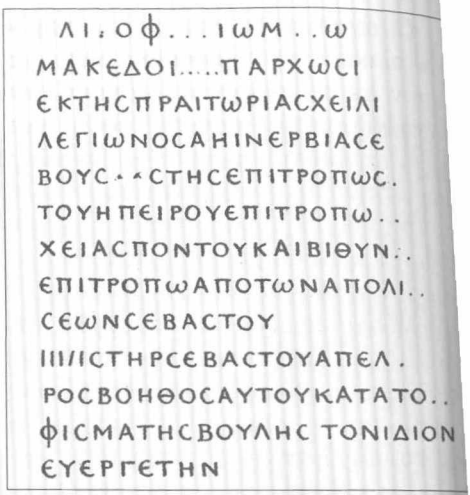

ΕΙΚΟΝΑ 36: *Επιγραφή από τη Νικόπολη στο σεράι του Αλή πασά στην Πρέβεζα (Travels in northern Greece, vol. 3)*

Από την Πρέβεζα στη Βόνιτσα, 15 Μαρτίου 1809

Στις 3 το απόγευμα ανοίξαμε πανιά από την Πρέβεζα για τη Βόνιτσα σε μια μεγάλη σακολέβα[147] που ανήκε στο Βεζίρη και είχε σκεπαστό κατάστρωμα και καμπίνα και ήταν εξοπλισμένη με δύο ψηλά λατίνια[148] και ένα μικρό πρυμναίο πανί. Ελαφρό μαϊστράλι μάς έφερε γρήγορα πίσω από την Πούντα[149] και πλάι σε μια δασωμένη πεδιάδα, στη νότια ακτή του κόλπου της Πρέβεζας.[150] Πέρα απ' αυτήν και προς το μέρος της Βουλκαριάς υπάρχουν βουνά σκεπασμένα με μεγαλύτερα δέντρα. Στη βόρεια πλευρά του κόλπου της Πρέβεζας η ακτή είναι πιο απόκρημνη και σχηματίζει χερσόνησο, όπου υπάρχει οικισμός με πέντε έξι σπίτια που ονομάζεται Σκαφιδάκι. Κάτω από το Σκαφιδάκι υπάρχει μικρή λιμνοθάλασσα, η οποία επικοινωνεί με τη θάλασσα μέσω στενού ανοίγματος όπου βρίσκεται ιχθυοτροφείο το οποίο ανήκει στην Άρτα.[151]

---

[147] Είδος πλοίου.

[148] Τύπος κυρίως πανιού.

[149] Πούντα ονομάζεται ακόμη και σήμερα από τους ψαράδες και ναυτικούς το ακρωτήριο το Ακτίου, η αμμώδης χαμηλή γλώσσα γης ακριβώς απέναντι και ανατολικά της Πρέβεζας.

[150] Ο κόλπος της Πρέβεζας είναι ο μικρός κόλπος που ξεκινά από το ακρωτήριο Άκτιο, τη Πούντα, και τελειώνει στο στενό πέρασμα που δημιουργείται από το ακρωτήριο Λασκάρ στην ηπειρωτική ακτή και το ακρωτήριο Κεφάλι Παναγιάς στην ακαρνανική ακτή, όπ αρχίζει στην πραγματικότητα ο Αμβρακικός κόλπος. Είναι δηλαδή ο κόλπος της Πρέβ ζας, η μικρή θαλάσσια λεκάνη μεταξύ του Αμβρακικού κόλπου και των στενών της Πρ βέζης που οδηγούν στο Ιόνιο πέλαγος.

[151] Η λιμνοθάλασσα ονομαζόταν τότε, όπως και σήμερα, Μπογωνίτσα ή Πογωνίτσα.

ΕΙΚΟΝΑ 37: *Δύο ακόμη επιγραφές από την Πρέβεζα (Travels in northern Greece, vol. 4)*

Έχοντας πλεύσει τον κόλπο της Πρέβεζας μέχρι το νοτιοανατολικό άκρο του, αποβιβάζομαι στα ερείπια του Ανακτορίου. Έτσι αποτολμώ να κατονομάσω τα υπολείμματα τειχών ελληνικού τύπου, που περιβάλλουν περιφερειακά το βραχώδες ακρωτήριο μεταξύ δύο κόλπων και τα οποία ακολουθούν τις κορυφές των υψωμάτων που αγκαλιάζουν τη μικρή πεδιάδα, η οποία δημιουργείται στην ακτή του μικρότερου, νότιου κόλπου, όπου και ο ναΐσκος του αγίου Πέτρου, που δίνει το όνομα στην τοποθεσία. Η περιφέρεια της πόλης δεν ξεπερνούσε τα δύο μίλια. Στα περισσότερα τμήματα ανιχνεύονται μόνο τα θεμέλια των τειχών, αλλά στη νότια πλευρά τους υπάρχουν υπολείμματα πύργων. Σε μερικά σημεία τα εσωτερικά τείχη της ακρόπολης στέκονται ακόμη. Μεταξύ της ακρόπολης και του έλους, στο μέσον της πεδιάδας, υπάρχουν μερικά θεμέλια, προφανώς αυτά του περιβόλου κάποιου ιερού. Περνώντας από τα υπολείμματα της πύλης στην ανατολική γωνία της πόλης και διά μέσου των λόφων που στα βορειοανατολικά φτάνουν στο ευρύχωρο λιμανάκι του Αγίου Μάρκου, φτάνω με μιας ώρας δρόμο και νοτιοανατολική κατεύθυνση στο Λιμένι, ή λίμνη της Βόνιτσας, απ' όπου υπάρχουν δύο δρόμοι προς την πόλη. Ο ένας –προς τα δεξιά– είναι ένα πέτρινο καλντερίμι, που ακολουθεί τη νότια πλευρά της λίμνης, στους πρόποδες απότομου λόφου που είναι σκεπασμένος με θάμνους. Από τη βάση του λόφου πηγάζει τόσο πολύ νερό, που κάνει τα νερά της λίμνης σχεδόν γλυκά. Παίρνουμε το δεύτερο δρόμο, στη βόρεια ακτή της λίμνης, περνώντας για ένα μίλι μέσα από πυκνή βλάστηση βάτου, μυρτιάς, σκίνου, αγριελιάς και πουρναριού μέχρι το Μυρτάρι, στην είσοδο της λίμνης, απ' όπου περνούμε απέναντι στη Βόνιτσα με το πορθμείο. Κατέλυσα στο σπίτι του κυρ Κ.,[152] όπως και στην προηγούμενη επίσκεψή μου στη Βόνιτσα. Ο φιλοξενών με, σε συνεταιρισμό με τον κυρ Γ. από την Πρέβεζα,[153] αγόρασε πριν λίγο καιρό από το Βεζίρη για ένα χρόνο το δικαίωμα των αλυκών και των ιχθυοτροφείων της Άρτας για 95.000 πιάστρες,[154] στο οποίο περιλαμβάνεται και το αποκλειστικό δικαίωμα της αλιείας σε ολόκληρο τον Αμβρακικό κόλπο, εκτός της περιοχής της Πρέβεζας.

---

[152] Ο «κυρ Κ.» είναι ο προεστός της Βόνιτσας Νικολός Χαλκιόπουλος (Khalciopoulo).

[153] Ο «κυρ Γ.» από την Πρέβεζα –στο αγγλικό κείμενο *kyr G.*– είναι ο Ιωάννης Γενοβέλης (Genoveli), ευνοούμενος του Αλή πασά, βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1984, 18-19.

[154] Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δίνει ο Leake, το ποσό αυτό ισοδυναμούσε το 1807 με 5.500 χρυσές λίρες περίπου.

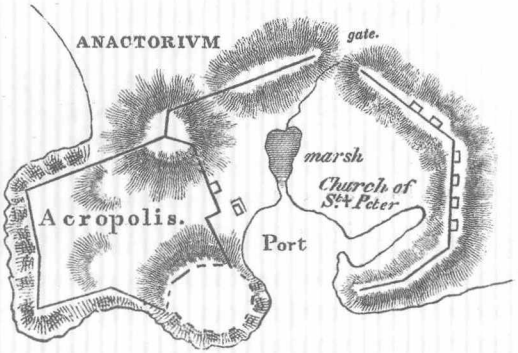

ΕΙΚΟΝΑ 38: *Τοπογραφικό του Ανακτορίου (Travels in northern Greece, vol. 3)*

Βόνιτσα, 16 Μαρτίου 1809

Ισχυρός ανατολικός άνεμος δε μας επέτρεψε να φύγουμε από τη Βόνιτσα ως τις 3:30 το απόγευμα, οπότε μπήκαμε στη σακολέβα με τους κυρίους Κ. και Γ. και τον υποπρόξενό μας στην Πρέβεζα, ακολουθώντας την παραλία για δύο ώρες μέχρι τον κολπίσκο που είναι μεταξύ των ακρωτηρίων Βολίμι και Χαλίκι. Εκεί ένα παλαιόκαστρο, καλούμενο Ρούγα, με παρακίνησε να αποβιβαστώ.[155]

Πρέβεζα, 9 Απριλίου 1809

Στη μία και μισή μετά τα μεσάνυχτα σαλπάραμε από τη Βόνιτσα για την Πρέβεζα, όπου φτάσαμε μόλις χάραζε. Προτιμήσαμε να ταξιδέψουμε αυτήν την ώρα, για να επωφεληθούμε από τον ευνοϊκό αέρα του κόλπου, που συνήθως πνέει περίπου μέχρι τις οκτώ το πρωί, μετά καλμάρει και κατά τις 11 πριν το μεσημέρι γυρνά σε θαλασσινό μαϊστράλι. Ο κυριότερος λόγος όμως είναι για να έχουν οι ναύτες όλη τη μέρα στη διάθεσή τους, αφού σήμερα είναι Κυριακή του Πάσχα, μια γιορτή που περισσότερο από κάθε άλλη πανηγυρίζουν λαμπρά οι Έλληνες, όχι τόσο με εκκλησιασμό παρά μάλλον με φαγοπότι και χορό.

Για τις επόμενες τρεις εβδομάδες φαίνεται ότι ο Leake παρέμεινε στην Πρέβεζα, κυρίως λόγω της ακατάπαυστης βροχής που έπεφτε όλη την εβδομάδα μετά το Πάσχα. Είχε έτσι το χρόνο να μελετήσει επί τόπου τα της ναυμαχίας

[155] Η περιήγηση του Leake συνεχίζεται στην Ακαρνανία και την Αιτωλία. Επιστρέφει στη Βόνιτσα το Μεγάλο Σάββατο, 8.4.1809, και αναχωρεί λίγο μετά τα μεσάνυχτα για την Πρέβεζα.

του Ακτίου, τα οποία περιγράφει αναλυτικά στο ημερολόγιό του με ημερομηνία 20 Απριλίου 1809, η μετάφραση των οποίων ακολουθεί λίγο πιο κάτω.

Πρέβεζα, 26 Απριλίου 1809

Στη διάρκεια της εβδομάδας του Πάσχα, από την Κυριακή του Πάσχα, 9 Απριλίου, μέχρι την Κυριακή του Θωμά, 16 Απριλίου, έβρεξε πολύ, φυσούσε νότιος άνεμος και είχε θολούρα. Ύστερα ο καιρός καθάρισε με κανονική εναλλαγή της απαλής αύρας του κόλπου με αυτήν της θάλασσας. Ο αέρας του κόλπου πνέει («εὐγάζει ὁ κόρφος») μέχρι τις οκτώ ή εννέα το πρωί. Γύρω στις έντεκα ξεκινά το «μαϊστράλι», που συνεχίζει μέχρι λίγο μετά τη δύση του ήλιου. Η διάρκειά του είναι κατά κανόνα μεγαλύτερη ή μικρότερη, ανάλογα με την απόσταση του τόπου από το πέλαγος. Η εναλλαγή αυτή του ανέμου είναι τακτική, εφόσον ο καιρός είναι καλός, και επικρατεί συνολικά παραπάνω από οκτώ μήνες το χρόνο. Στη διάρκεια του χειμώνα ο Αμβρακικός κόλπος υπόκειται, όπως η γειτονική ακτή και τα νησιά, σε συχνές καταιγίδες από τα νότια, με πολλή βροχή.

Πρέβεζα, 29 Απριλίου 1809

Σήμερα το πρωί στις οκτώ η ώρα άφησα την Πρέβεζα για τα Γιάννενα μέσω Παραμυθιάς, συνοδευόμενος από δώδεκα Αλβανούς ιππείς, που θα ενισχυθούν από πεζούς οπλίτες στα διάφορα χωριά της διαδρομής, κατά την κρίση του μπουλούκμπαση και ανάλογα με το βαθμό του φόβου λόγω των κλεφτών. Στις 9:10′ αφήσαμε το Μύτικα ένα μίλι προς τ' αριστερά,[156] ακολουθήσαμε τα ερείπια του υδραγωγείου της Νικόπολης μέχρι τους πρόποδες του λόφου Μιχαλίτσι και στις 9:40′ κατεβήκαμε στην παραλία, ακριβώς στο σημείο που είχα αποβιβαστεί, τη νύχτα της 12ης Νοεμβρίου 1807, από το πολεμικό μπρίκι «Delight», με πλοίαρχο τον Χάντφηλντ [Handfield], για μια μυστική

[156] Πήραν το δρόμο από την Πρέβεζα προς του «Καπετάν Δήμου» –τον «κόκκινο δρόμο», όπως τον αναφέρει ο ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 15– που οδηγούσε στα χωριά του δυτικού τμήματος του σημερινού νομού Πρέβεζας και στη Θεσπρωτία. Ο δρόμος αυτός υπάρχει και σήμερα· είναι ασφαλτοστρωμένος από τη συμβολή του με τη λεωφόρο Ιωαννίνων –στο παλαιό καφενείο του Κατωγιάννη, κοντά στο βλάχικο σχολείο– μέχρι τη συμβολή του με το δρόμο Αρχαίας Νικόπολης-Μύτικα και από εκεί συνεχίζει χωματόδρομος, με τα ερείπια του ρωμαϊκού υδραγωγείου να βρίσκονται στα αριστερά του δρόμου, μέχρι τη συμβολή του με το δρόμο που έρχεται από το Μάζωμα προς το Μονολίθι.

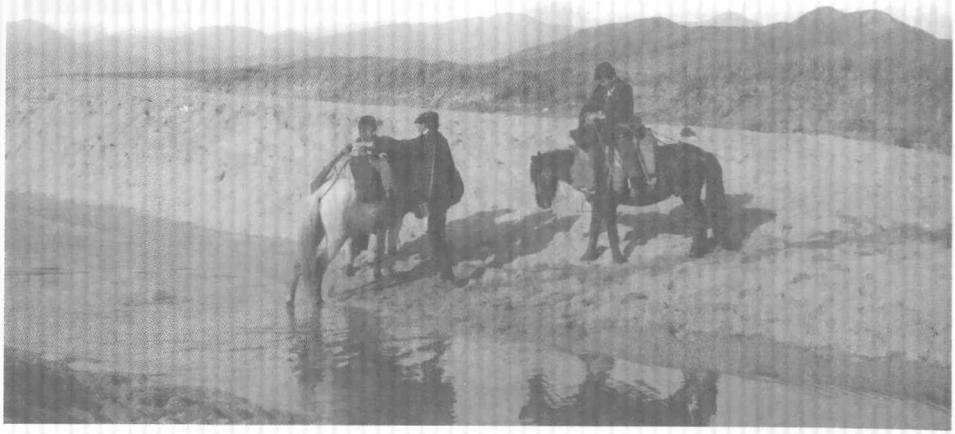

ΕΙΚΟΝΑ 39: *Οι εκβολές του ρέματος της Καμαρίνας, κοντά στη θάλασσα, μετά την Καστροσυκιά. Φωτογραφία του Etienne Labranche του 1913 (Φωτογραφικό αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

σύσκεψη με το Βεζίρη, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ειρήνη με την Πύλη, το περασμένο καλοκαίρι.[157]

Χθες το βράδυ, οι νότιοι άνεμοι των δύο τελευταίων ημερών ακολουθήθηκαν από δυνατή βροχή. Σήμερα ο άνεμος συνεχίζει δροσερός από τα νοτιοδυτικά. Τα μεγάλα κύματα σκάνε στην ακτή και η ατμόσφαιρα είναι κρύα για την εποχή. Αφού ακολουθήσαμε την παραλία για ενάμισι μίλι, ο δρόμος μας περνά δίπλα στους πρόποδες του λόφου Μιχαλίτσι, εκεί που τα ερείπια του υδραγωγείου της Νικόπολης περνούν μια ρεματιά, η οποία τέμνει το λόφο. Περάσαμε μέσα από ένα αραιό δάσος στραβόκορμων δρυών. Λέγεται ότι, προ 40 ετών, υπήρχε στην περιοχή πυκνό δάσος, αλλά επειδή ήταν βολική η μεταφορά της ξυλείας από εδώ προς τη θάλασσα, το δάσος ελαττώθηκε στην τωρινή του κατάσταση. Αφήνοντας, ένα μίλι προς τα δεξιά, μια συστάδα από είκοσι καλύβια, που ονομάζονται Κανάλι, προχωρήσαμε προς την πλευρά της θάλασσας κατά μήκος της στενής πεδιάδας, καλλιεργημένης μερικώς με καλαμπόκι και στις 11:13΄ περάσαμε, κοντά στη θάλασσα, το ρέμα της Καμαρίνας, που το ισκιώνουν μεγάλα πλατάνια και αντηχεί από τα κελαηδήματα των αηδονιών. Το ποτάμι της Καμαρίνας ήταν μέχρι πρότινος το νότιο όριο

[157] Τις λεπτομέρειες της μυστικής συνάντησης αναπτύσσει ο Leake σε υποσημείωση σε αυτό το σημείο της περιήγησής του. Το κείμενο της υποσημείωσης παραθέσαμε πιο πάνω.

των κτήσεων του Χασάν αγά του Μαργαριτιού,[158] αλλά ο Βεζίρης τα μετέθεσε πέρα από τη Ρηνιάσα, και πήρε επί πλέον, προς το εσωτερικό, το μισό Φανάρι. Λίγο βορειότερα των εκβολών του ποταμιού είναι οι αποθήκες της Αγριαπιδιάς, μέσω των οποίων, σε ειρηνικούς καιρούς, διενεργείται κάποιο εμπόριο μεταξύ της Καμαρίνας, της Καστροσυκιάς και των γειτονικών περιοχών με τα Επτάνησα. Εδώ επίσης συνηθίζουν να αποβιβάζονται οι νησιώτες, την εποχή του θερισμού, για να εργαστούν στη γειτονική περιφέρεια. Η επικοινωνία αυτή έχει προς το παρόν ανασταλεί λόγω του αποκλεισμού που έχουν επιβάλει τα πλοία μας στον εχθρό, στα Επτάνησα.[159] Σε μια μικρή πεδιάδα, δίπλα στο ποτάμι, οργώνουν για το καλαμπόκι[160] που θα φυτευτεί αμέσως μετά. Η θέση επιτρέπει εύκολη άρδευση από το ποτάμι, αλλά συνήθως επαρκούν οι βροχές της άνοιξης.

Ανεβαίνοντας σιγά-σιγά από την ακτή προς την πλαγιά, μέσα από χωράφια με καλαμπόκια και δρύες, φτάσαμε στις 11:33΄ στην Καστροσυκιά ή Καστροσκιά, ένα χωριό με 50 σπίτια κτισμένο σε υψώματα πάνω από τη θάλασσα. Οι δασωμένες πλαγιές, πίσω από το χωριό, συνεχίζουν μέχρι την κορυφή και ενώνονται με το βουνό της Καμαρίνας και το βουνό Τζεκουράτ,[161] απέναντι από το Σούλι. Οι Καστροσκιώτες [sic] φτιάχνουν στενά μάλλινα υφάσματα, κουβέρτες και στρωσίδια και όπως όλα σχεδόν τα χωριά της περιοχής αυτής της χώρας, κάνουν σακιά από γιδόμαλλο.

Ο Leake και η παρέα του συνέχισαν το ταξίδι τους προς Ρηνιάσσα, Καναλάκι, Γλυκύ, Παραμυθιά, Βέλιανη, Μαργαρίτι, Φιλιάτες, Κοσμιρά, Ραψίστα και έφτασαν στα Γιάννενα τη 5η Μαΐου 1809.[162]

[158] Πρόκειται για τον Χασάν ή Χουσεΐν αγά Τσαπάρη, που αναφέραμε και πιο πάνω.

[159] Αναφέρεται στον αποκλεισμό που επέβαλε ο Αγγλικός στόλος στους Γάλλους, οι οποίοι κατείχαν την εποχή εκείνη τα Επτάνησα.

[160] Στο αγγλικό κείμενο *rokka* και όχι *corn*, σαν να επισημαίνει ότι η ρόκα είναι ένα διαφορετικό είδος καλαμποκιού.

[161] Στο αγγλικό κείμενο *Tjekurát*. Σε χάρτες του 1900 περίπου εμφανίζεται οικισμός με το όνομα «Τσεκουράτι», βορειοδυτικά από τα Σερζιανά, βλ. ενδεικτικά *Πρέβεζα*, λιθόγραφος χάρτης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Αθήνα περ. 1910, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: ΙΑΝ 178. Σήμερα ο συνοικισμός αυτός, με επτά περίπου σπίτια, ονομάζεται «Τσεκούρι» και βρίσκεται ανατολικά και πολύ κοντά στο χωριό Βουβοπόταμο.

[162] Τα κείμενα που αφορούν σε περιοχές που σήμερα περιλαμβάνονται στο νομό Πρέβεζας, θα δημοσιευθούν σύντομα σε άλλο άρθρο μου, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008.

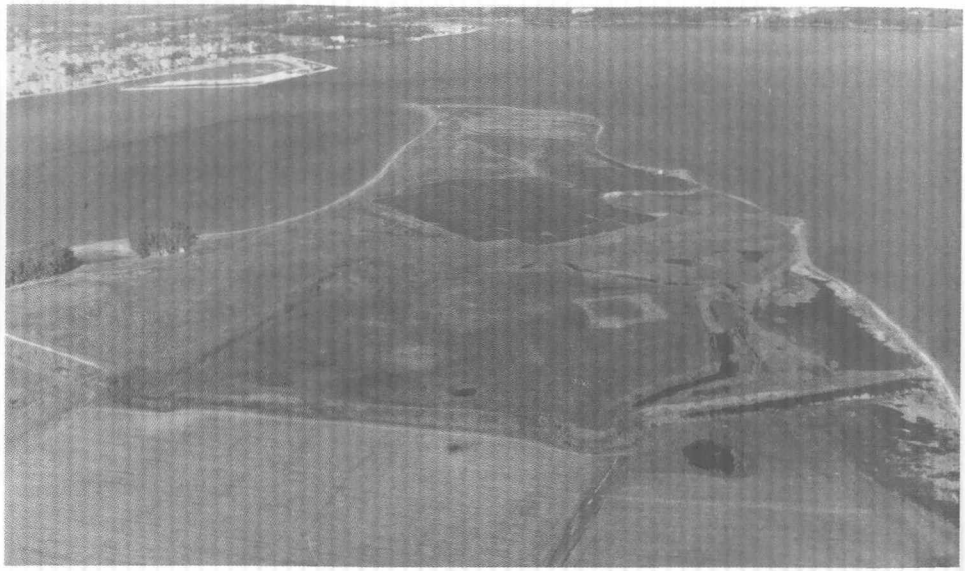

ΕΙΚΟΝΑ 40: *Αεροφωτογραφία της χερσονήσου του Ακτίου. Διακρίνεται έντονα το χωμάτινο οχυρό (Φωτογραφικό αρχείο κ. Λάζαρου Κολώνα)*

Άκτιο, 20 Απριλίου 1809[163]

Τα ερείπια στην Άκρη ή Πούντα αποτελούνται από τα ακόλουθα αντικείμενα. Κοντά στο συνηθισμένο σημείο αποβίβασης –απέναντι από το μέσον της πόλης της Πρέβεζας– και περίπου στη μέση της απόστασης μεταξύ του βόρειου άκρου της χερσονήσου της Πούντας και της κούλιας, στην είσοδο του λιμένος Πρεβέζης, υπάρχουν τα θεμέλια και μικρό μέρος των τοίχων ενός μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου, που φαίνεται να είχε τετράγωνη αίθρια αυλή στο κέντρο. Μέτρησα τη μία πλευρά να είναι περίπου 90 γυάρδες και την άλλη

[163] Μισό περίπου αιώνα μετά τον Leake, το Σεπτέμβριο του 1856, επισκέφθηκε το χώρο του Ακτίου ο Γάλλος αρχαιολόγος Leon Heuzey, βλ. HEUZEY 1860, 223-227 και 371-391. Το χώρο ανέσκαψε το 1867 ο Γάλλος πρόξενος στα Γιάννενα Charles François Noël Champoiseau· από τα ευρήματα της ανασκαφής δύο αγάλματα κούρων απεστάλησαν στη Γαλλία και εκτίθενται τώρα στο Μουσείο του Λούβρου. Για μια πλήρη αναφορά στην ανασκαφή του Γάλλου προξένου στο Άκτιο και τις πρόσφατες ανασκαφές της βλ. ΤΡΙΑΝΤΗ 2007. Ο επίσκοπος Άρτης Σεραφείμ αναφέρει ότι επί του ακρωτηρίου σώζεται στα χρόνια του άστεγος ναός του αγίου Νικολάου, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 382-383. Ο ναός αυτός σημειώνεται και σε ορισμένους χάρτες του 19ου αιώνα. Μετά τον Champoiseau επισκέφθηκε το Άκτιο ο Γερμανός περιηγητής Eugen Oberhummer, την άνοιξη του 1885, βλ. OBERHUMMER 1887.

(παράλληλη στην ακτή του λιμένος) περίπου 130 γυάρδες. Το πλάτος μεταξύ του εξωτερικού και του εσωτερικού τοίχου είναι 15 γυάρδες (Εικ. 41). Ο τοίχος έχει πάχος δύο πόδια και είναι κτισμένος από μικρές πέτρες με πολύ κονίαμα. Οι πέτρες είναι σχεδόν τετράγωνες και είναι τοποθετημένες στον τοίχο με τις γωνίες τους προς τα επάνω.[164] Όταν το αρχαίο κτίριο καταστράφηκε, οι τοίχοι του φαίνεται ότι κατέρρευσαν προς το εσωτερικό του. Το έδαφος της εσωτερικής αίθριας αυλής έχει εκσκαφεί σε όλο το τμήμα της για χάρη των δομικών υλικών, τα οποία έχουν χρησιμοποιηθεί σε νέες κατασκευές στην Πρέβεζα. Παράλληλα προς τα θεμέλια του μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου, στο μέσον περίπου της στενής χερσονήσου, υπάρχουν υπολείμματα τοίχων,[165] κτισμένων με τον ίδιο αμελή τρόπο, όπως και ο προαναφερθείς, που περιέβαλλαν ένα χώρο μήκους τουλάχιστον 500 γυαρδών και πλάτους περίπου 250. Οι τοίχοι αυτοί περικλείουν τμήμα της τετράπλευρης κατοικίας του τσιφλικιού της Πούντας,[166] και όλη τη νότια πλευρά της περιφερειακής τάφρου που ασφαλίζει το κτίριο αυτό.[167] Την τάφρο αυτή έφτιαξε στα γρήγορα ο βεζίρης, εγκάρσια στη χερ-

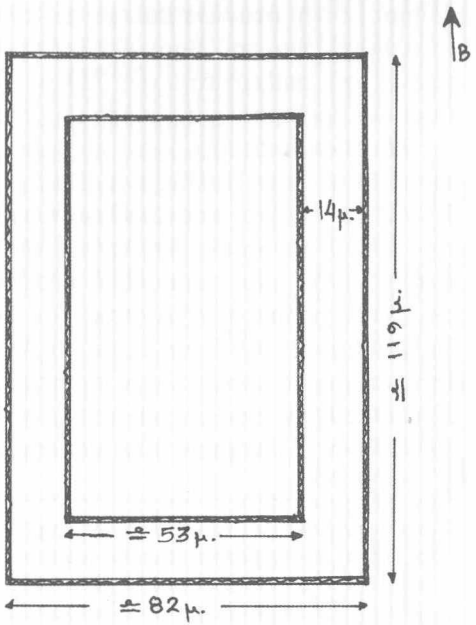

ΕΙΚΟΝΑ 41: *Σκαρίφημα του κτιρίου στο Άκτιο, όπως το περιγράφει ο Leake (Σκαρίφημα Νίκου Δ. Καράμπελα)*

[164] Η περιγραφή της κατασκευής παραπέμπει σε τοίχο του τύπου *opus reticulatum*, που είναι χαρακτηριστικός της εποχής του Οκταβιανού Αυγούστου.

[165] Η λέξη *wall* στα αγγλικά είναι ίδια και για τον «τοίχο» και για το «τείχος». Παρ' όλο που η κατασκευή που περιγράφει ο Leake είναι αρκετά μεγάλη (περίπου 460 x 230 μ.), μεταφράζω τη λέξη ως «τοίχο», αφού ο ίδιος συγκρίνει την κατασκευή με άλλο τοίχο που προαναφέρει.

[166] Συνήθως σε κάθε τσιφλίκι υπήρχε ένα ορθογώνιο ή τετράγωνο κτίριο, με μία είσοδο και αυλή στο κέντρο, για την προστασία των εργαζομένων του τοπικού πασά ή αγά, των ζώων και της ανά περίοδο παραγωγής. Η είσοδος ασφάλιζε τη νύχτα ή σε περίπτωση ανάγκης.

[167] Θεωρώ ότι οι τοίχοι αυτοί είναι ταυτόσημοι με αυτούς που σχεδίασε ο Champoiseau στο σχέδιό του με συνεχόμενη μαύρη γραμμή, βλ. ΤΡΙΑΝΤΗ 2007, ΙΙ, 37, Σχ. 1. Η καθηγήτρια κ. Τριάντη αναφέρει στην εισήγησή της ότι δεν καταλαβαίνει τι σημαίνει αυτή η συνεχόμενη μαύρη γραμμή που περικλείει σχεδόν ολόκληρη την οχύρωση του Αλή πασά. Είναι όμως ξεκάθαρο, από το μήκος των γραμμών αυτών και τη σχετική περιγραφή του Leake, ότι πρόκειται για την αποτύπωση των τοίχων που είδε και περιέγραψε ο Leake. Με δεδομένο το μήκος

σόνησο, όταν ήταν σε πόλεμο με τους Ρώσους στη Λευκάδα.[168] Μεταξύ του τσιφλικιού και της βόρειας άκρης της χερσονήσου έχουν βρεθεί τμήματα κιόνων και επεξεργασμένων λίθων. Μου έφεραν πολλά νομίσματα επί τόπου, τα οποία βρέθηκαν τυχαία στα καλλιεργούμενα χωράφια του αγροκτήματος.[169]

Το σπουδαιότερο όμως εύρημα, το οποίο αποκαλύφθηκε μετά την επίσκεψή μου στην Πρέβεζα το 1805, είναι μία μαρμάρινη επιγραφή που τώρα βρίσκεται σε ένα πορτοκαλεώνα που ανήκει στην τουρκική κατοικία του τσιφλικιού στο οποίο βρέθηκε. Η επιγραφή που περιέχει μερικούς δωρικούς τύπους, είναι μία καταγραφή προξενίας, που παραχωρήθηκε από το Κοινό των Ακαρνάνων στον Αγασία, γιο του Ολυμπίωνος από την Πάτρα, και σε δύο Ρωμαίους, τον Πόπλιο και το Λεύκιο Ακίλιο, γιους του Πόπλιου Ακίλιου. Στην επιγραφή αναφέρονται αρχικά τα ονόματα και οι τίτλοι των κυριότερων αξιωματούχων του Κοινού των Ακαρνάνων, με πρώτο τον ιερέα του Ακτίου Απόλλωνος.* Υπήρχαν δύο ακόμη ψηφίσματα στην ίδια επιγραφή, αλλά από

της νότιας πλευράς του χωμάτινου οχυρού τα 230 μ. περίπου (η δυτική πλευρά του είναι περί τα 200 μ., οι δύο βόρειες πλευρές του περί τα 135 και 115 μ. αντίστοιχα και η τεθλασμένη ανατολική πλευρά του περί τα 215 [115+100] μ.), το μήκος των γραμμών που σχεδίασε ο Champoiseau είναι η μεν μικρή, προς βορρά, 230 μ. περίπου, οι δε μεγάλες, προς δυσμάς και ανατολάς, διπλάσιες σε μήκος από τη βόρεια και περί τα 450 μ. Ίσως ήταν χαμηλοί αναλημματικοί τοίχοι που περιέκλειαν το ιερό του Απόλλωνος και τα άλλα κτίρια που σχετίζονταν με αυτό. Η βόρεια μικρή πλευρά είναι νοητά παράλληλη με τη νότια πλευρά του αναλημματικού τοίχου του Μνημείου του Αυγούστου στο άλσος βόρεια της Νικόπολης. Στο χώρο του Ακτίου, ίσως σε αυτόν τον περιτειχισμένο χώρο, τοποθετήθηκαν τα δέκα διαφορετικά πλοία-λάφυρα της ναυμαχίας, από μονόκροτο μέχρι δεκήρη, τα οποία είχαν καεί εντελώς την εποχή που επισκέφθηκε ο Στράβων την περιοχή, δηλαδή προ του 10 μ.Χ., βλ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.

168 Εφόσον η πληροφορία του Leake αληθεύει, η τάφρος αυτή κατασκευάστηκε πρόχειρα στα 1806, όταν ο Αλή πασάς, υπολογίζοντας στη βοήθεια των Γάλλων, προετοιμάζονταν να επιτεθεί εναντίον της Λευκάδας, κάτι που τελικά ποτέ δεν πραγματοποίησε.

169 Όταν το όργωμα των χωραφιών γινόταν με τη βοήθεια ζώων και η καλλιέργεια και τα ποτίσματα με τα χέρια, η ανεύρεση νομισμάτων και κοσμημάτων ήταν ευκολότερη, γιατί ο καλλιεργητής κοίταζε συνεχώς το χώμα και η διαδικασία του ποτίσματος με το νερό να τρέχει στα αυλάκια έκανε τα μεταλλικά αντικείμενα να εμφανίζονται ευκολότερα. Μέχρι και τη δεκαετία του 1960 πολλοί καλλιεργητές της Πρέβεζας εντόπιζαν νομίσματα και δακτυλίδια με σφραγιδόλιθους πολύ συχνότερα απ' ό,τι σήμερα που τα μηχανήματα έχουν τον πρώτο λόγο στη διαδικασία της καλλιέργειας.

* *Ἐπὶ ἱεραπόλου τῷ Ἀπόλλωνι τῷ Ἀκτίῳ Φιλήμονος, προμνάμονος δὲ Ἀγήτα τοῦ Νικία Ἀλυζείου, συμπρομναμόνων δε Ναυσιμάχου τοῦ Ἀριστοκλέος Ἀστάκου, Φιλοξένου τοῦ Ἡρακλείτου Φοιτιᾶνος, γραμματέος δὲ τᾶ βουλᾶ Πρίτου τοῦ Διοπείθεος Ματροπολίτα κουροτρόπου· ἔδοξε τᾶ βουλᾶ καὶ τῷ κοινῷ τῶν Ἀκαρνάνων προξένους εἶμεν καὶ εὐεργέτας τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀκαρνάνων κατὰ τὸν νόμον, Ἀγασίαν Ὀλυμπίωνος Πατρῆ, Πόπλιον, Λεύκιον τοὺς Ποπλίου Ἀκιλίους Ῥωμαίους, καὶ εἶμεν αὐτοῖς καὶ ἐκγόνοις ἐν Ἀκαρνανίᾳ ἀσφάλειαν καὶ αὐτοῖς καὶ χρήμασι καὶ κατὰ γᾶν καὶ κατὰ θάλασσαν καὶ πολέμου καὶ εἰράνας καὶ γᾶς καὶ οἰκίας ἔγκτησιν καὶ τὰ ἄλλα τίμια καὶ φιλάνθρωπα ὅσα καὶ τοῖς ἄλλοις προξένοις καὶ εὐεργέταις τοῦ κοινοῦ τῶν Ἀκαρνάνων ὑπάρχει.* – *Σ.τ.μ.*: Βλ. Εικ. 42, όπου και το αρχικό τμήμα των δύο άλλων ψηφισμάτων.

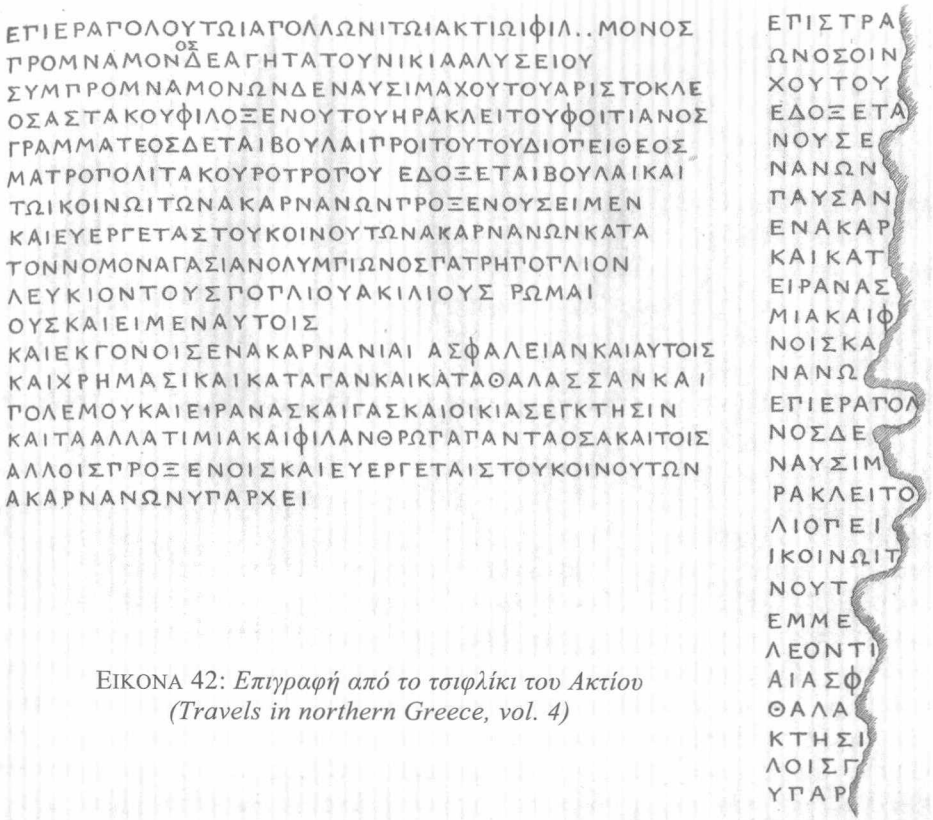

ΕΙΚΟΝΑ 42: *Επιγραφή από το τσιφλίκι του Ακτίου (Travels in northern Greece, vol. 4)*

αυτά σώζονται μόνο τα αρχικά τμήματα κάθε γραμμής. Σε ένα από αυτά τα ψηφίσματα ονομάζεται ένας στρατηγός από τις Οινιάδες στη θέση του ιερέα του Απόλλωνος. Τα γράμματα της επιγραφής χρονολογούνται το αργότερο κατά την πρώιμη περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και φαίνεται από την αναφορά στους δύο Ρωμαίους και τον άνδρα από την Πάτρα ότι η ομώνυμη αποικία του Αυγούστου είχε ήδη ιδρυθεί. Οι πόλεις που αναφέρονται να συμμετέχουν στην Ακαρνανική συνομοσπονδία φανερώνουν ότι τα σύνορα της επαρχίας προς την Αιτωλία εκτείνονταν μέχρι τον Αχελώο, ακριβώς όπως μας περιγράφει ο Στράβων την Ακαρνανία στα χρόνια του Αυγούστου. Δεν μπορώ να φανταστώ ότι η επιγραφή είναι προγενέστερη των χρόνων του Αυγούστου, καθώς ήταν αυτός που επέφερε ειρήνη και έκαμε νόμους και δημιουργήθηκαν έτσι τα όρια των ελληνικών επαρχιών με κάποιο πρακτικό αποτέλεσμα. Μόνο στα χρόνια του Αυγούστου θα μπορούσε ένα κοινό συμβούλιο της επαρχίας αυτής να έχει τόση εξουσία. Είναι πολύ πιθανόν η επι-

γραφή να είχε τοποθετηθεί στο Ιερό του Απόλλωνος, όπου οι κάτοικοι των γειτονικών πόλεων γνωρίζουμε ότι συναντιόνταν και πριν από την εποχή του Αυγούστου, για να γιορτάσουν ένα στεφανίτη αγώνα, τα Άκτια.* Το Ιερό, όπως όλα τα Ιερά της Ελλάδος, ήταν το συνηθισμένο μέρος, για να τοποθετηθεί κάθε επίσημο κείμενο σημαντικό για το κοινό της Ακαρνανίας. Αναμφίβολα οι θεσμοί του Ιερού είχαν περιπέσει σε μερική αδράνεια, μέχρις ότου ο Αύγουστος παρέσχε την εύνοιά του στο Άκτιο. Είναι αξιοσημείωτο ότι καμία από τις πλησιέστερες πόλεις δεν αναφέρεται στην επιγραφή και ότι οι αξιωματούχοι του Ακαρνανικού κοινού προέρχονται από την Αλυζία, τον Αστακό, τις Φοιτίες, την Μητρόπολη και τις Οινιάδες. Το γεγονός αυτό, βέβαια, συνηγορεί με τη χρονολόγηση που απέδωσα στην επιγραφή, καθώς οι πόλεις περί τον Αμβρακικό κόλπο είχαν σχεδόν, εάν όχι εντελώς, εγκαταλειφθεί με την ίδρυση της Νικόπολης.

Η μαρτυρία αυτής της επιγραφής προς απόδειξη της θέσης του Ακτίου δε θα χρειαζόταν, εάν μία τόσο μεγάλη αυθεντία όπως ο D'Anville δεν είχε τοποθετήσει το Άκτιο στον, ή κοντά στον, Άγιο Πέτρο, όπου υπάρχουν ερείπια, τα οποία πιστεύω ότι είναι αυτά του Ανακτορίου. Είναι φανερό από τον χάρτη του D'Anville ότι ο ίδιος είχε μόνο ακούσει για αυτά τα ερείπια και ότι του είχαν πει ότι η τοποθεσία ονομαζόταν Άκτιο (Azio), γεγονός σημαντικό που από μόνο του θα έπρεπε να τον προτρέψει να συμπεράνει ότι εκεί ήταν η θέση του Ακτίου ή μάλλον της «πεδιάδας», του «άλσους» και των «νεωρίων», καθώς ο Στράβων αναφέρει ότι αυτά ήταν κάτω από ένα ύψωμα, όπου βρισκόταν το ιερό.** Ο D'Anville πιθανώς υπέθεσε ότι το ιερό βρισκόταν στην κορυφή του ακρωτηρίου του οποίου η άκρη ονομάζεται «Κάβο Παναγία». Το ακρωτήριο αυτό μαζί με το απέναντι που ονομάζεται «Σκάρα», στην άκρη της χερσονήσου του Σκαφιδακιού, σχηματίζουν την εσωτερική είσοδο του Αμβρακικού κόλπου. Όπως εξ ανάγκης προκύπτει, ο D'Anville δε συμπεριέλαβε τον «πρόκολπο» ή κόλπο της Πρέβεζας στον Αμβρακικό κόλπο, χρησιμοποιώντας το όνομα του τελευταίου μόνο για τη μεγάλη εσωτερική λεκάνη. Υποστηρίζοντας την άποψη του D'Anville, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι η αναφορά του Στράβωνα, ότι το ιερό βρισκόταν πάνω σε «λόφο», παραπέμπει ευκολότερα στο λόφο μεταξύ Αγίου Πέτρου και Άκρης *Παναγία*,

---

* *Ἦγετο δὲ καὶ πρότερον τὰ Ἄκτια τῷ θεῷ, στεφανίτης ἀγών, ὑπὸ τῶν περιοίκων· νυνὶ δ' ἐντιμότερον ἐποίησεν ὁ Καῖσαρ*, Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.38-7.7.6.40.

** *Ἐφεξῆς δὲ τὸ στόμα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου· τούτου δὲ τοῦ κόλπου τὸ μὲν στόμα μικρῷ τοῦ τετρασταδίου μεῖζον, ὁ δὲ κύκλος καὶ τριακοσίων σταδίων· εὐλίμενος δὲ πᾶς. Οἰκοῦσι τοῖς μὲν ἐν δεξιᾷ εἰσπλέουσι τῶν Ἑλλήνων Ἀκαρνᾶνες· καὶ ἱερὸν τοῦ Ἀκτίου Ἀπόλλωνος ἐνταῦθά ἐστι, πλησίον τοῦ στόματος, λόφος τις, ἐφ' ᾧ ὁ νεώς, καὶ ὑπ' αὐτῷ πεδίον ἄλσος ἔχον καὶ νεώρια*, Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.1-7.7.6.8.

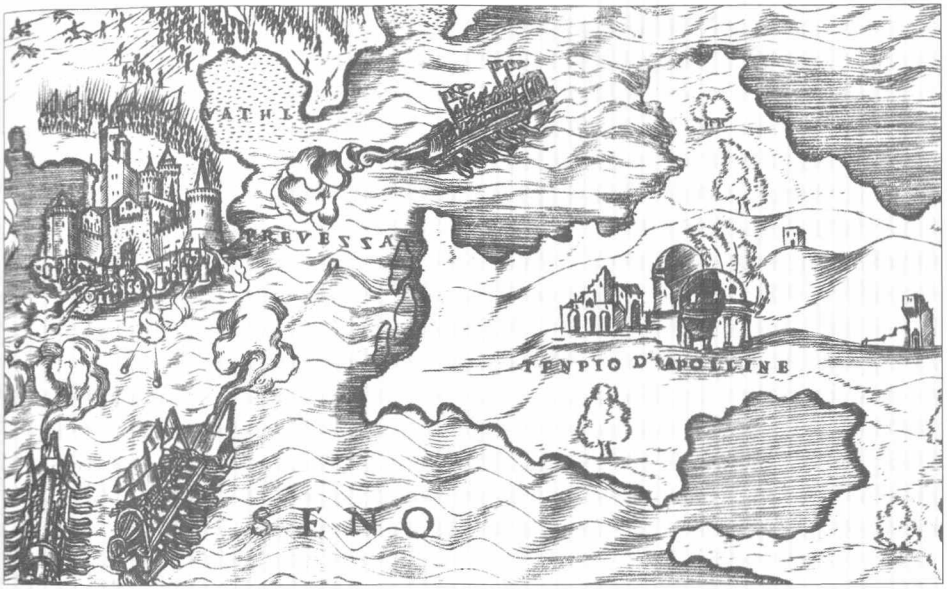

ΕΙΚΟΝΑ 43: *Πρώιμη αποτύπωση σε χάρτη του Ιερού του Απόλλωνος. Λεπτομέρεια χάρτη του Salamanca του 1540 περ. (Συλλογή Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, IAN 105)*

παρά στη χαμηλή χερσόνησο της Άκρης *Πούντα*.[170] Αλλά κατά τα υπόλοιπα [με λίγη προσοχή] η μαρτυρία του Στράβωνα έρχεται σε αντίθεση με την άποψη του D'Anville, διότι ο πρώτος περιορίζει το πλάτος του στενού «σε λίγο περισσότερο των τεσσάρων σταδίων» –αριθμό που δεν μπορούμε να θεωρήσουμε εσφαλμένο, καθώς συμφωνεί με τα τέσσερα στάδια του Σκύλακος, το μικρότερο των πέντε σταδίων του Πολυβίου και τα 500 πόδια του Πλινίου–* ενώ το εσωτερικό στενό είναι σημαντικά μεγαλύτερο σε πλάτος από ένα μίλι.[171]

[170] Το ιερό του Απόλλωνος στο Άκτιο αναφέρεται για πρώτη φορά σε έντυπο χάρτη από τον Antonio Salamanca, το 1540 περίπου, ως «Tempio d'Apolline» στη χερσόνησο του Ακτίου. Ο χάρτης απεικονίζει τη ναυμαχία της Πρέβεζας του 1538, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, iii και χάρτη No. 1.

Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6· Σκύλαξ Καρυανδεύς, *Περίπλους* 31.6-31.7 [Κασσωποί]· Πολύβιος, *Ιστοριών* 4.63.5-4.63.6· Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία* 4.4.

[171] Επανέρχομαι στο θέμα αυτό, όπως και ο Leake, για να αναφέρω ότι σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, το πλάτος του πορθμού της Πρέβεζας στο σημείο αυτό ήταν μικρότερο των 925 μ. (5 ρωμαϊκά στάδια) ή περί τα 740 μ. (4 στάδια). Το «ανοιχτό βήμα» που στο λατινικό κείμενο του Πλινίου αναγράφεται ως *passum* ισοδυναμεί με πέντε αγγλικά πόδια ή

Οι περισσότερες από τις αρχαίες μαρτυρίες συμφωνούν απολύτως με την άποψη ότι ο Άγιος Πέτρος είναι η θέση του αρχαίου Ανακτορίου και η Άκρη αυτή του Ακτίου. Αυτό βέβαια επιβεβαιώνεται και από τη φύση των ερειπίων στον Άγιο Πέτρο, τα οποία είναι όμοια με τα των ελληνικών πόλεων, δηλαδή των οχυρωμένων πόλεων. Αντίθετα το Άκτιο, αν και λανθασμένα χαρακτηρίζεται ως πόλις από το Στέφανο [το Βυζάντιο] και τον [Πομπώνιο] Μέλα,* δεν ήταν τίποτε παραπάνω από ένα ιερό του Απόλλωνος πάνω σε ένα ακρωτήριο της περιοχής του Ανακτορίου,** το οποίο ο Αύγουστος μεγέθυνε και στο οποίο προσέθεσε νεώριο.+ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και ο Θουκυδίδης και ο Πολύβιος με τον όρο «στόμιον» του Αμβρακικού κόλπου αναφέρονταν στο Στενό της Πρέβεζας· ούτε φαίνεται να είχαν οι αρχαίοι διαφορετική ονομασία για τον πρόκολπο της Πρέβεζας. Ο Σκύλαξ μάλιστα ομιλεί για τον Ανακτορικό κόλπο, αλλά προσδίδει αυτήν την ονομασία στο μεγάλο κόλπο που από όλους τους άλλους συγγραφείς ονομάζεται Αμβρακικός και μάλιστα εξαιρεί από τον Ανακτορικό του κόλπο και το Ανακτόριο και την Ακτή.++ Ο Δίων ο Κάσσιος περιγράφει το Άκτιο ως ιερό του Απόλλωνος, το οποίο είναι προ του

1,48 μ. Η είσοδος του Αμβρακικού κόλπου, μεταξύ ακρωτηρίου Λασκάρα και Κεφάλι Παναγιάς, έχει εύρος δύο χιλιάδες επτακόσια μέτρα, μεγαλύτερο του ενός μιλίου, όπως ο Leake επισημαίνει.

* Στέφανος ο Βυζάντιος, *Εθνικά* 65 [Ἄκτιον]· Pomponius Mela, *De Chorographia* 2.3.

** *ἐν Ἀκτίῳ τῆς Ἀνακτορίας γῆς, οὗ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνός ἐστιν ἐπὶ τῷ στόματι τοῦ Ἀμπρακικοῦ κόλπου*, Θουκυδίδης, *Ιστοριών* 1.29.3· *... προῆγε παρὰ Χαράδραν, σπεύδων διαβῆναι τὸν Ἀμβρακικὸν καλούμενον κόλπον· οὗ στενώτατόν ἐστι, κατὰ τὸ τῶν Ἀκαρνάνων Ἱερόν, καλούμενον Ἄκτιον. Ὁ γὰρ προειρημένος κόλπος ἐκπίπτει μὲν ἐκ τοῦ Σικελικοῦ πελάγους μεταξὺ τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀκαρνανίας στενῷ παντελῶς στόματι· λείπει γὰρ τῶν πέντε σταδίων. ... Περαιώσας δὲ κατὰ τὸ προειρημένον στόμα τὴν δύναμιν, ...*, Πολύβιος, *Ιστορίαι* 4.63.4-4.63.7· *Τὸ δ' Ἄκτιον Ἀπόλλωνος ἱερόν ἐστι, καὶ πρὸ τοῦ στόματος τοῦ πορθμοῦ τοῦ κόλπου τοῦ Ἀμπρακικοῦ κατ' ἀντιπέρας τῶν πρὸς τῇ Νικοπόλει λιμένων κεῖται· ὅ τε πορθμὸς ἴσος ἐπὶ πολὺ διὰ στενοῦ τείνει, καὶ ἔστι καὶ αὐτὸς καὶ τὰ πρὸ αὐτοῦ πάντα καὶ ἐνορμίσασθαι καὶ ἐνναυλοχήσασθαι (ἐπιτήδεια)*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.7.

\+ Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.2· Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.5-7.7.6.8.

++ *καὶ ἔξω τοῦ Ἀνακτορικοῦ κόλπου, Ἀνακτόριον, καὶ λιμήν· Ἀκτὴ καὶ πόλις Λευκάς*, Σκύλαξ Καρυανδεύς, *Περίπλους* 34.3-34.4 [Ἀκαρνανία]. Δεν μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα στο ερώτημα των διαστάσεων του Αμβρακικού κόλπου, καθώς οι σχετικές αναφορές του Πολυβίου, του Στράβωνα και του Πλινίου είναι αντιφατικές. Σύμφωνα με τον Πολύβιο το μήκος του είναι 300 στάδια και το πλάτος του 100· ο πρώτος αριθμός είναι πολύ μεγάλος, ενώ ο δεύτερος πολύ μικρός εκτός εάν μετρά το στενότερο σημείο. Το μήκος των 39.000 ποδών που δίνει ο Πλίνιος είναι εσφαλμένος καθ' υπερβολή, ενώ το πλάτος των 15.000 ποδών είναι σχεδόν ακριβές. Ο Στράβων υπολογίζει την περιφέρεια του κόλπου σε 300 στάδια, αριθμός πολύ μικρός ακόμη και για τον εσωτερικό κόλπο. – *Σ.τ.μ.*: Σε ορισμένα χειρόγραφα των κειμένων του Πλινίου το μήκος των 39.000 (XXXIX M) ποδών αναφέρεται ως 37.000 (XXXVII M) πόδες, βλ. Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία* 4.4. Αναφερόμενος στον «εσωτερικό κόλπο», ο Leake εννοεί τον κόλπο της Πρέβεζας.

στομίου του πορθμού του Αμβρακικού κόλπου και κείται απέναντι από τα λιμάνια της Νικόπολης. Προσθέτει ότι ο πορθμός έχει ίδιο πλάτος για αρκετή απόσταση και ότι και στον πορθμό και πριν από αυτόν μπορεί με ευκολία να αγκυροβολήσουν και να ελιχθούν πλοία. Είναι προφανές ότι η περιγραφή αυτή δεν μπορεί να ισχύει για τον εσωτερικό πορθμό του κόλπου, αλλά συμφωνεί απόλυτα με το Στενό και το λιμάνι της Πρέβεζας και οι ορμίσκοι του Βαθέος αντιστοιχούν στα λιμάνια της Νικόπολης. Τα γραφόμενα του Διονυσίου του Αλικαρνασσέως, του Πλινίου και του Πομπώνιου Μέλα* ταιριάζουν καλύτερα στην εξωτερική είσοδο του κόλπου παρά στην εσωτερική. Μου είναι αδύνατο να φανταστώ ότι ο Κικέρων στον πλου του από την Πάτρα στη Λευκάδα και την Κέρκυρα θα πέρναγε από το Άκτιο, εάν αυτό βρισκόταν στο εσωτερικό στόμιο του κόλπου.**

Όσο για τη σύγχρονη ονομασία «Azio», η λέξη προδίδει την ιταλική προέλευσή της και αποδεικνύει ότι προήλθε από την άποψη που υιοθέτησαν χωρίς έρευνα οι Ενετοί –η μάλλον οι Ελληνοβενετοί της Πρέβεζας, Βόνιτσας και Άγια Μαύρας– και την οποία μετέφεραν στον D'Anville. Αυτός με τη σειρά του το τοποθέτησε στο χάρτη, από όπου πρέπει να σβηστεί ως μη έχον πραγματική υπόσταση. Οι παλιοί χάρτες της Ελλάδας είναι γεμάτοι από λανθασμένες ονομασίες που καθιερώθηκαν με τον ίδιο τρόπο από Ιταλούς ή άλλους ναυτικούς, και οι οποίες είναι γενικώς άγνωστες στους ντόπιους Έλληνες των περιοχών αυτών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το λάθος διαδόθηκε ευκολότερα, καθώς υπάρχουν ερείπια στον Άγιο Πέτρο, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των ερειπίων στην Άκρη πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν για κατασκευές στην Πρέβεζα, σε κάποια προγενέστερη περίοδο της ιστορίας της. Το αποτέλεσμα της σπουδαίας ναυμαχίας που έλαβε χώρα εδώ ήταν πρώτα να ανυψώσει τη σπουδαιότητα του Ακτίου, ενώ το Ανακτόριο μετατράπηκε σε μικρό εμπορικό εξάρτημα της Νικόπολης.+ Όταν αργότερα ερημώθηκαν και τα δύο, το όνομα του Ακτίου διατήρησε τη φήμη του, ενώ το Ανακτόριο ξεχάστηκε.

---

* *Ἀραντες δὲ αὐτόθεν (δηλαδή στη Λευκάδα) καὶ ἐπὶ τὸ Ἄκτιον ἐλθόντες ὁρμίζονται τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου πρὸς τὸ ἀκρωτήριον*, Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκή αρχαιολογία* 1.50.4· *In ore ipso colonia Augusti Actium*, Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Φυσική Ιστορία*, 4.2· *Ambracio sinu … qui angustis faucibus, et quae minus mille passibus pateant, grande pelagus admittit*, Pomponius Mela, *De Chorographia* 2.3.

** Κικέρων, *Epistularum ad familiares* 16.6.9.

\+ *Πόλεις δ' εἰσὶν ἐν μὲν τοῖς Ἀκαρνᾶσιν Ἀνακτόριόν τε ἐπὶ χερρονήσου ἱδρυμένον Ἀκτίου πλησίον, ἐμπορεῖον τῆς νῦν ἐκτισμένης ἐφ' ἡμῶν Νικοπόλεως*, Στράβων, *Γεωγραφικά* 10.2.2.

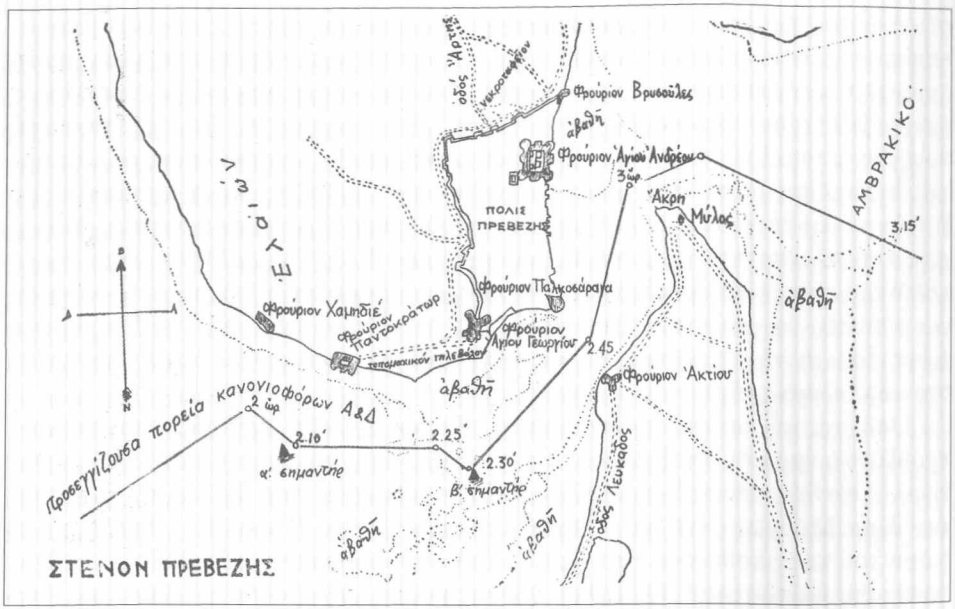

ΕΙΚΟΝΑ 44: *Σχέδιο του Στενού της Πρέβεζας (ΜΠΑΜΠΟΥΡΗΣ 1939, σελ. 44)*

Η ναυμαχία του Ακτίου

Το ενδιαφέρον για τη θέση του Ακτίου κυρίως γεννάται λόγω της περίφημης ναυμαχίας που έγινε εκεί και είχε ως αποτέλεσμα να θέσει όλο τον πολιτισμένο κόσμο υπό ένα μονάρχη που επέβαλε τα δεσμά του για χρόνια,[172] αλλά ταυτόχρονα επέφερε ειρήνη, πλούτο και ασφάλεια σε πολλές χώρες, στις οποίες τα αγαθά αυτά είχαν εκλείψει προ πολλού. Αν και δεν υπάρχει περιγραφή της ναυμαχίας αυτής από κανένα αυτόπτη μάρτυρα, ή σύγχρονο των γεγονότων, οι λεπτομέρειές της και τα περιστατικά που προηγήθηκαν αυτής και ακολούθησαν περιγράφονται από έναν Έλληνα συγγραφέα [το Δίωνα από την Κάσο]. Η χρόνια ενασχόλησή του στα υψηλότερα αξιώματα του ρωμαϊκού κράτους τού παρείχαν τη δυνατότητα να αποκομίσει τις καλύτερα σωζόμενες πληροφορίες σχετικά με τη ναυμαχία και μάλιστα φαίνεται ότι ήταν πολύ προσεκτικός στην αποδοχή των γεγονότων που του εκτέθηκαν.*

[172] Το αγγλικό κείμενο έχει ως εξής: *riveted its chains for ages*.

* Για παράδειγμα, αμφισβήτησε την αλήθεια της περιγραφής ότι μερικές από τις τριήρεις του Οκταβιανού μεταφέρθηκαν μέσω του ισθμού της Νικόπολης (*διὰ τοῦ τειχίσματος*) πάνω σε

Ο Δίων μας λέει ότι, μόλις ο Οκταβιανός Καίσαρ πέρασε από το Βρινδήσιο στα Ακροκεραύνια και αποβίβασε τις χερσαίες δυνάμεις του εκεί, συνέχισε με το στόλο του προς την Κέρκυρα και από εκεί στο Γλυκύ λιμένα. Προωθήθηκε κατόπιν στα στενά του Ακτίου με την ελπίδα ότι κάποιοι από τους οπαδούς του Αντωνίου θα προσχωρούσαν στις δυνάμεις του,* αλλά επειδή δε διαπίστωσε κάποια τέτοια πρόθεση, αποσύρθηκε στο χώρο όπου στα χρόνια του ιστορικού στεκόταν η Νικόπολη. Το αγκυροβόλιο του Οκταβιανού, ως εκ τούτου, φαίνεται να ήταν στο λιμάνι του Κόμαρου, το σημερινό λιμάνι του Μύτικα. Οι χερσαίες δυνάμεις του συνενώθηκαν εδώ, μετά την πορεία τους από τα Ακροκεραύνια, διά μέσου της Ηπείρου. Οχύρωσε το γειτονικό λόφο, από τον οποίο είχε άποψη του χώρου και προς την έξω θάλασσα μέχρι τους Παξούς και τον εσωτερικό κόλπο της Αμβρακίας και το τμήμα μεταξύ τους, όπου δημιουργήθηκαν τα λιμάνια της Νικόπολης.** Ο λόφος που περιγράφεται δεν μπορεί να είναι άλλος από αυτόν που υψώνεται προς βορρά και αμέσως δίπλα στη Νικόπολη, στην κορυφή του οποίου βρίσκεται το Μιχαλίτσι. Από το λόφο αυτόν ο Οκταβιανός είχε μια κυρίαρχη θέα των εχθρικών θέσεων και τα μέσα να αποκόψει το Άκτιο από ξηράς και θαλάσσης. Οχύρωσε το στρατόπεδό του κατασκευάζοντας τείχη –τα οποία πρέπει να ήταν του τύπου των *μακρών τειχών*– που εκτείνονταν μέχρι το λιμάνι του Κόμαρου, έτσι ώστε να αποτρέψει την οποιαδήποτε διάρρηξη της επικοινωνίας μεταξύ του στρατοπέδου του και του στόλου.

Ο στρατός του Αντωνίου είχε κατασκευάσει πύργους και στις δύο πλευρές της εισόδου του στενού*** –η οποία είναι στο σημείο της μικρότερης απόστασης μεταξύ Πρέβεζας και Πούντας– και τα πλοία του καταλάμβαναν το ίδιο το στενό.+ Το στρατόπεδό του ήταν στη μία πλευρά του στενού,++ κοντά στο ιερό του Απόλλωνος, σε μία ομαλή ευρύχωρη πεδιάδα,+++ καταλληλότερη, σύμφωνα με τον ιστορικό, για μάχη παρά για στρατοπέδευση. Ο στρατός είχε υποφέρει από ασθένειες και το χειμώνα και το καλοκαίρι. Ο Αντώνιος

νωπά δέρματα που είχαν αλειφτεί με λάδι (*βύρσαις νεοδάρτοις ἐλαίῳ ἐπαληλειμμέναις*), Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.5-50.12.7.

* Ο Πλούταρχος στο βίο του Μάρκου Αντωνίου αναφέρει ότι ο Οκταβιανός εμφανίστηκε στα στενά [του Ακτίου] το ξημέρωμα της επομένης της άφιξής του και αποσύρθηκε, όταν ο στόλος του Αντωνίου προωθήθηκε, Πλούταρχος, *Αντώνιος* 63.1-63.2.

** *κατέλαβε τὸ χωρίον τοῦτο, ἐν ᾧ νῦν ἡ Νικόπολίς ἐστι, καὶ ἐν αὐτῷ ἐπὶ μετεώρου, ὅθεν ἐπὶ πάντα ὁμοίως τῆς τε ἔξω τῆς πρὸς Πάξοις θαλάσσης, καὶ τῆς ἔσω τῆς Ἀμπρακικῆς, τῆς τε ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν, ἐν ᾧ οἱ λιμένες οἱ πρὸς τῇ Νικοπόλει εἰσίν, ἄποπτόν ἐστιν, ἱδρύθη· καὶ αὐτό τε ἐκρατύνατο καὶ τείχη ἀπ' αὐτοῦ ἐς τὸν λιμένα τὸν ἔξω τὸν Κόμαρον καθῆκε*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.3-50.12.5.

*** *τοῦ στόματος*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.8.

\+ *τὸ μέσον*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.8.

\++ *πορθμοῦ*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.8.

\+++ *ὁμαλῷ μὲν καὶ πλατεῖ*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.12.8.

ήταν στην Πάτρα και όταν έμαθε για την άφιξη του Καίσαρα πήγε αμέσως στο Άκτιο και με καθυστέρηση ασχολήθηκε για τη συγκέντρωση και την εκπαίδευση των στρατευμάτων του. Διέσχισε το στενό* προς την Πρέβεζα και κατασκήνωσε κοντά στο στρατόπεδο του Καίσαρα, στέλνοντας ταυτόχρονα το ιππικό του γύρω από τον κόλπο, απειλώντας έτσι τον εχθρό του από όλες τις πλευρές.** Λίγο αργότερα, όμως, ο Αγρίππας, ο ναύαρχος του στόλου του Οκταβιανού, κατέλαβε τη Λευκάδα, ανέτρεψε το Νασίδιο[173] σε μία ναυμαχία και κατέλαβε την Πάτρα και την Κόρινθο, ενώ ο Μάρκος Τίτιος και ο Στατίλιος Ταύρος νίκησαν το ιππικό του Αντωνίου και έφεραν με το μέρος τους το Φιλάδελφο, βασιλιά της Παφλαγονίας, μετά από προτροπή του Καίσαρα. Ο Γναίος Δομίτιος αυτομόλησε προς τον εχθρό,[174] επειδή τον προσέβαλε η Κλεοπάτρα. Ο συνδυασμός τόσων δυσμενών περιστατικών επηρέασε την εμπιστοσύνη του Αντωνίου προς τους συνεργάτες του, με αποτέλεσμα το φόβο για το τελικό αποτέλεσμα.

Οι ακόλουθες συνθήκες, σύμφωνα με το Δίωνα, οδήγησαν στην άμεση έναρξη της ναυμαχίας. Ο Αγρίππας είχε αναθέσει στο Λεύκιο Αρούνδιο την παρακολούθηση του στόλου του Αντωνίου με λίγα πλοία, όταν ο Σόσσιος, ένας από τους στρατηγούς του Αντωνίου, έκρινε ευνοϊκή την περίσταση της απουσίας του Αγρίππα και επιτέθηκε σε μία μοίρα παρακολούθησης του εχθρού, νωρίς το πρωί μιας ημέρας με πολλή ομίχλη, ώστε να αποκρύψει την υπεροχή των δυνάμεών του. Ο Αρούνδιος υποχώρησε, αλλά κατά την καταδίωξη οι δυνάμεις του Σόσσιου συναντήθηκαν τυχαία με αυτές του Αγρίππα και συνετρίβησαν μαζί με τις δυνάμεις του βασιλιά της Άνω Κιλικίας Ταρκονδιμότου. Το γεγονός συνέβη, όταν οι δυνάμεις του Αντωνίου, επιστρέφοντας από τη Θεσσαλία, όπου κατόπτευαν τις κινήσεις του Κόιντου Δέλλιου –ο οποίος αμέσως έπειτα αυτομόλησε προς το στράτευμα του Οκταβιανού– ηττήθηκαν από μία προφυλακή του στρατού του Καίσαρα.+ Οι ατυχίες αυτές έκαναν τον Αντώνιο να συμπτυχθεί και ενωθεί με το κύριο μέρος του στρατού του, στην άλλη πλευρά του στενού++ και να συγκαλέσει συμβούλιο σχετικά με το εάν πρέπει να παραμείνουν στη θέση αυτή ή να μετακινηθούν αλλού, παρατείνοντας έτσι τον πόλεμο. Με τη συμβουλή της Κλεοπάτρας

---

* *τὸν πορθμὸν ἐπιδιέβη*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.13.3.

** Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Αντώνιος, όταν έμαθε ότι υπήρχε έλλειψη νερού στη θέση όπου στρατοπέδευσε ο εχθρός, κατασκεύασε κάποια οχυρά (*ἐρύμασί τισιν ἐμπεριλαβών*) με σκοπό τον αποκλεισμό του εχθρού από τα μέρη όπου υπήρχε πρόσβαση σε πόσιμο νερό, Πλούταρχος, *Αντώνιος* 63.2.

[173] Στο αγγλικό κείμενο *Nasidicus*.

[174] Βλ. Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.13.6· Πλούταρχος, *Αντώνιος* 63.3-63.4.

\+ *προφυλακαῖς*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.14.3.

++ *ἀνεχώρησεν ἐπὶ θάτερα τοῦ πορθμοῦ ἔνθα αὐτῷ τὸ πλέον τοῦ στρατοῦ ηὐλίζετο*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.14.3-50.14.4.

αποφασίσθηκε, αφού τοποθετήσουν ισχυρές φρουρές στα σημαντικότερα σημεία, ο Αντώνιος και η Κλεοπάτρα να επιστρέψουν με τις εναπομείνασες δυνάμεις στην Αίγυπτο. Θα πρέπει όμως να αποφευχθεί η οποιαδήποτε ένδειξη υποχώρησης, ώστε να μην αποθαρρυνθούν οι συμμαχικές δυνάμεις, και ο στόλος θα πρέπει να κινείται ως εάν επρόκειτο να ναυμαχήσει. Λόγω των ασθενειών και των λιποταξιών* ο αριθμός των ναυτών του Αντωνίου είχε μειωθεί. Έτσι αυτός επέλεξε τα καλύτερα πλοία του, πυρπόλησε τα υπόλοιπα, φόρτωσε μυστικά όλους τους θησαυρούς του και απηύθυνε λόγο στο στρατό του, υπενθυμίζοντάς τους την αριθμητική υπεροχή των χερσαίων και ναυτικών δυνάμεών τους, τον αριθμό, το μέγεθος και την ισχύ των πλοίων τους, την αφθονία των χρηματικών και λοιπών αποθεμάτων τους, δηλώνοντάς τους ότι μετά την καταναυμάχηση του εχθρικού στόλου, θα μπορέσουν να περικυκλώσουν και αποκόψουν το στρατό του αντιπάλου, σαν να ήταν σε νησί, και έτσι να τον ωθήσουν στη λιμοκτονία ώστε να υποχρεωθεί να συνθηκολογήσει. Δεν ξέχασε επίσης να τους αναφέρει τα προσωπικά του πλεονεκτήματα έναντι του αντιπάλου του Οκταβιανού. Σε μία παρόμοια προσφώνηση, ο Οκταβιανός γελοιοποίησε τον Αντώνιο ονομάζοντάς τον γυναικά Αιγύπτιο, έτοιμο για φυγή, του οποίου πολλοί οπαδοί με ευκολία άλλαξαν στρατόπεδο.** Έχοντας επισημάνει μερικά πλεονεκτήματα των λιβυρνίδων του[175] ο Οκταβιανός έβαλε σε κάθε πλοίο μεγάλη δύναμη πεζικού, προσπαθώντας έτσι να υπερκεράσει την ισχύ των μεγαλύτερων σε μέγεθος και βάρος πλοίων των αντιπάλων του. Ο Αντώνιος μετακίνησε το στόλο του λίγο έξω από την είσοδο των στενών,+ ανέπτυξε μία σφικτή γραμμή και παρέμεινε εκεί, παρ' όλο που ο Οκταβιανός έκανε την πρώτη κίνηση με σκοπό να τραβήξει τον αντίπαλο στα ανοικτά, ή να τον αναγκάσει να υποχωρήσει. Έχοντας αποτύχει στο πρώτο του το σχέδιο, ο Καίσαρας διέταξε τα δύο πλάγια τμήματα του στόλου να προωθηθούν, σαν να είχαν πρόθεση να περικυκλώσουν τα δύο πλευρικά τμήματα του εχθρικού στόλου.++ Με την τακτική αυτήν ο Αντώνιος υποχρεώθηκε να προωθηθεί και να εμπλακεί σε ναυμαχία. Ο στόλος του αποτελούνταν από ελάχιστες τριήρεις και κυρίως από μεγάλα πλοία με τέσσερις έως δέκα σειρές κουπιά, που είχαν πάνω τους μεγάλους ξύλινους πύργους από τους οποίους οι στρατιώτες του πολεμούσαν σαν σε κάστρο. Ο μόνος ασφαλής τρόπος, για να προσβληθούν αυτά τα πλωτά κάστρα ήταν οι συνεχείς και αλλεπάλληλες επιθέσεις, χωρίς να παραμένεις για

---

* *φθορᾶς*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.15.4.

** Ο Πάτερκλος μας δίνει μία παρόμοια μαρτυρία: *longe ante quam dimicaretur exploratissima Iulianarum partium fuit victoria*, Velleius Gaius Paterculus, *Historia Romana* 2.84, που βεβαιώνει ότι ο Αντώνιος είχε ηττηθεί ηθικά πριν από τη ναυμαχία.

[175] Τύπος μικρού ρωμαϊκού πλοίου.

\+ *ὀλίγον ἔξω τῶν στενῶν*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.31.4.

++ *περιστοιχιεῖσθαι*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.31.5.

πολύ χρόνο ούτε σε απόσταση βολής, αποφεύγοντας έτσι τα περισσότερα βλήματα, ούτε τόσο κοντά ώστε να είναι εφικτές οι συμπλοκές σώμα με σώμα, κάτι που οι ναύτες του Αντωνίου επιδίωκαν.[176] Από την πλευρά του Οκταβιανού ο επιβαίνοντες στρατιώτες[*] ήταν οι πιο ικανοί και αποτελεσματικοί· από την άλλη πλευρά οι ναυτικοί και οι κωπηλάτες.[**] Η συμπλοκή συνεχίστηκε με τον ίδιο τρόπο για αρκετές ώρες χωρίς εμφανή προοπτική του αποτελέσματος. Τότε η Κλεοπάτρα, της οποίας το πλοίο ήταν αγκυροβολημένο στα μετόπισθεν, σήκωσε αιφνίδια τα πανιά, επωφελούμενη από τον ευνοϊκό άνεμο που κατά τύχη φύσηξε,[***] πέρασε ανάμεσα από τις μαχόμενες δυνάμεις[+] και έφυγε, ακολουθούμενη από τον Αντώνιο. Βλέποντας αυτήν την ανάρμοστη φυγή των αρχηγών τους, πολλοί από τους στρατιώτες του Αντωνίου πέταξαν τους πύργους και άλλα παρεμφερή βάρη των πλοίων στη θάλασσα και διέφυγαν, καταφέρνοντας να ξεφύγουν σχετικά εύκολα, αφού ο εχθρός δεν είχε τα πανιά μαζί του στα πλοία.[177] Τα εναπομείναντα πλοία δέχθηκαν τις επαναλαμβανόμενες ισχυρές επιθέσεις των δυνάμεων του Καίσαρα και μακρόθεν και πάνω στα πλοία,[++] χωρίς πολλά αποτελέσματα στη δεύτερη περίπτωση· ο Δίων

ΕΙΚΟΝΑ 44: *Σχέδιο των Στενών της Πρέβεζας (Travels in northern Greece, vol. 4)*

[176] Τα βλήματα ήταν στρογγυλές πέτρες που εκτοξεύονταν από τους καταπέλτες που υπήρχαν στα μεγάλα πλοία του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας.

[*] *ἐπιβάται*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.32.7.

[**] *κυβερνῆται καὶ ἐρέται*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.32.7.

[***] *ἀνέμου τινὸς κατὰ τύχην, φοροῦ συμβάντος*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.33.3.

[+] *Cum aurea puppe, veloque purpureo*, Florus Lucius, *Epitome de Tito Livio Bellorum Omnium Annorum DCC*, 2.21.

[177] Τα πλοία του στόλου του Οκταβιανού δεν έφεραν πανιά στη διάρκεια της ναυμαχίας, για να είναι πιο ευκίνητα και για να χωρέσουν περισσότερους στρατιώτες.

[++] *καὶ ἔκαθεν καὶ ἐν χρῷ*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 50.33.5.

αναφέρει ότι ήταν σαν να προσβάλλεις πολλά κάστρα ή νησιά μαζί.* Μάχονταν με αυτόν τον τρόπο για αρκετό χρόνο, όταν ο Καίσαρας, βλέποντας αμφίβολο το αποτέλεσμα, έστειλε να φέρουν φωτιά από το στρατόπεδο και έριχναν στα εχθρικά πλοία πυρσούς και φλεγόμενα ακόντια ή εκσφενδόνιζαν μπουρλότα με τη χρήση μηχανών. Το μέτρο αυτό ήταν πολύ αποτελεσματικό, καθώς οι στρατιώτες του Αντωνίου, ανήμποροι να προμηθευθούν ικανές ποσότητες νερού, για να σβήσουν τις φωτιές, πέθαιναν σωρηδόν στα καταστρώματα ή στη θάλασσα, στην προσπάθειά τους να σωθούν από τις φλόγες, που κατέστρεφαν τα πάντα. Ακόμη και οι δυνάμεις του Οκταβιανού ανυπομονούσαν για το σβήσιμο των φωτιών, ώστε να υπάρξουν λάφυρα, και μάλιστα ορισμένοι πέθαναν στην προσπάθειά τους να σώσουν τα εχθρικά πλοία.

Η ναυμαχία δόθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου και από την ημέρα αυτήν ξεκινά η μοναρχία του Οκταβιανού, αναφέρει ο Δίων.[178] Μετά τη νίκη ο Καίσαρας αφιέρωσε στον Άκτιο Απόλλωνα ένα από κάθε είδος των πλοίων λαφύρων, συμπεριλαμβανομένων πλοίων με τέσσερις έως και δέκα σειρές κουπιά.** Μεγέθυνε το ιερό του Απόλλωνος και προήγαγε τον εορτασμό των αρχαίων αγώνων, που ονομάζονταν Άκτια, δημιουργώντας πενταετή[179] μουσικό, γυμναστικό και ιππικό αγώνα,*** ανακηρύσσοντάς τον ιερό, που συνοδευόταν από δημόσια εορτή.+ Ίδρυσε επίσης πόλη++ στη θέση όπου κατασκήνωσε, την οποία ονόμασε Νικόπολη, σε ανάμνηση της νίκης του, και την οίκησε με κατοίκους άλλων πόλεων, εν μέρει ερημώνοντας μερικές από τις γειτονικές πόλεις.+++ Περιέβαλε τη θέση όπου είχε στηθεί η σκηνή του με τετράγωνους λίθους, τη διακόσμησε με τα λάφυρα των εμβόλων των πλοίων και έκτισε εκεί αίθριο ιερό, το οποίο αφιέρωσε στον Απόλλωνα.++++

---

* Ο Πλούταρχος συγκρίνει τη ναυμαχία με «πεζομαχία» ή μάλλον με «τειχομαχία», Πλούταρχος, *Αντώνιος* 66.3.

178 Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.1-51.1.2.

** *τριήρη τε καὶ τετρήρη, τά τε ἄλλα τὰ ἕξῃς μέχρι δεκήρους*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.2. Ο Στράβων αναφέρει ότι αφιερώθηκαν δέκα πλοία, από μονήρη μέχρι δεκήρη. Όμως και τα πλοία και τα νεώρια κοντά στα οποία είχαν τοποθετηθεί είχαν ήδη καεί πριν από τα χρόνια του Στράβωνα, Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.8-7.7.6.10.

179 «Πενταετής» δεν σημαίνει κάθε πέντε χρόνια, αλλά κάθε τέσσερα, καθόσον οι αρχαίοι Έλληνες μετρούσαν στη χρονική διάρκεια και το πρώτο και το τελευταίο έτος. Έτσι οι Ολυμπιακοί αγώνες, όπως και τα Άκτια, ήταν «πεντετηρικοί» αγώνες, τελούνταν δηλαδή κάθε τέσσερα χρόνια, σύμφωνα με τον τρόπο που μετράμε σήμερα.

*** Σύμφωνα με το Στέφανο το Βυζάντιο, οι αρχαίοι αγώνες ήταν τριετείς γυμναστικοί, ιππικοί και ναυτικοί, Στέφανος ο Βυζάντιος, *Εθνικά* 65 [Ἄκτιον]· πρβλ. Στράβων, *Γεωγραφικά* 7.7.6.· Callimachus, *Περί αγώνων*.

\+ *σίτησιν*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.2.

++ *συνῴκισε*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.3.

+++ *τοὺς μὲν ἀναγείρας, τοὺς δ' ἀναστήσας τῶν πλησιοχώρων*, Δίων Κάσσιος, *Ρωμαϊκή Ιστορία* 51.1.3.

++++ Σύμφωνα με το Σουητώνιο, το μνημείο ήταν αφιερωμένο στον Ποσειδώνα και τον Άρη,

Οι άλλοι αρχαίοι συγγραφείς που ασχολούνται με τη ναυμαχία του Ακτίου, προσθέτουν ελάχιστα στις πληροφορίες που μας διασώζει ο Δίων. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι ο Καίσαρ είχε 300 πλοία έναντι 560 του Αντωνίου, εκ των οποίων τα 60 ήταν Αιγυπτιακά·* ότι ο Αντώνιος επιβίβασε 20.000 στρατιώτες στα πλοία του· ότι η ναυμαχία καθυστέρησε για τέσσερις μέρες λόγω θαλασσοταραχής. Το πρωί της πέμπτης μέρας υπήρχε γαλήνη και μετά το μεσημέρι φύσηξε θαλάσσια αύρα. Εκείνη την ώρα οι δύο αντίπαλες γραμμές απείχαν μεταξύ τους οκτώ στάδια. Ο Αντώνιος και ο Ποπλικόλας, που διοικούσαν το δεξί κέρας του στόλου, βασιζόμενοι στη δύναμη και το μέγεθος των πλοίων τους, έκαναν μία κίνηση προώθησης. Ο Καίσαρ υποχώρησε, ώστε να σύρει τον εχθρό του στα ανοιχτά, όπου θεωρούσε ότι τα μικρά πλοία του θα υπερτερούσαν έναντι των δυσκίνητων εχθρικών. Όταν η συμπλοκή γενικεύτηκε, ο Καίσαρ ήταν στο δεξί κέρας και ο Αγρίππας στο αριστερό. Ο Αγρίππας άπλωσε το πλευρικό τμήμα του σχηματισμού του και ανάγκασε τον Ποπλικόλα να αποκοπεί από τον κύριο κορμό του στόλου του Αντωνίου, γεγονός που αποθάρρυνε τους υπολοίπους. Εκείνη τη στιγμή η Κλεοπάτρα, που ήταν στα μετόπισθεν με τα εξήντα αιγυπτιακά της πλοία, επωφελούμενη του ευνοϊκού αέρα, κατευθύνθηκε προς το μέρος της ναυμαχίας και συνέχισε με κατεύθυνση την Πελοπόννησο, ακολουθούμενη από τον Αντώνιο. Οι δυνάμεις του Αντωνίου μάχονταν γενναία μέχρι τη δεκάτη ώρα,** όταν αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν, λόγω των ενοχλητικών βουβών κυμάτων.+ Ο Πλούταρχος συμπληρώνει

Suetonius, *Divus Augustus* 18.2.

* Ο Φλώρος διαφωνεί εντελώς με τον Πλούταρχο ως προς τον αριθμό των πλοίων κάθε πλευράς. Αναφέρει ότι ο Καίσαρ είχε 400 πλοία, από τριήρεις μέχρι εξήρεις, και ότι ο Αντώνιος είχε 200, από εξήρεις μέχρι εννεήρεις, βλ. Florus Lucius, *Epitome de Tito Livio Bellorum Omnium Annorum DCC* 2.21.

** Η ναυμαχία, σύμφωνα με το Σουητώνιο, τελείωσε τόσο αργά, ώστε ο Καίσαρ πέρασε τη νύχτα του επί του πλοίου: *apud Actium vicit in serum diem, dimicatione protractâ ut in navi victor pernoctaverit*, Suetonius, *Divus Augustus* 17.2.

\+ *μέγιστον βλαβεὶς ὑπὸ τοῦ κλύδωνος ὑψηλοῦ κατὰ πρῴραν ἱσταμένου*, Πλούταρχος, *Αντώνιος* 68.1. Ο άνεμος, ως εκ τούτου, άλλαξε απ' όταν η Κλεοπάτρα άνοιξε πανιά, και έγινε δυτικός. Πράγματι, την εποχή του χρόνου που διεξήχθη η ναυμαχία, τις περισσότερες ώρες του πρωινού πνέει άνεμος από τον κόλπο ή υπάρχει ηρεμία και η θαλάσσια αύρα και η φουσκοθαλασσιά έρχονται μάλλον αργότερα μετά το μεσημέρι. – *Σ.τ.μ.*: Έχοντας ζήσει και πλεύσει αρκετά με ιστιοφόρο στην περιοχή της Πρέβεζας, σημειώνω ότι στις αρχές του Σεπτεμβρίου συχνά υπάρχουν «μπουρίνια», από τα βορειοδυτικά, που κρατούν συνήθως τρεις μέρες και ηρεμούν την τέταρτη, αφήνουν όμως για λίγες ακόμη μέρες ένα βουβό κύμα (στα αγγλικά *swell*, όπως το αναφέρει και ο Leake), το οποίο στη διάρκεια του πρωινού δεν είναι ενοχλητικό, αλλά όσο αυξάνει ο μαΐστρος (βορειοδυτικός) που σχεδόν καθημερινά φυσάει την εποχή αυτήν, τόσο το βουβό κύμα γίνεται μεγαλύτερο και ενοχλητικότερο· ιδιαίτερα δε στο στενό Πρεβέζης, μεταξύ Πρεβέζης και Λευκάδος, όπου λόγω του μικρού βάθους της θάλασσας το βουβό γίνεται αρκετά επικίνδυνο. Τέτοιες συνθήκες θα πρέπει να επικρατούσαν τη 2^{α} Σεπτεμβρίου του 31 π.Χ., σύμφωνα με τις περιγραφές των ιστορικών.

ότι 5.000 άνδρες σκοτώθηκαν στη ναυμαχία, 300 πλοία πάρθηκαν ως λάφυρο από τον Καίσαρα και ότι και οι δύο πλευρές των ακτών ήταν γεμάτες από σειρές ανδρών των χερσαίων δυνάμεων που παρακολουθούσαν τη ναυμαχία.

Το σχέδιο που συνοδεύει το κείμενο [βλ. Εικ. 44] είναι του λιμένα της Πρέβεζας, της εισόδου δηλαδή του Αμβρακικού κόλπου, και διευκολύνει στην καλύτερη κατανόηση των γεγονότων που αναφέρουν οι ιστορικοί. Μπορεί επίσης να βοηθήσει τον αναγνώστη να διαμορφώσει τη δική του άποψη ως προς την ακριβή θέση της διεξαγωγής της ναυμαχίας. Αυτό εξαρτάται κυρίως από το συμπέρασμα που θα βγάλει ο αναγνώστης από τις λέξεις «ὀλίγον ἔξω τῶν στενῶν», που χρησιμοποιεί ο Δίων, για να περιγράψει τη θέση του Αντωνίου πριν από τη σύγκρουση, τη στιγμή που η πρώτη γραμμή του στόλου τού Καίσαρα απείχε από αυτήν του Αντωνίου περί το ένα μίλι [οκτώ στάδια]. Είναι φανερό από τις σχετικές περιστάσεις και τη φύση του τόπου ότι ο στόλος του Αντωνίου καταλάμβανε όλο το χώρο του λιμένα της Πρέβεζας, ο οποίος δεν μπορούσε να χωρέσει ένα τόσο μεγάλο αριθμό πλοίων, αλλά ήταν εκεί καλά προστατευμένος από τον καιρό. Εάν οι πύργοι εκατέρωθεν του στενού προορίζονταν για την προστασία του στόλου –γεγονός που δεν μπορούμε παρά να το πιστέψουμε– είναι απίθανο έστω και ένα από τα πλοία του Αντωνίου να ήταν πέραν του κάστρου της Πούντας, πριν από την πρώτη προώθηση του στόλου του την ημέρα της ναυμαχίας. Το συμπέρασμα, ως εκ τούτου, είναι ότι η ναυμαχία πραγματοποιήθηκε στο εξωτερικό μέρος των στενών, στο χώρο μεταξύ του Παντοκράτορα και του ακρωτηρίου «Σκαλί».[180] Μπορεί ίσως κάποιος να φέρει αντιρρήσεις ως προς αυτό, γιατί ο χώρος είναι ανεπαρκής, για να χωρέσει δύο τόσο μεγάλους στόλους, και το βάθος της θάλασσας μικρό για τόσο μεγάλα πλοία, αν και ως προς το τελευταίο θα πρέπει να εξετασθεί σοβαρά εάν έχουν συντελεστεί μεγάλες αλλαγές από την εποχή της ναυμαχίας, ως αποτέλεσμα μεγάλων αποθέσεων χωμάτων στην περιοχή. Άλλωστε είναι βέβαιο ότι τέτοιες αλλαγές έχουν συντελεστεί μέσα στον Αμβρακικό και σε σχεδόν κάθε τμήμα των ακτών της Ελλάδας που εκτίθεται σε προσχώσεις και ρεύματα. Εάν όμως ο Δίων με τις λέξεις «ἔξω τῶν στενῶν» εννοούσε το εξωτερικό τμήμα των στενών μεταξύ Παντοκράτορα και ακρωτηρίου «Σκαλί», τότε η ναυμαχία πραγματοποιήθηκε αρκετά έξω, στην ανοιχτή θάλασσα, καθώς πέραν αυτών των δύο σημείων δεν υπάρχει καμπύλωση στην ακτή, η οποία ακολουθεί μία ομοιόμορφη γραμμή από το Μύτικα μέχρι τον κόλπο «Δέματα».[181]

---

[180] Το ακρωτήριο αυτό σήμερα αναφέρεται στους χάρτες με την ονομασία «Σκύλλα», βλ. *Πρέβεζα-Αμφιλοχία*, λιθόγραφος χάρτης της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας Στρατού, Αθήνα 1932, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: IAN 185· *Preveza*, χρωμολιθόγραφος χάρτης του Αγγλικού στρατού του 1944, αριθμός καταχώρισης συλλογής Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις: IAN 346.

[181] Ο όρμος «Δέματα», στη βορειοδυτική άκρη της Ακαρνανίας, ονομάζεται σήμερα και «αγίου Νικολάου».

Ένα σημαντικό εύρημα στη θάλασσα της Πρέβεζας

Στις 23 Ιουνίου 1842, ο Leake παρουσίασε ενώπιον της Βασιλικής Λογοτεχνικής Εταιρείας της Αγγλίας[182] ένα μπρούτζινο ακρόπρωρο αρχαίου πολεμικού πλοίου, το οποίο ανασύρθηκε από τη θάλασσα της Πρέβεζας από Ναπολιτάνους ψαράδες το 1836.[183] Αυτοί το μετέφεραν στην Κέρκυρα, όπου ο Σερ Χάουαρντ Ντάγκλας (Sir Howard Douglas, 1776-1861) εκτελούσε τότε –από το 1835 έως το 1840– χρέη ύπατου αρμοστή της Αγγλίας στα Επτάνησα. Το ακρόπρωρο περιήλθε στην κατοχή του αρμοστή, ο οποίος μετά την επιστροφή του στην Αγγλία και γνωρίζοντας τον Leake –ήταν και οι δύο από τα ιδρυτικά μέλη της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας της Αγγλίας– του το εμπιστεύθηκε το 1842, για να το παρουσιάσει στη Βασιλική Λογοτεχνική Εταιρεία της Αγγλίας.

Στην παρουσίαση του ακρόπρωρου ο Leake ανέφερε ότι βρέθηκε χωμένο στη λάσπη της θάλασσας, σε σημείο που το βάθος του νερού ήταν οκτώ πόδια (2,50 μ.), έξω από τον κόλπο της Πρέβεζας, δηλαδή στην περιοχή του Στενού Πρεβέζης όπου τα βάθη είναι παρόμοια. Υποθέτει ότι είναι το ακρόπρωρο ενός πολεμικού πλοίου, στηριζόμενος σε αναφορές αρχαίων συγγραφέων και απεικονίσεις ακρόπρωρων σε αρχαία μνημεία. Μεταξύ άλλων αναφέρει:

Δεν έχει μέχρι σήμερα ανακαλυφθεί παρόμοιο αντικείμενο καλά διατηρημένο παρά μόνο στη Γένοβα, όπου το αρχαίο «εργαλείο», αν και είναι κατασκευασμένο από το ίδιο υλικό και σχεδιασμένο για παρόμοιο σκοπό, δε μοιάζει καθόλου με αυτό που βρέθηκε στην Πρέβεζα.

Ο χαλκός χρησιμοποιούνταν στους αρχαίους χρόνους, για να θωρακίσουν τα άκρα των πολεμικών πλοίων, όπως μπορεί να συναχθεί από τη φράση «χαλκέμβολος ναῦς», που χρησιμοποιείται γι' αυτά σε αντίθεση με τα πλοία μεταφορών και φορτίου.*

---

[182] Βλ. LEAKE 1843.

[183] Την ακριβή χρονολογία μάς διασώζει ο πλοίαρχος James John Best, ενώ ο Leake αναφέρει ότι βρέθηκε περί το 1839. Όταν ο Best βρισκόταν στην Κέρκυρα, το Νοέμβριο του 1838, το ακρόπρωρο ήταν ήδη στην κατοχή του Sir Howard Douglas, διατηρούνταν σε εξαίρετη κατάσταση και έφερε στο άκρο του ανάγλυφη κεφαλή άνδρα απαράμιλλης τελειότητας. Το σχετικό αγγλικό κείμενο έχει ως εξής: «Sir Howard Douglas has now in his possession the prow of a Roman galley which was fished up in the year 1836, not far from Prevesa, by some fishermen, and which is supposed to have belonged to one of the vessels sunk in that engagement. It is of copper, and in very excellent preservation, the medallion or head of a man at the end of it being remarkably perfect», βλ. BEST 1842, 42-43.

* Διόδωρος, *Βιβλιοθήκη Ιστορική* 14.59.7. Έτσι τα ακρόπρωρα αναφέρονταν μερικές φορές ως *χαλκώματα τῶν νεῶν* και το να τα αφαιρούσες ήταν σαν να αφόπλιζες τα εχθρικά πλοία. Διόδωρος, *Βιβλιοθήκη Ιστορική* 20.9.2 και 20.15.1.

ΕΙΚΟΝΑ 40: *Το ακρόπρωρο που βρέθηκε κοντά στην Πρέβεζα το 1836 (HIGGS 2001, 265)*

Το «εργαλείο» αυτό, που βρέθηκε στην Πρέβεζα, αποτελείται από δύο μέρη. Το πρόσθιο τμήμα αποτελείται από το κεφάλι και ώμους ανδρός οπλισμένου με κράνος και θώρακα πανοπλίας, που προεξέχει λοξά πάνω από κυκλικό δίσκο, του οποίου το περιθώριο είναι διακοσμημένο. Το μήκος του τμήματος αυτού από την άκρη του κράνους μέχρι την απέναντι άκρη του κυκλικού δίσκου είναι 10,5 ίντσες (27 εκατοστά) και η διάμετρος του δίσκου 8 ίντσες (20 εκατοστά). Από κάθε πλευρά αυτού του τμήματος του «εργαλείου» διακλαδούνται δύο ισχυρές μπρούτζινες πλάκες (πτερύγια) μήκους 15 ιντσών (38 εκατοστών) η καθεμία, οι οποίες αποκλίνουν, και τα άκρα τους απέχουν μεταξύ τους 20 ίντσες (51 εκατοστά). Η εσωτερική πλευρά των πλακών-πτερυγίων αυτών καθώς και του πρόσθιου τμήματος αποδεικνύουν ότι όλη η μπρούτζινη κατασκευή ήταν σταθερά προσδεδεμένη σε ξύλινο σκελετό. Δύο οπές για καρφιά είναι ιδιαίτερα εμφανείς κοντά στις άκρες των δύο πτερυγίων. Τα αποτυπώματα των κεφαλών των καρφιών στην εξωτερική επιφάνεια των πλακών είναι κυκλικά και έχουν διάμετρο σχεδόν δύο ίντσες (5 εκατοστά).

Η κατασκευή εμβόλων και ακρόπρωρων πολεμικών πλοίων του τρίτου π.Χ. αιώνα φαίνεται στην κολώνα του θριάμβου του Γάιου Δουίλιου στη Ρώμη. Υπάρχουν παρόμοιες απεικονίσεις και σε άλλα μνημεία αβέβαιης χρονολόγησης. Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι το μπρούτζινο «εργαλείο» που βρέθηκε στην Πρέβεζα ήταν το μεταλλικό πρωραίο τμήμα του πλοίου που υποδείκνυε ίσως ότι το όνομά του ήταν «Άρης». Το έμβολο τοποθετούνταν κάτω από την πλώρη και προεξείχε περισσότερο μέσα στο νερό. Ο επιδέξιος πλοηγός των πολεμικών πλοίων, όταν το πλοίο του ήταν σε κατάλληλη θέση και με μέσο το έμβολο, μπορούσε να επιφέρει μοιραίο κτύπημα στα εχθρικά πλοία κάτω από την ίσαλο γραμμή.

Στην κολώνα του Δουίλιου βλέπουμε ότι τα έμβολα συνήθως απολήγουν σε τριπλές μύτες, οι οποίες στο ανάγλυφο μοιάζουν σαν τις άκρες τριών σπα-

θιών. Ο Βιργίλιος, μάλλον από αναχρονισμό, αναφέρεται σε αυτήν την τριπλή απόληξη των εμβόλων, όταν περιγράφει τους αγώνες προς τιμήν του Αγχίσου στο Δρέπανο.* Στα μεγαλύτερα πλοία τα έμβολα είχαν συχνά περισσότερες από τρεις απολήξεις. Ίσως να έχουν την αφετηρία τους στα έμβολα οι μεταλλικές προεξοχές, συνήθως πέντε ή έξι, που έχουν οι βενετικές γόνδολες και οι οποίες προστατεύουν τις άκρες των ντελικάτων αυτών πλεούμενων από τους συνεχείς κινδύνους που ελλοχεύουν στα κανάλια της Βενετίας και έχουν δημιουργήσει πολλούς προβληματισμούς ως προς την προέλευσή τους.

Το «εργαλείο» που βρέθηκε στο λιμάνι της Γένοβας το 1597 και φυλάσσεται τώρα [το 1842] στο παλάτι του δούκα της πόλης αυτής φαίνεται να είναι μία απλή περίπτωση σκληρού χαλκού, που κάλυπτε το κυλινδρικό ξύλινο έμβολο. Ανήκε πιθανότατα σε πιο πρωτόγονο σύστημα πολεμικού όπλου και ίσως ήταν η μύτη μιας τυρρηνικής γαλέρας.

Ο Leake καταλήγει ότι το ακρόπρωρο που βρέθηκε στην Πρέβεζα είναι ένα αρχαίο «προέμβολον», γιατί σύμφωνα με την περιγραφή του Ιουλίου Πολυδεύκη (Julius Pollux) η κατάληξη του άνω τμήματος του πλοίου καλείται «προέμβολος» και το τμήμα κάτω από αυτό «ἔμβολον».** Περιγράφει δε περιληπτικά τα της ναυμαχίας του Ακτίου και την πιθανή θέση όπου έγινε, με τα οποία λεπτομερώς έχουμε ήδη ασχοληθεί στο άρθρο αυτό.

Το ακρόπρωρο αυτό περιήλθε αργότερα στη βασίλισσα Βικτωρία της Αγγλίας, η οποία το δώρισε με τη σειρά της στο Βρετανικό Μουσείο.[184] Στην περιγραφή που κάνει ο Peter Higgs του Βρετανικού Μουσείου, αναφέρει ότι το ακρόπρωρο είναι μάλλον ελληνικό, της εποχής των Πτολεμαίων, παρά ρωμαϊκό και ότι η κεφαλή είναι μάλλον της Αθηνάς και όχι του Άρη, όπως αναφέρει ο Leake.[185]

---

* *totumque dehiscit, Convulsum remis rostrisque tridentibus aequor*, βλ. Montfaucon, *Antiquité expliquée*, τ. IV, 211 κ.ε.

** *τὸ καταλῆγον αὐτοῦ ἐπὶ τὴν πρῴραν προεμβολίς (καλεῖται), τὸ δὲ ὑπ' αὐτὴν ἔμβολον*, βλ. Julius Pollux, *Ονομαστικόν* 1.85.4-1.85.5. – *Σ.τ.μ.*: Για περισσότερα περί των εμβόλων των πλοίων της ναυμαχίας του Ακτίου βλ. MURRAY 2007.

[184] Αριθμός ευρήματος Βρετανικού Μουσείου: 1872.12-14.1.

[185] Βλ. HIGGS 2001, 264-265.

Βιβλιογραφία[186]

ΑΝΩΝΥΜΟΣ, 1862, Obituary notices of deceased Fellows, *Proceedings of the Royal Society of London*, vol. XI, London, vii-ix

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Σ.Π., 1895, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή συγγραφείσα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, Αθήνα

ΑΡΣ Γ.Λ., 2007, *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831. Έγγραφα ρωσικών αρχείων*, Αθήνα

ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1954, Ο ελαιών της Πρεβέζης, *Ηπειρωτική Εστία* 26, Ιούνιος 1954, 606-610

ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1954-1955, *Η μάχη της Νικοπόλεως και ο Χαλασμός της Πρέβεζας, 12/24 Οκτωβρίου 1798. Περιγραφή του Γάλλου στρατηγού L.A. Camus Baron de Richemont*, Ιωάννινα (Ανάτυπον εκ των Γ΄ και Δ΄ τόμων της *Ηπειρωτικής Εστίας*)

ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1963, Ναοί και Μοναστήρια της Πρέβεζας. Α΄: Ο ναός του αγίου Νικολάου, *Ηπειρωτική Εστία* 129, Ιανουάριος 1963, 96-102

ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1984, Ιωάννης Γκενοβέλης, ο πρώτος έπαρχος Αθηνών, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 2, 18-28

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.Κ., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα

ΓΙΑΝΝΟΣ Γ., 2007, Το γεφύρι του Καπετάνιου. Επί τέλους, ένα από τα λίγα εναπομείναντα μνημεία της περιοχής μας βγαίνει στην επιφάνεια, *Εν Νικολιτσίω. Εφημερίδα ιστορίας, λόγου και πολιτισμού του Νικολιτσίου Πρεβέζης*, φ. 16, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2007, 16-17

ΖΑΚΑΣ Κ.Θ., 2006, *Οδοιπορικό στο Χρόνο (Ιστορία και μνήμες από το Λούρο)*, Λούρος Πρεβέζης (ιδιωτική έκδοση εκτός εμπορίου)

ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., 2007α, Η οχύρωση και η πολεοδομική οργάνωση της ρωμαϊκής Νικόπολης, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι: 273-298· τ. ΙΙ: 155-171

ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., 2007β, Τα γλυπτά του βωμού στο Μνημείο του Οκταβιανού Αυγούστου στη Νικόπολη. Μία πρώτη προσέγγιση, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι: 411-434· τ. ΙΙ: 307-321

ΖΙΑΓΚΟΣ Ν.Γ., 1974, *Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος, τιμαριωτισμός, αστισμός, νεοελληνική αναγέννηση (1648-1820)*, Αθήνα

ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ Δ., 1996, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, ττ. Α΄-Β΄, Αθήνα

ΚΑΡΑΜΕΣΙΝΗ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ Μ., 1975, *Η νομισματοκοπία της Νικοπόλεως*, Αθήνα

[186] Η βιβλιογραφία αφορά τις υποσημειώσεις του μεταφραστή.

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2001, Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38, 5-38

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2003, Ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 65-111

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005α, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005β, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2006, *Επί Χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2008, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2 (υπό έκδοση)

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Στ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Στ.Β., 1997, Καταγραφή των μνημείων της Λάκκας Σούλι, στο: Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ (Επιμ.), *Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι. Ημερίδα, Αθήνα, Κυριακή 11 Φεβρουαρίου 1996*, Πρέβεζα, 175-205

ΜΕΛΕΤΙΟΣ (Μητροπολίτης Νικοπόλεως), 2007, Ο Απόστολος Παύλος στην Νικόπολη, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι: 123-133· τ. ΙΙ: 79

ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα

ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2003, Ο ελαιώνας, τα λιοτρίβια και τα σαπουναρειά της Πρέβεζας, στο: Π. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ & Λ. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ (Επιμ.), *Η Ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο. Πρακτικά Συμποσίου. Πρέβεζα, 23-26 Νοεμβρίου 2000*, Αθήνα, 261-276

ΜΠΑΜΠΟΥΡΗΣ Ε.Σ., 1939, *Το Ναυτικόν μας κατά τους Βαλκανικούς πολέμους 1912-1913*, Αθήνα

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης*, Αθήνα (Άρτα ^{3}2003)

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ.Γ., 2005, *Η Συμπολιτεία των ηπειρωτικών πόλεων των Ακτών του Ιονίου (1800-1806) Πρέβεζα - Πάργα - Βόνιτσα - Βουθρωτό. Μία λαμπρή σελίδα της Ηπειρωτικής ιστορίας*, Αθήνα

ΠΑΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ Ο. & ΑΛΜΠΑΝΙΔΗΣ Ε., 2007, Τα Άκτια της Νικόπολης: Νέες Προσεγγίσεις, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι, 57-76

ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ Α., 1994, Αρχιτέκτονες και μηχανικοί στην υπηρεσία του Αλή πασά, στο: *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 367-389

ΠΟΥΚΕΒΙΛ Φ., 1994, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ήπειρος*, Μτφ. Π.Γ. Κώτσου, Αθήνα

ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ Ε.Γ., 1961, *Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας*, Αθήνα

ΣΑΒΒΙΔΗΣ Γ.Π., 1968, Ο Μιλόρδος-ποιητής και ο συνταγματάρχης-τοπογράφος, στο: Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ (Επιμ.), *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα, 92-111

ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1870, *Ιστορικαί Διατριβαί*, Αθήνα (επανέκδοση 1994)

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1999, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. Γ1, 6η έκδοση, Αθήνα

ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ.Α., 1981, *Το Γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα

ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2004, *Το Δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822)*, Ιωάννινα

ΣΤΑΘΗΣ Γ.Δ., 1969, *Η Θεσσαλία (1805-1810) από το ημερολόγιον του Άγγλου περιηγητού William Leake*, Βόλος

ΣΤΑΘΗΣ Γ.Δ., 1975, Η Αιτωλοακαρνανία 1805-1810. William M. Leake, *Στερεά Ελλάς* 7, τχ. 68-69, σελ. 21-26· τχ. 70-71, σελ. 25-28· τχ. 72, σελ. 27-30· τχ. 73, σελ. 40-45· τχ. 74, σελ. 28-32· τχ. 75, σελ. 31-34, Αθήνα

ΣΤΑΘΗΣ Γ.Δ., 1976, *Η Ήπειρος (1805-1810) από το ημερολόγιον του Άγγλου περιηγητού William Leake*, Αθήνα

ΣΤΑΥΡΟΥ Γ.Α., 1967, Η περιφέρεια της Άρτης το 1809, *Σκουφάς* 33, 423-426

ΣΤΑΥΡΟΥ Γ.Α., 1971, Η περιφέρεια της Άρτης το 1809, *Σκουφάς* 34, 481-483

ΤΟΛΙΑΣ Γ., 2007, Οι ελληνικές αναγνώσεις της «Περιήγησης» και η αναβίωση της «Ελευθέρας Ελλάδος», στο: Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ et al. (Επιμ.), *Στα βήματα του Παυσανία. Η αναζήτηση της ελληνικής αρχαιότητας*, Αθήνα, 169-176

ΤΡΙΑΝΤΗ Ι., 2007, Ο Charles François Noël Champoiseau στο Άκτιο, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι: 49-56· τ. ΙΙ: 37-41

ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1913, Ανασκαφαί Νικοπόλεως, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1913*, Αθήνα, 83-112

ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1914, Ανασκαφαί Νικοπόλεως – Χριστιανικά μνημεία Πρεβέζης, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1914*, Αθήνα, 219-242

ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1930, Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν ιστορίαν. Νικόπολις – Πρέβεζα. Γ΄, Χριστιανικά Μνημεία Πρεβέζης, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5, Ιωάννινα, 211-228

ΦΩΤΣΗΣ Θ., 1998, Πληροφορίες για την Θεσπρωτία και την Ήπειρο στα πολεμικά αρχεία της Γαλλίας (1800-1808), *Άπειρος. Θεσπρωτικό έντυπο για τον πολιτισμό και το περιβάλλον* 1, 64-69

ΨΙΜΟΥΛΗ Β.Δ., 1998, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα

BECKBY H. (Ed.), 1965, *Anthologia Graeca*, München

BELLAIRE J.P., 1805, *Précis des opérations générales de la division Françai-*

se du levant, chargée, pendant les années V, VI et VII, de la défense des îles et possessions ex-vénitiennes de la mer Ionienne, …, Paris

BEST J.J., 1842, *Excursions in Albania: comprising a description of the wild boar, deer, and woodcock shooting in that country and a journey from thence to Thessalonica & Constantinople and up the Danube to Pest*, London

CAMUS L.A., Baron de Richemont, 1858, *Mémoires du général Camus, Bon de Richemont, … publiés par sa famille et ses amis*, Moulins

FAIRFAX A., 1972, Τα αίτια της αγγλικής κατοχής της Πάργας, *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας* 9, Κέρκυρα, 51-63

FLEMING K.E., 2000, *Αλή πασάς, ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης*, Μτφ. Β. Κουρής, Αθήνα

HAMMOND N.G.L., 1967, *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford

HEUZEY L.A., 1860, *Le Mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris

HIGGS P., 2001, Bronze prow from a boat or small ship, in: S. WALKER & P. HIGGS (Eds.), *Cleopatra of Egypt from history to myth*, London, 264-265

HUGHES T.S., 1820, *Travels in Sicily, Greece, and Albania*, I-II, London

LANE F.C., 1973, Naval actions and fleet organization 1499-1502, in: J.R. HALE (Ed.), *Renaissance Venice*, Totowa N.J., 146-173

LEAKE W.M., 1830, *Travels in the Morea*, I-III, London

LEAKE W.M., 1835, *Travels in Northern Greece*, I-IV, London

LEAKE W.M., 1843, On the brazen prow of an ancient ship of war, *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom*, London, 246-253

LIEBER F., WIGGLESWORTH E., BRADFORD T.G. et al., 1832, s.v. Prevesa, *Encyclopaedia Americana, a popular dictionary of arts, sciences, literature, history etc.*, vol. X, Philadelphia

MARSDEN J.H., 1864, *A brief memoir of the life and writings of the late Lieutenant-Colonel William Martin Leake, F.R.S.*, London

MILLER W., 1966, *The Ottoman empire and its successors: 1801-1927*, London

MURRAY W.M., 2007, Recovering rams from the Battle of Actium. Experimental archaeology at Nicopolis, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. I: 445-451· τ. II: 333-341

OBERHUMMER E., 1887, *Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas im Altertum*, München

POUQUEVILLE F.C.H.L., 1826, *Voyage de la Grèce*, I-VI, Paris

SPEAKE J. (Ed.), 2003, *Literature of Travel and Exploration; An Encyclopedia*, London

WALPOLE R. (Ed.), 1820, *Travels in various countries of the East; being a continuation of memoirs relating to European and Asiatic Turkey, etc*, London

WELCH K., 1998, The Stadium at Aphrodisias, *American Journal of Archaeology* 102, No. 3, July 1998, 547-569

Νικόπολις Α΄

Πρακτικὰ
τοῦ πρώτου Διεθνοῦς
Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη
(23 - 29 Σεπτεμβρίου 1984)

Πρέβεζα 1987

Οδυσσέας ΜΠΕΤΣΟΣ

Από την τουρκοκρατία της Πρέβεζας. Η σήμανση των χριστιανικών ναών της

Προλεγόμενα

Η τουρκοκρατία της Πρέβεζας άρχισε από το 1798-1800. Διακόπηκε για λίγα χρόνια κι επαναλήφθηκε από το 1806 έως τις 21 Οκτωβρίου 1912. Είναι γνωστό ότι οι Τούρκοι μόλις υποδούλωναν μια χριστιανική περιοχή, υποχρέωναν τους χριστιανούς υπηκόους τους ν' αφαιρούν τους εξωτερικά τους σταυρούς και τα μέσα σημάνσεως των λειτουργιών των ναών (σήμαντρα ή καμπάνες). Όχι, για την ηχορύπανση του οικισμού, αλλά για να μη τους ενοχλούν οι υπόδουλοί τους, που ανήκαν σε διαφορετική από τη δική τους θρησκεία. Γίνονταν περισσότερο απαγορευτικοί στις αρχές της κυρίευσής τους και μετά από κάποιο αποτυχημένο απελευθερωτικό τους κίνημα ή από κάποια διαμαρτυρία τους «λόγοις ή έργοις» ή και τα δύο μαζί.

Στις περιόδους κυριαρχίας της από τον Αλή Πασά

Την πρώτη περίοδο που προαναφέρθηκε (1798-1800), η οποία ήταν ειρηνική με τη σύμπραξη και ευρωπαϊκής δυνάμεως, η οποία ανταγωνιζόταν άλλη μεγάλη τέτοια,[1] δεν έχουμε βρει πληροφορίες σχετικές για τα σήμαντρα ή τις καμπάνες των ναών της.

Τη δεύτερη περίοδο (1806-1820), που έγινε βίαια, εξυπακούεται ότι όλα τα παραπάνω εξαφανίστηκαν από τους ναούς, αφού ναό της (Αγίου Ανδρέα άλλοτε των καθολικών Ενετών, στο ομώνυμο φρούριο) μετέτρεψε σε τζαμί, το δε Αγίου Γεωργίου εξαφάνισε και στη θέση του έχτισε το φρούριο, αν και φέρει τ' όνομα ναού αυτού. Όταν το 1813 ο Αλή Πασάς αντιλήφθηκε ότι ο σουλτάνος τον είχε προγράψει, άρχισε να προσπαθεί να γίνει διαλλακτικός

[1] Ήταν η Ρωσία που ανταγωνιζόταν τη Γαλλία, η οποία είχε κληθεί από τους Πρεβεζάνους και κυριάρχησε στις τρεις από τις τέσσερις ενετικές πόλεις της Ηπείρου (Πρέβεζα, Βόνιτσα και Πάργα). Έμεινε εκτός ο Βουθρωτός.

με τους Πρεβεζάνους, αλλά κι όχι προκλητικός για τους μωαμεθανούς της. Κι επομένως συνεχίστηκε η απαγόρευση των παραπάνω.

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Ο Ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Πρέβεζα. Το καμπαναριό (Φωτογραφία Σταύρου Μαμαλούκου)*

Στην περίοδο της σουλτανικής κυριαρχίας

Η περίοδος αυτή κράτησε από το 1820 έως τον Οκτώβριο του 1912. Κι αυτή η κατάληψη ήταν βίαιη, όσο να εξουδετερωθεί ο γιος του Αλή Πασά, Βελής, που την προάσπιζε. Με την παράδοση εκείνου οι σουλτανικοί δεν έκαναν διάκριση. Βέβαιο είναι ότι οι εξωτερικοί σταυροί των χριστιανικών ναών και τα ηχηρά μέσα της πληροφόρησης των χριστιανών τους απαγορεύτηκαν. Δε γίνεται λόγος μέχρι το 1829, που αποδέχτηκαν οι παραπάνω τη δημιουργία του πρώτου Ελληνικού κράτους και την προστασία του από τις τρεις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης, Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία. Όμως την Ηπειρωτική ύπαιθρο διάρπαζαν συμμορίες πρώην μισθοφόρων της Τουρκίας, τουρκαλβανικής καταγωγής. Πολλοί χωριάτες αναγκάστηκαν να προσλάβουν ισχυρούς τέτοιους ως φύλακές τους, που με τα χρόνια έγιναν ιδιοκτήτες τους.

Σήμαντρα και καμπάνες σε ναούς της Πρέβεζας

Από πληροφορίες του νομικού της Πρέβεζας Αθανασίου Αθανασιάδη-Μάνου, γραμματέα του αγγλικού προξενείου της πόλης, όντας ταμίας της Επιτροπής του Αγίου Νικολάου Πρέβεζας, συνήθιζε στις σελίδες των «Δούναι-Λαβείν», του βιβλίου του ταμείου του ναού, να σημειώνει ενδιάμεσα πολλά συμβάντα της πατρίδας του. Γράφει σχετικά για το σήμαντρο της εκκλησίας του, στη σελίδα 138 των εσόδων:

Προ τριών ήδη ετών, κατά την εορτήν του Αγίου (6/12/1851) εσημάνθη παρ' ημών των Επιτρόπων[2] *το ΣΗΜΑΝΔΡΟΝ [προς] πρόσκλησιν των ευσεβών [χριστιανών] κατά την ώραν της προσευχής, ως εγένετο και το 1846, κατά τον εσπερινόν της Μεγάλης Παρασκευής. Κατ' αμφοτέρας τας περιστάσεις ταύτας το σήμανδρον ημποδίσθη παρά της Εξουσίας, μάλιστα δε, της δευτέραν και τελευταίαν περίπτωσιν, υπέστη φυλάκισιν, κατά την εορτήν του Αγίου, δύο ωρών ο μακαρίτης Δημ. Κ. Τσακαλώτος. Ο κύριος Αθανασιάδης θέλων να στερεώση την σήμανσιν ταύτην, κατά την ώραν της προσευχής, μετήλθεν παν δυνατόν μέσον. Προς στερέωσιν του σκοπού τούτου επέτυχε, τη του θεού βοηθεία, ο κ. Αθανασιάδης. Και τώρα το σήμανδρον, μ' όλην την απαρέσκειαν της Αρχής, κρούεται ελευθέρως, ουχί μόνον εις την αυλήν του πανσέπτου τούτου Ναού, αλλά και άλλων ενταύθα εκκλησιών, αίτινες να την μιμηθώσιν ηθέλησαν. Η επιτυχία ταύτη επέφερεν όχι ολίγην ευχαρίστησιν προς τον χριστιανικόν λαόν, θεωρουμένου του σημάνδρου ως ενός των καταπατηθέντων προνομίων της Ορθοδόξου Εκκλησίας κατά τας παρελθούσας ανωμαλίας, ότε πολλά άλλα προνόμια η τουρκική εξουσία κατεπάτησεν αναιδώς των ευσεβών χριστιανών.*[3]

Δεν μας γράφει ο παραπάνω με ποιο τρόπο πέτυχε να ανασταλεί το 1851 η άνω απαγόρευση της τουρκικής αρχής της Πρέβεζας.

Ας δούμε τώρα τι γράφει στη σελίδα 150 του ίδιου βιβλίου ταμείου, την 26.3.1855, ενώ εξακολουθούσε η επανάσταση στην Ήπειρο και τη Μακεδονία, με τη συμμετοχή Σουλιωτών αξιωματικών και του γιου του Γ. Καραϊσκάκη, Δημητρίου, που φαινομενικά παραιτήθηκαν από τον ελληνικό στρατό:

Κατά τας εορτάς του Πάσχα μεγάλως ευθύμησαν οι Χριστιανοί πολίτες της Πρεβέζης με την μεγαλυτέραν ελευθερίαν και αδιαφορίαν εκ μέρους της επιτοπίου αρχής, και ο χριστιανικός λαός έμεινεν κατά πάντα ευχάριστος. Μάλιστα κώδων ετέθη, το Άγιον και Μεγάλον Σάββατον, εις τον Ναόν του Αγίου Δημητρίου ενταύθα, η κρούσις του οποίου, όχι ολίγον, ευχαρίστησε τον λαόν.

Στη σελίδα 160 των εσόδων ο ίδιος γράφει την 6.8.1855, γιορτή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος:

Ο πατριώτης Δημήτριος Τσακαλώτος εφιλοδώρησεν εις τον ιερόν τούτον Ναόν ένα κώδωνα, βάρους ενός και ημίσεως κανταρίων.[4] *Ο κώδων ούτος*

[2] Ήσαν οι Δημ. Κ. Τσακαλώτος και Νικόλαος Γιακουμής.
[3] Αρχείο Αγίου Νικολάου Πρέβεζας. Τα παραπάνω και άλλα σχετικά αντέγραψα το 1973.
[4] Δηλαδή 44 x 1,5 = 66 οκάδες.

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Το καμπαναριό του ναού του Προφήτη Ηλία στην Πρέβεζα (Φωτογραφία Σταύρου Μαμαλούκου)*

εφέρθη εκ Τεργέστης προ δύο ήδη μηνών, λέγω δύο, ένεκα της παύσεώς του από της ημέρας του Μ. Σαββάτου επί του ενταύθα Ναού Αγ. Δημητρίου, κατά Πατριαρχικήν εντολήν, συνεπεία παραπόνων των Αρχών τούτου προς την Οθωμανικήν Πύλην, έμεινεν ακίνητος εις τον ιερόν τούτον Ναόν. Τώρα δοθείσης αδείας, κατ' εντολήν του Αρχιερέως Άρτης, πατρός ημών Σωφρονίου να κρούεται ο επί του Ναού του Αγίου Δημητρίου κώδων, ετέθη εις τον κωδωνοστάσιον του Ιερού τούτου Ναού ο μνησθείς κώδων, αφιερωμένος, ως είρηται, ίνα κρούεται κατά την ώραν των προσευχών, κατά την θεοφιλή θέλησιν του αφιερωτού και πάντων των ευσεβών.

Στη δε σελίδα 174 των εσόδων, την 6.4.1856, ο ίδιος γράφει:

Κυριακή των Βαΐων ... Επανηγυρίσθη η ειρήνη των εμπολέμων με Ρωσία. Έρριξαν 105 κανονιοβολισμούς ... [και παρακάτω] *Οι κώδωνες των εκκλησιών εκρούσθησαν επί πολύ της ημέρας. Και το εσπέρας εγένετο γυμνάσιον διά πυρός, την δε νύκτα εφωταγωγήθη άπασα η πόλις διά φωταψιών εφ' απάσας σχεδόν, τας οικίας χριστιανών και οθωμανών.*

Την 8.4.1856 γράφει:

Κατ' αυτάς και επί του κωδωνοστασίου του Ναού του Αγίου Χαραλάμπους ετέθη κώδων, προς ευχαρίστησιν του λαού.

Είναι γνωστό ότι, πριν η Πρέβεζα γένει έδρα Μητροπόλεως, οι δοξολογίες τελούνταν σ' αυτό το Ναό, αν και πιο επίσημος ήταν ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου. Καλούνταν δε να παραστούν κι οι τουρκικές αρχές της Πρέβεζας, οι οποίες έπαιρναν μέρος, έστω κι αν ο Μητροπολίτης Άρτας (όπου υπαγόταν η Πρέβεζα με την επαρχία της) δεν ήταν παρόν. Ήταν όμως ο Αρχιερατικός του

επίτροπος, εφημέριος ενός ναού της Πρέβεζας. Γράφει ο ίδιος τα εξής:

> *Εφέρθη, κατ' αυτάς, εκ Κερκύρας, δεύτερος κώδων, συνδρομή τινών χριστιανών. Ο κώδων ούτος, άμα ετέθη επί του κωδωνοστασίου εβλάφθη αυθημερόν, εκφέρων οχληράν φωνήν κρουόμενος. Απεστάλη λοιπόν εις Κέρκυραν προς διόρθωσιν. Κατεδαπανήθησαν δε και [διά] ξύλα, σίδηρον κ.ά. αναγκαία αυτού, 65 γρόσια.*

Ο ίδιος γράφει την 1.10.1856, στη σελίδα 176 του ίδιου βιβλίου:

> *... Ο παρά του Δημητρίου Τσακαλώτου αφιερωθείς κώδων εις τον πάνσεπτον τούτον Ναόν δεν εκόρεσε την ευχαρίστησιν του λαού. Όθεν επρομηθεύθη εις Κέρκυραν (άλλον) και εστάλη ενταύθα από του τελευταίου Μαρτίου. Συνεισέφερον δε μέρος της αξίας αυτού και όχι το όλον, οι εξής: ...*[5]

ΕΙΚΟΝΑ 3: *Το κωδωνοστάσιο του ναού του Αγίου Αθανασίου στην Πρέβεζα (Φωτογραφία Σταύρου Μαμαλούκου)*

Η νέα καμπάνα τοποθετήθηκε το Μάρτη του 1857. Δε γράφει, όμως, τη συνολική αξία της.[6]

[5] Χάριν συντομίας παραλείπομε τα ονόματά τους. Ήσαν συνολικά 32, το δε ποσόν που δώρισαν ανήρθε σε 702 αργυρά γρόσια.

[6] Έγραψε τότε για τα εμπόδια των τουρκικών αρχών κι ο Ηπειρώτης ποιητής και πολιτικός Χρήστος Χρηστοβασίλης στο περιοδικό *Ελληνισμός* Αθηνών, το 1905 (τεύχος Μαρτίου), ότι οι τουρκικές αρχές Πρέβεζας απείλησαν τους ιερείς του Αγίου Δημητρίου Πρέβεζας με εξορία τους και με σφράγισμα του ναού τους, αν δεν απομακρύνουν την καμπάνα, που αυθαίρετα εγκατέστησαν και χτύπησαν το Μ. Σάββατο.

Εμπόδια για την καμπάνα της Παναγίας των Ξένων της Πρέβεζας

Με τη νίκη του τουρκικού στρατού στον πόλεμο του 1897 (μέτωπο Θεσσαλίας) οι τουρκικές αρχές της Πρέβεζας, το Σεπτέμβριο του 1900, εγγράφως απαίτησαν «Περί μη κρούσεως του κώδωνος, μέχρι της λήψεως Αυτοκρατορικής Διαταγής». Η επιτροπή του ναού αυτού διαβίβασε το παραπάνω έγγραφο στη Δημογεροντία της επαρχίας Μητροπόλεως Πρέβεζας ν' αποφασίσει σχετικά. Εκείνη με πρόεδρο το Μητροπολίτη Κοσμά, αποφάσισε να κάνουν δεχτό το αίτημα της τουρκικής αρχής. Η απόφασή της γράφει τα εξής, χωρίς όμως ν' αναφέρει τους λόγους: «Η Δημογεροντία εγκρίνει κι αναθέτει εις την Ιεράν Μητρόπολιν να απαγορευθεί αυστηρώς η κωδωνοκρουσία ...». Είναι βέβαιο ότι τούτο είχαν οι άνω αρχές ζητήσει.

Εξ άλλου μόνο αυτόν τον κώδωνα ζήτησαν να μη χτυπήσει. Ίσως γιατί ήταν κοντά στο Διοικητήριό τους (νυν Δικαστικό Μέγαρο) και στον στρατώνα του Αγίου Ανδρέα, έξω του οποίου, περιτειχισμένη ως και στην ακτή του κόλπου, ήταν μία αμιγής τουρκική συνοικία. Πληροφορίες δε βρήκαμε στους κώδικες της ίδιας Δημογεροντίας αν ως την απελευθέρωση του 1912, η καμπάνα της Παναγίας ξαναχτύπησε ή όχι.[7] Πάντως, επί εποχής Νεότουρκων (1909-1912) τα πράγματα στην Πρέβεζα έγιναν πιο δεσμευτικά.

Επιλεγόμενα

Δεν ήσαν μόνο αυτά τα πιεστικά μέτρα των Τούρκων την ιστορούμενη άνω χρονική περίοδο. Αλλά και πολλά άλλα, που δεν τα εκθέσαμε. Όπως οι επεμβάσεις τους στο πρόγραμμα μαθημάτων της Θεοφανείου Σχολής και του Παρθεναγωγείου της Πρέβεζας. Στη δε περίοδο των Νεότουρκων (1909-1912), που το σύνταγμά τους επέτρεψε σύσταση πολιτιστικών και εργατικών σωματείων, οι παρακολουθήσεις και επεμβάσεις τους ήσαν πολλές και τρανές. Επιφυλασσόμαστε να τις εκθέσουμε σε άλλες ευκαιρίες.[8]

---

[7] Βλ. Γ΄ Κώδικα Δημογεροντίας Πρέβεζας, συνεδρίαση 28.9.1900, αρχείο της.

[8] Ο Κωνσταντίνος Μπάκας (1896-1983) μας έλεγε τα εξής: Ότι η τουρκική περίπολος τις νύχτες στην Πρέβεζα βάδιζε ρυθμικά, τραγουδώντας άσμα εμβατηρίου, που καταφερόταν κατά των Ελλήνων ραγιάδων της Πρέβεζας. Με αυτό δε σκόπευε να βαδίζει ρυθμικά, αλλά κυρίως να εκφοβίζει τους χριστιανούς Πρεβεζάνους. Για τα εμπόδια των Τούρκων της ίδιας χρονικής περιόδου (για τη χρήση των άνω μέσων από τους ναούς της Πρέβεζας και για κατάργηση της πριν προειδοποιήσεώς τους με απεσταλμένους των ναών) έχει γράψει κι ο αρχιμανδρίτης Φιλάρετος Βιτάλης στην *Τοπική Φωνή* της Πρέβεζας, αρ. φ. 943/1977, με τη βοήθεια και των παραπάνω σκέψεων του Αθ. Αθανασιάδη-Μάνου, που του θέσαμε υπόψη του.

Χρήστος Ε. Πεπονης*

Ευθύμιος Ι. Πεπόνης από τη Βρυσούλα (Ζερμή) Πρεβέζης.

Οπλαρχηγός εθελοντής. Η προσφορά του στον αγώνα της Ηπείρου και του Έθνους 1912-1913

Οι επιχειρήσεις που προγραμματίστηκαν κατά των Τούρκων στο τέλος του έτους 1912 για την απελευθέρωση της Ηπείρου ευρίσκουν την Ήπειρο με λίγο αριθμητικό στρατό, επρόκειτο περί δυνάμεως μιας ενισχυμένης Ταξιαρχίας. Οι ανάγκες της επιχειρήσεως αυτής συμπληρώθηκαν με τα εθελοντικά σώματα μεταξύ των οποίων και το «Μικτό Στράτευμα Ηπείρου» υπό την αρχηγίαν του τότε Υπολοχαγού Μηχ/κου Δημητρίου Μπότσαρη. Συγκεκριμένα, ο αρχηγός του Μικτού Στρατεύματος Ηπείρου Μπότσαρης περιγράφει την κατάσταση ως εξής:

> *... Επτά μεραρχίαι προελαύνουν εις Μακεδονία ορμητικώς υπό τον στρατηλάτη διάδοχο Κων/νο. Μία και μόνη αναλαμβάνει τας επιχειρήσεις εις την Ήπειρο υπό τον στρατηγό Κ. Σαπουντζάκη. Έχει ενώπιόν της στρατόν πολύν ισχυρότερο, πολύ καλλύτερον και δη εις πυροβολικόν και έδαφος δυσπρόσιτον και προσφερόμενον άριστα δι' άμυναν. Ενισχύεται διαδοχικώς εκ των ενόντων. Εις το δεξιόν θα δράσουν εθελοντικά σώματα υπό αξ/κούς ως και οι Γαριβαλδινοί. Εις το αριστερόν σχηματίζεται Μικτόν Στράτευμα Ηπείρου, αποτελούμενον από ευζώνους, εθελοντάς που συρρέουν από όλην την Ελλάδα κατά σώματα και από Ηπειρώται της Δυτικής Ηπείρου που υπαναστατούν κατά των Τούρκων.*

Την περίοδο εκείνη μετέχει ως εθελοντής οπλαρχηγός μία ιστορική μορφή, ένας αγωνιστής τολμηρός με περιφρόνηση στο θάνατο, ο Ευθύμιος Ιωάννη Πεπόνης (Καπετάν Θύμιος), καταγόμενος από το χωριό Βρυσούλα (πρώην Ζερμή) Πρεβέζης, μεσήλικας τότε.

Είναι δύσκολη η αναφορά σε μια προσωπικότητα που έζησε μια περίοδο μακροχρόνιας τουρκικής σκλαβιάς, που αντιμετώπισε με θάρρος και παλικα-

---

* Ο Χρήστος Θ. Πεπόνης είναι επίτιμος δικηγόρος.

ριά ήρωα όχι μόνον έναν εχθρό αλλά πολλούς εχθρούς σκληρούς και αδίστακτους απέναντι στην ανθρώπινη ζωή και την περιουσία των απώτερων σκλάβων προγόνων μας. Η δυσκολία είναι τι να πρωτογράψει κανείς, αλλά και διότι υπάρχει μία μεγάλη χρονική απόσταση, μία απόσταση ολοκλήρου αιώνα. Μόνη ελπίδα να γραφεί κάτι για μια τέτοια προσωπικότητα όπως του Ευθυμίου Ιωάννη Πεπόνη (Καπετάν Θύμιου) είναι τα λίγα σκόρπια ιστορικά κείμενα μεταξύ των οποίων αξιόλογη είναι η συγγραφή του Δ. Στεργιόπουλου, *Το μικτόν ηπειρωτικόν στράτευμα κατά την ελευθέρωσιν της Ηπείρου* (έκδοση 1968), και οι ελάχιστες φήμες που διασώζονται.

Περιορίζομαι στη δράση του Καπετάν Θύμιου κατά την περίοδο του 1910-1913 που είχε συμμετοχή ως οπλαρχηγός στο τότε συγκροτηθέν Μικτό Στράτευμα της Ηπείρου υπό την αρχηγία του Δημητρίου Μπότσαρη. Το στράτευμα τούτο δίπλα στον Εθνικό Στρατό την περίοδο εκείνη αγωνίστηκε για την απελευθέρωση της Ηπείρου.

Η αναφορά στην κρατούσα τότε τακτική κατάσταση από την άποψη των κατοχικών στρατών καταδεικνύει το μέγεθος του αγώνα εκείνου και το βαθμό της εθελοθυσίας.

Η εκστρατεία του Ελληνικού Στρατού για την απελευθέρωση της Ηπείρου, δυτικά του Αράχθου όπως είναι γνωστά τα ιστορικά δεδομένα, αντιμετώπιζε όχι μόνο πολυάριθμο τουρκικό στρατό και οχυρωμένες θέσεις όπως το Μπιζάνι προ των Ιωαννίνων, αλλά παράλληλα έπρεπε να αντιμετωπίσει και τη δράση τουρκαλβανικών συμμοριών που τις ενίσχυαν δυνάμεις της τουρκικής χωροφυλακής και του τουρκικού στρατού.

Ακριβώς αυτό το πρόβλημα, αυτό το φαινόμενο, ήλθαν να αντιμετωπίσουν στα πλαίσια των επιχειρησιακών αυτών σχεδίων τα εθελοντικά σώματα. Τέτοια εθελοντικά σώματα συναντάμε στην επιχείρηση αυτή, στις περιοχές Μετσόβου-Καλαρυτών που αποτελούσαν την δεξιά πλαγιοφυλακή του Ελληνικού Στρατού επιχειρούντος την ελευθέρωση της Ηπείρου και των Ιωαννίνων και προς το δυτικό τομέα της Ηπείρου, δυτικά της αμαξιτής οδού Ιωαννίνων-Πρεβέζης με τομέα δράσεως σε αυτή την περιοχή μέχρι το δυτικό παραλιακό τομέα της Ηπείρου.

Το εθελοντικό τούτο σώμα υπό την αρχηγία τότε του Υπολοχαγού Μηχ/κού Δημητρίου Μπότσαρη επισημοποιήθηκε ως εθελοντική δύναμη με διαταγή του αρχηγού του Στρατού Ηπείρου αντιστράτηγου Κ. Σαπουντζάκη (αρ. διαταγής 1297/15.10.1912). Η διαταγή αυτή έχει ως εξής:

> *Υπολοχαγόν Δ. Μπότσαρη – Ενταύθα. Αναθέτομεν υμίν την διοίκησιν λόχου σχηματισθέντος προς εκτέλεσιν ειδικής εντολής. Υπό τας διαταγάς σας τίθενται επίσης αι εξ εθελοντών εν τη Δυτική Ηπείρω συγκροτούμεναι φάλαγγες. Γενικώς η υφ' υμάς δύναμις θέλει χρησιμεύσει ως αριστερά πλαγιοφυλακή του στρατού, απαλλάσσουσα αυτόν εκ των ατάκτων*

στιφών Αλβανών. Ειδικαί οδηγίαι θέλουσι δοθή υμίν εν καιρώ. Αρτα 15-12-12. Σαπουντζάκης.

Για την ασφάλεια του προελαύνοντος Εθνικού μας στρατού προς Ιωάννινα είχε ενισχυθεί η δυτική πλευρά του, με αμυντική γραμμή η οποία επίσης εξασφάλιζε και την προέλασίν του. Ο αρχηγός του μικτού Ηπειρωτικού στρατεύματος Δ. Μπότσαρης αρχάς Νοεμβρίου 1912 ενίσχυσε σημαντικά τη γραμμή αυτή και άρχιζε συνεχιζόμενη από τις εκβολές του Αχέροντα ακολουθούσε τον ρουν του ποταμού μέχρι τα χωριά Γλυκή και Νεμίτσα (Βουβοπόταμος). Από εκεί ακολουθεί τις δυτικές κλιτές του όρους Ζαβρούχου και διά Πόποβου-Πετούσι-Μπουρέλεσα κατήρχετο και στηρίζονταν στα δύο βουνά Μεγάλης και Μικρής Ολύτσικας και των βορειοανατολικών Βαρυάδων και Μελιχόβου (Μελιά) υψωμάτων. Η γραμμή αυτή ως εκ της σπουδαιότητος και της αναγκαιότητος εξασφαλίσεως της πορείας του Εθνικού Στρατού προς Μπιζάνι και Ιωάννινα, εδέχετο διαρκώς επιθέσεις και από άτακτα τουρκοαλβανικά σώματα και από τον τακτικό τουρκικό στρατό που τα ενίσχυεν. Προσπαθούσαν να διασπάσουν και να κλονίσουν αυτή τη γραμμή.

Εις την γραμμή αυτή μετέχουν ως κινητά σώματα και μάλιστα εις τον επικίνδυνον και σοβαρό τομέα Κάτω Αχέροντος-Ζαβρούχου τα σώματα Κρητών Παπαγιαννάκη, Σταυρουλάκη, Γαλιανού, Πάσχου, Δαμιανάκη, Μπελέλη-Πικουλάκη, Καραλή. Τα ηπειρωτικά τμήματα Σταμάτη, Παππά, Τζώρτζη, Κούκουλου, *Ευθυμίου Πεπόνη*, Θωμά Γκιόκα, Σταθά, Τριάντη, Μπράτου, Διον. Τζίμα, Ζαλόγγου (ψευδώνυμο), Παπαδιά, Χαρίση Οικονόμου και Κουτούπη κ.α.

Οι Τουρκαλβανοί σε καμία περίπτωση δεν κατόρθωσαν να διασπάσουν αυτή τη γραμμή. Σε μία αναφορά του ο Αρχηγός Δημήτριος Μπότσαρης προς το Αρχηγείο Στρατού (αριθμ. 12/11.10.1912) αναφέρει:

... Εγώ δε ίνα εξασφαλίσω τον στρατόν Πρεβέζης από αιφνιδιασμού εκ μέρους των Τσάμηδων, εις Καναλάκι ησχολήθην εις συστηματοποίησιν της τοπικής αμύνης διαιρέσας τον χώρον εις τομείς και εμπιστευθείς την φύλαξιν του περί την Τσουκνίδας χώρου εις τον Διονύσιον Κούκουλον ή Τζίμα του περί την Μονή Μπούντας εις τον Θωμάν Ζάλογγον του περί το Γιαννούζι (Αχερουσία) εις τον Σωτήριον Στάθαν ή Τζίμα, του περί τους Μουζιακάτες και Κλεισούραν εις τον Δημήτιρον Τριάντην του περί την Νεμίτσαν (Βουβοπόταμο) και περιατες εις τον Πάνο Πεπόνη (ανηψιόν από αδελφόν Ευθ. Πεπόνη) του περί την Γλυκήν και Χόικα εις τον Ευθύμιον Πεπόνην και βοηθόν του Χαρίση Οικονόμου – Συνέδεσα δ' αυτούς εις κοινή δράσιν ...

Οι εθελοντές αυτοί, είναι απόγονοι άλλων εθελοντών που γιγαντώθηκαν κατά την μακρόχρονο τουρκική κατοχή και πριν ακόμη της ανατολής του 1821. Είχε ξυπνήσει η εθνική συνείδηση των Ελλήνων και είχαν αρχίσει οι αγώνες και φούντωναν οι ελπίδες της λευτεριάς. Επιγραμματικά ας μνημονευθούν οι Γριβαίοι, Πούλοι, Μαλαμαίοι, Δράκοι, Σουλιώτες, Κούγκι, Ζάλογγο.

Το χωριό Βρυσούλα (πρώην Ζερμή Πρεβέζης) δεν έμεινε αμέτοχο από τον αγώνα αυτό και πριν και μετά το 1821. Συναντιούνται στην ιστορία επαναστατικά κινήματα που δραστηριοποιήθηκαν αποτελεσματικά μετά το 1878 και μέχρι το 1912-1913.

Το συγκεκριμένο εθελοντικό σώμα αποτελούσαν πατριώτες με φλογερό πατριωτισμό με διάθεση εθελοθυσίας και με σκοπό την ελευθερία της Ηπείρου. Η δράση αυτών των εθελοντικών σωμάτων κατά των Τούρκων και Αλβανοτσάμηδων είναι μεγάλη. Δεν χωρεί σε λίγες γραμμές.

Ξεκίνησε αυτό το εθελοντικό σώμα με 600 πολεμιστές και κατέληξε το σώμα αυτό να φθάσει τους 3100 πολεμιστές. Αποτελούσε την αριστερά πλαγιοφυλακή του Ελληνικού στρατού, στις επιχειρήσεις 1912-1913 κατά των Τούρκων που είχαν αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη και ελευθέρωση των Ιωαννίνων. Πρέπει να αναφερθεί και η συμμετοχή αυτών των εθελοντών στον τομέα τους στη μάχη της Πρέβεζας, στο Γιαννούζι (Αχερουσία) – Καστρί – Γλυκή – Χόικα – Μουσιώττσα – Κιάφα-Κοπάνη – Ζώριτσα (Πεντόλακκος) – Μανωλιάσα – Σπαρτίτσι – Αγίων Θεοδώρων – Θεριακίση – Αχέροντα – Σκάλα της Τζαβέλαινας – Τζαμαλή Αγά – Βαριάδες – Μελίχοβο (Μελιά) – Καρμπονάρι – Γαρδίκι – Κουκούλι – Μπούντα – Καναλάκι – Αρτσαις – Μουζιακάταις – Τσεκούρι – Ζαβρούχα – Σκάλα Παραμυθιάς.

Δεσπόζει στο εθελοντικό τούτο κίνημα η μορφή του Ευθύμιου Ιωάννη Πεπόνη, οπλαρχηγού από το χωριό Βρυσούλα Πρεβέζης. Ήταν μία σπάνια προσωπικότητα, παράστημα πολεμιστού, με αισθήματα αγάπης και αλληλεγγύης. Φλογερός στο αίσθημα του πατριωτισμού και με σπάνια προσφορά στον τόπο της καταγωγής του και στη πατρίδα. Η φήμη δε της φιλοτιμίας του διασώζεται μέχρι σήμερα.

Την περίοδο εκείνη ηγείτο του αντάρτικου εθελοντικού τμήματος κατά των Τουρκαλβανών και είχε γίνει ο φόβος και ο τρόμος των. Το σώμα του αποτελούσαν συγχωριανοί του και συντοπίτες του από τα χωριά Γκιόναλα (Ρεματιά), Σκιαδά, Γόρανα (Τρίκαστρο) και άλλων γειτονικών χωριών.

Σώζονται τα ονόματα αυτών των εθελοντών από ιδιόγραφη κατάσταση του καπετάν Θύμιου.

Από το χωριό Βρυσούλα ήταν οι Ευθύμιος Πεπόνης (καπετάνιος), Σούλα Πεπόνης, Πάνος Θωμάς, Χρηστάκης Πεπόνης, Δημήτριος Πεπόνης, Κίτσος Χρ. Τσεκούρας, Περικλής Ι. Τσεκούρας, Αλέξανδρος Γ. Γκιόρτος, Γρηγόριος Σπύρος, Γιαννάκης Σωτήρης, Κωνσταντίνος Ευθ. Γκαραγιώτης, Παναγιώτης Θεοδ. Πεπόνης, Θωμάς Βασίλης, Σωτήριος Μήτρου Βαγγέλης, Γεώργιος

Γούσης, Χρήστος Γκαραγιώτης, Νάσος Οικονόμου, Θωμάς Σωτήρης, Απόστολος Ντίνος, Αναγνώστης Σκούρας, Σταύρος Νάστος, Κωνσταντίνος Δ. Πεπόνης, Γεώργιος Μάρκου Πεπόνης, Κωνσταντίνος Οικονόμου, Βαγγέλης Μήτρος, Δημήτριος Χ. Πεπόνης, Τάτσης Ζάπας, Λάμπρος Χήκας, Ιωάννης Α. Σκούρας, Γεώργιος Τσούκης, Αθανάσιος Χρ. Πεπόνης, Βαγγέλης Χήκας, Πάνος Πεπόνης, Μιχαήλ Τσεκούρας, Τέλης Μαντέλος, Αναστάσιος Τσεκούρας, Παππά Φώτης, Μοναχός Γεράσιμος, Κίτσος Γ. Πεπόνης, Γεώργιος Νούλη Πεπόνης, Ιωάννης Χρ. Πεπόνης, Ιωάννης Χαρ. Πεπόνης , Κωνσταντίνος Νούλη Σπυράκος, Ιωάννης Κ. Πεπόνης, Αλέξανδρος Ευθ. Πεπόνης, Απόστολος Χ. Πεπόνης, Πάνος Γεωργ. Νάσης, Νικόλαος Γ. Τσεκούρας, Λιόλης Σπυράκος, Ευάγγελος Θεοδ. Πεπόνης, Κωνσταντίνος Ευθ. Πεπόνης, Μιχαήλ Κ. Πεπόνης και Γιάκος Σ. Πεπόνης.

Από το χωριό Γκιόναλα (Ρεματιά) ήταν οι Ντούλα Κολιός και Γιώργος Μπέκας.

Από το χωριό Σκιαδά ήταν οι Σπύρο Χρήστος, Κώστας Τσόκος, Πήλιος Αποστόλης, Γιάννης Χρήστος, Χρήστος Κώτσης, Αναγνώστης Κώτσης, Θωμά Βαγγέλης, Αντώνιος Τσίπης, Αναστάσιος Λιώλης, Πήλιο Βασίλης, Πάνος Τσίπης, Νικόλαος Γιώργος, Βασίλειος Γιάννος, Σπύρος Τζόκας, Θωμάς Αναγνώστης και Λάμπρο Αναστάσης.

Από το χωριό Τρίκαστρο (Γόρανα) και άλλα γειτονικά χωριά ήταν οι Παππάς Γιώργης, Θωμάς Φώτος, Γιάκο Παππάς, Θανάσης Γιώτης, Λάμπρος Τρίβας, Αναστάσης Φώτος, Λάμπρος Γκλιάτης, Γιώργο Ντούλας, Γρηγόρη Κώστας, Κολιός Αναστάσης, Θεοδωράκης Λάμπρος, Χρήστος Φώτος, Ντούλας, Φώτο Αναστασης, Φώτο Γούσης, Θεοδωρή Τσάβας, Μάρκος Λουφέκης, Βασίλη Νικολάκης, Σωτήριος Βαγγέλης, Νάση Βασίλης, Φώτο Πάνος, Σπύρος Γιώργης, Βαγγέλης Μήτρος, Γεράσιμος Διαμάντης, Κήτσο Μήτρος, Ιωάννης Αναστάσης, Γιώργο Γιάννος, Κίτσο Διαμάντης, Τούση Γιάννος, Θύμιο Αναστασης, Λεωνίδας Νικολάου, Χρήστος Λάμπρος, Ηλίας Βασίλης, Βασίλειος Γούσης, Σωτήρης Κορδάς, Δημήτριος Γούσης, Ανδρέας Αντώνης, Αντώνης Βασίλης, Μήτρο Θανάσης, Γιώργο Βαγγέλης, Βασίλης Καλούσης, Τσίλης Γιώτης, Λιόλη Νάστος, Χαράλαμπος Λουφέκης, Κωνσταντίνος Γούσης.

Δεν έχουν διασωθεί όλοι οι οπλαρχηγοί της περιόδου εκείνης 1912-1913 αλλά από μια αναφορά στο αρχείο του Στρατηγού Δ. Μπότσαρη και της έκδοσης του Κ. Στεργιοπούλου (1965) αναφέρονται οι κατωτέρω, μερικών των οποίων όμως λείπουν τα ονόματα: Βάρθης, Ευάγγελος Γιαλιανός, Γερογιάννης, Θωμάς Γκιόκας, Ιωάννης Δαμιανάκης, Π. Δικαιάκος, Νικόλαος Δρόσος, Θωμάς Ζάλογγος, Γ. Ζήκος, Καραλής, Γεώργιος Καράς, Γεώργιος Κίτσης ή Φουρτούνας, Βασίλειος Κολοβός, Γρηγόριος Κοσσυφάκης, Κρεμμύδας, Εμμανουήλ Κυπριάδης, Μαλινδρέτος, Κ. Μάνος, Αντώνιος Μάντακας, Μάρκος Μάντακας, Νικόλαος Μπελέλης, Χριστόδουλος Μπράτσος, Ιωάννης Νταφώτης, Κ. Ντόγρας, Χαρίσης Οικονόμου, Μάρκος Παπαγιαννάκης, Αριστ. Πα-

παδιάς, Ιωάννης Παππάς, Παρασκάκης, Ματθαίος Πάσχος, *Ευθύμιος Πεπόνης*, Πάνος Πεπόνης, Πικουλάκης, Στέφος Ράντης, Αριστ. Ρίζος, Στέφος Σούλας, Κωνσταντίνος Σταμάτης, Σταύρος Σταυρουλάκης, Τζαβέλλας, Διονύσιος Τζίμας ή Σταθάς, Κωνσταντίνος Τζώρτζης ή Ζαχαράκης, Δημήτριος Τριάντης, Κ. Τσέγκος, Παναγ. Χαραλαμπόπουλος.

Ένας σταθμός της δράσεως του Ευθυμίου Πεπόνη (Καπετάν Θύμιου) είναι η 22 Οκτωβρίου 1912, όταν από το χωριό Χόικα της Παραμυθιάς 1000 και πλέον Τουρκαλαβανοί τσάμηδες επιτέθηκαν τις πρωινές ώρες κατά του τμήματος του Ευθυμίου Πεπόνη που ευρίσκοντο στη Γλυκή. Ευρέθη σε μεγάλο κίνδυνο και σώθηκε από την ενίσχυση του αρχηγού Δημ. Μπότσαρη που έφθασε με τους ευζώνους καθώς επίσης και από τα προστρέξαντα τμήματα Παπαγιάννη Παπαδημήτρη (Ιερέως Παλαιοχωρίου Μπότσαρη και Παπαδιά). Συνέδραμαν επίσης το τμήμα του Ευθ. Πεπόνη και εξοπλισμένοι χωρικοί της περιοχής. Εκεί εφονεύθη και ο αρχηγός των επιτεθεμένων κατά του καπετάν Θύμιου, ο Τουρκαλβανός Τσέλιο Πιτσάρης, στρατηγός της χωρ/κής του Αλή Πασσά. Ήταν ένας από τους Τούρκους αξιωματικούς που στη Μονή Σέλτσου Άρτας επιτέθηκαν κατά των Σουλιωτών κατά του τμήματος Κίτσου και Νότη Μπότσαρη. Εκεί το τμήμα αυτό των Σουλιωτών προτίμησε το θάνατο παρά την αιχμαλωσία.

Στην υπ. αριθμ. 12/1912 αναφορά του ο τότε αρχηγός του Δ. Μπότσαρης μεταξύ των άλλων αναφέρει για τα γεγονότα της 22.10.1912 εις το Αρχηγείο Στρατού Ηπείρου:

> *... Την πρωίαν σήμερον εκ του χωρίου Γιαννούζι, ηρχίσαμεν πυρ εναντίον των εις Καστρί εχθρών και Γορίτσαν, οίτινες αποσύρθησαν. Μετά μεσημβρίαν δε βαδίζοντες προς Γλυκή, ίνα συμμορφούμενοι προς την σήμερον ληφθήσαν εντολήν σας διευθυνθώμεν εις μικρά Ολύτσικαν αντελήφθημεν ότι σφοδρός δεξήγετο αγών περί την Χόικαν μεταξύ των ημετέρων χωρικών οδηγουμένων υπό του Ευθυμίου Πεπόνη μετά πολεμιστών εκ Λακοπούλας και των Αλβανών μεθ' ών ως ρητώς επληροφορήθην συνέπρατον περί τους 30 Τούρκοι στρατιώται ...*

Την ίδια ημέρα ο οπλαρχηγός Ευθύμιος Πεπόνης λαμβάνει από τον Αρχηγό την υπ. αριθμ. 14/1912 διαταγήν που έχει ως εξής:

> *Αριθ. 14, 22.10.12*
>
> *Ευθύμιον Πεπόνην*
> *Εντέλλομαι όπως την εις Γλυκύ και Χόικαν διεύθυνσιν του κατά των Τσάμηδων αγώνος διατηρήσετε υμείς μέχρις ού έλθωσιν εξ Άρτης όπλα*

και οργανώσετε την εδώ άμυναν, ότε παραδίδων την διεύθυνσιν του αγώνος εις τον Χαρίσην Οικονόμου και άλλον τινά καθ' υμετέραν εκλογήν εκλογήν απέρχεσθε εις την περιφέρειάν σας, οποθεν μου αναφέρετε.
Διατάξατε την κατάληψιν της Χόικας χρησιμοποιήσατε τους χωρικούς ως βοηθητικόν προσωπικόν, πάντα δυστροπούντα συλλάβετε και αποστείλατε εις εμέ.
Εκ της δραστηριότητάς σας εξαρτάται κατά πολύ η επιτυχία.

Μπότσαρης

Την ημέρα εκείνη επίσης ο Ευθύμιος Πεπόνης στέλνει επιστολή προς τον αρχηγό Δημ. Μπότσαρη και του γράφει ακριβώς τα εξής:

... Γενναιότατε Υπολοχαγέ Καπετάν Δημητράκη Βότσαρη,
Εν πρώτοις εύχομαι την περιλαβήν Πρεβέζης είθε ο Θεός να γίνη τοιαύτη παραλαβή με την Γενναιότητά σας και Τσαμουργιάς και Ιωαννίνων. Εγώ ευρίσκομαι Γλυκή με Χόικα τα οποία ήτο ανάγκη να τα καταλάβω, ήθελα να έλθω προς αντάμωσίν σας αλλά δεν είναι δυνατόν. Οι εχθροί συναθροίζονται εις Τουρκοπάλουκον από το αριστερό μέρος έχω δε και το Γαρδίκι εμπρός μου το οποίο είναι εφοδιασμένο με χιλίους εχθρούς με Μπέιδες Παραμυθιάς κλπ. κλπ. Τώρα είναι να κοπιάσης ο ίδιος τάχιστα πριν χαλασθούμε ημείς.

Ο αδελφός σου
Ευθύμιος Πεπόνης
1912 τη 22 Οκτωβρίου ώρα 2
που σας γράφω αλλά τούρκα

Την επομένη, 23 Οκτωβρίου 1912, ο Ευθύμιος Πεπόνης με τους οπλαρχηγούς Σωτήρη Σταθά, Δημήτρη Τριάντο και Κωνσταντίνο Τζάνη στέλνει επιστολή στον αρχηγό Δημήτρη Μπότσαρη που έχει ως εξής:

Εν Γλυκεί τη 23 Οκτωβρίου 1912

Κύριε Μπότσαρη,
Καθώς αντελήφθης και ο ίδιος διατρέχουμε τον κίνδυνο να πυρποληθώσιν όλα τα χωργιά του Φαναρίου παρά των Τσάμηδων σήμερον το πρωί έφθασεν ενταύθα ο καπετάν Παπαδιάς με εκατόν είκοσι παλληκάργια, επιάσαμε αμέσως ντουφέκι με τους Τσιάμηδες. Είναι ανάγκη αν θέλεις

να σωθή ο τόπος να διατάξης να μείνη το σώμα αυτό στον τόπον διότι αλλιώς είμεθα όλοι χαμένοι.

Οπλαρχηγός Ευθύμιος Ι. Πεπόνης
Οπλαρχηγός Σωτήρης Σταθάς
Καπετάν Δημήτρη Τριάντος
Οικονόμος Κων/νος Τζάνης

Μία διαταγή του αρχηγού Δημ. Μπότσαρη αναγράφει τα εξής:

Αριθ. 25
Χωρία Ρουσιάτσα, Σκιαδά, Γκιόναλα, Ζερμή, Γόρανα, Κορύτιανη.
Ενωθήτε όλοι οι οπλοφόροι και σπεύσετε να τεθήτε υπό τας διαταγάς του Καπετάν Παπαδιά, και καπετάν Πεπόνη [Ευθυμίου Πεπόνη] ίνα σωθή η κινδυνεύσουσα πατρίδα μας, εγώ είμαι υποχρεωμένος να μείνω εδώ όπου θα συναφθή μάχη, αλλά μόλις δυνηθώ θα σπεύσω εις βοήθειάν σας.
Διέταξα ολόκληρον σώμα ανταρτών να μείνη προς ενίσχυσίνς σας, κρατήσατε τας θέσεις σας όπως τεργιάζει σε Σουλιώτες.

24 Οκτωβρίου 1912
Μπότσαρης

Άλλη επιστολή του Δημ. Μπότσαρη ημερομηνίας 28.10.1912:

Αριθ. 30
Οπλαρχηγόν Τζώρτζην,
Ο λόχος των Ευζώνων ευρίσκεται εις Ζώρισταν 100 δε εκ των ανταρτών εις Βαργιάδες και Λιαχαλάν. Ο Στρατηγός διέταξε να συγκεντρώσω όλας μας τας δυνάμεις εδώ, αλλά λαβών υπόψη μου την μετά την αναχώρησίν μας καταστροφήν εις Γλυκύ, έγραψα εις τον Παπαδιάν να μείνη παρά το Γλυκύ να κρατήση δε και Σε μόνον αν υπάρχει απόλυτος ανάγκη.
Οι Τσάμηδες πρέπει να εκτοπισθούν πέραν του Αχέροντος και του Γλυκύ. Λάβε υπόψη σου ότι έχω απόλυτον ανάκγην της εδώ παρουσίας του σώματός σου διά να ημπορέσω να κτυπήσω τον Τουρκικόν Στρατόν από τα πλάγια.
Κρίνε λοιπόν μόνος σου και αν ιδής ότι οι Τζιμαίοι, ο Ζάλογγος, ο Τριάντης και ο Πεπόνης [Ευθύμιος Πεπόνης] μαζί με ολόκληρον το σώμα του Καπετάν Παππαδιά το οποίον θα αφήση εις το Γλυκύ μπορούν να κρατήσουν τον τόπο, σήκω και έλα ογλίγωρα εις Ζώρισταν πριν τελειώση η μάχη η οποία πέντε ημέρας τώρα γίνεται εις Πέντε Πηγάδια, μόνον

αν ιδής ότι χωρίς εσέ καταστρέφεται ο αγών και ότι οι άλλοι δεν φθάνουν, μόνον τότε μείνε.
Με τον ταχυδρόμον μου, στείλε μου αμέσως νέα διά την αυτού κατάστασιν και αν δής ότι είναι δυνατόν να φύγης αναχώρησε αμέσως διά να ημπορέσωμε να επιτεθώμεν δυνατά.

Μπότσαρης

Και μία τελευταία επιστολή του αρχηγού Δημ. Μπότσαρη αναφέρεται στον Ευθύμιο Πεπόνη.

Αριθ. 31
28.10.1912

Οπλαρχηγόν Παππαδιάν
Έλαβα τας δύο αναφοράς σου και με μεγάλην μου λύπην έμαθα τας δυσαρέστους ειδήσεις. Στέλλω διαταγή εις τον Καπετάν Τζώρτζη να έλθη να με συναντήση έκτος εάν είναι απαραίτητος η εκεί παρουσία του. Προσπάθησε να συγκεντρώσης και τους υπολοίπους άνδρας σου και προχώρησε ακόμη ώστε να πιάση και πάλιν το Γλυκύ. Με τον ταχυδρόμον μου ο οποίος θα υπάγη να συναντήση τον Καπετάν Τζώρτζην γράψε του και Σύ για να συννεοθείτε. Αμέσως στείλε μου τον Μ. Κυπριάδην και επιστολήν σου για να συννενοηθώ και απ' ευθείας εάν δεν τον χρειάζεσαι. Εις το γράμμα σου γράψε μου ποίοι έδειξαν καλήν διαγωγήν και ποίοι εφοβήθησαν, ως και τι απέγινεν ο Καπετάν Πεπόνης.
Αν ο Τζώρτζης μπορέσει να φύγη βάλε όλα σου τα δυνατά ώστε ο εχθρός να περιορισθεί πέραν του Αχέροντος και του Γλυκύ.
Περιμένω να δείξεις όλη σου την ενέργειαν και τότε θα ημπορέσω και εγώ να επιτεθώ απ' εδώ χωρίς περισπασμούς εκ των νώτων.

Μπότσαρης

Αυτές οι προσωπικότητες σαν του Ευθυμίου Πεπόνη (Καπετάν Θύμιου), Καπετάν Τζώρτζη κ.ά. στα δύσκολα εκείνα χρόνια της σκλαβιάς, κράτησαν τον Ελληνισμόν, τον πατριωτισμόν, την πίστιν προς τη θρησκεία μας.

Και τα κράτησαν όλα αυτά χωρίς να έχουν ιδιαίτερα προσόντα που συναντώνται στη σημερινή εποχή. Δεν πέρασαν από καμιά στρατιωτική σχολή και εκπαίδευση και ό,τι κατάφεραν το οφείλουν στην αγάπη στην πατρίδα, στον πόθο της ελευθερίας και στην εθελοθυσία. Μοναδικά προσόντα είχαν την ολοκληρωμένη προσωπικότητα, το αίσθημα της εθελοθυσίας, την παλικαριά, την τιμιότητα και την φιλοπατρία.

Κλείνοντας κανείς μια τέτοια αναφορά σε αυτές τις προσωπικότητες που έλαμψαν στο χώρο των αγώνων για τη θρησκεία και την πατρίδα δεν μπορεί να μην αναλογισθεί και ερωτηθεί στη ψυχή του τι έκανε η πατρίδα γι' αυτούς, πώς τους τίμησαν οι σημερινοί Έλληνες και ποίοι άραγε τους θυμούνται. Δεν πειράζει, αυτοί έπραξαν το καθήκον τους. Και η μνήμη τους από την ιστορία και όσους τους θυμούνται και τους τιμούν θα είναι αιώνια και φωτεινό παράδειγμα για τους Έλληνες και τους επερχομένους.

Αλλά ας μη ξεχασθούν και τα λόγια του αρχηγού αυτών των αγωνιστών του Μικτού Ηπειρωτικού Στρατεύματος, Δ. Μπότσαρη, διά τους αγωνιστάς αυτούς:

> *... Τους εξετίμησα κατά την ώραν των κινδύνων, των στερήσεων, του εξοπλισμού των, της αγωνίας, των αγώνων της νίκης ...*

Τους αξίζει κάθε τιμή και μνήμη.

Μία ιστορική επέτειος

Οι αγωνιστές του ΕΔΕΣ, οι απόγονοι των αγωνιστών αυτών και κοντά τους όλοι οι Έλληνες, γιορτάσαμε και εφέτος την επέτειο της Εθνικής Αντιστάσεως του ΕΔΕΣ. Συγκεκριμένα, την επέτειο της εξόδου στα βουνά για τη συγκρότηση εθνικής ομάδας ανταρτών του αειμνήστου στρατηγού Ν. Ζέρβα, αρχηγού του ΕΔΕΣ, τη μάχη της Μενίνας, τη μάχη της Κανέτας, τη μάχη του Αρχαγγέλου Πρεβέζης κατά των Γερμανών. Εκεί θυμηθήκαμε πρώτα με μεγάλη συγκίνηση αυτούς που έπεσαν για την πατρίδα. Αυτούς που έδωσαν τη ζωή τους και το αίμα τους τότε. Θυμηθήκαμε τους ηρωισμούς των αγωνιστών του ΕΔΕΣ, αυτή την ανεπανάληπτη εθελοθυσία. Θυμηθήκαμε τις περιφρονήσεις των αγωνιστών αλλά και τι έκανε και η πατρίδα γι' αυτούς.

Ανάμεσα σε αυτές τις επετείους πρέπει να θυμηθούμε και μία άλλη σημαντική επέτειο: Τη μάχη του Ρίμινι στην Ιταλία, 8.9.1944 έως 3.10.1944. Πέρα από τη νικηφόρα αυτή μάχη που έδωσε εκεί κατά των Γερμανών η Ελληνική Ταξιαρχία, η «Ταξιαρχία του Ρίμινι» στην οποία ταξιαρχία η Ελλάδα χρωστάει πολλά, κατά το Δεκέμβριο του 1944, που τότε κινδύνευσε και η Ελλάδα, αλλά και οι αγώνες των αγωνιστών μας, των αγωνιστών των εθνικών αντιστάσεων ανά τον Ελλαδικό χώρο. Εκεί στο Ρίμινι έπεσαν ηρωικά μαχόμενοι σαν «αθάνατοι Έλληνες» 18 αξιωματικοί και 154 οπλίτες. Στον τελευταίο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο που μας είναι γνωστός, η 3η Ορεινή Ταξιαρχία μας με συναγωνιστές των δίπλα τους Νεοζηλανδούς στο Ρίμινι έδωκε τη μάχη αυτή. Η Ταξιαρχία μας είχε συγκροτηθεί στη Μ. Ανατολή και ενώ ήταν εγκατεστημένη στην περιοχή του Ρίμινι της Ιταλίας δέχθηκε από τους

Γερμανούς επίθεση. Πέρασε γρήγορα στην αντεπίθεση και ακολούθησε η κατάληψη αυτής της ιταλικής πόλεως. Η μάχη αυτή κράτησε 25 ημέρες. Οι αγωνιστές αυτοί, οι στρατιώτες μας αυτοί τότε σαν άλλοι Σπαρτιάτες πολέμησαν σκληρά εκτός του πατρίου εδάφους και επαναλαμβάνεται η ιστορία μας, η ιστορία των Σπαρτιατών που έπεσαν στις Θερμοπύλες μακριά από την πατρίδα τους. Οι Ιταλοί τους θεωρούν απελευθερωτές της πόλεως. Τίμησαν τους νεκρούς μας με μεγαλοπρεπές κοιμητήριο κα η επίσκεψη εκεί προκαλεί συγκίνηση. Φεύγει ένα δάκρυ, αισθάνεται κανείς θαυμασμό και αξίζει και εμείς εδώ να τους θυμούμεθα ανάμεσα στις άλλες εθνικές επετείους.

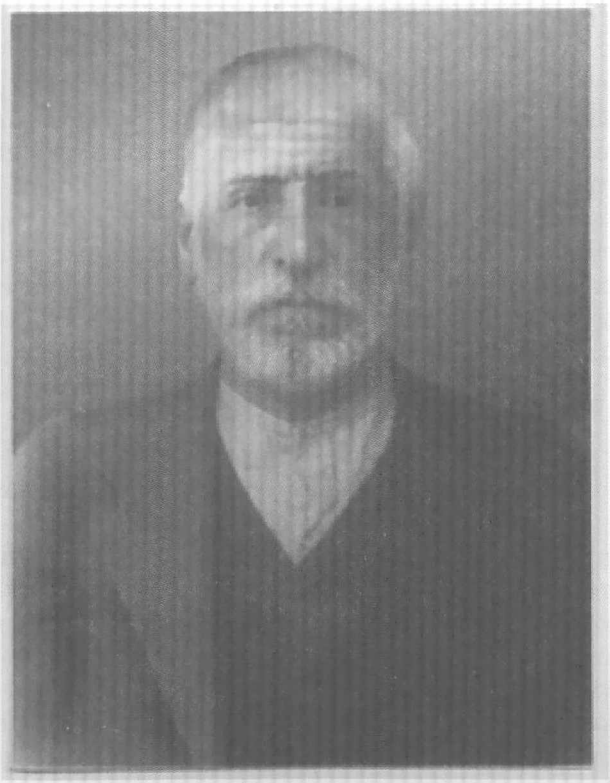

Ευθύμιος Ι. Πεπόνης

Γιάννης ΡΕΝΤΖΟΣ

«Μητέρα πόλη με τα πρόσωπα που σε κατοικούν, κατοίκησαν και θα κατοικήσουν αδελφώνω και υπάρχω»

95 χρόνια από την απελευθέρωση της Πρέβεζας[*]

Ημέρες κρατικής εορτής, η 20η και 21η Οκτωβρίου, υπενθυμίζουν πολεμικά γεγονότα, πράξεις θυσίας και απώλειες ανθρώπων –ας είναι αιώνια η μνήμη τους– που οδήγησαν στην επέκταση του εδάφους της χώρας μας και το προχώρημα των συνόρων της προς όλες τις κατευθύνσεις. Σε ό,τι αφορά την Πρέβεζα και την ευρύτερη ηπειρωτική περιφέρειά μας ένα είδος μηχανισμού «ντόμινο», όπως συχνά αποκαλείται, ξέσπασε. Και οδήγησε, με το εναρκτήριο γεγονός της νικηφόρου Μάχης της Νικόπολης, της 20ης Οκτωβρίου 1912, σε εδαφικές ανακατατάξεις σε όλη την Ήπειρο στα βόρεια της πόλης μας, πέρα από το μετέπειτα νομό μας αλλά και σε περιφέρειες που δεν ανήκουν σήμερα στη χώρα μας.

Η Πρέβεζα, από τουρκόπολη σε ελλαδούπολη

Είναι, πιο συγκεκριμένα, ημέρα ευφροσύνης η 21η Οκτωβρίου, για μεγάλο μέρος του λαού της πόλης μας, αφού συμπίπτει με την ημερομηνία της απελευθέρωσης του ελληνικού πληθυσμού της από την τουρκική κυριαρχία. Συχνά οι ιστορικοί βάζουν σε εισαγωγικά την έννοια της «απελευθέρωσης» μιας πόλης αν βέβαια δεν θέλουν να χρησιμοποιήσουν ωμά τη λέξη «κατάκτηση». Κανείς άλλωστε δεν ξέρει, και μάλιστα για παλιότερες εποχές, όταν δεν είχε καλλιεργηθεί ή ήταν αδιανόητο το εθνικό ιδεώδες, ποια αισθήματα

---

[*] Ο Γιάννης Ρέντζος είναι Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου των Παρισίων και πρώην λειτουργός Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. – Το παρόν κείμενο δόθηκε ως ομιλία στην αίθουσα της Θεοφανείου Σχολής την 20η Οκτωβρίου 2007 με ευγενή ανάθεση εκ μέρους του Δημάρχου της πόλης, κ. Μιλτιάδη Κλάπα, τον οποίον ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή. Προστέθηκαν μερικές διευκρινιστικές και βιβλιογραφικές σημειώσεις.

και ποια συμφέροντα είχαν οι διάφορες κατηγορίες και ομάδες του πληθυσμού μιας πόλης. Άλλος ελευθερώνεται και άλλος κατακτάται. Οπωσδήποτε, οι συμπατριώτες μας Πρεβεζάνοι Τούρκοι εκείνης της εποχής δεν θα ήταν χαρούμενοι από τα γεγονότα εκείνου του Σαββατοκύριακου.

Αν πάντως εμείς παρασυρθούμε και λησμονήσουμε την αλλαγή του ημερολογίου, θα μπορούσαμε να χαρούμε για τη σύμπτωση της Κυριακής 21ης Οκτωβρίου 1912 του παλαιού ημερολογίου με τη φετινή, που εορτάζουμε και πάλι την οκτωβριανή μας απελευθέρωση, έστω και αν ο κύκλος των 95 ετών κλείνει στις 4 του προσεχούς μηνός Νοεμβρίου.

Από εκείνο λοιπόν το κυριακάτικο απομεσήμερο, όπως περιγράφεται στα χρονικά που συνέταξαν οι συντοπίτες μας της εποχής, η επί μακρόν οθωμανική Πρέβεζα, γίνεται μια γραφική ελληνική επαρχία. Μία *Πρέβεζα*, όπως μερικά χρόνια αργότερα επισημάνθηκε ποιητικά, επικριτικά και θλιβερά, που θα αναζητήσει το δρόμο της προς την πλήρη ένταξη στο Ελληνικό Κράτος. Αυτή όμως άργησε. Ένας συντοπίτης μας λέγει: «Μου κάνει εντύπωση, που σχεδόν επί δύο γενιές μετά την απελευθέρωση της πόλης μας, θυμάμαι ότι στο Γυμνάσιο υπήρχαν πάντα ένας ή δύο ντόπιοι καθηγητές μόνο. Πώς δεν μπόρεσε η περιοχή μας να αναπτυχθεί ώστε να σπουδάσουν ντόπια παιδιά *και κοπέλες* που θα στελέχωναν αυτή τη σημαντική κρατική υπηρεσία»;

Η πλήρης ένταξη στο Ελληνικό Κράτος που λέμε εδώ, για μια μικρή πόλη –τουρκόπολη με αποτυπώματα ενετικής κυριαρχίας και ίχνη επτανησιακής αρχιτεκτονικής από ανταύγειες της Κέρκυρας– σήμαινε πολλά πράγματα. Μαζί με τη γεωπολιτική ελληνοποίηση του εδάφους της, υπονοούσε και την πολεοδομική ελλαδοποίηση του χώρου της. Η Πρέβεζα θα γινόταν μορφολογικά μια κανονική ελληνική πόλη. Αλλά ποια υποδείγματα μπορούσε να της προσφέρει μια χώρα που επί αιώνες, μετά το ξεχασμένο κλέος των αρχαίων πόλεων, σχεδόν «άπολις», θα αναζητούσε την αναγέννηση του αστικού χώρου μέσα από την ολοκληρωτική ρυμοτόμηση, την ισοπεδωτική αντιπαροχή και την επιθετική αυτοκίνηση;

Ανάμεσα στις περιγραφές της απελευθέρωσης –σεμνύνομαι που το αναφέρω– υπήρξαν και αυτές από το χειρόγραφο *Ημερολόγιο* του παππού μου, Νάκου Ρέντζου, μετέπειτα δημάρχου της πόλης, που σώζεται ακόμα. Από αυτό έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί αποσπάσματα σχετικά με εκείνο το Σάββατο της προετοιμασίας της απελευθέρωσης. Αυτή αναμενόταν από στιγμή σε στιγμή, αρκεί βέβαια να δεχόταν να παραιτηθεί η τοπική φρουρά από την υπεράσπιση της πόλης. Εάν δεν γινόταν αυτό, θα επακολουθούσε προφανώς μια σκληρή αντιπαράθεση μεταξύ ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων και της τουρκικής στρατιωτικής δύναμης. Θα διακυβευόταν έτσι και η ασφάλεια του άμαχου πληθυσμού. Σημαντικοί Πρεβεζάνοι πολίτες –ανάμεσά τους και ο πρόκριτος «αζάς» Νάκος Ρέντζος– κλήθηκαν τα μεσάνυχτα στο Διοικητήριο για να τοποθετηθούν επί της καταστάσεως, αφού ήδη είχαν γίνει με-

σολαβήσεις και συνεννοήσεις των προξένων.

Στην οικογένειά μας κυκλοφορούσε επί χρόνια μια ανέκδοτη και συνοπτική εκδοχή της μορφής της γνωμοδότησης που παρεσχέθη από τους εκλεκτούς συμπατριώτες μας στον τούρκο Κουμαντάρη. «Θα μας σφάξουν όλους *ετούτοι*». Ποιοι «ετούτοι»; Η τελευταία αντωνυμία εννοεί προφανώς το δικό μας, τον Ελληνικό Στρατό. Κανένας άλλωστε, γύρω από το τραπέζι της συνεδρίασης, δεν θα είχε λησμονήσει όσα είχαν συμβεί πριν λίγα χρόνια, με τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Τότε ήταν που το τουρκικό έδαφος της ιδιαίτερης πρεβεζάνικης πατρίδας μας είχε βληθεί από ελληνικά πολεμικά πλοία, όπως το περιγράφει στα απομνημονεύματα του ο Θεόδωρος Πάγκαλος.[1] Ευτυχώς οι βολές ήταν εκφοβιστικές μόνο.

«Πόλη-σύνορο», όπως θα την ονόμαζαν οι ειδικοί, η πατρίδα μας βίωσε, επί αρκετές δεκαετίες μετά τη συγκρότηση του κράτους μας, που ως έδαφος, γύρω μας, έφθανε ως το Άκτιο και την Άρτα, το περιεχόμενο αυτού του γεωπολιτικού χαρακτηριστικού, της συνοριακότητας. Και μάλιστα το βίωσε με κυριολεκτικά θεαματικό τρόπο αφού απέναντι από την παραλία, στο ελληνικό Άκτιο, οι πρόγονοί μας έβλεπαν να κυματίζει η ελληνική σημαία ενώ η παραλία μας παρέμενε ακόμα δυτικότατο λιμάνι της Ευρωπαϊκής Τουρκίας.

Αυτός ο κυματισμός είχε γίνει για τους συμπατριώτες μας σύμβολο του ελληνικού εδάφους και αλληγορία της ελληνικής διοίκησης. Σε δύσκολες στιγμές, μετά την απελευθέρωση δηλαδή, μερικοί Πρεβεζάνοι αυτοσαρκάζονταν αναρωτώμενοι κατά πόσο ήταν προτιμότερο το «έτσ'» (με το χέρι να μιμείται τον κυματισμό της σημαίας) ή το «έτσ'» (με το χέρι να μιμείται το γύρισμα οβελία). Ποιος να ξέρει βέβαια αν οι πρόγονοί μας στερήθηκαν τα σουβλιστά ψητά μετά την απελευθέρωση της πόλης, περνώντας από τη «συνοριακότητα» σε μια «περιφερειακότητα υπανάπτυξης»; Πάντως θρυλείται πως η παρατήρηση «μού' θιλεις έτσ', κι όχ' έτσ'» (με τις αντίστοιχες κινήσεις του χεριού) έχει στ' αλήθεια ακουστεί.[2]

Μικρή αναδρομή: Η Πρέβεζα ως σημαντικό ιστορικό τοπωνύμιο της πέραν του Αιγαίου χώρας

Για την παλιά κυρίαρχη χώρα, την Τουρκία, είναι ευκαιρία να υπενθυμίσουμε εδώ πως η πατρίδα μας, στα τουρκικά «Preveze», είναι ένα ενδοξότατο τοπωνύμιο της ιστορίας της. Επιτρέψτε μου να καταθέσω εδώ, αγαπητοί συμπατριώτες, τη μαρτυρία ενός ομοίου σας, δηλαδή τη συγκίνησή μου όταν, καινούργιος στην Κωνσταντινούπολη, με εκπαιδευτικά και διπλωματικά κα-

[1] ΠΑΓΚΑΛΟΣ 1950, 28.
[2] Κατά διήγηση του πατέρα μου Δημητρίου Ρέντζου (1906-2006).

θήκοντα, από το Σεπτέμβρη του 1983, βγήκα ένα πρωί από το διαμέρισμά μου στο δρόμο. Τι ημέρα γιορτής! Η πόλη έπλεε στην ημισέληνο. Πανό και γιρλάντες παντού. Στο πρώτο περίπτερο είδα εορταστικές εκδόσεις των εφημερίδων. Δεν άργησα να διακρίνω, πάνω-πάνω, τη λέξη «Preveze».

Για να είμαι ειλικρινής, δεν την ήξερα μέχρι τότε τη λέξη αυτή αλλά η ομοιότητα των χαρακτήρων δεν με δυσκόλεψε να οδηγηθώ σε κάποια υπόθεση. Η σκέψη μου επαληθεύτηκε, πως η γειτονική χώρα γιόρταζε την Πρέβεζα. Με ποια ευκαιρία όμως; Σωστότερο είναι να πούμε πως η εθνική γιορτή ήταν αφιερωμένη στη μεγάλη ναυμαχία της Πρέβεζας, στη «Νίκη της Πρέβεζας» («Preveze Zaferi»), στις 27 Σεπτεμβρίου του 1538. Οι έγχρωμες πρωτοσέλιδες αναπαραστάσεις των τουρκικών εφημερίδων, ανάλογες με εκείνες που τις κοσμούν κάθε χρόνο στη θλιβερή για μας 29η Μαΐου, υπενθύμιζαν το θρίαμβο της μουσουλμανικής Ανατολής κατά της χριστιανικής Δύσης. Θρίαμβο, άλλωστε, του νεαρού Μυτιληνιού –δικό μας αίμα– Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα.

Η θλιβερή ανάμνηση αυτού του καπάτσου ελληνόπουλου (από τη μητέρα ή ίσως και από τον πατέρα), που είχε γίνει Τούρκος ναύαρχος, έμεινε για πολλές εποχές στις θάλασσές μας. Αλλά με την ευκαιρία αυτή και η ανάμνηση της Πρέβεζας διαπερνά τη σύγχρονη Τουρκία και τη στρατιωτική της οργάνωση. Ναύσταθμοι και υποβρύχια, στρατόπεδα και είδη στρατιωτικού εξοπλισμού φέρουν το νικηφόρο όνομα της «νικόπολης» Πρέβεζας. Με την κατά θάλασσα αυτή νίκη εκείνης της εποχής πέρασε από τα νερά μας το σύνορο ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση. Εκεί που είχαν αποτύχει ο Αντώνιος και η Κλεοπάτρα πέτυχε ο Μπαρμπαρόσσα και έτσι απαθανατίστηκε και η πόλη μας. Όχι μόνο στην Τουρκία.

Στο πασίγνωστο σύγγραμμά του, *Μεσόγειος*, που από χρόνια έχει μεταφραστεί και στα ελληνικά, ο Fernand Braudel, που πετυχαίνει διεισδυτικότατες αναλύσεις κατά την περιγραφή της Μεσογείου στην εποχή του Ισπανού ηγεμόνα Φίλιππου Β΄, η Πρέβεζα είναι παρούσα λόγω αυτού του σημαντικού ιστορικού δεδομένου.[3] Μαζί της αναφέρονται και πέντε μόνο άλλες από τις σύγχρονες πόλεις μας, όπως η Θεσσαλονίκη και η Καβάλα καθώς και μερικά από τα γνωστότερα νησιά μας, η Κέρκυρα, η Χίος και άλλα. Ιστορικοί και εκπαιδευτικοί αναρωτιούνται βέβαια κατά πόσο αυτό το σημαντικό ιστορικό επεισόδιο της Νίκης της Πρέβεζας αποτελεί και στοιχείο της τοπικής ιστορίας της πόλης μας και, από όσο ξέρω, αρνούνται να το εντάξουν σε αυτή.[4]

---

[3] BRAUDEL 1991, αναφερόμαστε παραδειγματικά στον πρώτο τόμο της ελληνικής μετάφρασης από την Κλαίρη Μιτσοτάκη.

[4] Παλαιότερες συζητήσεις μας με Φ.Κ. Βώρο και με Μιχαήλ Κατσαούνη. Ο Μ. Κατσαούνης μας διηγείτο, ότι αισθάνθηκε μεγάλη αμηχανία μπροστά σε έναν αυστριακό καθηγητή Ιστορίας που είχε επισκεφθεί την πόλη μας. Του ζητούσε ο επιστήμων εκείνος λεπτομέρειες για τη σημαντική αυτή ήττα του χριστιανικού κόσμου και το χώρο διεξαγωγής της ναυμαχίας. Όμως, ο αείμνηστος «πρεβεζανολόγος», ως σωστός Έλληνας ιστοριοδίφης, δεν ήταν σε θέ-

Ο κάθε Πρεβεζάνος, όμως, ξέρει πως, διά μέσου των αιώνων, με επίκεντρο αυτόν τον τόπο, ήρθαν αντιμέτωποι στρατοί και στόλοι, ανταλλάχτηκαν εδάφη, ξαναχαράχτηκαν σύνορα και έλαβαν χώρα τόσοι βομβαρδισμοί, καθώς και ο μεγάλος Χαλασμός (12/24.10.1798). Είναι περίεργο, λοιπόν, να πληροφορείται πως η έννοια του «τόπου» δεν είναι αρκετή, «ικανή και αναγκαία» δηλαδή, για να ενταχθούν τα γεγονότα που αφορούν τον αντίστοιχο λαό στη δική του ιδιαίτερη ιστορία θυσιών. Θα μπορούσαμε εδώ να υπενθυμίσουμε το 1897 που, όπως είπαμε πιο πάνω, εντάσσεται, έστω και λοξά, στην ιδιαίτερη τοπική ιστορία της πόλης μας. Κατά την έννοια αυτή, ο ακτιβισμός που παρατηρείται από τη δεκαετία του 1980 για τις βάσεις των AWACS στο αεροδρόμιο του Ακτίου έχει ένα σαφές τοπικο-ιστορικό περιεχόμενο πέρα από το διεθνές και εθνικό πολιτικό νόημα.

Ας πω ακόμα πως για ιδεολογικούς, οπωσδήποτε, λόγους η «Ναυμαχία της Πρέβεζας» μολονότι καθόρισε τον εγκλωβισμό μας στον οθωμανικό κόσμο, είναι άγνωστη γενικά σε μας. Δεν της αποδίδουμε την αρμόζουσα σημασία ως γεγονότος και ως περίεργης εορταστικής επιβίωσης, ενώ επαιρόμαστε για τη γειτνίαση της πόλης μας με το Άκτιο. Τι θα λέν', αλήθεια, για την ιστορική καταγωγή τους, στα εγγόνια και τα δισέγγονά τους, οι παλιοί Τουρκοπρεβεζάνοι, όσοι ακόμα ζουν και είχαν γεννηθεί εδώ; Πάντως, χωρίς να ατενίζουμε μόνο με διεθνιστική αθωότητα την τουρκική κρατική εορτή του παλαιού τους συνόρου «Πρέβεζα», καλό είναι, στις σημερινές φάσεις ειρήνης και ευφορίας να επισημαίνουμε αυτές τις πτυχές της Ιστορίας.

Ποιος θυμάται, τι θυμάται στην Πρέβεζα;

Η επιλεκτική μνήμη και λήθη είναι συνηθισμένοι μηχανισμοί στις κοινωνίες, όπως άλλωστε και στις οικογένειες και τα άτομα. Και, βέβαια, πολύ καλύτερα παρατηρούνται στα ευρύτερα εθνικά σύνολα και φυσικά εκδηλώνονται μέσα στις πόλεις όπου βρίσκεται συγκεντρωμένος ο πληθυσμός. Αυτές είναι που πρωταγωνιστούν σε θέματα *και θεάματα* οργάνωσης μνημοσύνης και λησμοσύνης.

Η δική μας πόλη στερήθηκε επί μεγάλες χρονικές περιόδους τα στοιχεία μνημειωμένης ένταξης στον ελληνικό εθνικοκρατικό χώρο. Μόνο στην αλλαγή δεκαετίας του 1950/1960, επιδόθηκε συστηματικά στην οργάνωση ανάδειξης της ελληνικότητάς της με στοιχεία που υπηρετούν την εθνικοκρατική μνημοσύνη. Το ναυτικό μνημείο στη «Βάση» καθώς και το άγαλμα του Οδυσσέα Ανδρούτσου που κοσμεί την Πλατεία μας είναι από τα πρώτα. Και πιο

ση να φανεί χρήσιμος αφού ποτέ, όπως μας είχε εξομολογηθεί, δεν είχε δώσει την αρμόζουσα σημασία σε αυτό το γεγονός.

έξω, στο Ζάλογγο, το πανύψηλο μνημείο του Ζογγολόπουλου, για τις Σουλιώτισσες.

Σε κάποια φάση η πόλη μας ως εικόνα αποτέλεσε έναν αμιγή χριστιανικό πολιτισμικό χώρο, όχι όμως ταυτόχρονα και ελληνικό. Την εικόνα αυτή της χάριζαν οι χριστιανικοί ναοί, αφού εξέλιπαν τα μουσουλμανικά τεμένη και νεκροταφεία, η εβραϊκή συναγωγή και το εβραϊκό κοιμητήριο. Πολλοί Πρεβεζάνοι μας, που δεν γεννήθηκαν σε χριστιανικά σπίτια, θα μείνουν για πάντα ξεχασμένοι. Υπήρξαν όμως και αυτοί συμπατριώτες μας. Στη Λάρισα και το Βόλο προχώρησαν σε θετικά βήματα μνημοσύνης με τα σκούρα μνημεία που έστησαν για τους συμπατριώτες τους Εβραίους.

Η μνημείωση στην πόλη μας πέρασε από πολλά στάδια. Η εικόνα της πλούτισε. Απεικονίσεις πρεβεζάνικου παρελθόντος συντάχθηκαν ή αντιπαρατάχθηκαν σε φιγούρες της κρατικής ή της αθηναϊκής ιστορίας. Μαζί με τον Κονεμένο μας και ο τραγικός Καρυωτάκης. Απέναντι από το σπίτι του Ανδρούτσου μας –τι φοβερό– ο ορκισμένος εχθρός του Συρρακιώτης Κωλέττης.

Όσοι προερχόμαστε από το «παλαιοπρεβεζάνικο» πληθυσμιακό απόθεμα, ας το πούμε έτσι, αισθανόμαστε πως η θρυλούμενη ή τεκμηριωμένη ιστορική διαμάχη Ανδρούτσου-Κωλέττη[5] εκδηλώνεται στο χώρο της πόλης μας, σαν «ιστορική ειρωνεία». Η πόλη γίνεται θεατρική σκηνή. Ο χώρος της αναπαριστά. Ή μήπως απλά «παρασταίνει»; Και τι; Αν οι Συρρακιώτες μας είναι –όσοι είναι– κωλεττικοί, εμείς οι Παλαιοπρεβεζάνοι είμαστε ανδρουτσικοί; Ήμασταν, δηλαδή, την εποχή της Επανάστασης του 1821 με το μέρος της Επανάστασης, ή, μήπως, όπως πολλοί αστοί, σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης, την εποχή των επαναστάσεων, βρεθήκαμε ταχτοποιημένοι στην πόλη μας με τις πόρτες της σφαλιστές; Στη Γαλλία έχουν δημοσιεύσει άτλαντα με το ερώτημα «Τι έκανε στη Γαλλική Επανάσταση η πόλη σου;».[6] Για μας τουλάχιστον, ο Μακρυγιάννης είχε δώσει «συχώρεση» στα *Απομνημονεύματά* του.[7] Ας αφήσουμε που δεν ήμασταν και πρώτοι στ' άρματα, ούτε στα γρόσια, ούτε στα γράμματα.

«Δικοί μας» και «ξένοι» στην Πρέβεζα

Συχνά στις πόλεις επιδιώκουν να μεταμφιέσουν με εξωραϊσμό και μετασχηματισμό τους πραγματικούς χώρους της Ιστορίας και του μόχθου.[8] Η αναζήτηση καινούριας ταυτότητας είναι κάτι συνηθισμένο. Αποκρύπτεται

[5] ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ 1989, 137· ΛΥΤ 1991, 87 και 241.
[6] MARTIN 1998. Για τα ελληνικά πράγματα βλ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ 1971.
[7] ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ 2000, 115.
[8] MITCHELL 2001.

έτσι και η ιστορία των ανθρώπων που, μέσα στην καθημερινότητά τους, μόχθησαν γι' αυτές. Όπως έχει υποστηριχθεί, το λιμάνι της Πρέβεζας, ως διέξοδος απασχόλησης κράτησε τους Πρεβεζάνους κοντά. Έτσι, πολλοί που θα είχαν μεταναστεύσει και που με το μεταναστευτικό κομπόδεμα θα είχαν κάνει επενδύσεις που θα έδιναν, για παράδειγμα, οικιστικά, κάποιο χρώμα πλούτου στην πόλη, βρήκαν *εδώ* κάποιο μεροδούλι. Ο «ψαράς» και ο «φορτοεκφορτωτής» του λιμανιού είναι φιγούρες που θα μπορούσαν να τιμηθούν στην πόλη μας. Απαθανατίζοντας το λιμάνι και τους ανθρώπους του τιμούμε και την παλιά οικιστική εικόνα της Πρέβεζας. Αυτή, όπως ξέρουμε, είχε κάνει τόσο καλή εντύπωση στον Κωνσταντίνο Δοξιάδη, αλλά δεν τη σεβαστήκαμε όσο έπρεπε.

Να πούμε ακόμα ότι από το δημόσιο χώρο της πόλης, λείπουν επίσης μορφές που να παραπέμπουν, έστω και ανώνυμα, στους ανθρώπους που μόχθησαν τις τελευταίες δεκαετίες για την πόλη αυτή. Μια τέτοια, για παράδειγμα, είναι αυτή του «Λευκαδίτη καλλιεργητή». Κι έπειτα, για να επισημάνουμε την απουσία της γυναικείας μορφής από τις αναπαραστάσεις του δημόσιου χώρου μας, που είναι ανδρικό προνόμιο, να αναζητήσουμε τη «Συρρακιώτισσα μάνα».

Θα πρέπει βέβαια να διεκδικήσουμε και θέση για πρεβεζάνικες λαϊκές ονοματοθεσίες του παρελθόντος, που τους χρωστάμε να τις αναγάγουμε σε επίσημες οδωνυμίες της πόλης. Θα πω ένα παράδειγμα. Τιμήσαμε με ονοματοθεσία οδού –και πολύ σωστά– τους εκ Σύρου επιχειρηματίες Αδελφούς Καλημέρη. Ήταν γνωστοί από την ίδρυση της βιομηχανίας παροχής ηλεκτρικής ενέργειας στην πόλη μας και από την ευρύτερη κοινωνική δράση τους. Όμως στο σχετικό σημείο της πόλης ένα τμήμα της οδού ήταν επί δεκαετίες γνωστό ως «Στην Ηλεκτρική». Δεν είναι καθόλου κακό μια πόλη να έχει μία «Οδό Ηλεκτρικής», ή και μια «Πλατεία Παγοποιείου» αν θέλει κάποτε να απομακρυνθεί από την προσωπολατρική παράδοση. Βέβαια, η αιτιολογική εισήγηση για την ονοματοθεσία ή την αλλαγή θα αναφέρεται και στα πρόσωπα, στους ανθρώπους, που η ανάμνησή τους υποκίνησε την υιοθέτηση του ονόματος της οδού ή της πλατείας. Και δεν θα παραλειφθεί και η συλλογική πτυχή με αναφορά σε όσους σημάδεψαν με το μόχθο τους και τη ζωή τους ακόμα το συγκεκριμένο χώρο.

Πώς, αλήθεια, θα μπορούσε να αναδειχθεί το πρεβεζάνικο στοιχείο στην ονοματοθεσία «Πλατεία Γεωργίου Σεφέρη»; Ο ποιητής μας αυτός, βραβευμένος με το βραβείο Νόμπελ, δεν έχει κάποια ιδιαίτερη σχέση με την Πρέβεζα. Είναι απλά σαν να τιμούμε το Βραβείο Νόμπελ με την πλατεία του νομπελίστα. Δεν είναι κακό. Είναι, απόλυτα παραδεκτό και, αναμφισβήτητα, παιδαγωγικό, για ολόκληρη την κοινωνία μας, να τιμούμε το *Σμυρνιό* Γιώργο Σεφέρη. Είναι σαν να τιμούμε και όλους τους δικούς μας «πρόσφυγες», όσους εγκαταστάθηκαν στην Πρέβεζα.

Ωστόσο, αν ψάχναμε στο πλούσιο ιδεολόγιο των ποιημάτων του και του εν γένει έργου του, θα μπορούσαμε να ανασύρουμε μια ιδέα ή μια εικόνα για την ονοματοθεσία. Ένας Πρεβεζάνος φίλος, που κατοικεί στην άλλη Πρέβεζα, την Πρέβεζα των ξενιτεμένων, και στον οποίο κάναμε τη συζήτηση, έφερε στο νου του το μελοποιημένο ποίημα του Σεφέρη, με τίτλο «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» και μας το πρότεινε. «Πλατεία του ξενιτεμένου» δεν είναι κακή ιδέα για μια μικρή κεντρική πλατεία. Όπως οι ξενιτεμένοι Πρεβεζάνοι έχουν στην καρδιά τους την πόλη μας έτσι και η πόλη θα τους είχε στη δική της.

Σε σχέση με την απομάκρυνση από την προσωπολατρική παράδοση των οδωνυμίων, κίνηση που εγγράφεται στο ιδεώδες αυτό, για σοβαρούς πολιτικούς λόγους στη φάση της Μεταπολίτευσης, ήταν και η μετονομασία σε «Οδό Πολυτεχνείου». Έγινε στο γνωστό μεγάλο δρόμο του παραδοσιακού άξονα περιοχής κατοικίας της πόλης που περνά μπροστά ή συνδέει τις τέσσερις παλαιότατες εκκλησίες της πόλης μας και τις γειτονιές τους. Τον Άγιο Βασίλειο, την Αγία Παρασκευή,[9] τον Άγιο Κωνσταντίνο και τον Άγιο Νικόλαο. «Οδός των Τεσσάρων Εκκλησιών» θα ήταν ένα όνομα που θα ανταποκρινόταν σε μια απόλυτα πρεβεζάνικη και αντικειμενική «πολεογραφία». Θα αποτυπωνόταν ένα πρεβεζάνικο χαρακτηριστικό που δεν είναι συνηθισμένο στις πόλεις. Ακόμα και τουρίστες «θρησκευτικού τουρισμού» θα είχαμε που θα έκαναν περίπατο στην πόλη μας αναζητώντας τις τέσσερις εκκλησιές.

Αντί για συμπεράσματα: Από τη γεωπολιτική πατρίδα στην πατρίδα των ανθρώπων

«Μητέρα πόλη με τα πρόσωπα που σε κατοικούν, κατοίκησαν και θα κατοικήσουν αδελφώνω και υπάρχω …» Διαλέξαμε από κείμενο του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη,[10] θεσσαλονικιού συγγραφέα, αυτό το μικρό απόσπασμα για να τιτλοφορήσουμε την ομιλία μας για τη σημερινή 95η επέτειο της απελευθέρωσης της πόλης μας. Την βλέπουμε σαν ημέρα ευφροσύνης για όλους μας. Προτιμήσαμε εδώ στοιχεία ιστορικά και κοινωνικά που μας φέρνουν κοντά στον απλό άνθρωπο· τον πλησίον· ακόμα και τον «άλλον», τον «απέναντι» και τον μελλοντικό Πρεβεζάνο.

Βλέπουμε την Πρέβεζα σαν πατρίδα. Όχι με τη γεωπολιτική σημασία του όρου. Αυτή ταυτίζει την πατρίδα με το έδαφος στο οποίο ασκεί τη δικαιοδοσία

[9] Έστω και αν η Αγία Παρασκευή δεν έχει ενορία, πρέπει να συμπεριληφθεί στις εκκλησίες της οδού αυτής αφού οικιστικά και εκκλησιαστικά είναι ένα ισότιμο μνημείο. Ευχαριστούμε τον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα που μας υπενθύμισε τον «αφανή» αυτό ναό που αρχικά δεν είχαμε συμπεριλάβει στο σχόλιό μας. Προφανώς, η πρότασή μας δεν αποβλέπει σε νέα ονοματοθεσία αλλά αποτελεί ένα ακόμα παράδειγμα αναζήτησης πρεβεζάνικων ονοματοθεσιών.

[10] ΠΕΝΤΖΙΚΗΣ 1999, 43.

του το κράτος. Δεν δοξολογήσαμε τη μεγάλη πατρίδα του χάρτη, των συνόρων, των πολιτικών και των στρατιωτικών. Προσπαθήσαμε να επικεντρωθούμε στην έννοια της μικρής γωνιάς των ανθρώπων. Είναι ο χώρος όπου ο καθένας μας είδε το φως και έμαθε βιωματικά να ξεχωρίζει το καλό από το κακό.

Ενενήντα πέντε χρόνια μετά, εδώ μπορεί να δοθεί ο καθημερινός αγώνας για το καλό. Να υπηρετηθεί γνήσια το ιδεώδες ενός ευπρεπισμένου χώρου διαβίωσης των ανθρώπων, να ελεγχθούν οι ασύμμετρες επεμβάσεις χρήσης και δόμησης, να μην παρέχεται στους δρόμους προβάδισμα στον ισχυρό και τα δρεπανηφόρα, να αποφεύγεται κάθε ενέργεια, που θα διέστρεφε, έστω και αθέλητα, τις λειτουργίες και τις σημασίες του χώρου. «Μητέρα πόλη με τα πρόσωπα που σε κατοικούν, κατοίκησαν και θα κατοικήσουν αδελφώνω και υπάρχω ...». *Μητέρα πόλη ...*

Βιβλιογραφία

BRAUDEL F., 1991, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. Α΄, Αθήνα

ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ ΑΙΚ., 1971, *Ο Τύπος στον αγώνα (1821-1827)*, Αθήνα

ΛΥΤ Χ., 1991, *Στην Αθήνα του 1847-1848*, Αθήνα

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ (ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ), 1989, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα

ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ (ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ), 2000, *Απομνημονεύματα*, Κείμενο, εισαγωγή, σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη – Επιμέλεια Λίνου Πολίτη, τ. Α΄, Αθήνα

MARTIN J.C., 1998, *Contre-Révolution, Révolution et nation en France (1789-1799)*, Paris (Coll. «Points Histoire»)

MITCHELL D., 2001, *Cultural Geography*, London

ΠΑΓΚΑΛΟΣ Θ., 1950, *Τα απομνημονεύματά μου (1897-1947)*, τ. Α΄, Αθήνα

ΠΕΝΤΖΙΚΗΣ Ν.Γ., 1999, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 6η έκδ., Αθήνα

Δήμος Πρέβεζας

Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Πρέβεζα 22-24 Σεπτεμβρίου 1989

Επιμέλεια: Βαγγέλης Γρ. Αυδίκος

ΠΡΕΒΕΖΑ 1993

Ματίνα Γιωτη*

Η εκτέλεση των κατοίκων από την Κρυοπηγή Πρέβεζας στο Αγρίνιο (1944)[1]

Στα ορεινά του Νομού Πρέβεζας βρίσκεται το χωριό της Κρυοπηγής, ένα πολύ γραφικό και όμορφο χωριό, το οποίο ανήκει στο Δήμο Ζαλόγγου. Το όνομά του έχει συνδεθεί με ένα δυσάρεστο και αιματοβαμμένο γεγονός που συνέβη στις 17 Μαρτίου 1944.

Λίγο πριν την «τυπική» έναρξη του εμφυλίου πολέμου –όταν είχαν ήδη δημιουργηθεί τα Τάγματα Ασφαλείας, το ΕΑΜ είχε ήδη αποσχιστεί από τον ΕΔΕΣ, ο οποίος δεχόταν βοήθεια από την Αγγλία– η Κρυοπηγή είχε τη φήμη του «αριστερού-εαμικού» χωριού και μάλιστα στα εδάφη της πραγματοποιούνταν μάχες, δυστυχώς όχι μόνο εναντίον των Γερμανών αλλά και μεταξύ των Ελλήνων. Στην Κρυοπηγή το ΕΑΜ είχε κανονική οργάνωση, κάτι που δεν ήταν καθόλου αρεστό στη φασιστική Γερμανία.

Τον Μάρτιο, λοιπόν, του 1944 φτάνουν οι Γερμανοί απροειδοποίητα στο χωριό και συλλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος του ανδρικού πληθυσμού, παρουσιάζοντας ως δικαιολογία ότι πρόκειται να κάνουν μια «μικρή τυπική ανάκριση», γεγονός που φαινόταν αναληθές μιας και τα πολεμοφόδια που κουβαλούσαν μαζί τους ήταν ικανά να κρατήσουν για μάχες πολλών ημερών. Ευτυχώς όμως αυτό αποφεύχθηκε διότι οι κάτοικοι μη αντιλαμβανόμενοι τον κίνδυνο, δεν προέβαλαν αντίσταση.

Ξεκινώντας από την Κρυοπηγή, φτάνουν στην Πρέβεζα όπου περνούν το βράδυ στην εβραϊκή συναγωγή. Την επομένη καταλαβαίνουν ότι η «απλή

---

* Η Ματίνα Γιώτη είναι αρχαιολόγος της ΛΓ΄ Ε.Π.Κ.Α., μεταπτυχιακή φοιτήτρια Ιστορίας και Λαϊκού Πολιτισμού στην κατεύθυνση Οικονομικές και κοινωνικές δομές στην παραδοσιακή κοινωνία, στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

[1] Με αφορμή μια εργασία για το μάθημα «Πολιτικές της μνήμης – Τα ιστορικά και άλλα μνημεία ως όψεις καταγραφής της ιστορικής και κοινωνικής μνήμης», το Φεβρουάριο του 2007 προσφέρθηκε η ευκαιρία μίας συνέντευξης, κατά την οποία ακούσαμε την ιστορία για την εκτέλεση των κατοίκων της Κρυοπηγής, η οποία αν και είναι γνωστή, παρόλα αυτά η όλη της διαδικασία καθώς και κάποια γεγονότα αγνοούνται από τους περισσότερους.

ανάκριση» δεν είχε τη μορφή που είχαν συνηθίσει: μαζεύτηκαν όλοι σε κάποιο σχολείο και τότε εμφανίστηκε ένας Ιταλός, ο οποίος ζούσε στην Κρυοπηγή για ένα διάστημα και ήξερε αρκετά πράγματα για την αριστερή σκέψη και δράση του χωριού. Η μαρτυρία του Ιταλού έδωσε αφορμή στους Γερμανούς να αποφασίσουν να τους στείλουν στο Αγρίνιο για περαιτέρω ανάκριση.

Ενώ, λοιπόν, βρίσκονταν στις φυλακές έξω από την πόλη του Αγρινίου, έφτασε η είδηση ότι ένα τρένο που μετέφερε Γερμανούς είχε ανατιναχτεί κοντά στο χωριό Σταμνά Αγρινίου, έχοντας ως αποτέλεσμα το θάνατο 12 Γερμανών. Οι Γερμανοί αποφάσισαν ως αντίποινα την εκτέλεση 10 Ελλήνων για κάθε έναν Γερμανό που σκοτώθηκε, οι οποίοι θα κατάγονταν από χωριά από όπου πέρασε το τρένο, διότι θεώρησαν ότι το σαμποτάζ είχε πραγματοποιηθεί κάπου εκεί.

Τι σχέση είχε όμως η απόφαση αυτή με την εκτέλεση 20 κατοίκων της ορεινής Κρυοπηγής, όπου ούτε τρένο περνά ούτε και θα ήταν δυνατόν ακόμη και να υπήρχε σιδηροδρομικός σταθμός εκεί να πραγματοποιηθεί ένα σαμποτάζ τη στιγμή που κάτι τέτοιο θα δυσχέραινε τη θέση των κατοίκων οι οποίοι είχαν συλληφθεί από τους Γερμανούς.

Την απάντηση αυτή επιχειρεί να μας δώσει ο κ. Θωμάς Ντελής, ο οποίος, παιδί 15 χρονών τότε, ήταν ανάμεσα στους συλληφθέντες του χωριού και τυχερός –μέσα στην ατυχία του– γλύτωσε κυριολεκτικά την τελευταία στιγμή.

Ανηφορίζοντας, λοιπόν, προς το μνημείο του Ζαλόγγου και αφήνοντας πίσω την αρχαία Κασσώπη φτάνουμε στο χωριό Κρυοπηγή. Εκεί συναντήσαμε τον κ. Θωμά Ντελή που μας καλοδέχτηκε στο σπίτι του με τη σύζυγό του, την κ. Σταματία. Ξεκινώντας τη συνέντευξη, μας εξιστόρησε αρχικά την ιστορία του χωριού του:

«Εδώ ήτανε δύο οργανώσεις [...] ο ΕΔΕΣ που ήτανε στη Λάκκα Σούλι. Αυτοί είχανε ξεκινήσει ενωμένοι ας πούμε στην αρχή, οι δύο οργανώσεις, το ΕΑΜ και ο ΕΔΕΣ με το Ζέρβα και μετά ... είχανε πολεμήσ' πολλές φορές εδώ.[2] *[...] Και είχαν καν' και μάχες πολλές και τελευταία επικράτησαν ο ΕΔΕΣ, γιατί εδώ ήταν απομονωμένο το ΕΑΜ. Δεν είχε [...] Και ύστερα αυτοί είχαν και οπλισμό από τους Άγγλους. Έβγαινε και ένα υποβρύχιο στο Αλωνάκι προς την Πάργα που είναι εκεί και τους έδινε όπλα.*[3]

Εκείνο το βράδυ, τους είχε δει να έρχονται ο Ντούσιας με το Χριστόφορο Πανούση. – Τι να κάνουμε τώρα; τους είπε. – Να φύγουμε; – Όχι, να κάτσουμε εδώ, του λένε. Και είπαν και στον παπά, αλλά ο παπάς δεν ήθελε να φύγει.

[2] Πράγματι το χωριό ήταν έδρα για το ΕΑΜ όπου υπήρχε κανονική οργάνωση.

[3] Πολλά χωριά είχανε διαχωριστεί ανάλογα με τα πολιτικά τους πιστεύω κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η Κρυοπηγή ήταν ένα από αυτά.

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Το μνημείο στην Κρυοπηγή Πρέβεζας*

Μας πήραν απ' εδώ, μας κράτησαν μία μέρα σε μια εβραϊκή συναγωγή. Την πρώτη μέρα ήταν τσ' 17 Μάρτ' το '44.»

«Πόσο χρονών ήσασταν εσείς τότε;»

«Εγώ; 15 χρόνια. Εγώ ήμουν 15 χρόνια. Μας πήραν μαζί με τον πατέρα μ' και μας πήραν πιο κάτω εδώ απ' το χωριό, είχαμε μια στάν' εκεί με γίδια. Αλλά εδώ είχαν πάρει μια απόφασ' η αυτοδιοίκηση να μη φύγει το χωριό για να μην καεί, αλλά δεν ήξεραν και ότι οι Γερμανοί θα ερχόταν βράδυ. Οι Γερμανοί είχαν βγει την προηγούμενη ημέρα, είχαν πάρει αυτά τα χωριά, Μερσίνη, Μεγαδέντρο ... πάνε εκεί, αλλά δεν πείραξαν κανέναν και έφυγαν. Μετά αφού πήγανε εκεί τη νύχτα ήρθε κάποιος σύνδεσμος και ειδοποίησε το χωριό ότι έρχονται οι Γερμανοί. Και το πρωί, δεν είχε χαράξ' καλά η μέρα, κατά τις έξ' η ώρα, δεν ξέρω, ήταν νύχτα ακόμα, ήμασταν στο καλύβ' εμείς. Το χωριό το είχαν μαζέψ' οι Γερμανοί εκεί που είναι σήμερα το καφενείο του Χριστόφορου. Είχαν περάσ' σπίτ' σε σπίτ'. Και εμείς, έρχονται εκεί και μας παίρνουν μπροστά.»

«Πόσα άτομα είχαν πάρει τότε;»

«Εμάς είχαν πάρει 28 από το χωριό μας. Γλίτωσαν πέντε με οχτώ.»

«Πώς γλίτωσαν αυτοί;»

«Αυτοί ήθελαν να τσ' ευχαριστήσουν τους Γερμανούς. Έβαζαν τσίπουρα και τέτοια, είχαν στείλει και στα κοπάδια, είχαν φέρει και αρνιά και κατσίκια για καλό και για κακό. Τώρα ήτανε που δεν βρήκανε και καμιά αντίσταση, έμειναν ευχαριστημένοι. Αλλά μόλις πέρασε το μεσημέρι μας παίρνουν μπροστά και δρόμο μας κατέβασαν κάτω.»

«Κάτω, πού;»

«Στο τέρμα της Κρυοπηγής. Εκεί είχαν σκοπιά. Όπως μας παίρνανε, ήταν ένας Γερμανός μπροστά. Κόβ' κάτι παιδιά. Μετά άφησαν κάτ' γερόντους, το Σπύρο-Πέππα και το Λαμπρο-Κωσταντή. Ήταν έτσ' ανάπηροι κουτσαίνοντας αυτοί και τους γύρισαν. Εμένα δεν με γύρισαν. Ήμουν λίγο αναπτυγμένος εδώ, και με παίρνουν κατ'. Κάτω δεν είχαν έρθ' οι Γερμανοί αυτοί ακόμα. Αυτοί τώρα με τα εφόδια που είχαν τα αυτά, νόμιζαν ότι θα πιαστούν σε μάχη εδώ, θα κάτσουν μέρες, θα πολεμήσουν και είχαν φέρει και απ' αλλού δυνάμεις. Εδώ τώρα, στη Μερσίν' ήταν ο ταγματάρχης που ήταν από δω απ' την Πρέβεζα. Μαζί τους είχαν και έναν Έλληνα γιατρό, κάποιο Νικολαΐδη. Αυτός, όπως μας είπε εμάς, – δεν ξέρω τίποτες, είπε, τς' 12 η ώρα τη νύχτα ήρθαν και με πήραν απ' το σπίτ'. Μάλλον τον πήραν για διερμηνέα. Και πραγματικά έτς' ήταν. Λεν' του ταγματάρχ' να πάνε δύο παιδιά εκεί να φέρουν φαΐ για να γυρίσουν πάλι. Εγώ είχα έρθ' εντωμεταξύ, είχα πάρ' λίγο ψωμί, για μια μέρα. – Μια μικρή ανάκρις' θα κάνουμε, είπε, και θα τ'ς απολύσουμε. Σκέφτηκα εγώ να πάω απάν', να γυρίσω πάλι κάτ'. Και εντωμεταξύ εγώ δεν μού 'κοβε και τόσο για την ηλικία που ήμουν ...»

«Μικρός ...»

«Δεν είχα πάει και ποτέ στη Πρέβεζα ... Ήθελα να δω τι είναι και αυτή η Πρέβεζα! Και όλοι που ήρθαν πάνω δεν γύρισαν, αλλά δεν μας είχαν μετρήσ' πουθενά. Μόλις ύστερα μας έβαλαν στ' αμάξια. Ήταν από κει τ' αμάξια, θα ήταν 30-40, δεν ξέρω πόσα ήταν. Ήτανε πού είναι το τέρμα το δικό μας, εκεί είχαν το φυλάκιο. Πολυβόλο από κατ', πολυβόλο από παν'. Και τ' αμάξια ήταν ως κάτω. Μας ξεκίνησαν για την Πρέβεζα. Μας έχωσαν εκεί το βράδ', στη συναγωγή εβραϊκή και όπως ήταν ανοιχτό, το χώρ'σαν εκεί με σανίδια οι Γερμανοί. Το πρώτο βράδ', κάθε μια ώρα έρχονταν και μας μέτραγαν και ύστερα αφού είδαν ότι δε [...] φύγαμαν, δεν ξανάρθαν μέσα. Είχαν σκοπιά όμως στην πόρτα. Άλλοι ήλεγαν να φύγουμε. Να σκίσουμε καμιά κουβέρτα, δυο-τρεις κουβέρτες να φύγουμε απ' τα παράθυρα, αλλά πάλι ήλεγαν, τι θα μας κάνουν;»

«Αν σας έπιαναν;»

«Όχι!»

«Αν μένατε εκεί πέρα;»

«Ναι ..., αλλά την άλλη την ημέρα μας παίρνουν από κει και μας έβγαλαν έξω κατά τριάδες και μας πάνε στο δικαστήριο, στο φρουραρχείο. Κάναμε τον ανήφορο το δρόμο, για να βγούμε απάν' για το φρούριο του Αγίου Ανδρέα.»

«Και από κει γιατί σας πήραν;»

«Για ανάκρισ'.»

«Ανάκριση γιατί; Σας κατηγορούσαν για κάτι;»

«Εδώ είχαν και έναν Ιταλό εδώ στην οργάνωση μέσα, τον είχανε επειδής κάπου ήξερε από πολυβόλα λίγο ... τέτοια και τον είχανε μαζί. Αυτός κάποτες έπεσε κάτω εδώ στα καμποχώρια, δεν ξέρ' κανένας τώρα πώς βρέθηκε εκεί κατ', επειδής δεν τον πρόσεχαν και πολύ, μπορεί κατά τύχη να τον έπιασαν οι Γερμανοί και αυτός για να τη σκαπουλήσ' ύστερα είπε ότι είναι αντάρτες και πολεμάνε μεταξύ ΕΑΜιτών και ΕΔΕΣιτών. Και αυτός ήταν η αιτία τώρα, αυτόν μας παρουσίασαν όταν πήγαμε στην Πρέβεζα εμείς. Εκεί έβγαλαν τον Ιταλό. Μας έβγαλαν εκεί, πέρασε ετούτος εδώ, μας επιθεώρ΄σε σαν να ... σαν να είναι κάνας δικός μας. – Ετούτος Ντουβγιάν, τ'ς ήλεγε, γιατί το ήλεγαν και Ντούβγαινα το χωριό. Όσους γνώριζε, δεν ήλεγε για όσους δεν γνώριζε τίποτες. – Ετούτος εδώ, λέει, τροφοδότησε τα τάγματα μεταξύ ΕΑΜιτών και ΕΔΕΣιτών, πάει στο Διονύση του Λαμπρο-Κωσταντή και λέει: – Αδερφός ετούτου εδώ σκότωσε Ιταλό. Άλλος ... Τα 'ξερε όλα. Συνεδρίες που είχαν κάνει. Μετά μας άφησαν και την άλλη την ημέρα εκεί. Την τρίτη ημέρα μας χωρίζουν. Έκοψαν, δεκατρείς ήμασταν εμείς; Δεκατρείς και δεκαπέντε οι άλλοι. Εγώ έτυχα με τους δεκατρείς. Μας έβαλαν στο ... σε μια μπενζίνα από 'κει και μας έφεραν στην Αμφιλοχία. Οι άλλοι γύρω-γύρω από την άκρη. Από γύρω. Όταν βγήκαμαν εκεί, βγήκαμαν στον Άγιο Κωνσταντίνο, όξω απ' το Αγρίνιο, έχει δήμο δικό του. Και μας έβαλαν σε στρατόπεδο εκεί στον Άγιο Κωνσταντίνο οι Γερμανοί. Και πάμε ... και σταματάμε στο Αγρίνιο μέσα εκεί που είναι η Εθνική Τράπεζα. Από πάνω ήταν ένα σχολείο, τώρα γυμνάσιο ήταν, τι ήταν, δεν ξέρω. Πρώτ' φορά ήβλεπα εγώ ... Ήταν γεμάτο ταγματασφαλίτες, τσολιάδες. – Κουμμούνια, κουμμούνια, είπαν αυτοί. Οι άλλοι ήλεγαν τώρα, γιατί ετούτ' τους πάνε με δώδεκα αμάξια. Δεν είχαν φτάσ' οι άλλοι δεκαπέντε. Θα έφταναν τη νύχτα, δεν έφτασαμαν μία φορά, άργησαν αυτοί. Όπως ήμασταν εμείς, γυμνοί ήταν, Μάρτης ήταν, παλιοχρονιά ήταν, πού να κοιμηθείς; Κανά δυο-τρεις που είχανε τίποτες κάπες, είχαν πάρ' και κάνα δυό κουβέρτες, τις είχανε δώσει τα παιδιά. Οι άλλοι καθόμασταν κάτω. Εκεί μας φέρναν μαύρη σταφίδα, ακάθαρτη, να τη διαλέξουμε, όλο χώμα ήταν. Και το μεσημέρι είχαμαν ένα γεύμα, μια φέτα ψωμί, σαράντα δράμια πρέπ' νά 'ταν, δεν ήταν παραπάνω. Και το βράδ' έβαλαν ένα πλιγούρ', ένα χυλό έτσ' κίτρινο, ένα αλμυρό. Εγώ ύστερα από καμπόσες μέρες αρρώστησα, πνευμονία. Και έτρεξε ένας γιατρός Έλληνας που ήταν εκεί. Φώναξαν οι ίδιοι εκεί οι ... οι φυλακισμένοι το διευθυντή εκεί που είχαν και του λέν' – Το παιδί! Ύστερα από λίγο βλέπω να 'ρχονται ένας Ιταλός κι ένας Γερμανός, γιατροί, δεν θυμάμαι τώρα τι βαθμούς είχανε, ξένα ήταν αυτά, ούτε στρατιώτες είχαμαν κάν' για να δούμε. Αφού με κοίταξαν και οι δυο, έδωσαν ύστερα εντολή να με πάν' στο νοσοκομείο. Τώρα εγώ, εκείνες τις μέρες, γιατί είχα πάει αρχές Απρίλ', 16 ήταν η Λαμπρή; Δεν θυμάμαι, τη Μεγάλη

Παρασκευή έγινε η εκτέλεσ'! Έρχονταν ένας Γερμανός, γιατί έγινε το σαμποτάζ στο Σταμνά, είχαν φέρ' κι έναν άλλον από κάποιο χωριό, κάποιο νέο όνομα έχει, δεν το θυμιέμαι τώρα και πάν' σ' αυτό το χωριό σου λέω. Ήφεραν πεντακόσια άτομα. Μπήκαν μέσα στο χωριό, τό 'κλεισαν, σκότωσαν και κάνα δυό παιδιά, και τ'ς έφεραν όλους εκεί, γιόμωσαν οι φυλακές, οι αποθήκες του Παπαστράτου και κάποιου Παναγόπουλ' που ήταν εκεί. Εκεί, δεν πήγαν στο χωριό αυτό, στο Σταμνά, γιατί ήξεραν ήτανε βασιλικοί, δεν ήτανε αριστεροί. Εκείνην εκεί την ημέρα προτού την εκτέλεσ', εμείς δεν ήξεραμαν τι γινόταν, μετά έμαθαμαν. Είπαν οι Γερμανοί να πάρουν από τα χωριά αυτά να κάνουν συλλήψεις και να μην πειράξουν τους κρατούμενους, αλλά αυτοί ήταν τα τάγματα ασφαλείας, ήθελαν να βάλουν ετούτους. Ετούτοι ήταν κουμμουνιστές. Έβγαλαν εκείνους που ήταν να γλιτώσουν. Τα τάγματα ασφαλείας, αυτοί που ήταν με τους Γερμανούς, ήταν η πέμπτη φάλαγγα των Γερμανών. Καλά ήταν και κάτ' ανθρώπ' μέσα, ήταν από κλεψίματα, αλλά δεν τους πείραξαν αυτούς.»

«Όλους μαζί τους σκότωσαν Μεγάλη Παρασκευή;»

«Την ημέρα εκείνη είχαν έρθ' οι τσολιάδες. Και οι τσολιάδες μας είπαν: – Πολλοί πατριώτες σας πάνε σήμερα. Όταν ήρθε την άλλη την ημέρα ο Γιωτόπουλος. – Γλίτωσε κανένας; του είπε ο Παντελής-Ζήκας και του έκανε έτσι (έκανε αρνητικό νεύμα). – Μόνο δύο. – Είχες κανέναν εκεί; τού 'πε; – Είχα αδερφό, γαμπρό είχα, τού 'πε, και ... ζει, τού 'πε, αυτός βουνό ήταν η τύχη του! Αυτός ο Γιωτόπουλος είπε ότι τους εκτέλεσαν πρώτους, φανταστείτε με τι μαύρα γράμματα τους έγραψαν. Είχαν βάλει και είχαν σκάψει, τους έβαλαν στη γραμμή, τους τουφέκαγαν και έπεφταν μέσα. Τα άκουγα απ' αυτόν τον τσολιά που ήταν εκεί, φαίνεται αυτός ο λόχος ήταν στις εκτελέσεις. Έτσι πήγαν. Ο Φίλιππας μου λέει εμένα ότι ο πατέρας μου ... είχαν φτάσει εβδομήντα και ήταν ακόμα μέσα ..., αλλά τον είδα τον πατέρα σου ... Τότε κρύωσα εγώ. Αυτοί λένε ότι εκτέλεσαν εκείνη τη μέρα 120 σίγουρα.»

«Αυτούς που σκότωσαν τελικά εκεί τα πτώματα τα μετέφεραν εδώ, ή τα άφησαν εκεί; Κατευθείαν εκεί που έσκαψαν;»

«Και να ήθελαν να τα μεταφέρουν, δεν μπορούσαν, γιατί τους έκαψαν και μετά τους σκέπασαν. Χωράφι ήταν, τώρα είναι πολυκατοικίες εκεί. Παραπάνω λίγο από την εκκλησία, την Αγία Τριάδα. Δεν είναι ακριβώς εκεί που είναι το μνημείο, μου είχαν δείξει κάποτε.»

«Εσείς, κύριε Θωμά, πώς αισθανθήκατε όταν τα μάθατε όλα αυτά;»

«Τι να αισθανθώ, είχα χάσει και τον πατέρα μου. Ύστερα έκατσα εγώ μετά, ένα μήνα έκατσα περίπου μέσα, σύνολο δύο μήνες και κάτι. Όταν ήρθε αυτός ο μέραρχος μας ζήτησαν ταυτότητες. Εγώ δεν είχα ταυτότητα. Μας πήγαν πάλι στη φυλακή και έτυχε να περάσ' κάποιος μέραρχος που γνώριζε αυτός ο Γιωτόπουλος και τους είπε: – Έτσ' κ' έτσ', φτωχοί ανθρώπ' είναι. Και έτσ' μας άφησαν να φύγουμε.

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Τιμητική επιγραφή στο μνημείο στην Κρυοπηγή Πρέβεζας*

Σε πολλούς ερευνητές είχε δημιουργηθεί το ερώτημα για την επιλογή της Κρυοπηγής ως εξιλαστήριο θύμα. Ποιος ήταν όμως ο λόγος να σκοτώσουν ανθρώπους από το χωριό Κρυοπηγή αφού τρένο δεν περνούσε από εκεί; Η αφήγηση αυτή δεν αφήνει όμως πολλές επιλογές για την απάντηση στο ερώτημα αυτό.

Στην πλατεία της Κρυοπηγής έχει στηθεί μνημείο από το Δήμο Αγρινίου με τα ονόματα των πεσόντων. Εκεί, κάθε χρόνο τη Μεγάλη Παρασκευή, ο κύριος Θωμάς καταθέτει στεφάνι στη μνήμη των συγχωριανών του, σκεπτόμενος ότι λίγο έλειψε να μοιραστεί μαζί τους την ίδια μοίρα.

Απόστολος Σπ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ*

Το σχήμα Ανατολή-Δύση και η τέχνη του Φώτη Κόντογλου

Με αφορμή τις Δεσποτικές εικόνες στο μαρμάρινο τέμπλο του ναού Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στον Παντοκράτορα Πρέβεζας

Στους φύλακες του Μουσείου Πάρου,
στη Γιάννα Γαλάνη και την Ευγενία Ίσκου,
αρχαιολόγους της Α΄ Ε.Π.Κ.Α.

Φώτης Κόντογλου[1] (1895-1965), η δημιουργική και ακούραστη μορφή της Τέχνης, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην καλλιτεχνική ιστορία της Πρέβεζας, αφήνοντας ως παρακαταθήκη τέσσερα σπουδαία έργα στο τέμπλο του ναού Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στην περιοχή του Παντοκράτορα. Η προσέγγιση των έργων αυτών θα γίνει τόσο μέσα από εικονογραφικά παράλληλα της βυζαντινής, μεταβυζαντινής και δυτικής τέχνης όσο και μέσα από τα ίδια τα έργα του Φώτη Κόντογλου. Η αναφορά σε χαρακτηριστικά καλλιτεχνικά παράλληλα, νομίζω ότι είναι απαραίτητη, κυρίως σε έργα του Φώτη Κόντογλου, ώστε να διερευνηθούν οι ρίζες του έργου και της φιλοσοφίας του.

Οι φιλοσοφικές-θεολογικές-καλλιτεχνικές αναφορές και το σχήμα Ανατολή-Δύση που ταλανίζει ακόμη και σήμερα την ορθόδοξη εκκλησία είναι επίσης απαραίτητες προϋποθέσεις για τη διερεύνηση του έργου του Κόντο-

* Ο Απόστολος Σπ. Παπαδημητρίου είναι αρχαιολόγος της ΛΓ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Πρέβεζας-Άρτας.

[1] Η παρούσα εργασία ήταν αντικείμενο ανακοίνωσης στον Δ΄ κύκλο διαλέξεων του επιστημονικού περιοδικού *Περίαπτο* στις 25.10.2000 στο Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής. Τις θερμές μου ευχαριστίες στους συναδέλφους της ομάδας του *Περιάπτου*, που οργάνωσαν τις διαλέξεις και μου έδωσαν έτσι την ευκαιρία να αναπτύξω το θέμα, ιδιαίτερα στους κκ. Όλγα Καρούτα, Μαριλένα Κοντοπανάγου, Κώστα Κουρμουλάκη, Κάτια Μαντέλη, Φωτεινή Μπαλλά και Ξένια Ξουργιά. Επίσης, ιδιαίτερη μνεία χρειάζεται να κάνω στο κ. Δημήτριο Σπυράκο ο οποίος βοήθησε καθοριστικά με τον τρόπο του. Τέλος, ευχαριστώ το Διοικητικό Συμβούλιο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Δήμου Πρέβεζας που συμπεριέλαβε στον παρόντα τόμο την εργασία μου, και ιδιαιτέρως τον κ. Σπύρο Λάμπρο.

γλου. Συμπληρώνοντας, πρέπει να επισημάνω ότι με τον Κόντογλου και το έργο του έχει ασχοληθεί λεπτομερέστατα ο Νίκος Ζίας.[2]

Η πόλη της Πρέβεζας

Ως έτος ίδρυσης της πόλης της Πρέβεζας θεωρούμε την αναφορά του ονόματος της πόλης στο *Χρονικό του Μορέως*.[3] Η νέα πόλη όμως έχει ισχυρή πολιτιστική παράδοση, την πόλη της Νικόπολης. Η βυζαντινή Νικόπολη ήταν από τα κυριότερα θρησκευτικά κέντρα της ακμάζουσας Βυζαντινής αυτοκρατορίας[4] (Εικ. 1).

Η Πρέβεζα δεν παρουσιάζει όπως έχει καταδείξει η μέχρι τώρα έρευνα, την αντίστοιχη άνθηση της πόλης των Ιωαννίνων κι αυτό γιατί διαφορετικές πολιτικο-οικονομικές συνθήκες διαμόρφωσαν τη μικρή αυτή κοινωνία.[5] Παρ' όλα αυτά οι ναοί που οικοδομήθηκαν από νωρίς, όπως ο ναός του Αγίου Νικολάου (χτισμένος μετά το 1530) που έσωζε τουλάχιστον έως το 1915 σπαράγματα τοιχογραφιών στο ιερό,[6] αλλά και τα παραδείγματα του ζωγραφικού διάκοσμου του ναού του Αγίου Αθανασίου (1780)[7] και του μητροπολιτικού ναού Αγίου Χαραλάμπους, αν και διαφορετικά μεταξύ τους από άποψη τεχνοτροπίας (βυζαντινή και «δυτικότροπη»-επτανησιακή τεχνοτροπία) είναι αρκετά για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα, ότι σε αυτούς τους αιώνες υπήρξε θρησκευτική δραστηριότητα και καλλιτεχνική αναζήτηση. Μια καλλιτεχνική αναζήτηση που απλώνονταν σε όλη την όμορη επικράτεια.[8]

Στη σύγχρονη εποχή επισκευάστηκαν παλαιοί ναοί ή και οικοδομήθηκαν αρκετοί νέοι. Στα πλαίσια αυτής της οικοδομικής δραστηριότητας του πρώτου μισού του 20ού αιώνα παραδόθηκαν ζωγραφικά έργα από σύγχρονους ανώνυμους και επώνυμους καλλιτέχνες. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν οι τέσσερις φορητές εικόνες Δέησης, του Φώτη Κόντογλου, που κοσμούν το μαρμάρινο τέμπλο του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στην περιοχή Παντοκράτορα (Πίν. Ι). Ο Κόντογλου κατά κάποιο τρόπο, επαναφέρει τη ζωγραφική βυζαντινή παράδοση στην πόλη. Ας σημειώσουμε ότι το 1954 που ζωγραφί-

---

[2] ΖΙΑΣ 1991.

[3] SCHMITT 1967, 589: ... *κάτεργα ἑξῆντα ἤλθασιν κ' εἶναι τῶν Γενουβίσων· ἐπέζεψαν στὴν Πρέβεζαν, κουρσεύγουν τὰ χωρία, ὡρμήσασιν νὰ ἔρχωνται ὁλόρθα εἰς τὴν Ἄρταν* ...

[4] ΛΑΣΚΑΡΗΣ 1987· ΚΑΡΟΥΤΑ & ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2003· ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ 2002· ΣΜΥΡΗΣ & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ 2007.

[5] ΚΟΜΗΣ 1999, 17· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1992.

[6] ΒΑΣΙΛΑΣ 1963, όπου περιγράφονται οι τοιχογραφίες του Ναού του Αγίου Νικολάου μέσα από τη μαρτυρία του Α. Φιλαδελφέα, πρώτου ανασκαφέα της Νικόπολης.

[7] ΜΠΟΥΡΑΣ 2001, 285· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 527-563.

[8] ΣΑΜΠΑΝΙΚΟΥ 2000, 2· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 1997.

ζει ο Κόντογλου τις εικόνες αυτές, η πόλη της Πρέβεζας συμπληρώνει μόλις 42 χρόνια απεξάρτησης από την Οθωμανική αυτοκρατορία. Είναι τα χρόνια που στη συντριπτική πλειοψηφία τους ο πληθυσμός είναι ορθόδοξοι Χριστιανοί. Η κοινότητα των Εβραίων αποδεκατίζεται από τους Ναζί και ο λαός της πόλης βίαια αποκτά «εθνική και θρησκευτική ομοιογένεια».[9]

Αξίζει να υπενθυμίσουμε την ακατανόητη κατεδάφιση του παλαιού ναού του Αγίου Κωνσταντίνου, που χτίστηκε το 1742 και ανακαινίστηκε το 1852,[10] και με την κατεδάφισή του, ένα τμήμα της θρησκευτικής και καλλιτεχνικής ιστορίας της πόλης χάθηκε. Στη θέση του ταπεινού ναού με απόφαση της Μητρόπολης οικοδομήθηκε νέος «απαστράπτων» ναός. Η πράξη αυτή γίνεται ακόμη περισσότερο ακατανόητη, όταν το φέρουμε σε αντιπαράθεση με τα αναστηλωτικά έργα και τα έργα συντήρησης που ορθώς πραγματοποιούνται με τη συμβολή της Μητρόπολης στην επικράτεια της Πρεβέζης.

Λίγα λόγια για τον Κόντογλου

Ο Φώτης Κόντογλου (Εικ. 2), το πραγματικό του όνομα είναι Φώτης Αποστολέλης, γεννήθηκε στο Αϊβαλί της Μικράς Ασίας το 1895 και πέθανε στην Αθήνα το 1965. Μεγάλωσε μέσα στο μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής Κυδωνίων όπου ηγούμενος ήταν ο θείος του. Ο Κόντογλου ήταν ένας προικισμένος άνθρωπος που με τη σκέψη και το έργο του σημάδεψε τη γενιά του '30. Ανέδειξε μέσα από το έργο του –ζωγραφικό και συγγραφικό– την παράδοση και το σύγχρονο. Είχε δε διαμορφωμένες θρησκευτικές αντιλήψεις που καθόρισαν συστηματικά το έργο του. Το θρησκευτικό έργο του αποπνέει θρησκευτικότητα, εσωτερικότητα, αναζήτηση ενώ το κοσμικό αντιμάχεται από τη μια μεριά και βοηθά στη διαμόρφωση από την άλλη του σύγχρονου εικαστικού λόγου.[11] Η σχεδόν ασκητική-μοναστική προσήλωσή του και η επιμονή του στις θρησκευτικές του απόψεις διαμόρφωσαν ένα ιδεολογικό πλέγμα που διαπερνά όχι μόνο το καλλιτεχνικό αποτέλεσμα, αλλά και την τεχνοτροπία και την γενικότερη προσπάθεια του να φέρει σε πέρας ένα δημιούργημα. Το έργο του *Έκφρασις της Ορθοδόξου Εικονογραφίας*[12] είναι πόνημα των κατασταλαγμένων θρησκευτικών του πεποιθήσεων. Μία σπουδαία προσπάθεια είχε κάνει ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά το 1730 με το αντίστοιχο έργο του *Ερμηνεία της Βυζαντινής Ζωγραφικής Τέχνης*.[13] Ο Κόντογλου

[9] ΓΑΡΙΔΗΣ 1994, 15· ΑΥΔΙΚΟΣ 1991.
[10] ΜΠΕΤΣΟΣ 1987α-1987γ· 1988α-1988γ, όπου ο συγγραφέας αναφέρεται διεξοδικά σε έγγραφα του ναού που ξεδιπλώνουν την ιστορία του, καθώς και την ιστορία της Πρέβεζας.
[11] ΖΙΑΣ 1991, εικ. 102.
[12] ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1960.
[13] ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ 1909.

εμπλούτισε με τις γνώσεις του τη διδασκαλία της θρησκευτικής ορθόδοξης ζωγραφικής. Στο έργο αυτό παραδίδονται εκτός από την τεχνική και οι πεποιθήσεις του, που διαμόρφωσαν και την τεχνοτροπία του. Ήταν εκείνες που τον οριοθέτησαν ως καλλιτέχνη αλλά και τον περιχαράκωσαν –αν είναι σωστός ο όρος– χωρίς ίσως να δώσει ευκαιρία στον εαυτό του να ξεδιπλώσει τη δημιουργικότητά του σε σύγχρονους εικαστικούς δρόμους. Δεν είναι τυχαίες οι κριτικές πάνω σε αυτό το σημείο. Ο Άγγελος Προκοπίου σημειώνει:

> *Ο Φώτης είχε δίκηο να μας μιλά για τη δημιουργική σημασία που είχε η αφομοίωση της κληρονομιάς του Βυζαντίου από τη γενιά μας, είχε όμως λάθος να επιμένη στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, που είχε παραμελήσει τις χρωματικές αξίες των μωσαϊκών και των τοιχογραφιών πριν την Άλωση. Τις έβλεπε τις αξίες αυτές ο Φώτης, ίσως με τις δικές μας τώρα υποδείξεις, αλλά τον είχε παρασύρει ο φανατισμός του κατά της δυτικής ζωγραφικής και θεωρούσε το χρώμα σαν ένα αισθησιακό αμάρτημα. Ήταν δύσκολο πια να συνεννοηθούμε. Για τη γενιά του 30 το Βυζάντιο είχε μεγίστη αισθητική αξία κυρίως για το χρώμα της ζωγραφικής του. Για το Φώτη η σημασία του Βυζαντίου ήταν ποιητική, ρυθμολογική και εικονογραφική.*[14]

Ο Γιάννης Χατζίνης συμπληρώνει:

> *... είδα καθαρά ότι αυτή η απόρριψη χρώματος οδηγούσε τον Κόντογλου σε μία απλοποίηση, που καταντούσε σχηματοποίηση και μανιερισμός. Κατά βάθος είχε θελήσει να αντικαταστήσει την τέχνη (που έχει ως πρωταρχικό όρο τη διαρκή μεταμόρφωση, την πορεία) με την πίστη (που επιβάλλει ένα μονότονο κανόνα).*[15]

Ο Γ. Τσαρούχης σημειώνει ότι «ο Σεζάν ήταν απαγορευμένος σα θέμα συζήτησης, όμως ο Γκρέκο και ο Μιχαήλ Άγγελος ήταν σε τιμή».[16]

Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε ότι σε αντίθεση με ό,τι λέει ο Προκοπίου, η εξέλιξη της επιστήμης απέδειξε ότι η μεταβυζαντινή τέχνη, όχι μόνο δεν απέρριπτε την πολυχρωμία και τον ποικιλόμορφο εικαστικό πλούτο, αλλά ήταν σε όλες τις περιπτώσεις ανοιχτή σε εισροή νέων ρευμάτων,[17] ακόμη και δυτικών που ο Κόντογλου απέρριπτε ή καλύτερα δεν ήθελε να δει στα έργα των μεγάλων μεταβυζαντινών ζωγράφων. Η εκπεφρασμένη άποψη του Κό-

[14] Προκοπιου χ.χ.
[15] Χατζινης χ.χ.
[16] Τσαρουχης 1978.
[17] Χατζηδακης 1947, 31· Chatzidakis 1953, 220.

ντογλου ότι «Στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου έρχεται το πλήρωμα του χρόνου για την λειτουργική τέχνη, φτάνει η αγιογραφία στην πιο σωστή και στη πιο καθαρή έκφραση»,[18] τον φέρνει αντιμέτωπο με ένα σπουδαιότατο κομμάτι του έργου του (βλ. χαρακτηριστικά τα έργα «Ο γέροντας της Κίμωλος», 1928 [Εικ. 3]· «Στρατής Δούκας», 1923· «Νικόλαος Χρυσοχόου», 1924,[19] με εικαστικές αναζητήσεις και σύγχρονες χρωματικές και σχεδιαστικές αξίες που παραπέμπουν στο Βαν Γκόγκ· «Αλατότοπος στη θάλασσα της Νέας Μάκρης», 1938 [Εικ. 4]). Η Ελένη Βακαλό αναφέρει για το Φώτη Κόντογλου:

> *... η μισαλλοδοξία του για καθετί δυτικό, έτσι πρέπει να κριθεί ότι επηρέασε τη νεώτερη ελληνική τέχνη. Δεν την απέτρεψε από την ευρωπαϊκή τέχνη ... αλλά την έστρεψε οπωσδήποτε, με την επιμονή του, σε μίαν ακόμη αντίπλευρα πηγή άντλησης, που θα αποδειχτεί πολύτιμη για τη συνθετικότητα που εγκλείει, πέρα από τρόπους και είδη, η έννοια της «ελληνικότητας», για όσους την αντιμετώπισαν φωτισμένα.*[20]

Για να δώσουμε μεγαλύτερη έμφαση στη δυτική και βυζαντινή άποψη περί ζωγραφικής, αξίζει να σημειώσουμε την άποψη του Λεονάρντο ντα Βίντσι για τη ζωγραφική και την αισθητική αντίληψη της Αναγέννησης και να ανιχνεύσουμε αυτή την αισθητική μέσα από τα έργα του ντα Βίντσι στο έργο του «Η Παναγία με το βρέφος από την προσκύνηση των Μάγων» (σχέδιο, Πινακοθήκη Ουφίτσι),[21] αλλά και στον πίνακα «Η Παναγία και το Θείο Βρέφος» («Παναγία Benois», Αγία Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ) (1478-1482) (Εικ. 5), και του Ραφαέλλο στα έργα «Η Παναγία του Μεγάλου Δούκα» (Φλωρεντία, Παλάτσο Πίττι) ή στο έργο «Μεταμόρφωση» (Πινακοθήκη του Βατικανού, Εικ. 6) (1518-1520).

> *... ο καλός ζωγράφος, έχει να αντιμετωπίσει δύο πρωτεύοντα πράγματα: Να γνωρίσει τον άνθρωπο από τη μια και την ευρύτητα της αντίληψης του πνεύματός του από την άλλη. Το πρώτο είναι εύκολο, το δεύτερο είναι δύσκολο, γιατί αυτό το δεύτερο πρέπει να το δώσει με τις κινήσεις των μελών του σώματος και του προσώπου, κινήσεις που καλύτερα από κάθε άλλον τις μαθαίνει από τους βουβούς. Το πρόσωπο, που οι κινήσεις του δεν εκφράζουν κανένα πάθος και καμιά σκέψη, που τα μέλη του δεν ανταποκρίνονται δηλαδή σ' ό,τι βαθύτερο έχει, μας δίνει την ευκαιρία να συμπεράνουμε ότι ο καλλιτέχνης που έφτιαξε το πρόσωπο αυτό,*

[18] ΖΙΑΣ χ.χ., 110.
[19] ΖΙΑΣ 1991, εικ. 35.
[20] ΒΑΚΑΛΟ 1983, 33.
[21] ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ 1977, τ. Α΄, 387.

> *είναι ένας δίχως αξία καλλιτέχνης. Η κίνηση πρέπει να είναι προσαρμοσμένη στις ψυχικές ιδιότητες του προσώπου, να είναι πολύ ζωντανή, να δείχνει τη βαθύτερη κατάσταση του ανθρώπου, διαφορετικά το πρόσωπο αυτό δε μπορεί παρά να θεωρείται δύο φορές πεθαμένο, γιατί είναι ζωγραφισμένο και πεθαμένο για δεύτερη φορά μια και δεν εκφράζει τίποτε ούτε από το σώμα, ούτε από την ψυχή ...*[22]

Εκείνο που παρατηρούμε είναι μία εντελώς διαφορετική αντίληψη στα έργα των καλλιτεχνών της αναγέννησης, από εκείνα της βυζαντινής τέχνης, που πηγάζει από τις αξίες της ίδιας της Αναγέννησης. Οι μορφές των θείων προσώπων απεικονίζονται περισσότερο ανθρώπινες με ενδυμασίες του καιρού των καλλιτεχνών, χωρίς υπερβατικότητα και τεχνικές που αποδίδουν με ρεαλισμό το θέμα. Τα ίδια τα θέματα ξεφεύγουν από τα παραδομένα, αφού στη σκηνή της Μεταμόρφωσης του Ραφαήλ, για παράδειγμα, ο καλλιτέχνης τοποθετεί στο κάτω μέρος της εικόνας πλήθος μορφών που παρακολουθούν τη σκηνή, χωρίς αυτό να περιγράφεται ούτε να απεικονίζεται κάπου.

Ο Κόντογλου αντίθετα καταθέτει την άποψή του για τη ζωγραφική, υιοθετώντας πλήρως την αισθητική της βυζαντινής τέχνης:

> *... ἂν ζητήσεις τό σαρκικό κάλος, δέ θά τό βρεις στη βυζαντινή ζωγραφική. Ἂν ζητήσεις προοπτική ή ἄλλες ἐπιδείξεις ὀφθαλμαπάτης δέ θά τά βρεις. Αν ζητήσεις μ' ἕνα λόγο, ὁποιαδήποτε φυσικότητα, δέ θά την εὕρεις σ' αυτή τήν παράδοξη τέχνη. Και μ' όλα ταύτα, ἀυτή η τέχνη ἔχει, για ὅποιον τή νοιώσει, κάποιο πρᾶγμα περισσότερο ζωγραφικό από τη φυσικότητα, και περισσότερο σπουδαῖο από τις προοπτικές και τις ἄλλες μάταιες ἐπιδείξεις, καὶ ὡραιότερο ἀπό τη συνηθισμένη ἐμορφιά.*[23]

Από τις παραπάνω αναφορές είναι αυταπόδεικτο ότι η μορφή διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στην περίπτωση του ντα Βίντσι (όπως και σε ολόκληρη την τέχνη της Αναγέννησης) και υποτάσσει το περιεχόμενο. Κυριαρχεί το ρεαλιστικό, το ανθρώπινο με όλες τις αδυναμίες του. Η μορφή καθορίζει την απόδοση των συναισθημάτων. Αντίθετα, στην περίπτωση του Κόντογλου («Ο κατακλυσμός», λεπτομέρεια· «Η οικογένεια του ζωγράφου»· «Η Μαρία Κόντογλου», λεπτομέρεια· «Η κοιλάδα του Κλαυθμώνος»)[24] η μορφή υποτάσσεται σε σχήματα αντιρεαλιστικά, προσπαθώντας να μην υπερκεράσει τα υψηλά θρησκευτικά νοήματα που είναι κυρίαρχα. Ο Κόντογλου, όπως και ο βυζαντινός καλλιτέχνης, προσπαθεί να τονίσει ότι η τέχνη του είναι δη-

---

[22] ΜΠΡΙΟΝ χ.χ., 165.
[23] ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1963, 101, 102.
[24] ΖΙΑΣ 1991, εικ. 95.

μιούργημα ταπεινό και ανθρώπινο και όχι έργο θεού, επομένως και ατελές. Κυριαρχούν ως στοιχεία το υπερβατικό και το θείο (δηλαδή το δημιούργημα του Θεού που είναι ο άνθρωπος και η φύση).

Ο Κόντογλου επιστρέφει σε παλιούς εικαστικούς δρόμους χωρίς βεβαίως να αντιγράφει, αλλά ιχνηλατεί τους παραδομένους τρόπους που κατά την άποψή του φέρνουν τα ορθά αποτελέσματα, δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση μεταφέρουν το θρησκευτικό μήνυμα με απόλυτη επιτυχία (Εικ. 7, 8).

Ξεκινώντας από την τέχνη των Φαγιούμ (Εικ. 9, 10), συνεχίζοντας μέσα από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη (Εικ. 11, 12), εμπνεόμενος από τη λαϊκή ζωγραφική (Εικ. 13), ο Κόντογλου διαμορφώνει έναν τρόπο ζωγραφικής αυστηρό, θρησκευτικό, λιτό, αλλά συνάμα σύγχρονο με δυνατότητες και ευκαιρία ανάπτυξης νέων εικαστικών δρόμων από τους οποίους όμως ο ίδιος έμεινε αυστηρά και ενσυνειδήτως μακριά τους, αντίθετα με τους μαθητές του, όπως ο Γ. Τσαρούχης, οι οποίοι ακολούθησαν και έδωσαν πνοή στη σύγχρονη ζωγραφική. Ο Γ. Τσαρούχης αν και αποδέχεται την ύπαρξη των δύο κόσμων της Ανατολής και της Δύσης, αποκαθιστά την αληθινή σχέση Ανατολής και Δύσης, παρ' όλα αυτά μαρτυρεί σε γραπτά του, τόσο την αρχική επιρροή του από τον Τάρνερ ή και τη μετέπειτα από τον Ματίς:

> *Το 1920 είδα μιαν αναπαραγωγή του Τάρνερ. Για μένα αυτό ήταν η φυσική ζωγραφική που νόμιζα ότι μπορώ να κάνω εύκολα. Την ίδια χρονιά, πηγαίνοντας με την οικογένειά μου στο Δαφνί για να λειτουργήσουμε την εκκλησία, δέχτηκα κυριολεκτικά μια πληγή· βλέποντας τα ψηφιδωτά κατάλαβα πως υπάρχει κι άλλος κόσμος της ζωγραφικής. Μια ζωγραφική παραπάνω από φυσική που όσο κι αν σχετίζονταν με αυτό που ονόμαζα φυσική ζωγραφική ήταν εντούτοις διαφορετική. Αυτή η εμπειρία με βασάνισε σε όλη μου την ζωή. Έκανα ένα αντίγραφο με νερομπογιά, σε μικρές διαστάσεις, που έμεινε ημιτελές και το αποτελείωσα το 1931 όταν ήμουν μαθητής του Κόντογλου. Πολύ πριν απ' εκείνη την εποχή είχα καταλάβει πως δεν υπήρχαν μόνο δύο ζωγραφικές αλλά δύο κόσμοι. Υπήρχαν δύο μουσικές, δύο τρόποι να ντύνονται οι άνθρωποι, δύο τρόποι να χορεύουν και να τραγουδούν, δύο τρόποι να φέρονται. Υπήρχε η Δύση και η Ανατολή.*[25]

Στον Κόντογλου η φόρμα, η χρωματική σύνθεση, η τονική χρωματική ακολουθία, το σχέδιο, η πηγή φωτισμού, είναι τα μέσα για να γίνει το μήνυμα αντιληπτό, διακριτό και αναγνώσιμο. Έτσι, η θρησκευτική του πεποίθηση μετατρέπεται σε τεχνοτροπία με ιδιαίτερα προσωπικά χαρακτηριστικά. Αυτά διακρίνονται και στα κοσμικά έργα της ώριμης φάσης του όπως οι τοιχογρα-

[25] ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ 2000, 23-28.

φίες στην αίθουσα του προέδρου του Δημοτικού συμβουλίου του Δημαρχείου Αθηνών (1939).[26]

Όμως στο Δημαρχείο Αθηνών έχουμε δημιουργική αφομοίωση της βυζαντινής και λαϊκής τέχνης έτσι όπως η τελευταία παραδόθηκε από το Θεόφιλο (Εικ. 14).

Κόντογλου και Πρέβεζα (παρεμβάσεις μέσα από τον τοπικό τύπο για τη Χορωδία της Κοιμήσεως Θεοτόκου)

Ο Φώτης Κόντογλου είχε σχέσεις με την Πρέβεζα όπως είχε σχέσεις και με όλες τις πόλεις της Ελλάδας. Όμως, η Πρέβεζα ήταν η πόλη του συγγραφέα και διανοούμενου Βασίλη Μουστάκη με τον οποίο υπήρξε φίλος και συνεκδότης του περιοδικού *Κιβωτός*. Παρακολουθούσε σε όλες τις περιπτώσεις τα εικαστικά και κοινωνικά δρώμενα και ήταν έτοιμος ανά πάσα στιγμή να παρέμβει σε περίπτωση που κατά τη γνώμη του, θίγονταν η Ορθοδοξία ή η παράδοση. Στις παρεμβάσεις του, ήταν σκληρός στην κριτική του, όχι όμως χωρίς επιχειρήματα. Έτσι, συνέβη και με την περίπτωση της Πρέβεζας.

Το επεισόδιο με το σύλλογο ιεροψαλτών και με τη χορωδία Κοιμήσεως Θεοτόκου έτσι όπως μας το παραδίδει ο Γ. Μουστάκης, φανερώνει από τη μία μεριά την προσήλωση του Κόντογλου στη βυζαντινή παράδοση και από την άλλη την εμμονή του στον αντιδυτικισμό.[27] Οι νουθεσίες του με αυστηρό τρόπο προς τη χορωδία Κοιμήσεως Θεοτόκου Πρέβεζας και η κατηγορηματικότητα με την οποία εκφράζει τα επιχειρήματά του φέρνουν στην επιφάνεια όχι μόνο τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, τον αντιδυτικισμό, αλλά και το ιδεολογικό πλαίσιο της «συνέχειας» του ελληνισμού από την αρχαιότητα, στο Βυζάντιο και έως τις μέρες του.

> *Εσείς όμως στην Πρέβεζα, τι τα θέλετε τα ιταλιάνικα τραγούδια στις εκκλησίες σας; για να γίνετε τάχα Ευρωπαίοι: Γιατί αυτή η έγνοια μας τρώγει.* [Και πιο κάτω:] *τι σχέση έχει με την ελληνική ψυχή αυτή η ψυχρή και βλακώδης καντάτα που τραγουδάτε;*[28]

Όμως, η Πρέβεζα, αλλά και ολόκληρη η περιοχή, έχει μέσα στην παράδοσή της τα δάνεια και τα αντιδάνεια από τη Δύση, ιδιαιτέρως από την γειτονική Ιταλία και ειδικότερα από τη Βενετία, τόσο στην τέχνη όσο και σε όλους τους τομείς της κοινωνίας. Υπάρχουν δηλαδή επιρροές από τη Δύση, ήδη

[26] ΣΚΑΛΤΣΑ 1991, 1642-1666, εικ. 3, 4.
[27] ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1990, 25-31.
[28] ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1990, 26.

από το 15ο αι. μέχρι και το χρονικό εκείνο σημείο που αναπτύχθηκε η επτανησιακή σχολή ζωγραφικής. Μεγάλη απόδειξη δυτικότροπης ζωγραφικής, είναι ο πολιούχος ναός του Αγίου Χαραλάμπους στο κέντρο της Πρέβεζας, κοσμημένος το 1884 με ζωγραφικούς πίνακες από το ζωγράφο εκ Λευκάδος Σπυρίδωνα Γαζή, κατά τα επτανησιακά πρότυπα.[29]

Να λοιπόν η παράδοση της Πρέβεζας. Με την παραπάνω αναφορά δε θέλουμε να αποδείξουμε ότι η παράδοση της Πρέβεζας ήταν δυτική, απλά προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε και δυτικά στοιχεία στην ανάπτυξη της κοινωνίας που δεν πρέπει ούτε να τα «ελληνικοποιήσουμε», ούτε να τα αποσιωπήσουμε αφού η κοινωνία τα έκανε αποδεκτά.[30]

Δεν υπάρχει περίπτωση να μη γνώριζε ο Κόντογλου την παράδοση αυτή. Όμως, εκλεκτικά επιθυμούσε και αναδείκνυε μόνο την ορθόδοξη παράδοση ως γνήσια. Υπήρχε εναγώνια και συνεχής η πάλη του Κόντογλου για την ανάδειξη των «ιδιαίτερων» χαρακτηριστικών και την «υπεροχή» της ελληνικής φυλής και αυτό υπογραμμίζεται από την πρόταση-υπογραφή, που συνοδεύει το γράμμα του προς την εφημερίδα *Ο Αγών*: «Με αγάπη και πολύ πόνο. Ένας Ρωμιός: Φ.Κ.».[31] Αυτό βέβαια δεν έχει καμιά σχέση με ολοκληρωτικές διαχωριστικές αντιλήψεις και σε καμία περίπτωση δεν επιθυμούμε να προσάψουμε τέτοιες απόψεις στον Κόντογλου. Άλλωστε, ολόκληρη η πνευματική γενιά του '30 έδωσε σημαντική πνευματική μάχη για την υπεράσπιση της δημοκρατίας, τη διάσωση της παράδοσης και την ανάδειξη της ελληνικότητας μέσα από τα έργα της[32] (η ελληνικότητα στον Κόντογλου δηλώνεται για παράδειγμα στα πορτραίτα του Μ. Αλέξανδρου και του Φιλίππου από τις τοιχογραφίες του Δημαρχείου Αθηνών, τα οποία έχουν αρκετές ομοιότητες, το πρώτο με το Μέγα Αλέξανδρο από το αρχαίο ψηφιδωτό που αναπαριστά τη μάχη της Ισσού, το δεύτερο με το Φίλιππο που αναπαριστάται σε αρχαίο χρυσό περίαπτο).[33] Ο Κόντογλου επισημαίνει:

> *Με την παράδοση ο άνθρωπος δυναμώνει την συνείδησή του, νοιώθοντας κοντά του και μέσα του, τους προγόνους του, χαιρόμενος και λυπούμενος μαζί τους, βλέποντας σ' αυτούς τα ίδια αισθήματα, τις ίδιες*

[29] Συνεσιος 1995.
[30] Μουστακης 2002, 271-296.
[31] Μουστακης 1990, 26.
[32] Βακαλο 1983, 15, 41 κ.ε. Η συγγραφέας σημειώνει στη σελ. 32 για το Φ. Κόντογλου: «Προσκολλημένος (ο Κόντογλου) από βίωμα στην παράδοση, γνωρίζει και αρνείται όλη τη δυτική τέχνη. Στρέφεται στη βυζαντινή και στη ζωντανή συνέχειά της όπως διατυπώθηκε και απόμεινε στη λαϊκή έκφραση, γιατί θα πρέπει να πούμε ευθύς, ότι ο Κόντογλου παρ' όλο που στάθηκε δάσκαλος για την επιστροφή της αγιογραφίας μας στα ορθόδοξα πρότυπά της, δεν άντλησε τα διδάγματά του ακριβώς από τις εποχές και από τα δείγματα λαμπρότητας της βυζαντινής τέχνης. Προσελκύεται περισσότερο από το μοναστικό-λαϊκό πνεύμα της».
[33] Σκαλτσα 1991, σημ. 35, εικ. 13-16.

συνήθειες, τις ίδιες αδυναμίες, τους ίδιους στοχασμούς, που βρίσκει μέσα στον εαυτό του.[34]

Αξίζει λοιπόν να ορίσουμε το τι σημαίνει παράδοση, όσο και αν αυτό φαίνεται κατανοητό ή αυτονόητο: «Παράδοση είναι ένα σύνολο δυναμικών προδιαγραφών που μεταδίδονται. Είναι τα δυναμικά στοιχεία του παρελθόντος που όχι μόνο αποτελούν παρακαταθήκη για το παρόν, μα παίρνουν μια νέα μορφή δηλαδή μεταπλάθονται σε μία οργανική σύνθεση, σύμφωνα με τις δεδομένες κάθε φορά συνθήκες.»[35] Επομένως, μέσα στην παραδομένη τέχνη βρίσκονται όλα τα στοιχεία και τα βυζαντινά και τα μεταβυζαντινά και τα δυτικά. Η παράδοση δεν είναι μονομερής και δεν μπορεί να οριστεί μόνο υποκειμενικά. Η κάθαρση από τα δυτικά στοιχεία που επιχείρησε και κατόρθωσε ο Κόντογλου στην τέχνη του δεν ήταν μόνο προσωπική επιλογή, αλλά συνειδητή κατάληξη οδηγούμενη από την ορθόδοξη πίστη του. Και αυτό έχει σχέση με το σχήμα Ανατολή-Δύση.

Ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση

Η Ορθόδοξη θρησκεία είχε και έχει από παλιά ανοιχτούς λογαριασμούς με ό,τι προέρχεται από τη Δύση. Αυτό δεν είναι απλά σχήμα λόγου, αλλά μορφώθηκε σε πράξεις και πολύ περισσότερο σε κινήματα. Μπορούμε να τα απαριθμήσουμε. Το κίνημα των Ησυχαστών με «αντιπάλους» το μοναχό Γρηγόριο Παλαμά και το Βαρλαάμ Καλαβρό[36] που προέρχονταν από την Ιταλία· το κίνημα των Κολυβάδων με τη διαμάχη του Αθανασίου του Πάριου με τους διαφωτιστές και ιδιαιτέρως με τον Αδαμάντιο Κοραή.[37] Αυτή την παράδοση με πίστη και συνέπεια ακολούθησε και ο Κόντογλου που θεώρησε ότι ήταν κατάλληλες ακόμα μία φορά οι συνθήκες να αποκαθαρθεί η τέχνη από οτιδήποτε δυτικό, το οποίο είχε αρχίσει να κυριαρχεί, πολλές φορές καταστροφικά, αυτό είναι αλήθεια, σε οτιδήποτε «ελληνικό». Πάνω σε αυτό το δόγμα διαμόρφωσε απόψεις και εικαστικό λόγο ολοκληρώνοντας το ζωγραφικό και συγγραφικό του έργο.

Στο πρόσφατο παρελθόν, η επίσημη εκκλησία μας με πρόσχημα την αναγραφή του θρησκεύματος στις ταυτότητες αναφέρεται στους «ευρωπαϊστές», στην «κακή Δύση», στους «άθεους διανοούμενους» που επιβάλλονται και επιβουλεύονται την κοινωνία, για «παράδοση που επιχειρείται να σβηστεί», κλπ.

---

[34] Κοντογλου 1979, 66.
[35] Σουκακου et al. 1990, 7.
[36] Ostrogorsky 1989, 207 κ.ε.
[37] Ζησης 1998, 387-400· Κρικωνη 1998.

Βέβαια, είναι εντελώς άδικο για τον Κόντογλου να τον ταυτίσουμε με αυτές τις απόψεις που φτάνουν στα όρια μιας ιστορίας που επαναλαμβάνεται και εκλαμβάνεται πλέον ως φάρσα. Το αναφέρουμε όμως για να ανιχνεύσουμε το γενεσιουργό στοιχείο αυτής της αντιδυτικής συμπεριφοράς. Με περισσότερες λεπτομέρειες:

Το κίνημα των Ησυχαστών έφερε στο προσκήνιο τη διαμάχη –φιλοσοφική και θεολογική– μεταξύ της δυτικής ορθολογιστικής σκέψης, βασισμένη στην αριστοτελική λογική που εκφράζονταν από το Βαρλαάμ, και της ανατολικής μυστικιστικής όπως παραδόθηκε από τις αρχαίες θρησκείες και αφομοίωσε η ορθόδοξη πίστη. Δεν είναι τυχαίο ότι ο τρόπος συγκέντρωσης των οπαδών του Ησυχασμού με σκοπό την ενόραση του θείου φωτός, είναι τρόπος που ακολουθούν και οι Ινδοί με στόχο το Νιρβάνα. Στην εικονογραφία το κίνημα του Ησυχασμού καθρεφτίστηκε στη σκηνή της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος με τη συγκεκριμένη ζωγραφική γεωμετρική απόδοση των ακτινών του φωτός στη δόξα που περιβάλλει το Χριστό.[38] Στη διαπάλη Δύσης και Ανατολής κέρδισε η ανατολική παράδοση, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι τα δυτικά στοιχεία αποκλείστηκαν διά παντός. Αντίθετα, παρείσφρυσαν στην τέχνη και στη κοινωνία μετέπειτα, την περίοδο εκείνη που έπαψαν οι φανατισμοί και ήταν πλέον ώριμο για κάτι τέτοιο. Εννοούμε τη μεταβυζαντινή περίοδο (15ος-16ος αι.), τότε που οι τέχνες παρουσίασαν μία εκ νέου ανάπτυξη, ιδιαιτέρως η ζωγραφική, που ουσιαστικά της έδωσαν ώθηση τα δυτικά στοιχεία.[39]

Ο Αθανάσιος ο Πάριος και το κίνημα των Κολυβάδων πολέμησε έντονα το κίνημα του διαφωτισμού και τους εκπροσώπους του. Ο διαφωτισμός και η Γιββώνεια αντίληψη ότι η περίοδος του Βυζαντίου ήταν περίοδος παρακμής βρήκε αντίπαλο τον Άγιο Αθανάσιο τον Πάριο. Ο ίδιος ο Αθανάσιος ο Πάριος είχε ιδιαίτερο σεβασμό στον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά ως ησυχαστικό πρότυπο. Αποδεικνύει δε τη φιλοσοφική συνέχεια από τους ησυχαστές στους κολυβάδες. Οι κολυβάδες σώζοντας τη νηπτική-ησυχαστική παράδοση προκάλεσαν τη «φιλοκαλική αναγέννηση, ως γνήσια συνέχεια και ανανέωση της ζωντανής πατερικής παραδόσεως και ταυτόχρονα έδωσαν την απάντηση της εκκλησίας στα αιτήματα των καιρών».[40] Είναι βέβαιο ότι η διαμάχη μεταξύ κλήρου (ιδιαιτέρως του μοναχισμού, χωρίς να σημαίνει ότι υπήρχε ενιαία αντίληψη) και διαφωτιστών με εκπρόσωπο τον Αδαμάντιο Κοραή επέφερε απολυτότητες και από τις δύο πλευρές, με αποτέλεσμα την κοινωνική υποβάθμιση και την καθυστέρηση ίσως της κατανόησης του αιτήματος του μεγάλου ξεσηκωμού των Ελλήνων. Ο Κοραής επισημαίνει:

---

[38] Ξυγγοπουλος 1953, 57, πίν. 18, 19.2.
[39] Chatzidakis 1953.
[40] Ραντοβιτς 1984, 17· πρβλ. Μεταλληνος 1995, 331.

> *Ὁ ταλαίπωρος λαός ἐκεντεῖτο καί ἐβυζάνετο ἀκόμη ἀπό βδέλλας ἄλλας, πλῆθος ἄπειρον μοναχῶν, [...] οἱ ὁποῖοι ἀφήνοντες τάς ἐρήμους καί τά μοναστήρια, ἐχύνοντο εἰς τάς πόλεις, ὡς ἀκρίδες, εἰς ὅλας τῶν πολιτῶν τάς κοσμικάς ὑποθέσεις, μέ τούς κληρικούς, ἐπροξενοῦσαν ταραχάς καί θορύβους.*[41]

Ο διαφωτισμός αφύπνησε τους Έλληνες, αλλά και την εκκλησία που κλήθηκε να πάρει θέση, κατηγορώντας ακόμη μία φορά τη Δύση και ό,τι προέρχονταν από αυτή κυρίως «... το έσχατον και ακρότατο των κακών ...», την αθεία, που ήταν κύριο γνώρισμα κατά τον Αθανάσιο τον Πάριο του Διαφωτισμού και της Δύσης. Ο Αθανάσιος ο Πάριος χρησιμοποιώντας την αρχαιογνωστική και πατερική απολογητική, στηριζόμενος σε Πατέρες όπως ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, επανασημειώνει:

> *Οὐ γάρ τοῦτο μόνον δεινόν* [τά επαίσχυντα ἔργα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων] ... *ἀλλά καὶ τοὺς θεούς στήσασθαι συνηγόρους τοῖς πάθεσιν, ἵνα μὴ μόνον ἀνεύθυνον το ἁμαρτάνειν, ἀλλά και θεῖον νομίζηται.*[42]

Η ζωγραφική απόδοση του Αθανασίου του Πάριου από τον Κόντογλου είναι πολύ σημαντική αφού είναι σίγουρο ότι τον θεωρούσε σημαντικό υποστηρικτή της παράδοσης της ορθοδοξίας. Τελειώνοντας τη σύντομη αναφορά στο έργο του επισημαίνοντας κάτι που ένας ιδεολογικός αντίπαλος του Φώτη Κόντογλου αρκετά πριν είχε γράψει: «Η ελευθερία», έγραφε ο Μάρξ, «δε περιλαμβάνει μόνο το τι ζω, αλλά και πώς το ζω, όχι μόνο ότι κάνω μια πράξη ελευθερίας, αλλά και ότι την κάνω ελεύθερα».[43] Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή τη μαρξική ρήση ο Κόντογλου ήταν πραγματικά ένας ελεύθερος άνθρωπος.

Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Ιστορία της δημιουργίας των εικόνων

Ο ναός βρίσκεται στο συνοικισμό Παντοκράτορα της Πρέβεζας. Ο ναός στον τύπο είναι μονόχωρος που έχει προστεθεί σε χαμηλότερο ύψος νάρθηκας (Πίν. II-IV). Εσωτερικά δεν φέρει κάποιο τοιχογραφικό σύνολο. Το τέμπλο είναι εξ ολοκλήρου από μάρμαρο, ένα διαφορετικό υλικό από εκείνο που παραδοσιακά χρησιμοποιούνταν από τους τεχνίτες της Ηπείρου[44] (Πίν. I).

---

[41] ΚΟΡΑΗΣ 1831, 139, στο ΚΡΙΚΩΝΗ 1998, 473.
[42] Λόγος εις τα Άγια Φώτα, *PG* 36341C.
[43] MARX & ENGELS 1969, 20.
[44] ΤΣΑΠΑΡΛΗΣ 1980. – Πρέπει να σημειώσουμε ιδιαίτερα το σωζώμενο ξυλόγλυπτο τέμπλο

Περιγραφή των εικόνων

Το τέμπλο ή αλλιώς το εικονοστάσιο έχει σύμφωνα με την ορθόδοξη πίστη αυστηρή διάταξη τόσο ως προς την αρχιτεκτονική του όσο και ως προς την διάταξη των εικόνων που φέρει. Δεξιά της Ωραίας Πύλης βρίσκεται η εικόνα της Παναγίας βρεφοκρατούσας, εδώ στον τύπο της οδηγήτριας, ενώ στα αριστερά της η εικόνα του Χριστού, εδώ στον τύπο του Παντοκράτορα με επιπλέον επιγραφή «ο Ζωοδότης»). Αμέσως μετά την εικόνα της Παναγίας στο ένα άκρο βρίσκεται η εικόνα που αναπαριστά τη σκηνή της Μεταμόρφωσης, ενώ στο άλλο άκρο του τέμπλου βρίσκεται η εικόνα του Αγίου Ιωάννη.

Οι εικόνες φιλοτεχνήθηκαν από τον Κόντογλου με δαπάνη του Δήμου Πρέβεζας το 1954 κατά τη διάρκεια της θητείας του Ιωάννη Μουστάκη ως δήμαρχος (1951-1959).[45] Το αμέσως επόμενο έτος, το 1955, ο Κόντογλου κοσμεί το τέμπλο του Ι.Ν. Αγ. Χαραλάμπους στο Πολύγωνο. Εκεί φιλοτεχνεί το τέμπλο, το οποίο είναι χτιστό, και δημιουργεί τοιχογραφίες.[46]

Ο Χριστός Ζωοδότης (Πίν. V)

Ο Χριστός απεικονίζεται κατ' ενώπιον έως λίγο πιο κάτω από τη μέση. Φορά πορφυρό χιτώνα με χρυσό *clavus* και ιμάτιο λαδοπράσινο, που πέφτει από το δεξί ώμο και καλύπτει ολόκληρη τη δεξιά πλευρά του σώματος. Με το δεξί χέρι ευλογεί ενώ με το αριστερό κρατά κλειστό χρυσοποίκιλτο ευαγγέλιο (Πίν. VI). Το βάθος είναι χρυσό, ενώ μία διπλή γραμμή διαγράφει την περιφέρεια του ένσταυρου φωτοστέφανου που είναι επίσης χρυσό και με αυτό τον τρόπο ξεχωρίζει από το χρυσό βάθος. Στις κεραίες του σταυρού γράφεται η επιγραφή Ο ΩΝ (Πίν. VII). Στο χρυσό βάθος δεξιά κι αριστερά από το φωτοστέφανο διακρίνονται δύο επιγραφές, η συντομογραφημένη ΙC ΧC και πιο κάτω το προσωνύμιο ο *ζωο-δότης*. Πάνω από το δεξί ώμο της μορφής του Χριστού και πάλι στο χρυσό βάθος η επιγραφή ΔΩΡΕΑ ΔΗΜΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΙΑΣ ΙΩΑΝΝΟΥ Ί Θ ΜΟΥΣΤΑΚΗ 1954. Πάνω από τον αριστερό ώμο του Χριστού, η υπογραφή του καλλιτέχνη: ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΦΩΤΙΟΥ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΚΥΔΩΝΙΕΩΣ (Πίν. VIII). Ο Χριστός εδώ ζωγραφίζεται στον τύπο του Παντοκράτορα ως ζωοδότης.

Ο τύπος του Παντοκράτορα ζωγραφίζεται από τους πρώιμους χριστιανικούς χρόνους και κατόπιν μετά την αναστήλωση των εικόνων τοποθετείται ως κυρίαρχο θέμα στον τρούλο. Η απεικόνιση της μορφής του Χριστού επι-

του Αγ. Χαραλάμπους της Πρέβεζας. Στην Κεφαλλονιά, Ζάκυνθο αλλά και στα μαστροχώρια της Ηπείρου υπήρχε έντονη παράδοση της ξυλογλυπτικής τέχνης. Βλ. επίσης: ΜΥΛΩΝΑ 1988, 43-45, όπου σημειώνεται: «η ύπαρξη ισχυρής συντεχνίας, της „μαϊστράντζας", δηλαδή των μαραγκών, από τα χρόνια της Ενετικής κυριαρχίας ...».

[45] ΖΙΑΣ 1991, 132, εικ. 403-405· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 374.

[46] ΖΙΑΣ 1991, 132, εικ. 403-405.

τρέπει τη σύλληψη του Θεού από τον πιστό. Παράλληλα υποδεικνύει την ανθρώπινη υπόστασή του.[47] Η απεικόνιση του Χριστού διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στην εικονομαχία, αφού η απεικόνιση του Ακτίστου λόγου ήταν λόγος της μεγάλης θρησκευτικής διαμάχης. Εικονογραφήσεις που έχουν σχέση με τη διαμάχη αυτή απεικονίζονται στο Ψαλτήρι Χλουντόφ[48] (αλλά και σε άλλα ψαλτήρια) στις οποίες αναπαριστώνται εικονομάχοι να καλύπτουν με άσβεστο την εικόνα του Χριστού.

Ο Χριστός στον Κόντογλου απεικονίζεται πιο ραδινός σε σχέση με το Χριστό Παντοκράτορα στην εγκαυστική εικόνα του 6ου αι. στο Σινά[49] (Εικ. 15). Ο Χριστός από το Σινά έχει και αυτός κλειστό ευαγγέλιο, αλλά είναι διαφορετικός ο τρόπος με τον οποίο κρατά το ευαγγέλιο. Ομοίως διαφορετικός είναι και ο τρόπος απόδοσης του βάθους. Περισσότερο το βάθος ομοιάζει με εκείνο στο ψηφιδωτό του Οσίου Λουκά,[50] όπου απεικονίζεται ο Χριστός παντοκράτορας. Περισσότερο το βάθος ομοιάζει με εκείνο στα ψηφιδωτά του Οσίου Λουκά, όπου απεικονίζεται ο Χριστός στο καθολικό, στο νάρθηκα, στο τύμπανο πάνω από την κυρία είσοδο προς το ναό, αλλά τα ενδύματα αποδίδονται με τελείως διαφορετικά χρώματα. Το πρόσωπο του Χριστού αποδίδεται πιο πλατύ με χρωματικούς τόνους από υπόλευκο έως ρόδινο. Το ευαγγέλιο είναι ανοιχτό και το κρατεί με το χέρι το οποίο είναι σκεπασμένο από το ιμάτιο.

Σε ψηφιδωτή εικόνα του 12ου αι.[51] ο Χριστός απεικονίζεται σε χρυσό βάθος και κρατά με τον ίδιο τρόπο με το Χριστό στη φορητή του Σινά το κλειστό ευαγγέλιο. Η μορφή του Χριστού παραπέμπει σε εικόνες της υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα από τη Μονή Χελανδαρίου (Εικ. 16), χρονολογημένη το 14ο αι., απεικονίζει με τον τρόπο που προαναφέραμε και στις άλλες δύο περιπτώσεις το κράτημα του ευαγγελίου, ενώ ο καλλιτέχνης αποδίδει το πρόσωπο του Χριστού με ανοιχτά χρώματα, και διακρίνονται οι λευκές πινελιές, γύρω από τα μάτια. Σε όλες τις πιο πάνω περιπτώσεις δεν διακρίνουμε την επιγραφή Ο ΩΝ.

Αντίθετα, στο ένσταυρο φωτοστέφανο του Παντοκράτορα του Κόντογλου διακρίνεται η επιγραφή Ο ΩΝ, όπως και στο Χριστό Παντοκράτορα του Θεοφάνη από τη Μονή Σταυρονικήτα.[52] Τα χρώματα όμως στην περίπτωση του Θεοφάνη είναι περισσότερο ανοιχτών τόνων. Άλλωστε, οι δυνατοί τόνοι χρωμάτων και η πολυχρωμία είναι χαρακτηριστικό της μεταβυζαντινής τέ-

---

[47] Timkens-Matthews 1980· Γκιολες 1990, 55-85.

[48] Γαλαβαρης 1995, 216, εικ. 15· Delvoye 1988, 86, όπου υπάρχει ακόμη ένα Foglio του χειρογράφου όπου απεικονίζεται σε σκηνή ο Χριστός σε μετάλλιο.

[49] Γαλαβαρης 1990, 92, εικ. 1-2· Weitzmann 1976, 13, Pl. I-II, XXXIX-XLI· Βοκοτοπουλος 1995, 191, εικ. 1-2.

[50] Χατζηδακη 1996, εικ. 28, 34, 35.

[51] Βοκοτοπουλος 1995, εικ. 26, πρβλ. εικ. 27 «Χριστός Παντοκράτωρ», τρίτο τέταρτο 12ου αι.

[52] Χατζηδακης 1986, εικ. 25.

χνης. Ο Χριστός εδώ κρατά το Ευαγγέλιο με ολόκληρη την παλάμη του.

Ο Χριστός από φορητή εικόνα της Μονής Μεταμόρφωσης Μετεώρων (Εικ. 17) προσομοιάζει περισσότερο με το Χριστό του Κόντογλου τόσο στην απόδοση του σώματος όσο και στην απόδοση της μορφής του Χριστού.

Στις τοιχογραφίες του τέμπλου στο ναό του Αγ. Χαραλάμπους στο Πολύγωνο (Εικ. 18) ο Κόντογλου ζωγραφίζει εντελώς διαφορετικά το Χριστό. Όπως και στον Παντοκράτορα φέρει το προσωνύμιο «ο ζωοδότης» και είναι το μοναδικό κοινό χαρακτηριστικό. Είναι λιγότερο επιβλητικός συμμετρικά τοποθετημένος στο χώρο της εικόνας, αφήνοντας το βάθος να φαίνεται και πίσω από το σώμα του, αντίθετα με εκείνο του Παντοκράτορα όπου το σώμα Του καλύπτει επιβλητικά τα 2/3 της εικόνας. Το πράσινο-μαύρο, διζωνικό αντλείται από μεταβυζαντινά πρότυπα, ομοίως και η ποικιλία των χρωμάτων. Στο ναό του Παντοκράτορα κυριαρχεί το χρυσό βάθος καθώς και η «μονοχρωμία». Μοιάζει στην αυστηρότητα στο Χριστό του τέμπλου της Αγ. Αικατερίνης στον Ερυθρό Σταυρό (Εικ. 19). Το προσωνύμιο «ζωοδότης» χρησιμοποιεί ο Κόντογλου και στη φορητή εικόνα στο παρεκκλήσιο της Εθνικής Εστίας «Βασιλεύς Παύλος στον Πύργο της Βασιλίσσης, Αττικής», ζωγραφισμένος ένα χρόνο πριν από το Χριστό στην Πρέβεζα, το 1953 (Εικ. 20).

Ο Χριστός του Κόντογλου είναι πιο επιβλητικός αφού το σώμα του δεν αφήνει περιθώρια δεξιά κι αριστερά της εικόνας, καταλαμβάνοντας τα 2/3 της εικόνας, με αποτέλεσμα να επικεντρώνεται το βλέμμα του θεατή περισσότερο στο αυστηρό πρόσωπο του Χριστού. Με τον ίδιο τρόπο είναι αποδοσμένο και το σώμα του Χριστού στην εικόνα από το Σινά. Τα δάχτυλα του χεριού ζωγραφίζονται λεπτά.

Εντελώς διαφορετικά αποδίδεται η μορφή του Χριστού σε έργο του Αντονέλλο ντα Μεσίνα (1430-1479) με τίτλο «Ο Σωτήρας του κόσμου» (Εικ. 21). Ο Χριστός μετωπικός, ανθρώπινος και ευάλωτος. Κυριαρχούν τα έντονα χρώματα στα ενδύματα σε αντίθεση με τη φωτεινότητα του προσώπου, με την οποία προσπαθεί να αποδώσει την υπερβατικότητα. Η φωτεινότητα ενισχύεται από το σκοτεινό κάμπο. Η μορφή είναι χωρίς φωτοστέφανο, ενώ η χειρονομία της ευλογίας εντάσσεται μέσα στα μορφολογικά πλαίσια που επιβάλλονται από την αναγέννηση.

Η Παναγία Οδηγήτρια (Πίν. IX)

Η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα στον τύπο της Οδηγήτριας[53] ζωγραφίζεται στο χρυσό βάθος, φορά μαφόριο και λαδοπράσινο ιμάτιο με χρυσή παρυφή. Το χρυσό φωτοστέφανο και εδώ ξεχωρίζει με διπλή ερυθρή γραμμή από το χρυσό βάθος. Πάνω από τη μορφή της Παναγίας, δεξιά κι αριστερά υπάρχει η

[53] ΚΑΛΟΚΥΡΗ 1972, 60-66· ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ 2002.

επιγραφή, συντομογραφημένη, ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ, ενώ ακολουθεί στα δεξιά όπως βλέπει ο θεατής το προσωνύμιο Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ.

Ο Χριστός απεικονίζεται ως «παιδί τριετές, πλην με έκφρασιν ωρίμου ανδρός», σύμφωνα με τα λόγια του Αποστόλου Παύλου *εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ*.[54] Φορεί ανοιχτό πράσινο χιτώνα και πάνω από αυτό «χρυσοκονδυλισμένον» ιμάτιο. Με το δεξί χέρι ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατά στις άκρες των δαχτύλων του κλειστό ειλητάριο. Ο Χριστός φέρει ένσταυρο χρυσό φωτοστέφανο με την επιγραφή στις κεραίες του σταυρού Ο ΩΝ. Πάνω από τη μορφή του Χριστού διακρίνεται συντομογραφημένα η επιγραφή ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ. Πάνω από το δεξί ώμο της Παναγίας στο χρυσό βάθος διακρίνεται η υπογραφή του καλλιτέχνη ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΦΩΤΕΙΟΥ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1954. Στη βάση της εικόνας χρυσή λωρίδα με επιγραφή: ΔΩΡΕΑ ΔΗΜΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΙΑΣ ΙΩΑΝΝΟΥ Θ ΜΟΥΣΤΑΚΗ 1954 (Πίν. Χ).

Στην πρώιμη εγκαυστική εικόνα της Παναγίας από τη Μονή Σινά (Εικ. 22) η Παναγία απεικονίζεται κατά μέτωπο καθιστή έχοντας στα πόδια της το μικρό Χριστό, που απεικονίζεται κατ' ενώπιον. Δεν είναι η συνηθισμένη μορφή της Παναγίας, αυτή που επικρατεί αργότερα. Εδώ, στην εικόνα του Σινά, οι ρίζες βρίσκονται στα πορτρέτα των Φαγιούμ και στην κηρόχυτο τεχνική.

Αντίθετα, η Παναγία στο εντοίχιο από τον Όσιο Λουκά,[55] έχοντας τη μορφή που είναι η συνηθισμένη, ψηφοθετείται με μία μικρή κλίση του κεφαλιού προς τα κάτω και το βλέμμα υψωμένο. Ο Χριστός στα χέρια της Παναγίας, συστρέφει τον κορμό του και σηκώνει το κεφάλι, μαζί με το βλέμμα του προς την Παναγία. Στο αριστερό του χέρι κρατά κλειστό ειλητάριο, ενώ με το δεξί που το λυγίζει προς το στήθος, κάνει τη χειρονομία της ευλογίας. Ο Κόντογλου αποδίδει την Παναγία κατά μέτωπο όπως και το Χριστό.

Η ένθρονη Παναγία από το Πρωτάτο,[56] έργο του Εμμ. Πανσέληνου (1290), είναι κατ' ενώπιον ζωγραφισμένη, όπως και ο μικρός Χριστός. Η Παναγία δεν κλίνει προς τα μπρος το κεφάλι της, όπως στον Όσιο Λουκά. Ο Χριστός με υψωμένο το δεξί χέρι ευλογεί και με το αριστερό κρατεί ειλητάριο. Στον Κόντογλου ο Χριστός αποδίδεται ως ώριμος άνδρας με το χέρι προτεινόμενο ευλογώντας προς τα αριστερά του θεατή, αντίθετα με τα προηγούμενα παραδείγματα. Αυτή η κλασική στάση του Χριστού στον Κόντογλου μοιάζει περισσότερο με εκείνη από την εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας (από αμφιπρόσωπη εικόνα) από την Αχρίδα (13ος αι.), Παναγία Περίβλεπτος (Εικ. 23) ή

---

[54] *Προς Εφεσίους* 4.13.

[55] ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ 1996, εικ. 10: καθολικό, κόγχη ιερού, Παναγία ένθρονη, Βρεφοκρατούσα· εικ. 31: καθολικό, ναός Α, τύμπανο Β. κεραίας, Παναγία Οδηγήτρια αριστεροκρατούσα· εικ. 32: καθολικό, ναός Α, τύμπανο Ν. κεραίας, Παναγία Οδηγήτρια δεξιοκρατούσα.

[56] ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ 2003, εικ. 91, 93.

με εκείνη από τη φορητή εικόνα της Μονής Μεταμόρφωσης Μετεώρων. Αν και υπάρχει εντελώς διαφορετική αισθητική, στην απόδοση των μορφών, η αίσθηση, ή μάλλον τα συναισθήματα, της αυστηρότητας της μητρότητας και της υπερβατικότητας είναι τα ίδια και στις δύο περιπτώσεις. Ο Χριστός, και ιδιαίτερα η κόμη του, ζωγραφίζεται έτσι στις φορητές εικόνες της μεταβυζαντινής περιόδου όπως ο Χριστός από την εικόνα της Οδηγήτριας του μουσείου Αντιβουνιώτισσας ή του Εμμ. Λαμπάρδου του ναού Αντιβουνιώτισσας.[57]

Στον Κόντογλου η Παναγία (Πίν. XI) στα χαρακτηριστικά μοιάζει με το Χριστό, έχοντας και οι δύο ωοειδές πρόσωπο ενώ οι μορφές είναι αποδοσμένες με ραδινό τρόπο που επιτείνει το σχήμα της εικόνας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα Παναγίας Οδηγήτριας που μπορούμε να θεωρήσουμε παράλληλη είναι μία εικόνα από το Μουσείο Μπενάκη του 17ου αι.[58] Η Παναγία από το ναό του Αγ. Χαραλάμπους[59] (Εικ. 24) μοιάζει επίσης τεχνοτροπικά με το μικρό Χριστό. Τα πρόσωπα όμως και στις δύο περιπτώσεις (Πρέβεζα και ναός Αγ. Χαραλάμπους στην Αθήνα) έχουν μεταβυζαντινά πρότυπα και πρόσωπο που αποπνέει ηρεμία.

Εντελώς διαφορετική είναι η δυτική απεικόνιση της βρεφοκρατούσας Παναγίας του Φρά Φίλιππο Λίπι (1406-1469), η οποία βρίσκεται στο Μουσείο Μπαρμπερίνι στη Ρώμη και μια Θεοτόκος του Τζιοβάνι Μπελλίνι[60] («Η Θεοτόκος», Πινακοθήκη Borgese), ενός ζωγράφου που επηρέασε τους μεταβυζαντινούς καλλιτέχνες. Το ίδιο και μία από τις πολλές μαντόνες του Ραφαέλλο («Η Παναγία του Μεγάλου Δούκα», παλάτσο Πίττι, Φλωρεντία) παρουσιάζει μία εντελώς διαφορετική αισθητική (Εικ. 25). Οι τεχνικές ευρηματικότητες, η προοπτική και η απεικόνιση σύγχρονων τοπίων, η ρεαλιστικότητα με την οποία αποδίδονται τα πρόσωπα, η εκκοσμίκευση (η Θεοτόκος παρουσιάζεται ως πλούσια κυρία των τιμών, ενδεδυμένη με ενδύματα σύγχρονα του ζωγράφου) και ο υποβιβασμός στα ανθρώπινα μέτρα αυτής της τρυφερής σκηνής ως στοιχεία της τέχνης αυτής της περιόδου, δημιουργούν αισθητικές αποστάσεις από την προκάτοχό της βυζαντινή τέχνη, αλλά και από τη σύγχρονή της μεταβυζαντινή.

---

[57] ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1990, εικ. 168.

[58] ΑΛΜΠΑΝΗ & ΒΙΤΑΛΙΩΤΗΣ 1999, εικ.15.

[59] ΖΙΑΣ 1991, εικ. 403· ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1960, τ. Β΄, βλ. τις εικόνες «Χριστού Παντοκράτορα» (1953) στο παρεκκλήσιο της Εθνικής Εστίας «Βασιλεύς Παύλος» στον πύργο της Βασσιλίσσης Αττικής (πίν. 133)· «Χριστός Ελεήμων» (1965)· «Χριστός» (1957) στο ναό του Αγίου Σπυρίδωνος, Νοσοκομείου Στελεχών Ναυτικού, Αθήνα (πίν. 136)· «Χριστός» (1956) στο εικονοστάσι του ιερού ναού του Αγ. Ευθυμίου του Νέου, Πειραιάς (πίν. 137), «Χριστός» (1958) στον ναό του Ευαγγελισμού του χωριού Κερασίτσας Τριπόλεως (πίν. 138).

[60] ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ 1977, τ. Β΄, 349-353, εικ. XVII, 371: «Άνθρωπος της αδιάκοπης περισυλλογής, δε χόρταινε ποτέ να ανατρέχη στο παλιό, να καταλαβαίνη το καινούριο ...».

Η εικόνα της Παναγίας από τον Παντοκράτορα ομοιάζει ως προς τη βυζαντινή ατμόσφαιρα και την αισθητική που αποπνέει με εκείνη από το τέμπλο του παρεκκλησίου του Ερυθρού Σταυρού (Εικ. 26).

Ο Φώτης Κόντογλου, βαθύς γνώστης των καλλιτεχνικών ρευμάτων που δημιούργησαν θρησκευτικού περιεχομένου έργα, ανακαλεί στην αισθητική του, αλλά και στην εικονογραφία του, μόνο εκείνα που κατά τον Γρηγόριο Νύσσης *ταυτόν τῷ προτωτύπῳ ἔστι, κἂν ἕτερον ᾖ*, δηλαδή ότι το βασικό συνδετικό της εικόνας, δεν είναι η ομοιότητα στη μορφή άλλα η ένωσις της ουσίας, που μόνο η βυζαντινή και λιγότερο η μεταβυζαντινή τέχνη εξασφαλίζει.

Η σκηνή της Μεταμόρφωσης (Πίν. XII)

Αριστερά της εικόνας της Παναγίας, όπως βλέπει ο θεατής, είναι τοποθετημένη η εικόνα της Μεταμόρφωσης στην οποία είναι αφιερωμένος και ο ναός. Σύμφωνα με τον Κόντογλου «...η μεταμόρφωσις είναι η πλέον ζωγραφική υπόθεσις της αγιογραφίας και συνάμα συμβολίζει την πνευματικήν μεταμόρφωσιν των πιστών διά της προσκυνήσεως των αγίων εικόνων».[61]

Το όρος Θαβώρ απεικονίζεται τρίκορφο όπως σε όλες τις περιπτώσεις της απεικόνισης της ίδιας σκηνής. Στη μεσαία κορυφή στέκεται όρθιος ο Χριστός ντυμένος με λευκό ιμάτιο και *clavus* στο δεξί ώμο. Το δεξί του χέρι είναι λυγισμένο στο στήθος και ευλογεί ενώ με τα δάχτυλα του αριστερού χεριού του συγκρατείται η παρυφή του ιματίου του. Το Χριστό τον περιβάλλει ελλειψοειδής δόξα από την οποία διακρίνονται συμμετρικά αποδοσμένες οι ακτίνες του θείου φωτός. Δεξιά του Χριστού απεικονίζεται ο προφήτης Ηλίας με μακριά κόμη μακρυγένης που φορά λαδοπράσινο χιτώνα και ιμάτιο. Φαίνεται να κλίνει το γόνυ του δεξιού ποδιού του, σημάδι προσκύνησης στο Χριστό, ενώ στα αριστερά του ο προφήτης Μωυσής κρατά με τα δύο του χέρια τις ιερές πλάκες του νόμου. Φορεί και αυτός χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει όλο του το σώμα. Το κάτω μέρος της εικόνας διαταράσσει τη νηνεμία που προβάλλεται από τα τρία πρόσωπα του άνω μέρους και προσδίδει την πραγματικότητα του γεγονότος της μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Στους πρόποδες του Θαβώρ ζωγραφίζονται οι μαθητές Πέτρος, Ιάκωβος και Ιωάννης (Πίν. XIII). Ο Πέτρος απεικονίζεται στην προσπάθειά του να καλύψει το πρόσωπό του με το αριστερό του χέρι. Στο κέντρο ο Ιωάννης ζωγραφίζεται «ανεστραμμένος ως να έχει εκσφενδονιστεί από την τρομερή δύναμη του φωτός».[62] Ακριβώς δίπλα του ο Ιωάννης πραγματοποιώντας με το σώμα του μία βίαιη κίνηση προς τα μπρος προσπαθεί να προφυλαχθεί σαστισμένος από τη φωτεινότητα του θείου Φωτός. Κάτω από τον Απόστολο Πέτρο διακρίνουμε την επιγραφή ΔΩΡΕΑ ΔΗΜΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΙΑΣ

[61] Κοντογλου 1960, τ. Α΄, 169.
[62] Κοντογλου 1960, τ. Α΄, 169.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΄Θ ΜΟΥΣΤΑΚΗ 1954.

Η Μεταμόρφωση στο ψηφιδωτό από τη Μονή Σινά (Εικ. 27) αποτελεί μία από τις πρώτες απεικονίσεις της σκηνής αυτής. Αρκετά λιτά αποδοσμένη η σκηνή με εντελώς αφηγηματικό τρόπο, καταργώντας κάθε μορφή προοπτικής. Ο Χριστός στο κέντρο, σαν να ίπταται εντός της δόξας, κυριαρχεί στο ψηφιδωτό. Περιβάλλεται από ελλειψοειδή δόξα, με 8 ακτίνες που βγαίνουν πίσω από το σώμα του Χριστού. Σε ολόκληρο το ψηφιδωτό και εξαιτίας του χρυσού κάμπου είναι έντονη η αίσθηση της φωτεινότητας.

Στη Μεταμόρφωση του Κόντογλου ο Χριστός κυριαρχεί ισόρροπα στη σκηνή, ενώ η δόξα είναι στρογγυλή, αν και ο Κόντογλου δημιουργεί και Μεταμορφώσεις με δόξα ελλειψοειδή.

Στη Μεταμόρφωση από τη Νέα Μονή Χίου (11ος αι.),[63] ο Χριστός, εντός κυκλικής δόξας σε χρυσό κάμπο αιωρείται, όπως στη σκηνή από το Σινά. Στο κάτω μέρος της παράστασης οι απόστολοι με συγκρατημένες κινήσεις δέχονται το Θείο Φως. Το όρος Θαβώρ δεν απεικονίζεται ολόκληρο, παρά μόνο μία ταινία με σχηματικά αναπαριστάμενη βλάστηση. Το όρος Θαβώρ απεικονίζεται τρίκορφο στη Μεταμόρφωση από το Δαφνί (11ος αι.), αλλά με απαλές απολήξεις. Ο Χριστός στο κέντρο κυριαρχεί στην παράσταση, ενώ ο προφήτης Ηλίας και ο Μωυσής πλαισιώνουν το Χριστό. Τα ανοιχτά χρώματα, δημιουργούν γιορτινή ατμόσφαιρα, παρά την ένταση του επεισοδίου. Ο κλασικισμός στα ψηφιδωτά του Δαφνιού γίνεται έντονα φανερός μέσα από τις στάσεις και χειρονομίες όλων των προσώπων που συμμετέχουν στη σκηνή.

Η Μεταμόρφωση από τους Αγίους Απόστολους Θεσσαλονίκης (1312-1315) (Εικ. 28) απεικονίζει με έντονα υπερβατικό τρόπο το επεισόδιο. Οι ραδινές μορφές, η απεικόνιση των συναισθημάτων στα πρόσωπα των μαθητών, τα ανεμίζοντα αποπτύγματα των προφητών που βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με εκείνο του Χριστού, τα γεωμετρικά σχήματα που απεικονίζουν το θείο φως, φιλτραρισμένα από τη φιλοσοφία των Ησυχαστών, δημιουργούν μία ανεπανάληπτη σκηνή. Ο Κόντογλου τη θεωρεί σημαντική σκηνή αφού την επιλέγει στο βιβλίο του *Έκφρασις* και την αντιγράφει ως παράδειγμα δόξης που περιβάλλει το Χριστό.[64] Το σχήμα αυτό επικρατεί στις μετέπειτα απεικονίσεις αν και η δόξα που περιβάλλει το Χριστό παίρνει διάφορες μορφές, όπως σε φορητή εικόνα του 16ου αι. από τη Μονή Μετεώρων.

Στην εικόνα Μεταμόρφωσης από την Πρέβεζα ο Κόντογλου απεικονίζει τις μορφές της σκηνής με νηφαλιότητα. Διηγείται την ένταση, που δημιουργήθηκε με την εμφάνιση του Χριστού, χωρίς δόσεις εντυπωσιασμού. Ενδιαφέρον από αισθητικής εικονογραφικής και τεχνοτροπικής άποψης, παρουσιάζει η φορητή εικόνα με σκηνή της Μεταμόρφωσης του Θεοφάνη του

[63] ΜΟΥΡΙΚΗ 1985, 59-60, εικ. 24-31, 154-161.
[64] ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1960, τ. Α΄, 169.

Έλληνα (Εικ. 29). Μέσα σε κυκλική δόξα το Φως, αφού σχηματίζει φωτεινά τρίγωνα πίσω από το Χριστό, ακτίνες του χτυπούν τους τρεις Απόστολους. Στη σκηνή εκτός από τα συνηθισμένα πρόσωπα απεικονίζονται και δευτερεύοντα εντός των σπηλαίων στο όρος Θαβώρ. Ο εξπρεσιονισμός, αν και ως όρος θα έκανε έξαλλο τον Κόντογλου, ως συνειδητή επιλογή του Θεοφάνη προσδίδει έντονη συναισθηματική φόρτιση στο επεισόδιο. Τα χρώματα επιπλέον που επιλέγει ο Θεοφάνης αποκαλύπτουν μια υπέρβαση στη μέχρι εκείνη τη στιγμή βυζαντινή αισθητική. Ο Κόντογλου αποδίδει το 1935 στην τοιχογραφία της Μεταμόρφωσης στο Ρίο της Πάτρας (Εικ. 30) ένα μεγάλο τοπίο με τις μορφές τοποθετημένες συμμετρικά, χωρίς ένταση, εντελώς διαφορετικά ιστορημένη από εκείνη της φορητής εικόνας του Παντοκράτορα, όπου οι μορφές της σκηνής είναι επιβλητικά κυρίαρχες στη σκηνή και γεμάτες ένταση.

Αξίζει να αντιπαραβάλλουμε τον πίνακα του Ραφαέλλο που απεικονίζει τη σκηνή της Μεταμόρφωσης (Εικ. 6). Εδώ, ο Ραφαήλ συνδυάζει δύο επεισόδια της Καινής Διαθήκης, τη Μεταμόρφωση και τη προσμονή από τους Απόστολους της Ανάστασης, αλλά και το θαύμα της θεραπείας του επιληπτικού νέου που ακολουθεί μετά τη Μεταμόρφωση. Έτσι, στον πίνακα τοποθετούνται πολλές μορφές (ο προφήτης Ηλίας και ο Μωυσής δεν πατούν στο βραχώδη όρος Θαβώρ μα ίπτανται δεξιά και αριστερά του Χριστού) με αποτέλεσμα να μην έχουν σχέση με τις σκηνές της Μεταμόρφωσης όπως απεικονίζονται στη βυζαντινή ζωγραφική. Ομοίως τα χρώματα είναι ιδιαίτερα ζωντανά, με απεικόνιση προοπτικά του βάθους σε όλα τα επίπεδα των σκηνών που ιστορεί ο πίνακας.

Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (Πίν. XIV, XV)

Ο Φώτης Κόντογλου αποδίδει τον Ιωάννη με τον τρόπο που συνηθίζονταν και ζωγραφίζονταν τη μεταβυζαντινή περίοδο. Στηρίζεται αποκλειστικά στον τρόπο που περιγράφεται και στην *Έκφρασις* του. Ας παρακολουθήσουμε τη δυναμική περιγραφή του Κόντογλου:

> *... δύο βουνά βραχώδη, και μεταξύ αὐτών ἱστάμενος ὁ τίμιος Πρόδρομος γυρισμένος πρός τά δεξιά, ἀπ' ὅπου τόν εὐλογεί ὁ Κύριος «ἐξ ἑτοίμου κατοικητηρίου του». Ἵσταται δέ ἐπάνω εἰς μία πέτραν, ὡς ἄγριον ὄρνεον, πτερωτός, με λεπτούς πόδας, φορών κατάσαρκα μηλωτήν εκ δέρματος καμήλου, κοντήν ἕως λίγον πιό κάτω ἀπό το γόνατον, και ἐπάνωθεν αὐτῆς είναι τυλιγμένος εἰς ιμάτιον λαδοπράσινον. Η κεφαλή του, είναι αναμαλλιασμένη ωσάν άγριος πρίνος, με ένα συνεστραμμένον βόστρυχον εἰς τήν κορυφήν, τό γένειον, ἀραιόν εἰς τά μάγουλα, πυκνώνει κάτω από το πηγούνι, και κλώθεται είς τέσσαρας ἤ πέντε κοχλίας, ὁ μύσταξ λεπτός και μακρύς, προς τα κάτω νεύων, τα*

ὀφρύδια συνεσπασμένα, οι ὀφθαλμοί περίλυποι, μακράν ἀτενίζοντες, τό στόμα μελαγχολικόν καμπυλόρρινος.

Η ἔκφρασίς του εἶναι αὐστηρά μετά μειλιχίας και ἐγκαρτερήσεως. Η κόμη πολυπλόκαμος πίπτει επί των ὠμων. Τα καλάμια των χεριών και των ποδιών είναι άσαρκα ωσάν των πτηνών. Το πρόσωπό του είναι λιπόσαρκον και μελαμψόν από τον καύσωνα της ερήμου, τα μαλλιά του και τα γένεια του ἔχουν τάς τρίχας ἠγριωμένας ἀπό την κακοπάθειαν και από τον ἄνεμον, το ὄμμα του σκληρόν και πλήρες εγκαρτερήσεως, ἠμύτητουγυριστή, τά μηλομάγουλά του ἐξέχοντα, βαθυμάγουλος, μακρόλαιμος, με το στῆθος του γυμνόν, όπου ξεχωρίζουν τα κόκκαλα κάτω από το μελαμψόν δέρμαν: μέ τήν δεξιάν κάμνει το σχήμα της εὐλογίας και με την ἀριστερά κρατεῖ κοντάρι με σταυρόν [εδώ δεν υπάρχει, Σ.τ.Σ.] *και ειλητάριον ἀνοικτόν, επάνω εἰς τα οποία εἶναι γραμμένα ταύτα τα λόγια, όπου να τα λέγη στον Χριστόν:*

Ὁρᾶς οἷα πάσχουσιν, ὦ θεού Λόγε,
Οἱ πταισμάτων ἐλεγχοι των βδελυκτέων.
Ἔλεγχον καί γάρ μη φέρων ο Ηρώδης,
Τέτμηκεν, ιδού, τήν ἐμήν κάραν, Σῶτερ.

Εἰς τήν δεξιάν γωνίαν της εἰκόνος, επάνω εἰς μίαν πέτραν, εὑρίσκεται δοχεῖον, μέσα εἰς τό οποῖον εἶναι ἡ κομμένη η κεφαλή του εἰς δέ τήν ἀριστεράν, ἕνα ἄγριο δένδρο, μια δρῦς φυτρωμένη μέσα εις μία σχισμάδαν των ἀνίκμων τούτων κρημνών και ανάμεσα στα κλωνάρια της σφηνωμένη μία αξίνη, όπου συμβολίζει τα λόγια του προφήτου: «Ἤδη δε και αξίνη προς την ρίζαν των δένδρων κείται» (Ματθ. γ΄10). Εἰς τούς ὤμους του εἶναι φυτρωμένες ἄγριες πτέρυγες ἀετοῦ κτά το προφητικόν ρῆμα ὅπου λέγει: «ἰδού ἐγώ ἀποστέλλω τον Ἄγγελόν μου πρό προσώπου σου του κατασκευάσαι τήν ὁδόν ἔμπροσθέν σου» (Λουκ. Ζ΄27, Μαλαχ. γ΄1).[65]

Την εικόνα συμπληρώνει εδώ η επιγραφή ΔΩΡΕΑ ΔΗΜΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΕΠΙ ΔΗΜΑΡΧΙΑΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΄Θ ΜΟΥΣΤΑΚΗ 1954.

Ο Κόντογλου εκτός από τέτοιου είδους εικονογραφικό τύπο που ζωγραφίζει για το ναό της Πρέβεζας ζωγραφίζει και τον Άγιο Ιωάννη κατ' ενώπιον, έτσι όπως τον παραδίδει στην *Έκφρασις* του. Αν και κυριαρχεί κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, όπως αναφέραμε, ο τύπος που εικονογραφεί ο Κόντογλου στην Πρέβεζα, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι παρόμοιος εικονογραφικός τύπος απεικονίζεται από πρωιμότερη εποχή. Ο Άγιος Ιωάννης από τη φορητή εικόνα από τη μονή Σινά που χρονολογείται το 12ο αι. (Εικ. 31), αν και πλαισιώνεται από δευτερεύοντα επισόδεια, μπορεί να αποτελέσει ένα πρώιμο πα-

[65] ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1960, τ. Α΄, 85-88.

ράδειγμα για τη διαμόρφωση του εικονογραφικού τύπου του αγίου στη μεταβυζαντινή περίοδο. Οι διαφορές με το μετέπειτα τύπο, είναι ότι εδώ στο ειλητάριο είναι γραμμένη η επιγραφή «Ίδε ο αμνός του Θεού, ο αίρων την αμαρτίαν του κόσμου», ο Πρόδρομος φορεί μόνο μηλωτή και δεν φέρει φτερά. Στη φορητή εικόνα, τέλος 16ου αι., από το ναό Ύψωσης Θεοτόκου Σπηλαιώτισσας, η οποία δεν σώζεται ολόκληρη (Εικ. 32), ο Άγιος Ιωάννης δεν φορεί μηλωτή, είναι εικονογραφικά επηρεασμένη από ιταλικά πρότυπα. Ο Κόντογλου διαλέγει τον εικονογραφικό τύπο έτσι όπως τον παραδίδουν οι καλλιτέχνες της λεγόμενης «Κρητικής» σχολής, όπως ο Μ. Δαμασκηνός,[66] ο Εμμ. Λαμπάρδος (Εικ. 33),[67] ο Εμμ. Τζάνες,[68] αλλά και έργο αγνώστου από το ναό της Αγ. Επισκοπιανής στη Ζάκυνθο.[69]

Στην εικόνα ο Κόντογλου περιγράφει με μεγαλοπρέπεια την ασκητική μορφή του Αγίου Ιωάννου, η οποία ισορροπημένη μέσα στο τοπίο της ερήμου από τη μία με τη συνομιλία του με τη χείρα του Θεού και από την άλλη με την προεικόνιση της αποτομής του ανάγεται σε αγγελιοφόρο του θεού και σε μάρτυρα.

Ο Κόντογλου ζωγραφίζει στον ίδιο εικονογραφικό τύπο και μία εικόνα το 1939 (Εικ. 34), αλλά στην Πρέβεζα η μορφή του Αγίου καλύπτει με επιβλητικό τρόπο την έκταση της εικόνας και φαίνεται ορμητικότερος, ενώ στην εικόνα από τη συλλογή Παπαδήμου είναι περισσότερο στατικός και πράος.[70] Τον ίδιο τύπο μπορούμε να το δούμε και στο τέμπλο του παρεκκλησίου του Ερυθρού Σταυρού,[71] αφού τον έχει ζωγραφίσει λίγα χρόνια πριν το 1935. Εδώ η κορυφή της εικόνας είναι καμπύλη, όπως και στην Πρέβεζα. Στην Πρέβεζα ο Άγιος Ιωάννης τοποθετείται στην εικόνα επάνω σε χρυσό κάμπο σχεδόν με τον ίδιο τρόπο με αυτόν στην Αγ. Αικατερίνη στο παρεκκλήσιο του Ερυθρού Σταυρού[72] (Εικ. 35). Η μία φτερούγα του Αγίου είναι τοποθετημένη σχεδόν στο όριο της εικόνας. Με τον ίδιο τρόπο ζωγραφίζει και τη φορητή εικόνα στο ναό του Αγ. Νικολάου Πατησίων (Εικ. 36).

Ο Άγιος Ιωάννης του ντα Βίντσι (Μουσείο Λούβρου, 1508-1513) (Εικ. 37) απεικονίζεται νέος αγένειος με μηλωτή, χωρίς καμιά υπερβατικότητα, ανθρώπινος, χωρίς η έκφρασή του και η εμφάνισή του να προδίδει την ταλαιπωρία του ερημίτη, έτσι όπως ιστορείται από τη βυζαντινή τέχνη.

---

[66] «Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος», βλ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1993, πίν. 5.
[67] «Άγιος Ιωάννης», Μουσείο Αντιβουνιώτισσας, 17ος αι., βλ. ΜΥΛΩΝΑ 1988, εικ. 171.
[68] «Άγιος Ιωάννης», 17ος αι., βλ. ΜΥΛΩΝΑ 1988, εικ. 234.
[69] Δεύτερο μισό 16ου αι., Μουσείο Ζακύνθου, βλ. ΜΥΛΩΝΑ 1988, 240-241.
[70] ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1960, τ. Β΄, πίν. 150· ΖΙΑΣ 1991, εικ. 165.
[71] ΖΙΑΣ 1991, εικ. 170.
[72] ΖΙΑΣ 1991, εικ. 165, 167, 168· ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1960, τ. Β΄, βλ. τις εικόνες του «Ιωάννου Προδρόμου» (1947) στον Άγιο Νικόλαο Κάτω Πατησίων Αθηνών (πίν. 152), και στο παρεκκλήσιο Αμαλιείου ιδρύματος (1960, πίν. 159).

Συμπεράσματα

Ο Φώτης Κόντογλου ζωγραφίζει τις τέσσερις εικόνες για το τέμπλο του ναού Μεταμόρφωσης το 1954, όταν ζωγραφίζει το ναό του Αγίου Χαραλάμπους στο Πολύγωνο, καθώς και το ναό του Αγίου Γεωργίου στην Κυψέλη. Έχει διαμορφωμένη αισθητική αντίληψη αφού διανύει την ώριμη περίοδο της ζωής του. Ο Κόντογλου ζωγραφίζει το Χριστό και τη Βρεφοκρατούσα Παναγία με στόχο να αποδώσει στον πιστό την ιερότητα των προσώπων που αποκρυσταλλώνονται κυρίως στα πρόσωπά τους. Με την τεχνική της κάλυψης των 2/3 της εικόνας από το σώμα επικεντρώνει το βλέμμα του θεατή στα πρόσωπα. Η εικονογραφία του είναι επηρεασμένη κυρίως από εκείνη των καλλιτεχνών της ύστερης βυζαντινής περιόδου και εκείνης των μεταβυζαντινών ζωγράφων ιδιαίτερα της «Κρητικής» σχολής[73] και όχι των καλλιτεχνών που απέδωσαν δυτικά ζωγραφικά στοιχεία μέσα στα έργα τους. Οι μορφές είναι αυστηρές και ραδινές. Την αυστηρότητα επιτείνουν τόσο το χρυσό βάθος, όσο και η εντύπωση της μονοχρωμίας. Τα δάχτυλα των άνω άκρων σχεδιάζονται λεπτά, έτσι που οι κινήσεις προσδίδουν ευγένεια και ήθος (Πίν. XVI). Η πτυχολογία των ενδυμάτων αποδίδεται με λεπτές πτυχώσεις στα ιμάτια που μας δίνουν την εικόνα λεπτών υφασμάτων που καλύπτουν απλά τις ανάγκες του σώματος αποβάλλοντας οτιδήποτε ξεχωριστό (Πίν. XVII). Οι τονικές διαβαθμίσεις δεν είναι έντονες, υπάρχει μία χρωματική ενότητα ή, όπως λέει εύστοχα ο Ν. Ζίας, «... έχεις την αίσθηση ότι ο ζωγράφος πέρασε από πάνω ένα γενικό χρώμα, ή ότι τα βλέπεις μέσα από χρωματιστό γυαλί»[74] ενώ καταργεί την προοπτική και στις δύο σκηνές που έχουμε στο τέμπλο του ναού. Χρησιμοποιεί ήπια και παραδομένα από τη βυζαντινή τέχνη «τεχνάσματα», για να αποδώσει τα διαφορετικά επίπεδα και τη συγκινησιακή φόρτιση.

Στην εικόνα της Μεταμόρφωσης δουλεύει σε δύο βασικά επίπεδα στο άνω μέρος της εικόνας όπου απεικονίζονται τα τρία πρόσωπα. Αν απομονωθούν προβάλλονται στο ίδιο επίπεδο σαν να βρίσκονται το ένα δίπλα από το άλλο. Όμως γίνεται προσπάθεια ανεπαίσθητης, αρχέγονης θα λέγαμε, προοπτικής με τη μεσαία κορυφή να βρίσκεται σε πρώτο επίπεδο, σε σχέση με τις άλλες δύο κορυφές. Ο μεσαίος ορεινός όγκος συμπεριλαμβάνει και τα τρία πρόσωπα των μαθητών στο κάτω μέρος της εικόνας και παρά τις έντονες κινήσεις των σωμάτων δεν διαταράσσουν την ισορροπία της σύνθεσης ούτε επιβάλλουν έντονους ρυθμούς στη σκηνή. Η σκηνή έχει τη διάθεση να διηγηθεί το επεισόδιο της Μεταμόρφωσης και όχι να το αποδώσει ρεαλιστικά. Δύο επίπεδα χρησιμοποιεί στην απεικόνιση της εικόνας του Αγίου Ιωάννου. Τα βουνά και

[73] Για την «Κρητική σχολή» βλ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1993· ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ 1973, 291-380· ΠΑΛΙΟΥΡΑ 1973, 101-123· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1987· 1997.

[74] ΖΙΑΣ 1986.

το χέρι του θεού σε ένα επίπεδο ενώ η μορφή και η αποτμημένη κεφαλή του Ιωάννου στο άλλο επίπεδο. Η κορυφή του βουνού πίσω από τον Ιωάννη δίνει την αίσθηση ότι ακολουθεί το περίγραμμα του ενδύματος, ενώ οι φτερούγες όπως σε όλες τις περιπτώσεις απόδοσης του φτερωτού Ιωάννου καταλαμβάνουν επιβλητικά μεγάλο μέρος της εικόνας. Εδώ ολόκληρο το πάνω μέρος, έρχονται σε αντίθεση με τον οστεωμένο κορμό του Προδρόμου.

Ακόμα και σε φαινομενικά στατικά έργα, όπως είναι η Θεοτόκος Οδηγήτρια ή ο Χριστός Ζωοδότης, ο Κόντογλου με διαφοροποιήσεις δημιουργεί δική του αισθητική. Και οι τέσσερις εικόνες περιβάλλονται από ερυθρό ζωγραφικό πλαίσιο που δεν είναι ορατό στο θεατή όπως είναι τοποθετημένες στο τέμπλο. Αν και ζωγραφισμένες το 1954, όταν παρατηρούμε πολυχρωμία στα έργα του Κόντογλου, με τις δεσποτικές εικόνες αυτές επιστρέφει σε παλαιότερη –δική του– περίοδο, όταν ζωγραφίζει έχοντας υπόψη του αξίες από τη βυζαντινή τέχνη. Τα έργα αυτά παρεμβάλλονται στο έργο του Κόντογλου την περίοδο του '50, ως θύμησες από το νεανικό του έργο. Ο Κόντογλου παραδίδει στους κατοίκους της Πρέβεζας τις αξίες της βυζαντινής τέχνης, οι οποίες με αυστηρό τρόπο προβάλλουν τις θρησκευτικές αξίες. Το χρυσό χρώμα καλύπτει το κάμπο προσδίδοντας έντονη υπερβατικότητα. Τα πρόσωπα των παραστάσεων αποδίδονται με αυστηρότητα, ταπεινότητα, συγκινησιακή φόρτιση που επιβάλλουν τα υψηλά συναισθήματα και οι αξίες.

Οι δεσποτικές εικόνες του Φώτη Κόντογλου στον Παντοκράτορα Πρέβεζας επιστρέφουν σε παλαιότερα έργα του. Χρησιμοποιεί το χρυσό βάθος και τη μονοχρωμία, όπως στα έργα του στην Αγία Αικατερίνη του Ερυθρού Σταυρού. Η αυστηρότητα που αποπνέουν οι μορφές επιστρέφουν βυζαντινές αισθητικές αξίες. Οι εικόνες του Κόντογλου προσπαθούν να κάνουν πράξη αυτό που ο Ιωάννης Δαμασκηνός δίδαξε:

> *Εἰκών μέν οὖν ἐστίν ὁμοίωμα, καί παράδειγμα, καί ἐκτύπωμά τινός, ἐν ἑαυτῷ δεικνύον το εἰκονιζόμενον. Πάντως δε οὐ κατά πάντα ἔοικεν ἡ εἰκών τῷ πρωτοτύπω, τουτέστι τῷ εικονιζομένῳ ἄλλο γάρ ἔστιν ἡ εἰκών, και ἄλλο το εἰκονιζόμενον, και πάντως ὁρᾶται εν αὐτοίς διαφορά, εἰπεί οὐκ άλλο τοῦτο, καί ἄλλο ἐκεῖνο.*[75]

[75] Ιωάννης Δαμασκηνός, Λόγος Γ΄, 16.2-8 (ΙΙΙ.125)· ΖΩΓΡΑΦΙΔΗΣ 1997, όπου αναλύεται διεξοδικά η φιλοσοφία της βυζαντινής εικόνας μέσα από το έργο του Ι. Δαμασκηνού.

Βιβλιογραφία

ΑΛΜΠΑΝΗ Τz. & ΒΙΤΑΛΙΩΤΗΣ Γ. (Επιμ.), 1999, *Ιεροτελεστία και Πίστη, Βυζαντινή Τέχνη και Θεία Λειτουργία*, Αθήνα

ΑΥΔΙΚΟΣ Β.Γ., 1991, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, Πρέβεζα

ΒΑΚΑΛΟ Ε., 1983, *Η φυσιογνωμία της μεταπολεμικής τέχνης στην Ελλάδα, Ο μύθος της Ελληνικότητας*, τ. 3ος, Αθήνα

ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1963, Ναοί και μοναστήρια της Πρέβεζας, Α΄: Ο Ναός του Αγ. Νικολάου, *Ηπειρωτική Εστία* 12, 97-101

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., 1990, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., 1995, *Βυζαντινές εικόνες*, Αθήνα

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., 1993, *Η Κρητική ζωγραφική τον 16ο αιώνα*, Αθήνα

ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ Γ., 1990, Πρώιμες εικόνες στο Σινά από τον 6ο έως 11ο αι., στο: Κ. ΜΑΝΑΦΗΣ (Επιμ.), *Σινά. Οι θησαυροί της Μονής*, Αθήνα, 91-101

ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ Γ., 1995, *Βυζαντινά Χειρόγραφα*, Αθήνα

ΓΑΡΙΔΗΣ Μ., 1994, *Γιάννενα. Ολοκαύτωμα, 50 χρόνια μνήμης*, Ιωάννινα

ΓΑΡΙΔΗΣ Μ. & ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ Α., 1993, *Μοναστήρια Νήσου Ιωαννίνων. Ζωγραφική*, Ιωάννινα

ΓΚΙΟΛΕΣ Ν., 1990, *Ο Βυζαντινός Τρούλλος*, Αθήνα

ΓΙΟΥΡΓΟΣ Κ. & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Χ. (Επιμ.), χ.χ., *Έλληνες Ζωγράφοι*, τ. Β΄, Αθήνα, 106-111

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ (ο εκ Φουρνά), 1909, *Ερμηνεία της Βυζαντινής Ζωγραφικής Τέχνης*, Πετρούπολις

ΔΟΞΙΑΔΗ Ε., 1998, *Από τα πορτραίτα του Φαγιούμ στις Απαρχές της Τέχνης των Βυζαντινών Εικόνων (Μία συμβολή για μια άλλη προσέγγιση)*, Ηράκλειο

ΖΗΣΗΣ Θ.Ν., 1998, Η επικαιρότης του Αγίου Αθανασίου του Παρίου, στο: *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, Πάρος, 387-400

ΖΙΑΣ Ν., χ.χ., Επιρροές από τη βυζαντινή και τη λαϊκή τέχνη, στο: Κ. ΓΙΟΥΡΓΟΣ & Χ. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ (Επιμ.), *Έλληνες Ζωγράφοι*, τ. Β΄, Αθήνα, 106-111

ΖΙΑΣ Ν., 1986, *Φ. Κόντογλου, αναδρομική έκθεση. Κατάλογος*, Θεσσαλονίκη

ΖΙΑΣ Ν., 1991, *Ο Φώτης Κόντογλου, ζωγράφος*, Αθήνα

ΖΩΓΡΑΦΙΔΗΣ Γ., 1997, *Βυζαντινή Φιλοσοφία της εικόνας*, Αθήνα

ΚΑΛΟΚΥΡΗ Κ., 1972, *Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν της Ανατολής και της Δύσεως*, Θεσσαλονίκη

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν., 1992, *Η απελευθέρωση της Πρέβεζας, 21 Οκτωβρίου 1912*, Αθήνα

ΚΑΡΟΥΤΑ Ο. & ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Α., 2003, *Νικόπολις. Ιστορία, Μνημεία,*

Τέχνη, Πρέβεζα

ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16ος-18ος αιώνας*, Ιωάννινα

ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ Φ., 1960, *Έκφρασις της Ορθοδόξου Εικονογραφίας*, ττ. Α΄-Β΄, Αθήνα

ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ Φ., 1963, *Έργα Γ΄, Πονεμένη Ρωμιοσύνη*, Αθήνα

ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ Φ., 1979, *Ελληνική παράδοση. Ανθολόγημα, Πάλιν και πολλάκις. Η δύναμη της Παράδοσης*, Αθήνα 1979

ΚΟΡΑΗΣ Α., 1831, *Συνέκδημος Ιερατικός, περιέχων τας δύο προς Τιμόθεον και την προς Τίτον επιστολάς του Αποστόλου Παύλου ...*, Παρίσι

ΚΡΙΚΩΝΗ Χ.Θ., 1998, Ορθόδοξη παράδοση και Διαφωτισμός κατά τον Άγιο Αθανάσιο Πάριο, στο: *Η Εκατονταπυλιανή και η Χριστιανική Πάρος, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου 1996)*, Πάρος, 467-498

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ., 1997, *Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου. Συμβολή στη μελέτη της θρησκευτικής ζωγραφικής στην Ήπειρο τον 18ο και το α΄ μισό του 19ου αιώνα*, Αθήνα

ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ Μ., 1973, Οι ζωγράφοι του Χάνδακος κατά το πρώτον ήμισυ του 16ου αιώνος. Οι μαρτυρούμενοι εκ των νοταριακών αρχείων, *Θησαυρίσματα* 10, 291-380

ΛΑΣΚΑΡΗΣ Ν., 1987, Νικόπολη. Το πέρασμα από τη Ρωμαϊκή στη Βυζαντινή εποχή, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Α΄, Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα, 205-223

ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Γ., 1995, Αθανάσιος Πάριος (1721-1813). Εργογραφία, ιδεολογία, βιβλιογραφικά, *Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* τ. Λ΄, 293-349

ΜΟΥΡΙΚΗ Ν., 1985, *Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου*, Αθήνα

ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1990, Ο Φώτης Κόντογλου και η Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 24, 25-31

ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα

ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ Χ., 2002, *Μήτηρ Θεού*, Αθήνα

ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1987α, Ο Άγιος Κωνσταντίνος της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 14, 48-53

ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1987β, Ο Άγιος Κωνσταντίνος της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 15, 53-57

ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1987γ, Ο Άγιος Κωνσταντίνος της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 16, 47-60

ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1988α, Ο Άγιος Κωνσταντίνος της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 17, 51-63

ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1988β, Ο Άγιος Κωνσταντίνος, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 18, 57-64

ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1988γ, Ο Άγιος Κωνσταντίνος της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 19-20, 71-85

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ., 2001, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα

ΜΠΡΙΟΝ Μ., χ.χ., *Μεγαλοφυία και πεπρωμένο του Λεονάρντο ντα Βίντσι*, Αθήνα

ΜΥΛΩΝΑ Ζ.Α., 1988, *Μουσείο Ζακύνθου*, Αθήνα

ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1953, *Η Ψηφιδωτή διακόσμησις του ναού των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη

ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ Α., 1973, Η ζωγραφική εις τον Χάνδακα από 1550-1600, *Θησαυρίσματα* 10, 101-123

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β., 2003, Η ουρανία του Ναού Αγίου Αθανασίου στην Πρέβεζα, στο: *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996). Αφιέρωμα*, τ. Β΄, Ιωάννινα, 527-563

ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ Α., χ.χ., Ο αγιογράφος, *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Φ. Κόντογλου)

ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ Α. (Αρχιμανδρίτης), 1984, *Η φιλοκαλική Αναγέννηση του ιη΄ και ιθ΄ αιώνα και οι πνευματικοί καρποί της*, Αθήνα

ΣΑΜΠΑΝΙΚΟΥ Ε., 2000, Ιδεολογικές προσεγγίσεις της ζωγραφικής του 18ου αιώνα στην έρευνα για τη μεταβυζαντινή τέχνη, *Περίαπτο* 2, 19-20

ΣΑΡΔΕΛΗ Κ., 1986, *Θεοφάνης ο Έλληνας*, Αθήνα

ΣΚΑΛΤΣΑ Μ., 1991, Γουναρόπουλος – Κόντογλου: κοινά σημεία, στο: *Άρμος. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν.Κ. Μουτσόπουλο*, τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη, 1643-1666

ΣΜΥΡΗΣ Γ. & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ Φ., 2007, Το έργο της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Νικόπολη από το 1988 έως το 2002, στο: *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, τ. Ι: 21-28· τ. ΙΙ: 15-20

ΣΟΥΚΑΚΟΥ Ι., ΤΟΠΟΥΖΗ Ε., ΨΑΡΑΚΗ Κ. et al., 1990, Παράδοση και συγχρονικότητα, *Πολιτισμικές Μορφές* 1, 7

ΣΟΦΙΑΝΟΣ Α.Ζ., χ.χ., *Μετέωρα*, Θεσσαλονίκη

ΣΥΝΕΣΙΟΣ Λ., 1995, Άγιος Χαραλάμπης, Ο Πολιούχος της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, 47-52

ΤΣΑΠΑΡΛΗΣ Ε., 1980, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17ου- α΄ ημίσεος 18ου αιώνος. Πρόστυπα ξυλόγλυπτα*, Αθήνα

ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ Γ., 1978, Για τον Κόντογλου, *Ζυγός* 31

ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ Γ., 2000, *Ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση. Πέντε κείμενα*, Αθήνα

ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Ε., 1997, Φορητές εικόνες, στο: *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη, 47-147

ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ Ε., 2003, *Μανουήλ Πανσέληνος εκ του Ιερού Ναού του Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Ν., 1995, *Τα ψηφιδωτά*, Αθήνα

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Ν., 1996, *Όσιος Λουκάς. Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα*, Αθήνα
ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Ρ., 1977, *Τα αριστουργήματα της Τέχνης. Οι μεγάλοι ζωγράφοι*, ττ. Α΄-Β΄, Αθήνα
ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ., 1947, Κρητική ζωγραφική και η Ιταλική Χαλκογραφία, *Κρητικά Χρονικά*
ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ., 1986, *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης*, Άγιον Όρος
ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ., 1987, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453-1830)*, τ. Α΄, Αθήνα
ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ., 1997, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453-1830)*, τ. Β΄, Αθήνα
ΧΑΤΖΙΝΗΣ Γ., χ.χ., Φ. Κόντογλου, *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στον Φ. Κόντογλου)
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Π. & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ Φ., 2002, *Νικόπολις*, Αθήνα

AQUINO L., 2006, *Λεονάρντο Ντα Βίντσι*, Αθήνα (Μεγάλοι Ζωγράφοι 2)
BALDINI N., 2006, *Ραφαήλ*, Αθήνα (Μεγάλοι Ζωγράφοι 3)
CHATZIDAKIS M., 1953, Contribution à l' étude de la peinture post byzantiné, *Extrait de l' Hellénisme Contemporain*, Αθήνα
DELVOYE C., 1988, *Βυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα
GRABAR A., 1968, *Christian Iconografy. A study of Its Origins*, London
MARX K. & ENGELS F., 1969, Die Deutsche Ideologie, *MEW* III, Berlin, 5-530
OSTROGORSKY G., 1989, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, ττ. 1-3, Αθήνα
SCHMITT J. (Ed.), 1967, *The Chronicle of Morea. To Χρονικό του Μορέως*, Croningen
TIMKENS-MATTHEWS J., 1980, *The Pantokrator: Title and image*, Ann Arbor
WEITZMANN K., 1976, *The monastery of Saint Catherine at mount Sinai. The icons*, I, Princeton

Εικονογραφικά παράλληλα

Κατάλογος Φωτογραφιών

1 *Άποψη της Νικόπολης. Διακρίνονται τα βυζαντινά τείχη και η Βασιλική Α του Δουμετίου (Αεροφωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα)*

2 *Η οικογένεια του Φ. Κόντογλου, τοιχογραφία. Εθνική Πινακοθήκη (ΖΙΑΣ 1991, εικ. 102)*

3 *Φ. Κόντογλου, Ο γέροντας της Κίμωλος (1928) (ΖΙΑΣ 1991, εικ. 76)*

4 *Φ. Κόντογλου, Αλατότοπος στη θάλασα της Νέας Μάκρης (1938) (ΖΙΑΣ 1991, εικ. 189)*

5 *Λεονάρντο ντα Βίντσι, Η Παναγία και το Θείο Βρέφος (Παναγία Benois, 1478-1482). Μουσείο Ερμιτάζ, Αγία Πετρούπολη (AQUINO 2006, 99)*

6 *Ραφαήλ, Μεταμόρφωση (1518-1520). Πινακοθήκη Βατικανού (BALDINI 2006, 168-169)*

7 *Φ. Κόντογλου, Ο άγιος Γεώργιος (1955). Συλλογή Διαμαντούρου (ΖΙΑΣ 1991, εικ. 388)*

8 *Φ. Κόντογλου, Η Βαϊοφόρος, τοιχογραφία (1946). Ναός Ζωοδόχου Πηγής Παιανίας (ΓΙΟΥΡΓΟΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ χ.χ., 122)*

9 *Πορτραίτο γυναίκας, Φαγιούμ (ΔΟΞΙΑΔΗ 1998, 57)*

10 *Φ. Κόντογλου, Προσωπογραφία γυναίκας (ΓΙΟΥΡΓΟΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ χ.χ., 105)*

11 *Φ. Κόντογλου, Πολύγνωτος ο ζωγράφος και Πλάτων ο φιλόσοφος. Δημαρχείο Αθηνών (ΖΙΑΣ 1991, εικ. 247)*

12 *Μονή Φιλανθρωπηνών νότιος εξωνάρθηκας (ΓΑΡΙΔΗΣ & ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ 1993, εικ. 361)*

13 *Φ. Κόντογλου, Ο χατζή Ουστάς Ιορδάνογλου κι ο υιός του Όμηρος (1937) (ΖΙΑΣ 1991, εικ. 183)*

14 *Φ. Κόντογλου, Ο Θάνος Βροντόλαλος. Ιδιωτική συλλογή (ΖΙΑΣ 1991, εικ. 323)*

15 *Ο Χριστός Παντοκράτωρ, εγκαυστική εικόνα. Μονή Αγίας Αικατερίνης Σινά (ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1995, εικ. 1)*

16 *Ο Χριστός, φορητή εικόνα (13ος αι.). Μονή Χελανδαρίου (ΤΣΙΓΑΡΙΔΑΣ 1997, 78, εικ. 2.17)*

17 *Ο Χριστός, φορητή εικόνα. Μονή Μεταμόρφωσης Μετεώρων (ΣΟΦΙΑΝΟΣ χ.χ., 133)*

18 *Φ. Κόντογλου, Ο Χριστός, τοιχογραφία τέμπλου (1955). Ναός Αγ. Χαραλάμπους, Πολύγωνο (ΖΙΑΣ 1991, εικ. 404)*

19 *Φ. Κόντογλου, Ο Χριστός, τοιχογραφία τέμπλου. Ναός Αγ. Αικατερίνης στον Ερυθρό Σταυρό (ΖΙΑΣ 1991, εικ. 168)*

20 *Φ. Κόντογλου, Ο Χριστός Ζωοδότης, φορητή εικόνα στο τέμπλο του παρεκκλησίου της Εθνικής Εστίας «Βασιλεύς Παύλος», Πύργος Βασιλίσσης (ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1960, πίν. 133)*

21 *Αντονέλλο ντα Μεσίνα (1430-1479), Ο Χριστός (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1977, 322-*

328, εικ. ΙΙΙ, 331)

22 *Παναγία Βρεφοκρατούσα, εγκαυστική εικόνα. Μονή Αγίας Αικατερίνης Σινά (ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1995, εικ. 3)*

23 *Η Παναγία Οδηγήτρια, αμφιπρόσωπη εικόνα (13ος αι.). Παναγία Περίβλεπτος, Αχρίδα (ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 206, εικ. 67)*

24 *Φ. Κόντογλου, Η Παναγία του τέμπλου από το ναό του Αγ. Χαραλάμπους, Πολύγωνο (ΖΙΑΣ 1991)*

25 *Ραφαέλλο, Η Παναγία του Μεγάλου Δούκα (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ 1977, 64 εικ. XIV)*

26 *Φ. Κόντογλου, Η Παναγία από το τέμπλο του παρεκκλησίου του Ερυθρού Σταυρού (ΖΙΑΣ 1991, εικ. 167)*

27 *Η Μεταμόρφωση, ψηφιδωτό. Μονή Αγίας Αικατερίνης Σινά (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ 1995, εικ. 23-27)*

28 *Η Μεταμόρφωση, ψηφιδωτός διάκοσμος (1312-1315). Άγιοι Απόστολοι Θεσσαλονίκης (ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ 1953, 18-22, πίν. 18-21)*

29 *Θεοφάνης ο Έλληνας, Η Μεταμόρφωση, φορητή εικόνα (ΣΑΡΔΕΛΗ 1986, εικ. 17)*

30 *Φ. Κόντογλου, Η Μεταμόρφωση, τοιχογραφία (1935). Ρίο Πατρών (ΖΙΑΣ 1991)*

31 *Ο Άγιος Ιωάννης και σκηνές του βίου του, φορητή εικόνα. Μονή Αγίας Αικατερίνης Σινά (ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1995, 205-206, εικ. 66)*

32 *Ο Άγιος Ιωάννης, φορητή εικόνα (τέλος 16ου αι.). Ναός Υ.Θ. Σπηλαιώτισσας (ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1990, εικ. 160)*

33 *Ο Άγιος Ιωάννης (17ος αι.). Μουσείο Αντιβουνιώτισσας (ΜΥΛΩΝΑ 1988, εικ. 171)*

34 *Φ. Κόντογλου, Ο Άγιος Ιωάννης, φορητή εικόνα (1939). Συλλογή Δ. Παπαδήμου (ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1960, τ. Β΄, πίν. 150)*

35 *Φ. Κόντογλου, Ο Άγιος Ιωάννης. Αγία Αικατερίνη Ερυθρού Σταυρού (ΖΙΑΣ 1991)*

36 *Φ. Κόντογλου, Ο Άγιος Ιωάννης, φορητή εικόνα. Ναός Αγ. Νικολάου Πατησίων (ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ 1960, τ. Β΄, πίν. 152)*

37 *Λεονάρντο Ντα Βίνσι, Ο Άγιος Ιωάννης ο βαπτιστής (1508-1513). Μουσείο Λούβρου (ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ 1977, 144-145)*

Πίνακες

Οι Δεσποτικές εικόνες του Ναού Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στον Παντοκράτορα Πρέβεζας

I *Ο Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος. Το Τέμπλο*

II *Ο Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος από νοτιοανατολικά*

III *Ο Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος από ανατολικά*

IV *Ο Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος από δυτικά*

V *Ο Χριστός Παντοκράτωρ-Ζωοδότης*

VI *Ο Χριστός Παντοκράτωρ-Ζωοδότης. Λεπτομέρεια: το Ευαγγέλιο*

VII *Ο Χριστός Παντοκράτωρ-Ζωοδότης. Λεπτομέρεια: κεφαλή του Χριστού*

VIII *Ο Χριστός Παντοκράτωρ-Ζωοδότης. Λεπτομέρεια: υπογραφή καλλιτέχνη*

IX *Η Παναγία Οδηγήτρια*

X *Η Παναγία Οδηγήτρια. Λεπτομέρεια: υπογραφή καλλιτέχνη*

XI *Η Παναγία Οδηγήτρια. Λεπτομέρεια: κεφαλή της Παναγίας*

XII *Η Μεταμόρφωση*

XIII *Η Μεταμόρφωση. Λεπτομέρεια: Οι μαθητές*

XIV *Ο Άγιος Ιωάννης*

XV *Ο Άγιος Ιωάννης. Το κάτω τμήμα της εικόνας*

XVI *Ο Χριστός Παντοκράτωρ-Ζωοδότης. Λεπτομέρεια*

XVII *Η Παναγία Οδηγήτρια. Λεπτομέρεια: πτυχολογία*

Φωτογραφίες

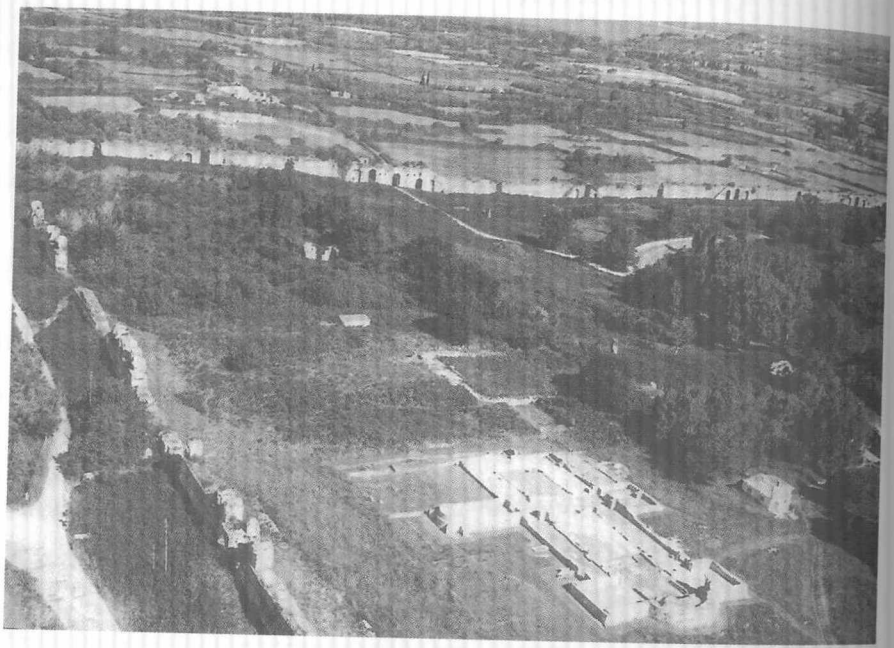

1

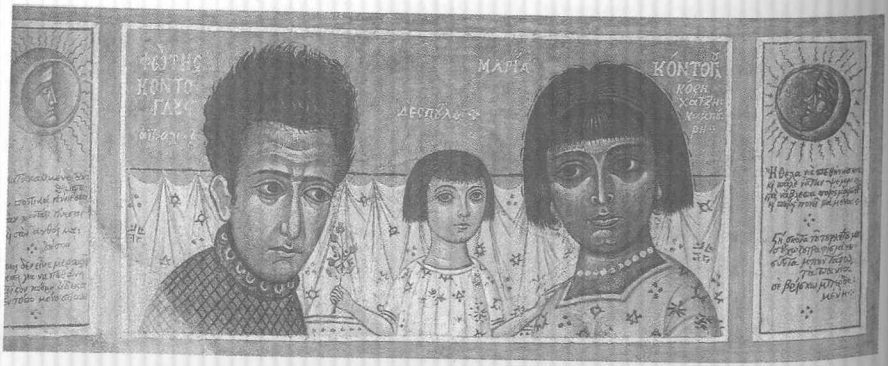

2

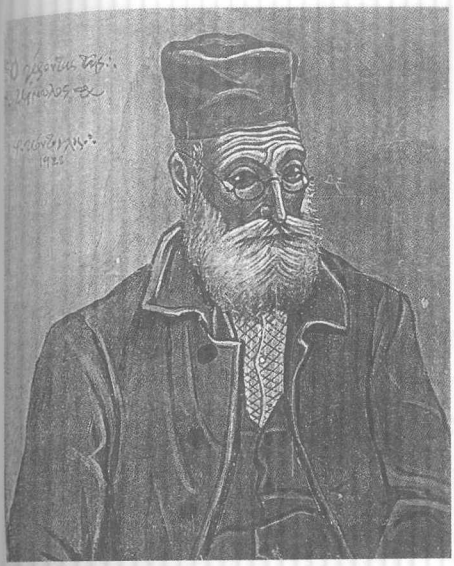

3

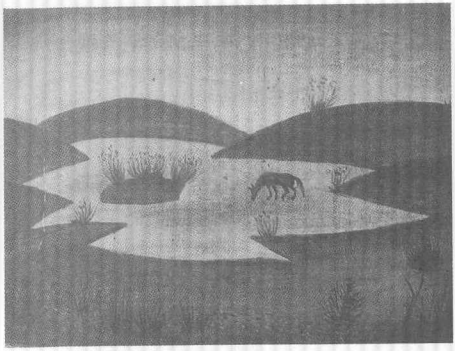

4

5

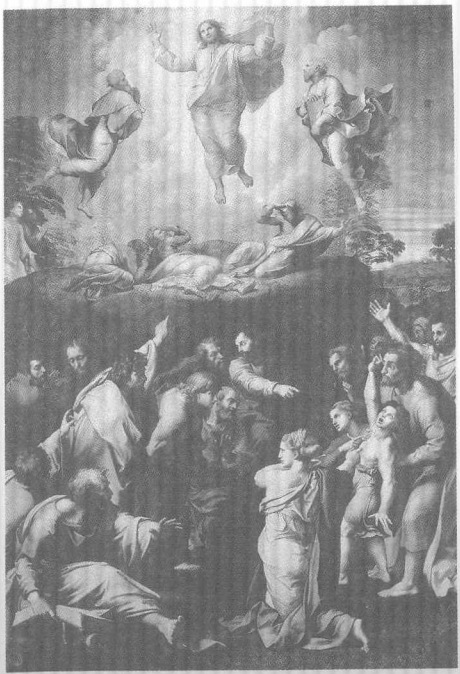

6

7

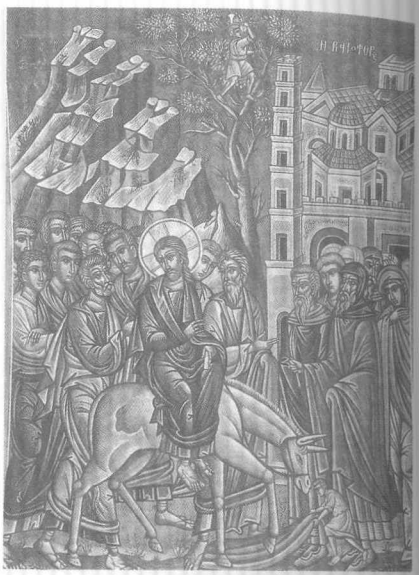

8

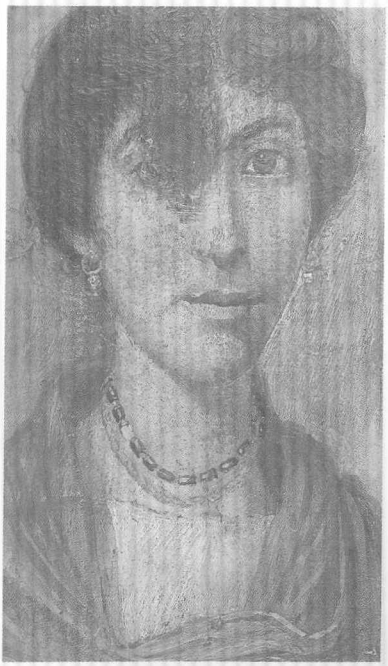

9

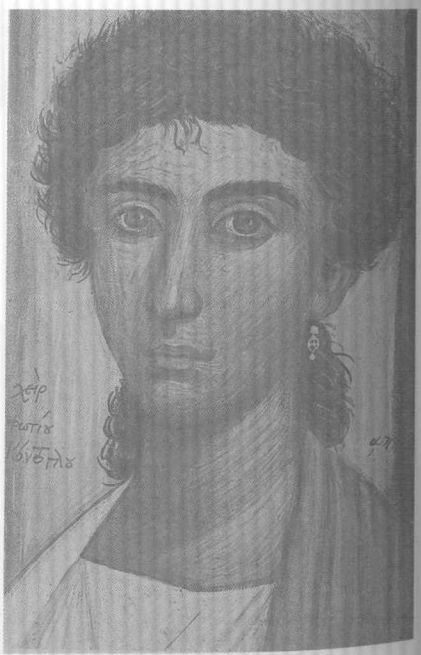

10

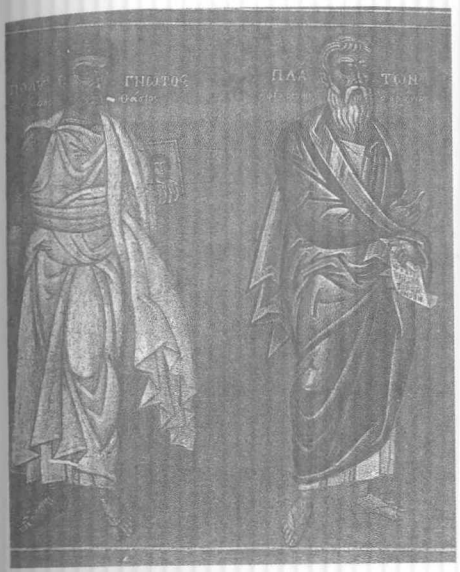

11

12

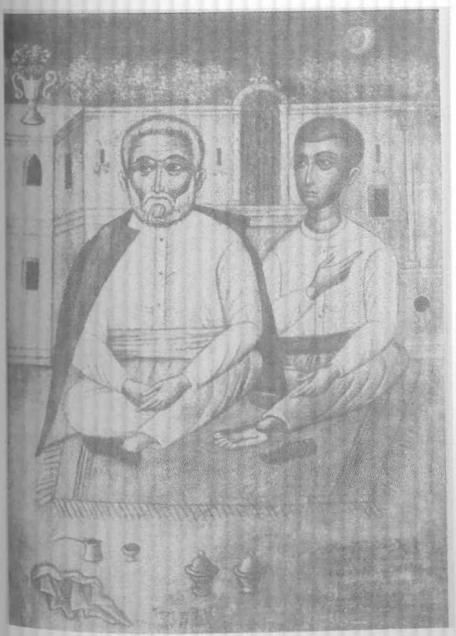

13

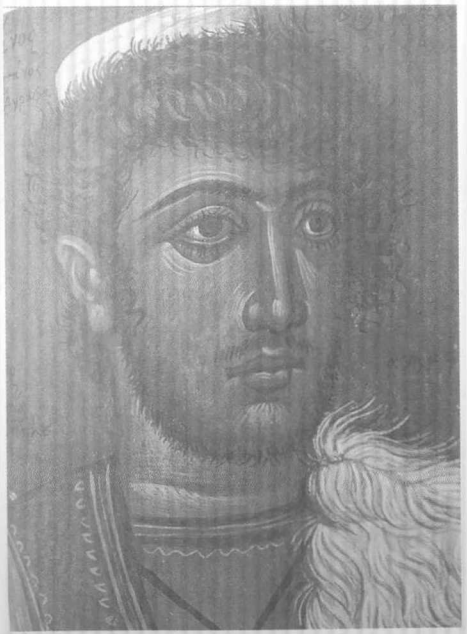

14

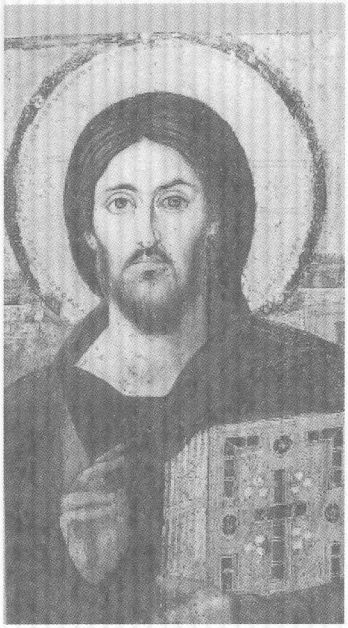

15

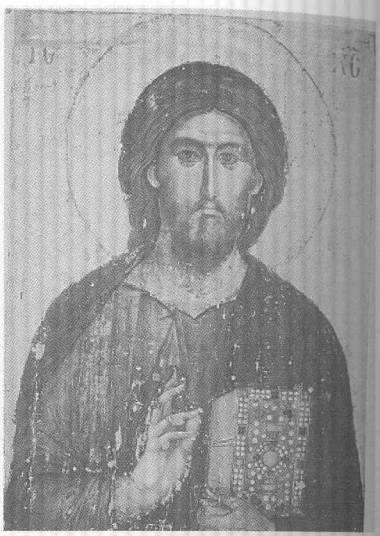

16

17

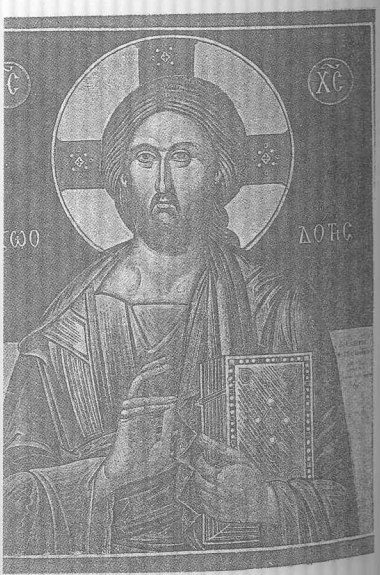

18

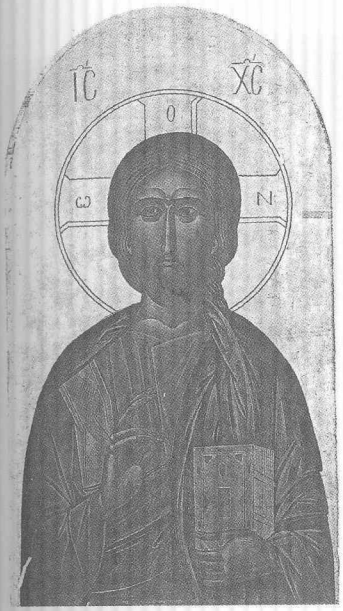

19

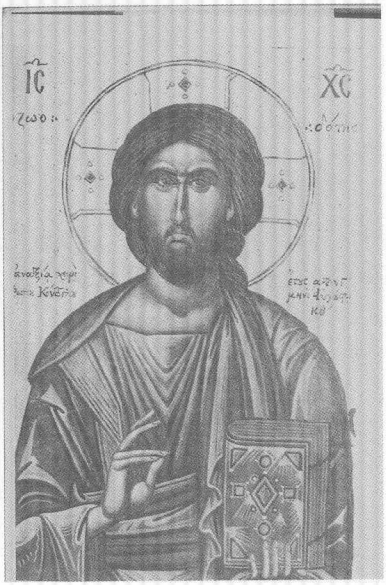

20

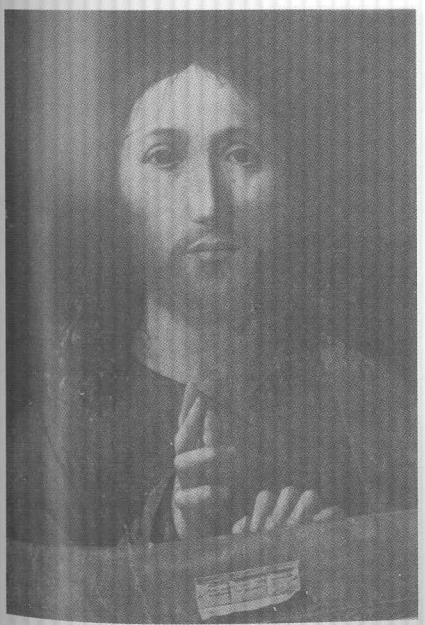

21

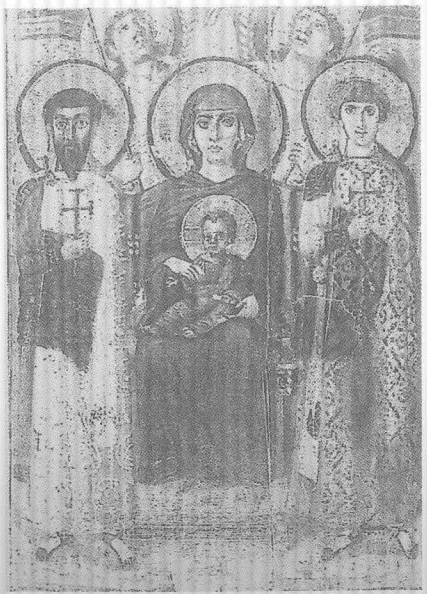

22

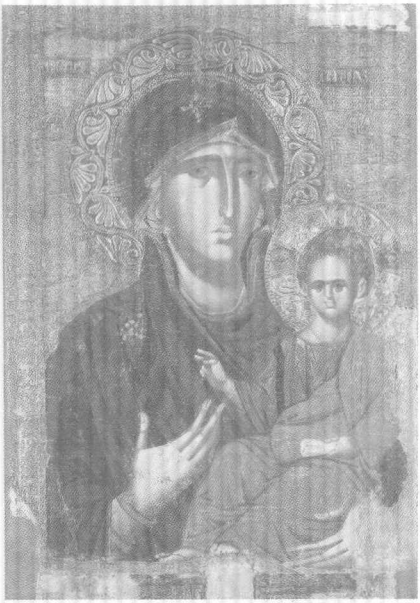

23

24

25

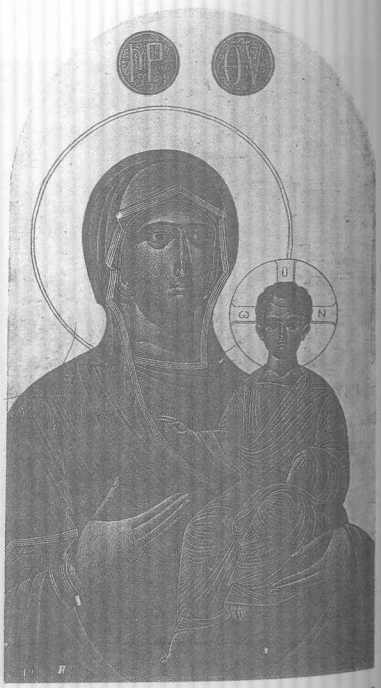

26

27

28

29

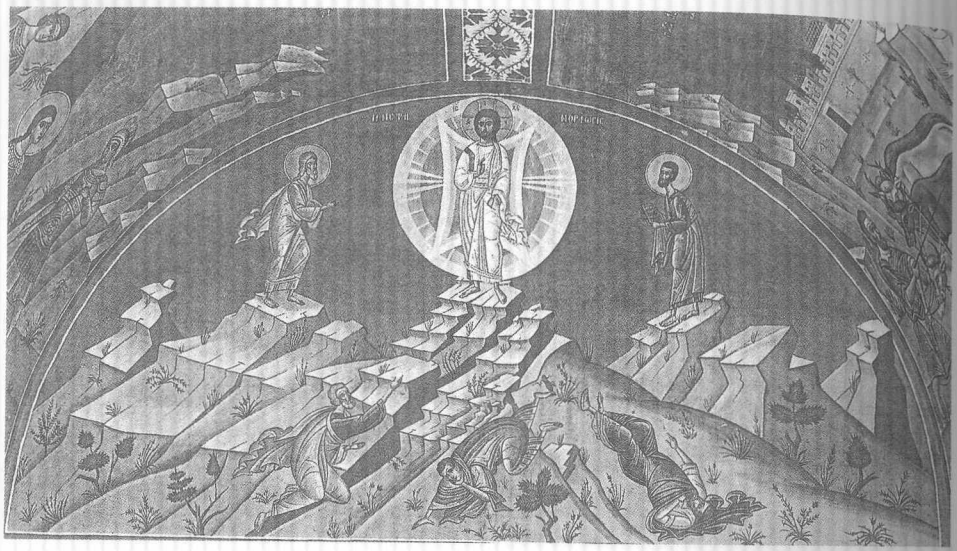

30

31

32

33

34

35

36

37

Πίνακες

I

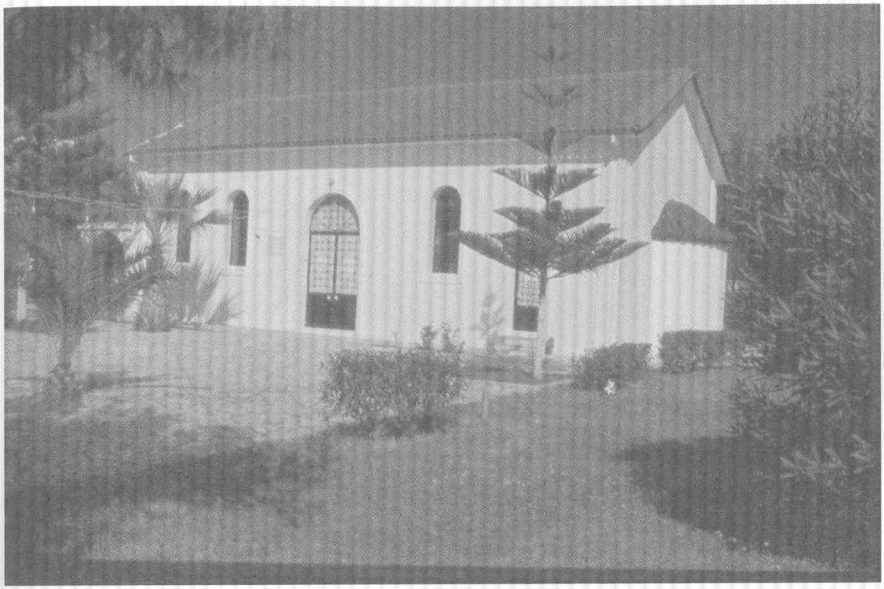

II

III

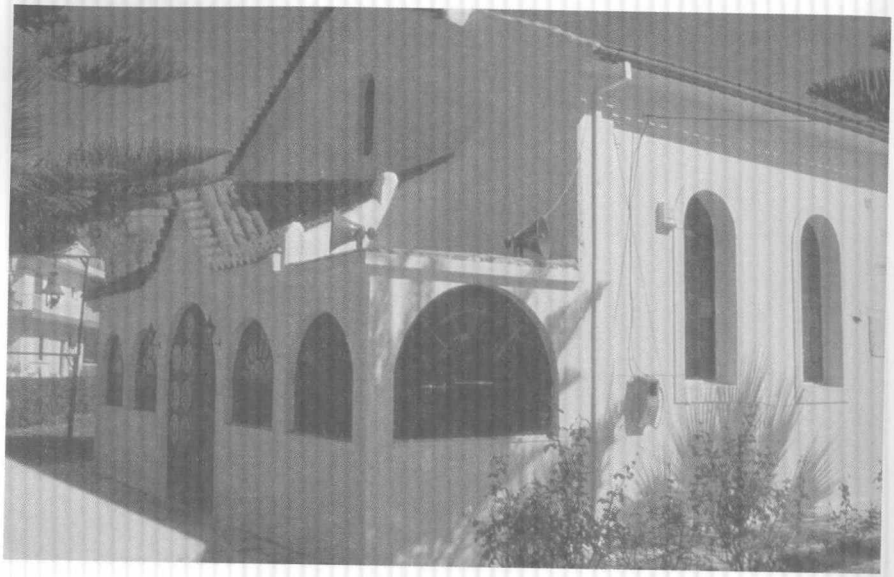

IV

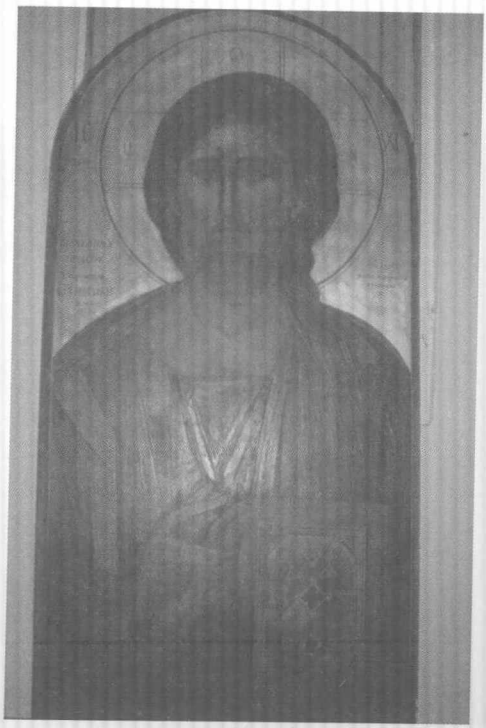

V

VI

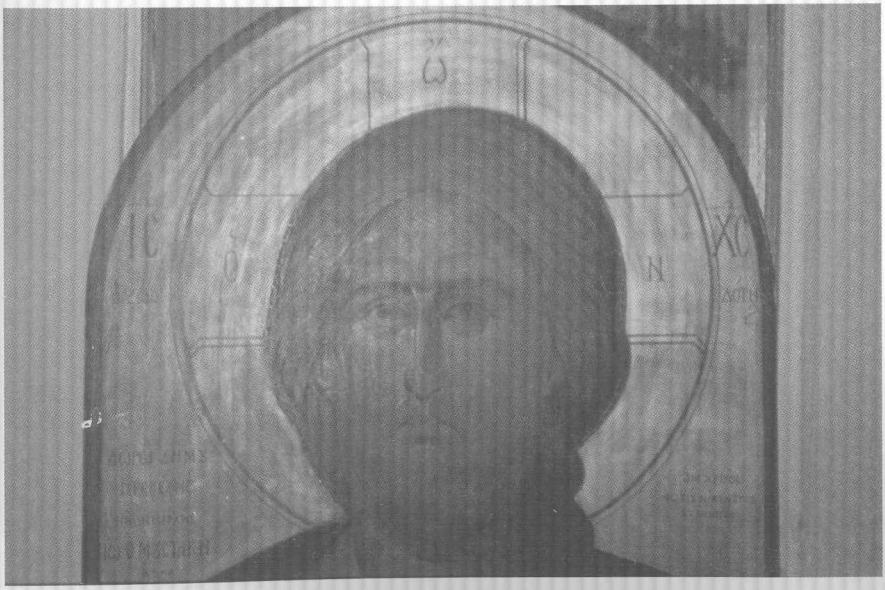

VII

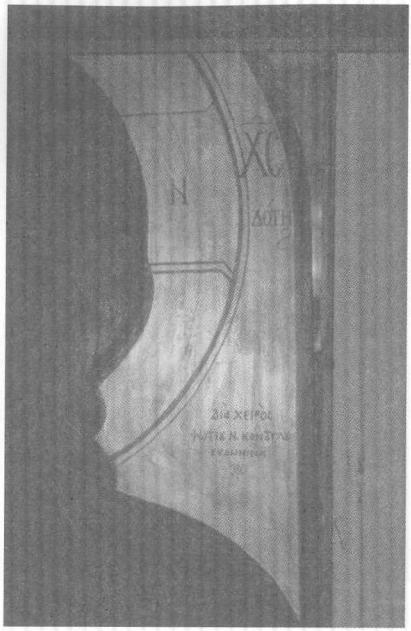

VIII

IX

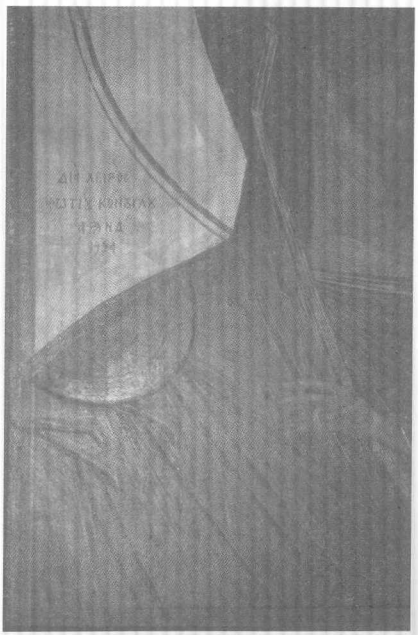

X

XI

XII

XIII

XIV

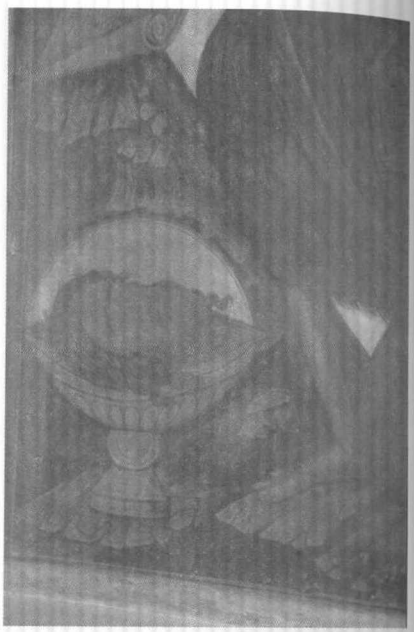

XV

XVI

XVII

Αναστασία ΚΑΜΠΟΛΗ-ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ

Τα λιτρουβιά της Πρέβεζας[*]

Εισαγωγή

Η ελαιοπαραγωγή αποτελούσε μια από τις κύριες παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων της Πρέβεζας από τις αρχές του 18ου αιώνα ως πρόσφατα. Όπως είναι γνωστό, την ελαιοκαλλιέργεια στην πόλη αυτή της Ηπείρου, όπως και στις υπόλοιπες κτήσεις της στη Δυτική Ελλάδα και στα Ιόνια Νησιά, επέβαλε η ενετική εξουσία, που στην Πρέβεζα διήρκεσε από το 1718 έως το 1797.[1] Στα πρώτα χρόνια της περιόδου αυτής φυτεύτηκε ο περίφημος ελαιώνας της πόλης (Εικ. 1). Η έκταση που κατελάμβανε και ο αριθμός των ελαιόδεντρων που τον αποτελούσαν την εποχή εκείνη δεν είναι γνωστά από τις αρχειακές πηγές. Νεότεροι ερευνητές υπολογίζουν τον αριθμό των ελαιόδεντρων σε 140.000.[2] Στα τέλη του 18ου αιώνα, όταν η Πρέβεζα περιήλθε αρχικά στους Γάλλους και μετά στους Τούρκους, φαίνεται ότι ένα μέρος του ελαιώνα (περίπου 6.000 δέντρα) καταστράφηκε.[3] Η τοπική ελαιοπαραγωγή, ως το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, φαίνεται ότι κάλυπτε τις ανάγκες της Πρέβεζας. Είναι γνωστό, ότι την εποχή αυτή γινόταν εξαγωγή λαδιού στην Τεργέστη και στην Αυστρία. Σύμφωνα με μαρ-

---

[*] Αναδημοσίευση από το: *Ελιά και Λάδι, Δ΄ Τριήμερο εργασίας (Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993)*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α., Αθήνα 1996, σσ. 396-422. – Η καταγραφή, η σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση των λιτρουβιών της Πρέβεζας έγινε από τον Οκτώβριο 1992 ως το Νοέμβριο 1993. Για τις πληροφορίες και τη βοήθειά τους στην έρευνα ευχαριστίες οφείλω στους κυρίους Ν. Γιαννούλη, τότε δήμαρχο Πρέβεζας, Γ. Μουστάκη, Γ. Καλόγηρο, Απ. Καλόγηρο, Σπ. Τσάιμο, Ε. Τουλούκογλου, Απ. Τσιτσέ και Δημ. Γιώτη και στις κυρίες Κορνηλία Φονταρά και Κουλά Θεοφύλακτου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα για την παραχώρηση στοιχείων από το αρχείο του και την εν γένει βοήθειά του στην έρευνα και στο Σταύρο Μαμαλούκο για τις χρήσιμες υποδείξεις και τη βοήθεια του στις αποτυπώσεις και στην καταγραφή.

[1] Για την έναρξη και τη λήξη της βενετικής κυριαρχίας στην Πρέβεζα βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1975, 47· ΜΟΣΧΟΝΑΣ 1975, 382-385.

[2] ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 36-37.

[3] ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ 1990, 47.

τυρίες του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα ο ελαιώνας κατελάμβανε έκταση πάνω από 1000 στρέμματα και αποτελούνταν από 100.000 περίπου ρίζες ελιές που απέφεραν ετησίως 6500 με 7000 βαρέλια λάδι.[4] Η πληροφορία αυτή, όσον αφορά τον αριθμό των ελαιόδεντρων, δεν φαίνεται να είναι σωστή, αφού το 1912 ο ελαιώνας είχε 135.000 δένδρα.[5] Το 1938, κατά την απογραφή της Α.Τ.Ε. (Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος), ο αριθμός τους υπολογίστηκε σε 130.000 δέντρα.[6] Στα τελευταία χρόνια ο αριθμός τους συνεχώς μειώνεται εξαιτίας της επέκτασης της πόλης και της ανάπτυξης άλλων καλλιεργειών.

Η παραγωγή του λαδιού

Τα πολυάριθμα και καλά οργανωμένα ελαιοτριβεία της πόλης, τα γνωστά ως «λιτρουβιά», έπαιζαν, όπως είναι φυσικό, σημαντικό ρόλο στην ελαιοπαραγωγή. Δεν είναι γνωστό πόσα ελαιοτριβεία υπήρχαν στην πόλη ως τα μέσα του 19ου αιώνα. Το 1862, σύμφωνα με την έκθεση καταγραφής των καταστημάτων της Πρέβεζας από το Γάλλο πρόξενο στα Γιάννενα Wiet, λειτουργούσαν στην πόλη 23 ελαιοτριβεία.[7] Ο Οδηγός του 1939-1940 καταγράφει 14 ελαιοτριβεία, από τα οποία έξι αναφέρονται ως «μηχανοκίνητα» και οκτώ ως «χειροκίνητα».[8] Τα περισσότερα από αυτά λειτούργησαν και μετά από το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο.[9] Η μείωση, όμως, της ελαιοκαλλιέργειας εξ αιτίας της αυξήσεως της παραγωγής κηπευτικών, ο εκσυγχρονισμός της ελαιοπαραγωγής, η κατασκευή σύγχρονων ελαιοτριβείων στα γύρω χωριά[10] και η ευκολία των μεταφορών είχαν σαν αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των παλαιών, παραδοσιακών λιτρουβιών της πόλης. Η εγκατάλειψη άρχισε στη δεκαετία του 1960 και ολοκληρώθηκε 20 περίπου χρόνια αργότερα. Από την εποχή αυτή τα κτίσματα που στέγαζαν τα ελαιοτριβεία αφέθηκαν στην τύχη

[4] ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1990, 41-42.
[5] ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 36.
[6] ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 36.
[7] ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1990, 38-39.
[8] Τα ελαιοτριβεία αυτά είναι, με τη σειρά που καταγράφονται, τα εξής: Αγίου Νικολάου (χειροκίνητο), Βασιλείου και Καρούσου (μηχανοκίνητο), Γ. Δόνου (χειροκίνητο), Κωνσταντίνου Δούλη (μηχανοκίνητο), αδελφών Θεοφύλακτου (χειροκίνητο), Θωμά Καλαντζάκη (χειροκίνητο), Αδελφών Καλημέρη (μηχανοκίνητο), Αθανασίου Κολιαδήμα (χειροκίνητο), Άννας Κικούτη (χειροκίνητο), Θωμά Ροπόκη (χειροκίνητο), Ιωάννη Σάμιου (μηχανοκίνητο), αδελφών Τσάιμου (μηχανοκίνητο), Νικολάου Τσόκα (χειροκίνητο), Θωμά Φραντζή (μηχανοκίνητο), ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.
[9] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993), Γ. Καλόγηρου και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[10] Τα ελαιοτριβεία αυτά είναι τα τρία της Καστροσυκιάς (του Χρηστάκη-Κολιού, του Νόβα και του Αργύρη), τα δύο της Καμαρίνας, τα δύο του Χειμαδιού, τα δύο του Λούρου, τα δύο του Ωρωπού και τα δύο της Μυρσίνης. Πληροφορίες Ν.Δ. Καράμπελα (Μάιος 1993).

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Όργωμα στον ελαιώνα (φωτογραφία Σπ. Μελετζή)*

τους να ερειπώνονται ή, συνηθέστερα, χρησιμοποιήθηκαν ως εργαστήρια και αποθήκες, αφού καταστράφηκε ο εξοπλισμός τους. Τέλος, εξαιτίας της έντονης ανοικοδομήσεως που παρατηρείται στην Πρέβεζα από τη δεκαετία του 1970, τα περισσότερα από αυτά κατεδαφίστηκαν για να δώσουν τη θέση σε σύγχρονα κτίσματα. Σήμερα στην πόλη της Πρέβεζας και στην άμεση περιοχή της διατηρούνται οκτώ από τα παλαιά, παραδοσιακά λιτρουβιά. Από αυτά δύο διατηρούν το κέλυφος και τον εξοπλισμό τους (τα ελαιοτριβεία της Λεωφόρου Ειρήνης 27 και του Νεοχωρίου), δύο διατηρούν το κέλυφος τους και λείψανα του εξοπλισμού τους (τα ελαιοτριβεία της οδού Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς και της οδού Προμηθέως 21), ενώ τέσσερα διατηρούν μόνο το κέλυφος τους (τα ελαιοτριβεία της Λεωφόρου Ιωαννίνων 1, της οδού Ελ. Βενιζέλου 39 και Κολοβού, της οδού Αλεξανδρουπόλεως και της οδού Κλεμανσώ 42). Η θέση όμως των υπολοίπων είναι γνωστή από προφορικές μαρτυρίες[11] και από την αποτύπωση της πόλης που έγινε για τις ανάγκες του Σχεδίου Πόλης στη

[11] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993), Γ. Καλόγηρου και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

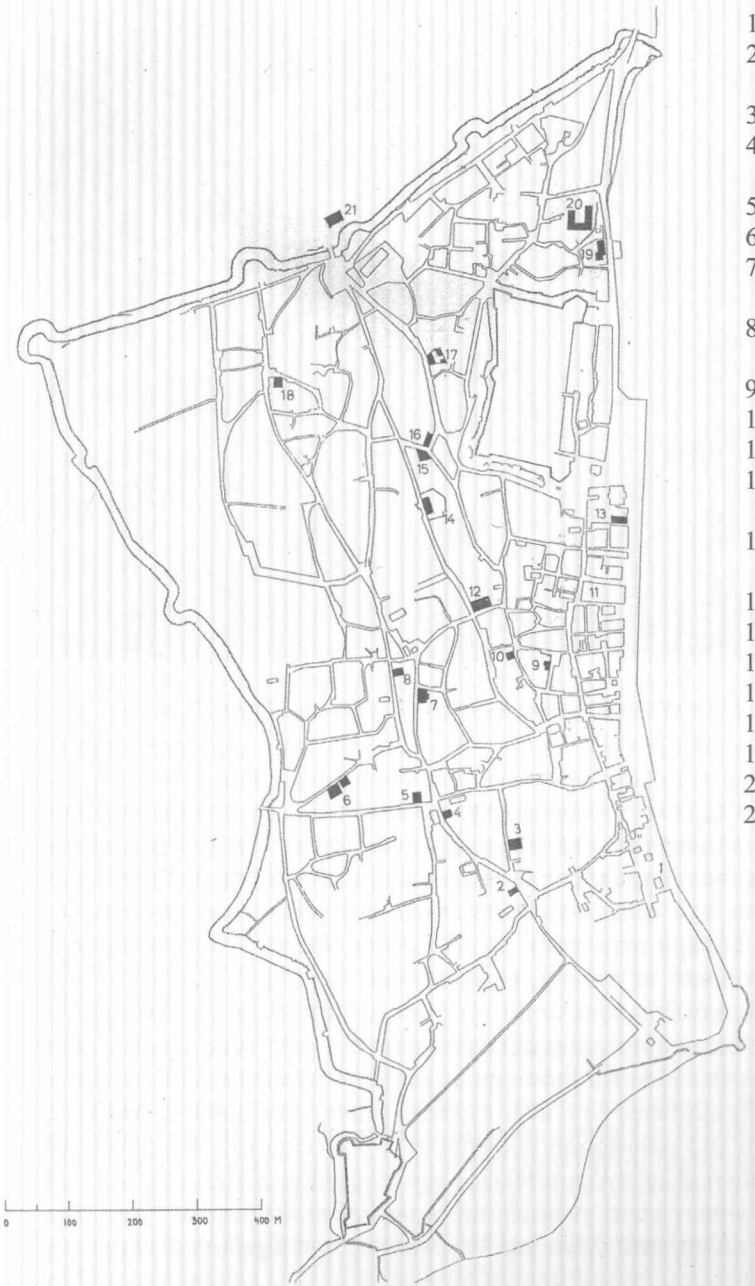

1. *Περιοχή Τελωνείου*
2. *Πλατεία Αγίου Νικολάου*
3. *Καραμάνη 9*
4. *Ηρώων Πολυτεχνείου 125*
5. *Κλεμανσώ 42*
6. *Προμηθέως 21*
7. *Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς*
8. *Ηρώων Πολυτεχνείου 97*
9. *Ιω. Καλού*
10. *21ης Οκτωβρίου 58*
11. *Δημοτική Αγορά*
12. *Λεωφόρος Ειρήνης και Χρ. Κοντού*
13. *Ελ. Βενιζέλου 39 και Κολοβού*
14. *Λεωφ. Ειρήνης 27*
15. *Μπιζανίου 63*
16. *Χρ. Ρίζου 2*
17. *Π. Τσαλδάρη 29*
18. *Ζαλόγγου 1*
19. *Π. Σπηλιάδου*
20. *Αλεξανδρουπόλεως*
21. *Λεωφ. Ιωαννίνων 1*

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Χάρτης της Πρέβεζας με τις θέσεις των λιτρουβιών*

δεκαετία του 1930[12] (Εικ. 2).

Όσον αφορά την οργάνωση και λειτουργία των επιχειρήσεων των ελαιοτριβείων μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής: τα κτίσματα ανήκαν άλλοτε στον ίδιο τον επιχειρηματία και άλλοτε σε ιδιώτες που τα νοίκιαζαν. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση το ελαιοτριβείο ανήκε σε εκκλησία.[13]

Στα μικρότερα λιτρουβιά οι ιδιώτες πήγαιναν τις ελιές τους και έπαιρναν το λάδι που παραγόταν από αυτές. Όμως πολλά από τα μεγάλα ελαιοτριβεία, κυρίως τα μηχανοκίνητα «εργοστάσια», αγόραζαν τον ελαιόκαρπο από τους παραγωγούς και κατόπιν πουλούσαν το λάδι στους εμπόρους.[14] Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες[15] υπήρχε ανταγωνισμός μεταξύ των ελαιοτριβείων γιατί οι πελάτες παζάρευαν τις προσφορές των επιχειρηματιών σε λάδι ή χρήμα.

Η μεταφορά του ελαιοκάρπου ως τη δεκαετία του 1950, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες,[16] γινόταν με τα μουλάρια και με τις χαμάλες, τα χαμηλά κάρα διαστάσεων 1,00 x 3,00 μ. με τέσσερις ρόδες που έσερναν ένα ή δύο άλογα, μέσα σε κόφες που έπαιρναν 30 με 40 οκάδες.[17] Τα ξύλα που χρειάζονταν για τη θέρμανση του νερού προέρχονταν από το κλάδεμα του ελαιώνα και μεταφέρονταν στα ελαιοτριβεία με τις χαμάλες (Εικ. 3).

Τα παλαιότερα λιτρουβιά της Πρέβεζας είχαν ιπποκίνητους ελαιόμυλους και χειροκίνητα πιεστήρια. Τέτοια ελαιοτριβεία δεν διατηρήθηκαν ως τις μέρες μας στην πόλη της Πρέβεζας, η λειτουργία τους όμως είναι γνωστή από τις περιγραφές που έχει δημοσιεύσει ο Γ. Μουστάκης[18] και από προφορικές μαρτυρίες.[19] Παράδειγμα τέτοιου παραδοσιακού ελαιοτριβείου διατηρείται ερειπωμένο στα προσκτίσματα του βυζαντινού ναού της Παναγίας στην Κορακονησιά.[20] Από την εποχή του μεσοπολέμου τα ελαιοτριβεία της πόλης άρχισαν να μετατρέπονται σε μηχανικίνητα. Οι μηχανές τους ήταν άλλοτε πετρελαιοκίνητες (ελαιοτριβείο Νεοχωρίου) και άλλοτε ηλεκτρονίκητες που δούλευαν με ηλεκτροδότηση από το εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας Καλημέρη (Ηλεκτρική Εταιρία Πρεβέζης). Ας σημειωθεί ότι ακόμη και στα μεταπολεμικά χρόνια, στα χωριά γύρω από την Πρέβεζα η παραγωγή του λαδιού γινόταν από πολλούς μικροπαραγωγούς με το πρωτόγονο σύστημα

[12] Στις υπό κλίμακα 1:200 πινακίδες της αποτύπωσης, που φυλάσσονται στο Αρχείο της Τεχνικής Υπηρεσίας του Δήμου Πρεβέζης, σημειώνεται η χρήση μερικών μόνο κατηγοριών κτιρίων, μεταξύ των οποίων και τα ελαιοτριβεία.

[13] Το ελαιοτριβείο της πλατείας Αγίου Νικολάου που ανήκε στο ναό του Αγίου Νικολάου.

[14] Πληροφορίες Γ. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

[15] Πληροφορίες Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993).

[16] Πληροφορίες Γ. Καλόγηρου και Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993).

[17] Πληροφορίες Σπ. Τσάιμου (Απρίλιος 1993).

[18] ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 51.

[19] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου, Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993) και Γ. Καλόγηρου, Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

[20] ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 54, πίν. 35β.

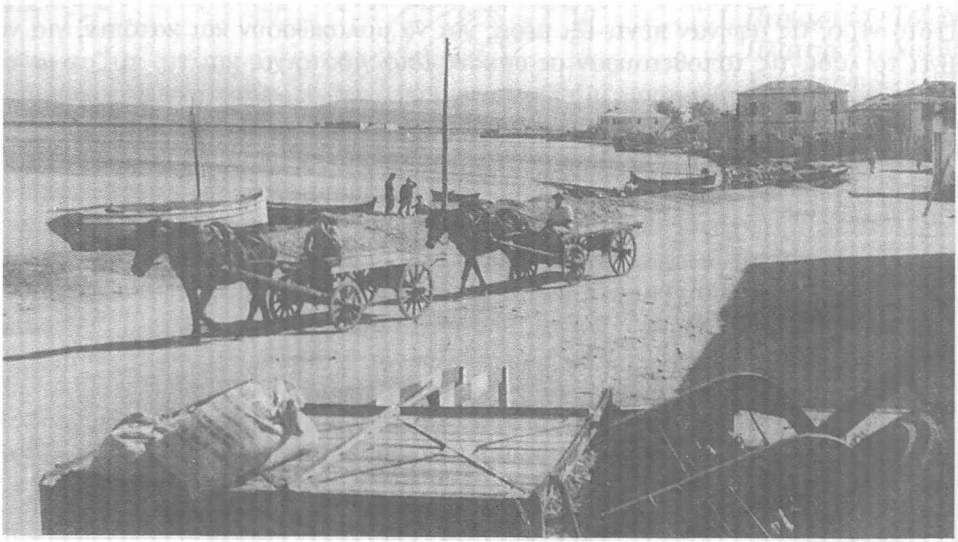

ΕΙΚΟΝΑ 3: *«Χαμάλες»*
(Φωτογραφία αρχείου Νίκου Δ. Καράμπελα)

της «μπλάντρας»: «ζεματάγανε» τις ελιές σε ζεστό νερό, τις άφηναν πέντε-έξι μέρες για να μαλακώσουν και κατόπιν, για να βγει το λάδι, τις τοποθετούσαν σε σάκους από γιδότριχα, και τις πίεζαν με τα πόδια μέσα στη «μπλάντρα», μία ληνό με χαμηλό χείλος, σκαφτή σε μονοκόμματο πλατανόξυλο.[21]

Οι λειτουργίες που στεγάζονταν στο χώρο του λιτρουβιού είναι η προσωρινή αποθήκευση του ελαιοκάρπου, η παραγωγή του λαδιού, η αποθήκευση του πυρήνα και, παλαιότερα, ο σταβλισμός των αλόγων που κινούσαν τους ελαιόμυλους. Στα μεγάλα ελαιοτριβεία προβλεπόταν χώρος και για την αποθήκευση του λαδιού. Υπήρχε επίσης μικρό γραφείο. Συνήθως αυτές οι λειτουργίες οργανώνονταν σε έναν κύριο και έναν ή περισσότερους βοηθητικούς χώρους, ανάλογα με το μέγεθος του λιτρουβιού. Στον κύριο χώρο, που ήταν πάντα μεγάλων σχετικά διαστάσεων, βρίσκονταν τα κύρια στοιχεία του απαραίτητου για την παραγωγή του λαδιού εξοπλισμού, δηλαδή ο ελαιόμυλος, τα πιεστήρια και το καζάνι για το βράσιμο του νερού. Βρίσκονταν επίσης ο χώρος αποθήκευσης των ελιών και, στα μικρότερα λιτρουβιά, το πρόχειρο κατασκευασμένο γραφείο. Μεγάλο τμήμα του κυρίως χώρου του λιτρουβιού κατελάμβανε η αποθήκη του ελαιοκάρπου, όπου βρίσκονταν τα ειδικά κατασκευασμένα για την αποθήκευση των ελιών ξύλινα χωρίσματα, οι «κουμάνες».[22]

[21] Πληροφορίες Γ. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).
[22] Πληροφορίες Σπ. Τσάιμου, Γ. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993), Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

Ο ελαιόμυλος στην Πρέβεζα λεγόταν «αλώνι». Παλαιότερα αποτελούνταν από μία χτιστή βάση, πάνω στην οποία γύριζε μία κολουροκωνική μυλόπετρα, με τη βοήθεια ξύλινου μηχανισμού που κινούσε ένα άλογο.[23] Στα λιτρουβιά που διατηρήθηκαν ως τις μέρες μας το «αλώνι» έχει διαφορετική, πιο εξελιγμένη μορφή: σε μία χαμηλή, χτιστή βάση, ήταν ενσωματωμένη η κάτω πέτρα του μύλου, διαμέτρου περίπου 1,50 μ. Επάνω στην πέτρινη βάση γύριζαν με τη βοήθεια μηχανισμού, που φέρονταν από σιδερένια[24] ή χτιστή[25] κατασκευή ή βρισκόταν κάτω από την κάτω πέτρα,[26] δύο μυλόπετρες κολουροκωνικές[27] ή κυλινδρικές.[28] Και στις δύο περιπτώσεις ο μηχανισμός έπαιρνε κίνηση από τη μηχανή μέσω ιμάντων. Η συντήρηση του ελαιόμυλου γινόταν κάθε χρόνο. Κατά τη διάρκειά της ο ειδικός τεχνίτης πελεκούσε τις μυλόπετρες για να είναι πιο αποτελεσματικό το άλεσμα του ελαιοκάρπου.

Τα παλαιότερα, χειροκίνητα πιεστήρια θα πρέπει να ήταν αρχικά ξύλινα και αργότερα σιδερένια, βιομηχανικής κατασκευής. Τέτοια πιεστήρια δεν σώθηκαν στην Πρέβεζα.[29] Στην τελευταία φάση της λειτουργίας τους τα λιτρουβιά της πόλης διέθεταν υδραυλικά πιεστήρια που τα έλεγαν «πρέσσες». Στην περίπτωση του λιτρουβιού της Λεωφόρου Ειρήνης 27 υπήρχαν δύο πρέσσες, μία χαμηλής και μία υψηλής πιέσεως. Ένα καζάνι για το ζέσταμα του νερού ήταν ενσωματωμένο σε χτιστό φούρνο. Το νερό προερχόταν από πηγάδι που βρισκόταν είτε μέσα στο λιτρουβιό[30] είτε αμέσως έξω από αυτό.[31] Μπροστά[32] ή μεταξύ των δύο πιεστηρίων[33] υπήρχε ξύλινη δεξαμενή με ένα ή δύο χωρίσματα. Σε ειδικό χώρο του λιτρουβιού υπήρχαν χτιστές υπόγειες δεξαμενές με τρία χωρίσματα, στις οποίες οδηγούσαν χτιστοί αγωγοί από τον κυρίως χώρο του λιτρουβιού.

Από την έναρξη της συγκομιδής, το Νοέμβριο, έως το τέλος της, κάποτε ως το Μάιο,[34] τα λιτρουβιά λειτουργούσαν ως εξής: Μετά το ζύγισμα ο ελαιόκαρπος του κάθε παραγωγού αποθηκευόταν στην «κουμάνα» του. Το άλεσμα

---

[23] ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 51.
[24] Όπως στο λιτρουβιό του Νεοχωρίου.
[25] Όπως στο λιτρουβιό της οδού Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς.
[26] Όπως στο λιτρουβιό της Λεωφόρου Ειρήνης 27.
[27] Όπως στο λιτρουβιό της οδού Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς, όπου οι πέτρες έχουν διαμέτρους αντίστοιχα άνω και κάτω 0,75 και 0,80 μ. και πάχος 0,38 μ.
[28] Όπως στο λιτρουβιό της λεωφόρου Ειρήνης 27, όπου οι πέτρες έχουν διάμετρο 1,20 μ. και πάχος 0,45 και 0,40 μ. και στο λιτρουβιό του Νεοχωρίου, όπου οι πέτρες έχουν διάμετρο 1,30 και πάχος 0,38 μ.
[29] Σιδερένιο βιομηχανικό χειροκίνητο πιεστήριο είχε το λιτρουβιό της Κορακονησιάς.
[30] Όπως στο λιτρουβιό της οδού Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς.
[31] Όπως στα λιτρουβιά του Νεοχωρίου και της Λεωφόρου Ειρήνης 27.
[32] Όπως στο λιτρουβιό της Λεωφόρου Ειρήνης 27.
[33] Όπως στο λιτρουβιό του Νεοχωρίου.
[34] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου και Γ. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

του ελαιοκάρπου γινόταν με σειρά προτεραιότητας ανά παραγωγό ή ανάλογα με την ποσότητα. Ο ελαιόκαρπος μπορούσε να παραμείνει αποθηκευμένος έτσι για διάστημα το πολύ 4 ως 5 ημερών, γιατί μετά «άναβε». Ένας εργάτης έριχνε τον ελαιόκαρπο στο μύλο για να πολτοποιηθεί από τις περιστρεφόμενες μυλόπετρες. Στη βάση του σιδερένιου κάδου του μύλου υπήρχε στόμιο, από το οποίο έβγαινε «το ζυμάρι», δηλαδή ο ελαιοπολτός. Αυτό το έπαιρναν με τον κουβά και το έριχναν σε ένα ξύλινο τραπέζι. Ένας άλλος εργάτης έπαιρνε το μίγμα και το έβαζε μέσα σε ορθογώνιους σάκκους, που είχαν τη μορφή φακέλλου και λέγονταν «σφυρίδες» ή «τσόλια» (Εικ. 19). Παλαιότερα τις σφυρίδες έφερναν από την Κέρκυρα.[35] Στα νεότερα χρόνια οι σάκκοι ήταν κατασκευασμένοι από κοκοφοίνικα και καννάβι και τους έφερναν από τον Πειραιά.[36] Στη συνέχεια τοποθετούσαν τις σφυρίδες στη βάση της πρέσσας και έριχναν επάνω τους ζεστό νερό, από το καζάνι, συνήθως ένα κύπελο, μία «πικιώνα», σε κάθε δύο «τσόλια». Μετά ακολουθούσε η συμπίεση των στοιβαγμένων «σφυρίδων». Το λάδι που έβγαινε από τα πιεστήρια έπεφτε στην παρακείμενη ξύλινη δεξαμενή. Η μούργα καθίζανε στον πυθμένα της και από εκεί παροχετευόταν με αγωγούς στις δεξαμενές, όπου ένας ειδικός εργάτης μάζευε με «πικιώνα» το λάδι που επέπλεε. Τα υπολείμματα, μέσω αγωγών, κατέληγαν στα ρέματα ή κατευθείαν στη θάλασσα.

Το λάδι αποθηκευόταν στα παλαιότερα χρόνια σε πήλινα πιθάρια, τις «καπάσσες» και, αργότερα, σε τενεκεδένια βαρέλια. Ο πυρήνας, το «λιοκόκι», αποθηκευόταν σε ειδική αποθήκη που η χωρητικότητα της εξαρτιόταν από το μέγεθος του λιτρουβιού. Η αποθήκη πυρήνα στο λιτρουβιό της Λεωφόρου Ειρήνης 27 ήταν χωρητικότητας 100.000 οκάδων και αδειαζόταν δύο φορές το χρόνο.[37] Ο πυρήνας πουλιόταν από την εποχή του μεσοπολέμου στο πυρηνελαιουργείο της Πρέβεζας, ιδιοκτησίας αρχικά Καλημέρη και κατόπιν Μανόπουλου.[38]

Για τη λειτουργία του λιτρουβιού χρειάζονταν 7 ως 10 εργάτες. Ένας ή δύο από αυτούς απασχολούνταν με το ξεφόρτωμα των ελιών. Ένας άλλος, έριχνε τις ελιές στο «αλώνι». Ένα παιδί, μετέφερε το «ζυμάρι» με κουβά από τη γούρνα στον εργάτη ή τους εργάτες που γέμιζαν τα «τσόλια». Την τοποθέτηση των «τσολιών» στην πρέσσα έκανε ένας ειδικευμένος εργάτης, «ο καραβοκύρης». Ένας άλλος έριχνε το νερό στα τσόλια. Τέλος, ο «μηχανικός» έλεγχε τις μηχανές. Το εργατικό δυναμικό του λιτρουβιού το έλεγαν «τσούρμο».[39] Οι εργάτες, στα παλαιότερα χρόνια δούλευαν από τα χαράματα έως το βράδυ, δηλαδή 10 ως 12 ώρες κάθε μέρα. Από τα τέλη της δεκαετίας

[35] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[36] Πληροφορίες Σπ. Τσάιμου (Απρίλιος 1993).
[37] Πληροφορίες Σπ. Τσάιμου (Απρίλιος 1993).
[38] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[39] ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 52.

του 1930 καθιερώθηκε το οκτάωρο. Από τότε οι εργάτες δούλευαν με βάρδιες. Στην περίοδο αιχμής, δηλαδή από το Νοέμβριο ως τον Απρίλιο, για την παραγωγή του λαδιού τα ελαιοτριβεία δούλευαν με δύο και, μερικές φορές, με τρεις βάρδιες. Η πρώτη βάρδια δούλευε από τις 5 το πρωί ως τις 12 το μεσημέρι. Η δεύτερη δούλευε από τις 5 το απόγευμα ως τις 11 το βράδυ. Οι εργάτες, στα τελευταία, τουλάχιστον, χρόνια, πληρώνονταν με χρήματα.

Τα λιτρουβιά

Ακολουθεί η παρουσίαση της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής των λιτρουβιών της Πρέβεζας που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας. Στα σχέδια αποτυπώσεως που συνοδεύουν τις περιγραφές έχουν χρησιμοποιηθεί οι παρακάτω συμβολισμοί για να δηλωθούν οι χρήσεις και να χαρακτηριστούν τα στοιχεία εξοπλισμού των χώρων (οι συμβολισμοί σε παρένθεση δηλώνουν χαμένα στοιχεία του εξοπλισμού):

Μ = Ελαιόμυλος
Π = Πιεστήριο
Κ = Καζάνι
Α = Αντλία
Δ = Δεξαμενές μούργας
Γ = Γραφείο
ΜΗ = Μηχανή
ΑΕ = Αποθήκευση ελαίων
ΔΛ = Δεξαμενή λαδιού
ΠΗ = Πηγάδι
ΑΠ = Αποθήκη πυρήνα

1. *Ελαιοτριβείο στην περιοχή του Τελωνείου*
Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες,[40] υπήρχε ελαιοτριβείο στην περιοχή όπου βρίσκεται το Τελωνείο Πρεβέζης. Πιθανώς καταστράφηκε από βομβαρδισμό κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

2. *Ελαιοτριβείο πλατείας Αγίου Νικολάου*
Το ελαιοτριβείο ανήκε στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου και ενοικιαζόταν κατά καιρούς σε διαφόρους επιχειρηματίες. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».[41] Μετά τον πόλεμο εξακολούθησε να λειτουργεί με τον παραδοσιακό τρόπο, χωρίς να εκσυγχρονισθεί. Δούλευε ως το 1969, οπότε κατεδαφίστηκε μαζί με τα υπόλοιπα κτίσματα ιδιοκτησίας του ναού, προκειμένου να ανεγερθεί στη θέση του ο νέος φούρνος.[42]

[40] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).
[41] Οδηγος 1939-1940, 283.
[42] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).

Το ισόγειο επίμηκες κτίριο που στέγαζε το ελαιοτριβείο βρισκόταν στη βορειοανατολική γωνία της εκτεταμένης ιδιοκτησίας του ναού και είχε εξωτερικές διαστάσεις 10 x 22 μ. περίπου, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930. Η είσοδός του γινόταν από τη στενή πλευρά του κτιρίου που έβλεπε στην πλατεία.

3. *Ελαιοτριβείο οδού Καραμάνη 9*

Το ελαιοτριβείο της οδού Καραμάνη 9 ανήκε στους αδελφούς Κωνσταντίνο και Δημήτριο Γαλανό. Αν και στον Οδηγό του 1939-1940 δεν αναφέρεται, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες λειτούργησε ως την περίοδο της κατοχής.[43] Το ελαιοτριβείο, που λειτούργησε ως το τέλος με τον παραδοσιακό τρόπο, στεγαζόταν σε ισόγειο, μεγάλων διαστάσεων (περίπου 18 x 23 μ.) ορθογώνιο κτίριο, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930 και από παλαιά αεροφωτογραφία του 1963.[44]

4. *Ελαιοτριβείο οδού Ηρώων Πολυτεχνείου 125*

Το ελαιοτριβείο βρισκόταν στην οδό ηρώων Πολυτεχνείου 125, δίπλα στο ναό του Αγίου Κωνσταντίνου και ακριβώς απέναντι από το Γενί Τζαμί. Το 1937 το κτίσμα αγόρασε ο μικρασιατικής καταγωγής Ε. Τουλούκογλου σε πλειστηριασμό από την Εθνική Τράπεζα, στην κυριότητα της οποίας είχε περιέλθει άγνωστο πώς. Δούλεψε κατά τη διάρκεια της κατοχής και δύο-τρία χρόνια ακόμη.[45] Το κτίριο κατεδαφίστηκε περί το 1975.[46]

Το ελαιοτριβείο, που λειτούργησε ως το τέλος με τον παραδοσιακό τρόπο, στεγαζόταν σε ισόγειο κτίριο με κάτοψη σχήματος Γ με μέγιστες διαστάσεις 14,65 x 23,80 μ. και αυλή στη νότια πλευρά του, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930.

5. *Ελαιοτριβείο οδού Κλεμανσώ 42*

Το ελαιοτριβείο της οδού Κλεμανσώ 42 ανήκε στους αδελφούς Δημήτριο, Χρήστο και Κωνσταντίνο Θεοφύλακτο. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».[47] Σταμάτησε να λειτουργεί δύο-τρία χρόνια μετά τον πόλεμο μετά από μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού με μεταχειρισμένα μηχανήματα από ελαιοτριβείο της Λευκάδος που δεν ολοκληρώθηκε.[48] Στην αρχή της δεκαετίας του 1950 το κτίριο αγοράστηκε από τον επιθεωρητή Στάρα. Ως το 1965 περίπου το κτίριο νοικιαζόταν ως αποθήκη από την Αγροτική Τρά-

[43] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη και Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).
[44] Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα.
[45] Πληροφορίες Ε. Τουλούκογλου (Νοέμβριος 1993).
[46] Πληροφορίες Α. Καλόγερου (Απρίλιος 1993).
[47] ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.
[48] Πληροφορίες Κ. Θεοφύλακτου (Νοέμβριος 1993).

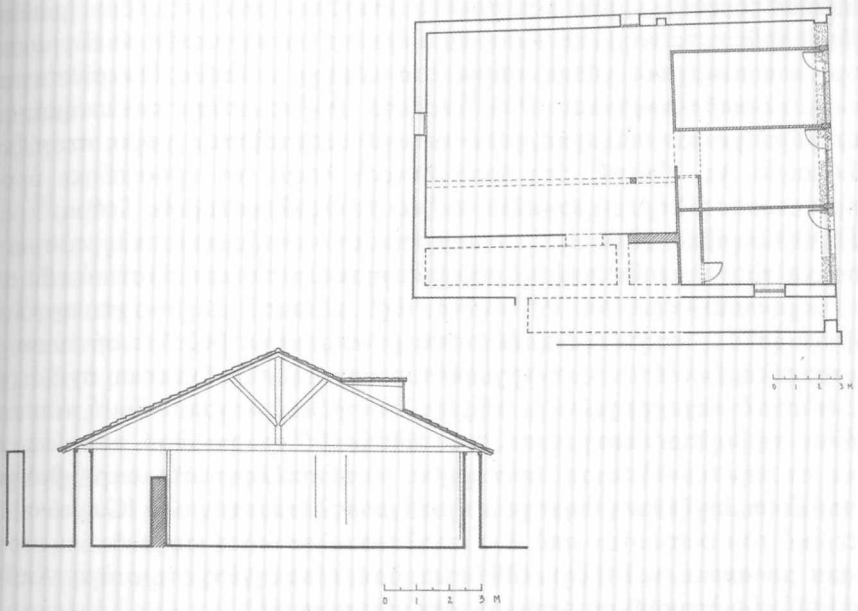

ΕΙΚΟΝΕΣ 4 και 5: *Ελαιοτριβείο Κλεμανσώ 42.*
Πάνω: Κάτοψη και τομή ΑΑ. Κάτω: Άποψη από τα νότια
σε αεροφωτογραφία του 1963 (Αρχείο Νίκου Δ. Καράμπελα)

πεζα. Τότε το νότιο τμήμα του υπέστη δραστικές αλλαγές, προκειμένου να στεγάσει τρία καταστήματα. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών κατεδαφίστηκε και ο αρχικός νότιος τοίχος του κτιρίου, ο οποίος διακρίνεται στην παλαιά αεροφωτογραφία του 1963.[49] Από το 1967 το μεσαίο κατάστημα, αφού ενοποιήθηκε με τον υπόλοιπο, πίσω από τα καταστήματα, χώρο, στεγάζει το επιπλοποιείο Απ. Τσιτσέ. Στη βορειοδυτική γωνία του προστέθηκε όροφος μικρής κατοικίας. Σήμερα το κτίριο ανήκει στους κληρονόμους Στάρα.[50]

Το ελαιοτριβείο (Εικ. 4, 5) στεγαζόταν σε ισόγειο, επίμηκες κτίσμα που μπορεί να χρονολογηθεί από τα μορφολογικά και κατασκευαστικά του στοιχεία στα μέσα πιθανώς του 19ου αιώνα. Έχει φέροντες τοίχους από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη που καλύπτεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Το κτίριο περιλαμβάνει τον κυρίως χώρο του λιτρουβιού με κάτοψη σχήματος Γ και ένα στενό επιμήκη χώρο με τοίχους επίσης από αργολιθοδομή που καταλαμβάνει τη βορειοδυτική γωνία του εσωτερικού του και που, πιθανώς, χρησίμευε για την αποθήκευση του πυρήνα. Η προσπέλαση στο λιτρουβιό γινόταν από δίφυλλη ξύλινη θύρα με τοξωτό ανώφλι από την οδό Κλεμανσώ. Το εσωτερικό του φωτιζόταν από δύο παράθυρα στο νότιο και ανά ένα στο βόρειο και τον ανατολικό τοίχο, καθώς και από ένα φεγγίτη στη στέγη. Από τον εξοπλισμό του λιτρουβιού τίποτε δε σώζεται σήμερα.

6. *Ελαιοτριβείο οδού Προμηθέως 21*

Το ελαιοτριβείο της οδού Προμηθέως 21 χτίστηκε εξ αρχής ως μηχανοκίνητο γύρω στο 1930 από τους Αθηναίους επιχειρηματίες αδελφούς Καλημέρη, οι οποίοι είχαν ιδρύσει την Ηλεκτρική Εταιρεία Πρεβέζης, το εργοστάσιο της οποίας στεγαζόταν σε παρακείμενο κτίσμα.[51] Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «μηχανοκίνητο».[52] Το ελαιοτριβείο αγοράστηκε από τους αδελφούς Καλόγηρου το 1958 και λειτούργησε με τον παλαιό του εξοπλισμό ως το 1988. Τότε μετατράπηκε σε ελαιοτριβείο σύγχρονου τύπου και λειτούργησε έτσι ως το 1991, οπότε έκλεισε οριστικά.[53]

Το συγκρότημα του ελαιοτριβείου (Εικ. 6, 7) περιλαμβάνει δύο μεγάλα κτίσματα με κάτοψη σχήματος ακανόνιστου τετραπλεύρου. Το ανατολικό κτίσμα, με τοίχους από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη καλυμμένη με φύλλα λαμαρίνας, στέγαζε το κυρίως λιτρουβιό. Από τον παλαιό εξοπλισμό του ελάχιστα μόνο ίχνη σώζονται. Η αρχική είσοδος του κτιρίου βρισκόταν στο μέσον της δυτικής του πλευράς ανάμεσα σε δύο παράθυρα. Μία δεύτερη είσοδος με τέσσερα παράθυρα βρίσκεται στο νότιο τοίχο. Κατά την τελευταία μετατροπή

[49] Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα.
[50] Πληροφορίες Απ. Τσιτσέ (Νοέμβριος 1993).
[51] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Καλόγηρου (Νοέμβριος 1993).
[52] Οδηγος 1939-1940, 283.
[53] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Καλόγηρου (Νοέμβριος 1993).

του ελαιοτριβείου νέα φαρδιά θύρα διαμορφώθηκε στη θέση του νότιου παραθύρου της δυτικής πλευράς. Το δυτικό κτίσμα, επίσης από αργολιθοδομή με ξύλινη στέγη με κεραμίδια, χρησίμευε για την αποθήκευση λαδιού προς πώληση αλλά και ποσοτήτων λαδιού των πελατών του ελαιοτριβείου. Το λάδι φυλασσόταν σε πήλινες καπάσσες, σιδερένιες δεξαμενές και τενεκεδένια βαρέλια.

7. *Ελαιοτριβείο οδών Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς*

Το ελαιοτριβείο που σώζεται ακόμη στη διασταύρωση των οδών Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς ανήκει στην Αγλαΐα Αμαριανού και στους κληρονόμους Θωμά Φραντζή ή Καμπάνα. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «μηχανοκίνητο».[54] Την εποχή αυτή το λιτρουβιό δούλευε ο Θωμάς Φραντζής. Μετά από το Φραντζή, από το 1942-1943 ως το 1955 το δούλεψε ο Γ. Αμαριανός.[55] Το 1955 και 1956 το λιτρουβιό νοικιάστηκε εξοπλισμένο από τους αδελφούς Καλόγηρου.[56] Το 1956 νοικιάστηκε από τον Πρεβεζάνο στην καταγωγή Ντίνο Φονταρά, ο οποίος το κράτησε ως το 1966, οπότε το ελαιοτριβείο έκλεισε. Στην περίοδο αυτή στην επιχείρηση απασχολούνταν πέντε εργάτες και ο ίδιος ο επιχειρηματίας.[57]

Πρόκειται για ισόγειο, επίμηκες κτίριο (Εικ. 8-10) με φέροντες τοίχους από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη που καλύπτεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Το κτίριο περιλαμβάνει τον κυρίως χώρο του λιτρουβιού με εσωτερικές διαστάσεις 8,85 x 18,70 μ. και ένα μικρό χώρο (εσωτερικών διαστάσεων περίπου 3,10 x 7,80 μ.) στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου που χρησίμευε για την αποθήκευση του πυρήνα. Η προσπέλαση στο κυρίως λιτρουβιό γίνεται από μία δίφυλλη ξύλινη θύρα από την οδό Χαρ. Μούσκου. Τα τέσσερα παράθυρα του δυτικού τοίχου, και ο φεγγίτης πάνω από την κεντρική είσοδο φώτιζαν το εσωτερικό του χώρου. Από τον εξοπλισμό του σήμερα σώζονται στη βόρεια πλευρά του χώρου η κάτω πέτρα του ελαιόμυλου (διαμέτρου 1,50 μ.) και, δεξιά και αριστερά της, τα δύο υποστυλώματα από σκυρόδεμα που χρησίμευαν για τη στήριξη του μηχανισμού περιστροφής των μυλόπετρων στην τελευταία φάση της λειτουργίας του ελαιοτριβείου. Στη βορειοδυτική γωνία του χώρου σώζεται σε κακή κατάσταση το χτιστό από τούβλα καζάνι για το ζέσταμα του νερού. Στα αριστερά του εισερχομένου υπάρχει η βάση από σκυρόδεμα του υδραυλικού πιεστηρίου και στα αριστερά τής εισόδου που οδηγεί στην αποθήκη του πυρήνα η βάση της μηχανής κινήσεως του μηχανισμού του μύλου.[58] Μεταξύ του καζανιού και του πιεστηρίου υπάρχει το πέτρινο στόμιο του πηγαδιού, διαμέτρου 0,85μ. Στα δεξιά

[54] Οδηγος 1939-1940, 283.
[55] Πληροφορίες Κ. Φονταρά και Γ. Καλόγηρου (Ιούνιος 1993).
[56] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Καλόγηρου (Ιούνιος 1993).
[57] Πληροφορίες Κ. Φονταρά (Ιούνιος 1993).
[58] Πληροφορίες Γ. Καλόγηρου (Ιούνιος 1993).

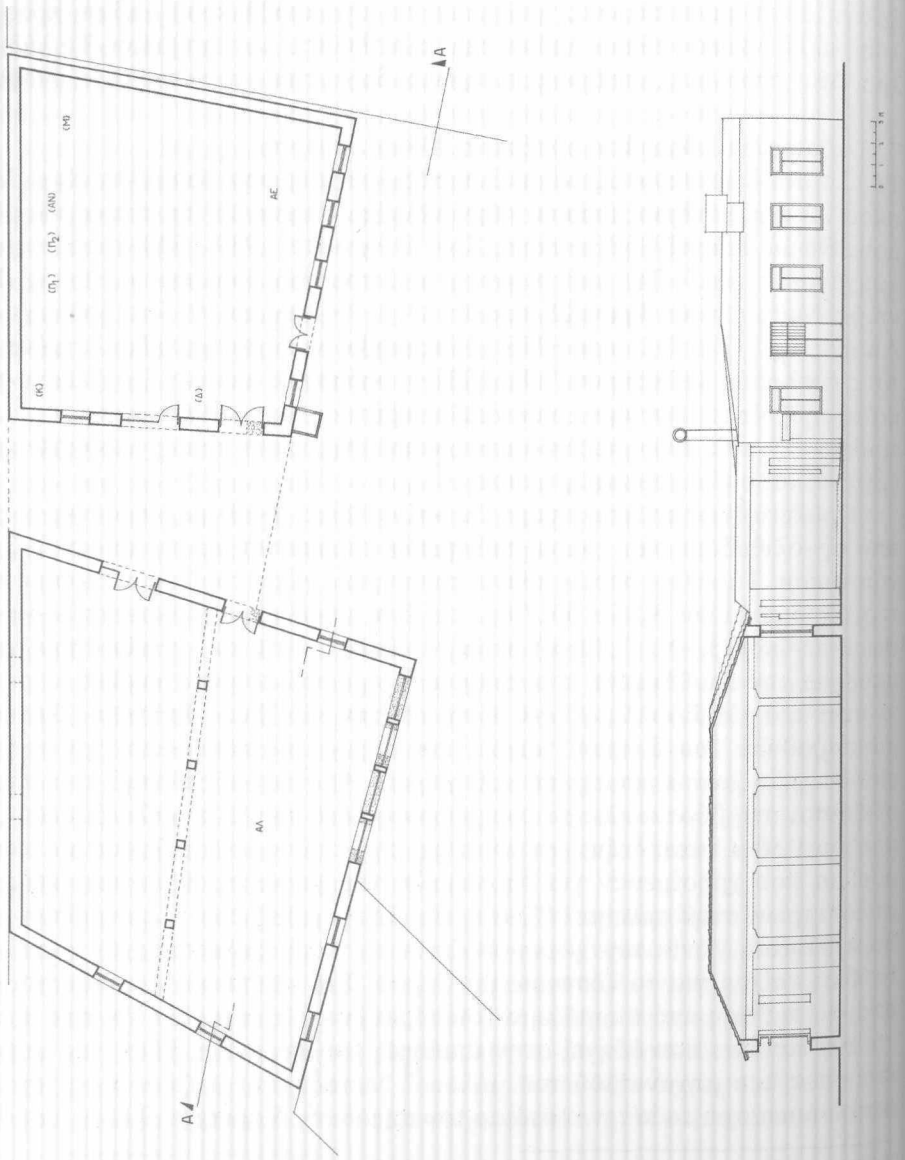

ΕΙΚΟΝΑ 6: *Ελαιοτριβείο Προμηθέως 21. Κάτοψη και τομή ΑΑ*

ΕΙΚΟΝΑ 7: *Ελαιοτριβείο Προμηθέως 21. Άποψη από τα βορειοδυτικά*

της εισόδου βρίσκεται το πρόχειρα κατασκευασμένο γραφείο της επιχειρήσεως. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου υπάρχει χτιστή ημιυπόγεια δεξαμενή για την μούργα. Η αποθήκευση των ελαίων γινόταν στο χώρο δεξιά του εισερχομένου.

8. *Ελαιοτριβείο οδού Ηρώων Πολυτεχνείου 97*

Το ελαιοτριβείο βρισκόταν στην οδό Ηρώων Πολυτεχνείου 97, κοντά στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Στη δεκαετία του 1920 το λιτρουβιό δούλευε ο τότε ιδιοκτήτης του, Συρρακιώτης την καταγωγή, Φίτσας. Μετά το θάνατό του το κληρονόμησαν τα ανήψια του και το νοίκιαζαν.[59] Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».[60] Την εποχή εκείνη το λιτρουβιό δούλευε ο Θωμάς Ροπόκης.[61] Το λιτρουβιό λειτούργησε με τον παραδοσιακό τρόπο ως τον πόλεμο.[62] Στο τέλος της δεκαετίας του 1950 το κτίριο, σε

[59] ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283 και πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[60] ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.
[61] ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283, και πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[62] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

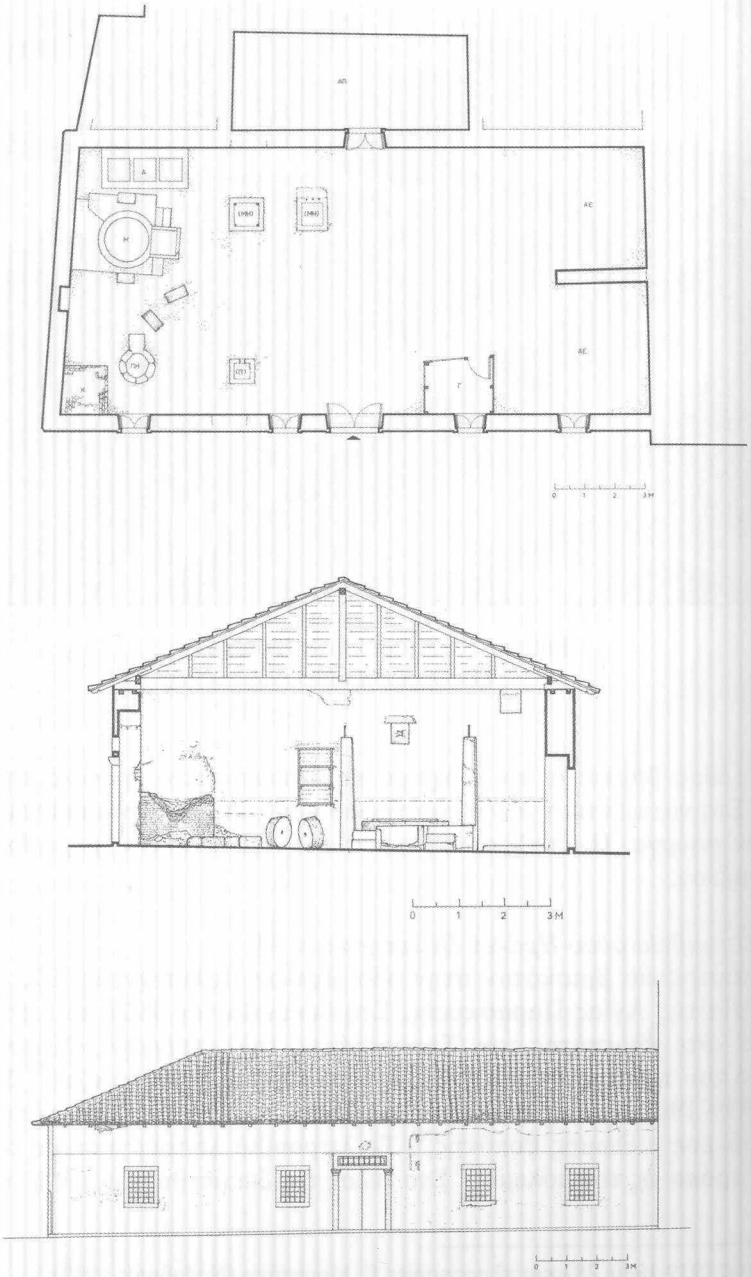

ΕΙΚΟΝΑ 8: *Ελαιοτριβείο οδών Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς. Α. Κάτοψη, Β. Τομή ΑΑ, Γ. Δυτική Όψη*

ΕΙΚΟΝΑ 9: *Ελαιοτριβείο οδών Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς. Άποψη από τα βορειοδυτικά*

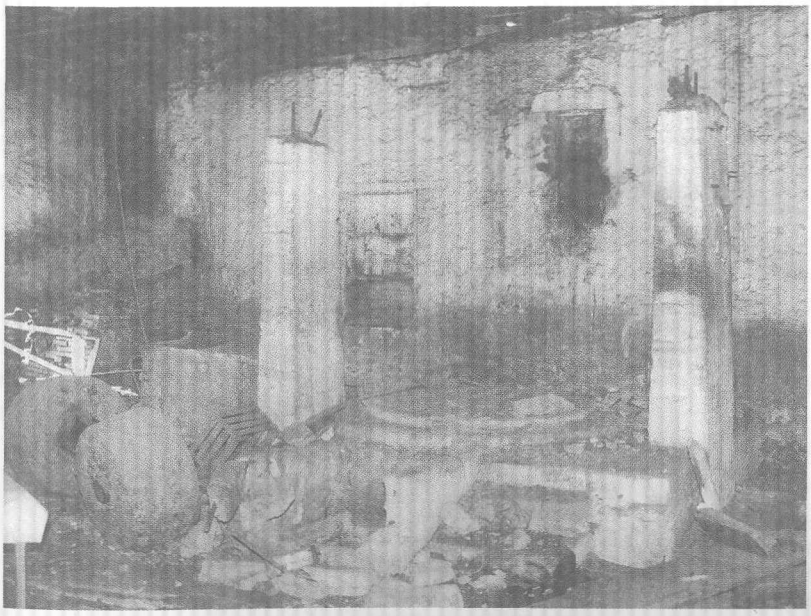

ΕΙΚΟΝΑ 10: *Ελαιοτριβείο οδών Χαρ. Μούσκου 22 και Σάνδριτς. Το «αλώνι»*

κακή κατάσταση ήδη, αγοράστηκε από το Χ. Μακρυγιάννη, ο οποίος το κατεδάφισε και έχτισε στη θέση του νέα οικοδομή.

Το ελαιοτριβείο στεγαζόταν σε ισόγειο κτίσμα με ακανόνιστη κάτοψη και στενή αυλή κατά μήκος της νότιας πλευράς του, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930. Η προσπέλαση στο ελαιοτριβείο γινόταν από την προς το δρόμο στενή πλευρά του.

9. *Ελαιοτριβείο οδού Ιω. Καλού*
Από προφορικές μαρτυρίες είναι γνωστό ότι στην οδό Ιω. Καλού υπήρχε ελαιοτριβείο, το οποίο πιθανότατα είχε σταματήσει να λειτουργεί από το μεσοπόλεμο. Γύρω στα 1960 το ήδη ερειπωμένο κτίριο καθώς και άλλα παρακείμενα αγοράστηκαν από το γιατρό Λούτση, κατεδαφίστηκαν και στη θέση τους χτίστηκε το ξενοδοχείο Διώνη.[63]

10. *Ελαιοτριβείο οδού 21ης Οκτωβρίου 58*
Το ελαιοτριβείο της οδού 21ης Οκτωβρίου 58 ανήκε στον Γ. Δόνο. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».[64] Σταμάτησε να λειτουργεί κατά τη διάρκεια της κατοχής.[65] Το ελαιοτριβείο, που λειτουργούσε ως το τέλος με τον παραδοσιακό τρόπο, στεγαζόταν σε ισόγειο κτίριο με ακανόνιστη κάτοψη και προσπέλαση απευθείας από το δρόμο, όπως φαίνεται από το σχέδιο της Πόλης της δεκαετίας του 1930.

11. *Ελαιοτριβείο Δημοτικής Αγοράς*
Από προφορικές μαρτυρίες[66] είναι γνωστό ότι στη θέση του κτιρίου της Δημοτικής Αγοράς που χτίστηκε το 1939, υπήρχε ελαιοτριβείο των αδελφών Θεμιστοκλή και Δημητρίου Μουστάκη, το οποίο λειτουργούσε εκεί από τις αρχές του 20ού αιώνα.

12. *Ελαιοτριβείο οδών Λεωφόρου Ειρήνης και Χρ. Κοντού*
Το ελαιοτριβείο στη διασταύρωση της λεωφόρου Ειρήνης και της οδού Χρήστου Κοντού ανήκε στο Θωμά Καλαντζάκη. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».[67] Σταμάτησε να λειτουργεί το 1945. Κατόπιν στο κτίριο στεγάστηκε το ξυλουργείο Χονδρόπουλου.[68] Κατεδαφίστηκε στη δεκαετία του 1970.

---

[63] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).
[64] ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.
[65] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[66] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[67] ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.
[68] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

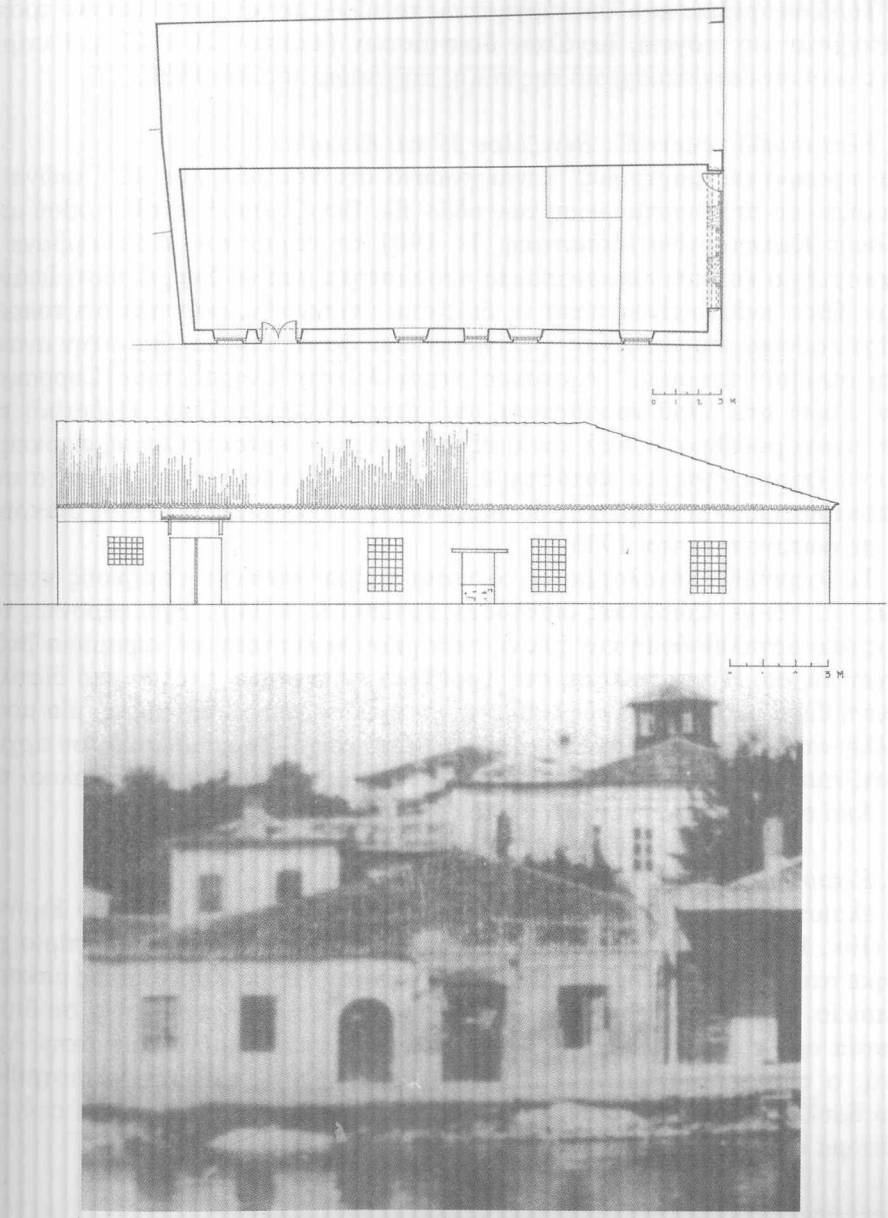

ΕΙΚΟΝΕΣ 11 και 12: *Ελαιοτριβείο οδών Ελ. Βενιζέλου 39 και Κολοβού.*
Επάνω: Α. Κάτοψη, Β. Νότια Όψη.
Κάτω: Άποψη από τα ανατολικά. Φωτογραφία 1935
(ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, Εικ. 62)

Το ελαιοτριβείο που λειτούργησε ως το τέλος με τον παραδοσιακό τρόπο, στεγαζόταν σε ισόγειο, μεγάλων διαστάσεων (περίπου 20 x 22 μ.) κτίριο, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930.

13. *Ελαιοτριβείο οδών Ελ. Βενιζέλου 39 και Κολοβού*
Από προφορικές μαρτυρίες[69] είναι γνωστό ότι στα τέλη του 19ου αιώνα το ελαιοτριβείο στη διασταύρωση των οδών Ελ. Βενιζέλου 39 και Κολοβού ανήκε στον Κωνσταντίνο Μουστάκη. Το 1901 το κτίριο που περιελάμβανε το ελαιοτριβείο και ένα σαπωνοποιείο αγοράστηκε από το Συρρακιώτη Ιωάννη Ρίζο. Τότε, ενδεχομένως κατά τη διάρκεια επισκευών, φαίνεται ότι τοποθετήθηκε από το νέο ιδιοκτήτη η επιγραφή που διατηρείται ακόμη στην ανατολική όψη του κτηρίου.[70] Αργότερα περιήλθε στο Κληροδότημα Συρρακιωτών. Γύρω στο 1980 νοικιάστηκε από τους αδελφούς Τέφα. Η δυτική του όψη αναμορφώθηκε ριζικά και ο εξοπλισμός του καταστράφηκε, προκειμένου να λειτουργήσει ως κατάστημα. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών κατεδαφίστηκε και ο αρχικός δυτικός τοίχος του κτιρίου, ο οποίος διακρίνεται σε φωτογραφία του 1935.[71]

Το λιτρουβιό καταλαμβάνει το νότιο τμήμα ισόγειου επιμήκους κτιρίου (Εικ. 11, 12) με εξωτερικές διαστάσεις περίπου 15 x 24 μ. Έχει φέροντες τοίχους από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη που καλύπτεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Η προσπέλαση στο λιτρουβιό πιθανότατα γινόταν από δίφυλλη ξύλινη θύρα με τοξωτό ανώφλι από την παραλία. Δύο ακόμη θύρες, μία μονόφυλλη και μία δίφυλλη, ανοίγονταν στο νότιο τοίχο. Το εσωτερικό του αρχικά φωτιζόταν από τέσσερα παράθυρα στο νότιο και ανά δύο στον ανατολικό τοίχο. Από τον εξοπλισμό του λιτρουβιού τίποτε δε σώζεται σήμερα.

14. *Ελαιοτριβείο λεωφόρου Ειρήνης 27*
Το ελαιοτριβείο κληρονόμων Γ. Τσάιμου βρίσκεται στην λεωφόρο Ειρήνης 27 (Εικ. 13, 14). Από προφορικές μαρτυρίες[72] είναι γνωστό ότι το κτίριο χτίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1920 από τον Πέτρο Ζαρόγκα ως μακαρονοποιείο. Μετά τη χρεοκοπία του Ζαρόγκα το κτίριο αγοράστηκε σε δημοπρασία από το Γεώργιο Τσάιμο, Πρεβεζάνο εγκατεστημένο τότε στην Αμερική, ο οποίος εγκατέστησε εκεί το σύγχρονο μηχανοκίνητο ελαιοτριβείο που δούλεψε ο ίδιος από το 1935 ως το 1960. Από τότε το κτίσμα στέγασε διάφορα εργαστήρια.

---

[69] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[70] Η επιγραφή φέρει σταυρό και αναφέρει: ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΡΙΖΟΥ / ΣΥΡΑΚΙΩΤΗΣ / ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 13/1901.
[71] ΣΑΒΒΙΔΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1991, Εικ. 62.
[72] Πληροφορίες Σπ. Τσάιμου (Απρίλιος 1993).

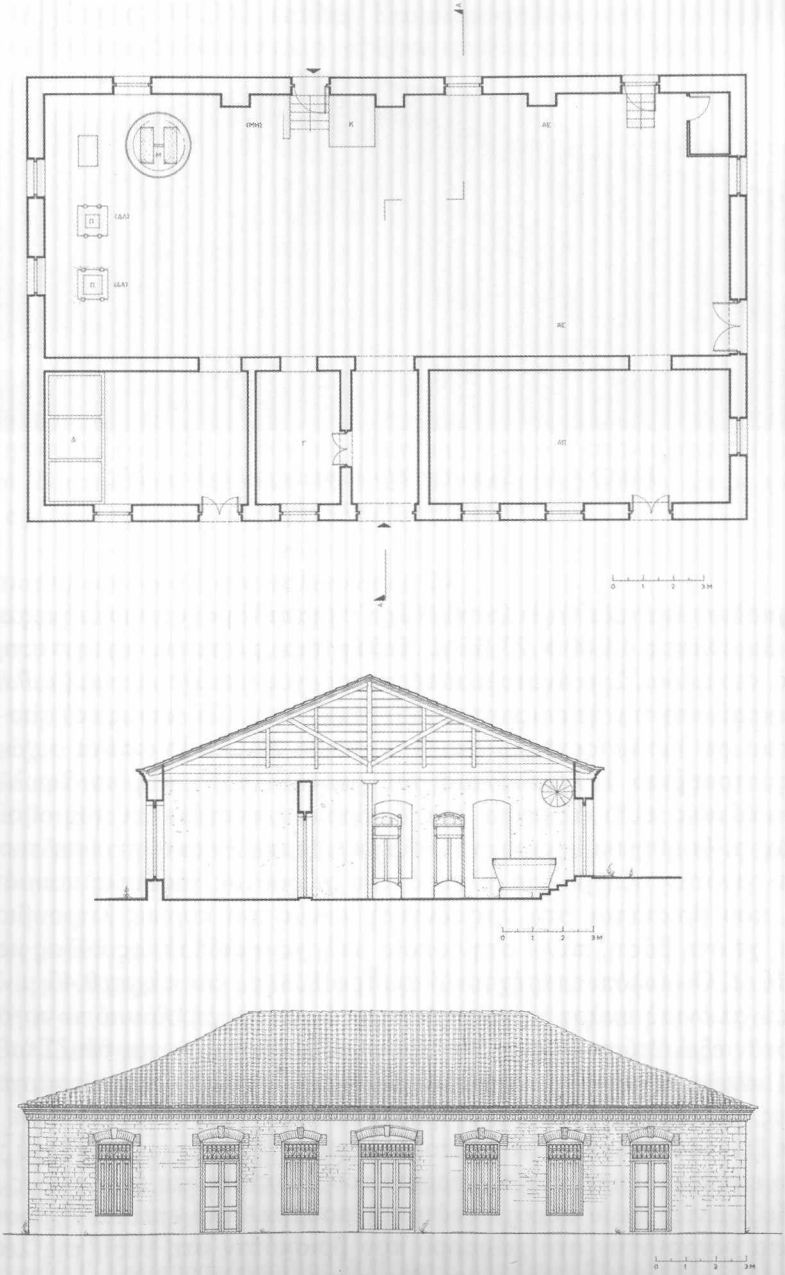

ΕΙΚΟΝΑ 13: *Ελαιοτριβείο λεωφόρου Ειρήνης 27. Α. Κάτοψη, Β. Τομή ΑΑ, Γ. Ανατολική Όψη*

ΕΙΚΟΝΑ 14: *Ελαιοτριβείο λεωφόρου Ειρήνης 27. Άποψη από τα νοτιοδυτικά*

Το κτίριο που στέγαζε το λιτρουβιό έχει σε κάτοψη σχήμα επίμηκες ορθογώνιο με διαστάσεις 14,80 x 23,85 μ. Καλύπτεται με τετράρριχτη στέγη με βυζαντινά κεραμίδια. Στα ανατολικά του κτίσματος υπάρχει μεγάλη αυλή. Η κύρια προσπέλασή της ήταν από την οδό Μπιζανίου. Το εσωτερικό του κτιρίου χωρίζεται σε δύο άνισα τμήματα. Στο δυτικό τμήμα βρίσκεται ο χώρος του κυρίως λιτρουβιού. Η προσπέλαση του γινόταν από τη φαρδιά δίφυλλη θύρα της ανατολικής πλευράς μέσω ενός διαδρόμου, εκατέρωθεν του οποίου βρίσκονταν οι βοηθητικοί χώροι του ελαιοτριβείου. Η αποθήκευση του ελαιοκάρπου γινόταν στη βόρεια πλευρά του χώρου σε τέσσερις κουμάνες. Το αλώνι, που βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του κυρίως λιτρουβιού, έχει χαμηλή χτιστή βάση, πάνω στην οποία υπήρχε ο σιδερένιος κάδος με διάμετρο 2,10 μ. Οι μυλόπετρες έχουν διάμετρο 1,20 μ. και πάχος 0,43 μ. Στα δυτικά του αλωνιού υπάρχει αντλία για την άντληση νερού από το πηγάδι που βρισκόταν έξω από το κτίριο, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του. Στα αριστερά του αλωνιού και σε μικρή απόσταση από το νότιο τοίχο υπάρχουν δύο πρέσσες, μία χαμηλής και μία υψηλής πιέσεως.[73] Μπροστά από κάθε πρέσσα υπήρχε ξύλινη δεξαμενή. Στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου, αριστερά του διαδρόμου εισόδου, βρισκόταν το γραφείο του ιδιοκτήτη και ένας χώρος με υπόγειες δεξαμενές, όπου παροχετευόταν η μούργα. Από εκεί τα άχρηστα υπολείμματα οδηγούνταν στο χείμαρρο που βρισκόταν στη θέση της λεωφόρου Ειρήνης. Στα δεξιά του διαδρόμου βρισκόταν μεγάλη αποθήκη για τον πυρή-

[73] Η δυτική πρέσσα φέρει την επιγραφή: ΓΕΩΡ. ΕΜ. ΓΚΙΛΗ / & ΣΙΑ.

να, χωρητικότητας 100.000 οκάδων. Στο ελαιοτριβείο, κατά την περίοδο Νοεμβρίου-Απριλίου, δούλευαν επτά ως δέκα εργάτες σε τρεις βάρδιες.[74]

15. *Ελαιοτριβείο οδού Μπιζανίου 63*
Από προφορικές μαρτυρίες[75] είναι γνωστό ότι σε πρόχειρης κατασκευής κτίσμα στην οδό Μπιζανίου 63, λειτούργησε μεταξύ 1955 και 1965 το ελαιοτριβείο των Σπύρου Σμπόνια, Κώστα Φίλιππα, Κώστα Τσάπαλη, Πάνου Στρακαντούνα, Σωτήρη Ζάχου και Μπάμπη Λουκά. Το κτίσμα έχει κατεδαφιστεί.

16. *Ελαιοτριβείο οδού Χρ. Ρίζου 2*
Από προφορικές μαρτυρίες[76] είναι γνωστό ότι το ελαιοτριβείο της οδού Χρ. Ρίζου 2 ανήκε στον Πρεβεζάνο στην καταγωγή Αθανάσιο Κολιαδήμα. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «χειροκίνητο».[77] Το ελαιοτριβείο, που λειτούργησε ως το 1950 με τον παραδοσιακό τρόπο,[78] στεγαζόταν σε ισόγειο, μεγάλων διαστάσεων (περίπου 10 x 23 μ.) επίμηκες κτίριο, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930.

17. *Ελαιοτριβείο οδού Παναγή Τσαλδάρη 29*
Το ελαιοτριβείο της οδού Παναγή Τσαλδάρη 29 ιδρύθηκε από το Σπύρο Καρούσο στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Μετά το θάνατο του Καρούσου το 1953 το δούλεψε για δύο-τρία χρόνια ο Αλέκος Αυγέρης.[79]

Το κτίριο που στέγαζε το ελαιοτριβείο, όπως φαίνεται από τις πινακίδες του σχεδίου πόλης του 1968, είχε διαστάσεις περίπου 13 x 10 μ. και ήταν χτισμένο επί της οδού Π. Τσαλδάρη. Στα ανατολικά του υπήρχε εκτεταμένη αυλή με βοηθητικά κτίσματα και είσοδο από το στενό. Το κτιριακό συγκρότημα κατεδαφίστηκε στη δεκαετία του 1970, προκειμένου να ανεγερθεί στη θέση του νέα οικοδομή.

18. *Ελαιοτριβείο οδού Ζαλόγγου 1*
Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες,[80] το ελαιοτριβείο στην οδό Ζαλόγγου 1 στεγαζόταν σε ανταλλάξιμο κτίριο, που είχε χτιστεί ως τουρκικό σχολείο. Το λιτρουβιό ιδρύθηκε στο μεσοπόλεμο από τον πατέρα του Γιάννη Γικόντε.[81] Πρόκειται πιθανότατα για το αναφερόμενο στον Οδηγό του 1939-1940 ως

[74] Πληροφορίες Σπ. Τσάιμου (Απρίλιος 1993).
[75] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[76] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).
[77] Οδηγος 1939-1940, 283.
[78] Πληροφορίες Γ. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[79] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη και Γ. Καλόγηρου (Νοέμβριος 1993).
[80] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[81] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).

«χειροκίνητο» ελαιοτριβείο ιδιοκτησίας Άννας Κικούτη.[82] Σταμάτησε να λειτουργεί στη δεκαετία του 1960.[83] Σε λιτρουβιό είχε μετατραπεί το ισόγειο του κτιρίου, που, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930, ήταν διώροφο με διαστάσεις 12 x 15 μ., με ισόγειο πρόσκτισμα στα ανατολικά και αυλή στα δυτικά του. Το κτίριο έχει κατεδαφιστεί.

19. *Ελαιοτριβείο οδού Π. Σπηλιάδου*
Το ελαιοτριβείο στεγαζόταν σε ισόγειο, μεγάλων διαστάσεων κτίριο, όπως φαίνεται από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930 και σε παλαιά carte-postale.[84] Το κτίριο έχει κατεδαφιστεί.

20. *Ελαιοτριβείο οδού Αλεξανδρουπόλεως*
Το λιτρουβιό βρίσκεται στην οδό Αλεξανδρουπόλεως στο χώρο όπου από το 1957 στεγάζεται η Πυροσβεστική Υπηρεσία. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες[85] ιδιοκτήτης του ακινήτου ήταν ο Τουρκαλβανός Χουσεΐν Πασάς, ο οποίος έφυγε το 1912 για την Αλβανία, αλλά διαχειριζόταν την περιουσία του μέσω του γιου του Νεμπίλ και πληρεξούσιου δικηγόρου. Τουλάχιστον από το 1928 το ελαιοτριβείο δούλευε ο Κωνσταντίνος Δούλης. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «μηχανοκίνητο».[86] Το 1940, στο βομβαρδισμό τους Πρέβεζας, μια βόμβα κατάστρεψε το κτίριο. Μετά τον πόλεμο το λιτρουβιό δεν ξαναλειτούργησε.[87]

Όπως φαίνεται από τα σωζόμενα λείψανα του και από το σχέδιο της πόλης της δεκαετίας του 1930 (Εικ. 15), το ελαιοτριβείο και οι βοηθητικοί του χώροι στεγάζονταν σε μεγάλο κτιριακό συγκρότημα, τα κτίσματα του οποίου ήταν διατεταγμένα σε σχήμα Π γύρω από την αυλή. Στα νότια βρισκόταν το κυρίως λιτρουβιό, στα ανατολικά η αποθήκη του πυρήνα και στα δυτικά ο χώρος αποθήκευσης του λαδιού με τις πήλινες καπάσσες του.[88] Σήμερα σώζονται λείψανα των τοίχων του κτιρίου του λιτρουβιού και σε καλή κατάσταση το κτίσμα που αποθηκευόταν ο πυρήνας, το οποίο σήμερα στεγάζει τους κοιτώνες των πυροσβεστών. Η είσοδος στο κυρίως λιτρουβιό γινόταν από τη βόρεια πλευρά του, στην οποία υπήρχαν τρεις θύρες. Το αλώνι βρισκόταν στο δυτικό άκρο του χώρου. Στα αριστερά του αλωνιού, σε επαφή με το νότιο τοίχο ήταν το καζάνι και στη συνέχεια οι δύο πρέσσες. Το ελαιοτριβείο αποτελεί παράδειγμα καλά οργανωμένου και εξοπλισμένου εργαστηρίου του είδους.

---

[82] ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.
[83] Πληροφορίες Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[84] Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα.
[85] Πληροφορίες Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993).
[86] ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.
[87] Πληροφορίες Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993).
[88] Πληροφορίες Α. Κατραχούρα (Απρίλιος 1993).

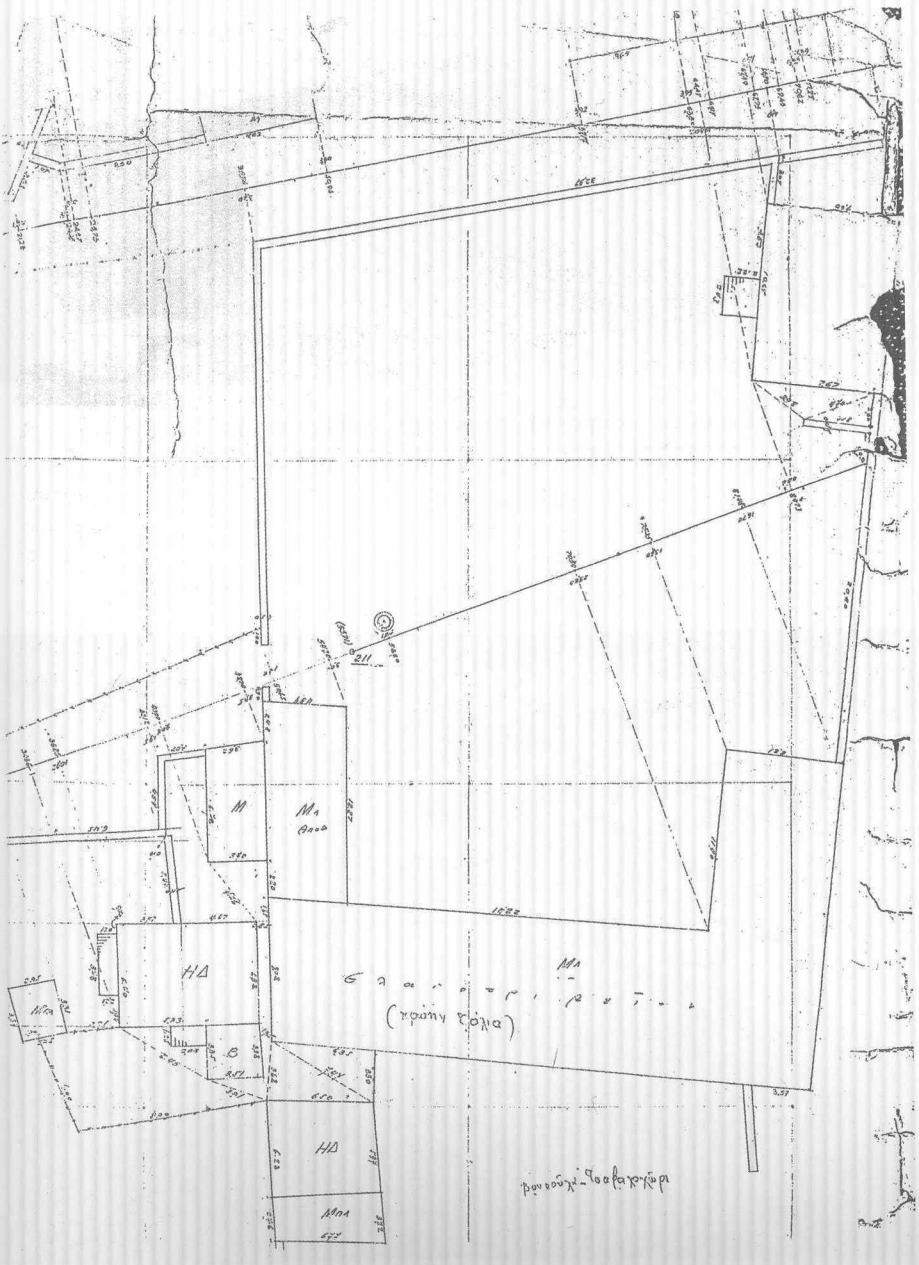

Εικόνα 15: *Ελαιοτριβείο οδού Αλεξανδρουπόλεως. Τοπογραφικό (Σχέδιο Πόλης. Δεκαετία 1930)*

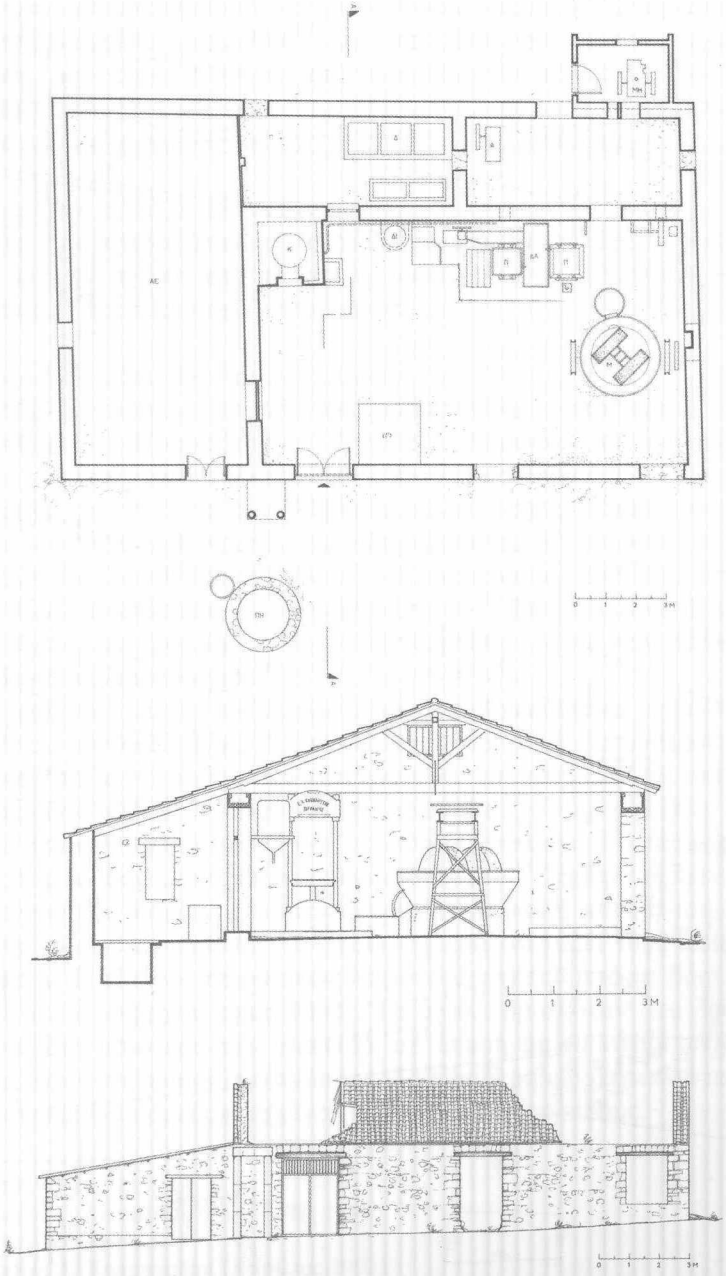

ΕΙΚΟΝΑ 16: *Ελαιοτριβείο Νεοχωρίου. Α. Κάτοψη, Β. Τομή ΑΑ, Γ. Νότια Όψη*

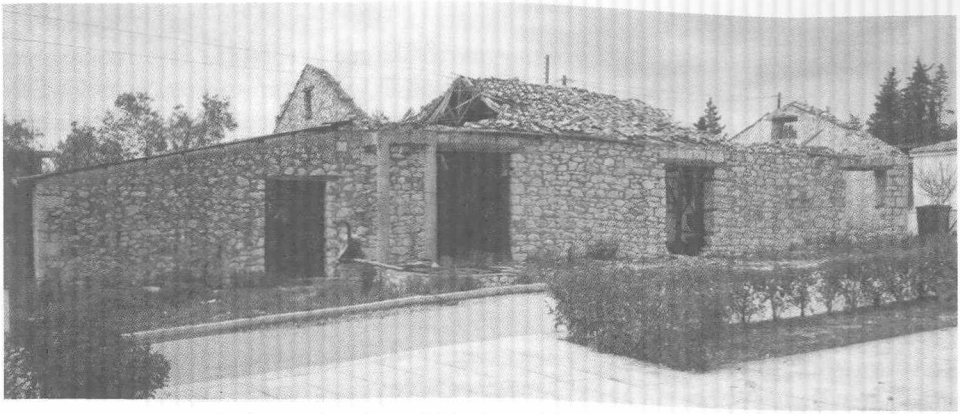

ΕΙΚΟΝΑ 17: *Ελαιοτριβείο Νεοχωρίου. Άποψη από τα νοτιοδυτικά*

Εικονα 18: *Ελαιοτριβείο Νεοχωρίου. Άποψη του εσωτερικού προς τα βορειοανατολικά*

21. *Ελαιοτριβείο Λεωφόρου Ιωαννίνων 1*

Από προφορικές μαρτυρίες[89] είναι γνωστό ότι το λιτρουβιό της Λεωφόρου Ιωαννίνων 1, αμέσως έξω από την πύλη του Φόρου, ανήκε στον Ιωάννη Σάμιο. Στον Οδηγό του 1939-1940 αναφέρεται ως «μηχανοκίνητο».[90] Σταμάτησε να λειτουργεί το 1965.[91] Το 1990 το κτίριο νοικιάστηκε ως αποθήκη και κατάστημα από το Γεώργιο Μπίτσιο, ο οποίος αφαίρεσε τον εξοπλισμό του.

Το κτίριο, που διατηρείται ως σήμερα, είναι ισόγειο και έχει τοίχους από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη που καλύπτεται με φύλλα λαμαρίνας.

22. *Ελαιοτριβείο Νεοχωρίου*

Το ελαιοτριβείο (Εικ. 16-19) χτίστηκε στη διάρκεια της κατοχής από τους αδελφούς Καλόγηρου για να καλύψει τις ανάγκες της περιοχής του Νεοχωρίου. Το κτίριο έχτισαν μαστόροι από την περιοχή της Κόνιτσας, οι οποίοι πληρώθηκαν με σιτάρι. Αρχικά το λιτρουβιό λειτούργησε με τον παραδοσιακό τρόπο, με ιπποκίνητο μύλο. Αργότερα έγινε μηχανοκίνητο. Σταμάτησε να δουλεύει το 1983. Από τότε εγκαταλείφθηκε και ερειπώθηκε.[92]

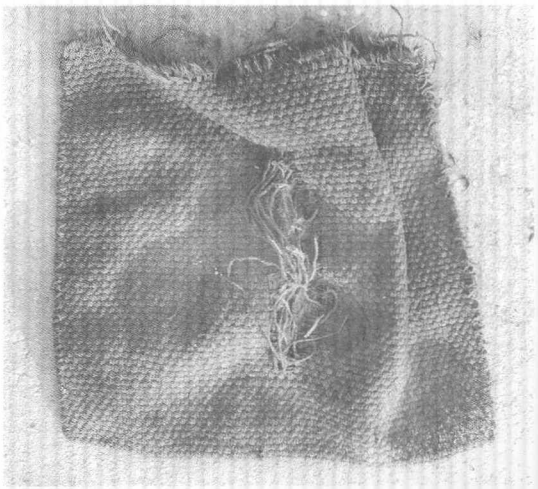

ΕΙΚΟΝΑ 19: *Ελαιοτριβείο Νεοχωρίου. Σφυρίδα*

Το λιτρουβιό είναι χτισμένο σε μεγάλο οικόπεδο, στη δυτική πλευρά της πλατείας του Νεοχωρίου. Το κτίριο είναι ισόγειο με ξύλινη στέγη και καλύπτεται με βυζαντινά κεραμίδια. Έχει σε κάτοψη σχήμα ορθογώνιο με εξωτε-

[89] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Μουστάκη (Νοέμβριος 1993).
[90] ΟΔΗΓΟΣ 1939-1940, 283.
[91] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993).
[92] Πληροφορίες Α. Καλόγηρου (Απρίλιος 1993) και Γ. Καλόγηρου (Ιούνιος 1993).

ρικές διαστάσεις 12,50 x 21,30 μ. και περιλαμβάνει το κυρίως λιτρουβιό διαστάσεων 8,00 x 14,00 μ. περίπου, που καλύπτεται με ανεξάρτητη δίρριχτη στέγη, και τους βοηθητικούς χώρους κατά μήκος της δυτικής και της νότιας πλευράς του. Η προσπέλαση στο εσωτερικό του κυρίως λιτρουβιού γινόταν από δίφυλλη θύρα στη νοτιοανατολική γωνία του και ο φωτισμός του από δύο παράθυρα στον ανατολικό τοίχο και ένα φεγγίτη στο αέτωμα του βόρειου. Στα δεξιά του εισερχομένου βρισκόταν το γραφείο του ιδιοκτήτη. Το αλώνι, που βρίσκεται κοντά στο βόρειο τοίχο, έχει χτιστή βάση και σιδερένιο κάδο με διάμετρο 2,70 μ. Οι μυλόπετρες έχουν διάμετρο 1,30 μ. και πλάτος 0,38 μ. Κοντά στο δυτικό τοίχο βρίσκονται οι δύο πρέσσες.[93] Ανάμεσα τους υπάρχει η ξύλινη δεξαμενή για το λάδι. Στα αριστερά τους τοποθετήθηκε σε νεότερα χρόνια ο διαχωριστήρας. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου υπάρχει το καζάνι του νερού. Η άντληση του νερού γινόταν από το πηγάδι που βρισκόταν έξω από το κτίριο, κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του. Ο βορειοδυτικός βοηθητικός χώρος και το διώροφο πρόσκτισμά του χρησίμευαν ως μηχανοστάσιο. Στον επόμενο προς τα νότια χώρο υπάρχουν οι υπόγειες δεξαμενές, όπου παροχετευόταν η μούργα. Ο νότιος βοηθητικός χώρος χρησίμευε για την αποθήκευση του πυρήνα.

Επίλογος

Η αποτύπωση και καταγραφή των πρεβεζάνικων λιτρουβιών και οι σχετικές με την αρχιτεκτονική και τη λειτουργία τους παρατηρήσεις που παρουσιάστηκαν εδώ έχει σκοπό να διασώσει τεκμήρια από μια σπουδαία παραδοσιακή παραγωγική δραστηριότητα, που για τρεις σχεδόν αιώνες αναπτύχθηκε στην Πρέβεζα και της οποίας τα τελευταία ίχνη χάνονται στις μέρες μας.

Γλωσσάρι

αλώνι (το): ο ελαιόμυλος.
ζυμάρι (το): ο ελαιοπολτός.
καπάσσα (η): το πιθάρι.
καραβοκύρης (ο): ο αρχιεργάτης του ελαιοτριβείου.
κατώπετρα (η): η κάτω πέτρα του ελαιόμυλου.
κονμάνα (η): το ξύλινο χώρισμα για την αποθήκευση των ελαίων.

[93] Η νότια πρέσσα φέρει την επιγραφή: Σ.Κ. ΚΑΛΟΧΑΙΡΕΤΑΣ / ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ και η βόρεια: Δ.Π. ΣΚΟΥΡΑΣ / ΠΑΤΡΑΙ.

λιοκόκι (το): ο πυρήνας.
λιτρουβιό (το): το ελαιοτριβείο.
λιτρουβιάρης (ο) (πληθ. *λιτρουβαρέοι*): ο ιδιοκτήτης της επιχείρησης του ελαιοτριβείου.
μηχανικός (ο): εργάτης υπεύθυνος για τον έλεγχο των μηχανών.
μπλάντρα (η): η σκαφτή με μονοκόμματο πλατανόξυλο ληνός για το πάτημα των ελαίων.
πικιώνα (η) (και *μπικιώνα*): το κύπελο.
πρέσσα (η): το πιεστήριο.
σφυρίδα (η): ο ελαιόσακκος.
τσόλι (το): ο ελαιόσακκος.
τσούρμο (το): το προσωπικό του ελαιοτριβείου.

Βιβλιογραφία

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., 1992, *Η Εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον*, Θεσσαλονίκη
Ε.Τ.Β.Α., 1996, *Ελιά και Λάδι, Δ΄ Τριήμερο εργασίας (Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993)*, Αθήνα, 396-422
ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Στ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα
ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ Κ., 1990, Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας (1811-1813), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 24, 47-61
ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ν., 1975, Τα Ιόνια νησιά κατά την περίοδο 1797-1821, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα, 382-402
ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1991, Η Πρέβεζα και ο ελαιώνας της το 18° αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 25, 31-63
ΟΔΗΓΟΣ, 1939-1940, *Οδηγός και Λεύκωμα Θεσσαλίας-Ηπείρου 1939-1940*, 2η έκδ., Βόλος
ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1990, Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του κάζα της Πρέβεζας κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 24, 34-45
ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ. & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 1991, *Πρέβεζα*, Πρέβεζα
ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι., 1975, Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Αθήνα, 8-51

Πέτρος ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ*

Τα πηγάδια της Πρέβεζας

Ένα από τα μεγαλύτερα αγαθά, μέσα στα τόσα άλλα, που ο Δημιουργός και Πλάστης εδώρησεν εις τον «άνω θρώσκοντα», τουτ' έστιν τον άνθρωπον, είναι το νερό. Ένα από τα κύρια στοιχεία της φύσεως περί του οποίου πολλοί σοφοί από αρχαιοτάτων χρόνων, ησχολήθησαν, απεφάνθησαν και έθεσαν εις την τετράδαν των κυριοτέρων λεγομένων στοιχείων (αήρ, πύρ, ύδωρ, γή) ή «ριζώματα» του Εμπεδοκλέους, προστεθέντος υπό του Αριστοτέλους του πέμπτου τοιούτου του καλουμένου αιθέρας.

Είναι πράγματι Θείον δώρον, αν φανταστή κάποιος, ότι ο άνθρωπος δύναται να επιζήση χωρίς τροφήν, καταναλώνοντας μόνον νερό, διά αρκετά μεγάλον χρονικόν διάστημα. Πέραν όμως της επιβιώσεως άνευ τροφής, του νερού χρησιμοποιουμένου και μόνον, είναι τόσες άλλες, μα τόσες πολλές, οι αναγκαιότητες μα και χρήσεις του νερού, που κάμνουν τον άνθρωπον να είναι άρρηκτα συνδεδεμένος μαζί του και κατ' επέκτασιν η ζωή του να εξαρτάται, αλλά και να διευκολύνεται άμεσα από αυτό.

Δεν είναι τυχαίον, ότι πολέμιοι το είχον ως άμεσον όπλον ώστε να κατακτήσουν χώρες και λαούς αντιπάλους προς αυτούς διά της στερήσεως και μόνον των αντιπάλων εκ του αναγκαίου αυτού στοιχείου της φύσεως, όπως επίσης δεν είναι τυχαίον με την κατάκτησιν αντιπάλου χώρας ή λαού, αι κατάκτητικές δυνάμεις, προέβαιναν εις διάφορα έργα υποδομής με κύριον εις πρώτην φάσιν το έργον υδροδοτήσεως. Έργον αναγκαίον διά τας δυνάμεις των, όσον και ελέγχου του κατακτηθέντος, υποδούλου πλέον λαού.

Αλλά με τα φαινόμενα που σήμερον πλήττουν την ανθρωπότηταν (τρύπα όζοντος, φαινόμενον θερμοκηπίου, ανομβρίες κλπ.) θα πρέπη όλους μας να προβληματίζη, όπως τουλάχιστον οι σοφοί του πλανήτου μας αποφαίνονται λέγοντες πως ο μελλοντικός μεγάλος πόλεμος ή και τοπικοί αν θέλετε, θα είναι οι τοιούτοι οι «του ελέγχου των υδάτων». Ας αναλογισθώμεν λοιπόν διά το

* Ο Πέτρος Αρταβάνης είναι Υποστράτηγος Ε.Α.

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Τυπικό παραδοσιακό ιδιόκτητο πηγάδι*

«Τι μέλλει γενέσθαι» όταν βρεθώμεν εις μίαν κατάστασιν στερήσεως ή περιορισμού του ύδατος ή αυτού «στάγδην» ή και «διά δελτίου» ακόμη διδομένου.

Κατ' αρχήν, μια και το θέμα μας αφορά τα πηγάδια (φρέατα), αυτά ήσαν γνωστά από αρχαιοτάτων χρόνων εμφανισθέντα είτε υπό την μορφήν κοινών (απλών) ή την μορφήν αρτεσιανών ή υπό μορφήν άλλην. Η ανακάλυψις και εν συνεχεία η δημιουργία-κατασκευή των, υπήρξεν μία αναγκαιότης των ανθρώπων να έχουν πλησίον τους το νερό διά τας αμέσους ανάγκας των, ώστε να μην εγκαταλείπουν τας εστίας των, τρέχοντας εις μεμακρυσμένας αποστάσεις διά υδροληψίαν εκμεταλλευόμενοι τα νερά αποφυσικάς πηγάς. Φυσικαί πηγαί που ασφαλώς ήσαν πλησίον του καταυλισμού των και μη υπαρχουσών αυτών προέβαινον εις την υδρομάστευσιν εκ του εδάφους εις μικρούς αρχικώς λάκκους, οι οποίοι κάλλιστα αποτελούσαν και ομβροδεξαμενάς. Η αρχή της δημιουργίας τούτων των οπών εντός του εδάφους (τους προαναφερθέντας λάκκους) υπήρξεν η αιτία της δημιουργίας των φρεάτων (πηγαδιών) διότι ούτως ή άλλως η αρχικώς συγκεντρουμένη υγρασία (λόγω θερμότητος του εδάφους) έκαμεν τους ανθρώπους να σκάβουν όλον έν και πλέον βαθειά οπότε κατά την γνώμην μου κάποτε εύρισκον την ανάλογον φλέβαν νερού και έτσι κατεσκευάσθησαν τα πρώτα φρέατα-πηγάδια. Αυτές οι φλέβες νερού ήσαν τα παρακλάδια του τοπικού υδροφόρου ορίζοντος που έτσι προμήθευαν με το νερό τους, τους ανθρώπους διά τις πρώτες τους ανάγκες.

Η συνεχής ασχολία των ανθρώπων διά την τελειοποίησιν αυτών των λάκκων εδημιούργησεν τα πρώτα πηγάδια, που υπό την μορφήν τους τα γνωρίζομεν σήμερον, και τα οποία ετροφοδότουν τους ανθρώπους με το νερό τους, όπως και εις την πόλιν μας, και που δυστυχώς η εξέλιξις της ζωής τα αφάνισαν πλέον με αποτέλεσμα να υφίστανται ελάχιστα σήμερον εις αυτήν. Η ανακάλυψις των πηγαδιών εσηματοδότησεν μίαν αλυσίδαν επαγγελμάτων με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν «νέες θέσεις εργασίας» όπως σήμερον αρεσκόμεθα να λέγωμεν. Τέτοιες εξειδικεύσεις-επαγγέλματα σχετιζόμενα με την κατασκευήν των πηγαδιών και την διάθεσιν του νερού των ήσαν:

Οι ραβδοσκόποι. Ήσαν άτομα που είχον την ιδιότηταν να αντιλαμβάνονται την ύπαρξιν υπογείων στρωμάτων ύδατος ή άλλων σωμάτων με την χρήσιν διχαλωτής ράβδου ή μικρού εκκρεμούς. Το φαινόμενον τούτο οφείλεται εις ηλεκτρομαγνητικά κύματα ειδικά διά κάθε σώμα ανθρώπινον. Τούτοι ήσαν γνωστοί από αρχαιοτάτων χρόνων οι δε Ρωμαίοι τους αποκαλούσαν «υδροφάντας» (*aquileges*). Αυτοί λοιπόν ανεκάλυπτον τα σωστά σημεία όπου ευρίσκοντο τα υπόγεια υδάτινα στρώματα και οριοθετούσαν επακριβώς την περιοχήν ή και το σημείον ακόμη.

Οι πηγαδάδες. Ήσαν τα άτομα εκείνα που εγνώριζον καλώς την δομήν του εδάφους και άνοιγαν τα στόμια των πηγαδιών και εν συνεχεία προέβαινον εις την εκβάθυνσίν των μέχρι να εύρουν την φλέβαν νερού που προηγουμένως είχεν εντοπίσει ο ραβδοσκόπος.

Οι κτιστάδες πηγαδιών. Ήσαν κτίσται ειδικευμένοι εις την πλινθοδόμησιν εσωτερικώς των πηγαδιών. Ιδιαιτερότητα δι' αυτούς αποτελούσεν το κατώτερον μέρος του πυθμένος διότι έπρεπεν η δόμησις (το κτίσιμο) να είναι πυκνόν ώστε η ίδια η πλινθοδομή να αποτελεί σώμα διηθητικόν της φλέβας του νερού που είχεν πλέον ανευρεθεί από τους πηγαδάδες. Αυτοί ήσαν πολλές φορές υπεύθυνοι και διά την εξωτερικήν δόμησιν του πηγαδιού που έπρεπε να είναι σχετικά υψηλή από την επιφάνειαν του γύρω εδάφους διά λόγους ευνοήτους και διά την διακόσμησιν αυτών.

Οι καθαριστές. Αυτοί ήσαν επιφορτισμένοι με την κάθαρσιν κάθε είδους φερτής ύλης που εισέρερεν εις τον πυθμέναν του πηγαδιού, ιλύος ή και άλλων αντικειμένων που ερρίπτοντο από το στόμιον του πηγαδιού. Η όλη τεχνική και καθήκον τους όμως ήτο η απολύμανσις των πηγαδιών διά ρίψεως ποσοτήτων ασβέστου και οι μόνοι αρμόδιοι να αποφανθούν διά τον χρόνον επαναλειτουργίας του πηγαδιού.

Οι νερουλάδες. Ήσαν αυτοί που προέβαιναν εις την ανέλκυσιν του νερού από το πηγάδι κυρίως διά αναξιοπαθούντα μέλη-συμπολίτας των αλλά και διά λόγους κυρίως βιοποριστικούς, δηλαδή το κύριον τους έργον ήτο η μεταφορά σε μεγάλα δοχεία (κιούπια) πήλινα, ξύλινα ή μεταλλικά του νερού εις τας διαφόρους συνοικίας πωλώντας το.

Γενικώς υπήρξεν ένας κύκλος ανθρώπων από την στιγμήν του εντοπισμού του υδροφόρου ορίζοντος ή και φλέβας νερού μέχρι του σημείου χορηγήσεως-καταναλώσεως αυτού. Βέβαια, όπου το νερό έρρεεν άφθονον εμφανιζόμενον επιφανειακώς διά των διαφόρων πηγών, οι άνθρωποι το εξεμεταλλεύοντο διά της κατασκευής κρουνών (βρύσες).

Όμως, ας ανατρέξωμεν εις το παρελθόν και ας εντρυφίσωμεν εις γραπτά και άλλα στοιχεία διά τον τρόπον υδροδοτήσεως του πληθυσμού εκάστου τόπου ή πόλεως και ιδιαιτέρως ας επικεντρωθώμεν εις την υδροδότησιν της Πρεβέζης.

Όσον αφορά τους κρουνούς-βρύσες που προανεφέρθησαν υπήρχαν εις Πρέβεζαν αρκετές με μέριμνα της εκάστοτε διοικούσας αρχής της πόλεως ή πλουσίων αρχόντων αυτής. Τέτοιες υπάρχουν ακόμη και σήμερον εις την Πρέβεζαν, δείγματα της πάλαι ποτέ κρατούσης καταστάσεως από απόψεως υδροδοτήσεως και υδροληψίας της πόλεως όπως η Βρυσούλα (που πιθανόν η περιοχή έλκει το όνομα της εξ αυτής), η βρύση του τεμένους του κάστρου του Αγίου Ανδρέα. Το τέμενος τούτο μετά την απελευθέρωσιν της πόλεως από τον τουρκικόν ζυγόν (21.10.1912) εχρησιμοποιήθη ως μουσείον, καταστραφέντος όμως ένεκα των βομβαρδισμών του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ανηγέρθη το οίκημα του περαρτήματος του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων τω 1958 εγκαινιασθέντος υπό της Α.Μ. του Βασιλέως των Ελλήνων Παύλου του Α΄. Επίσης εις την περιοχήν Καλαμίτσι η λεγομένη βρύση του Πασά,[1] η της Μαργαρώνας κατασκευασθείσα υπό του 15ου Σ.Π. τω 1952 κλπ.

Με την εξέλιξιν όμως των κοινωνιών και των πόλεων γενικώς και προς σμίκρυνσιν των αποστάσεων, της υγιεινής του νερού και άλλων λόγων που προανεφέρθησαν εδημιουργούντο υδραγωγεία και δημοτικοί κοινοί κρουνοί (βρύσες) και διά καταλλήλου υδροδοτικού δικτύου ετροφοδοτείτο πλέον ο πληθυσμός. Όμως αν ρίχναμε μια ματιά εις τις χαλκογραφίες του γεωγράφου και μηχανικού των Ενετών που τους ακολουθούσεν εις τας εκστρατείας των, του P. Coronelli[2] ως και την ανάλυσιν που κάμνει ο ευπατρίδης Γυμνασιάρχης μακαρίτης Ηλίας Βασιλάς[3] μας ολοκληρώνουν την εικόναν της υδροδοτήσεως της πόλεως από τα τέλη του 17ου αιώνος, όπου όλον το υδροδοτικόν

[1] Βλ. Καραμπελας & Μαμαλουκος 1994, εικ. 149, 150.
[2] Βλ. Καραμπελας & Μαμαλουκος 1994, εικ. 1, 2.
[3] Βασιλας 1955.

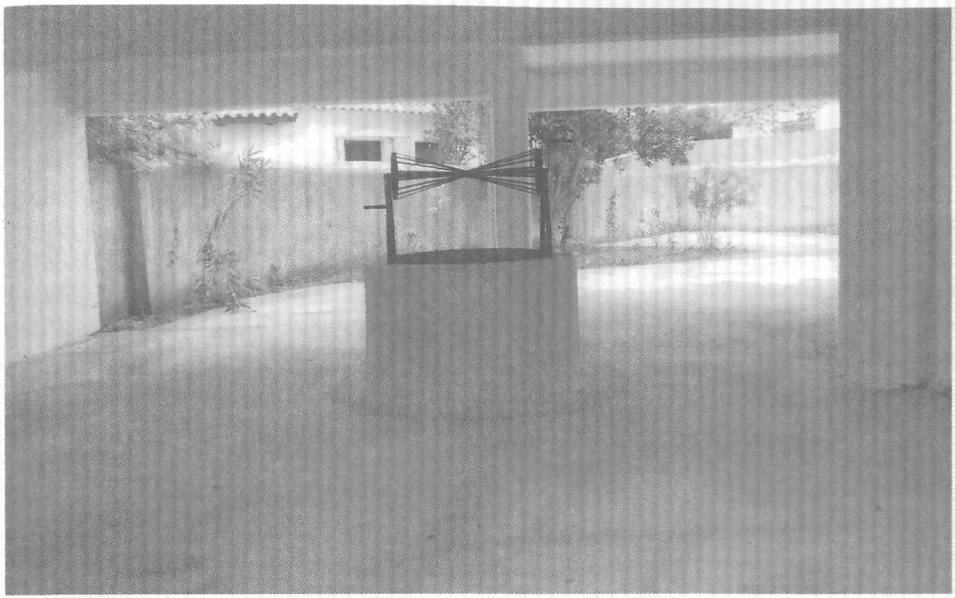

ΕΙΚΟΝΑ 2: *Διατήρηση της παράδοσης στο σφιχταγκάλιασμα του τσιμέντου*

δίκτυον εκκινούσεν από την Βρυσούλαν και κατέληγεν εις το κάστρον της Μπούκας. Τούτο το δίκτυον άντεξεν διά δύο και πλέον αιώνας έως ότου, ότε επί Δημαρχίας Ιωάννου Μουστάκη εγκαινιάσθηκε το νέον υδραγωγείον μετά υδατοπύργου μέχρι να καταλήξομεν εις την σημερινήν αρτίαν μορφήν δι' εκμεταλλεύσεως των πηγαίων υδάτων του Αγίου Γεωργίου Φιλιππιάδος από τας οποίας από ιδρύσεώς της ετροφοδοτείτο πρό δύο χιλιετηρίδων και πλέον η αρχαία Νικόπολις.[4]

Όσον όμως αφορά τα δημόσια «κοινά» πηγάδια όταν μάλιστα οι δημόσιοι κρουνοί ήσαν ελάχιστοι και επομένως ελάχιστα εξυπηρέτουν τους κατοίκους της Πρεβέζης αυτά είχαν την τιμητικήν τους.

Κατ' αρχήν η μορφολογία του εδάφους της Πρεβέζης αλλά και το πολεοδομικόν σχέδιον αυτής μας εξωθεί ώστε να αντιληφθώμεν ότι πόσιμα νερά από πηγάδια ήτο δυνατόν να βρούμε μόνον εις τας δυτικάς περιοχάς αυτής και αυτό είναι γεγονός. Αν πάρωμεν τον άξονα από κάστρον Αγίου Γεωργίου, Κοκκινιά, Προφ. Ηλίας, Ματζίρικα, Τσαβαλοχώρι, κάστρον Αγίου Ανδρέα, θα ίδωμεν ότι το έδαφος έχει υψομετρικήν διαφοράν με τον ανατολικόν και νότιον τομέα της πόλεως με αποτέλεσμα εις τον προαναφερθέντα άξοναν να έχωμεν νερά αρκετά και πόσιμα ενώ εις τον ανατολικόν και νότι-

[4] Για λεπτομέρειες βλ. ΜΠΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 305-318.

ον τομέαν λόγω εγγύτητος προς τη θάλασσαν, αλλά και όλων των άλλων στοιχείων που ακολουθούσαν λόγω απορροής του υδροφόρου ορίζοντος και φλέβες προς την θάλασσαν (παραλία, Μπούκα) λόγω διηθήσεως (αποχωρητήρια, νεκροταφεία κλπ.) μας έδιδαν νερά μη πόσιμα (γλυφά) και αμφιβόλου υγιεινής. Έτσι πράγματι ήτο διότι τα πόσιμα νερά κυρίως ήσαν εις τον προαναφερθέντα άξοναν ήτοι από κάστρου Αγίου Γεωργίου (Γενή Καλέ) μέχρι κάστρου Αγίου Ανδρέου (Ιτς Καλέ).

Κάθε σπίτι βεβαίως τότε σχεδόν διέθετεν το δικό του πηγάδι και όπου τούτο δεν ήτο εφικτόν τότε, υπήρχον πηγάδια εις τα σύνορα των αυλόγυρων των σπιτιών που το εξεμεταλλεύοντο δύο και τρία ή και περισσότερα νοικοκυριά-σπίτια διά τις ανάγκες τους χωρίς βεβαίως να λείπουν οι συχνές και ατέλειωτες αντεκλήσεις που πολλές φορές κατέληγαν και σε θανατικά δηλαδή φόνους.

Όμως το θέμα που μας απασχολεί δεν είναι ακριβώς τα πηγάδια του κάθε σπιτιού που εν πάσει περιπτώσει ο κάθε νοικοκύρης εξεμεταλλεύετο με τον δικόν του τρόπον. Το θέμα είναι η μέριμνα των αρχών διά τον Πρεβεζάνικον πληθυσμόν διά της δημιουργίας «κοινών» ή δημοσίων πηγαδιών τα οποία εξησφάλιζον νερό κυρίως δι' απόρους οικογενειάρχας, οι οποίοι δεν είχαν την οικονομικήν δυνατότηταν κατασκευής ιδίων πηγαδιών. Και τέτοια πηγάδια υπήρχαν αρκετά, που χάριζαν, εις το παρελθόν, το δροσερό και καθαρόν νερόν τους εις τους κατοίκους της πόλεως μας. Εκεί άλλαζαν τις κουβέντες τους διά την καθημερινήν τους ζήσην οι νοικοκυράδες της κάθε γειτονιάς, εκεί και τα μικρά παιδιά να παίζουν τα δικά τους παιχνίδια γύρω από αυτά, μα και εκεί να ξετυλίγονται αι πάσης φύσεως αθώες, ερωτικές ματιές και ανταμώματα της εποχής. Μα εκεί όμως και πάλιν να ξετυλίγονται δυστυχώς άσχημες σκηνές οικογενειακών και προσωπικών δραμάτων διά της αποπείρας ή και πραγματοποιήσεως αυτοκτονιών.

Ας ξεκινήσωμεν λοιπόν ένα οδοιπορικόν που θα το χωρίσομεν σε δύο περιπάτους. Ο πρώτος αφορά τον περίπατον εντός της πόλεως όπως ήτο αυτή παλαιά ήτοι εντός της τάφρου (ντάπιας) και ο δεύτερος αφορά τον εκτός της τάφρου χώρον όπου υπήρχον αρκετές οικογένειες κυρίως αγροτικές και εξυπηρετούντο κυρίως από απόψεως ποσίμου ύδατος από ορισμένα πηγάδια εκτός αυτών που ετροφοδοτούσαν τις καλλιέργειές των.

1. Περίπατος εις την εντός της τάφρου παλαιάν Πρέβεζαν

Ας ξεκινήσωμεν από την παλιά μου γειτονιά, εκεί όπου γεννήθηκα, εμεγάλωσα μέχρι τα πέντε μου χρόνια (όταν πιά μεταφερθήκαμε εις το, πατρικόν μας σπίτι που ανεκατασκευάσθη λόγω καταστροφής του από τους ιταλικούς βομβαρδισμούς της 11.3.1941 ότε εκρημνίοσθη και ο Ι.Ν. Αγίου

Ιωάννου του Χρυσοστόμου) και εκεί έπαιξα πολύ σαν παιδάκι. Αναφέρομαι συγκεκριμένα εις την προσφυγικήν συνοικίαν της Κοκκινιάς (οδός Νικοπόλεως) όπου το κοκκινόχωμα μετά το κατάβρεγμα ανέδιδεν μια όμορφη μυρωδιά σε συνδιασμόν με τις ανθισμένες ακακίες, τις πεντακάθαρες αυλές και νοικοκυρεμένα σπίτια, το εικονοστάσι του Αγίου Γεωργίου (έξω από το σπίτι του Μπαρμπά-Θανάση του Μανιάτη), τα μοσχομύριστα λουλούδια των κήπων και τους απλούς, ταλαιπωρημένους από την προσφυγιά, μα και νοικοκυραίους κατοίκους της.

Θα πρέπη να σημειωθή ότι όλα σχεδόν τα πηγάδια φέρουν ονομασίες ιδιοκτητών ασχέτως αν αυτά με την πάροδον του χρόνου έγιναν «κοινά» πιθανόν τη χορηγήσει των ιδιοκτητών ή την παρεμβάσει των διοικητικών-δημοτικών αρχών αργότερον.

ΕΙΚΟΝΑ 3: *Λεπτομέρεια σχεδίου της πόλης της Πρέβεζας με την ένδειξη του πηγαδιού (Pozzo) στην ιδιοκτησία Μεχμέτ-Εφέντη. Χαλκογραφία του Coronelli, 1687 (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)*

1. *Πηγάδι του κάστρου Αγίου Γεωργίου (Γενή καλέ)*

Ως γνωστόν δεν υπήρχεν στρατόπεδον ή κάστρον (ειδικά αυτά) που να μην είχεν την δικήν του πηγήν υδροδοτήσεως (κυρίως πηγάδια). Έτσι, λοιπόν, εις το κάστρον Αγίου Γεωργίου υπήρχεν παλαιά πηγάδι εις το κέντρον αυτού (ανάμεσα του μεγάλου κτιρίου των σημερινών κοιτώνων και της νοτίας εξόδου του καταφυγίου). Το πηγάδι αυτό υδροδοτούσεν το στρατιωτικόν προσωπικόν που έδρευεν εκεί (πρώτα τουρκικών και μετέπειτα ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων). Σήμερα δεν υφίσταται, ακολούθησεν και αυτό το νέον σύστημα υδρεύσεως με το οποίον υδροδοτείται η πόλις της Πρεβέζης. Κατά την γνώμην μου το πηγάδι αυτό μπορεί να ήτο το ίδιον ή νεώτερον κατασκευασθέν εντός του περιβόλου του κάστρου αν προσεκτικά παρατηρήσωμεν την χαλκογραφίαν του P. Coronelli (Εικ. 3). Πιστεύω πως είναι το πηγάδι

(*Pozzo*) εις την ιδιοκτησία του Τούρκου Μεχμέτ (*Collina di Meemet afendi*) δίπλα από τον ενετικόν πύργον Γκαρτζόνε (*Toretta Garzoni*) όπου και ο χώρος που σήμερον υφίσταται το κάστρον του Αγίου Γεωργίου. Ασφαλώς και το πηγάδι αυτό τροφοδοτούσεν μερίδαν του πληθυσμού «φίλα» προσκειμένη εις τον κάθε κατακτητήν η και άλλους. Διέθετεν υγιεινόν πόσιμον νερόν.

2. *Πηγάδι του Κόκκινου*
Ανήκεν εις την ιδιοκτησίαν του ομώνυμου ιδιοκτήτου (νύν οικία Π. Χαρούπια ο οποίος ήτο υιός της Αναστασίας Κοκκίνου νυμφευθείσης τον Α. Χαρούπια) το οποίον τροφοδοτούσεν τους κατοίκους της περιοχής και ίσως ανάγκες του κάστρου του Αγίου Γεωργίου. Το πηγάδι αυτό το συναντάμε αμέσως με την έξοδον εκ του κάστρου (βορειοανατολική πύλη) αριστερά μας εντός του αυλόγυρου της οικίας Χαρούπια επί της οδού Πάφου. Ο δρόμος πλέον είναι κλειστός εις το σημείον αυτό λόγω κατασκευής της υποθαλασσίας σήραγγος.

3. *Πηγάδι Κουτσάφτη*
Το πηγάδι αυτό ανήκεν εις την ιδιοκτησίαν της μεγάλης οικογενείας των Γερογιανναίων και μάλιστα του προγόνου του ιατρού-βουλευτού Γεωργίου Γερογιάννη, Γεωργίου και αυτού, του οποίου οι Τούρκοι από ότι λέγεται απέκοψαν τα αφτιά του με αποτέλεσμα να του προσάψουν οι παλαιοί Πρεβεζάνοι το παρώνυμον (παρατσούκλι) «Κουτσάφτης». Ευρίσκετο (συνεχίζοντας την κίνησίν μας από το κάστρον του Αγίου Γεωργίου) επί της οδού Πάφου ακριβώς έξωθεν του ορίου του πορτοκαλεώνος του Μιχ. Ζαμπέλη όπου σήμερον εκτίσθη νέα οικία και συγκεκριμένα εις το ύψος του γκαράζ αυτής περίπου 15 μ. από της διασταυρώσεως με την οδόν Νικοπόλεως (σήμερον έναντι της θέσεως αυτής υφίσταται μικρά οδός ανάμεσα της οικίας του αριστερού ψάλτου του Αγίου Νικολάου του Κυρ-Τάκη του Παππά και της οικίας Λάζαρη που οδηγεί στην οικίαν Κόκκορη). Χαρακτηριστικά ευμεγέθες εξωτερικά με πέτρινην δόμησιν επί της εξωτερικής πλευράς αυτού σχετικά υπερυψωμένον του δρόμου. Διέθετεν πόσιμον ύδωρ καλής ποιότητος.

4. *Πηγάδι Πρασσά*
Συνεχίζοντες το δρομολόγιόν μας επί της οδού Πάφου και μετά την αριστεράν στροφήν συναντώμεν την διασταύρωσιν της οδού Κηρυνείας. Περίπου 15-20 μ. από της διασταυρώσεως και επί της οδού Κηρυνείας και έξωθεν της πατρικής οικίας του Κωνσταντίνου Πρασσά ευρίσκετο το πηγάδι αυτό. Διέθετεν σχετικά καλόν πόσιμον ύδωρ εξυπηρετούν την γειτονιά.

5. *Πηγάδι της Κοκκινιάς*

Επιστρέφομεν οπίσω και συναντώμεν την διασταύρωσιν των οδών Πάφου και Νικοπόλεως. Ευρισκόμενοι επί της διασταυρώσεως των οδών αυτών και αριστερά του πηγαδιού του Κουτσάφτη συνεχίζωμεν την κίνησιν μας επί της οδού Νικοπόλεως επί 150 μ. περίπου και εις την ελαφράν στροφήν (βόρεια-βορειοανατολικά) έναντι της οικίας Κων. Ιωαννίδη ή Γιοβάνη και εις το όριον της οικίας Κων. Μυζίκου και χωραφιού Αλεξάνδρας Μπάλλα (δεξιά μας καθώς κινούμεθα) υπήρχεν το πηγάδι αυτό. Το πηγάδι αυτό ήτο κοινόν διά τους κατοίκους της περιοχής (κυρίως πρόσφυγες) και θα πρέπη να κατεσκευάσθη κατά την εποχήν δημιουργίας του οικισμού (συνοικισμός) περί τω 1928. Ήτο μεγάλο πηγάδι πετρόκτιστον εξωτερικά ικανού βάθους με τσιμενταρισμένον το πέριξ περίβολον (πεζούλι) αυτού σχετικού ύψους της βάσεως της εξωτερικής κατασκευής περί τα 70-90 εκ. από την επιφάνειαν του χωμάτινου τότε οδοστρώματος. Είχεν σχήμα τετράγωνον και τα χείλη εις επάνω μέρος ήσαν επιχρισμένα με αραιάν τσιμεντοκονίαν (αριάλι) και χαρακτηριστικά σημεία τριβής της τριχιάς των διαφόρων κουβάδων. Διέθετεν επίσης χειροκίνητον μαγκάνι (μύλο όπως παλαιά ελέγετο όπου ήτο δεμένος ο κουβάς). Τα τελευταία χρόνια παρέμεινεν ανενεργόν λόγω κατασκευής του νέου δικτύου υδρεύσεως της Πρεβέζης και κατεστράφη με την διάνοιξιν της οδού Νικοπόλεως. Αποτελούσεν το σημείον αναφοράς της Κοκκινιάς των νοικοκυράδων αλλά και των συγκεντρώσεων των νεανίδων διά ερωτοματιές προς τους πιτσαδώρους (αυτούς που παίζανε το απηγορευμένον τυχηρόν παιγνίδι κορώνα-γράμματα) την ημέραν και τους κανταδώρους το βραδάκι στην «Παλόμα» (το ονομαστόν εξοχικόν κεντράκι του Κων/νου Μυζίκου). Από το πηγάδι αυτό και μέχρι να συναντήσωμεν το επόμενον του Γκινάκα (ανατολικά δηλαδή της οδού Νικοπόλεως) υπήρχαν τα χωράφια Αλεξάνδρας Μπάλλα, Διονυσίου Μπάλλα, Μεταξά, Περικλή Αλφαντάκη που διέθεταν μεγάλα πηγάδια με μαγγάνι διά το πότισμα των χωραφιών τους, αλλά και διά το πλύσιμο ρούχων κλπ. των διαφόρων περιοίκων.

6. *Πηγάδι του Γκινάκα*

Συνεχίζοντες την κίνησιν μας προς Βορράν επί της οδού Νικοπόλεως και περί τα 300 μ. συναντώμεν εις το ύψος των Σαγαναίϊκων (συμβολή οδών Νικοπόλεως και Πάργης όπου υπήρχεν και μικρό γεφυράκι διά τον αύλακαν απορροής των ομβρίων κυρίως υδάτων) αριστερά μας το πηγάδι της μεγάλης Πρεβεζάνικης οικογενείας των Γκινακαίων. Η παλαιά αυτή Πρεβεζάνικη οικογένεια έδωσεν έναν Μητροπολίτην (τον Άρτης) και έναν στρατηγόν-ιατρόν Διευθυντήν Υγειονομικού του Γ.Ε.Σ. μετασταθμεύσασα εις Άρταν μετά την ενθρόνησιν του Μητροπολίτου όπου ησχολήθη με το εργοστάσιον ηλεκτροδοτήσεως της πόλεως Άρτης. Ευρίσκεται έναντι της οικίας Πάνου Σακκά (σήμερα είναι πολυκατοικία) και εις τον αυλόγυρον της οικίας Θ.

Λιόντου (υπάρχει ακόμη και σήμερον μετατραπέν εις βόθρον). Διέθετεν πόσιμον ύδωρ αρίστης ποιότητος.

7. *Πηγάδι τ' Αη-Λιός*
Αφού διασταυρώσωμεν την οδόν Κλεμανσώ οδεύωμεν προς Ι.Ν. Προφ. Ηλιού και επί της οδού Προφ. Ηλιού και πρό της συμβολής αυτής μετά της οδού Κόντου υπάρχει ο προαναφερθείς Ι. Ναός αριστερά μας. Εντός του περιβόλου του υπήρχεν πηγάδι ποσίμου ύδατος αρίστης ποιότητος από το οποίον ετροφοδοτούτο όχι μόνον τα νοικοκυριά της περιοχής αλλά και τα καταστήματα κυρίως καφενεία (δι' αυτό η περιοχή απεκαλείτο και «Καφενέδες» μέχρι το σημερινόν εγκαταλελειμένον στρατόπεδον του Πυροβολικού, παλαιόν ιταλικόν νεκροταφείον και νοσοκομείον).

8. *Πηγάδι ντάπιας ή ανώνυμον*
Δίπλα από τον περίβολον του Αη-Λιός (νοτία πλευρά) ευρίσκετο μονοπάτι που οδηγούσεν εις τον περίβολον του Εθνικού σταδίου διασταυρώνωντας την τάπιαν. Νοτίως του μονοπατιού αυτού περί τα 30 μ. και εις το ύψος της οικίας των αδελφών Σωτηρίου και Χρήστου Κατσανού μέσα εις την τάπιαν υπήρχεν πηγάδι επίσης ποσίμου ύδατος καλής ποιότητος.

9. *Πηγάδι Κοκοτάκη ή Κουκουτάκη*
Εις την βορειοανατολικήν γωνίαν του παλαιού στρατοπέδου του Πυροβολικού βαδίζοντες επί της σημερινής Δ. Κρόκου και εις απόστασιν περίπου 50 μ. (πάντα κινούμενοι προς Βορράν) ήτο η οικία Κοκοτάκη ή Κουκουτάκη (σήμερον είναι πολυκατοικίες) και εντός του αυλόγυρου αυτού υπήρχεν πηγάδι και στέρνα του ιδιοκτήτου αρίστης ποιότητος ποσίμου ύδατος που διέθετεν την χρήσιν του ο ιδιοκτήτης και διά τους περιοίκους (αργότερον άνοιξεν εκεί μαγαζί-ουζερί ο Ιωάννης Μπαρκούζος).

10. *Πηγάδι Νοσοκομείου*
Πρό της οικίας Κοκοτάκη και εις την βορείαν πλευράν του πρώην στρατοπέδου του Πυροβολικού υπήρχεν το τουρκικόν νοσοκομείον (κατεστράφη την περίοδον της κατοχής) το οποίον διέθετεν και αυτό πηγάδι διά τας ανάγκας του αρίστης ποιότητος ποσίμου ύδατος.

11. *Πηγάδι Μάκως ή Μάϋκως ή Μάκουση*
Κατ' αρχήν Μάκω εις τα αρβανίτικα λέγεται η γριά (γιαγιά), επομένως το πηγάδι αυτό μπορούμε να το ονομάσουμε και πηγάδι της γριάς ή γιαγιάς. Εις τα τοπογραφικά σχεδιαγράμματα της πολεοδομίας του Δήμου Πρεβέζης αναφέρεται και ως πηγάδι του Μάκουση. Ήτο κοινόν πηγάδι διά τους περιοίκους. Διέθετεν ίσως το καλύτερον πόσιμον ύδωρ από τα εντός της τάφρου

πηγάδια της πόλεως. Το συναντούσαμε αμέσως μετά την οικίαν Κοκοτάκη και ενώ κινούμεθα (επί της σημερινής οδού Δ. Κρόκου) προς Βορράν δεξιά μας υπήρχεν μικρό δρομάκι (η σημερινή οδός Σωκράτους η οποία έρχεται κάθετος επί της οδού Χαρ. Τσάντη). Εις το σημείον αυτό η οδός Χαρ. Τσάντη (κινούμενοι εμείς προς τα αριστερά επ' αυτής) κάμνει μικρά κλίσιν προς τα δεξιά διά να συναντήση την οδόν Ζαλόγγου. Εις αυτήν την καμπήν και προς τα μέσα αριστερά (πίσω από την σημερινήν οικίαν του Κ. Πιτσούνη και τις άλλες πολυκατοικίες) ευρίσκετο το πηγάδι αυτό. Πάντως εις τας συνηδείσεις και αναμνήσεις των παλαιών Πρεβεζάνων έμεινεν ονομαστόν διά τον προαναφερθέντα λόγον της αρίστης ποιότητος του ύδατός του.

12. *Πηγάδι Ματζίρικων*

Ένας από τους όρους του συνεδρίου του Βερολίνου ήτο να αποσπασθή από την Τουρκίαν η Βοσνία ήτις παρεχωρήθη εις την Αυστρίαν. Αποτέλεσμα αυτού ήτο η φυγή των μουσουλμάνων εξ αυτής και μέρους αυτών να καταλήξουν εις την Πρέβεζαν. Έτσι ηυξήθη ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Πρεβέζης και εκτίσθη η συνοικία των προσφύγων μουσουλμάνων η λεγομένη Μαντζίρικα. Προέρχεται από την τουρκικήν λέξιν *Μου(χ)αντζίρ* που σημαίνει «πρόσφυγας», άρα επρόκειτο διά τον συνοικισμόν των προσφύγων (μουσουλμάνων). Τότε από ό,τι λέγεται εδημιουργήθη και το πηγάδι διά την εξυπηρέτησιν των κατοίκων της περιοχής. Ευρίσκετο έναντι της οικίας Δημητρίου Εξαρχόπουλου δεξιά μας και ελάχιστα (2-3 μ. πάντα κινούμένων ημών προς βορράν επί της Δ. Κρόκου) πρό του στενού που συνδέει την σημερινήν οδόν Δ. Κρόκου με την Ζαλόγγου όπου ήτο το παντοπωλείον Ξηρομερίτη. Διέθετεν κατάλληλον προς πόσιν ύδωρ και στέρναν διά το πλύσιμον των ρούχων. Διετηρήθη μέχρι αργά το πηγάδι αυτό μέχρι που έγινεν η διαπλάτυνσις της οδού Δ. Κρόκου. Πιθανόν το πηγάδι αυτό να ήτο αυτό του «τεκέ» (μουσουλμανικό ιεροδιδασκαλείον υπολλείματα του υφίστανται ακόμη και σήμερον) όπου έμενεν ο Απόστολος Κλωντζάρης, σήμερα μένει ο Σπυρ. Χαραλαμπίζας και άλλοι. Ο χώρος του οριοθετείται από την σημερινήν οδόν Ιγν. Βέμη, Δ. Κρόκου, το στενό που καταλήγει από την Δ. Κρόκου εις την Ζαλόγγου (όπου ήτο το παντοπωλείον Ξηρομερίτη – γωνία στενού και οδού Ζαλόγγου) και την οδόν Ζαλόγγου εκτάσεως 2.630 τ.μ. περίπου.[5]

13. *Πηγάδι της Μεσηνιάς ή Μεσανιάς*

Αναφέρεται ως τοιούτον λόγω της εγκύτητος του εις την Μεσαίαν πύλην εισόδου εις την πόλιν προερχόμενοι από Βορράν. Η πόλις ως γνωστόν διέθετεν τρείς κύριες πύλες. Την της Βρυσούλας, την Μεσηνιάν και του Αη-Λιός ή Πόρου. Υπάρχουν βεβαίως κάποιες ενδείξεις και διά τετάρτην πύλην την του

[5] ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002.

ΕΙΚΟΝΑ 4: *Πηγάδι Συγκούνα*

Αγίου Γεωργίου στο κάστρο. Το πηγάδι αυτό το συναντώμεν μετά το τέλος (αρχή) της οδού Δ. Κρόκου στρίβοντας δεξιά (προς Ανατολάς) επί της οδού Χαονίας. Εις τον πρό των τειχών της Πύλης χώρον που ήτο πιο χαμηλός από την πύλην (ανατολικώς της οικίας Τζάλλα) υπήρχεν το πηγάδι αυτό κατάλληλον διά τα ζώα κυρίως διαθέτον και μεγάλον πλάτανον.

14. *Πηγάδι του Συγκούνα*
Κινούμεθα πλέον Ανατολικώς από το πηγάδι της Μεσηνιάς πόρτας και επί της Ατιντάνων και μετά τον παλαιόν ανεμόμυλον στρέφομεν προς τα δεξιά και μετά μερικά μέτρα και πάλιν δεξιά όπου συναντώμεν μικράν πλατείαν, εκεί θα συναντήσωμεν την οδόν Θ. Πάρλα και με την γωνία που σχηματίζει μικρή ανώνυμος οδός είναι η οικία ιδιοκτησίας Γ. Συγκούνα. Εκείο υπάρχει ακόμη πηγάδι που εξυπηρετούσεν την συνοικία με νερό καλής ποιότητος.

15. *Πηγάδι του Καραβέλα*
Τελειώνοντας την οδόν Ατιντάνων στρέφομεν δεξιά επί της οδού Μ. Μπότσαρη, και κινούμεθα νοτίως προς το κάστρον του Αγίου Ανδρέου. Εις την διασταύρωσιν με την οδόν Αλεξανδρουπόλεως που μέχρι τελευταίως υπήρχεν η Πυροσβεστική Υπηρεσία, ακριβώς εις την γωνίαν αριστερά μας ευρίσκεται η οικία του Καραβέλα πλουσίου και προύχοντος της πόλεως. Αυτός

ΕΙΚΟΝΑ 5: *Πηγάδι Καραβέλα*

εις τον αυλόγυρον του διέθετεν πηγάδι καταλλήλου προς πόσιν ύδατος και φιλανθρώπως σκεφθείς έθεσεν μέσα από τον μανδρότοιχον της οικίας του το ήμισυ του πηγαδιού διά την αυτοεξυπηρέτησίν του και το άλλο ήμισυ διά τους περιοίκους της περιοχής επί του δρόμου εκτός του αυλόγυρού του (σημερινή οδός Μ. Μπότσαρη). Το πηγάδι αυτό υπάρχει ακόμη και σήμερον.

16. *Πηγάδι του κάστρου Αγίου Ανδρέου (Ιτς Καλέ)*
Ήτο το πηγάδι που εξυπηρετούσεν τας ανάγκας του κάστρου ευρισκόμενον εις τον πρό των συνεργείων χώρον και του όρχου των οχημάτων και των Π.Ε.Ε. (πέραν επιτοπίου επισκευής ή B.L.R.) οχηματομηχανημάτων της 660 Π.Α.Υ.Π. που πλέον και αυτή έκλεισεν.

17. *Πηγάδι της μικρής τάπιας*
Εις τον πέριξ του περιβόλου του κάστρου του Αγίου Ανδρέου υφίστατο μικρή τάφρος ή τάπια (σήμερα είναι δρόμος κυρίως διά στάθμευσιν οχημάτων). Από την πλευράν προς την συνοικίαν Τσαβαλοχώρι και εις το ύψος της οικίας του Λάμπρου Γουρνάρη και επί της τάπιας υπήρχεν πηγάδι που εξυπηρετούσεν κυρίως διά την πλύσιν των ρούχων και πότισμα των ζώων (πιθανόν και των ζώων του κάστρου).

18. *Πηγάδι του Αλή πασά*
Κατά πληροφορίες του συγχωρεμένου Μπαρμπα-Θανάση Βερλέτη (πέθανεν πρόσφατα) όπισθεν της οικίας του Μπαρμπα-Χρήστου Κέλλη (συγχωρεμένος κι αυτός) και καθώς υπήρχεν πρανές του λόφου που κατέβαινεν διά να συνεντήση την είσοδον της άλλης πύλης του κάστρου τ' Αγιαντριός (εκεί υπήρχεν το περιβόητο κουλούρι-τείχος της πύλης από όπου πιτσιρικάδες βλέπαμε λαθραία το καλοκαίρι τις ταινίες του κινηματοθεάτρου του Μίλιου Καρτεζίνη «Ακταίον») υπήρχεν μικρό πηγάδι ποσίμου ύδατος καλής ποιότητος. Εδώ άς σταματήσωμεν την διαδρομήν μας διά να συνεχίσωμεν από άλλην περιοχήν προκειμένου να καλύψωμεν και άλλα πηγάδια της πόλεως.

19. *Πηγάδι του Τζαμιού*
Ευρισκόμεθα πρό της εισόδου του Ι.Ν. Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Στρέφοντες πρός τα δυτικά βλέπομεν το τζαμί που έκτισεν ο Τουρκαλβανός Ντίνο που και σήμερα υπάρχει με τον ιστορικόν του πλάτανον όπου ήλθεν και ωμίλησεν ο Πατρο-Κοσμάς. Ακριβώς πρό του πλατάνου υπήρχεν πηγάδι (κυρίως διά τας ανάγκας των πιστών μουσουλμάνων). Διέθετεν πόσιμον ύδωρ μετρίας ποιότητος και στέρναν όπου τα παιδιά πολλές φορές το καλοκαίρι έβαζαν τα πόδια τους διά να δροσισθούν. Κατεστράφη με την διαπλάτυνσιν της διασταυρώσεως των οδών Ι. Μεταξά (σημερινή Πολυτεχνείου) και Κλεμανσώ.

20. *Πηγάδι του Μπιτσικόκου*
Εκκινούμεν από το τζαμί και συνεχίζωμεν και πάλιν την κίνησιν μας προς Βορράν ακολουθούντες την οδόν Ι. Μεταξά (νύν Πολυτεχνείου) και συναντώμεν μετά από 100 μ. περίπου την διακλάδωσιν με την οδόν Μούσκου Ακριβώς εις το δίχαλον αυτό ήτο και παραμένουν ορισμένα κατάλοιπα της οικίας του Κ. Μπιτσικόκου (Ψάλτης εις τον Ι.Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου και Γραμματεύς εις το συμβολαιογραφείον του Παν. Κατηφόρη). Εις τον αυλόγυρον της οικίας αυτού υπήρχεν πηγάδι ιδιωτικόν αλλά που εξυπηρετούσεν και πάρα πολλούς της γειτονιάς ουχί καταλλήλου προς πόσιν ύδατος.

21. *Πηγάδι του Σωτηρέλη*
Εις την διασταύρωσιν των οδών Πολυτεχνείου και Χρ. Κόντου αριστερά μας περί τα 20 μέτρα ευρίσκετο πηγάδι πρό τη οικίας Ευσταθ. Λάζαρη (κυρίως ηκούετο ως πηγάδι Σωτηρέλη) καταλλήλου προς πόσιν ύδατος διαθέτον και μεγάλον πλάτανον.

22. *Στέρνα του Λάζαρου*
Ευρισκομένοι και πάλιν εις την προαναφερθείσαν διασταύρωσιν Πολυτεχνείου και Χρ. Κόντου και κινούμενοι πρός τα δεξιά (Ανατολικά) συναντώ-

μεν μετά από 40 μ. περίπου την πλατείαν Ουλοφ Πάλμε, πρό της εισόδου του πνευματικού κέντρου της Ι. Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης. Εις την σημερινήν λοιπόν πλατείαν Ουλοφ Πάλμε και εις το όπισθεν μέρος της οικίας Λάζαρου προς τον Ι.Ν. Αγ. Βασιλείου υπήρχεν πηγάδι και στέρνα μαζί διά τας ανάγκας των νοικοκυριών, ουχί καταλλήλου προς πόσιν ύδατος.

23. *Πηγάδι ανώνυμον*
Βαδίζοντες μετά την οδόν Πολυτεχνείου (εις τον σημερινόν «κόμβον») επί της οδού Ζαλόγγου και δεξιά μας συναντώμεν την οδόν Χαβίνη. Εις απόστασιν από της διασταυρώσεως περίπου 40 μ. (οικία Τσολακίδη) υπήρχεν επίσης πηγάδι κοινόν (εκτός των ορίων των αυλών των οικιών) καταλλήλου προς πόσιν ύδατος.

24. *Πηγάδι της Λεύκης*
Εις τον σημερινόν χώρον όπου εκτίσθη το ξενοδοχείον «Διώνη» του ιατρού Θ. Λούτση υπήρχεν η ταβέρνα της Λεύκης δι' αυτό και ο χώρος (αλάνα) ονόμαζετο «στης Λεύκης». Υπήρχεν αρκετός ανοικτός χώρος (ανατολικώς των οικιών αδελφών Γιώτη, Αναγνωστάκη και Παππά και βορείως του αυλόγυρου Παντελή Τζώρτζη οριζόμενου του χώρου από τας οδούς βορείως υπό της Παρθεναγωγείου και ανατολικώς υπό της οδού Θεόφιλου Παπαγεωργίου όπου υπήρχε μεγάλη μουσμουλιά (δένδρο που καρποφορούσεν μικρούς πεντανόστιμους λωτούς, δύο τέτοια δένδρα σώζονται ακόμη και σήμερον οπίσω της οικίας Σφονδύλη εις τον Ι.Ν. Αγίου Βασιλείου) και διέθετεν μεγάλο πηγάδι με μικρή στέρνα κυρίως διά πλύσιν ρούχων μη ποσίμου ύδατος.

2. *Περίπατος εις τον εκτός της τάφρου χώρον της Πρεβέζης*

Ας ξεκινήσωμεν τον περίπατόν μας από το κάστρον του Αγίου Γεωργίου κινούμενοι προς τον συνοικισμόν του Παντοκράτορος.

1. *Πηγάδι Τσακανιά*
Ευρίσκεται εις το ελαιοστάσιον (λιοστάσι) του Νικ. Τσακανιά από το οποίον ετροφοδοτούντο οι περίοικοι κυρίως αγρότες διότι διέθετεν αρίστης ποιότητος πόσιμον ύδωρ. Από αυτό ετροφοδοτείτο παλαιότερον και το συγκρότημα των παιδικών κατασκηνώσεων της Προνοίας που έδρευεν τα καλοκαίρια εις τον ελαιώναν του Αγίου Γωργίου (δυτικώς του εξοχικού κέντρου «Πανόραμα».

2. *Πηγάδι του Καστάνη*
Κινούμενοι προς συνοικισμόν Παντοκράτορος και πρό του ύψους του κάστρου (πρώην φυλακές) συναντώμεν τον αποστραγγιστικόν αύλακαν που χύ-

νεται εις την θάλασσαν δυτικώς της οικίας Σολδάτου. Επί του αποστραγγιστικού αύλακος και επί του δυτικού πρανούς αυτού αριστερά ημών προς την θάλασσαν όπως κινούμεθα ευρίσκετο το πηγάδι αυτό καλής ποιότητος ποσίμου ύδατος. Πιθανόν από αυτό να ετροφοδοτείτο το κάστρον του Παντοκράτορος διότι κατά την γνώμην μου αν και το κάστρον διέθετεν δικό του πηγάδι δεν θα πρέπη να ήτο καλής ποιότητος προς πόσιν διότι ευρίσκετο –ευρίσκεται ακόμη και σήμερον– εις το ίδιον ύψος με την επιφάνειαν της θαλάσσης και εγγύς αυτή, εντός αυτής εις την ουσίαν.

3. *Πηγάδι του Κάστρου Παντοκράτορος*
Συνεχίζοντες την κίνησιν μας προς συνοικισμόν του Παντοκράτορος αριστερά μας έχομεν τον δρόμον που οδηγεί εις το κάστρον που ελειτούργησεν μέχρι και πρό 40ετίας ως επανορθωτικαί φυλακαί κτισθέν με σχέδια Γάλλου συνταγματάρχου του Μηχανικού επί Αλή πασά όπως και το κάστρον του Αγίου Γεωργίου ταυτοχρόνως. Με την είσοδον μας από την κυρίαν πύλην και αμέσως αριστερά μας ευρίσκεται ακόμη και σήμερον το πηγάδι του κάστρου διά τις ανάγκες αυτού. Όπως προείπα (πηγάδι Καστάνη) δεν πιστεύω πως το ύδωρ αυτού να ήτο πόσιμον.

4. *Πηγάδι του Μαρίνου*
Συνεχίζομεν την κίνησίν μας προς Παντοκράτοραν και εις την ελαφράν στροφήν πρό του Δημοτικού Σχολείου Παντοκράτορος (όπου η βίλλα Ντίνας Ρέντζου) υπήρχεν το πηγάδι Μαρίνου πλούσιου του τόπου παλαιά, καλής ποιότητος προς πόσιν ύδατος.

5. *Πηγάδι Παντοκράτορος*
Ήτο το πηγάδι έξωθεν του Ι.Ν. του Σωτήρος που εξυπηρέτει τον πληθυσμόν του συνοικισμού καλής ποιότητος ποσίμου ύδατος.

6. *Πηγάδι του Τζαμαλή*
Κινούμενοι από Παντοκράτοραν προς Αλωνάκι και συνεχίζοντες προς συνοικισμόν Χροναΐϊκα συναντώμεν τον Ι.Ν. Παναγίας της Βλαχέρνας. Εκεί ήσαν τα χωράφια του Τούρκου Τζαμαλή. Εις αυτόν οφείλεται το κτίσιμο του παλαιού εικονοστασίου της Παναγίας της Βλαχέρνας διότι ενώ αρρώστησεν ο υιός του βαρειά η Παναγία επαρουσιάσθη εις το όνειρόν του και του είπε διά την ανεύρεσιν της εικόνος Της με αποτέλεσμα ο υιός του να γίνη καλά εκ θαύματος. Εκεί σήμερον, μερίμνη της Ι. Μητροπόλεως, εκτίσθη πλέον Ναός. Εκεί όμως ήσαν και τα χωράφια του πλούσιου γεωκτήμονος Τούρκου Τζαμαλή όπου υπήρχεν και μεγάλο πηγάδι τόσον διά τας ανάγκας των χωραφιών του όσον και διαθέσεως διά τους αγρότας υγιεινού αρίστης ποιότητος ποσίμου ύδατος.

7. *Πηγάδια του Κατσάνου και Τζούρου*
Εξερχόμενοι του συνοικισμού Χροναΐϊκα και διασταυρόνοντες την Εθνικήν οδόν Πρεβέζης-Ηγουμενίτσης συναντώμεν εκεί την περιοχήν Λογγίδια. Εκεί υπήρχαν (και υπάρχουν και σήμερα) το λιβάδι του Κατσάνου, το χωράφι Τζούρου που διέθεταν πηγάδια ποσίμου ύδατος καλής ποιότητος.

8. *Πηγάδι του Πόρου*
Συνεχίζοντες την κίνησίν μας κατευθυνόμενοι προς το Εθνικόν στάδιον (νύν Δημοτικόν) Πρεβέζης συναντώμεν δεξιά μας το 2ον Ενιαίον Λύκειον Πρεβέζης. Ανατολικώς αυτού και εις το χωράφι του θανόντος συμπολίτου μας Σταμούλη υπήρχεν εντός αυτού πηγάδι με το καλύτερον από όλα τα πηγάδια Πρεβέζης (εντός και εκτός τάφρου) ύδωρ. Ήταν το πηγάδι του Πόρου. Έτσι ελέγετο και η περιοχή και λέγεται ακόμη και σήμερον. Το νερό αυτό το διοχέτευαν νερουλάδες εις την Πρέβεζαν με ειδκά κατεσκευασμένη διά την εργασίαν αυτήν ιππήλατον υδροφόρον άμαξαν.

9. *Λοιπά πηγάδια*
Διά τας ανάγκας των κτηνών, κτηνοτροφικών αναγκών κλπ., υπήρχον διάσπαρτα πολλά πηγάδια του είδους αυτού όπως του Ρούφα (ορυζόμυλος), του Χριστ. Ρίζου (εις το νεκροταφείον), του Σφαλτού (εις το καφενείον Κατωγιάννη), του Μπαχλάβα (μαρμαράδικο Βαγγέλη), του Βρυώνη (εις τα σιλό του Ε.Γ.Σ.) και τόσα άλλα που δεν κρίνεται σκόπιμον να αναφερθούν λόγω του αριθμού των και κυρίως διότι ήσαν ιδιωτικά και εντός των αυλών των διαφόρων οικιών. Άξιον όμως κρίνεται να αναφερθή το πηγάδι της Συναγωγής των Εβραίων (σημερινόν κτίριον του Ο.Τ.Ε.) που εξυπηρετούσεν την εβραϊκήν κοινότηταν της πόλεως μας και που μετά τον ξεριζωμόν των Εβραίων από τους Γερμανούς την περίοδον της κατοχής διέμενον εις τα εγκαταλειφθέντα οικήματα της Συναγωγής χριστιανικές οικογένειες της πόλεως που τα σπίτια τους κατεστράφησαν από τους βομβαρδισμούς του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (όπως οι οικογένειες Αγγέλου Αρταβάνη, Πάνου Γερογιάννη και η μοναδική πλέον επιζήσασα και επιστρέψασα εις την πόλιν μας Εβραία, η κυρά Σαρίνα Μάτσα που και αυτή αργότερα έφυγε διά Ιωάννινα όπου και απέθανεν εις βαθειά γεράματα).

3. *Επίλογος*

Κλείνοντας το οδοιπορικόν τούτο διά τα πηγάδια της Πρεβέζης θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς τον συγχωρεμένο πρόσφατα Μπαρμπα-Θανάση Βερλέτη, τον εξάδελφο μου Θεόδωρο (Λώλο) Αρταβάνη διά την συνεργασίαν τους για να γράψω τούτες εδώ τις δυό γραμμές για τα πηγάδια της Πρέβεζας χωρίς βέβαια να μπω σε λεπτομέρειες ιδιοκτησιών διότι τότε σχεδόν θα έπρεπε να περιλάβω μεγάλο αριθμό πηγαδιών. Απλά αναφέρθηκα σ' αυτά που είχαν την κυριωτέραν σημασίαν από πλευράς ποιότητος του νερού τους και της εξυπηρετήσεως των πολιτών της πόλεως μας.

Βιβλιογραφία

ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1955, Το κάστρο της Πρέβεζας στα 1684 και το παληό Βενετσιάνικο Υδραγωγείο, εφημερίδα *Αγών Πρεβέζης*, φ. 28/29, 22./29. Αυγούστου 1955

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα

ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα

Ανδρέας ΚΑΡΖΗΣ

Νερό – Βρύσες – Πηγάδια στη δημοτική μας παράδοση

Βρυσούλα πέντε κανουλιών, νερό χαριτωμένο,
Αγγελικό μου πρόσωπο γιατί είσαι θλιμμένο;

Αύγουστος 2003. Περιοδεύοντας στα περίφημα Ζαγοροχώρια, σε κάποιο σημείο της διαδρομής μου, μια πινακίδα που έδειχνε με βέλος, 100 μέτρα κάτω δεξιά, μια βρύση, μ' έκανε να σταματήσω το αυτοκίνητο και να κατέβω να πάω να δροσιστώ. Εκεί, ανάμεσα στα δασιά πλατάνια είδα να στέκει μία πανέμορφη βρύση, σε τριγωνικό σχήμα με βάση περίπου τρία μέτρα και ύψος δύο. Ένα κτίσμα γεμάτο αγάπη για τη φύση και τον άνθρωπο, ένα μνημείο που σώζεται για να ομορφαίνει πιότερο την περιοχή. Αυθόρμητα θυμήθηκα το δημοτικό μας τραγούδι:

Κάτω στα δασιά πλατάνια στην κρυόβρυση
Κάθονταν δυο παλικάρια και μια λυγερή
Κάθονταν και τρων' και πίνουν και την ερωτούν …

Αυτό το χαριτωμένο σκηνικό ήταν η αφορμή να πιάσω να γράψω για τις βρύσες στη λαϊκή μας παράδοση, γιατί, κακά τα ψέματα, ο άνθρωπος τις αναζητά παντού και πάντα στην ύπαιθρο, όχι μόνο το καλοκαίρι αλλά και κάθε εποχή του έτους. Το νερό, τούτο το πολύτιμο αγαθό, η πηγή της ζωής, που γίνεται σιγά-σιγά δυσεύρετο, ήταν και είναι επιθυμία και όνειρο των κατοίκων στα περισσότερα χωριά και τις πόλεις στην πατρίδα μας. Γι' αυτό δεν έμεινε έξω από την εμβέλεια του δημοτικού μας τραγουδιού, το οποίο ύμνησε μοναδικά το καθαρό και γάργαρο νερό.

Το καλό πόσιμο και άφθονο νερό βασάνιζε τις σκέψεις, προπαντός την καθημερινή ζωή των ανθρώπων από τα παμπάλαια χρόνια. Όλοι ήθελαν να έχουν στην αυλή ή στο μαχαλά τους μια βρύση ή ένα πηγάδι που θα εξυπηρετεί τις ανάγκες τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις η θεία τύχη ευνόησε την ελληνική ύπαιθρο με αφθονία πηγών νερού και πήραν οι άνθρωποι και έφτιαξαν βρύσες και πηγάδια.

Ένα τόσο πολύχρηστο και αγαπημένο αγαθό (αντικείμενο) δεν ήταν δυ-

Βρύση «Ντιλαίικα» στη Δρυώνα Κορφοβουνίου Άρτας
(Φωτογραφία: Ανδρέας Καρζής)

νατόν να μην καθρεφτίζει το μεράκι του λαού. Πολλές βρύσες είναι μικρά αριστουργήματα αρχιτεκτονικής, με πέτρα και με μάρμαρο, όταν υπάρχει διαθέσιμο, που και σήμερα σε προκαλούν να σβήσεις τη δίψα σου, αλλά και να δροσίσεις την αισθητική σου περιέργεια.

Διψούν οι κάμποι για νερό και τα βουνά για χιόνια
διψάει κι η δόλια Αρετή για μια σταλιά νεράκι
πέντε μερούλες νηστική και δέκα διψασμένη …

Πάμπολλες είναι οι βρύσες που οφείλουν το όνομά τους στους κτήτορες οι οποίοι σε αρκετές περιπτώσεις τις έκτισαν –το ίδιο ακριβώς έκαναν και οι Τούρκοι τα χρόνια της σκλαβιάς– για να συγχωρεθούν οι ψυχές των δικών τους χαμένων ανθρώπων. Έτσι, βλέπουμε να επικρατεί το όνομα του κτήτορα όπως: «Βρύση του αγά», «βρύση του … (τάδε ήρωα)», «βρύση του καπετάν …», «βρύση του αράπη» (στα Τζουμέρκα και σε άλλα μέρη), «βρύση του πασά» κ.ά. Η έννοια του *κτήτορα* δεν περικλείει ιδιοκτησία, αλλά σηματοδοτεί τον άνθρωπο που κατασκεύασε ή χρηματοδότησε την κατασκευή της βρύσης. Σε άλλες περιπτώσεις οι βρύσες είναι αφιερωμένες σε σημαίνοντα πρόσωπα της περιοχής και συνήθως θρυλείται κάποιο περιστατικό της ζωής τους το οποίο συνέβη στο χώρο όπου χτίζεται η βρύση.

Οι βρύσες πήραν την κυρίαρχη θέση στη ζωή του χωριού γιατί εξασφάλιζαν ό,τι χρειάζεται μια κοινωνία για να ευημερήσει. Έγιναν στοιχείο καθημερινότητας για τις μικρές κοινωνίες της υπαίθρου με την κλειστή οικονομία και είναι πολλές οι παραδόσεις, οι θρύλοι και τα πραγματικά περιστατικά που συνδέονται με αυτές.

Οι λάμιες των πηγών

Όπως σε διάφορες περιοχές της χώρας μας έτσι και στην Ήπειρο, κυρίως στην ύπαιθρο, έχουν να λένε διάφορες ιστορίες για τις λάμιες. Λένε πως είναι δαιμονικά γυναικεία τέρατα, ξωτικά στοιχειά, που κρύβονται στις πηγές, τα ποτάμια, τις βρύσες, τα πηγάδια και τρώνε ανθρώπους ή τους κάνουν χίλια-δυο κακά. Από τις πολλές τέτοιες ιστορίες που κυκλοφορούσαν για τις λάμιες, ο λαός άλλοτε τις φαντάζεται σαν όμορφες γυναίκες και τις συγχέει με τις νεραΐδες. Οι μύθοι πήρανε καινούργια μορφή, μπερδεύτηκαν με τους δημοτικούς θρύλους, τις παραδόσεις και τα τραγούδια και μας μιλάνε όπως στο παρακάτω δημοτικό τραγούδι.

Εκεί πέρα κι αντίπερα στα γυάλινα πηγάδια
ξεφανερώθ' ένα θεριό κι έγινε ώριο κορίτσι
γυναίκεια ρούχα φόρεσε, γυναίκεια πασουμάκια
γυναίκεια διάβη κι έκατσε στου πηγαδιού το χείλο
κι άπλωσε τα ξανθιά μαλλιά και κλαίν' τα μαύρα μάτια …

Οι βρύσες όπως και τα πηγάδια ήταν το κεντρικό σημείο της ζωής των κατοίκων πολλών χωριών. Η εικόνα της κόρης που πάει στη βρύση για νερό αποτελεί συχνά μοτίβο στα δημοτικά μας τραγούδια.

Αγγέλω, κρένει η μάνα σου, δεν ξέρω τι σε θέλει
Να πας στη βρύση για νερό να πιουν τα παληκάρια …

Η κόρη πάει για νερό με τη βαρελοπούλα
Με τα μαλλιά της ξέπλεγα στις πλάτες γυρισμένα.
Λεβέντης την αγνάντεψε 'πα λάργιο παραθύρι.
– Κοντοκαρτέρα, κόρη μου, για να σε κουβεντιάσω
– Δεν έχ' άδεια, λεβέντη μου, να κοντοκαρτερέσω.
Έχω την μπόμτσα στη φωτιά και το ψωμί στο φούρνο …

Και ήταν οι βρύσες χώρος συνάντησης των γυναικών της γειτονιάς ή του μαχαλά κι εκεί κουτσομπολιά έδιναν κι έπαιρναν, πολλές φορές μάλιστα δεν

έλλειπαν οι ομηρικοί καυγάδες και τα μαλλιοτραβήγματα, κυρίως το καλοκαίρι που το νερό λιγόστευε. Οι συναντήσεις των γυναικών ήταν πυκνές και οι συζητήσεις κρατούσαν το καλοκαίρι μέχρι αργά το βράδυ. Ήταν η καθημερινή έξοδος και η μοναδική διασκέδαση των κοριτσιών του χωριού. Ήταν η ξεκούραση μετά από μια εξαντλητική πολύωρη άλλη απασχόληση, που τελειωμό δεν είχε, όπως ο αργαλειός. Γυναίκες γέμιζαν τις στάμνες, τα μπότια ή τις ξύλινες βαρελοπούλες τους με φρέσκο νερό και τα φόρτωναν στην πλάτη τους ή στο γαϊδουράκο τους και βιαστικά γύριζαν στο σπίτι τους. Άλλες ήταν απασχολημένες με τη μπουγάδα τους χτυπώντας την απαλά με τον ξυλοκόπανο:

Αρχοντοπούλα έπλενε στης βρύσης τα πλατάνια
Είχε ασημένιο κόπανο, μαλαματένια πλάκα
Κι απ' το πολύ το πλύσιμο κι' απ' την αγλιγοράδα
Τσακίστηκεν ο κόπανος, ραγίστηκεν η πλάκα …
Θα σε στήσω κρύα βρύση
Ν' άρχονται ξανθιές να πλένουν
Μαυρομάτες να λευκαίνουν …

Ανταριασάνε τα βουνά, σκοτείνιασαν οι κάμποι,
Παν' τα πουλάκια στις φωλιές κι οι γιόμορφες στη βρύση
Πάνω κι εγώ το γιορφανό τα πρόβατα ν' αρμέξω.
Κι εκεί νερό δεν εύρισκα να πλύνω τα καρδάρια
Την Ασημούλα φώναξα νερό να πάει να φέρει.
Για συρ' Ασήμω μ' για νερό να πλύνω τα καρδάρια
Κι ύστερα δώσ' μου φίλημα κι αυτά τα μαύρα μάτια …

Ήταν οι βρύσες και σημείο συνάντησης για κάποιο ραντεβού εκείνα τα χρόνια, όπου το ζήτημα ηθικής ξεπερνούσε τα όριά της …

Πάρε τα γκιούμαι Ελένη κι έλα να τα γιομίσουμε
Στο πλάτανο στη βρύση να τα μιλήσουμε …

Σήμερα θέλ' να κατεβώ κάτου στην κρύα βρύση
Να πιω νερό και να λουστώ, νερό να ξεδιψάσω
Να βρω και την αγάπη μου, να την παρασκονιάσω …

Σαν πας Μαλάμω μ' για νερό κι εγώ στη βρύση καρτερώ
Να σου τσακίσω το σταμνί να πας στη μάνα σ' μοναχή (αδειανή) …

Σύρε να πεις της μάνας σου να μην με καταριέται

Ή θα την κάνω πεθερά ή θα την κάνω μάνα.
Άντε και βάνε τ' άρματα κι έλα στην κρύα βρύση …

Η δημοτική μούσα θέλει τις βρύσες και τα πηγάδια μα πιότερο τις βρύσες να είναι άρρηκτα δεμένες με κάποια δέντρα. Εκείνο όμως που κυριαρχεί στη δημοτική μας ποίηση και που έχει γίνει ακλόνητο σχεδόν δίδυμο με τη βρύση είναι ο πλάτανος.

Θυμάσαι που σε φίλησα στον πλάτανο στη βρύση
και βάλαμαν για μάρτυρες τα φύλλα του πλατάνου;
Τώρα τα φύλλα πέσανε τα ποιος θα μαρτυρήσει;
Θα μαρτυρήσει ο πλάτανος, θα μαρτυρήσει η βρύση …

Πέρα σ' εκείνη την καρυά, την αστραποκομένη
απόχει στην κορφή σταυρό, στη ρίζα το πηγάδι
εκεί έσκυψα να πιω νερό, μα τον άσπρο της λαιμό,
να πιω και να γιομίσω, την καρδιά μου να δροσίσω
κι έπεσε το μαντήλι μου, καημόν πούχε τ' αχείλη μου …

Βρυσούλα με το κρύο νερό, με την ιτιά μπροστά σου
τίποτες δε σου ζήλεψα μον' τη γειτόνισσά σου …
Κόρη που πάνεις για νερό με τη βαρελοπούλα
και παίρνεις τον ανήφορο σαν τη περδικοπούλα
χαιρέτα μου τον πλάτανο, χαιρέτα μου τη βρύση
χαιρέτα το κορίτσι μου, πόρχεται να γιομίσει …

Ο πλάτανος θέλει νερό κι η λεύκα θέλει αγέρα
και το κορίτσι φίλημα όσο να πάρει η μέρα …

Τόποι σύναξης κλεφτών

Πριν και κατά τη διάρκεια του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα του 1821 οι βρύσες και τα κεφαλόβρυσα είναι τόποι συνάντησης και πρόσκαιρης ανάπαυσης των κλεφτών και των αρματολών. Εκεί διηγούνται τα κατορθώματα και τα πάθη τους, συναγωνίζονται στο πάλεμα και το λιθάρι. Σ' αυτές τις συνάξεις βρίσκει πλούσιο υλικό η λαϊκή μούσα για να δημιουργήσει πλήθος δημοτικών τραγουδιών:

Καλώς ανταμωθήκαμε εμείς οι ντερτιλήδες
Να κλάψουμε τα ντέρτια μας και το παράπονό μας.

Κι αύριο καλές αντάμωσες, πάλε ν' ανταμωθούμε
Στον Αϊ-Λιά στον πλάτανο, στις κρύες δροσοπούλες
Πόχουν οι κλέφτες σύναξη κι όλοι οι καπεταναίου …

Τρία μπαϊράκια στήσανε κοντά εις τα πηγάδια
Το' να είναι τ' Αλή Πασά τ' άλλο του Βεληγκέκα
Και τρίτο το καλύτερο του Μπότσαρη του Μάρκου …

Έχετε γεια ψηλά βουνά και δροσερές βρυσούλες
Κι εσείς Τζουμέρκα κι Άγραφα παλικαριών λημέρια …

Κλαίνε τα δέντρα κλαίνε και τα κλαριά
Κλαίνε και τα λημέρια που λημέριαζα
Κλαίνε κι οι βρυσοπούλες πόπινα νερό …

Από τη βρύση θα φέρει η ανύπαντρη κόρη «τ' αμίλητο νερό» για τον κλήδονα της παραμονής τ' Αϊ-Γιαννιού όπως επίσης και το πηγάδι, ανήμερα της ίδιας γιορτής θα παίξει καθοριστικό ρόλο στον κλήδονα και, όπως λέει και το τραγούδι, θέλουν τα μάγια να «πέφτουν στο πηγάδι»:

Ανάθεμα ποιος τα 'ριξε τα μάγια στο πηγάδι …

Άϊντε Μάρω στο πηγάδι, άϊντε για νερό.
– Καρτερείτε μ' αδερφούλες για να ζαλωθώ
Για να πάρω τα βαρέλια και το μαστραπά.
Είν' ο Γιάννος στο πηγάδι ο Πλανόγιαννος
Που πλανεύει τα κορίτσια και τις όμορφες
Και με πλάνεψε κι εμένα και δεν έρχομαι …

Και τι δεν έχουν γραφτεί για τις βρύσες. Γραφικές και ρομαντικές ιστορίες, που κρύβουν μέσα τους και τις δυνάμεις της φύσης. Οι μύθοι τους είναι παραμύθια αληθινά γύρω από δρακοντοκτονίες και στοιχειά. Παραδόσεις αναφέρονται σε νεραΐδες. Θέλουν τη βρύση «νεραϊδόβρυση», λένε ότι εκεί χάθηκε η κόρη του Ηπειρώτη βασιλιά και μας θυμίζουν τους στίχους του Κώστα Κρυστάλλη:

Εκείνη αφήνει τα νερά τον παίρνει από κατόπι
Και γίνεται γυναίκα του και γίνεται δική του …

Βρύση στη Ζερμή (Βρυσούλα) Πρέβεζας
(Φωτογραφία: Ανδρέας Καρζής)

Ακόμα και σε τραγούδια που μιλούν για πόθο, για απιστίες, ακόμα και για χάρο, θα συναντήσουμε τη βρύση να πρωταγωνιστεί και να μοιράζεται τα ανθρώπινα συναισθήματα όπως πάντα σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της ζωής μας. Εξ' ου και «νερό πηγή ζωής». Ας δούμε κάποια από αυτά.

Κυπαρισσάκι μου ψηλό, ποια βρύση σε ποτίζει
που στέκεις πάντα δροσερό κι ανθείς και λουλουδίζεις;

Δεν είναι κρίμα να διψώ κι η βρύση να 'ναι μπρος μου
Νερό να μη μπορώ να πιω μεγάλος ο καημός μου …

Εγώ 'λεγα, βρυσούλα μου, πως τρέχεις για τ' εμένα
Μα συ έτρεχες και πότιζες όλα τα διψασμένα …

Χάρε μου διάβα από χωριά, κάτσε σε κρύα βρύση,
Να πιουν οι γέροντες νερό κι οι νιοι να λιθαρίσουν …

Μνημεία ζωής

Το όνομα κάθε βρύσης έχει να κάνει με τη θέση, τη μορφή ή κάποια τοπική παράδοση. Οι περισσότερες παλιές βρύσες είναι μάλλον εξέλιξη της μορφής εκείνων που υπήρχαν από Τουρκοκρατίας. Χτίζονταν από κοινές πέτρες και διατηρούσαν τόξο που σχηματίζει ημικύκλιο και κόγχες που γίνονται ορθογώνιες. Λέγεται, δε, πως οι Τούρκοι έχτιζαν βρύσες για «συγχώριο» κάποιου δικού τους. Αυτό έρχονται να το επαληθεύσουν οι εντοιχισμένες πλάκες που σώθηκαν πάνω σε βρύσες από τα χρόνια εκείνα. Είναι δε η βρύση, πέτρινη κατασκευή που στέκεται ταπεινή και χωρίς καμιά παρηγοριά δίπλα στη βουρκωμένη φύση. Θυμάται την εποχή της μεγάλης της ακμής, κουδουνίσματα και βελάσματα αμέτρητων κοπαδιών, τη δροσιά που πρόσφερε σε κάθε λογής διαβάτη και στρατοκόπο, το γλυκό κελάρυσμα και την ευτυχία σε παραμυθένιες νύχτες στην αγέρωχη γαλήνη. Όμορφα νεανικά χρόνια και θύμησες αλησμόνητες.

Σήμερα, ευτυχώς, κάποιες από αυτές αντέχουν ακόμα –έστω βουβές– για να θυμίζουν στους νεότερους ότι κάπου εκεί δίπλα και πιο πάνω και πιο πέρα υπήρχαν κάποτε σπίτια και άνθρωποι του «πέρα» ή του «δώθε» μαχαλά. Τέλος, πολλά και ποικίλα είναι τα τοπωνύμια ή και χωριά που υπάρχουν σε πολλά μέρη της πατρίδας μας και που οφείλουν την ονομασία τους σε κάποια βρύση. Ιδού μερικά: Πολύδροσο, Κρυοπηγή, Κρυονέρι, Πηγάδια, Βρυσούλα, Βρυσοχώρι, Πηγαδούλια, κ.ά.

Στέλιος Θ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ*

«Ποῦ εἶναι οἱ κουροῦνες / πού εἶδε ὁ ποιητής;» Η ποιητική σχέση της Πρέβεζας με το Νίκο Εγγονόπουλο

Ένα από τα κυρίαρχα συστατικά της ποίησης του Εγγονόπουλου είναι οι γεωγραφικοί τόποι και ειδικότερα οι πόλεις. Είτε αυτές είναι πραγματικές και ελληνικές όπως η Κωνσταντινούπολη, η Μοσχόπολη, το Ανάπλι, η Καστοριά, η Σινώπη, η Θεσσαλονίκη, είτε ξένες, π.χ. το Ελμπασάν, το Μαρακαΐμπο, το Καράκας, είτε ανύπαρκτες και φανταστικές, όπως η Μυούπολις, η πόλις του Φωτός, η πόλις-σύννεφο, ή η πόλις των πυρκαϊών. Οι φανταστικές πόλεις, όπως ο ίδιος λέει, υπάρχουν ασχημάτιστες και ως ιδέα στους πίνακες του και η αναζήτησή τους, χωρίς όμως κάποια μεταφυσική αγωνία, επιτυγχάνεται μέσω των ποιημάτων του:

> *ἄραγες – ἀκούοντας, ὦ παῖδες, – τῶν φιλοπόνων ζωγράφων*
> *ἡ μεταφυσική πολιτεία*
> *μέσα στούς ἀναρτημένους πίνακες νά βρίσκεται κρυμμένη;*[1]

Οι άλλες, οι υπαρκτές, ελληνικές και ξένες, στέκονται πολλές φορές η αφετηρία για να ξεκινήσει κάποιο ποίημα του, ή για να συνεχιστεί η αφήγηση. Όλες, όμως, κατοικούνται από τον ίδιο τον ποιητή, και πλάθονται για να ικανοποιήσουν τις δικές του ανάγκες και μόνον. Τη διαλεκτική σχέση του ποιητή και της πόλης μπορούμε να την παρακολουθήσουμε στο ποίημα του: «Η ζωή και ο θάνατος των ποιητών», ενώ πολύ περιοριστικά και απόλυτα ενδεικτικά, γι' αυτό το θέμα αναφέρω και τα εξής ποιήματά του: «Ένα ταξίδι στο Ελμπασάν», «Νυκτερινή Μαρία», «Δυαδικός αυτοματισμός», «Μπολιβάρ», «Η πόλις του Φωτός» κλπ. Κοινός τόπος για όλες τις πόλεις που χρησιμοποιεί και μνημονεύει ο Εγγονόπουλος, είναι η απουσία της περιγραφής των, η

---

* Ομιλία που έγινε στην Πρέβεζα, στις 23.6.2007 στα πλαίσια του εορτασμού των 100 χρόνων από τη γέννηση του ποιητή Νίκου Εγγονόπουλου.

[1] «Ὄρνεον 1748», βλ. ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 1977, τ. Β΄, 91-92.

εύκολη μετακίνηση του ποιητή από τη μία πόλη στην άλλη μέσα στο ίδιο ποίημα, η υπέρβαση της ιστορίας τους και η πορεία τους πέραν του χρόνου και του τόπου. Η μοναδική εξαίρεση απ' αυτά είναι η αναφορά του στην πόλη της Πρέβεζας, που γίνεται με ευθύ, και πολύ συγκεκριμένο τρόπο, με παραθέσεις απτών εικόνων και τη σύγχρονη περιγραφή της. Εύλογα, όμως, θα αναρωτηθεί κάποιος,

Νικόλαε Εγγονόπουλε
τι ζητούσες στην Πρέβεζα
συ
ένας
Κωνσταντινουπολίτης;[2]

Για όσους πιθανόν να το αγνοούν, θα πω πως η σχέση του ποιητή με την πόλη μας, αφορμάται στη σύζυγό του, Λένα Εγγονόπουλου, που έλκει την καταγωγή της από εδώ. Πατέρας της ήταν ο Λεωνίδας Τσιόκος, που γεννήθηκε στην Πρέβεζα το 1892 και διετέλεσε βουλευτής Πρεβέζης και Υπουργός.[3] Η ίδια σε κείμενό της γράφει πως:

> *... η αδελφή μου κι εγώ γεννηθήκαμε στην Αθήνα. Διατηρούσαμε επαφή με την Πρέβεζα, στην οποία πηγαίναμε στις προεκλογικές περιόδους και στις διακοπές. Το '41 ο πατέρας κάνει εγχείρηση έλκους και πεθαίνει, σε ηλικία 47 χρονών. Επί κατοχής πήγαμε στην Πρέβεζα για να μπορέσουμε να επιβιώσουμε. Επιστρέψαμε άνοιξη του '44, με την απελευθέρωση.*[4]

Η επαφή της με την πόλη διατηρείται και στη συνέχεια, και μετά τον γάμο της με τον Εγγονόπουλο το 1960 όπως προκύπτει από τις επιστολές που αυτός κατά καιρούς της έστελνε, όταν αυτή και η κόρη τους βρίσκονταν εδώ.

Σ' αυτές τις επιστολές του Εγγονόπουλου,[5] πέραν των άλλων, φαίνεται καθαρά η εξοικείωση της συζύγου του με τον τόπο και η ευχαρίστηση που ένοιωθε κατά την εδώ παραμονή της, αναφέρονται κάποια συγγενικά πρόσωπα –σημάδι πως οι δεσμοί της με το χώρο είναι γεροί–, σαρκάζονται οι προβληματικές υπηρεσίες που προσφέρουν οι δημόσιοι οργανισμοί και δυσχεραίνουν την επικοινωνία τους, και εν τέλει αποτυπώνεται η γνώμη του ποιητή για τον τόπο της συζύγου του:

---

[2] Πρβλ. ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 1977, τ. Α΄, 158: «Σεμνύνομαι, και το δικαιούμαι άλλωστε, να ονομάζω τον εαυτό μου, ενίοτε, Κωνσταντινουπολίτη».

[3] ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 236.

[4] ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΥ 1988, 239.

[5] ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 1993. Από τις 43 δημοσιευμένες επιστολές οι 11 έχουν ως τόπο προορισμού την Πρέβεζα.

Τι τα θέλεις, συμφωνώ, χίλιες τόσες αρετές, ομορφιές έχει η Πρέβεζα. Αλλά, στο ταχυδρομείο, απελπισία, μηδέν![6]

Κατ' αυτόν, λοιπόν, τον τρόπο, ο Εγγονόπουλος γνωρίζεται με την πόλη μας, και χωρίς ν' αναπτύξει κάποιους ιδιαίτερους δεσμούς μαζί της, ή, εν πάση περιπτώσει, να διαφημίσει την οποιαδήποτε σχέση δημιούργησε μ' αυτήν, θα την εντάξει κάποια στιγμή στο έργο του.

Ωστόσο, κάποιες μυστικές διεργασίες πρέπει να συνέβησαν προηγουμένως, πριν δηλαδή τη μεσολάβηση της συζύγου του, ώστε ο ποιητής, έστω και έμμεσα, να βρεθεί κοντά στην Πρέβεζα.

Ας πάμε όμως κάποια χρόνια πίσω και συγκεκριμένα στα χρόνια της κατοχής. Το χειμώνα του 1942-1943 ο Εγγονόπουλος γράφει το ποίημα του «Μπολιβάρ» το οποίο κυκλοφόρησε στην αρχή σε χειρόγραφα αντίγραφα και διαβάζονταν σε συγκεντρώσεις αντιστασιακού χαρακτήρα. Το ποίημα ξεκινάει με τη δήλωση του ποιητή πως:[7]

Γιά τούς μεγάλους, γιά τούς ἐλεύθερους, γιά τούς γενναίους, τούς δυνατούς,
Ἁρμόζουν τά λόγια τά μεγάλα, τά ἐλεύθερα, τά γενναῖα, τά δυνατά
[...]
Γι' αὐτούς θά πῶ τά λόγια τά ὡραῖα, πού μοῦ τά ὑπαγόρευσε ἡ Ἔμπνευσις,
Καθώς ἐφώλιασε μέσα στά βάθια τοῦ μυαλοῦ μου ὅλο συγκίνηση
Γιά τίς μορφές, τίς αὐστηρές καί τίς ὑπέροχες, τοῦ
Ὀδυσσέα Ἀνδρούτσου καί τοῦ Σίμωνος Μπολιβάρ ...

Και λίγο παρακάτω ο Εγγονόπουλος ορίζει τη σειρά με την οποία θα μιλήσει γι' αυτούς τους υπέροχους άνδρες:

Ὅμως γιά τώρα θά ψάλω μοναχά τόν Σίμωνα, ἀφήνοντας τόν
ἄλλο γιά κατάλληλο καιρό,
Ἀφήνοντάς τον γιά νάν τ' ἀφιερώσω, σάν ἔρθ' ἡ ὥρα,
ἴσως τό πιό ὡραῖο τραγούδι πού ἔψαλα ποτέ,
Ἴσως τ' ὡραιότερο τραγούδι πού ποτές ἐψάλανε σ' ὅλο τόν κόσμο.

Τη δέσμευσή του αυτή, ο ποιητής για τους δικούς του λόγους δεν την τήρησε. Ίσως δεν ήρθε η ώρα που περίμενε, ίσως οι συνθήκες και το περιβάλλον

[6] Εγγονοπουλος 1993, επιστολή No. 31.
[7] Εγγονοπουλος 1977, τ. Β΄, 9-10.

δεν γονιμοποίησε την ιδέα του, αφού οι ηρωικές εποχές παρήλθαν έκτοτε, ή πιθανόν γιατί αυτό που αγαπάς τόσο πολύ, πολλές φορές το κρατάς ερμητικά κλεισμένο μέσα σου. Πιστεύω, ωστόσο, πως η εποχή που γράφτηκε το ποίημα, εποχή σκότους και κατατρεγμού των Ελλήνων, δίνει την απάντηση γιατί ο ποιητής δεν τήρησε την υπόσχεσή του. Αυτά πού ήταν να γράψει για τον Ανδρούτσο, τα έγραψε για έναν ξένο ήρωα, ξεγελώντας έτσι τους κατακτητές, κάτι όμως που δεν το κατάφερε απόλυτα, αφού όπως ο ίδιος λέει:

> *Στὰ μέσα τοῦ 1944, ὁ συγγενής μου Ἄγγελος Ἔβερτ μοῦ σύστησε ἰδιαίτερα νὰ λείψω γιὰ κάμποσο ἀπὸ τὴ μέση, καθὼς οἱ Γερμανοί, ποὺ ἄλλωστε σὲ λίγο θὰ γκρεμοτσακίζονταν, φαίνεται πὼς εἶχαν ἀρχίσει νὰ δείχνουν κάποιο ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ τί ἔλεγα στὸν* Μπολιβάρ.[8]

Στο έργο του Εγγονόπουλου, μετά την παραπάνω δήλωση, ο Οδυσσέας Ανδρούτσος εμφανίζεται μόνο σε δύο ποιήματά του: Στο «Η πόλις του Φωτός», όπου ο ποιητής τον κατατάσσει ως ένα από τα προσφιλή του πρόσωπα, και στο «Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου».[9] Το γεγονός αυτής της απουσίας του Ανδρούτσου από το ποιητικό έργο του Εγγονόπουλου δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως έλλειψη αγάπης και ενδιαφέροντος του γι' αυτόν, ούτε ως αλλαγή των αρχικών του χαρακτηρισμών και απόψεων για τον άνδρα, αφού στις σημειώσεις που έκανε ο ίδιος ο Εγγονόπουλος για το «Μπολιβάρ» αναφέρει πως γι' αυτόν,

> *Ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδρούτσος εἶναι, [...] ὄχι μόνο μία ἀπό τίς λαμπρότερες μορφές τῆς Ἐθνεγερσίας τοῦ 21, ἀλλά καί μιά ἀπό τίς πλέον δεσπόζουσες μορφές τῆς πανανθρώπινης ἱστορίας.*[10]

Επαναβεβαιώνεται έτσι η εκτίμηση και η αγάπη που έτρεφε ο ποιητής για τον ήρωα της Επανάστασης του 21, ωστόσο η απουσία του ύμνου γι' αυτόν, παρέμεινε οριστικά.

Στη συλλογή που προανέφερα, περιλαμβάνονται τα ποιήματα μίας εικοσαετίας, όπως εκμυστηρεύεται ο ίδιος ο Εγγονόπουλος στις «Σημειώσεις» του που παραθέτει στο τέλος της συλλογής,[11] και οι οποίες αποτελούν τρόπον τινά συνέχεια των προηγούμενων «Σημειώσεων», των συλλογών του

---

[8] ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 1978, 223.

[9] Και τα δύο ποιήματα υπάρχουν στη συλλογή *Στην κοιλάδα με τους ροδώνες*, βλ. ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 1978.

[10] ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 1977, τ. Β΄, 26.

[11] ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 1978, 221.

Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν και *Τα κλειδοκύμβαλα της σιωπής*.[12] Οι σημειώσεις αυτές, πέραν των σχολίων που περιέχουν για κάποια από τα ποιήματά του, έχουν μεγάλο ενδιαφέρον γιατί ο ποιητής, μιλώντας σε πολύ προσωπικό ύφος, εκθέτει τις απόψεις του για διάφορα θέματα της τέχνης του, αναλύει τις αισθητικές του επιλογές, προβάλει τα επιχειρήματά του για τη γλώσσα και τη στάση ζωής που τήρησε, εξιστορεί γεγονότα που τον σημάδεψαν από την πρώτη του ποιητική εμφάνιση, αναλύει τις σχέσεις του με τους ανθρώπους που τον γαλούχησαν και τον επηρέασαν. Είναι δηλαδή αυτές οι «Σημειώσεις» ένα εξομολογητικό κείμενο που βοηθάει πάρα πολύ τον αναγνώστη στην ερμηνεία των ποιημάτων του Εγγονόπουλου. Αξίζει ν' αναφερθεί πως στις δεύτερες «Σημειώσεις» αναφέρεται ως τόπος συγγραφής τους η Πρέβεζα με ημερομηνία 15.9.1977, κάποιοι δε μελετητές τις χαρακτηρίζουν ως «Σημειώσεις της Πρέβεζας»,[13] σε αντιδιαστολή με τις πρώτες «Σημειώσεις» που χαρακτηρίζονται ως «Σημειώσεις της Σκάλας Ωρωπού». Το γεγονός αυτό έχει τη σημασία του, αφού επιβεβαιώνει τη σχέση του ποιητή με την πόλη μας.

Στη συλλογή, λοιπόν, αυτή, με τα ποιήματα μίας εικοσαετίας, ο Εγγονόπουλος πέραν των άλλων, συνομιλεί και με τούς ομότεχνους του ποιητές, από τους ξένους με τους Μαλαρμέ, Τζαρά, Περέ, Βαλερύ, Τράκλ, Σίλλερ, Ρίλκε, Μπωντλαίρ, Λα Φονταίν, και από τους δικούς μας με τους Καβάφη, Παπαδιαμάντη, Εμπειρίκο, Βιντσέντζο Κορνάρο και Καρυωτάκη. Και ενώ με όλους συνομιλεί σε φιλικό επίπεδο, ή η μνημόνευσή τους γίνεται για την απόδοση χαρίτων και τιμών, στη συνομιλία του με τον Καρυωτάκη, υποβόσκει κάποια αντιπαλότητα και οξύτητα. Και εάν μεν η διάσταση των απόψεων είχε ως αφετηρία ποιητικά θέματα, τούτο θα ήταν σε κάποιο βαθμό κατανοητό, παρ' όλο που ο Εγγονόπουλος έχει αναγνωρίσει πώς

> *... με δίδαξαν πολλά ο Απολλιναίρ, ο Λωτρεαμόν, ο Καρυωτάκης, ο Καβάφης, ο Εμπειρίκος. Όλοι αυτοί μου ομόρφηναν το νυχτερινό μου ουρανό, μου έκαναν την νύχτα μέρα.*[14]

Έχει όμως αυτή η αντιπαράθεση αιτία, τούτη εδώ την πόλη, την Πρέβεζα και για την παρούσα περίσταση, τούτο είναι αξιομνημόνευτο.

---

[12] ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 1977, τ. Α΄.
[13] ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ 1988, 22.
[14] ΝΙΑΡΧΟΣ 1976, 9.

ΚΛΕΑΡΕΤΗ ΔΙΠΛΑ-ΜΑΛΑΜΟΥ

... Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου,
καί δίπλα σ' αὐτή τ' ὄνομά μου.
Κ. Καρυωτάκης

ὅταν μέ πάη ὁ καπετάν Ἡράκλης
μέ τό καράβι του
στήν Πρέβεζα

ἡ πόρτα ἡ σκοτεινή τοῦ κάστρου
πού ὁδηγάει ἀπ' τό λιμάνι
στόν κεντρικό τό δρόμο
μέ τό ρολόϊ καί τόν πύργο

τό σμάρι τό πολύχρωμο
οἱ γύφτισσες

οἱ φοῦρνοι πού λαμπροφωτίζουνε
στά βάθεια
τῶν σκοτεινῶν μαγκιπείων
καί τά χρυσά καρβέλια ὀρθά σειρές στημένα
στά μακρυά πάταρα
στίς χαμηλές προθῆκες

κι' ὅλο τριαντάφυλλα
τριαντάφυλλα παντοῦ
στά περιβόλια
ἀναρριχώμενα στούς φράχτες
φουντωτά στίς γλάστρες
στά κατώφλια

;ποῦ εἶναι οἱ κουροῦνες
πού εἶδε ὁ ποιητής;

ἐδῶ πρωτο-εἶδε τό φῶς
ὁ νέος Ἡρακλῆς
– μιᾶς κι' ἄρχισα μέ τόν Ἡράκλη –
τό ὑπερήφανο λιοντάρι
τῆς ἐλευθεριᾶς
ὁ Μουτσανᾶς
(ὁ Ὀδυσσεύς Ἀνδροῦτσος)

Το ποίημα αυτό[15] έχει ως τίτλο το όνομα της ποιήτριας Κλεαρέτης Δίπλα-Μαλάμου, η οποία γεννήθηκε στην Πρέβεζα το 1898, και ως μότο ο Εγγονόπουλος παραθέτει το δίστιχο του Καρυωτάκη από το ποίημα «Σταδιοδρομία».[16]

«Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου» / καί δίπλα σ' αὐτό τ' ὄνομά μου.

Εξ αρχής πρέπει να παρατηρήσω με απόλυτη βεβαιότητα, πως η χρήση του ονόματος της ποιήτριας από τον Καρυωτάκη, δεν έγινε επειδή ο ποιητής ήξερε πώς η γενέτειρά της θα ήταν ο τελευταίος σταθμός της ζωής του. Από τότε που γράφτηκε η «Σταδιοδρομία», ίσα με τον ερχομό του Καρυωτάκη στην Πρέβεζα, μεσολάβησε πολύς καιρός και πολλά γεγονότα, και θα ήταν πολύ άστοχο να ισχυριστούμε πώς η ειμαρμένη συμμάχησε ώστε η επιλογή του ονόματος της ποιήτριας να προεικονίσει την επιλογή του τόπου του αυτοχειριασμού του ποιητή.

Οι συμπτώσεις καμιά φορά είναι τρομερές. Μέσα στο γενικότερο σαρκασμό που εκλύουν οι *Σάτιρες* του Καρυωτάκη και στον ιδιαίτερο αυτοσαρκασμό που κρύβουν οι γραμμές της «Σταδιοδρομίας» του, ο Καρυωτάκης με κάπως βάναυσο τρόπο χρησιμοποιεί την Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου, όταν στο παραπάνω δίστιχο την απαξιώνει τελείως αναφέροντάς την ως «αυτό».

Ο Εγγονόπουλος όμως, προβαίνει κατά κάποιον τρόπο στην αποκατάσταση της ποιήτριας, πρώτα όταν βάζει ως τίτλο του ποιήματός του το όνομά της και ύστερα όταν στο μότο αυτού του ποιήματος παραθέτει την αντωνυμία που υπάρχει στο δίστιχο του Καρυωτάκη σε γένος θηλυκό και όχι ουδέτερο όπως αυτός:

Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου / καί δίπλα σ' αὐτή τ' ὄνομά μου.

Η διόρθωση αυτή που αποπειράται ο Εγγονόπουλος, ξεκινάει από τη συμπάθεια που δημιουργεί η απαξίωση της ποιήτριας από τον Καρυωτάκη (και ας ειπωθεί πως η Δίπλα-Μαλάμου δεν είναι και ό,τι χειρότερο έχει να επιδείξει η ελληνική ποίηση, άλλωστε ο ίδιος ο Καρυωτάκης δεν υπεραμύνθηκε των άδοξων ποιητών;) και πιστεύω πως βρίσκεται μέσα στο γενικότερο πνεύμα της αντιπαλότητας του με τον Καρυωτάκη, που ενυπάρχει στο συγκεκριμένο ποίημα του.

Από εκεί και πέρα όλα τα στοιχεία του συγκεκριμένου ποιήματος, αντιπαρατίθενται με όσα αναφέρει ο Καρυωτάκης στο δικό του ποίημα για την πόλη. Το καράβι του καπετάν Ηράκλη θυμίζει το πλοίο της γραμμής του Καρυωτάκη, ο κεντρικός δρόμος με το ρολόι και τον πύργο που βλέπει ο Εγγο-

[15] ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 1978, 90-91· επίσης ΜΑΦΡΕΔΑΣ 2001, 24-25.
[16] ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1998, 82-83.

νόπουλος όταν έρχεται στην πόλη, αντιπαραβάλλεται με τους λερούς κι ασήμαντους δρόμους που περπάτησε ο Καρυωτάκης, οι φούρνοι με τα καρβέλια που λαμπροφωτίζουνε στα βάθεια των σκοτεινών μαγκιπείων, είναι το αντίβαρο της ελλιπούς μερίδας και το συμπλήρωμα των κρεμμυδιών που καθαρίζουνε οι γυναίκες της πόλης, και ο θάνατος που είδε ο Καρυωτάκης στα ζουμπούλια στο μπαλκόνι εξορκίζεται με τη ζωή που βλέπει ο Εγγονόπουλος να αναδύεται από τα τριαντάφυλλα που υπάρχουν παντού, όπου κι αν στραφεί το βλέμμα σου.

Η θεώρηση λοιπόν του σκηνικού της πόλης είναι εντελώς διαφορετική από τους δύο ποιητές. Ο ένας αντίκριζε σε κάθε του βήμα το θάνατο, ο άλλος συναντάει διαρκώς το φως και τη χαρά και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε χωρίς καμιά επιφύλαξη, μεγαλόφωνα να αναρωτηθεί:

ποῦ εἶναι οἱ κουροῦνες / πού εἶδε ὁ ποιητής;

Εάν διαβάσουμε τα δύο ποιήματα απλώς ως περιγραφικά της ασχήμιας ή της ομορφιάς της πόλης, η χρονική απόσταση που τα χωρίζει είναι ένα ισχυρό επιχείρημα για κάποιον που θα ήθελε να αντιπαραβάλει σε ό,τι έχω πει πιο πάνω, τον ισχυρισμό πως η εικόνα της πόλης λογικό είναι να έχει βελτιωθεί στο μεσοδιάστημα των δύο ποιημάτων.

Η μονοσήμαντη και επίπεδη αυτή ανάγνωση, νομίζω πως θα αδικούσε πρωτίστως τους δύο ποιητές, που με τους στίχους τους προσπαθούν να αναδείξουν, μέσα από τις εικόνες της πόλης άλλες προτεραιότητες και άλλα νοήματα, ταυτόχρονα όμως θα χρέωνε κι εμένα με ένα στείρο τοπικισμό, που δεν υπάρχει στις προθέσεις μου και αδικεί την πόλη μου. Η Πρέβεζα λειτουργεί και στον Καρυωτάκη και στον Εγγονόπουλο ως ένα εξαιρετικό ποιητικό σύμβολο, αντίθετης κατεύθυνσης εν προκειμένω, όπως έχω δείξει σε παλαιότερη μελέτη μου.[17]

Συνεχίζοντας, λοιπόν, την παράθεση των διαφορετικών στοιχείων των δύο ποιημάτων, άφησα τελευταίο, ως κατεξοχήν πιο αξιομνημόνευτο, την επίκληση που κάνει στους ακροτελεύτιους στίχους ο Εγγονόπουλος, του Οδυσσέα Ανδρούτσου. Ο ποιητής, στο μίζερο τόπο που περιγράφει ο Καρυωτάκης στο δικό του ποίημα, αναδεικνύει την ιστορικότητα του, την τελείως αποσιωπημένη από όλους, όσους κατά καιρούς χρησιμοποίησαν σαν ποιητικό τους σύμβολο την πόλη (με εξαίρεση το Γιάννη Δάλλα, ο οποίος στους «Ισολογισμούς» του αναδεικνύει την άλλη ιστορικότητα του τόπου, αυτής της ναυμαχίας του Ακτίου[18]).

Τούτος λοιπόν ο τόπος, είναι η γενέτειρα του Οδυσσέα Ανδρούτσου, του

[17] ΜΑΦΡΕΔΑΣ 2001.
[18] ΔΑΛΛΑΣ 1990, 254 και 263· ΜΑΦΡΕΔΑΣ 2001, 22.

υπερήφανου λιονταριού της ελευθερίας, για τον οποίον ο ποιητής τρέφει μεγάλη εκτίμηση κι αγάπη, όπως προείπα, και για τον οποίον είχε υποσχεθεί πως θα ψάλει το ωραιότερο τραγούδι που ειπώθηκε ποτέ, και γι' αυτόν τον λόγο, ο τόπος πρέπει να αντιμετωπίζεται με τον ανάλογο σεβασμό κι ευπρέπεια. Κι όταν ένας ποιητής του ύψους του Εγγονόπουλου στην αντιπαράθεσή του με κάποιον άλλον χρησιμοποιεί πέραν των άλλων και ως επιχείρημά του για να υποστηρίξει την άποψή του, ένα από τα ιερότερα σύμβολά του, κατανοείτε φαντάζομαι, ποια θα μπορούσε να ήταν η εκτίμηση που έτρεφε ο ποιητής για την πόλη μας.

Περικλείει πολλή αυταρέσκεια να υποθέσει κάποιος παρεπίδημος της Πρέβεζας ότι ο Εγγονόπουλος έγραψε το συγκεκριμένο ποίημα του, «Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου», ως αντίπαλο στο ποίημα «Πρέβεζα» του Καρυωτάκη. Η δε αντιπαράθεση των συστατικών στοιχείων των δύο ποιημάτων που αποπειράθηκα παραπάνω, δεν έγινε με σκοπό να καταδείξει την υπεροχή του ενός ποιήματος έναντι του άλλου. Τέτοιες υποθέσεις και προθέσεις φαντάζουν πολύ ρηχές και ξώφαλτσες και αδικούν την πόλη υπέρ της οποίας, υποτίθεται ότι επιχειρηματολογεί κάποιος, ισχυριζόμενος αυτά. Ο Εγγονόπουλος, θέλω να πω, έγραψε ένα ποίημα για μία Πρέβεζα, αλλιώτικη από αυτήν που αντίκρισε κι έζησε ο Καρυωτάκης, σε διαφορετικές συνθήκες και με άλλη ψυχολογία απ' ό,τι αυτός. Έγραψε ένα θαυμάσιο ποίημα, που μιλάει για τη ζωή και τη χαρά, εξίσου δυνατό και υπέροχο με αυτό το τρομακτικά όμορφο του Καρυωτάκη, που ξεχειλίζει από την απελπισία και το θάνατο. Πλειοδοσία υπέρ του ενός ή του άλλου, είναι συζήτηση περί όνου σκιάς. Πιστεύω ακράδαντα πως η Πρέβεζα ευεργετήθηκε πάρα πολύ από την ποίηση, και για να παραφράσω τον Καβάφη, ο Καρυωτάκης και ο Εγγονόπουλος, ωφελούν και οι δύο εξίσου την πόλη.

Εμένα προσωπικά μου φτάνει και περισσεύει που η γενέτειρά μου, τιμήθηκε από έναν τέτοιον ποιητή, και με κάνει να σεμνύνομαι που ο δεσμός της πόλης με τον ποιητή Νίκο Εγγονόπουλο, επισφραγίζεται με αυτό το ποίημα.

ꕥ

Βιβλιογραφία

ΔΑΛΛΑΣ Γ., 1990, *Ποιήματα 1948-1988*, Αθήνα
ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν., 1977, *Ποιήματα*, ττ. Α΄-Β΄, Αθήνα
ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν., 1978, *Στην κοιλάδα με τους ροδώνες*, Αθήνα
ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν., 1993, *... Και σ' αγαπώ παράφορα. Γράμματα στη Λένα 1959-1967*, Αθήνα
ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΥ Λ., 1988, Ποτέ αρκετά!, *Χάρτης* 25/26 (Αφιέρωμα στον Νίκο Εγγονόπουλο)
ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ Κ., 1998, *Ελεγεία και Σάτιρες*, Αθήνα
ΚΟΥΡΤΗΣ Γ.Ι., 2005, *Η κοινοβουλευτική πορεία της Πρέβεζας (1915-2005)*, Αθήνα
ΜΑΦΡΕΔΑΣ Στ.Θ., 2001, *Η Πρέβεζα στη νεοελληνική ποίηση*, Πρέβεζα
ΝΙΑΡΧΟΣ Θ., 1976, *Πραγματογνωμοσύνη της εποχής*, Αθήνα
ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ Γ., 1988, Εικασίες για τη ζωή και το έργο του Νίκου Εγγονόπουλου, *Χάρτης* 25/26 (Αφιέρωμα στον Νίκο Εγγονόπουλο)

Θεόδωρος Κ. ΚΛΟΝΤΖΑΡΗΣ*

Στον Κώστα Καρυωτάκη

Πώς σ' ένα μήνα πρόφτασες
και τό 'κανες το λάθος,
δεν πρόσεξες και λάβωσες
την Πρέβεζα σε βάθος.

Πώς έτσι παρεξήγησες
ολόκληρη την πόλη.
για χρόνια την επλήγωσες
με μια ωδή σου μόνη.

Σε κυνηγούσαν άδικα
ή δίκαια δεν ξέρω,
την πόλη πού ανδρώθηκα,
την πλήγωσες το βλέπω.

Μάταια η δόλια προσπαθεί,
τη ρετσινιά να βγάλει
και πάντα ψάχνει να σε βρει,
συμπόσια σου κάνει.

Το μήνα που 'ζησες εδώ
πώς πρόκανες και είδες,
ψάχνω ο δόλιος για να δω
κάργιες στις κεραμίδες.

Ψάχνω δεν βρίσκω πουθενά
σαν παιανίζ' η μπάντα,
η βάση σου και η φρουρά
κλειστές είναι για πάντα.

---

* Από την αδημοσίευτη συλλογή ποιημάτων *Πρεβεζάνικες ενθυμήσεις και άλλα.*

Όμορφη η πολιτεία μας
και από ζωή γεμάτη,
γιατί η εξακονταρχία μας
σου έβγαλε γινάτι;

Ψάχνω να βρω τις γειτονιές
κρεμμύδια να μυρίζουν,
τις παρεξήγησες κι αυτές
απ' τον ασβέστη ασπρίζουν.

Το άγαλμά σου στο στενό,
είναι που σε μισούμε
και απ' όσα είχες στο μυαλό
εμείς θέμε να βγούμε.

Την Πρέβεζα αδίκησες
με ένα ποίημα σου,
για τόσο που την έζησες
έστω και άθελά σου.

(11 Ιουλίου 2005)

Ξεχασμένα ταβερνάκια

Έρχονται αρκετές στιγμές,
που' ναι διαφορετικές
μέλλον σκέφτεσαι ή παρόν,
να πάλι το παρελθόν.

Πίσω ο νους μας θα πετά
στα παλιά τα μαγαζιά,
στου Παγγέ το ουζερί
στην Παλόμα του Κωστή.

Κρασί, ούζο και μεζές
οι πατάτες αχνιστές,
φρέσκο πάντα μαριδάκι
και ζεστό το σαχανάκι.

Όλοι πέρναγαν ωραία,
μια θεότρελη παρέα,
με τραγούδια με χαρά
και στα δυό τα μαγαζιά.

Κέφι και αναστεναγμός
πάντα ήταν περισσός,
αχ και βαχ κάθε γωνιά
άσπρο πάτο, βρε παιδιά.

Η φωνή του Καζαντζίδη
νότες πάθους να σκορπίζει,
τραγουδούσαν όλοι αντάμα
και τους έπιανε το κλάμα.

Ο κυρ Κώστας και ο κυρ Γιάννης
στη χαρά τους δεν τους πιάνεις,
πάντα μεσ' τα ταβερνάκια
πέρα δώθε για ποτάκια.

Και στο τέλος άντε μπρος,
νάτος και ο λογαριασμός,
στου κυρ Κώστα πάντα απλός,
στου κυρ Γιάννη φουσκωτός.

Φεύγουμ' όλοι αγκαλιασμένοι
απ' τη μέθη ζαλισμένοι
και στην αύρα της νυχτιάς
συνερχόμασταν με μιας.

Με τραγούδια και καντάδες
φεύγουμε για περατζάδες,
σειρά έχει τώρα η γειτονιά
που κοιμάται η κοπελιά.

Φεύγει η παλιά η Πρέβεζα

Πόσο με πιάνει λύπηση
και πνίγομαι στον πόνο,
τα φορτηγά να φεύγουνε
κι εγώ να βλέπω μόνο.

Φεύγει, αδειάζει η Πρέβεζα
πάνω σε φορτηγά,
χώμα και μπάζα ανάμικτα
τα σπίτια τα παλιά.

Ότι καλό μας έμεινε,
απ' τον παλιό καιρό,
φεύγει από την Πρέβεζα,
πάνω σε φορτηγό.

Όλοι ζητούν την άνεση
να φύγουν απ' τη βρώμα
και δεν κρατούν γι' ανάμνηση
ούτε μια χούφτα χώμα.

Παν οι γονιοί, ξεχάστηκαν,
σαν θάφτηκαν στο χώμα,
έρχεται νέα εποχή,
εμπρός για νέο δώμα.

Ολόκληρα τετράγωνα
τσιμέντο, λάσπη, τούβλα,
η Πρέβεζα που ανάσαινα,
ανάμνηση μικρούλα.

Τέσσερες στράτες φορτηγού
το σπίτι του Γιωργάκη,
ο νους του τώρα ειν' αλλού
δεν νοιάζεται λιγάκι.

Έρχονται άλλες εποχές,
ο νους τους στην κονόμα
ώρα να φύγουν τα παλιά
και ουτ' ένα μέτρο χώμα.

(24.8.2006)

Βαγγέλης Ν. Κολιος

Το πατρικό μας

Αδελφέ μου: Μου γράφεις
Ότι βούλεσαι, στον τόπο μας να πας.
Όταν σ' αξιώσει ο Θεός,
να πας στο χωριό μας
–Καλότυχος που θα μπορέσεις–
Πρόσεξε: Μ' ευλάβεια
να μπεις στο πατρικό μας.
Σε περιμένουν οι ευχές
Των γονικών μας.
Τους ίδιους δεν θα βρεις,
εκεί στην πόρτα,
ή πλάι στο τζάκι,
ή στο παράθυρο κοντά να περιμένουν,
θες να τους βρεις
μες στην ψυχή σου.
Θα τους ακούσεις να σου πουν:
«Καλώς τον».
Να τους φιλήσεις κι από μένα,
Και να τους πεις: «Τους αγαπώ».
Κι όταν γυρνάς μέσα στο σπίτι,
ή στην αυλή, ή στα χωράφια,
όπου θα βρίσκεις
κάθε τι που τους θυμίζει,
να τους μιλάς.
Να πας και ως τους τάφους
των γονιών μας,
και το καντήλι τους ν' ανάψεις.
Να βασταχτείς και να μην κλάψεις.
Κι αν πάλι σου 'ρθουν
δάκρυα στα μάτια,
να μην ντραπείς και τα σκουπίσεις,
ας τα να τρέξουν,
και τα παλιά να θυμηθείς.

Εκεί στο σπίτι που θα πας,
να πιεις νερό με το τσουκάλι.
Θυμάσαι; Όπως πίναμε παλιά.
Και το ντουφέκι του παππού
που είναι στην αστρέχα, να καθαρίσεις,
και τα χορτάρια στην αυλή.
Και να ποτίσεις την μηλιά
που 'χε φυτέψει η βάβω μας,
και τα λουλούδια που 'χε
η μάνα μας, τριγύρω στην αυλή.
Και να κλαδέψεις του παππούλη την ελιά.
Και να καθίσεις στο πεζούλι του πατέρα,
κι ένα τραγούδι παλαιικό να τραγουδήσεις,
«Βαρέθηκα την ξενιτιά», του «Μπότσαρη»
όποιο και να 'ναι, απ' αυτά που ο πατέρας μας
τραγούδαγε παλιά.
Κι όταν θα φτάσει ο καιρός να φύγεις
αδερφέ μου,
Πρόσεξε: Κλείσ' το καλά το πατρικό μας
και να γυρίσεις το κλειδί δύο φορές.
Μην μπουν οι κλέφτες και μολύνουν
των γονιών μας τις ευχές.
Κλείσ' το καλά το πατρικό μας,
Τη βρυσομάνα της αδελφικής αγάπης μας.
Και φορτωμένος με ευχές γονέων
κι αδελφική αγάπη,
όπως την είχαμε παλιά.
Τη βιοπάλη της ζωής *συνέχισε*.

Τελώνης ή Φαρισαίος

Κύριε:
Μπαίνοντας την Κυριακή,
που ανοίγει το τριώδιο,
μεσ' το ναό σου,
Σκέφτομαι ποιος είμαι εγώ;
που να σταθώ; Και πώς;
Για να προσευχηθώ;
Είμαι Τελώνης ταπεινός
με πλήθος αμαρτίες;
Κι αθόρυβα να πάω
σε μια άκρη, μια γωνιά;
Με συντριμμένη την καρδιά.
Ή είμαι Φαρισαίος
με «υψηγορία»
και φουσκωμένα τα μυαλά;
Όποιος και να 'μαι
Κύριε, Εσύ με ξέρεις,
και σαν Οικτίρμον
Δέξαι με «μετανοοῦντα, ἱκέτην»
«Εὐσπλάχνῳ σου ἐλέει».

Στέλιος Θ. Μαφρεδας

Γράμμα από την Πρέβεζα

Ο Ουράνιος Κήπος
καλέ μου Καρυωτάκη
άλλαξε όνομα.

Δεν έχει πέραση στις μέρες μας
η μεταφυσική.
Γκρεμίστηκε
το καταφύγιο που φθονούμε.

Να βρεις άλλο μέρος
να γράψεις το σημείωμά σου,
στο καφέ-μπαρ ο Τζίτζικας
δεν δίνουνε μολύβι και χαρτί.

Πρέβεζα

Χρόνους πολλούς μετά τον ποιητή
ο ίδιος περίπατος νωχελικός στην προκυμαία.

Τ' ακρωτήρι ν' απειλεί τον κόλπο
με τα ιστία των θερινών σκαφών·
δεν φτάνει πια το πλοίο της γραμμής.

Τα δέντρα, δισέγγονοι κορμοί
του ευκαλύπτου, που ίσκιωσε τον ποιητή·
κι ο φάρος της Λασκάρας
το ίδιο φώς αναβοσβήνει
καληνυχτίζοντας τη διαρκή θλίψη της πολιτείας.

Οι εξελίξεις ερήμην των ανθρώπων.

Πόλη μου,
αν ήξερες ποιος περπάτησε στους δρόμους σου
δεν θα τους είχες λερούς κι ασήμαντους ακόμη.

ΣΤΕΛΙΟΣ Θ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ

Η ΠΡΕΒΕΖΑ ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
ΠΡΕΒΕΖΑ 2001

Πρακτικά
Επιστημονικού Συμποσίου
Πρέβεζα, 3-4 Σεπτεμβρίου 1994

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΕΜΕΝΟΣ

Ένας ριζοσπάστης λόγιος του 19ου αιώνα

Εκδόσεις
Δήμου Πρέβεζας

ΓΙΩΡΓΟΥ ΙΑΣΟΝΟΣ ΜΟΥΣΤΑΚΗ

ΤΑ ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΔΗΜΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

ΠΡΕΒΕΖΑ 2002

Πρακτικά
Επιστημονικού Συμποσίου
Πρέβεζα, 11-13 Ιουνίου 1993

ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ

Το έργο του, στο τέλος της εκατονταετίας από το θάνατό του

Εκδόσεις
Δήμου Πρέβεζας

Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος

ΠΡΕΒΕΖΑ
1945 - 1990

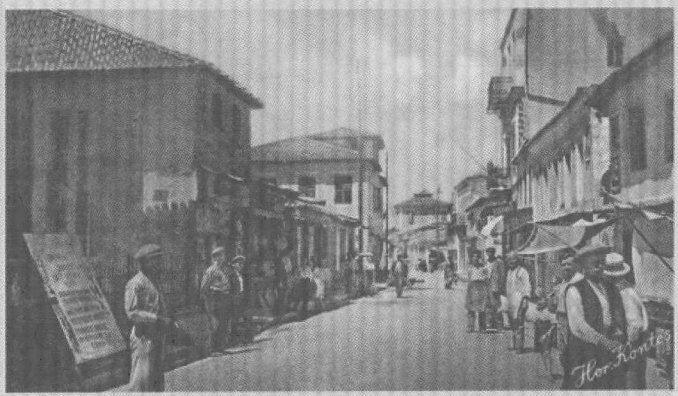

Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης

Λαογραφική Εξέταση

2η Έκδοση

Εκδόσεις
Δήμου Πρέβεζας
Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας

ΠΡΕΒΕΖΑ 2000

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΑ «ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ» 43-44 ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΑΝ ΤΟ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 2008 ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ PROVOLI PUBLICITY Α.Ε. ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ❧ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΠΙΛΕΧΤΗΚΑΝ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ❧ Η ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ, ΤΟ LAYOUT ΚΑΙ Η ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΓΙΝΑΝ ΑΠΟ ΤΟΝ MICHAEL STORK ❧ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΣΑΜΟΥΑ 100 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΒΕΛΒΕΤ 300 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ